

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Збірник праць молодих вчених
та аспірантів*

Том

Київ 2009

ББК І 90 **Засновник:** Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Дев'ятнадцятий том “Наукових записок” Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України в двох книгах містить тематичну добірку статей/ доповідей, підготовлених учасниками Міжнародної наукової конференції “Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація” (Київ, 29–30 вересня 2009 року). Автори розглядають різноманітні аспекти дослідження та використання інформаційного ресурсу історичних джерел, пропонуючи сучасні методологічні підходи, що напрацьовані в царині локальної історії.

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я

П. Сохань (відповідальний редактор),
В. Брехуненко, Д. Бурім (відповідальний секретар),
І. Гирич, О. Маврін, Н. Миронець, Ю. Мицик,
В. Наулко, О. Павлюченко, В. Ульяновський

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я т о м у

П. Сохань (відповідальний редактор)
Т. Ананьєва (відповідальний секретар)
Ю. Алексєєв, Б. Біляшівський, Д. Бурім, Ю. Волошин,
Н. Зіневич, О. Маврін, Н. Старченко, Д. Семко, В. Шандра

*Затверджено до друку рішенням
Вченої ради Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського
Національної Академії наук України
(23 червня 2009 року, протокол №2)*

© Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського
НАН України, 2009
© Автори статей, 2009

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Збірник праць молодих вчених
та аспірантів*

Книга I
Том 19

Київ 2009

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського
Київський славістичний університет

Джерела локальної історії:

*методи дослідження,
проблеми інтерпретації,
популяризація*

Київ 2009

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography
and Source Studies
Kyiv Slavistic University

Sources of local history:

*Methods of research,
problems of interpretation
and popularization*

Kyiv 2009

З м і с т

Передмова	14
-----------------	----

СЕКЦІЯ I

Джерела локальної історії середньовічної та ранньомодерної доби

Горін Сергій (<i>Київ, Україна</i>) Заповіти як джерело дослідження історії монастирів Волині XVI – першої половини XVII ст.	19
Задорожна Оксана (<i>Київ, Україна</i>) Актові книги як джерело до реконструкції землеволодінь у Київському воєводстві у XVI–XVII ст.	36
Собчук Володимир (<i>Кременець, Україна</i>) Проблема достовірності текстів двох привілеїв великого князя литовського Вітовта 20-х рр. XV ст. (у контексті спорів за межі мастків у верхів'ях Случі й Полтви)	48
Поліщук Володимир (<i>Київ, Україна</i>) Замкові книги волинських урядників як джерело з історії руського регіоналізму у Великому князівстві Литовському другої третини XVI ст.	74
Сукина Людмила (<i>Переславль-Залесский, Россия</i>) Замосковский край во второй половине XVI – XVII вв.: источники исследования локальной культуры исторического региона.	89
Семко Дмитро (<i>Київ, Україна</i>) Деякі аспекти діяльності Чернігово-Сіверської друкарні у другій половині XVII ст. за епістоляріями та історіографією	106
Красиков Алексей (<i>Вологда, Россия</i>) Описи монастырского имущества XVI–XVII вв. как источник по истории книжной культуры Русского Севера (опыт формулярного анализа)	116
Заболотная Лилия (<i>Кишинев, Молдова</i>) Этносоциальная характеристика католического населения в городской среде Молдовы XVI – середины XVII вв. (на основе сведений католических миссионеров и путешественников).	130
Стародубцева Надежда (<i>Волгоград, Россия</i>) Протоколы инквизиции как источник по социально-политической истории Лангедока (середина XIII – начало XIV в.).	146

Михайловський Віталій (<i>Київ, Україна</i>) Як подільська шляхта означувала свою територію (за матеріалами комісарських свідчень 1564 р.)	158
Коваленко Геннадій (<i>Великий Новгород, Россія</i>) Великий Новгород 1611–1617 гг. Между Москвой и Стокгольмом (по материалам архивов Швеции)	170
Векленко Віктор, Несправа Микола (<i>Дніпропетровськ, Україна</i>) Археологічні пам'ятки як джерела локальної історії (на прикладі Богородицької фортеці)	188
Moniuszko Adam (<i>Warszawa, Polska</i>) Mazowieckie księgi sądowe ziemskie jako źródło do badań sądownictwa za panowania Zygmunta III i Władysława IV	197
Старченко Наталя (<i>Київ, Україна</i>) Актові книги як джерело до історії Великого безкоролів'я на Волині (1572–1576 рр.)	215
Тесленко Ігор (<i>Київ, Україна</i>) Заславська замкова книга як джерело до історії Південно-Східної Волині	233
Зема Валерій (<i>Київ, Україна</i>) Причинки до розвитку культури св. Миколая Мир-Лікійського	258

СЕКЦІЯ II

Джерела локальної історії ранньомодерної доби

Кривошея Ірина (<i>Умань, Україна</i>) Значкове товариство Ніжинського полку на початку 40-х рр. XVIII ст.: два нових списки товариства	271
Потапенко Світлана (<i>Київ, Україна</i>) Чолобитні – джерело з історії козацької старшини Слобідської України	284
Біляшівський Богдан (<i>Київ, Україна</i>) Облік причетних до козацької служби у Слобідських полках 1726 та 1729 рр.	294
Яременко Максим (<i>Київ, Україна</i>) Антропонімія вихованців Києво-Могилянської академії XVIII ст. (про інформативні можливості студентських реєстрів)	308
Посохова Людмила (<i>Харків, Україна</i>) Європейський досвід у навчальних практиках православних колегіумів України XVIII ст.: джерелознавчий аспект	323
Руднев Дмитрій (<i>Санкт-Петербург, Россія</i>) Переводческая и книгоиздательская деятельность Г.А. Полетики	341
Рева Лариса (<i>Київ, Україна</i>) Григорій Сковорода (1722–1794) – уродженець України, філософ світового рівня	351

Шамрай Маргарита (<i>Київ, Україна</i>) Папери Красносельських (XVI–XIX ст.) з колекції історичних установ ВУАН	367
Сакало Олександр (<i>Полтава, Україна</i>) Джерела історичної демографії: сповідний розпис	379
Прокоп'юк Оксана (<i>Київ, Україна</i>) Відомості про книги в парафіяльних храмах Київської митрополії XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела	387
Дмитренко Віталій (<i>Полтава, Україна</i>) Священики Ісасвичі: спроба реконструкції історії сім'ї парафіяльного духовенства XVIII ст. за матеріалами облікових джерел церковного походження	398
Сердюк Ігор (<i>Полтава, Україна</i>) Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: виміри локальної демографічної історії	407
Пірко Василь (<i>Донецьк, Україна</i>) Джерела про час заснування населених пунктів Донеччини в XVI–XVIII ст.	417
Замура Олена (<i>Полтава, Україна</i>) Динаміка шлюбності в містечку Сорочинці Миргородського полку в другій половині XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви)	428

СЕКЦІЯ III

Влада і соціум кінця XVIII–XIX ст.: джерела локального виміру

Шандра Валентина (<i>Київ, Україна</i>) Совісні суди в оцінці сучасників (остання чверть XVIII ст. – 1860-ті рр.)	443
Вибе Ирина (<i>Санкт-Петербург, Россия</i>) Судебные дела о смене веры для изучения этноконфессиональной политики самодержавия в Западном крае (1830–1855 гг.)	454
Меньшикова Евгения (<i>Белгород, Россия</i>) Делопроизводственная документация сиротских судов как источник исследования проблемы эволюции женского мира купеческого сословия Центрального Черноземья в пореформенный период (60–90-е гг. XIX в.)	474
Карліна Оксана (<i>Луцьк, Україна</i>) Соціокультурний портрет волинського містечка першої половини XIX ст. (за матеріалами Олицької ратуши)	492
Соркина Инна (<i>Гродно, Беларусь</i>) Мир местечка Беларуси в зеркале мемуаров (XIX – начало XX в.)	505

Дегтярьов Сергій (<i>Суми, Україна</i>) Повітові органи влади та управління на території Сумщини у кінці XVIII – першій половині XIX ст.: джерела	522
Ликова Вікторія (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Поміщики і державні селяни: імперська традиція та місцева реальність	532
Васильєв Сергій (<i>Умань, Україна</i>) Перехід Умані у цивільне відомство: соціально-економічний, демографічний та адміністративно-територіальний аспекти	540
Гедьо Анна (<i>Донецьк, Україна</i>) Матеріали ревізійного перепису населення як джерело з історії іноземних колоністів Донбасу (за матеріалами Державного архіву Донецької області)	551
Петрова Інна, Петров Олексій (<i>Донецьк, Україна</i>) Методика упорядкування військово-топографічних описів України та їх джерельна база (30 – 60-ті рр. XIX ст.)	563
Уварова Олена (<i>Одеса, Україна</i>) Висвітлення історії грецької громади Одеси на тлі Східної кризи 1820-х рр. в документах Державного архіву Одеської області	577
Аванесян Джульєтта (<i>Запоріжжя, Україна</i>) Минувшина в уподобаннях населення Степової України (за матеріалами «Екатеринославских губернских ведомостей» кін. XIX ст.)	585
Ващенко Алла (<i>Чернігів, Україна</i>) «Черниговские губернские ведомости» як джерело з історії місцевої влади: 1861–1889 рр.	594
Ананьєва Татьяна (<i>Київ, Україна</i>) Производство знаний о киевских древностях в начале XIX в.: протагонисты и статисты (по эпистолярным и мемуарным источникам)	603
Посохов Сергей, Иващенко Виктория (<i>Харьков, Україна</i>) Образы профессоров-иностранцев Харьковского университета начала XIX в. в воспоминаниях современников	631
Музичко Олександр (<i>Одеса, Україна</i>) Одеса другої половини XIX – початку XX ст. як науковий центр: історичні джерела vs історіографічної традиції	643
Бекасова Александра (<i>Санкт-Петербург, Россия</i>) Герой Задунайский: кончина, погребение и память о нем	655
Оноприенко Инна (<i>Белгород, Россия</i>). К вопросу об источниковой базе изучения дворянского быта в пореформенный период (на примере Центрального Черноземья)	674

Contents

Preface.	14
------------------	----

SECTION I

Local history's sources relating to the Middle Ages and the Early Modern periods

Horin Serhyi (<i>Kyiv, Ukraine</i>) Testaments as a source of documental evidences in study of history of Volhynia monasteries in the 16th – the first half of the 17th centuries	19
Zadorozhna Oksana (<i>Kyiv, Ukraine</i>) Books of Statement as a source to reconstruction of landownerships in the Kyivan <i>Voyevodstvo</i> (province) in the 16th – 17th centuries	36
Sobchuk Volodymyr (<i>Kremenetz, Ukraine</i>) The Problem of Authenticity of the Texts of two Pryvileys of the Grand Duke Lithuanian Vitautas of the 1420s (in the Context of Arguments as for Borders of the Possessions Upper Reaches of Sluch and Poltva)	48
Polishchuk Volodymyr (<i>Kyiv, Ukraine</i>) Castle books of volhynian administrations as a source on history of ruthenian regionalism in Grand Duchy of Lithuania in the second 1/3 of the 16th c.	74
Sukina Ludmila (<i>Pereslavl-Zalessky, Russia</i>) Zamoskovnyi krai in the 16–17th cc.: sources of research of local culture of historical region	89
Semko Dmytro (<i>Kyiv, Ukraine</i>) Some aspects of activity of Chernihovo-Sivershchina printing-house in the second half of 17th century on epistolarian-materials and historiography	106
Krasikov Aleksey (<i>Vologda, Russia</i>) Monastery inventory of the 16th–17th cc. as a source of book culture of the Russian North (an experiment of structural analysis).	116
Zabolotnaya Lilya (<i>Kishinev, Moldova</i>) Ethnic and social description of catholic population in the city environment of Moldova of the 16th–17th cc. item (on the basis of information of catholic missionaries and travelers)	130
Starodubtseva Nadezhda (<i>Volgograd, Russia</i>) Protocols of the Inquisition as a source for social and political history of Languedoc (middle 13th – early 14th cc.)	146
Mikhaylovskiy Vitaliy (<i>Kyiv, Ukraine</i>) What way a nobility Podillya marked the territory (on materials of certificates of commissars 1564)	158

Kovalenko Gennadiy (<i>Great Novgorod, Russia</i>) Great Novgorod 1611–1617. Between Moscow and Stockholm (on materials of the Record office of Sweden)	170
Veklenko Victor, Nesprava Mykola (<i>Dnipropetrovsk, Ukraine</i>) Archaeo-logical monuments as sources of local history Unon the right (on the example of Bohorodytska fortress) . . .	188
Monushko Adam (<i>Warsaw, Poland</i>) Masovian land court records as a source for research of legal proceedings the reign of Sigismund III and Vladislav IV	197
Starchenko Natalia (<i>Kyiv, Ukraine</i>) Judicial Books as a Source for the Interregnum Magnum History in Volhynia (1572–1576)	215
Teslenko Igor (<i>Kyiv, Ukraine</i>) Zaslav Court Book as source to history of South-East Volhyn’	233
Zema Valeryi (<i>Kyiv, Ukraine</i>) To the Question of St Nicolas Cult’s Development	258

SECTION II

Sources of local history of the Early Modern period

Kryvosheya Iryna (<i>Uman’, Ukraine</i>) “Znachkove” tovarystvo (association) of Nizhyn regiment in beginning of 40-th, 18th century: two of new registers of <i>Tovarystvo</i>	271
Potapenko Svitlana (<i>Kyiv, Ukraine</i>) Petitions («Cholobytni») as Sources on the History of Slobidska Ukraine’s Cossack – Starshyna (Senior Officers)	284
Biliashivskyi Bohdan (<i>Kyiv, Ukraine</i>) Registration of those participating in the Cossack service in Slobozhanshchyna regiments of the years 1726 and 1729	294
Yaromenko Maksym (<i>Kyiv, Ukraine</i>) Anthroponymy of Kyiv-Mohyla Academy students in the 18th century (on alumni’s registers informative potentiality)	308
Posokhova Lyudmyla (<i>Kharkiv, Ukraine</i>) European experience in educational practices of Orthodox collegium in the 18th-century Ukraine: source study aspect	323
Rudnev Dmitry (<i>Saint Petersburg, Russia</i>) Gregory Poletica’s activities as an inter proter publisher	341
Reva Larisa (<i>Kiev, Ukraine</i>). Grigoriy Skovoroda, native of Ukraine and philosopher of world importance	351
Shamray Magrarita (<i>Kyiv, Ukraine</i>) Papers of Krasnosel’skikh (16th– 19th centuries) from collection of historical establishments of Allukrainian Academy of sciences	367

Sakalo Oleksandr (<i>Poltava, Ukraine</i>) Historical demography's sources: confession register	379
Prokopiuk Oksana (<i>Kyiv, Ukraine</i>) Records about Books in the Kyiv Metropolis' Parish Churches of the 18th century: Informative Potential of the Sources.	387
Dmytrenko Vitaliy (<i>Poltava, Ukraine</i>) The priests' Isaevichi: endeavor to restore the history of the priests' family of the 18th on the materials church's registration	398
Serdyuk Ihor (<i>Poltava, Ukraine</i>) General the description of the Left-bank Ukraine 1765–1769 years: the level of local demographic history	407
Pirko Vasyl (<i>Donetsk, Ukraine</i>) The sources about time of the Foundation of Donechchina in the 16th–18th	417
Zamura Olena (<i>Poltava, Ukraine</i>) Marriage dynamics in Sorochincy township of the Mirhorod regiment in the second half of the 18th centuries. (on the basis of register of binds books of the Mykolayivska church)	428

SECTION III

Authority and Society of the late 18th – the 19th cc.: sources of local dimension

Shandra Valentina (<i>Kiev, Ukraine</i>) Courts of consciences are in the estimation of contemporaries (last fourth 18th in. are 1860-th). .	443
Vibe Irina (<i>St. Petersburg, Russia</i>) Documents of Trials on Conversions as Primary Sources for Studying Ethnic and Confessional Policy of the Russian Autocracy in the Western Region (1830–1855).	454
Menshikova Evgeniya (<i>Belgorod, Russia</i>) Record management documentation of orphans' courts as a source of study of the problem of evolution of the merchants-estate woman's universe in the Central Black Soil Region in the post-reform period (in the 1860-1890-s).	474
Karlina Okasana (<i>Luzk, Ukraine</i>) Social and cultural portrait of Volyn town of the first half of the 19th cent. (on the basis of the Olyka town council materials)	492
Sorkina Inna (<i>Grodno, Belarus</i>) The World of <i>mestechki</i> of Belarus in a mirror of memoirs (19th - beginning 20th cent.)	505
Degtyaryov Serhiy (<i>Sumy, Ukraine</i>) District governing bodies on a territory of Sumy region at the end of 18th – first part of 19th cent.: Sources.	522

Lykova Viktoriya (<i>Zaporiggja, Ukraine</i>) Squires and state peasants: imperial tradition and local reality	532
Vasylyiev Sergey (<i>Uman', Ukraine</i>) Passing of Uman' to the civil department: socio-economic, demographic and administrative-territorial aspects	540
Ged'o Ann (<i>Donetsk, Ukraine</i>) Materials of auditing census of population as source on history of foreign colonists of Donbass (after materials of the Record office of the Donetsk area) . . .	551
Petrova Inna, Petrov Oleksij (<i>Donetsk, Ukrain</i>) The method of preparation the military-topographical descriptions of XIX century and their original base	563
Uvarova Olena (<i>Odessa, Ukraine</i>) Освещение истории Greek community of Odessa in the period of 1820's Eastern crisis Odessa region State Archive	577
Avanesjan Dguljeta (<i>Zaporozhia, Ukraine</i>) Old times are in the preferences of population of Steppe Ukraine (there is kitty on materials of «Ekaterinoslavskikh of lists» of provinces. XIX item)	585
Vaschenko Alla (<i>Chernigov, Ukraine</i>) The «Chernigovsky gubernsky vedomosty» as a source on history of local power: 1861–1889	594
Ananyeva Tatiana (<i>Kiev, Ukraine</i>) The Production of Knowledge about Kiev's Antiquities on the beginning of XIX ct. (after epistolary and memoirs sources)	603
Posokhov Sergey, Ivaschenko Viktoriya (<i>Kharkov, Ukraine</i>) Images of professors-foreigners of Kharkov University at the beginning of the 19th century in memoirs of contemporaries	631
Oleksandr Muzychko (<i>Odesa, Ukraine</i>) Odessa of second-half 19th – beginning 20th snt. as the scientific center: historical sources vs historiografic tradition	643
Bekasova Alexandra (<i>Sankt-Peterburg, Russia</i>) The Making of Legendary Hero Petr Rumyantsev-Zadunaysky's Image: His Death, Funeral Ceremony, and the Memorials of Him	655
Onoprienko Inna (<i>Belgorod, Russia</i>) To the question about the base of sources of study of nobiliary way of life in a period after reforms (on the example of Central Chernozem'ya)	674

Передмова

Цією невеличкою передмовою до матеріалів конференції **«ДЖЕРЕЛА ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ: МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ, ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ, ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ»** (Київ, 29 – 30 вересня 2009 року) її організатори прагнуть не стільки підвести підсумки, скільки повідомити про подальші плани. Але в першу чергу звертаємося зі словами вдячності до усіх, хто відгукнувся на ідею проведення такої конференції, хто підтримав її надісланими статтями, готовністю до професійного спілкування, участю. Саме широкий відгук колег-істориків, інтерес до заявленої теми дозволяють сподіватися, що цей перший досвід матиме продовження.

Ідея конференції, присвяченої джерелам локальної історії виникла серед археографів не випадково. «Територія» історика-археографа дуже велика, й тут часом з особливою переконливістю проявляється те, про що поки тільки дискутують теоретики. Поява нових предметів історичного інтересу, нових інтерпретацій, прагнення відійти від ілюстративних підходів, що вичерпали себе, коли цитати з документів слугують «прикладками» і основою для квазівисновків – все це краще відчувається при постійному живому спілкуванні з історичними джерелами.

У ході конференції планувалося розглянути низку напрямів досліджень, зокрема: унікальне й глобальне в місцевій історії;

ЦЕНТР І РЕГІОНИ В ІСТОРИЧНІЙ СВІДОМОСТІ СОЦІУМУ; МІСЦЕВА ІСТОРІЯ – ТЕРИТОРІЯ КУЛЬТУРНОГО ОБМІНУ; ХТО, ЯК І ДЛЯ ЧОГО ВИВЧАВ МІСЦЕВУ ІСТОРІЮ; “КОЛЕКЦІЯ” СПОГАДІВ – ПРОСТІР ІСТОРІЇ; ЩО МЕШКАНЦІ МІСТ РІЗНИХ ЕПОХ ХОТІЛИ ЗНАТИ ПРО РІДНЕ МІСТО; ЧИ МОЖЕ МІСЦЕВА ІСТОРІЯ “УМІСТИТИСЯ” В МУЗЕЇ; ЕТНІЧНО-КУЛЬТУРНИЙ ВИМІР ІНФОРМАЦІЇ ДЖЕРЕЛ ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ; МІСЦЕВА ІСТОРІЯ: НАУКОВЕ, ПОПУЛЯРНЕ, НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ. До Оргкомітету надійшло близько 200 заявок від колег як з більшості регіонів України, так і науковців з країн найближчих сусідів – Білорусі, Болгарії, Литви, Молдови, Польщі, Росії. Проте не всі намічені напрями знайшли відображення в запропонованих доповідях. Нерідко назви статей, що звучали в дусі запропонованої проблематики, контрастували з текстами, що пропонували звичні, усталені дослідницькі підходи. Напевно це нормально, адже методологічне переоснащення гуманітаристики в цілому, перехід від моделей «красзнавства», уписаного в загальнодержавну версію історії, до нових локально- і мікроісторичних моделей не можуть відбутися одночасно, потребують тривалої наполегливої роботи, спільних зусиль.

Думаємо, ця конференція безумовно повинна послужити їх консолідації. Вона вже привернула увагу не тільки істориків, але й етнологів, мистецтвознавців, викладачів, красзнавців, музейних працівників. Завдяки цьому став можливий досить широкий склад авторів як в інституційному, дисциплінарному, так і в географічному вимірі.

У планах організаторів конференції створити площадку для регулярних зустрічей дослідників, для яких головний предмет вивчення – локальний суб’єкт історичної дії й відповідно – інтерпретація реальності «різного» минулого з позицій локальної історії. Важливим аспектом запропонованої теми є пошук «виходу» наукових досліджень до ширшого культурного середовища, встановлення

НОВИХ НАУКОВИХ КОНТАКТІВ, СПРИЯННЯ ДІАЛОГУ З ТИМИ, ХТО ЗБЕРІГАЄ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНУ СПАДЩИНУ, ОПРИЛЮДНЮЄ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНУ ІНФОРМАЦІЮ, ТРАНСЛЮЄ ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ СУСПІЛЬСТВУ. ЦЬОМУ ПОСПРИЯЄ РОЗМІЩЕННЯ В ІНТЕРНЕТІ ВСІХ МАТЕРІАЛІВ КОНФЕРЕНЦІЇ, ВІДОМОСТЕЙ ПРО АВТОРІВ ДОПОВІДЕЙ, ЯКЕ ВІДБУДЕТЬСЯ НАЙБЛИЖЧИМ ЧАСОМ. ТАМ ЖЕ З'ЯВЛЯТЬСЯ МАТЕРІАЛИ ОБГОВОРЕНЬ, КРУГЛИХ СТОЛІВ, ДИСКУСІЙ ТА ВАШІ, ШАНОВНІ УЧАСНИКИ ТА ЧИТАЧІ, КОНСТРУКТИВНІ ПРОПОЗИЦІЇ ТА ЗАУВАЖЕННЯ. ЧЕКАЄМО ЇХ ЗА АДРЕСОЮ: luad@mail.ru

*Заступник директора
Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського
НАН України, кандидат історичних наук
Олександр МАВРІН*

СЕКЦІЯ I

*Джерела
локальної історії*
середньовічної
та ранньомодерної доби

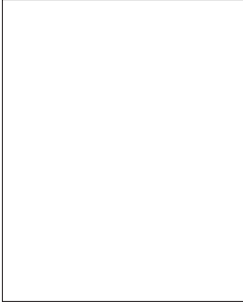

Роздуми

Старша жінка, серйозна і скромна, сидить на стосі книжок, щоку підпирає лівою долонею, що символізує роздуми.

Другою рукою вона тримає закриту книжку, заклавши в неї палець, цим самим наголошуючи на важливості глибоких роздумів над певними справами, аби виробити на них тверезий і безпомилковий погляд, що приносить успіх.

Cesare Ripa. Ikonologia.
Krakow 2008.

Сергій ГОРІН
(Київ, Україна)

**Заповіти
як джерело дослідження
історії монастирів Волині
XVI – першої половини XVII ст.**

Однією з умов проведення історичного дослідження є наявність джерельної бази. Зрозуміло, чим далі ми віддаляємося в глибину століть, тим відчутнішим стає брак документів. При дослідженні історії монастирів ситуація ускладнюється ще й тим, що до наших днів не збереглися монастирські архіви, тому доводиться реконструювати минуле обителів за допомогою окремих документальних свідчень. Важливим джерелом їхнього «надходження» є заповіти, в яких нерідко робили пожертви на користь чернечих братій (вважалося, що молитви монахів за спасіння душі будуть швидше почутими на Небесах, ніж молитви білого духівництва), або ж просили поховати в обителі, тобто «святому місці». Для кращого розуміння значення тестаментів проаналізуємо відомі нам записи, в яких згадані чернечі спільноти. У зв'язку з обмеженим обсягом даної розвідки розглянемо лише ті, які пов'язані з монастирями Східного церковного обряду певної частини Луцько-Острозької єпархії, тобто розташованими в Луцькому повіті Волинського воєводства. Отже, нами віднайдено такі заповіти.

Білостоцький монастир Св. Духа. У духівниці від 12 листопада 1648 р. Овдотія з Кашевських Янова Обремська відписала 100 золотих на «муроване» церкві Св. Духа, де й побажала знайти вічний спочинок [3, спр.262, арк.391зв.]. Крім цієї пожертви маємо ще фундушний запис від її засновника, що ж до поховань в обителі, то інші свідчення нам невідомі.

Городиський монастир. Його власник кн. Богуш Федорович Корецький у заповіті від 21 червня 1576 р. наказував своєму синові та опікунам не відбирати від ченців те, що він їм раніше відписав [8, 97].

Гоцанський монастир Св. Михайла Архангела. 18 лютого 1647 р. до книги Луцького гродського суду занесено заповіт Софії Внучківни

Чечелевої Новоселецької (закінчення документа немає, тому дата його невідома), яка виявила бажання знайти вічний спочинок в обителі, відписавши на її користь 500 золотих та ще 150 “na szpital tamze, gdzie ciało moje będzie leżało” [3, спр.255, арк.210]. Анастасія з Новоселецьких Адамова Киселева у заповіті від 3 листопада 1658 р. також просила поховати її в Гошанському монастирі, “zebrawszy telko duchownych a ubogich szpitalnych”, і пожертвувала чернечій спільноті 2000 золотих [5, спр.96, арк.635 зв.]. Згадаємо також духівницю Катерини з Кереновських Петрової Моравецької від 8 лютого 1649 р., у якій вона просила поховати її тут [3, спр.262, арк.133 зв.]. Інших свідчень про поховання в цьому монастирі і шпиталі нами не віднайдено, що ж до пожертв, то маємо ще фундушний запис засновниці обителі Раїни Гойської.

Дерманський монастир Пресвятої Тройці. Князь Костянтин Одинцевич Соколовський у тестаменті від 2 листопада 1616 р. просив поховати його “ведле матки моєє” в Тройцькій монастирській церкві, на *охендозтво* якої відписав 50 золотих [3, спр. 105, арк. 623 зв.; 4, спр.24, арк.884]. Василь Германович у духівниці від 6 січня 1626 р. також виявив бажання знайти тут вічний спокій, заповівши обителі 5 кіп литовських грошів [3, спр.149, арк.152]. Зазначимо, що всього нам відомі шестеро осіб, які зробили вісім пожертв (два з них у згаданих тестаментях). Що ж до поховань, то, крім наведених свідчень, монастир як місце вічного спочинку обрали Марія Томківна Семенова Посяговецька (заповіт від 12 листопада 1563 р.) – “подле гробу небожчика первшого мужа моего пана Маска Хомяка” [3, спр.5, арк.214 зв.] і кн. Олександра Одинцевичівна, дружина Остафія Єловича Малинського (заповіт від 9 листопада 1598 р.) – поряд з її матір’ю [4, спр.13, арк. 124; 14, 101]. Отже, з восьми відомих нам свідчень про поховання чотири знаходимо у духівничах.

Дорогобузький монастир Успення Пресвятої Богородиці. Князь Богуш Корецький у заповіті від 21 червня 1576 р. відписав монастирю 5 кіп литовських грошів [8, 97]. Дослідник Микола Петров писав, що в цьому ж році аналогічну суму заповів обителі брацлавський каштелян Василь Петрович Загоровський [19, 84]. Однак у його духівниці 1577 р. ми такої інформації не віднайшли [20]. 17 січня 1651 р. возний від імені дорогобузького архимандрита Никифора (Зараєвського) з крилошанами *сведчил напротивко* володимирського земського писаря Юрія Горайна: Юрій Іванович Бабинський заповів монастиреві 1000 золотих, але відповідач, “яко посесор добр по зошлому менованым пану Бабинским”, не віддає [3, спр.268, арк.66–66 зв.]. Зазначимо, що всі віднайдені нами

Сергій ГОРІН. Заповіти як джерело дослідження...

свідчення про пожертви грошей містяться в заповітах. Щодо поховань, то з трьох відомих нам випадків два фіксуються у духівництвах: Оздефіни, доньки кн. Івана Васильовича Масальського, дружини Дмитра Козинського (6 червня 1561 р.) [3, спр.3, арк.125] та Івана Хребтовича Богуринського (брата володимирського і берестейського владыки, настоятеля Києво-Печерського монастиря Мелетія) – запис від 13 квітня 1588 року [4, спр.7, арк.209].

Дубенський монастир Преображення Господнього. Крім низки пожертв від кн. Василя-Костянтина Острозького маємо свідчення про те, що Євфрузіна Потіївна Олександрова Єловицька в заповіті від 6 жовтня 1639 р. відписала обителі 30 золотих [1, арк.58].

Дубицький Введенський монастир. Князь Андрій Михайлович Сангушко Кошерський 4 жовтня 1560 р. заповів 5 кіп литовських грошів [23, 84].

Жидичинський монастир Св. Миколая Чудотворця. Луцький і острозький владыка Феодосій (Гулевич) у тестаменті від 16 листопада 1555 р. відписав 5 кіп литовських грошів [4, спр.40, арк.741; 17, 13–16]. Відомо, що тут заповіли поховати їх жидичинський архимандрит Йона (13 грудня 1569 р.) [8, 22–27], Іван Боговитин (11 лютого 1615 р.) [3, спр.106, арк.558] і Маруша Боговитинівна Адамова Чапличова [4, спр.23, арк.276].

Корецький монастир Успення Пресвятої Богородиці. Князь Богуш Федорович Корецький у вже згаданій духівниці 1576 р. наказував сину Юхиму не позбавляти ченців відписаного на їхню користь [8, 97], кн. Ганна Іванівна Ходкевичівна Юхимова Корецька 30 березня 1626 р. заповіла поховати її в монастирі, якому відписала 18 800 золотих, худобу і шість коней [3, спр. 69, арк. 85 зв.], ігумена обителі Серафима (Корецька) у духівниці від 20 березня 1633 р. також виявила бажання знайти в обителі вічний спочинок, заповівши чернечій спільноті маєтки, 45000 золотих, “*mnie służących względem posagu*”, і право на отримання всіх грошей, які вона позичила різним особам [3, спр.187, арк.356 зв. – 361 зв.]. Відомо, що 29 квітня 1645 р. Марія Подеревичівна заповіла монастиреві 100 золотих, у якому просила її поховати [3, спр.244, арк.796]. Таким чином, з чотирьох відомих нам пожертв (крім згадок про фондуші кн. Богуша Корецького і відписані монастиреві маєтки) три зроблені патронами обителі, тобто кн. Корецькими або членами їхніх родин. Щодо поховань, то згадаємо також Бориса Івановича Совароського, який 6 жовтня 1585 р. заповів поховати себе у монастирі [2]. Відзначимо, що з п’яти відомих нам свідчень про поховання чотири

містяться у тестаментях, два з яких належали патронам обителі.

Красносельський монастир Преображення Господнього. Луцький владика Феодосій (Гулевич) у 1555 р. заповів 2 копи литовських грошів [4, спр.40, арк.741; 17, 13–16], Василій Семашко (24 червня 1561 р.) – 5 кіп литовських грошів і просив поховати його тут [4, спр.3, арк.197]. Княгиня Галшка Острозька у заповіті від 16 березня 1579 р. відписала 6000 кіп литовських грошів “на шпитал и академию Острозскую, на монастиру святого Спаса не далеко Луцка, над рекою Стыром, и на сели Доросиню” [4, спр.4, арк.38 зв.; 22]. Це – всі відомі нам свідчення про пожертви грошей і поховання.

Луцький Св. Василя Великого. 16 листопада 1555 р. Луцький єпископ Феодосій (Гулевич) у 1555 р. заповів копу литовських грошів [4, спр.40, арк.741; 17, 13].

Луцький монастир Успення Пресвятої Богородиці. У вже згаданому тестаменті 1555 р. луцький владика Феодосій (Гулевич) відписав монастирю 2 копи литовських грошів [4, спр.40, арк.740 зв.; 17, 13]; кн. Ганна Богданівна Путятанка Андрійова Масальська 13 лютого 1587 р. заповіла поховати її тут і відписала чернечій спільноті 3 копи литовських грошів [3, спр.37, арк.200–200зв.]; кн. Опранія Федорівна з Борятинських Остафійова Сокольська у духівниці від 20 грудня 1592 р. також просила поховати її “у монастире при церкви Святоє Пречистое в Луцку”, якому пожертвувала 5 кіп литовських грошів [3, спр. 47, арк. 25]; луцький унійний владика Кирило (Терлецький) у заповіті від 2 квітня 1607 р. відзначав: “на збудованье церкви Св. Пречистое в Луцку в монастиру, где черницы мешкают, на которую и дерева уже приготовано, отписую” 150 золотих [7, 231]; 18 лютого 1609 р. Раїна Русинівна Семенова Хребтовичова Богуринська заповіла “чернцом, што в монастири светое Пречистое в Луцку, коров две, за тоє нехай по души моеї сорокоуст отправають” [3, спр.82, арк.71 зв.]. Відомі ще сім пожертв, зроблені у заповітах. Так, Михайло Ланевський Вовк 23 серпня 1611 р. відписав 5 золотих [3, спр.89, арк.519 зв.–520 зв.], ігумен Луцького Успенського монастиря Йосиф (10 листопада 1617 р.) – 40 золотих “на церков Светое Причистое”, шпиталю *рускому коп пять*, крім цього, кожна черниця мала отримати по 2 золотих, а одна з них, Раїна – 8 [3, спр.108, арк.601–602 зв.], Галшка з Бран Станіславова Олдаківська (29 жовтня 1622 р.) – просила поховати її в монастирі, якому відписала 25 золотих [3, спр.131, арк.1178 зв.], кн. Федора Пузинянка Адамова Лєтинська (рік заповіту пошкоджений, є лише *тысеча шестсот тридцат*, але його занесено до актової книги у грудні 1633 р., крім того, Федора

Сергій ГОРІН. Заповіти як джерело дослідження...

Летинська була православною, а Успенська обитель повернулася до Православ'я в 1633 р. отже, є підстави твердити, що заповіт складено в цьому ж році, а саме 4 червня) – 50 золотих [3, спр.182, арк.262 зв.]; Анна з Лепесовицьких Дмитрова Білостоцька (8 лютого 1639 р.) – заповіла 15 золотих [3, спр.216, арк.514 зв.]; Галшка Гулевичівна Стефанова Лозчина (2 квітня 1641 р.) – відписала 10 золотих “свесченикови Пречыстенскому на богомолие за душу мою” [13, 72]; Анна Журківська (2 червня 1650 р.) – 20 золотих [3, спр.269, арк.562 зв.]. Отже, всі два-надцять відомих нам пожертв зроблені у заповітах.

Крім уже наведених свідчень про поховання, маємо ще й такі згадки в заповітах про бажання знайти вічний спочинок у цьому монастирі: Федір Сербин Хорохоринський (1559 р.) [11, 99], Петро Олеша Бережецький (19 червня 1593 р.) [4, спр.8, арк.174], Михайло Яцкович Ворона Боратинський (1 листопада 1603 р.) [3, спр.72, арк.74 зв.; 4, спр.14, арк.708 зв.]; Олена з Олеш Бережецьких Богушова Горайнова (7 лютого 1612 р.) просила поховати її в цьому монастирі, “где пан отец и matka мои лежат” [4, спр.22, арк.31 зв.]. Таким чином, усі відомі нам дев'ять свідчень про поховання або бажання знайти вічний спочинок у цьому монастирі знаходимо в духівницях.

Луцький Хрестовоздвиженський братський монастир. Ігумен Чернчицького Спасо-Преображенського монастиря Григорій (Микулич) у заповіті від 23 серпня 1617 р. відписав церковне начиння [3, спр.108, арк.310А зв.; 15]; луцький бургомістр Самуїл Васильович Солтан 20 липня 1621 р. заповів усе своє майно разом з нерухомістю, крім того, 15 золотих [10, 506–507]; Миколай Боговитин з Козирад (3 грудня 1621 р.) виявив бажання знайти вічний спокій у Братській церкві, на яку відписав 400 золотих, 500 – на поховання, крім того, заповів шпиталю шаблю і палаш, “*srebrem oprawne*”, а також 30 золотих [13, 20]; Якуб Гарабурда (6 квітня 1622 р.) також виявив бажання бути похованим у Братському монастирі, якому відписав 100 золотих [3, спр.131, арк.20 зв.]; Ждана із Заруцьких Станіславава Сабанська (30 квітня 1624 р.) просила поховати її в обителі, на яку відписала 100 золотих [3, спр.139, арк.208 зв.]. Антоній Сволінський у заповіті від 13 липня 1624 р. з 1500 золотих, які йому залишився винен кн. Юрій Заславський, відписав 300 ченцям і 200 – на “шпитал наш руский, при том же манастыру” [3, спр.139, арк.704 зв.], 19 червня 1625 р. ченці свідчили про отримання 25 золотих, які заповіла їм Галшка з Бран Станіславава Олдаковська [3, спр.146, арк.146–146 зв.], Василь Германович 6 січня 1626 р. заповів 20 кіп литовських грошів [3, спр.149, арк.152]; Костянтин Ярмолин-

ський до липня 1626 р. (ймовірно, за кілька місяців перед цим) – 100 золотих [3, спр.160, арк.10]. Настасія з Лонцьких Григорова Ушакова Куликовська у духівниці від 19 травня 1629 р. дозволила Братському монастиреві впродовж трьох років брати дрова у своїй пуці (її піддані мали щорічно передавати ченцям 50 возів) [4, спр.33, арк.936]. Левко Матвійович Радавський 12 лютого 1630 р. заповів поховати його “при церкви Брацкой Луцкой” і відписав монастиреві та шпиталю 40 *гривен* (тобто 64 золотих) [3, спр.173, арк.385]; Адам Андрій Урсул Рудецький 12 квітня 1631 р. відписав 50 золотих ченцям і 100 – шпиталю [3, спр.177, арк.488 зв.]; Олександра Куликовська Семенова Гулевичова Воютинська (22 грудня 1632 р.) заповіла поховати її в Братському монастирі та відписала йому 1000, а шпиталю – 50 золотих [4, спр.45, арк.569–570]. Княгиня Анна Гулевичівна Криштофова Козечина у духівниці від 1 червня 1633 р. просила віддати 3000 золотих “dziatkom siostry moiey paniey Podhorodienskiey, a co się zastanie reszty tey summy, tedy to na cerkwie Ruskie u monastyru nie Uniatskie leguie u zapisuie”. Цю «решту» вона ділить на 4 частини, одну з яких мала отримати Луцька братська церква [5, спр.68, арк.543 зв.]. Кн. Федора Пузинянка Адамова Летинська (4 червня 1633 р.) просила поховати її в Братському монастирі, на який відписала 200 золотих: 100 – “на муроване церкві” і 100 – на “сорокоусту” [3, спр.182, арк.262 зв.], Ян Прегалинський (30 липня 1636 р.) заповів поховати його тут і пожертвував чернечій братії 50 золотих [3, спр.204, арк.72]. Малуша Ралповичівна Михайлова Гулевичова (20 травня 1635 р.) також виявила бажання знайти вічний спочинок у цій обителі, якій відписала 100 золотих [5, спр.72, арк.274]. Ігумен Чорненського Спасо-Преображенського монастиря Сильвестр 9 серпня 1635 р. заповів друкарню [12]; Катерина Боговитинівна Тихонова Шашкевичова у духівниці від 20 вересня 1636 р. відписала 333 золотих [6]; Ян Прокопович Хрінницький (2 серпня 1638 р.) просив поховати його в Братській церкві, на яку відписав 3000 золотих, а також ті 800, які йому заборгував Роман Загоровський [4, спр.41, арк.1393 зв.]. Анна Оханковського Лепесовицька (дружина Дмитра Білостоцького) у заповіті від 8 лютого 1639 р. просила поховати її у Братській церкві в склепі, “который мают их мл Брацтво Луцкое для тела моего змуроват”, на що відписала 50 золотих. Крім того,

“отцове Брацтво на погреб мой повинни будут меду бочку питого кореня, шчо потреба для справленя обиду купити, а також на погреб мой зе двора мого вола, гусей осмеро, кур пятеронадцатеро, солонины, муки пшеничное черт, полмацы жытноое, гороху осмаку,

Сергій ГОРІН. Заповіти як джерело дослідження...

круп осмаку, масла пул хваски, сыров десят, а то для справленя обеду и для приятел корменя”.

Залишила ченцям на закупівлю перерахованого 200 золотих і 60 *за працу их*. На шпиталь вона пожертвувала 10 золотих. І, нарешті, посесори її частини села Більче щороку мали давати Братству “полмацы муки пшеничноє меры берестецкоє, а для шпиталя того ж Брацтва на кождый рок по мацы муки жытноє” [3, спр.216, арк.513–515 зв.]. Катерина з Городиських Романова Гулевичова у заповіті від 16 липня 1639 р. просила поховати її в Братській обителі, де вже знайшов вічний спокій її чоловік, і відписала ченцям 800 золотих (500 від себе і 300, які заповів її чоловік), з яких вони мали отримувати щорічний видеркаф 80 золотих [3, спр.219, арк.320 зв.; 21, 268–271]. Мелентія з Козирад Боговитинівна Воронецька, *законниця* (не зазначено з якого монастиря), 17 липня 1639 р. заповіла поховати “*ciało moie grzeszne*” поряд із своїм братом Миколаєм у Братській церкві і відписала 900 золотих, які їй залишився винний Якуб Щепановський [3, спр.225, арк.10 зв.]. У духівниці від 20 вересня 1640 р. Анна Скірмонтовна Петрова Хорошкова відписала 50 золотих [3, спр.221, арк.1173 зв.]; Стефан Ушак Куликовський (7 грудня 1640 р.) просив поховати його в Братській церкві, на яку відписав 200 золотих [3, спр.225, арк.68–68 зв.]. Галшка Гулевичівна Стефанова Лозчина 2 квітня 1641 р. заповіла поховати її в Братській церкві, на яку відписала 200 золотих, ще стільки ж – “на манастыр законником, пры той же церкви будучым, абы пана Бога за душу мою молили”, на братський шпиталь – 50 золотих. З тих грошей, які їй заборгували різні особи, 70 золотих – “на церков братскую Луцкую и абы с тях же грошей золотых тридцат на сорокоуст законником дано, а на шпитал золотых тридцат того ж братства Луцкого”. Заповіла братчикам 100 золотих, щоб викупили її речі (“хрест сребрный с пожножьем, в нем грывен сем сребра, заставлений в золотых пятьдесят, кадилница, в ней грывен чотыри, и чарка сребная ве две грывни або болшей, также в золотых пятьдесят заставлено”), які перебували в заставі, й передали до церкви [13, 71–75]. Варвара Лозчанка Олександрова Красенська 20 листопада 1641 р. заповіла поховати її в Братській церкві і відписала на неї 1000 золотих, ченцям і священникам, які будуть на похованні, *на podzial* дала ще 100 [3, спр.225, арк.369 зв. – 370]. У Братській церкві побажав знайти вічний спокій Даніель Гулевич (духівниця від 4 березня 1642 р.), якій він відписав 300 золотих [3, спр.233, арк.311–312 зв.], 2 квітня 1642 р. Неофіт (Ластовецький), “наместник игуменства церкви брацкое Луцкое”, від імені всіх ченців свідчив про отримання від Ан-

дрія, Остафія і Юрія Лаврентійовичів Древинських 300 золотих, які заповів їх батько “до церкви брацкоє Луцкоє чернцом законником” [3, спр.230, арк.417–417 зв.]. У квитовому запису від 10 травня 1643 р. Марина Гуляницького Савина Богушевна свідчила, що її брат Іван Юрійович Гуляницький заповів поховати його в монастирі, відписавши на поховання 100 золотих, і ченці виконали всі свої зобов’язання в цій справі [3, спр.233, арк.804–805 зв.]. З іншого запису дізнаємося, що на поховання він дав “zasiwki zboz moich, iak ozimu, iako u iary, tak w gumnie, iako u w polu”, крім цього, 20 золотих – шпиталю, 1000 – Братській церкві та 100 – ченцям, “aby za dusze, tak moie, iako rodzicow moich Papan Bogalagali” [3, спр.244, арк.326–326 зв.]. Потенція Патрикєвна Миколаєва Свенцицька у духівниці від 14 листопада 1643 р. заповіла поховати її “в церкви православної брацкой Луцкой”, на яку відписала 200 золотих і ще стільки ж – шпиталю [3, спр.238, арк.22–22 зв.]; Олександр Миколайович Словицький 16 квітня 1644 р. заповів 30 золотих [1, арк.163 зв.]; Олександр Маркевич (16 червня 1644 р.) просив поховати його в Братській церкві, на яку відписав 20 золотих, ще 3 – на шпиталь [3, спр.251, арк.530 зв.]; Софія з Лукарєвських Олександрова Чудиновичова (26 вересня 1644 р.) також виявила бажання знайти вічний спочинок у монастирі, якому відписала 50 золотих і *fartuch kitajkowy* [3, спр.240, арк.570 зв.]. Ян Підгаєцький 17 січня 1645 р. заповів поховати його в Братському монастирі й відписав ченцям 100 золотих [4, спр.45, арк.1422 зв.]; Катерина із Смикова Войцехова Защинська (3 лютого 1645 р.) також виявила бажання знайти вічний спокій у цій обителі, заповівши чернечій спільноті 1000 золотих [3, спр.242, арк.205–205 зв.]. 18 березня 1645 р. ігумен Леонтій (Шицик Залеський) свідчив про отримання 300 золотих, які заповіла монастиреві Анна з Вітонизьких Гнівошова Гулевичова [3, спр.242, арк.473–473 зв.]. Григорій Ремчицький Промчейко в духівниці від 21 квітня 1645 р. відписав 50 золотих [3, спр.242, арк.683 зв.]; Фортунат Пешкевич (15 лютого 1646 р.) – 200 золотих Братській церкві та 100 – шпиталю [3, спр.245, арк.558 зв.]. Анастасія із Зубцевських Лаврентійова Древинська у заповіті від 9 березня 1646 р. просила поховати її в монастирі, якому відписала 1000 золотих, ще стільки ж – “законником на опатрене потреб их”, крім того, 50 – “на нисчих того ж Брацтва Церкви Божое, служачих и учачиссе”, тобто, шпиталь і школу [3, спр.245, арк.575 зв. – 577 зв.]. Під 28 лютого 1647 р. маємо заповіт Федори з Карачова Романової Загоровскої, в якому вона відписала обителі 60 золотих [3, спр.261, арк.499]; Гаврило Коритенський у духівниці від 15 серпня

Сергій ГОРІН. Заповіти як джерело дослідження...

1647 р. просив поховати його в монастирі, якому відписав 300 золотих [4, спр.47, арк.1616 зв.]. Возний 2 січня 1648 р. передав Марціяну Михайлу Словицькому два судові позови: на нього скаржилися братський ігумен з ченцями, вимагаючи віддати 1500 золотих, які їм заповів батько відповідача Олександр Словицький, і ще 30 – відписаних у тій же духівниці *на сорокоуст* [3, спр.260, арк.418]. Князь Юрій Пузина заповів (19 грудня 1648 р.) поховати його в Братській церкві, на яку пожертвував 1500 золотих, крім того, просив віддати ченцям аналогічну суму, яку їм “*został winien*” [13, 96]; Кристина з Ободного Александрова Хринницька (15 січня 1649 р.) просила поховати її в монастирі, якому відписала 100 золотих [3, спр.262, арк.529]; Філон Словицький (3 січня 1651 р.) заповів 300 золотих [5, спр.87, арк.503 зв.]; Гелена Черниківна Янова Гавгелова Марцишевська (10 травня 1651 р.) – 500 золотих [3, спр.269, арк.596 зв.], Павло Русинович (19 листопада 1651 р.) виявив бажання бути похованим у Братській церкві, який відписав 2000 золотих [3, спр.269, арк.1056 зв.]; Олександр Жабокрицький (12 липня 1652 р.) також заповів поховати його в цій же церкві, на яку відписав “*pultrzezia tysiąca* золотих, і ще *pultrzeziasta* – Братському шпиталю [21, 271–275]; Федорова Білостоцька (2 січня 1661 р.) – просила поховати її в Братській церкві, на яку відписала 300 золотих [5, спр.98, арк.1358 зв.]. Отже, всього нам відомі 50 заповітів, у яких зроблені пожертви на монастир.

Маємо декілька духівниць, у яких згадано лише Братський шпиталь без монастиря. Так, менглинський єпископ Йоасаф, який мешкав у цій обителі, в заповіті від 10 листопада 1617 р. відписав *до шпытала руского коп пят* [3, спр.108, арк.601 зв.], Катерина Чаплянка Волинцова Чернчицька 31 січня 1637 р. заповіла 100 золотих трьом луцьким шпиталям: при кафедральному костелі, при костелі св. Духа і “*przu cerkwi Brackiey u mostu Zagluszeckiego będące*” [3, спр.204, арк.134], Овдотія з Кашевських Якубова Обремська 12 листопада 1648 р. відписала Братському шпиталю 100 золотих [3, спр.262, арк.391 зв.]. Таким чином, пожертви на шпиталь зроблені у 15 духівницях.

Щодо поховань у Братському монастирі, то, крім уже наведених заповітів, нами віднайдено ще низку свідчень. Виявила бажання знайти вічний спокій “в братстве у церкви Чесного Хреста” Сва з Древинських Петрова (можливо, «Дмитрова») Загоровська (заповіт від 13 травня 1625 р.) [3, спр.142, арк.767 зв.]. У тестаменті від 20 лютого 1639 р. Якуб Обремський наказав своїм дітям поховати їхню матір, а його дружину в місці, яке вона давно визначила – “*w brackiey cerkwie*

w skłepie, nie zauią kosztu” (себе Якуб заповів поховати в Луцькому домініканському монастирі) [3, спр.216. арк.301–302]. Катерина Кіндратівна Смиковська, дружина Миколая Сокола, в заповіті від 1 лютого 1647 р. просила поховати її в Братській церкві [4, спр.46. арк.1416]. Це ж саме місце вічного спочинку визначила в заповіті 1657 р. Катерина Горайнова, уточнюючи, що має бути похованою “w grobie tym, gdzie lezy ciało zeszyej jejmosci paniey Heleny Butowiczowej, podkomorzunej włodzimirskiey, ciotki moiey” [9, с.12]. Отже, в 33 заповітах бачимо бажання знайти вічний спочинок у Братському монастирі, також згадані три поховання, зроблені раніше. Крім цього, нам відомо ще одне поховання у цій обителі.

Маренинський монастир. Разом з Городиським і Корецьким, згадується в заповіті 1576 р. кн. Богуша Корецького, який просив не позбавляти чернечу братію відписаного їй користь раніше [10, с.97].

Мильчанський монастир Різдва Пресвятої Богородиці. Євфрузіна Потіївна, дружина власника обителі Олександра Єловицького, у тестаменті від 6 жовтня 1639 р. просила поховати її тут, відписавши ченцям 2000 золотих [1, арк.58]. Відомі також три заповіти Олександра Єловицького. У найдавнішому з них (16 квітня 1644 р.) він відписав монастирю 30 золотих і просив поховати його в ньому поруч з дружиною, для чого мали побудувати “sklep” з каплицею. Наголошував, що, коли він не встигне завершити їхнє будівництво, його нащадки повинні впродовж десяти років давати на будівельні матеріали і ремісникам щорічні 400 золотих і 200 мац збіжжя. У духівниці від 24 березня 1646 р. О. Єловицький зазначав, що на “zrobienie okien, obrazow” у монастирській церкві, будівництво “trapiezy u cel” призначив 6000 золотих на маєтках Волька Михалковська і Пирятин. Будівельники монастирського муру повинні щороку отримувати 30 мац збіжжя, 6 фасок масла, 6 кіп сира, 12 “роґсі” солонини і для виготовлення цегли, вапна їх мали забезпечити 600-ма возами дров. Останній відомий нам заповіт датовано 6 лютого 1647 р., в якому, крім бажання бути похованим у монастирі, відписані 4000 золотих “na skonczenie wałow, na domurowanie” церкви, трапези і келій, а також 20000 золотих чернечій спільноті, з яких щорічний видеркаф становив 1400. До того ж Олександр Єловицький підтвердив ченцям їхнє право на 2000 золотих, які їм заповіла його дружина [1, арк.163–165, 252–254, 256–259; 18, с.84, 87].

Відомі ще три пожертви на користь Мильчанської обителі в духівницях: 19 лютого 1649 р. кременецький підсудок кн. Михайло Пузина просив поховати його тут і заповів 300 золотих [3, спр.264,

Сергій ГОРІН. Заповіти як джерело дослідження...

арк.1104–1106 зв.]; 2 червня 1650 р. Анна Журковська також виявила бажання знайти вічний спокій у цьому монастирі й відписала ченцям 100 золотих [3, спр.269, арк.562], аналогічну грошову суму 3 січня 1651 р. заповів володимирський війський Філон Єловицький [5, спр.87, арк.503зв.]. Отже, з семи відомих нам тестаментів, чотири складені патроном монастиря і його дружиною, які обрали цю обитель місцем їхнього вічного спочинку. Ще три заповіти належать особам, зв'язок яких з монастирем (його патронами) залишається нез'ясованим. Зазначимо, що двоє з них просили поховати їх у Мильчанській обителі.

Монастир Пресвятої Тройці в селі Мала Осниця. Князь Михайло Олександрович Чорторійський, власник обителі, в заповіті від 22 лютого 1582 р. просив поховати його в ній [11, с.50–54].

Перекальський монастир. Федора Дхоревська у духівниці від 10 лютого 1647 р. просила поховати її при церкві Перекальського монастиря [3, спр.255, арк.975зв.].

Пересопницький монастир Різдва Пресвятої Богородиці. Олена з кн. Чорторійських Остафійова Горностайова у тестаменті від 29 січня 1602 р. просила поховати її тут і заповіла чернечій спільноті 600 золотих [3, спр.65, арк.322 зв.–323 зв.]; її сестра кн. Катерина Васильова Загоровська (1 травня 1611 р.) також обрала цю обитель місцем вічного спочинку і відписала 250 золотих на дзвін для монастиря, крім того, ще 100 – на поховання [4, спр.22, арк.1387]. Пересопницький чернець Феодосій (Бережецький) 27 березня 1612 р. заповів монастирю 25 золотих [4, спр.25, арк.164 зв.]. З духівниці Олександра Єнича від 19 грудня 1625 р. дізнаємося, що свого часу Іван Шпаковський відписав монастирю право на 150 золотих, які йому заборгував пан Козинський [3, спр.210, арк.598 зв.]. Таким чином, маємо свідчення про чотири пожертви, зроблені в заповітах. Усі зазначені особи мали безпосереднє відношення до монастиря: дві сестри його власника, *опекун* и *дозорця* обителі, а також її чернець. Щодо поховань, то інші свідчення, крім згаданих у заповітах, нам невідомі.

Чеконський монастир Воздвиження Чесного Хреста. Овdotія Котовичівна Адамова Двораківська у заповіті від 18 лютого 1639 р. просила поховати її в обителі, на яку відписала келих за 30 золотих [3, спр.219. Арк.134 зв.]; Єва з Жабокрик Янова Чеконська (23 грудня 1648 р.) також обрала цей монастир місцем вічного спочинку, заповівши ченцям дві “*sukienkę tabinowe*”, а також “*spodnici ałsowi*” [3, спр.262. арк.230 зв.]. Інші свідчення про пожертви рухомого майна нам невідомі. Щодо поховань, то Галшка Лявданська у духівниці від 10

лютого 1644 р. побажала знайти вічний спочинок у Чеконській церкві [3, спр.240, арк.365 зв.].

Чернчицький монастир Преображення Господнього. Федора Хрінницька 14 лютого 1614 р. заповіла поховати її в цій обителі, якій відписала 100 золотих (“ktore pieniedzy do rąk swiaszczennoinoka Harasima, оуса mego duchownego, ma Jego Msc Pan małzonek moy oddac”) [4, спр.27, арк.21 зв.–22]. Цьому Герасиму як своєму сповіднику заповіла (16 квітня 1616 р.) 10 кіп литовських грошів Маруша з Шпакова Іванова Чапличова [3, спр.103, арк.436]. Чернчицький ігумен Герасим (Микулич) у духівниці від 23 серпня 1617 р. виявив бажання знайти вічний спочинок у цьому монастирі, залишивши 70 золотих на поховання і відписавши чернечій спільноті церковні книги та начиння [3, спр.108, арк.310а зв.; 15]. Луцький бургомістр Самійло Васильович Солтан також заповів (20 липня 1621 р.) поховати його в Чернчицькій обителі “при небожеє малжонце моеї милой”, відписавши 60 золотих на поховання і 15 – на сорокоуст [4, спр.31, арк.125 зв.]. Княгиня Анна Гулевичівна Криштофова Козечина в тестаменті від 1 червня 1633 р. просила ті гроші, які залишаться після передачі 3000 золотих дітям її сестри, поділити на чотири частини і одну з них надати Чернчицькому монастирю [5, спр.68, арк.541–544]; Малуша Палповичівна Михайлова Гулевичова 20 травня 1635 р. заповіла 100 золотих [5, спр.72, арк.274 зв.]. Дві духівниці маємо під 1641 р.: Галшка Гулевичівна Стефанова Лозчина 2 квітня відписала 30 золотих на монастир і 10 – чернчицькому священику [13, с.72], а Барбара Лозчанка Олександрова Красенська – 300 золотих [3, спр.225, арк.370]. Дві пожертви зроблені в 1646 р.: волинська чашникова Анастасія із Зубцевських Лаврентійова Древинська 9 березня заповіла монастирю 300 золотих, крім того, ще 50 – “*на потребу и оправу*” монастирської церкви [3, спр.245, арк.575 зв.–577 зв.], а 1 серпня чернчицький священик Іван Городиський свідчив про отримання 50 золотих, які заповіла Олександра з Куликовських Семенова Гулевичова Воютинська (50 золотих – на сорокоуст, ще стільких ж – черниціям, що мешкали в тому ж монастирі) [3, спр.251, арк.355 зв.]. 12 липня 1652 р. Олександр Жабокрицький заповів 200 золотих монашкам і 100 – монастирському священику [21, с.273]. Зазначимо, що всі відомі нами десять пожертв монастирю зроблені в заповітах.

Крім записів, які ми навели при розгляді пожертв, нами віднайдені такі свідчення про поховання. 12 квітня 1605 р. тут заповіла поховати себе Раїна Гнівошівна із Стрижевки Якубова Страдовська [3, спр.72, арк.650; 4, спр.15, арк.215], 15 квітня 1619 р. – Олександр Волинець

Сергій ГОРІН. Заповіти як джерело дослідження...

[4, спр.26, арк.62 зв.], таке саме бажання зафіксоване в заповіті Матиса Комнацького від 10 квітня 1620 р. [3, спр.112, арк.808 зв.]. Під 10 грудня 1626 р. маємо духівницю Кристини (Загорської), “инокини, игумени монастиря Чернчицького”, у якому вона просила поховати її тут і відзначала, що “на погреб мой оставилам пару коней, которые поручила до рук отца Иоана, свещеника чернчицького, абы он, попрадавши, тило мое гришное за тую суму погриб”. Крім того, з суми, отриманої від продажу коней, мали повернути її борги і “за душу мою на сорокоуст до трох церковий отдат” [3, спр.154, арк.377]. Отже, з десяти відомих свідчень про поховання в Чернчицькій обителі сім віднайдені у заповітах.

Четвертенський монастир Преображення Господнього. Раїна Русинівна Семенова Хребтовичова Богуринська у заповіті від 18 лютого 1609 р. просила поховати її в ньому і відписала ченцям 210 кіп литовських грошів

“на службу Божую, свечи, ладан, вино, а чернцови и служителиви того храму светого маст быти дано золотых десет на рыбы и на иншыє потравы, зачим бы оный чернец и служител храму Божого отправовали за душу мою сорокоуст и службы Божие по всех суботы до року”.

Крім того, заповіла продати “чамару новую сукенную, фалендышовую, чорную, лисами подшитую” (коштувала 30 золотих) і “пласчик гатласовый чорный, соболцами подшитый”, а за отримані гроші *справити* монастирю коштовний хрест. Просила також продати її збіжжя і купити *ризы едамашковье*, а за гроші, отримані від продажу двох золотих перстнів, придбати *патрахил коштовный* [ф.25, спр.82, арк.69 зв.–72]. Ян Мордвин (5 вересня 1634 р.) – також обрав обитель місцем вічного спочинку, заповів на її користь 20 золотих і “*sukno, to, co na siele moim będzie*” [3, спр.192, арк.537 зв.]. Крім рухомого майна, відписаного в цих заповітах, нам відомі ще шість пожертв монастирю.

Маємо ще два свідчення про поховання в духівницях: патрона обителі кн. Захаріяша Григоровича Четвертенського (14 червня 1649 р.) [3, спр.264, арк.177–177 зв.] з дружиною Раїною з Хрінницьких (духівниця від 2 травня 1649 р.) [3, спр.262, арк.215 зв.]. Всього нам відомі десять осіб, похованих у монастирі або бажавших цього, про чотирьох з них дізнаємося з тестаментів.

Чорненський монастир Преображення Господнього. Маємо лише заповіт ігумена Сильвестра від 9 серпня 1635 р., у якому він просив поховати його в цій обителі, відписавши ченцям церковний одяг і

книги [3, спр.196, арк.1177 зв.; 12, с.140]. Крім цього, відомі дві по жертви (нерухомості і грошей) від власника монастиря Адама Урсула Рудецького.

Перед тим, як перейти до розгляду наведених свідчень, зауважимо, що ми ніколи не дізнаємося, скільки духівниць існувало насправді, тому наші міркування і особливо узагальнення будуть дещо умовними, але вони дозволять зробити певні висновки. Так, нами віднайдено 127 заповітів, у яких згадано 22 монастирі з 40 відомих нам у Луцькому повіті. Обителі «представлені» неоднаковою кількістю записів, наприклад, дев'ять монастирів згадані лише в одному заповіті, деякі – в 14 і 16 документах. Найчастіше в тестаментях бачимо Луцький Хрестовоздвиженський братський монастир – у 56 записах. Кількість тестаментів, у яких згадано певну обитель, залежала, передусім, від її релігійного авторитета серед населення. Якщо Чорненський Спасо-Преображенський проіснував лише декілька років, до того ж, упродовж останніх з них боровся за виживання (син померлого засновника обителі не тільки припинив матеріальну підтримку чернечій братії, а й захопив її майно), то не дивно, що нам відомий один заповіт з похертвою цьому монастирю та й то від її настоятеля. В той же час Луцьке братство в другій чверті XVII ст. стає найвідомішим православним осередком на Волині, тому багато людей жертвували Братському монастирю і шпиталю гроші, майно, просили їх тут поховати. Загальна сума грошей, відписана у наведених заповітах становить близько 27000 золотих.

Серед наведених духівниць немає такої, де б жертвували гроші на дев'ять монастирів (чотири в Києві і п'ять у Володимирському повіті Волинського воєводства), як це зробив у заповіті 1547 р. кн. Федір Андрійович Сангушко [16 s.563]. Правда, луцький владика Феодосій у 1555 р. заповів гроші чотирьом обителям (дві в Луцьку, дві – неподалік, три з яких перебували в його подаванні). Князь Богуш Корецький також згадав у тестаменті чотири монастирі, але відписав гроші лише одному, що ж до тих трьох, власником яких він був, обмежився проханням опікуватися ними. Кілька осіб зробили похертви двом обителям.

Переважає більшість волинських монастирів перебували в приватному подаванні і в заповітах бачимо бажання патронів знайти у них вічний спочинок, відповідно забезпечивши обитель матеріально. Так, кн. Богуш Корецький просив сина не «ображати» чернечій братії своїх трьох монастирів, дружина цього сина обрала обитель у Корці місцем поховання, відписавши на її користь майже 19000 золотих, інша представниця кн. Корецьких, яка була ігуменею в цьому монастирі, також

Сергій ГОРІН. Заповіти як джерело дослідження...

просила поховати її тут і заповіла чернечій спільноті маєтки і 45000 золотих. Олександр Словицький з дружиною Євфрузиною також обрали місцем вічного спочинку свій новofундований Мильчанський монастир, якому разом відписали майже 30000 золотих, крім фінансування будівництва монастирської церкви, келій (відзначимо, що Мильчанській обителі Євфрузіна заповіла 2000 золотих, у той час як Дубенській – 30). Княгині Олена і Катерина Чортгорийські просили поховати їх у родинній Пересопницькій обителі, заповівши на її користь, відповідно, 600 і 250 золотих. Так само кн. Захаріяш Четвертенський з дружиною побажали, щоб їх поховали в Четвертенському монастирі. Відзначимо, що патрони відписували найбільші суми грошей, у той час як більшість пожертв більшість пожертв нараховували від кількох десятків до кількох сотень золотих (за винятком Луцької братської обителі).

Хоча заповідали, переважно, гроші, траплялося, що в духовницях відписували одяг, коштовності, зброю, інколи зазначали, що для продажу, а за отримані гроші мали придбати для монастиря якусь конкретну річ з церковного начиння. Чернечій братії також передавали право на гроші, позичені власником тестаменту різним особам. Дуже рідко монастирям заповідали нерухомість.

Маємо п'ять тестаментів, складених настоятелями, серед яких відзначимо духовницю ігумена Луцького Успенського монастиря Йосифа, у якій він пожертвував гроші як самій обителі, так і безпосередньо кожній монашці. Інколи в заповітах зазначено, що гроші відписані ченцям, але в таких випадках складно зрозуміти, що автор тестаменту мав на увазі під «ченцями»: монастир чи кожного з братії.

Отже, ми переконалися, що заповіти є важливим джерелом (а щодо окремих монастирів єдиним нам відомим) інформації про пожертви обителям, похованням у них, шпиталі. Це, а також те, що в окремих випадках свідчення у тестаментах висвітлюють й інші аспекти функціонування обителі, і визначає значення заповітів у дослідженнях з історії монастирів.

Джерела та література

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України. – Ф. 231. – № 38.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві [далі – ЦДАК України]. – КМФ – 36 (Волинська метрика). – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 276.
3. ЦДАК України. – Ф. 25 (Луцький градський суд). – Оп. 1.

4. ЦДІАК України. – Ф. 26 (Луцький земський суд). – Оп. 1.
5. ЦДІАК України. – Ф. 28 (Володимирський гродський суд). – Оп. 1.
6. ЦДІАК України. – Ф. 2098 (Почаївський монастир). – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 44 – 44 зв.
7. Археографический сборник документов, относящихся к истории северо-западной Руси. – Вильно, 1867. – Т. 1.
8. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [далі – АЮЗР]. – К., 1859. – Ч. I, т. 1: Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России.
9. АЮЗР. – К., 1876. – Ч. I, т. 4: Акты об унии и состоянии православной церкви с середины XVII (1648–1798).
10. АЮЗР. – К., 1883. – Ч. I, т. 6: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной России (1322 – 1648 гг.).
11. АЮЗР. – К., 1907. – Ч. VIII, т. 4: Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV–XVIII вв. (1407 – 1579 гг.).
12. Памятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1845. – Т. 1. – Отд. 1. – С. 139 – 145.
13. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. 1 – 2.
14. Пам'ятки. Архів Української Церкви / Упорядник М.В. Довбищенко. – К., 2001. – Т. 3, вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст.
15. Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1916. – Вып. 2. – С. 88 – 92.
16. Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Przygotowali Z.L. Radziwiński, P. Skobielski, B. Gorczak. – Lwów, 1890. – Т. 4 (1535–1547).
17. Голубев С.Т. Материалы для истории западно-русской церкви. – К., 1891. – Вып. 1.
18. Довбищенко М. Шляхетська родина Єловицьких у громадському та релігійному житті Волині середини XVI – першої половини XVII ст. У кн.: Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 2008. – Вип. 7.
19. Петров Н.И. Краткие сведения о монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // Волынские епархиальные ведомости. – 1867. – № 5 (Часть неофициальная).
20. Українська література XIV – XVI століть. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 167 – 184.

Сергій ГОРІН. Заповіти як джерело дослідження...

21. *Фотинский О.* Материалы для истории монастырей и церквей Волынских. У кн.: Волынский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Вып. 2.

22. *Яковенко Н.* Цікавий документ // Жовтень, 1985. – № 2. – С. 128.

23. Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza X. Ratnenskogo / Opracowali Z. L. Radziminski, B. Gorczak. – Łwów, 1906. – Т. 3: Gałąź Koszyrska. – S. 84.

Сергій Горін (Київ, Україна) Заповіти як джерело дослідження історії монастирів Волині XVI–першої половини XVII ст.

У статті на прикладах монастирів Луцького повіту Волинського воєводства простежується роль заповітів у дослідженнях з історії монастирів. Наведений перелік відомих нам тестаментів засвідчує їхнє значення як одного з найважливіших джерел щодо пожертв монастирям і поховань у них. Наукова інтерпретація цих та інших свідчень у заповітах дозволяє краще зрозуміти різноманітні аспекти функціонування обителів.

Ключові слова: заповіт, монастир, Волинь, пожертви, поховання

Сергей Горин (Киев, Украина) Завещания как источник исследования истории монастырей Волини XVI–первой половины XVII вв.

В статье на примерах монастырей Луцкого повета Волынского воеводства рассматривается роль завещаний в исследованиях по истории обителів. Приведенный перечень известных нам тестаментов показывает их значение как одного из главных документальных источников о пожертвованиях монастырям и захоронениях в них. Научная интерпретация этих и других свидетельств в завещаниях позволяет лучше понять различные аспекты функционирования обителів.

Ключевые слова: завещание, монастырь, Волинь, пожертвования, захоронения

Serhyi Horin (Kyiv, Ukraine) Testaments as a source of documental evidences in study of history of Volhynia monasteries in the 16th – the first half of the 17th centuries

The paper examines the role of testaments in research of the history of monasteries. The list of the last wills, published by the author, shows their significance as one of the most important sources of offerings to monasteries and burials in them. The scientific interpretations of these and other evidences in testaments allows us much better understand the various aspects of functioning of abodes.

Key words: testaments, monasteries, Volyn', offerings, burials

Оксана ЗАДОРОЖНА
(Київ, Україна)

**Актові книги як джерело
до реконструкції землеволодінь
в Київському воєводстві
XVI – XVII ст.**

Підставою визнання за особою належності до шляхетського стану було посідання земельної власності. Її еволюція на Київщині відбувалася в напрямку поступового перетворення вислуг на вотчини в обмін на військову службу, а пізніше – й інші послуги. Поява пожиттєвого тримання для одного, двох чи трьох поколінь роду стало тим перехідним містком від умовного володіння до приватної власності [40, с.27]. Причому, такі відносини існували не лише на рівні «великий князь – шляхта», але й на нижчому – між шляхтичами та їхніми слугами.

Іншим способом отримання землі у власність була „купля”. Офіційно право вільного продажу землі було закріплене у Другому литовському статуті 1566 р., проте й до цього існував „чорний” ринок землі, замаскований під інші дозволені операції. До них належали оренди й застави. Ця практика уможливила доступ до шляхетського стану дрібних слуг та бояр не лише через військову службу, але й через земельні обладки. Не стало винятком у цьому плані й Київське воєводство. Земля, таким чином, виступала не лише економічним чинником, але й визначала соціальний статус власника, була пропуском до стану політичного народу-шляхти. Тому характер шляхетського землеволодіння є вкрай важливою проблемою, основним джерелом дослідження якої є актові книги місцевих адміністративно-судових установ, простіше кажучи, книги замків, гродів та земств, а також підкоморських судів.

Місцева судово-адміністративна система почала складатися із набранням чинності норм Першого литовського статуту 1529 р. (замкові, пізніше гродські суди), а остаточно усталилася після проведення реформи 1564 – 1566 рр. (земські суди). Тоді Київське воєводство було поділено на два судово-адміністративні повіти (Київський і Мозир-

ський¹). Очевидно, у Київському воєводстві судові книги з'явилися не одразу, принаймні, найраніші записи в них датуються 1570 р. До цього існували воєводські книги, які не збереглися, однак про них ми дізнаємося з поодиноких посилань на виписи з них у актових книгах пізнішого часу [10, арк.267]. Час появи їх невідомий: у Київському воєводстві зустрічаються посилання лише на книги Василя-Костянтина Острозького.

Логічним продовженням воєводських книг стали гродські (замкові) книги. Київське воєводство мало три головних замки: Київський, Житомирський та Овруцький. Найбільш ранні замкові книги, що дійшли до нас, Житомирські (з 1620-х рр. – гродські). Микола Крикун стверджує, що це були книги Київського гродського суду, який від самого початку засідав виключно в Києві, а в Житомирі та Овручі діяли своєрідні «філії», завдяки яким згодом відновилося поняття про Житомирський та Овруцький повіти [17, с.75]. Зокрема, Трикрольська сесія Київського земського суду 1584 р. відбувалася у Житомирі [3, с. 70, 73]. На сьогодні для XVI – XVII ст. збереглося 15 книг, які хронологічно охоплюють час від 1582 до 1666 рр. [29]. Проте збереженість їх неповна – є лише записи за окремі роки (1582 – 1588, 1590, 1601 – 1602, 1605 – 1606, 1609, 1611 – 1613, 1617 – 1618, 1621 – 1623, 1627, 1629, 1630, 1635 – 1636, 1638, 1640, 1642 – 1644, 1646 – 1652², 1664 – 1666 рр.). Таким чином, із 74 років представлено книги лише за 41 рік (55,4%), тобто трохи більше половини. Якщо визначити співвідношення між усіма Житомирськими книгами, які збереглися, включно до 1796 року, то магімемо наступну картину: всього за внутрішнім описом присутні 178 книги, тобто відсоток за XVI – XVII ст. складає лише 8,4%.

Виписи з Житомирських гродських книг зустрічаються і в інших архівних збірках, зокрема, такі тексти вдалося знайти за наступні роки: 1606 р. [43, к. 120; 122–122a], 1609 р. [43, к.107], 1610 р. [43, к.53–56a], 1613 р. [43, к. 42–42a], 1614 р. [43, к. 59–59a; 94; 96; 98–105a], 1617 р. [43, к. 92], 1620 р. [43, к. 64–64a], 1625 р. [41, fasc. 49; 44, к. 20], 1629 р. [41, fasc. 99, 102], 1634 р. [43, к. 81–81a], 1636 р. [43, к. 76–76a], 1646 р. [41, fasc. 75].

¹ Мозирські книги не беруться до уваги, оскільки бл. 1570 р. Мозирський повіт відійшов до Мінського воєводства Великого князівства Литовського. *Див.* [15, с.138].

² Між 1652 та 1664 рр. книги взагалі не велися через військові дії. *Див.* [33, арк. 1 – 1 зв.].

Київські гродські книги до нас дійшли лише за 1685 – 1796 рр. [23]. За останні роки XVII ст. збереглося лише 8 книг, у яких містяться виписи за попередні роки, найраніший датований 1581 р. На окремі виписи з них можна натрапити в Житомирських гродських книгах³. Знову ж таки, якщо вивести співвідношення між усіма збереженими Київськими гродськими книгами (194) і тими, що стосуються XVII ст., то останні складають лише 4,1%. Уявлення про попередні гродські книги дають короткі регести, найраніші з яких датовані 1612 р. [10, арк. 6 зв.]. Є також виписи за 1617, 1645, 1646 рр.

Збереглися також повні тексти виписів із Київських гродських книг⁴. Книги Овруцького гродського суду стосуються ще пізнішого часу – на сьогодні маємо 18 книжок, які охоплюють 1678 – 1890 рр., 10 з яких датуються кінцем XVII ст. Проте вони велися й раніше, зокрема, відомі виписи за 1560 р. [13, с.65], 1604 р. [24, арк.349 зв.], 1609 р. [24, арк.348; 41, fasc.94], 1648 р. [25, арк.300], 1662 р. [41, fasc.99] тощо.

Маємо також кілька виписів із замкових книг, які збереглися у книгах Литовської метрики. Це, зокрема, випис із Київських та Овруцьких замкових книг за 1564 р. [20, с.145–151; 35, арк.688 зв.–692].

Після судово-адміністративної реформи і запровадження нового типу судів їхні канцелярії почали заводити земські книги. Найраніші земські книги – Київські, перші записи в яких датуються 1570 р. [10, арк. 256], проте самі книги не збереглися. Згадані записи відомі з регестів, де, крім цього року, є також виписи за 1573, 1575, 1576, 1577, 1578, 1579, 1581, 1582, 1583, 1584, 1585, 1586, 1588, 1589, 1611, 1612, 1617,

³ Див. [30], де містяться виписи за 1589, 1598, 1640, 1680, 1685 рр. тощо.

⁴ за 1576 р.[46, к. 2], 1576 р., 1577 р.[41, fasc. 105], 1580 р. [41, fasc. 96], 1582 р. [41, fasc. 101], 1584 р. [41, fasc. 109], 1592 р., 1594 р. [41, fasc. 95, 99], 1595 р. [41, fasc. 100], 1599 р. [41, fasc. 109; 42, к. 1–4], 1602 р. [43, к. 10], 1603 р. [43, к. 1–5], 1608 р., 1609 р. [41, fasc. 39, 66], 1614 р. [41, fasc. 32, 56, 97], 1617 р. [41, fasc. 95], 1617 р., 1618 р. [41, fasc. 68], 1619 р., 1620 р., 1623 р., 1624 р., 1627 р. [41, fasc. 15, 29, 57], 1621 р. [50], 1623 р. [44, к. 18], 1625 р. [41, fasc. 49, 50; 45, к. 24–24а], 1628 р. [41, fasc. 70, 99, 108], 1632 р., 1633 р. [41, fasc. 99], 1633 р. [46, к. 6; 50], 1633 р., 1635 р. [41, fasc. 53], 1633 р., 1639 р. [41, fasc. 39, 54], 1634 р. [41, fasc. 113], 1636 р. [41, fasc. 106; 50], 1637 р. [41, fasc. 101], 1638 р. [41, fasc. 99, 107, 112], 1640 р. [41, fasc. 40, 41, 58], 1641 р. [41, fasc. 54; 51, к. 63], 1642 р. [41, fasc. 73], 1645 р. [41, fasc. 75], 1647 р. [41, fasc. 78], 1648 р. [11, с. 618–619], 1650 р. [41, fasc. 81, 99], 1652 р. [41, fasc. 21]

Оксана ЗАДОРЖНА. Актові книги як джерело до реконструкції...

1619, 1633, 1636, 1643, 1644, 1645, 1646, 1690, 1691, 1692, 1694 pp. Проте повнотекстові книги збереглися лише з 1712 р. [26]. Окремі ж повні виписи з Київських земських книг маємо за 1591 р. [41, fasc.39], 1594 р. [41, fasc.97], 1613 р. [41, fasc. 103], 1609 р., 1616 р., 1628 р., 1629 р. [47, s.33–50; 41, fasc.99, 104, 107, 108, 110], 1621 р., 1622 р. [50], 1623 р. [46, k. 3–3а], 1628 р. [41, fasc.99, 101, 103, 104], 1631 р., 1632 р. [41, fasc.99, 104], 1633 р. [41, fasc.101, 106, 107], 1632 р., 1640 р. [41, fasc.13, 54], 1634 р., 1636 р. [41, fasc.106], 1639 р. [41, fasc.40, 106, 110, 112].

Житомирські земські книги маємо за 1767 – 1802 pp. [28], а Овруцькі – за 1779 – 1780 pp. [34].

У періоди міжкоролів'я згадані вище види книг не велися, оскільки городські й земські суди припиняли свою діяльність. На цей час запроваджувалися спеціальні каптурові суди, які, відповідно, мали власне діловодство. Ці акти ні для XVI, ні для XVII ст. не вціліли⁵. У коротких виписах маємо регести за 1633 р. [10, арк. 27 зв.–47] і повнотекстовий випис за 1633 р. [11, с.366–367].

До перерахованих вище актових книг вписувалися різноманітні процесові акти: скарги, протоколи судових засідань, квити возних, вироки та декрети судів, а також цивільноправова документація - тестаменти, виводи шляхетства, доживотні записи, межові акти тощо. Для останнього виду записів велися також підкоморські книги, що були результатом діловодної активності підкоморських судів, запроваджених ІІ Литовським статутом (*Далі ІІ ЛС*). У Київському воєводстві, судячи з усього, був один підкоморський суд. Перший збережений декрет цього суду датований 1584 р., проте в ньому міститься посилання на вирок київського підкоморія 1581 р. [13, с.57–58]. Наталя Яковенко припускає, що саме на цей рік припадає вступ на підкоморський уряд Щасного Харленського, і, відповідно, саме тоді підкоморські книги виділяються з земських [39, с.18]. За її ж підрахунками, до середини XVII ст. існувало 6 підкоморських книг, з яких лише 3 збереглися фрагментарно (є записи за 1584, 1595, 1600; 1636, 1638 – 1639; 1643 – 1645, 1647 pp.) [39, с.20–21]. Мені також вдалося знайти один повнотекстовий випис за 1632 р. [50]. Проте навіть така погана збереженість дозволяє робити певні реконструкції, оскільки до тексту межових актів включалися документи різноманітного характеру за попередні століття. Так, найраніший із вписаних документів датується 1453 р. [13, с.131].

Як бачимо, актові книги Київського воєводства не дійшли до нашого часу корпусно через неналежне зберігання та різноманітні

⁵ Є лише за 1733 – 1764 pp. *Див.* [27].

катаклізми. Загалом земські книги тримали в Печерському монастирі (1602) [36, с.19] та Софійському соборі (1619) [10, арк.228]. У 1631 р. та 1635 р. поставало питання про будівництво спеціального приміщення на території київського замку, що, очевидно, виконано не було [52, т.3, р.335, 423]. Потім якийсь час їх тримав у себе в Корнинському замку земський писар Федір Суцанський Проскура, частина з яких у 1639 р. загинула у вогні [36, с.19]. 17 липня 1651 р. пожежа знищила Успенську церкву в Києві разом із книгами, які там зберігалися [19, с.151]. У тій же церкві містилися на той час і гродські книги, перенесені з київського замку після пожежі 1605 р. [36, с.19]. Узявві Адама Киселя про це нещастя перераховані книги, які вдалося врятувати: 7 земських та 9 гродських, каптурова за 1633 р., окремі зошити за 1645 р., протоколи гродського суду за 1632 – 1641 рр., чернетки гродських книг за 1647 та 1648 рр., внутрішні реєстри за 1610 – 1645 рр., 23 магістратські книги і розпочата 1651 р. гродська книга [36, с.20]. Надалі книги зберігалися в магістратському архіві, частина яких постраждала в пожежі 1718 р., тож на 1732 р. наявними були книги за 1570 – 1589 рр.; 1576, 1577, 1587 рр.; 1612 р.; 1617 р.; 1633 р.; 1640, 1645, 1646 рр.; 1643 р.; 1644 р.; 1644, 1646, 1636, 1617 рр.; 1645 р.; 1646 р.; 1645 р.; 1646 р.; 1646 р. – усього 14 конволютів [36, с.20]. Саме з цих книжок на межі XVIII та XIX ст. було складено витяги, які тепер зберігаються в Інституті рукопису⁶. Ті книги, що вціліли протягом XVI – XVIII ст., сильно постраждали під час київської пожежі 1811 р. [36, с.18].

У вже згаданих регестах (кверендах) увагу зосереджено виключно на земельних актах, а якщо в книзі траплявся межовий акт і його можна було відчитати, то, схоже, він передавався повністю, в усякому разі дуже детально [10, арк.58, 79, 113 зв., 191 зв., 208 зв., 233 зв.]. Ще одна збірка кверенд з Київських та Житомирських книг зберігається в Ягеллонській бібліотеці⁷. Вона включає в себе виписи з Київських земських книг за 1570, 1577, 1582, 1617, 1636, 1640, 1643 рр.; виписи з

⁶ *Xiąg ziemskich i grodzkich Kijowskich w Kijowskim magistracie znajdujących się zacząwszy od roku 1571 aż do roku 1646 z datą i essencją wypisana kwerenda; Powtorna kwerenda w Kijowie reszty tranzakcyj różnych, kwerenda xiąg ziemskich i grodzkich w magistracie Kijowskim znajdujących się od roku 1570 do roku 1640* [10].

⁷ *Querenda z ksiąg żytomierskich i kijowskich uczynione staraniem Marcina Leonarda Swiejkowskiego, sędziego ziemskiego Winnickiego, potem kasztelana wojewody podolskiego* [48]. З мікрофільмом з цих кверенд можна ознайомитися також у Національній бібліотеці у Варшаві [49].

Оксана ЗАДОРЖНА. Актові книги як джерело до реконструкції...

Житомирських книг, починаючи від 1570 р.; Житомирських гродських книг, починаючи від 1582 р., де також є записи за 1583, 1584, 1587, 1588, 1602, 1605, 1612, 1617, 1618, 1629, 1630, 1650 рр.; виписи з Київських підкоморських книг від 1584 р. тощо.

До компетенції земського суду входив розгляд цивільних справ переважно земельного характеру. Як уже зазначалося, найпершим і довший час єдиним земським судом у воєводстві був київський, сесії якого до 1607 чи 1609 р. почергово, поки не вийшло розпорядження відбувати всі роки в Києві, проходили в усіх трьох повітових центрах [17, с.70; 36, с.19]. Тому згодом шляхта почала клопотатися про запровадження трьох гродів і трьох земств за зразком Волині (1649) [5, с.356], про надання Овруцькому та Житомирському повітам власних урядів (1659) [52, т.4, р.296; 16, с.115] тощо.

В гродських книгах, що містили здебільшого матеріали кримінального характеру, також зустрічається багато земельних актів. Це можна пояснити як недостатньою розмежованістю цивільного та кримінального права, так і часом дії судів. Справа в тому, що зробити запис у земських книгах можна було тільки під час років, тобто кілька тижнів на рік⁸, у той час як засідання гродського суду відбувалися достатньо часто, а його книги були доступні протягом усього року. Кожна книга містить сотні різнорідних записів, які тим чи тим чином стосуються земельних питань. Крім того, справи, які розглядалися Київським земським судом на роках у Житомирі чи Овручі, записувалися до відповідних гродських книг.

До аналізованих книг вписувалися передусім публічні акти, що віддзеркалювали провадження судового процесу: скарги, протести й маніфестації потерпілої сторони, зізнання возних про огляд місця події та квити про покладання позовів у маєтках позивачів, зрідка зустрічаються протоколи судових засідань та пленіпотенції, досить багато судових декретів та реляцій возних про виконання ув'язань згідно з цими рішеннями. Важливими для реконструкції земельних володінь є записи досить детальних межових актів, причому найчастіше вони були частиною ув'язжчих документів, хоча трапляються й акти розмежування. Невелику групу публічних актів складають вписи королівських привілеїв, як охоронних так і надавчих.

⁸ Протягом року відбувалося три сесії по два тижні кожна: Трикрольська (після 6 січня), Святотроїцька (з понеділка після Трійці), Михайлівська (з 29 вересня).

Іншу групу актів складають акти приватного характеру. Сюди належать листи-міни, які відбивали обмін маєтками між приватними особами або між шляхтичем та церковною інституцією, продажні або купчі листи, листи-записи і листи-зізнання про передачу права власності на підставі дарчої, тестаменту, дільчого акту, продажного акту. Це також могли бути угоди про позики, застави, оренди. Операції з передачі земельних маєтків називалися вливками. Окреме місце серед приватноправових актів посідають тестаменти. Цей документ відображає останню волю заповідача щодо розпорядження своїми маєтками.

Виходячи з характеру підкоморського суду, якому підлягали справи про розмежування шляхетських володінь, до його книг вносилися судово-межові акти, складовими частинами яких було „фундування юрисдикції”, що є важливим з точки зору визнання за певною місцевістю неналежності її жодній зі сторін; „доводження року”, чим стверджувалися повноваження учасників процесу; „вивід права” – сам судовий процес, який поділявся на розгляд документів, пред’явлених сторонами, та об’їзд межі; „декрет” із повторним об’їздом; опис межових знаків [39, с.24]. Проте могли також фіксуватися межі з метою купівлі-продажу маєтків, через необхідність поновлення межових знаків, неможливість з різних причин провести розмежування раніше. Такі записи складають фіксаційно-межові акти [39, с.10, 27]. До допоміжно-процесуальних актів належать відстрочки судових термінів („диліяції”), а також „вольності” – звільнення відповідача при неявиці позивача. Сюди ж відносяться реляції возних. Ще одну групу складають застережні акти, якими публічно оголошувалося про можливі дії проти інтересів заявника („протестації), заявлялося про намір досягти позасудової згоди („розписи”, „інтерцизи”, „компроміси”) [39, с.28–29]. Цінністю підкоморських книг є внесення до них різноманітних надавчих та підтверджувальних привілеїв, виписів із незбережених судових книг, тестаментів, ув’язаних листів тощо.

Варто зазначити, що частина актового матеріалу опублікована. Актові книги (не лише Київського воєводства) стали основою для видання «Архива Юго-Западной России» [4]. У ХХ ст. були частково видані деякі книги Житомирського замкового (городського) суду, а також майже повністю матеріали, що залишилися від підкоморських книг Київського воєводства [3; 7; 13]. В останні роки ця діяльність продовжена – вийшли друком частини ще двох Житомирських книг [1; 2]. Публікації актових матеріалів зустрічаються також у тематичних збірках документів [21; 22].

Якщо ще тридцять років тому висловлювався жаль з приводу незначного використання актового матеріалу [18, с.17], то в останні два десятиліття його все ширше залучають до історичних досліджень. Щоправда, вони стосуються переважно Волині і, відповідно, використання волинського актового матеріалу⁹. Київщині присвячено значно менше публікацій [8; 9; 38], у той час як самі книги неодноразово потрапляли під пильну увагу дослідників [12; 14; 37]. Якщо говорити про їхню інформативність, то на підставі актових книг можна дослідити як історію землеволодінь окремих шляхетських родів, церковних інституцій, королівщин, так і окремих населених пунктів. У зв'язку з цим хочу відзначити, що навіть за неможливості встановити точні дати заснування сіл та міст, можна суттєво опустити нижню хронологічну межу їхньої історії¹⁰. Про це дають інформацію як привілеї на осадження міст і слобід, так і їхня фіксація в джерелах.

Вписані в актові книги межові акти дають можливість визначити межі маєтків і цілих волостей, оскільки вони нерідко досить ретельно фіксувалися з зазначенням назв лісів, боліт, урочищ, пущ, річок¹¹ тощо. Такі детальні акти є дуже цінним джерелом для мікротопографії регіону і дозволяють точніше встановити розташування населеного пункту, оскільки тодішня і сучасна локалізація можуть не збігатися. Ще один важливий момент – назви населених пунктів. За допомогою записів у судових книгах можна прослідкувати еволюцію географічної номенклатури, оскільки досить часто село чи місто мало дві паралельні назви, що означало її поступову зміну або формування ще однієї осади на тому самому ґрунті¹².

⁹ Перелік публікацій див. [40, с.373–374, прим. 4–8].

¹⁰ Так, за офіційними даними Норинськ виник 1509 р., хоча згадки про нього зафіксовані ще 1456 р. З того ж року маємо звістку про Івницю, заснування якої на сьогодні датується 1683 р. Топорища, які фіксуються 1545 р. офіційно ведуть свою історію від 1564 р. тощо.

¹¹ Див., наприклад, розмежування між Вільською та Черняхівською волостями 1610 р., вписане 1733 р. до Овруцької гродської книги, із детальним описом семи десятків копців, що позначали цю межу [6, с.269–273].

¹² Прикладом таких сіл можуть бути Некраші (або ж попередня назва Красносілля) у Черняхівській волості. У тій же волості був ґрунт Коритища, на якому згодом виникло три села: Коритища, Мокренщина й Пекарщина. У Овруцькому повіті подібну еволюцію пройшов ґрунт Раковщина, який згодом почав носити паралельну назву Липленщина

У різноманітних актах, що стосуються власності на маєтки – продажах, передачах в оренду, заставах, ув'язаннях, румаціях, як правило, перераховуються села, що належать до цих комплексів. Таким чином, це дозволяє відновити кордони окремих ключів і волостей. За допомогою актових книг можна реконструювати господарську структуру маєтків, їхню спеціалізацію, а часом також визначити розташування піль, сіножатей, угодів і навіть їхні розміри¹³. В окремих випадках, крім топографії маєтку, можна дізнатися про розпланування двору та будівель, які до нього належали¹⁴. Нарешті, вписані до актових книг реєстри вибирання подимного частково прояснюють ситуацію із заселеністю та економічним потенціалом шляхетських маєтків [6, с.358–411 (1628); 32, арк.866–894 (1640); 924–932 зв. (1634)].

Позитивну картину дещо псує суттєвий недолік, про який ішлося на початку – погана збереженість судово-адміністративних книг. Для досліджуваного періоду маємо тільки 36 книг. Проміжки в кілька років, а часом і десятиліть, дозволяють показати розвиток землеволодіння не суцільно, а лише пунктирно.

Звичайно, актові книги Київського воєводства не охоплюють усього розмаїття земельних відносин на досліджуваній території. Для повнішої реконструкції володінь варто долучити подібний за інформативністю й достовірністю актовий матеріал, що міститься в трибунальських актах, Литовській, Коронній і частині останньої – Руській метриках. Тим більше, що за цілі десятиліття – це єдине джерело інформації про Київщину. Не слід також забувати про актові книги сусідніх воєводств, куди час від часу потрапляли документи, дотичні київських землевласників.

Джерела та література

1. Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підг. до вид. В.М. Мойсієнко. – Житомир: Б.в., 2004.

2. Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підг. до вид. А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. – Житомир: Б.в., 2002.

через виникнення на ньому однойменного села.

¹³ Опис угідь с. Коритища 1605 р. показує, що вони займали півмилі вздовж і півчеті милі вшир, охоплюючи орні й неорні поля, сіножаті, запусті, діброви [31, арк.114 зв.]. На початку 1590-х років новоосажене село Кнегиня Воля коло річки Івниці розтягнулося вздовж річки на дві милі [13, с.70].

¹⁴ Таку інформацію маємо про містечко Білка в Овруцькому старостві завдяки акту румації [22, с. 103–105].

Оксана ЗАДОРЖНА. Актові книги як джерело до реконструкції...

3. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582 – 1588 pp.) / Підг. до вид. М.К. Бойчук. – К.: Наукова думка, 1965.

4. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. – К., 1859 – 1914. – Ч. 1–8.

5. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – Ч. 2. – Т. 1. – К.: В университетской типографии, 1861.

6. Архив Юго-Западной России. – Ч. 7. – Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886.

7. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів) / Підг. до вид. В.В. Німчук, В.М. Русанівський, К.С. Симонова та ін. – К.: Наукова думка, 1981.

8. *Задорожна О.Ф.* Протестанти з роду Горностаїв (середина XVI – перша половина XVII ст.) // Наукові записки НаУКМА. – К., 2002. – Т. 20: Історичні науки. – Ч. 1. – С. 61 – 66.

9. *Задорожна О.Ф., Тесленко І.А.* Причиники до генеалогії роду Пересецьких // ЗНТШ. – 2008. – Т. 251: Праці історично-філософської секції. – С. 533 – 550.

10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського [далі – ІР НБУВ]. – Ф. 1. – Спр. 4104.

11. ІР НБУВ. – Ф. 301. – Спр. 595п.

12. *Кіку І.О.* Актові книги як джерело історико-географічних досліджень // Історико-географічні дослідження на Україні. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 25–35.

13. Книга Київського підкоморського суду (1584 – 1644) / Підг. до вид. Г.В. Боряк, Т.Ю. Гирич, Л.З. Гісцова та ін. – К.: Наукова думка, 1991.

14. *Ковальський Н.П.* Источниковедение истории Украины XVI – XVII вв. – Ч. 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников. – Днепропетровск, 1979.

15. *Крикун М. Г.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV – XVIII ст. Кордони воеводств у світлі джерел. – К., 1993.

16. *Крикун М.* Земські уряди на українських землях у XV – XVIII століттях // ЗНТШ. – 1994. – Т. 228: Праці Історично-філософської секції. – С. 65 – 122.

17. *Крикун М.Г.* Повітовий поділ Київського воеводства в останній третині XVI – XVIII ст. // Історико-географічні дослідження на Україні. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1992.

18. *Купчинський О.А.* Про підготовку каталога судово-адміністративних фондів України XV – XVIII ст. // Архіви України. – 1976. – № 5.

19. Летопись Йоахима Ерлича (1620–1673 г.) // Южно-русские летописи / Под ред. О.И. Левицкого. – К., 1916.
20. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 46 (1562 – 1565). Кніга записаў 46 (Копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В. С. Мянжынскі; НАН Беларусі, Інстытут гісторыі. Мінск: БелЭн, 2006.
21. Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993.
22. Україна перед Визвольною війною 1648 – 1654 рр. Збірка документів (1639 – 1648 рр.). – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1946.
23. Центральний державний історичний архів України в м. Києві [далі – ЦДІАК України]. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1 – 8.
24. ЦДІАК України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2.
25. ЦДІАК України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 8.
26. ЦДІАК України. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1 – 74.
27. ЦДІАК України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1 – 3.
28. ЦДІАК України. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 2 – 4.
29. ЦДІАК України. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1 – 15.
30. ЦДІАК України. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 3.
31. ЦДІАК України. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 4.
32. ЦДІАК України. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 9.
33. ЦДІАК України. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 15.
34. ЦДІАК України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1.
35. ЦДІАК України. – Ф. КМФ-36. – Оп. 1. – Спр. 39.
36. Яковенко Н.М. До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів кінця XVI – першої половини XVII ст. // Архіви України. – 1990. – № 5. – С.18–23.
37. Яковенко Н.Н. О языковом составе гродских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. – Днепропетровск, 1983. – С. 64–72.
38. Яковенко Н.М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 161–176.
39. [Яковенко Н.] Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. // Книга Київського підкоморського суду (1584 – 1644). – К.: Наукова думка, 1991.
40. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. – К.: Критика, 2008.

Оксана ЗАДОРОЖНА. Актові книги як джерело до реконструкції...

41. Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Publiczne Potockich.
42. Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Radzyńskie Potockich [дали – AGAD. – ARP]. – Fasc. 360.
43. AGAD. – ARP. – Fasc. 361.
44. AGAD. – ARP. – Fasc. 362.
45. AGAD. – ARP. – Fasc. 363.
46. AGAD. – ARP. – Fasc. 367.
47. Archiwum Państwowe (Kraków). – Zbiór Rusieckich. – R 65: Akta do wsi Wiszenki w woj. Kijowskim. 1540 – 1632.
48. Biblioteka Jagiełłowska. – № 4503/IV.
49. Biblioteka Narodowa. – Mf. 34323.
50. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk (Kraków). – № 5977.
51. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk (Kraków). – № 6097.
52. Volumina Legum. – Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. – Т. 3–4.

Оксана Задорожна (*Київ, Україна*) **Актові книги як джерело до реконструкції землеволондін в Київському воєводстві XVI–XVII ст.**

У статті здійснено спробу проаналізувати рівень збереженості судово-адміністративних книг Київського воєводства за XVI–XVII ст. та виявити можливості, що дозволяють реконструювати землеволондіння в цьому воєводстві.

Ключові слова: Київське воєводство, актові книги, землеволондіння, межові акти, земський суд

Оксана Задорожная (*Киев, Украина*) **Актовые книги как источник для реконструкции землевладений в Киевском воеводстве XVI – XVII ст.**

В статье предпринята попытка проанализировать степень сохранности судебно-административных книг Киевского воеводства за XVI–XVII вв. и показать их возможности для реконструкции землевладения в этом воеводстве.

Ключевые слова: Киевское воеводство, актовые книги, землевладение, межевые акты, земский суд

Oksana Zadorozhna (*Kyiv, Ukraine*) **Books of Statement as a source to reconstruction of landownerships in the Kyivan *Voyevodstvo* (province) in the 16th – 17th cc.**

The article deals with an attempt of analyzing the conditions of safety of the juridical-administrative books of Kyivan *Voyevodstvo* of the 16th and 17th cc. The potential of this type of sources for the reconstruction of landownership in that *Voyevodstvo* is pointed out as well.

Key words: Kyivan *Voyevodstvo*, Statement Books, landownership

Володимир СОБЧУК
(Кременець, Україна)

**Проблема достовірності текстів
двох привілеїв великого князя
литовського Вітовта 20-х рр. XV ст.
(у контексті спорів за межі маєтків
у верхів'ях Случі й Полтви)**

1887 р. Зигмунт Люба-Радзимінський опублікував у першому томі «Архіву Сангушків» тексти двох привілеїв великого князя литовського Вітовта руською мовою якомусь слугі Павлові на кілька маєтків у Волинській землі. За першим з актів за вірну службу монарх надає Павлові на вічність селища Новоставці й Камінь, розташовані у Волинській землі на річках Полтві й Случі та болоті Лазучин, до яких додає селища Свина й Остра Руда та землі по руду Святець і річку Жердя, а Жердям від селища Воронове аж до верхів'я річки й урочища Зборні Могили [17, s.25–26]. За другим документом той самий реципієнт отримує у Волинській землі до наданого йому вже маєтку Новоставці селище Рідка, розташоване на р. Семенівці й болоті Полехова, до якого додано селища Соломен, Рудка Турівка й Коров'я та землі по діброву Ситну й річку Семенівку [17, s.27]. Привілеї датовані з розривом у тринадцять із половиною місяців: перший – 30 липня 6928 р. 6-го індікту, а другий – 21 серпня 6929 р. 8-го індікту, але видано їх там само – в якомусь «Urzowie». У першому з актів зазначено також, що до його появи причетний віленський воєвода Дедиголд. Видавець узяв обидва запроваджені ним у науковий обіг тексти з копій їх підтверджень королем Речі Посполитої Сигізмундом III 1589 й 1601 рр., теж руською мовою, знятих латинськими літерами у XVIII ст. Перше з використаних ним джерел зберігається нині в колекції Радзимінських у бібліотеці ім. В. Стефаника у Львові [3, спр. 140.I.2, арк. 116–116 зв.].

1934 р. Генрик Ловмянський опублікував працю про економічне й соціальне підґрунтя Ягеллонської унії, в якій торкнувся питання про достовірність деяких привілеїв Вітовта, і в тому числі надань, адресованих слугі Павлові. Учений схилився до думки, що Вітовт спирався у своїй політиці на соціальну верхівку литовського походження і не толерував

русинам; боярські роди, які в першій половині XV ст. мали на Волині значні володіння, зокрема, Кирдеї і Рязановичі, на його переконання, нагромадили їх ще за Любарта. Оскільки привілеї Павлові (а також Іллі В'ячковичу) певною мірою суперечили цій тезі, дослідник запідозрив їх у фальшивості й навіть кілька доказів [39, s.79–80]. Єжи Охманський у виданому ним 1987 р. збірнику привілеїв Вітовта повторив аргументи Ловмянського і теж потрактував обидва документи як фальсифікати [20, s.197, nr.216; s.198, nr.217]. Українські дослідники залишили привілеї Вітовта, які нас тут цікавлять, на жаль, поза увагою; виняток становлять популярні праці краєзнавця з Хмельниччини Івана Стасюка [32, с.7, 8, 227; 33, с.22–23; 34, с.5] та словник староукраїнської мови, укладачі якого довірливо використали ці джерела за публікаціями в «Архіві Сангушків» [25, с.28].

Отже, питання про те, чи відповідають джерела, використані Радзимінським, тому, за що вони себе видають, залишається відкритим. У зв'язку з цим наше завдання полягає в тому, щоб з'ясувати, чи видавав великий князь литовський Вітовт акти, тексти яких опубліковані в «Архіві Сангушків», і чи підтверджував їх король Сигізмунд III, установити адресата оригіналів та ініціаторів пізніших підтверджень чи підробок і розкрити обставини появи цих джерел з історії поземельних відносин на Волині.

Проблема достовірності текстів привілеїв Вітовта й автентичності їх підтверджень

У коментарях до публікацій Радзимінський звернув увагу на те, що за візантійським літочисленням вказаним у привілеях рокам зазначені в них індікти не відповідають – у першому з них замість 6-го мав би бути 13-й, а в другому – замість 8-го – 14-й індикт. Якщо виходить з того, що індікти правильні, а роки помилкові, то перший документ слід було б датувати 6936-м р. від створення світу, якому відповідає 1428 р. н.е. Та оскільки Вітовт воював тоді з Новгородом, зокрема, до 28 липня стояв під стінами города Порхов (у віданні помилково «Pogow»), видавець був переконаний, що займатися приватною справою слуги в протилежному кінці держави монарх не міг. Другий привілеї за індіктом припадає на 6938 р. візантійського або 1430 р. християнського літочислення, але відомо, що 24 серпня 1430 р., тобто всього лише через три дні після можливої дати появи цього акту Вітовт був у Каунасі, а в околицях цього міста поселення «Urzow», що мало би бути, очевидно, помітним осередком, раз монарх двічі датує в ньому свої привілеї, невідоме. З цих міркувань видавець знехтував індіктами як хибними

й узяв до уваги річні дати, які, на його думку, вказані за візантійським літочисленням, а далі відняв від них цифру 5508 й отримав 1420-й і 1421-й рр. християнської ери. При тім він зазначив, що під згаданим вище віленським воєводою Дедиголдом слід розуміти Гедиголда, і зауважив, що 1422 р. останній був ще подільським намісником, а в ролі віленського воєводи з'являється на кілька років пізніше, однак залишив це непорозуміння без пояснення. Видавцеві була відома практика комбінованого датування актів, коли перші дві цифри вказувалися за візантійським літочисленням від створення світу, а дві останні – за літочисленням від народження Христа, яке він називає діонісійською ерою, але в даному випадку він відкинув можливість застосування цього способу з огляду на те, що другий із привілеїв мав би тоді 7-й, а не 8-й індикт [17, s.157–158].

Аргументи, які виставив Ловмянський і повторив Охманський, полягали в тому, що: 1) ужита в обох актах географічна назва «Волинська земля» в XII ст. на тривалий час забулася (не зустрічається ні в Київському, ні в Галицько-Волинському літописах, ані навіть у писемних пам'ятках часу правління Свидригайла) і знов увійшла в ужиток через кілька десятиліть після Вітовта; 2) датування привілеїв суперечливе, а поправки видавця помилкові, оскільки на час появи першого з них (за поправкою видавця) Гедиголд не займав ще уряду віленського воєводи; 3) загадкове місце видання обох привілеїв; 4) документи відомі лише з копій підтверджень Сигізмундом III, знятих у XVIII ст. [39, s.79, przur.119].

Першому з доводів Ловмянського, наведеному ним із посиланням на спостереження Оскара Галецького [38, s.96], суперечить лаконічний регест одного з ранніх привілеїв Казимира Ягайловича у Литовській Метриці («Скирмину у Волини Поворско») [19, p.63], який Галецький датував 1442-м р. [38, s.96, przur.3]; та й Свидригайло, як виявляється, теж уживав географічну назву, про яку тут ідеться. Зокрема, у листі вихідцеві з Перемишльської землі Польського королівства Фрідріхові Гербурту з Фельштина на розташовані на Сереті села Чернихів, Мшанець і Чернихівка, датованому 10 червня 1437 р., він локалізує перераховані поселення саме у Волинській землі [5, кн.196, л.249 об.–250 об.; *уточн. дати див.*: 29, с.243, прим.32]. Як побачимо далі, цей документ з'явився всього лиш через 9 років після привілею Вітовта.

Останній з аргументів Ловмянського частково спростовується тим, що в 7-й книзі Руської Метрики Коронної канцелярії вписано

текст підтвердження першого привілею Вітовта королем Стефаном Баторієм, виданого у Варшаві 11 серпня 1582 р. Андрію Човганському [5, кн.196, л.21–22; 15, с.356], а в колекції Осолінських у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника зберігається пергаментний лист Сигізмунда III з підтвердженням того самого привілею синам указанного вище шляхтича Адамові й Роману, датований у Варшаві 6 квітня 1589 р. [1, од. зб.1917] (*див.* додаток 1), що походить, очевидно, з родового архіву Човганських [28]. У тій самій збірці знаходиться й підтвердження Сигізмунда III Адамові Човганському на другий привілей Вітовта слугі Павлові з датою 1 березня 1601 р. на вальному коронному сеймі у Варшаві [1, од. зб.1918] – пергамент із двома паралельними прорізами для шнура під вислу печатку в нижній частині аркуша. Але в інтитуляції цьому документові, скріпленому підписами короля (!) та писаря, бракує імені монарха, який його видає; визначено лише місце (двома паралельними лініями), де воно мало бути вписане (*див.* додаток 2). Зрозуміло, що канцелярія не могла видати лист із власноручним підписом монарха, але без його імені в титулі; і згадані вище прорізи – без найменших натяків на сліди перебування в них шнура для печатки. Отже, перед нами фальсифікат, який чомусь залишився незавершеним. Маючи привілей Вітовта на частину своїх володінь і два підтвердження цього акту наступними монархами, власник зініціював підробку підтвердження привілею на інші маєтки, якого насправді не було, а за взірць узяв текст наявного в нього автентичного документа, у тому числі вказав і те саме місце датування, яке йому, зрозуміло, уже ні про що не говорило.

Якщо дату привілею Вітовта слугі Павлові на селища Новоставці й Камінь розглядати як комбінацію перших двох цифр дати за візантійським літочисленням від створення світу (6936) і двох останніх цифр за літочисленням від народження Христа (1428), то перші вісім місяців отриманого таким чином 6928 р. будуть належати до вказаного в документі 6-го індікту; і така дата вписується в хронологічні межі перебування Юрія Гедиголда на уряді віленського воєводи (1425–1432) [40, s.119, 200; 41].

Щодо обставин появи акту, то влітку 1428 р. Вітовт справді ходив на Новгородську землю.

“А того же лета князь Витовтъ Литовскый начя нелюбье дръжати на Новьгород, – оповідає добре поінформований псковський літописець, – и мирь разверзе с ними в Петрово заговенье,

и паки по том 5 недель изоиде, и бысть на шестой недели в пятток, въ 16 день месяца июля прииде онъ, поганый князь Витовтъ, отстоупникъ правоверныя веры кристьянскаиа, на Новгородскоую волость в силе велице; и прииде первее к Вышегородоу, стоялъ два дни и две нощи, и поиде от него к Порховоу, воюя волость Новгородскоую, и, пришед, стоялъ под городом июля въ 20, на память святого пророка Ильи. И владыка новгородскыи Еоуфимей и посадники новгородцкыи добише челомъ князю Витовтоу; челобитье оу новгородцовъ приат, и миръ с ними доконца по старине, и крестъ целоваль, а полонъ отпоусти владычня ради поклону; и поиде от Порхова во свою землю в среду, месяца июля в 28” [цит. за: 24, с.17].

Отже, 16 липня Вітовт уступив у Новгородську землю, дві доби простояв під Вишегородом (нині село під тою самою назвою Дєдовичського району Псковської області Росії), 20 липня був уже під Порховом, а 28 липня зняв облогу й вирушив назад. Таким чином, привілей слугі Павлови (датований 30-м липня) з’явився на третій день відходу великого князя від Порхова.

Загадковому поселенню «Uzow», указаному в копії привілею, опублікованій в «Архіві Сангушків», як місце його появи, на думку видавця, могло відповідати село Ужинець у Дубенському повіті на Волині [17, s.193] (тепер Млинівського району Рівненської області). Але за текстом підтвердження Стефана Баторія в Руській Метриці та оригіналом підтвердження Сигізмунда III привілей датований не «w Uzowie», як відчитав і відтворив копійст XVIII ст., а «у Ръжове». Під назвами «Ржова» і «Ржева» в писемних джерелах згадуються два середньовічні городи на півночі Русі, один з яких пізніше фігурує як «Пустая Ржева», а інший – як «Ржева Володимирова» [21; 23; 35; 36, с.61–70]. Найдавнішу згадку про перше з поселень, яке нас тут власне й цікавить, містить «Устав князя Ярослава о мостех», пам’ятка адміністративного законодавства Новгороду, яка в сучасній літературі датується 60-ми рр. XIII ст. [16, с.233–248]. У статті 3, що становить інтерполяцію, додану не пізніше XIV ст., у переліку округ, на яких лежала мостова повинність на користь Новгороду, фігурує також і «Ржевьскаа» сотня [16, с.236]. Отже, на час появи цієї вставки город Ржева входив до Новгородської землі. Пізніше цей оборонний пункт опинився в підпорядкуванні Гедиміновичів. За повідомленням псковського літописця, 1405 р. Вітовт здійснив похід на Псковську землю, зокрема, на город Коложе, псковичі ж у відповідь «повоеваша Ржеву, а на Великих Луках стяг Коложский

взяша» [12, с.46, 132]¹. Як прикордонний город, розташований на шляху з Полоцька на Новгород, Ржева служила Вітовту плацдармом для наступу на північного сусіда. Щодо локалізації цього поселення в сучасній літературі є три гіпотези. За першою з них, сформульованою ще в 20-х рр. XIX ст., город лежав на горі і під горою Ржева на березі р. Алоль, на місці нинішнього села Подоржевка Бардовської сільради Бежаницького району Псковської області Російської Федерації [22, с.112–113], за другою – у районі міста Новоржев, заснованого у XVIII ст. [23, с.177], а за третьою, найновішою і найпереконливішою – у районі села Дворци Бежаницького району Псковської області, на давньому шляху з Великих Лук на Порхов і Новгород [35, с.120]. За сучасною картою це село знаходиться на відстані приблизно 100 км від Порхова. Очевидно, подолавши за три дні цей відтинок зворотного шляху, литовське військо зупинилося тут на перепочинок, під час якого монарх, задоволений вдалою експедицією, і нагородив слугу Павла, що якось відзначився в поході.

Реципієнт привілею Вітовта

У підтвердженні привілею Вітовта 1589 р. Адамові й Романові Човганським указано, що він адресований «продку небожчицы матки ихъ Маруши зъ Ярьмолинець Чолганское и ихъ неякому Павлу» [1, од. зб.1917]. Мати братів Човганських була єдиною дочкою Василя Ярмолинського і Раїни з Лешницьких [4, спр.6321, арк.17–18]. Маєтки, про які йдеться в привілеї Павлові, становили спадщину її діда по матері Гаврила Лешницького, котрий жив у першій половині XVI ст. (остання

¹ За Новгородським літописом, де ці події датуються 1406 роком, псковичі «повоеваша села новгородцькая Луки и Ржеву» [13, с.145, 197]. На думку сучасної російської дослідниці Ніни Піотух, під час описуваних літописцями подій Ржева, як і Великі Луки, знаходилася в складі Великого князівства Литовського, але новгородці прагнули повернути собі округи обох городів, і це відбилося в їхньому літописі [23, с.176]. Узимку 1436 р. ржево новгородці «ходиша на Великие Луки рагью и повоеваша; тогда же и Ржеву воеваша, своих данщиков, а они не почаша дани давати новгородцем» [13, с.210]. З того часу поселення називали вже Пустою Ржевою. Дослідники схиляються до думки, що Ржева і Великі Луки перебували на той час у спільному володінні Великого князівства Литовського і Новгорода. 1484 р. князь Іван III приєднав Ржеву й підпорядковану їй волость до Московського князівства [23, с.177].

прижиттєва згадка про цього шляхтича датується 1540 р. [4, спр.6314, арк.2–3]). З патроніма пана Лешницького довідуємося, що його батька звали Яцком [4, спр. 6321, арк.12–12 зв.]. У листі про межі виділених Гаврилові маєтків, виданому в Луцьку близько 1518 р., останній фігурує як «Якимец, старец, сынъ пана Михайлов Яловицкого» [4, спр.6321, арк.2], а серед свідків однієї з приватноправових угод, датованої в Кременці 1484 р., він значиться як «Яцько Словицький» [17, s.64, 161]. Судячи з наведених тут хронологічних меж згадок про Яцка-Якимця Михайловича, активний період діяльності Михайла Яловицького, репрезентанта попереднього покоління, мав припадати десь на третю чверть XV ст., а батьком його, очевидно, був пан Павло Словицький, який фігурує в низці писемних джерел другої третини XV ст. і, поза сумнівом, тотожний слугі Павлові. Таким чином, реципієнтом привілею Вітовта був Павло Словицький, який доводився Маруші з Ярмолинських Човганській прапрадідом.

З переказу змісту привілею Свидригайла 1437 р. в записі однієї зі справ кінця XVI ст. в Руській Метриці довідуємося, що від цього монарха Павло отримав у Луцькому повіті село Посників у верхів'ї р. Путилівки, село Словичі з присілками Ворсин і Котелів на р. Стир та село Мильче на безіменній притоці р. Ікви, а в Кременецькому – відоме вже нам із привілею Вітовта село Новий Став на р. Полтві, село Льківці по сусідству з ним на р. Жерді, село Носовиця на р. Ікві, село Стіжок на одній із приток р. Ікви та монастир святого Сави, причому монарх трактував ці надання як компенсацію за відібраний у реципієнта маєток Велбичі [5, кн.199, л.49 об.–51 об.]. Останнє з поселень, розташоване в Луцькому повіті на одному з допливів р. Стубли, 1433 р. Свидригайло надав вихідцеві з Польського королівства Ленкові Зарубичу [14, с.126–127].

Після утворення на Волині на грані 1442–1443 рр. окремого князівства Свидригайла, яке проіснувало в межах Луцького й Володимирського повітів аж до смерті цього з Ольгердовичів [38, s.6–50], Павло Словицький залишився, очевидно, прихильником центрального литовського уряду, бо всі свої маєтки на підвладній Свидригайлу території, за винятком хіба що села Мильче, розташованого на межі з Кременецьким повітом, він утратив. Про село Словичі з присілками відомо, що воно належало потім удові Свидригайла, після смерті якої Казимир Ягайлович передав його вихідцеві з Москви князю Іванові Крокотці [3, спр.140/1.2, арк.33–33 зв.]. Село Стіжок і монастир святого Сави в Кременецькому повіті теж недовго перебували в руках Павла,

якщо тільки дійшло до вступу у володіння ними, оскільки в інвентарі подання Кременця черговому з намісників монарха, складеному в першій половині 80-х рр. XV ст., серед іншого читаємо й про данину на користь великого князя «у Стожьку» [11, стб.371–372]; а крім того, пред'являючи 1590 р. в спорі за ґрунти згаданий вище привілей 1437 р., Савин Словицький спеціально застерігав, що не претендує на згадані в цьому акті село Стіжок і монастир святого Сави, оскільки вони ніколи не належали його роду [5, кн.199, л.126–127 об.]. Казимир Ягайлович, за лаконічними недатованими регестовими записами в Литовській Метриці, надав Павлові Словицькому маєтки Чернечгородок, Грушова й Плотниця під Пінськом [19, р.57] та село Ланівці й дворище Жоваківці в Кременецькому повіті на Волині [19, р.64]. У згадці кінця XVI ст. другий із привілеїв датується 8 січня 1443 р., але замість Жоваківців тут фігурує дворище Воронівці [5, кн.199, л.49 об.–51 об., 126–127 об.].

Нащадки Павла Словицького володіли пізніше на Волині й деякими іншими маєтками, що теж могли становити його спадщину. Із згаданого вище листа Якимця Яловицького про межі володінь, виділених синові Гаврилові, довідуємося, що синові Микиті він дав розташований під Кременцем маєток Лішня, а синові Богданові – село Вознесіння по сусідству з містом Дубно [4, спр.6321, арк.2]. Інша гілка нащадків Павла – похідна від його внука Івашка, яка залишила за собою започатковане ним прізвище, за дільчим листом 1567 р., володіла в Кременецькому повіті селами Кам'яниця, Носовиця, Туриковичі, Заболоття, Пирятин, Загірці й Мильче, розташованими компактною групою в басейні р. Ікви на південний захід від Дубна, селом Мирогоща на допливі р. Ікви на схід від Дубна та згаданим вище нам селом Ланівці з присілками Млинівці, Забужани й Оришківці на р. Жерді, а в Луцькому – село Плоске за два десятки км на північний захід від Острога [2, № 1151; 7, кн.1, арк.27–29]. Один із маєтків у Луцькому повіті – село Волкошів – 1522 р. нащадки Павла продали Костянтину Івановичу Острозькому [18, s.216–217].

9 липня 1463 р. пан Пашко Яловицький був одним із свідків поділу князями Васи́лієм, Семеном і Солтаном Васильовичами Збаразькими отчини, здійсненого ними перед луцьким старостою Михайлом Монттововичем [17, s.55], і цей факт теж промовисто свідчить на користь його ваги серед місцевої знаті.

Як бачимо, реципієнт листа Вітовта був одним із поважних репрезентантів регіональної еліти Волині другої третини XV ст. і відзначався чималою активністю в стосунках із владою, унаслідок якої зазнавав і злетів і падінь у цей тривожний, наповнений карколомними переминами

час. Відголосами його успіхів і невдач є набуття і втрата ним численних маєтків. Судячи з того, що переважна більшість маєтків, які перейшли через руки Павла, знаходилася на Волині, можна думати, що, скоріше за все, він походив із місцевого руського боярства, а назва клану, до якого він належав, ймовірно, однойменна з назвою його герба, що, за словами Захаріяша Словицького, одного з прямих нащадків реципієнта привілею Вітовта, сказаними 1625 р., «здавна слынет Боженец» [2, № 1176].

Ініціатори підтвержень привілею Вітовта і їхні володіння

Унаслідок передчасної смерті батьків згадана вище Марія Ярмолинська у дворічному віці була вже круглою сиротою [4, спр.6321, арк.17–18]. До виходу дівчини заміж нею опікалися батьків брат Северин Ярмолинський [7, кн.4, арк.54] і мати сестра Марухна з Лешницьких Тороканівська [4, спр.6321, арк.17], а 1558 р. вона стала дружиною шляхтича з Польського королівства Андрія Човганського [37, с.136], з яким прожила понад чверть століття. 14 липня 1584 р. чоловік Марії помер від ран, завданих йому Криштофом Гоздиковським, урядником князя Василя-Костянтина Острозького, під час якогось конфлікту в домі Миколая і Яроша Матейовичів Ярмолинських у селі Бережинці [6, кн.23, арк.230 зв., 231 зв.–232]. Пані Човганська пережила чоловіка на п'ять літ: 9 лютого 1589 р. вона згадується ще серед живих [7, кн.8, арк.9 зв.], а кременецький гродський позов за скаргою князя Януша Жаславського про наслання нею влітку 1588 р. людей на його село Бісівка, датований 18 травня 1589 р., адресовано вже її дітям [4, спр.6359, арк.69–69зв.].

Отчину Марії Василівни становили маєтки Гулівці й Семенів із кількома належними до них присілками, які вона успадкувала разом зі своїми родичами по батькові Ярмолинськими, але в другій половині 60-х рр. XVI ст. ці володіння опинилися в руках Костянтина Вишневецького [10, с.380–381], який пізніше поділився ними з кременецьким земським суддею Андрієм Кунівським [7, кн.4, арк.6–9], і тільки наприкінці 1578 р., уже після смерті обох державців, Човганські відсудили їх у Луцьку на трибуналі [4, спр.55/1е, арк.12–12 зв.]; у результаті поділу з родичами їм перепало тут село Гулівці з присілками Бісівка й Бережинці.

Материзну пані Човганської становили половина села Новоставці та село Камінь і присілок Кунчівці на р. Полтві й половина села Страклів на р. Ікві по сусідству з містом Дубно [4, спр.6321, арк.17–18 зв.]. 17 червня 1568 р. Марія Василівна видала в Кременці лист, за яким з

огляду на зусилля чоловіка в боротьбі за її материзну й отчину, добиваючись якої, він не жалів ні праці, ні коштів, ні «розолена криви своєї» і прийшов «ку великому впаду и знищенню», записала йому на половині материстих маєтків Камінь і Новоставці та належних до них присілків 5000 кіп литовських грошів із правом заставляти ці володіння іншим особам, а на другій половині – ще одну таку саму суму, але тільки в разі відсутності в неї прямих нащадків [10, с.102–104].

Другу половину села Новоставці та пусті селища Ільківці й Кругла Гаврило Лешницький віддав згаданій вище дочці Марухні, тітці Марії Василівни, після виходу її 1537 р. заміж за Юхна Юхновича Федоровича [7, кн.6, арк.39], що фігурує в джерелах переважно з прізвиськом Тороканівський, а інколи пишеться також і Страклівським. Коли десь у другій половині 1560-х рр. перший чоловік Марухни помер, вона вийшла за князя Юрія Пузину [30, с.352–353]. 31 травня 1578 р. князь Пузина та його дружина Марина з Лешницьких судилися в Кременецькому земському суді з паном Гаврилом Сошенським і його жінкою Ганною Андріївною з Кунівських, дочкою згаданого вище кременецького земського судді, яких позивали за ґрунт Кругла, відомий також під назвою Рідка, отчину княгині Пузининої, яким вона тривалий час спокійно володіла окремо від свого батька Гаврила Лешницького і який приятель Ганни Северин Ярмолинський, тепер уже покійний, відняв у неї та осадив на ньому село під назвою Рідка. Поки Ярмолинський жив, позивачка не раз турбувала його, читаємо в записі справи, разом із першим своїм чоловіком Юхном Страклівським напоминальними листами. Потім маєток Рідка перейшов до Гаврила Сошенського. Князь Пузина, женившись на теперішній своїй дружині, разом із нею не раз позивав Сошенських, але за земською службою, сеймами й смертю Сигізмунда Августа так і не зміг добитися справедливості. Тим часом недалеко від Рідкої на тому самому ґрунті відповідачі осадили волицю, яку називають Минцівці. На підтвердження того, що Кругла становить отчину княгині Пузининої і що цей ґрунт не промовчано, позивачі пред'явили в суді низку документів. Доводи виявилися достатньо переконливими, і суд присудив маєток Кругла, прозваний Рідка, і волицю Минцівці на вічність князеві Юрію Пузині та його дружині і надав їм возного й двох шляхтичів, осілих у Кременецькому повіті, для ув'язання, а відповідачів зобов'язав відступити втрачені землі під закладом по 2000 кіп грошів на монарха й сторону [7, кн.6, арк.37 зв.–40.]. Повернувши ґрунт селища Кругла, на якому сиділи вже село Рідка й волиця Минцівка (останній топонім, очевидно, ще не стабілізувався, бо зустріча-

ється в різних варіантах), 18 червня 1579 р. княгиня Пузинина видала в Кременці лист, за яким подарувала ці маєтки чоловікові, а через два дні внесла свій запис у кременецьку земську книгу [7, кн.7, арк.68–68 зв.]. Наприкінці того самого року, під час вального коронного сейму у Варшаві, Човганські оскаржили Пузин перед королем у численних провинах, одна з яких полягала якраз у тому, що недавно без їхнього відома Марухна Гаврилівна записала своєму чоловікові села Рідка й Минцова Воля, і 15 грудня 1579 р. отримали напоминачальний лист, де монарх велів, щоб у разі, якщо це справді так, його адресати усунули допущену ними несправедливість [4, спр.6321, арк.17–18]. Та невдовзі княгині Пузининої не стало. 16 лютого 1580 р. Андрій Човганський оповів підстарості в Кременці, що в суботу, 13 лютого, Марія Гаврилівна померла, і взяв возного, щоб уїхати з ним у залишені нею двірць і половину села Новоставці та село Ільківці, які за природним правом належать його жінці, а в суботу, 20 лютого, возний Стефан Покощовський уже зізнав, що в четвер, 18 лютого, разом із возним Левком Ісєрнським та двома шляхтичами був присутній при тому, як Човганські взяли до своїх рук указані вище маєтки; у першому й другому селах виявилось по 23 тяглі піддани з підсуїдками [4, спр.6321, арк.20–21]. 2 березня того самого року за скаргою князя Пузини кременецький староста князь Януш Збарзький видав позов по Човганських із вимогою стати 7 квітня перед гродським судом. Звинувачення полягало в тому, що всупереч волі покійної, котра позаписувала, як виявляється, своєму чоловікові на залишених нею половині села Новоставці й селі Ільківці у Кременецькому та селі Страклів у Луцькому повітах проживання до самої смерті, 2000 кіп грошів і всі рухомі речі, братаничу Іванову Павловичу Шпаківському – 1000 кіп грошів, братанці Овдоті Масківні з Шпаківських – 200 кіп грошів (і в цій сумі виділила їй у селі Новоставці на час до сплати грошей 10 підданих), а братанці Настасії Масківні Шпаківській, яка до смерті покійної була під її опікою і на її вихованні, – спуст новоставецького ставу в сумі 100 кіп грошів, 18 лютого вони силоміць захопили з озброєними слугами, боярами та іншими підданими маєтки Новоставці й Ільківці і все в них позабирали [4, спр.6321, арк.22–22 зв.]. Якщо до суду й дійшло, то справитися з конфліктом, як показують наступні події, він не зміг. 6 травня князь Юрій Пузина та Іван Шпаківський і його сестри Овдотя з Шпаківських Яшевецька й Настасія, з одного боку, та Андрій і Марія Човганські, з іншого, уклали перед князем Василем-Костянтином Острозьким приятельську угоду, за якою Пузина уступав Човганським половину Ново-

ставець та Ільківці, а йому натомість відступали на вічність дві частини села Страклів; село Рідка й волиця Минцова теж залишалися князю; крім того, Пузина мав повернути Човганським усі папери на маєтки, а вони взяли на себе зобов'язання сплатити 100 кіп грошів йому та 200 кіп грошів Іванові Шпаківському і його сестрам, а також віддати Пузині збіжжя й рухомі речі, які забрали після смерті його дружини, а чого не вистачить, заплатити або вернути з нового урожаю, і гарантували збір засіяного ним на полях [4, спр.6321, арк.28–29].

Утрата поселень Рідка й Минцова Волиця, очевидно, не задовольняла Човганських, тому вже наприкінці липня 1580 р. вони скаржилися спільно з Матвієм і Романом Ярмолинськими через своїх посланців у Кременці, що начебто коли семенівські й гулівецькі маєтки, за які вони правувалися й 1578 р. домоглися на трибуналі в Луцьку їх повернення, перебували ще під опікою їхнього дядька Северина Ярмолинського, то він заставив їхній спільний ґрунт над р. Семенівкою Стасеві Ластовецькому, тепер уже покійному, і той осадив на ньому за поселеннями Турівка й Данилівка нове село під назвою Рідка, яке тримає аж до смерті, а після нього вдова Северина Ганна, дочка Андрія Кунівського, разом із другим своїм чоловіком Гаврилом Сошенським осадила там село Минцова Волиця; причому Сошенський самовільно приєднав до села Рідка чимало землі їхніх сіл Семенів, Данилівка й Бережинці, зокрема, в діброві Ситній забрав у старожитніх семенівських підданих став, засипав на р. Семенівці кілька нових ставів і побудував на них млини; а князь Юрій Пузина, якому Сошенський упустив зазначені ґрунти, теперішнього року теж поорав і засіяв просом та іншим збіжжям багато їхнього ґрунту за річкою Семенівкою поряд із селом Бережинці та в їхній діброві Поляхова [4, спр.6321, арк.25–25 зв.]. Як бачимо, Човганські трактують тут ґрунти селища Кругла, де сиділи села Рідка й Минцова Волиця, як складову спільних із Ярмолинськими маєтків Гулівці й Семенів, успадкованих після шляхетського роду Калениковичів [29, с.243, прим.32]. Тим часом 26 вересня 1581 р. Іван Шпаківський квітнував Човганських за 200 польських золотих, отриманих для сестри Настасії [4, спр.6321, арк.32]; у червні 1582 р. Андрій Човганський виконав у Кременецькому земському суді всі зобов'язання щодо Юрія Пузини, передбачені угодою, укладеною 6 травня 1580 р. перед князем Острозьким [4, спр.6321, арк.36–37], а 13 січня «водле нового календаря» наступного року князь зізнав, що отримав свої 100 кіп литовських грошів [4, спр.6321, арк.38] і того самого дня віддав документи на маєтки Новоставці й Камінь [4, спр.6321, арк.39]; на

початку травня 1586 р. Човганські остаточно розрахувалися в селі Гулівці з паном Шпаківським і отримали від нього відповідний квит [4, спр.6321, арк.40]. Погосподарювавши кілька літ на спадщині першої жінки, 20 січня 1587 р. спільно з другою своєю дружиною Ганною Гулевичівною князь Пузина продав «село Рєдкую, село Минцову Волицу одно к другому прилеглоє» за 8000 золотих, тобто за 3000 кіп грошів литовської лічби й монети, пані Човганській, яка вже кілька років сиділа на вдовиному стільці, і віддав їй усі листи й привілеї на ці маєтки [4, спр.6334, арк.1–3]. Так Марія Василівна завершила збирання спадщини свого діда Гаврила Лешницького на півдні Волині.

Андрій і Марія Човганські залишили синів Адама й Романа, молодший з яких у джерелах пізнішого часу фігурує під іменем Андрій, та дочок Ганну й Марію. Кілька літ Роман-Андрій перебував під опікою Адама, а 5 серпня 1599 р., після досягнення ним повноліття, брати здійснили поділ спадщини батьків, за яким із володінь у Кременецькому повіті на Волині старший узяв маєток Гулівці з його присілками та села Рідка й Минцова Воля, а молодший – маєтки Новоставці й Камінь із присілками, які до них належали [4, спр.6334, арк.40–42]. Адаму Андрійовичу належали також на півдні Волині деякі власні надбання; зокрема, 3 листопада 1592 р. Петро Михайлович Дчуса подарував йому третю частину села Переморівка [3, спр.198/V.3, арк.17–19], а 3 грудня 1595 р. за 1000 кіп грошів продав свої третини сіл Ілляшівка й Новгородчичі [7, кн.9, арк.560–562; *те саме див.*: 3, спр.198/V.3, арк.123 зв.–25зв.]. Молодший із Човганських 27 лютого 1616 р. купив у Настасії Вільгорської за 14350 злотих села Васьківці й Теремне, третину села Літовища та селище Токарі [7, кн.24, арк.529 зв.–532 зв.], але Васьківці й третину Літовищ 20 листопада 1617 р. перепродав за 10 100 золотих Маруші Єло-Малинській [7, кн.29, арк.116 зв.–119 зв.], а Теремне й Токарі залишилися в нього. Та невдовзі рід спродав усі свої маєтки на півдні Волині. Першим це зробив Андрій Андрійович: 25 червня 1624 р. він уклав у Любліні угоду, за якою продав усі свої маєтки в Кременецькому повіті – села Камінь, Новоставці, Кунча, Кораблівка й Теремне – за 107 тисяч польських золотих Павлові-Криштофу Сенюті на Ляхівцях [4, спр.6321, арк.55–58 зв.]. Через сім років, 8 червня 1633 р., його племінник Адам Човганський із Човган на Гулівцях і Ліщинах, син Адама Андрійовича, видав у Гулівцях лист, за яким подарував усі свої маєтки в Кременецькому повіті – села Гулівці, Бісівка, Березинці, Рідка, Волиця, Ілляшівка, Переморівка та частини в селах Новгородчичі й Почапки, які отримав за поділом із братом Яном – разом з усіма документами на них

Раїні з Боговитинів Ярмолинській [7, спр.40, арк.91–95 зв.], а остання 12 березня 1638 р. перепродала ці надбання згаданому вище панові Сенюті [7, кн.44, арк.30–31 зв.].

Спори нащадків реципієнта привілею Вітовта із сусідами за межі

На північ від володінь нащадків Павла Єловицького, описаних у привілеї Вітовта 1428 р., лежав маєток Човгузів, який від початку 1550-х рр. перебував у руках князів Жаславських; на заході вони межували з Янушпольською волостю, формування якої започаткував у середині 1530-х рр. віленський біскуп Януш, а далі нею володіли сестра останнього Беата з Костелецьких Острозька, її чоловік серадзький воєвода Ольбрихт Ласький, князі Збаразькі; на південному заході спадщина Павла впиралася в Ожоговецьку або Новозбаразьку волость, сформовану в 50–60-х рр. XVI ст. князем Стефаном Збаразьким; на півдні й південному сході вона стикалася з володіннями князя Василя-Костянтина Острозького, який із кінця 1550-х рр. інтенсивно освоював землі у верхів'ях р. Случі й закладав тут нову волость, центром якої згодом стане місто Базалія; на схід від маєтків, які нас цікавлять, за р. Полтвою, лежали землі Сенют. Інтенсивне заселення просторів на південь і південний схід від Горині, на розточчі Полтви, Случі й Збруча, тривалий час малолюдної, яке спостерігалось з 1550-х рр., в умовах, коли ресурси землевласників були різними, а межі володінь окреслювалися в документах, якими вони диспонували, дуже приблизно, рано чи пізно мало привести до гострих спорів за землі. Особливо складно було розібратися, де чия земля, у верхів'я Полтви й Случі, де при бажанні можна було трактувати як межу будь-який із численних потоків, та у верхів'ї р. Жерді, що робила тут круті повороти й убирала кілька приток. Поза спорами була тільки межа з панами Сенютами по р. Полтві.

У Янушпольській волості [26; 27] на межі з Новоставцями й Каменем лежало село Святець, яке з'явилося десь у 60-х рр. XVI ст. 12 липня 1566 р. Юхно Тороканівський та Андрій Човганський прислали в Кременець свого служебника скаржитися на святецьких підданих Ольбрихта Ласького за кривди й шкоди [6, кн., арк.3 зв.]. У травні 1568 р. Андрій і Марія Човганські брали в Кременці возного, який свідчив потім у гродському уряді, що під час огляду завданих їм шкод бачив на стороні руди Святець від маєтку Камінь поорані й пообгороджувані городи та поміряні й значною мірою зорані поля, і навіть на момент його виїзду 10 плугатарів із святецьких підданих серадзького воєводи

орали тут свої ниви [10, с.371]. У липні наступного року Човганські й Пузини присилали до Кременця скаржитися, що янушпольський урядник Ласького самоправно засипає на руді Святець до берега маєтку Новоставці стави, поорав їхні одвічні землі, які ніхто ніколи не орав, і спустошить належну їм Святківську діброву [10, с.350–351]. 1578 р. пан Човганський і князь Пузина позвали Ласького та вишегородського старосту Войтеха Стариховського (очевидно, як державцю) за наступ із Янушпольської волості на їхні ґрунти в Кременецький земський суд, але на пропозицію посередників відклали справу на приятельське порозуміння з паном Стариховським, який мав приїхати до Янушполя й залагодити все, а якщо ні, то стати за тими самими позовами на Михайлівських роках [10, с.243–245]. У червні 1582 р. справа про межі із селом Святець пішла з Кременецького земського суду до підкоморія, але через незгоду сторін останній не зміг її вирішити [4, спр.6359, арк.1]. Наприкінці серпня 1583 р. люблінський каштелян і сандомирський староста Андрій Фірлей з Домбровиці, що тримав у цей час село Святець, послав до пана Човганського возного, щоб приручив йому в сумі 2000 кіп грошів усіляке збіжжя, яке той засіяв начебто вже на святецькому ґрунті, на час до вирішення спору за цей ґрунт у суді [10, с.372–373]. У липні 1584 р. підкоморій знову мав займатися межею, але й на цей раз справа чомусь не увінчалася успіхом [4, спр.6359, арк.1]. 7 червня 1603 р. син серадзького воєводи Ян-Ольбрахт Ласький продав Янушпольську волость, яка вже тривалий час ходила по чужих руках, брацлавському воєводі й кременецькому старості князю Янушу Збараському [7, кн.13, арк.598–603.]. У квітні 1605 р. спір за межі, який тепер вели Роман-Андрій Човганський і князь Януш Збараський, уже вкотре потрапив із земського суду до підкоморія і знову повернувся назад на додатковий розгляд [4, спр.6359, арк.114–120], і тільки 16 грудня 1606 р. підкоморій видав декрет, яким, нарешті, розмежував ґрунти, і сторони прийняли його [4, спр.6359, арк.131–134].

З Ожоговецькою волостою, яку пізніше називали також Новозбараською, власники маєтку Камінь зіткнулися ще десь на початку 60-х рр. XVI ст., після того, як весною 1560 р. вітебський воєвода князь Стефан Збараський виклопотав у Сигізмунда Августа привілей на села Вижня й Нижня Білозірки, Шибена Руда, Колісець, Янківці та селище Котюжинського [27, с.394–395], якими розширив цей комплекс маєтків, і почав освоювати верхів'я Жерді, а далі й верхів'я Случі. У першу чергу він зіткнувся тут із київським воєводою князем Костянтином Острозьким, що теж починав освоювати ці простори. Наприкінці червня

1562 р. княгиня Ганна Збараська, мати вітебського воєводи, посилала до Кременця скаржитися, що кузьминський і косянтинівський урядники київського воєводи наїхали з численними підданими свого пана на села Медишівка, Гальчичі й Кричівка (останнє лежало в урочищі Синя Руда), маєтки її сина, позабирали тут усі маєтності й завдали чимало збитків [10, с.321–324]. У квітні 1571 р. Човганські посилали в село Колісець, де був один із дворів волості, возного з напоминальним листом до князя Стефана Збараського, на цей час уже троцького воєводи, про самоправне осадження на їхніх грунтах волиці Габриелівка [10, с.277], а наприкінці серпня возний їздив оглядати новозбудований двір та осаджування людей на їхньому ґрунті над рудою Свиною [6, кн.15, арк.95 зв.– 96]. Восени 1583 р. дійшло до суду Човганських із могутнім сусідом, якого вони звинувачували в осадженні на їхніх землях сіл Габриелівка, Медосівка, Гальчинці, Свина й Шибена, захопленні полів і дібров, засипанні ставів та інших збитках над річками Жердя, Свина й Остра Руда, але вирішити спір не вдалося [4, спр.6334, арк.25–27; спр.6359, арк.101–104]; після смерті князя вони правувалися також із його дочкою Барбарою та її опікунами [4, спр.6334, арк.25–27]. 19 липня 1602 р. дочка Стефана Збараського та її чоловік Габріель Тенчинський віддали Новозбараську волость князеві Янушу Збараському [3, спр.192/V.1, арк.183–186]. У травні 1605 р. справа Романа-Андрія Човганського за межі з новим власником Новозбараської волості потрапила до підкоморія, але той повернув її назад у земський суд [4, спр.6359, арк.101–104]. Взаємно повідкидавши всі кривди, 19 грудня 1606 р. сторони знову вивели підкоморія, пред'явили перед ним докази своїх прав і обвели межі, після чого підкоморій остаточно розсудив їх і висипав копцями межу [4, спр.6334, арк.25–27].

У Базалійській волості князів Острозьких на грунтах, які Човганські вважали складовими належного їх маєтку Камінь, частково знаходилися місто і замок Базалія (на лівобережжі Случі), а повністю – села Лазучин і Василівка над болотом Лазучин, село Мшанець над рудою Свиною Острою та село Махаринці, що лежало на Случі нижче Базалії. Межі своїх володінь Човганські починали тут від болота Лазучин і вели ним догори аж до р. Случі, далі Случчю до її верхів'я, а від витоків річки до урочища Зборні Могили [10, с.117–119, 236–238]. Василь-Костянтин Острозький узявся за освоєння верхів'я Случі десь на початку 60-х рр. XVI ст., бо вже 1562 р. зіткнувся тут, як сказано вище, із князем Збараським, але Човганські заговорили про свої претензії до нього аж наприкінці 70-х рр., після того, як відсудили отчину

Марії Василівни. Зокрема, 1579 р. вони скаржилися королеві на княгиню Пузину серед іншого й за те, що під час опіки над племінницею вона допустила захоплення частини її материзних ґрунтів князем Острозьким, де він осадив села Березинці (уверху р. Случі), Васильовці, Лазучин Менший та деякі інші [4, спр.6321, арк.17–18]. Восени 1593 р. Адам Човганський оскаржив київського воєводу і його синів від себе та від неповнолітнього брата Романа в Кременецькому земському суді в тому, що протягом 1581–1582 рр. вони гвалтовно захопили належні позивачам ґрунти й осадили на них чимало своїх поселень (перелік їх *див. на початку цього абзацу*), а крім того, 1582 р. князь Василь-Костянтин змовився з князем Стефаном Збаразьким і розмежував із ним свої володіння, як вони вважали, по їхніх ґрунтах, та відповідачі знехтували тоді позовом [10, с.117–119, 236–238]. У лютому 1594 р. вони з'явилися, але на прохання невістки старого князя Ганни з Штамборку, яка заявила через свого уповноваженого, що з дозволу свого батька чоловік записав їй Базалійську волость у певній сумі грошей, суд зніс із цього маєтку позов [4, спр.6283, арк.1–3]. Чим закінчився позов на роки, які збиралися через 6 тижнів після Трійці, невідомо [4, спр.6283, арк.7–8]. На Михайлівських роках 1596 р., під час чергового розгляду справи, сторони домовилися відкласти її на інший час [10, с.121]. Наступні записи про вручення позовів датовані листопадом 1597 р. [10, с.121] і лютим 1607 р. [10, с.121], але чи дійшло до розгляду справи, невідомо. 1624 р. маєтки Камінь, Новоставці, Кунча й Кораблівка набув, як зазначено вище, Павел-Криштоф Сенюта на Ляхівцях [4, спр.6334, арк.55–58 зв.]. На Михайлівських роках 1633 р. новий власник судився з Домініком на Острозі Жаславським як спадкоємцем князів Острозьких із вимогою повернути забрані до Базалії ґрунти придбаних ним володінь, але справа завершилася тоді апеляцією до трибуналу [7, кн.40, арк.451 зв.–453]. З Михайлівських років 1639 р. справа між Павлом-Криштофом Сенютою на Ляхівцях та князями Домініком, Костянтином і Янушем-Ізидором з Острога Жаславськими з вимогою позивача розмежувати, нарешті, його маєтки Камінь, Кораблівка, Кунча й Новоставці з маєтками відповідачів містом Базалія і селами на базалійському ґрунті знову пішла в Люблін. Поки дійшло до її розгляду, позивач помер, тому замість нього став його племінник і спадкоємець Петро Сенюта на Ляхівцях; одного з відповідачів – князя Костянтина – за цей час теж не стало. Урешті-решт 26 жовтня 1643 р. трибунал розглянув справу, підтвердив декрет, винесений Кременецьким земським судом і відіслав до підкоморія [4, спр.6370, арк.71–72].

Села Рідка й Минцова Волиця, що лежали у верхів'ї р. Семенівки на ґрунтах селища Кругла, межували із селами Турівка, Данилівка й Бережинці, розташованими на території маєтків, успадкованих Ярмолинськими після Калениковичів, Білогородською волостю князів Жаславських та Базалійською волостю князів Острозьких, зокрема належним до неї селом Лідихівка, і тут теж час-від-часу спалахували спори за межі та за ґрунт у цілому. 1581 р. Януш і Михайло Жаславські включили навіть село Минцова Волиця, яке вважали складовою своїх родових володінь, у дільчий лист [9]; у серпні 1585 р. старший із братів позивав князя Пузину за це поселення як таке що сидить на ґрунті Білогородської волості [8], а на початку жовтня того самого року знову скаржився на сусіда за присвоєння його землі [8]. У листі князя Жаславського, виданому в Кременці 4 липня 1589 р., читаємо, що нагромадилося чимало непорозумінь щодо меж між селом Сенютки й іншими поселеннями належної йому Білогородської волості, з одного боку, та маєтком Гулівці, який належить Адамові й Романові Човганським і їхнім родичам Ярмолинським, і селами Рідка й Минцова Волиця братів Човганських, із другого, тому сторони визначили на 15 вересня 1589 р. остаточний термін, на який мають з'їхатися й установити вічисту межу, а полюбовним єдначем обрали князя Януша Острозького [4, спр.6359, арк.72–72 зв.].

Чи мала ця угода продовження, доступні нам джерела мовчать; в усякому разі до порозуміння не дійшло. Із позову Кременецького земського суду по Домініка, Костянтина й Изидора з Острога Жаславських із вимогою стати за скаргою Криштофа Сенюти на Ляхівцях на Троїцьких роках 1639 р. з вимогою розмежувати його села Рідка й Минцова Волиця та належні їм містечко Білогородка й село Бісівка Мала довідуємося, що останній позивав їх уже на Михайлівські роки 1638 р., але вони не з'явилися [10, с.368–369]. У травні 1643 р. вже князі Жаславські позивали Сенюту за розмежування тих самих ґрунтів [8]. 26 жовтня 1643 р. Люблінський трибунал розглянув спір між Петром Сенютою на Ляхівцях та князями Домініком і Янушем-Изидором з Острога Жаславськими за апеляцією від декрету Кременецького земського суду з Михайлівських років 1639 р. між дядьком позивача Криштофом, тепер уже покійним, і тими самими відповідачами та їхнім братом Костянтином з Острога Жаславським, теж уже покійним, за межі між селами Рідка й Минцова Волиця та містечком Білогородка й селом Бісівка Мала, підтвердив декрет земського суду й відіслав, нарешті, справу до підкоморія [4, спр.6370, арк.46–47].

Висновки. Текст першого з привілеїв Вітовта служі Павлові на мастки, опублікованих 1887 р. в «Архіві Сангушків», а пізніше за- підозрених ученими у підробці, походить із справжнього документа великого князя литовського, підтвердженого наступними монархами, а текст другого, якого насправді не було, є фальсифікатом XVII ст.

Вітовт видав привілеї Павлові на Камінь і Новоставці 30 липня 1428 р., на третій день після відходу литовського війська від новгородського города Порхова, у прикордонному литовському городі Ржева, який знаходився на зворотному шляху великого князя.

Документ адресований шляхтичу Павлові Єловицькому, вихідцеві з волинської боярської родини Боженців, який, очевидно, відзначився в поході, якщо Вітовт нагородив його ще на зворотному шляху.

Факт приналежності реципієнта привілею до верхівки Волині свідчить про те, що руська еліта шукала шляхів порозуміння з Вітовтом і знаходила його. У цьому зв'язку давня теза Ловм'янського про толерування цим монархом виключно представникам етнічної Литви потребує корекції.

Руське боярство Волині брало участь у боротьбі Гедиміновичів за землі не тільки на південних і південно-східних рубежах Великого князівства Литовського, а й у протилежному кінці своєї нової батьківщини, зокрема в походах на Новгородську землю.

Наприкінці правління Вітовта його канцелярія практикувала вже датування документів, які з неї виходили, комбінаціями початкових і заключних цифр років візантійського й християнського літочислень, яке за наступного монарха набуло значного поширення.

Географічна назва «Волинська земля», яка з розпадом Русі в XII ст. на окремі князівства на деякий час забулася, уже наприкінці правління Вітовта знов увійшла в ужиток.

Підтвердження автентичного привілею Вітовта наступними монархами з'явилися в умовах гострої боротьби шляхетського роду Човганських, нащадків Павла Єловицького по жіночій лінії, за межі своїх володінь, зумовленої інтенсивним залюдненням просторів у верхів'ях річок Збруча, Случі й Полтви, яке почалося в 50-х рр. XVI ст.

Ініціатором виготовлення підробки був, скоріше за все, указаний у ньому як адресат Адам Андрійович Човганський, який мав підстави побоюватися претензій панів Ярмолинських, своїх родичів по матері, на ґрунти сіл Рідка й Минцова Волиця, необачно заявлені свого часу батьками як частина спільної з ними спадщини роду Калениковичів,

Володимир СОБЧУК. Проблема достовірності текстів...

і вів тривалу боротьбу з домаганнями князів Жаславських на територію другого з цих поселень. Наявність у родовому архіві замовника недокінченого фальсифікату свідчить про те, що його виготовленням займалася особа з оточення власника.

Додаток 1

1589, квітня 6, Варшава

Лист Сигізмунда III Адамові і Романові Човганським про підтвердження привілею великого князя литовського Вітовта слугі Павлові, їхньому предкові по матері, на селища Новоставці, Камінь, Свина і Остра Руда у Волинській землі

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Колекція Осолінських), оп. 3, од. зб. 1917. – Оригінал. Пергамент висотою 225 і шириною 551 мм. Ліве поле шириною 75, а праве – 23 мм. Зліва й справа площа запису відділена від поля тонкою лінією і розлінована. Відстань між лініями 8 мм, а в заголовній частині, де поміщено ім'я короля, – 15 мм. Ім'я короля виписане на всю відстань між лініями по вертикалі і на всю довжину рядків по горизонталі. Лист скріплено підвісною восковою печаткою діаметром 14 мм на червоному шнурку. На звороті написи XVIII–XIX ст. на польській мові і печатка архіву Сапег. Деякі написи з номерами позакреслювані.

Жикгимонт Треті, | Божью милостью корол полский, великий князь литовский, русский, пруский, мазовецкий, жомоитский, ифлянтский, тот жь Божью милостью назначонный корол шведский, кготский, вандалский и Великого князства Филяндского дедичь. Ознаймуемы тымъ листомъ нашимъ всимъ посполите и каждому зособна, | кому того ведати належить, нинешнимъ и на потомъ будучимъ, ижъ показовали перед нами шляхетные Адамъ и Романъ Чольганские, земляне наши, листъ, привилей великого князя литовского Витолта, на парькгамине писанный, с печатью завесистою продку небожчицы матки ихъ Маруши зъ | Ярмолинецъ Чолганское и ихъ неякому Павлу на селища Новоставцы, Камень, Свиную и Острую Руду в певныхъ границахъ и врочищахъ, на вечность даный, на которыхъ кгрунтехъ и села певные суть осаконы, цэлый, зуполный, слушный и ни в чомъ не нарушоный ани подэзраный. | Однакъ прошэни естэсмы, абысмы его для старости его, при моцы его зоставивши, моцью нашою кролевскою имъ и потомкомъ ихъ листомъ нашимъ потвердили. Которого мы огледавши, казали есмо его слово до слова в тотъ нашъ листъ вписати. И так ся в себе мает. Мы, Витолтъ, великий князь | литовский и иныхъ земли, чинимъ

знаменито симъ нашимъ листомъ нынешнимъ и на потомъ будучимъ всемъ посполите, ижъ дали есмо слуге нашему Павлу селищо нашо Новоставцы и другое селищо Камень в земли Волинской на рецѣ Сполтве и на болоте Лазучине и на Случи рецѣ и к тому жъ придали | есмо Свиную и Острую Руду, а з другое стороны тыхъ селищъ по руду Святець и по реку Жердь *от* селища Воронова гори рекою Жердю до веръха и до Зборныхъ Могиль и дали есмо тому слуге нашему Павлу тую землю нашу за его верные службы на веки вечные и потомком и щадком его с полми, з дубровами, | з рудами и селищами, и с потоками, с пасеками, и з запустами. А на потверъженъе к тому нашему листу печать нашу казали есмо привесити. Писанъ у Ръжове во лето шеститисячное девятсотное двадцатое осмое месеца июля тридцатый день индикта шостый. Приказал панъ Дедиголда, во|евода виленский. А такъ мы прозбѣ преречоныхъ Адама и Романа Чольганскихъ яко слушной ласкаве ся прихилиючи, листъ привилей великого князя Витолта преречоный и в тотъ листъ нашъ вышей вписаный на добра, кгрунты, селища, врочища и границы менованому продку матки их и оных | самыхъ Павлу на вечность даный увес, яко ся в собе мает, и во всехъ его пунктехъ и артыкулахъ потвердити умыслили есмо, яко жъ потверъжамы и умоцнямы и вцале заховуемы тымъ нынешнимъ листомъ нашимъ, хотячи мети, абы тое право таковую *моц* и *важност* у всякого суду и на | каждомъ месцу завжды на потомные часы мело и приимовано было, яко слушне водле права посполитого быти маеть, яко жъ водле того наданья и привилею великого князя Витолта мають преречоные Адамъ и Романъ Чольганские, жоны, дети и потомки их тые вси кгрунты, врочища | и села, на нихъ осажоные, в границахъ своихъ держати и яко власности своее уживати часы вечными. А на умоцненъе тое речи тотъ листъ рукою нашою подписавши и печать нашу коронную до него привесити росказалисмы. Данъ в Варшаве на *сойме* валномъ коронномъ дня шостого месеца апрѣля року тисеча пятсот осмьдесят девятого, а королеванья нашего року второго.

Sigismundus Rex.

Mikolay Grabowieczki.

Додаток 2

1601, березня 1, Варшава

Лист Сигізмунда III Адамові Човганському про підтвердження привілею великого князя литовського Вітовта слугі Павлові на селища Рідка, Соломен, Рудка Турівка і Коров'я у Волинській землі

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Колекція Осолінських), оп. 3, од. зб. 1918. – Оригінал.

Пергамент висотою 304 і шириною 607 мм із двома паралельними прорізами для шнура під вислу печатку довжиною по 17 мм у нижній частині аркуша. Ліве поле шириною 80, а праве – 75 мм. Зліва й справа площа запису відділена від поля тонкою лінією і розлінована. Відстань між лініями 10 мм, а в заголовній частині, де мало бути ім'я короля, – 21 мм. На звороті напис на польській мові про зміст документа, кілька закреслених номерів, два відбитки печатки архіву Сапег.

Божью милостью корол польский, великий князь литовский, русский, пруский, мазовецкий, жомойтский, ифлянский, и швецкий, кгоцкий, ваньдалский дедичный король. Ознаймуемы тым листомъ нашимъ всимъ вобецъ | и каждому зособна, кому то ведати належить, нинешнемъ и на потомъ будучимъ, иж показоваль перед нами урожоныи Адамъ Чольганский листъ великого князя литовского Витольта, на парькгамине писаныи, | с печатью его привисистою, которымъ даль слuze с[воѐму] Павлу, продьку его, на вечность ку Новоставцомъ в земли Вольньской Редкую на реце С[еме]новьце и на болоте Полехове и ку тому Соломень | и Рудьку Туровьку, и Коровьюю, а з другоє стороны по дуброву Ситьную и по реку Семеновьку, яко то все ширей и достаточней на томъ листе его естъ описано и доложено, целый, зуполный и ни в чом не нару|шонный ани подезраный. Однакъ прошени естесмы, абысмы его при моцы зоставивши, владзою нашою королевскою потвердили и умоцнили. Которого мы оглядавши, рассказали есмо его слово | до слова в тотъ нашъ листъ вписати, и такъ ся в себе маеть. Мы, Витольт, великий князь литовский и инныхъ земьль, чинимъ знаменито симъ нашимъ листомъ нинешнимъ и на потомъ | будучимъ всимъ послоните, иж дали есмо слuze нашому Павлу ку Новоставцомъ в земли Вольньской Редкую на реце Семеновьце и на болоте Полехове, и к тому придали есмо Соломень | и Рудьку Туровку и Коровьюю, а з другоє стороны по дуброву Ситьную и по реку Семеновьку и дали есмо тому слuze нашому Павлу за его верьные службы тую землю на веки вечне | с польми, з дубровами, з рудами, з селищами, с пасеками, и потоками, пустынями. А на потверженьє к тому нашому листу печать нашу казали есмо привесити. Писанъ у Ржове въ лето | шести тысячное девятьсотное двадцать девятое мясца августа двадцатого дня першого индикта осмого. А такъ мы прозбе преречоного яко слушной ласкаве ся прихияючи, листъ | великого князя Витолта преречоный и в тотъ листъ нашъ вышей вписаныи увесь, яко в себе естъ, и во всехъ его поньктахъ, артыкулахъ и коньдьяцияхъ потвердити умыслили есмо, якожь | потвержамы и умоцнямы тымъ нинешнимъ [ли]стомъ нашимъ.

Маєть преречоный Адамъ Чольганский и потомъки его тых преречоных сель, земля, урочищъ держати и уживати | во всемъ водле данины и описаня великого кн[я]зя Витолта и того нашего потверженья часы вечными. На которое речи свядецтво тотъ листъ власною рукою нашою подписали есмо, | до которого и печат нашу коронъную привесити розказали есмо. Писанъ въ Варшаве на соймѣ валномъ коронъномъ мѣсяца маръца первшого дня року Божого тисечного шесть сотного | первого, а панованья королевствъ нашихъ Полского четвертогонадцать а Швецкого осмого року.

Sigismundus Rex

Bakoz Opozalcky (?)

Джерела та література

1. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. 5 (Колекція Осолінських). – Оп. 3 (од. зб. 1917, 1918).
2. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. 46 (Архів Єловицьких). – Тека XXI, сер. III (№ 1 151, 1 176).
3. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. 91 (Колекція Радзимінських). – Оп. 1 (спр. 140/1.2, 192/V.1, 198/V.3).
4. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів. – Ф. 103 (Архів Сапер). – Оп. 1 (спр. 55/1є, 6283, 6314, 6321, 6334, 6359, 6370).
5. Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389 (Литовская Метрика). – Оп. 1 (кн. 196, 199).
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 21 (Кременецький гродський суд). – Оп.1 (кн.10, 15, 23).
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 22 (Кременецький земський суд). – Оп.1 (кн.1, 4, 6, 7, 8, 9, 13, 24, 29, 40, 44).
8. Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – Rękopisy (rps nr 958, сумарій межових актів початку XIX ст.).
9. Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – Teki rzymskie (teka XV, plik 9).
10. Історія Теофіпольщини: Історичний нарис та збірник документів Центрального державного історичного архіву України м. Київ. – Хмельницький, 2003. – Т. 1 : Давні акти.
11. Литовская Метрика. – СПб., 1910. – Отд.1, ч.1: Книги записей. – Т.1.
12. Псковские летописи / Подгот. А. Н. Насонов. – М., 1955. – Вып. 2.
13. Полное собрание русских летописей. – Т. IV.

Володимир СОБЧУК. Проблема достовірності текстів...

14. *Розов В.* Українські грамоти. – К., 1928. – Т. 1: XIV в. і перша половина XV в.

15. Руська (Волинська) Метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське воєводства). 1569–1673 / Упор.: *Г. Боряк* та ін.; ред. *Г. Боряк* та ін. – К., 2002.

16. Устав князя Ярослава о мостех // Российское законодательство X–XX веков. – М., 1984. – Т. 1: Законодательство Древней Руси. – С. 233–248.

17. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wyd. nakładem właściciela pod kier. *Z. L. Radziwińskiego* przy współudziale *P. Skobielskiego* i *B. Gorczaka*. – Lwów, 1887. – Т. 1: 1366–1506.

18. Archiwum xx. Sanguszków w Sławucie / Wyd. przez *B. Gorczaka*. – Lwów, 1890. – Т. 3: 1432–1534.

19. Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1998. – Kn. Nr. 3 (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė *L. Anuzyte* ir *A. Baliulis*.

20. Vitoldiana: Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386–1430 / Zebrał i wyd. *J. Ochmański*. – Warszawa; Poznań, 1986.

21. *Кучкин В. А.* К изучению процесса централизации в Восточной Европе (Ржева и ее волости в XIV–XV вв.) // История СССР. – 1984. – № 6. – С. 149–161.

22. *Насонов А. Н.* «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства: Историко-географическое исследование. Монголы и Русь: История татарской политики на Руси. – 2-е изд., стереотип. – СПб., 2006.

23. *Пиотух Н. В.* Ржева Пустая // Вопросы истории. – 1992, № 11–12. – С. 175–178.

24. *Седов В. В.* Новгородская архитектура на Шелони. – М., 2001.

25. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2-х т. – К., 1977. – Т. 1: А–М.

26. *Собчук В. Д.* Янушпольська волость у XVI–на початку XVII ст. // Велика Волинь: минуле й сучасне (Матеріали міжнар. наукової конф., жовтень 1994 р.). – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. – С. 111–114.

27. *Собчук В. Д.* Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 380–399.

28. *Собчук В. Д.* Архів Сапег як джерело для вивчення генеалогії та землеволодіння феодальної еліти Південної Волині XVI ст. // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних: Матеріали Міжнар. науково-практ. конф., 20–21 вересня 1996 р. – Львів, 1999. – С. 442–445.

29. *Собчук В. Д.* З історії титулованої української аристократії пізнього Середньовіччя (Становлення роду князів Збараських та його володінь на Волині) // Молода нація. – К., 2000. – № 1. – С. 228–245.

30. *Собчук В. Д.* З історії землеволодінь шляхетських родів із княжими титулами у Південній Волині XV – першій половині XVII століть // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 333–360.

31. *Собчук В. Д.* Волинський шляхетський рід вірменського походження // Волинський музей : історія і сучасність : Наук. збірник. – Луцьк, 2004. – Вип. 3: Матеріали III Всеукр. науково-практ. конф., присвяченої 75-річчю Волинського краєзнавчого музею та 55-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки. Луцьк – Колодяжне, 18–19 травня 2004 р. – С. 379–382.

32. *Стасюк І. А.* Теофіпольщина: Сторінки історії сіл району. – Львів, 1993.

33. *Стасюк І. А.* Історія Теофіполя (Нарис). – Хмельницький, 2001.

34. *Стасюк І. А.* Історичний нарис // Історія Теофіпольщини : Історичний нарис та збірник документів Центрального державного історичного архіву України м. Київ. – Хмельницький, 2003. – Т. 1 : Давні акти.

35. *Янин В. Л., Бассальго Л. А.* Пусторжевская земля в XV веке: территория и границы // Отечественная история. – 1993, № 5. – С. 108–123.

36. *Янин В. Л.* Новгород и Литва: пограничные ситуации XIII – XV веков. – М., 1998.

37. *Białkowski L.* Podole w XVI w. Rysy społeczne i gospodarcze. – Warszawa, 1920.

38. *Halecki O.* Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków, 1915.

39. *Łowmiański H.* Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unji jagiellonskiej. – Wilno, 1934.

40. Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy / Pod red. *A. Gąsiorowskiego.* – Kórnik, 1998. – Т. 3, zes. 3: Urzędnicy podolscy XI–XVIII wieku: Spisy / Opr. *E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka.*

41. *Wdowiszewski Z.* Giedygołd Jerzy... // Polski Słownik Biograficzny. – Т. VII. – Kraków, 1948–1958. – S. 435.

Володимир Собчук (Кременець, Україна) Проблема достовірності текстів двох привілеїв великого князя литовського Вітовта 20-х рр. XV ст. (у контексті спорів за межі мастків у верхів'ях Случі й Полтви)

Аналізуються тексти привілеїв Вітовта слугі Павлові, запідозрених ученими у фальсифікації. Автор приходиться до висновку, що один із них

Володимир СОБЧУК. Проблема достовірності текстів...

достовірний, а інший підроблений у XVII ст. Виправлено дату й місце видання справжнього акту. Встановлено, що його реципієнтом був Павло Єловицький, представник волинського боярського роду під назвою Боженець. Розкрито обставини появи підтверджень привілею наступними монархами та виготовлення фальсифікату. З'ясовано долю маєтків, указаних у привілеї та підробці, до середини XVII ст.

Ключові слова: Волинська земля, Єловицькі, Човганські, шляхта, поземельні відносини, привілеї Вітовта, фальсифікат

Владимир Собчук (Кременец, Украина) Проблема достоверности текстов двух привилеев великого князя литовского Витовта 20-х гг. XV в. (в контексте споров за границы имений в верховьях Случи и Полтвы)

Анализируются тексты привилеев Витовта некоему слуге Павлу, которые вызвали у специалистов сомнения в их достоверности. Автор приходит к выводу, что один из них достоверный, а другой подделанный в XVII в. Исправлено дату и место издания настоящего акта. Установлено, что его реципиентом был Павел Еловицкий, представитель волинского боярского рода Боженец. Раскрыты обстоятельства появления подтверждений привилея последующими монархами и изготовления фальсификата. Выяснены судьбы имений, указанных в привилее и подделке, до середины XVII в.

Ключевые слова: Волинская земля, Еловицкие, Човганские, шляхта, поземельные отношения, привилеи Витовта, фальсификат

Volodymyr Sobchuk (Kremenets, Ukraine) The Problem of Authenticity of the Texts of two Pryvileys of the Grand Duke Lithuanian Vitautas of the 1420s (in the Context of Arguments as for Borders of the Possessions Upper Reaches of Sluch and Poltva)

The author explores the texts of two Vitautas's pryvileys given to a certain servant Pavlo which were suspected by some researchers to be forged, and comes to the conclusion that one of them is authentic, but another one was falsified in the seventeenth century. The author corrects the date and the place of issue of the authentic document. It is ascertained that its recipient was Pavlo Yelovyts'ky, the representative of the Volhynia boyar family of Bozhenets. The author reveals circumstances of appearance of verifications, made by the posterior monarchs, and the falsification, also he clarifies what happened with the possessions indicated in the pryviley and in the forgery up to the middle of the seventeenth century.

Key words: Volhynia land, Yelovyts'ky, Khovhans'ky, nobility, land relations, Vitautas pryvileys, falsifications

Володимир ПОЛІЩУК
(Київ, Україна)

**Замкові книги
волинських урядників
як джерело з історії
руського регіоналізму
у Великому князівстві Литовському
другої третини XVI ст.**

1. Замкові книги – це самоназва актових книг, які були продуктом діяльності судово-адміністративних установ литовсько-руського права. Це інститут писаного права – узагальнена назва для книжкової документації провінційних органів влади у Великому князівстві Литовському (після 1569 р. – Речі Посполитої) протягом XVI ст. Замкові книги є продуктом канцелярського діловодства замкових урядів, які посідали великокнязівські намісники (старости і воєводи) [18; 14; 15; 1; 6; 9; 12]. Після судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр., коли замкові уряди трансформувалися у гродські суди, замкові книги, відповідно, отримали назву *гродських книг* [13]. З огляду на вкрай уривчасту збереженість джерельної бази, замкові книги є наймасовішими джерелами для даного хронологічного періоду. Ведення при королівських та великокнязівських урядниках відповідних книг було сучасним аналогом канцелярії, що виконувала публічні повноваження офіційної влади в провінційному центрі. Саме з утворенням регулярної канцелярії, а відтак, і адміністративного центру у станово-територіальному суспільстві, пов'язане продукування замкових книг у Великому князівстві Литовському. Це період впровадження та масового вживання писаного документа для правових сторін, власне, застосування писаного документа для оформлення правовідносин.

2. Актіві книги в різний час називалися по різному, залежно від установи, в якій вони продукувалися, від мови, якою велися, та правового поля, в якому діяли. Інші варіанти назв актових книг: урядові, судові, замкові, записові, гродські (*acta castrensia*), земські (*acta terrestria*), підкоморські, лави (*acta iudicii civilic: scabinalis*), вийтівські (*acta officii advocatialis*). Їхня узагальнена сучасна назва – книги судово-адміністративних установ. Велися актові книги і в окремих на-

ціональних громадах: акти вірменського суду (*acta iudicii armenorum*). В Коронному земському і магдебурзькому праві вживалася латинська мова, а в литовсько-руському (земському) праві та магдебурзькому праві Великого князівства Литовського – руська (старобілоруська/староукраїнська) мова.

3. Генеза актових книг безпосередньо пов'язана з генезою судово-адміністративних установ, інститутів писаного права та правової системи в цілому. Появу урядових книг слід пов'язувати з поширенням “писаного права” західного зразка, а також з формуванням станово-територіального (боярсько-шляхетського) суспільства. На сторінках актових книг відбита система самоврядування стародавніх судово-адміністративних установ, що діяли на руських землях. У Чехії актові книги з'являються з першої половини XIII ст. (чесько-моравський регіон виникнення книжкового діловодства); у Польщі – з кінця XIV ст. (краківські – з 1386 р.), а регулярно вони починають вестися з першої половини XV ст. На руських землях Корони Польської (Галичина, Західне Поділля) поява актових книг пов'язана з запровадженням коронного права у 1434 р. (*Руське воєводство*) і у 1462 р. (*Белзьке воєводство*), яке потягло за собою уведення в дію городських (*officia castrensia capitanealia*) і земських (*officia terrestria*) судів, що існували в кожному повіті. На руських землях Великого князівства Литовського (зокрема, Київщині, Східному Поділлі, Волині) актові книги активно поширюються протягом другої третини XVI ст. як продукт діловодства замкових урядів великокнязівських намісників (старост, воєвод і державців). Запровадження Першого Литовського Статуту 1529 р. значно посприяло процесу поширення книжкової документації у діловодстві замкових урядів. У правовому відношенні судово-адміністративні установи Великого князівства Литовського в XV–XVI ст. розділялися на установи земського (великокнязівського) права, патримоніального права (князів, панів і бояр-шляхти) та магдебурзького (міського) права. Актіві книги є продуктом канцелярського діловодства відповідних судово-адміністративних установ, що обслуговували публічно-правову сферу повсякденного життя. У період пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу актові книги утворювали сферу публічності. У книгах фіксувалися правові дії сторін, які оформлювалися як акти (не)рухомості, заяви, свідчення, претензії, судові спори, вироки.

4. Згідно з існуючою класифікацією джерел з історії України-Русі XVI–XVIII ст., замкові книги належать до документальних (актових) джерел [9, с.79]. На руських землях Великого князівства Литовського

(Київщина, Східне Поділля, Волинь) гродські і земські книги починають диференціюватися в останній третині XVI ст.: виділяються *декретові, записові і поточні* книги, але, як правило, кожна книга була сукупністю записів різноманітних документів і заяв. Замкові книги не мали видової диференціації, уміщуючи усі різновиди записів. Записи актових книг класифікуються за видовими ознаками. В історіографії вона розроблена переважно для книг останньої третини XVI ст. [3, с.12]. Складовим елементом актової книги був *запис*, а похідним – *витис* [11, с.108]. Через *запис* і *витис* усі різновиди документів і публічних заяв набували своєї законної (правоздатної) сили при внесенні їх до актових книг. *Запис* – це публічно-правова дія, яка шляхом внесення в актову книгу набувала визнання з боку офіційного органу влади, а отже, набувала юридичної сили. Запис оформлював заяву сторони, засвідчував юридичний акт (нотаріат), освідчував правопорушення, виконання вироку, присяги тощо. *Витис* як вихідний документ із канцелярії відповідного уряду являв собою урядово засвідчену копію, яка видавалася на руки стороні й мала юридичну силу документа-оригінала. Про функціонування актових книг, які не дійшли до нашого часу, свідчать збережені у різноманітних архівних зібраннях *витиси* з тих чи інших актових книг.

5. Виділяється п'ять різновидів записів залежно від їх походження та цільового призначення: 1) документи офіційної влади (публічно-правові акти): розпорядження (*привілеї, універсали, листи*) верховної влади (короля польського і великого князя литовського); 2) приватно-правові документи (нотаріальні акти): акти обігу (не)рухомості привілейованого стану (заповіти, дарчі, купівля-продаж, застава, обмін маєтків); 3) судові документи: судові листи, вирок, декрети, присяги, процесуальні дії; 4) досудові записи правопорушень (скарги і претензії сторін) та процедури судових позовів: заяви про збитки й шкоди, скарги, свідчення *врядових вижів* (після 1566 р. – *возних*), сторонніх свідків (*людей добрих*); 5) публічно-правові процедурні записи виконання судових вироків, двосторонніх угод та заповітів: введення у володіння, сплата боргу, передача застави, межування земель, реєстрація майна, інвентаризація замків і маєтків (виконавчо-реєстраційні записи). Серед зазначених різновидів записів гродських і земських книг групи чотири і п'ять виділяються масовістю і помітною перевагою щодо інших груп [25]. Детальніше формуляр судових записів замкових книг розглянуто нами у попередній роботі [24].

6. Книжкове діловодство провінційних замків запроваджувалося у правовому просторі Великого князівства Литовського спочатку по

окремих замках. Цей період припадає на 1510–1520-ті рр. часу правління Жигимонта I (1506–1548). Ведення замкових книг господарськими урядниками (старостами, воєводами, маршалками) було наслідуванням великокнязівської канцелярії, де з кінця XV ст. (бл. 1486 р.) уже велися метричні книги ВКЛ [5, с.23]. На Волині до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. актові книги запроваджувалися як у господарських замках (Луцьк, Володимир, Кременець) – на підставі великокняжого права, так і магнатських (Осторг, Заслав, Дубно, Рівне, Олика тощо) – на підставі доменіального права. У Луцьку замкові книги, ймовірно, були запроваджені за старостування кн. Федора Михайловича Чорторийського (1522–1542) [41, s.97]. Найраніший з відомих виписів з луцьких замкових книг датується 12 березня 1520 р. [38, s.197], хоча, незважаючи на збережений оригінал випису, датування викликає певні сумніви. Регулярно виписи з луцьких замкових книг за оригіналами і за пізнішими копіями трапляються з 1530-х рр. Перші збережені фрагменти луцьких замкових книг датуються 1558 р. [44]. У Кременці замкові книги були запроваджені близько 1541 р. [33, с.20], у Володимирі найраніші виписи з замкових книг, які не збереглися, сягають початку 1550-х рр.: випис від 28.04.1551 р. [39, s.114]. У Володимирському городському суді до Визвольної війни 1647–1657 рр. зберігалися замкові книги, починаючи з 1561 р. [10, с.337, 344, 353].

До середини XVI ст. замкові книги розглядалися як персональна власність урядників, які могли тримати і вести діловодство у своїх володіннях, де книги могли лишатися і після смерті урядників. Багато актів луцького замкового уряду періоду старостування князя Федора Михайловича Чорторийського датується 1530-ми рр. за місцем перебування князя у власних маєтках – Чорторийську, Клевані тощо. Отже, діловодство велося за місцем перебування князя-старости. Ймовірно, саме тому замкові книги періоду його старостування не дійшли до нашого часу, оскільки возилися разом зі старостою і лишалися у князівських маєтках як приватна власність. Подібне явище було звичайною адміністративною практикою, яка на середину XVI ст. уже викликала серйозні нарікання з боку повітового боярства-шляхти. Саме цим була викликана сеймова вимога депутатів Віленського вального сейму і постановою Жигимонта I на сеймі 1544 р. щодо необхідності збереження судових книг у повітах у зв'язку з тим, що повітові урядники – старости, воєводи, державці відправляли судочинство у різних місцях [16, стб., 128-129]. Згідно з постановою Віленського вального сейму 1551 р. встановлювалась фіксована сума оплати за вписання скарги до

урядових книг – 2 гроша, а разом з виписом – 12 грошів литовських [16, стб., 182, 192].

Після реформ 1564–1566 рр., коли були запроваджені гродські, земські і підкоморські суди, замкові уряди і книги лишилися у сфері доменіального судочинства магнатів, а нові установи шляхетського самоврядування (земські і підкоморські суди) отримали право вести власні урядові книги. Замкові великокнязівські уряди трансформувалися у гродські суди, відповідно, замкові книги стали називатися гродськими. Після цієї реформи і запровадження Другого Литовського Статуту 1566 р. починається стрімке зростання канцелярської продукції. З 1578 р. на Волині ведуться Трибунальські актові книги, що становили офіційну документацію вищого апеляційного суду для Київського, Брацлавського і Волинського воєводств, невдовзі перенесеного у Люблін (1589 р.). Тисячі записів цих та інших книг становлять безцінний джерельний скарб з вивчення історії руських земель Великого князівства Литовського.

Як у володіннях інших магнатів, актові книги велися і в мастках князів Острозьких на підставі доменіального права власників володінь. Вони мали назву *замкові книги*. В Острозі замкові книги з'явилися не пізніше 1522 р. В ув'язному акті 1542 р. на введення у володіння Острозькою волостою Беаги і Гальшки Острозьких міститься унікальна згадка про 21 книгу, які зберігалися на той момент (1542 р.) в Острозькому замку [21, с.21]. В сумаріюші документів князя О. Заславського за 1628 р. згадані «книги писаные руским характером места старого Заслава» за 1512–1516 рр. [4, с.93]. З усіх володінь Острозьких-Заславських до нашого часу збереглася лише одна замкова книга із Заслава за 1574–1576 рр., що тепер знаходиться у Краківському воєводському архіві (Архів на Вавелі) та одна міська книга із Козлина. До нашого часу дійшли лише згадки про ведення замкових книг у більшості князівських володінь, зокрема, Острозі, Дубно, Рівному, а також поодинокі виписи з доменіальних замкових книг, внесених до книг інших установ.

7. Для прикладу розглянемо першу повністю збережену луцьку замкову книгу за 1561 р., яка належить до початку старостування луцького старости князя Богуша Федоровича Корецького (бл. 1510–1576) [42, с.171; 27]. Книга зберігається в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві [45]. У 1883 р. Іваном Каманінім було складено опис цієї книги [22]. Дана луцька замкова книга нараховує 382 записи на 379 аркушах. Книга не має початку – перші записи не збереглися, а ті, що зберіглися, датуються груднем 1560 р., власне кін-

цем року, коли книги закінчували вести, а не починали. Це пояснюється просто – в цей час новий староста князь Богуш Корецький посів свій уряд, розпочавши ведення своєї серії книг, бо уже не міг продовжувати книги попереднього луцького старости князя Андрія Михайловича Сангушковича Коширського. Записи луцьких замкових книг відсутні майже за два місяці – жовтень і листопад: за час від 08.10.1560 р. (останній запис за старостування князя А.М. Сангушковича Коширського) [44, арк.136] по 01.12.1560 р. (перший збережений запис за старостування князя Богуша Корецького) [45, арк.1.] Зауважимо, що особисто князь-староста справами уряду не займався, передоручаючи повноваження своїм слугам – замковим урядникам – підстарості, замковому писарю, дяку (підписку), воротному [30].

З огляду на подальшу практику ведення замкових книг урядниками старости князя Богуша Корецького можна сміливо припустити, що початок книги мав містити заголовок, як, скажімо, в наступній луцькій замковій книзі за 1564 р.:

«Книги справ земських замку г(о)с(по)д(а)рського Луцкого. За староства его м(и)л(о)сти князя Богуша Федоровича Корецкого старости луцкого, браславского и вѣницкого и за владника его м(и)л(о)сти пайа Андрея Ивановича Русина подстаростего луцкого. А за справою Федора Ивановича Русина, писара замку луцкого. Которіе книги за справою его писалися ѿ того часу и дна яко есть нижей властною рукою его лѣтопись написана. Лета божого нароженя тисача пѣтсот шестдесѣт четвертого м(е)с(е)ца генварѣ десятого дна» [46, арк.1; 23].

Для ілюстрації подамо динаміку внесення записів у луцьку замкову книгу 1561 р.

Записи по місяцях у луцькій замковій книзі 1561 р.

місяці	кількість арк.	кількість записів книги	кількість виживств
Грудень 1560 р.	1 – 20	31	15
Січень	20 зв. – 51 зв.	42	13
Лютий	52–72 зв.	30	16
Березень	73–82	14	9
Квітень	82 зв. – 99 зв.	28	21

Травень	100 – 118 зв.	30	14
Червень	119 зв.–42 зв.	34	20
Липень	143 – 166 зв.	40	25
Серпень	167–179	20	16
Вересень	179 зв. – 206	29	12
Жовтень	206 зв.– 236 зв.	36	19
Листопад	237 зв.– 253 зв.	22	15
Грудень	255 зв.– 269	24	9 + ?

8. Безперечно, актові книги є ідеальним джерелом локальної історії – дослідження місцевої еліти, землеволодіння, самоврядування, правовідносин і правосвідомості, історії міст і сіл, економіки, торгівлі, мит. Як джерела з історії руського регіоналізму, замкові книги 1530–1560-х рр. ще не були предметом спеціального дослідження, оскільки розглядалися з точки зору спеціальних історичних дисциплін [34; 35] або в контексті локальної історії українських земель [31; 9; 8]. Національна або, як варіант, локальна парадигма історіописання не розглядала руську складову ділового письма, соціальних відносин, ментальних настанов, культурних впливів, які «ліпили» текст замкових книг великокнязівських урядників. Руський регіоналізм не видно із середини цих текстів як продукту провінційних органів влади, в полі зору яких перебували переважно внутрішні відносини «землі» як адміністративно-територіальної одиниці Великого князівства Литовського.

Концептуальне розуміння замкових книг має виходити із розуміння адміністративної ролі замкових урядів в ієрархії державного управління у Великому князівстві Литовському. Замкові уряди – це інститут великокнязівських намісників, що діяли в межах повітів як територіальної організації бояр-шляхти. Замкові уряди – це інститут регіонального управління в станово-територіальному суспільстві, яке творилося на землях Русі у складі Великого князівства Литовського.

Для читання замкових книг потрібен контекст, який би виявив риси руського регіоналізму. Його можна побачити через певні регіональні інтереси, які в першу чергу були пов'язані з особливостями прикордонного життя та транзитної торгівлі через Київщину і Волинь, а також через те, що усі книги писалися *руською мовою* – офіційною діловою мовою Великого князівства Литовського. Регіональні інтереси можна відстежувати у сфері діяльності вальних сеймів Великого

князівства Литовського у XVI ст. (до 1569 р.) [29]. Матеріали вальних сеймів можуть виступати в ролі контексту для дослідження руських регіональних інтересів.

Руський регіоналізм конституювався на підставі земських привілеїв [37; 36; 19; 7], які верховна влада надавала кожній окремій землі (колишнім удільним князівствам Русі), що були приєднані до Великого князівства Литовського (Підляшшя, Полоцька, Вітебська, Смоленська, Волинська, Київська земля), а згодом перетворені на «землі» в ході становлення монархії, створеної Вітовтом (1392–1430). Земський (обласний) привілей до судово-адміністративних реформ 1564–1566 рр. конституював регіональну ідентичність «землі» як адміністративно-територіальної одиниці Великого князівства Литовського і як регіональної корпорації привілейованих землевласників [28].

Проте яким чином можна виявляти руські регіональні інтереси, досліджуючи записи замкових книг? Як один із варіантів, пропонуємо **співставляти справи, що вносилися до замкових книг, з тими запитами руської регіональної аристократії («просьбами землі»), які обговорювалися на вальних сеймах і виносилися на затвердження великим князем литовським.**

Численні запити з усіх земель Великого князівства Литовського містяться в опублікованих матеріалах Литовської Метрики і загалом простежені в історіографії [18; 20; 16; 40]. Серед них наведемо такі, як оборона південних рубежів, стан прикордонних замків, митні відносини, судово-адміністративні реформи, самоврядування. Зупинимося на найпоширенішому запиті вальних сеймів, який походив від Волинської землі і торкався охорони кордонів від наїздів сусідів-землевласників з Корони Польської. Це прохання повторювалося ледве не на всіх вальних сеймах, як у загальних списках від усіх станів Великого князівства Литовського, так і в окремих списках від Волинської землі (Віленський сейм 1547, 1551, 1554 рр.) [29, с.66–68]. Невипадково у 1546 р. було проведено і зафіксовано розмежування кордону між Великим князівством Литовським і Короною Польською («попис границь и шкодь межи Великого княжества Литовского а Коруны Полское»), матеріали якого були опубліковані в 1867 р. [2, с.46–125].

9. У цьому контексті по іншому прочитується запис луцької замкової книги 1561 р., який містить скаргу від імені краківського каштеляна, великого коронного гетьмана, стрийського і любачівського старости Яна графа з Тарнова про захоплення князем Владиславом Збарзьким у Подільському воєводстві Корони Польської міста Сатанова з приле-

глими селищами – земель дружини войницького каштеляна Яна Криштофа графа з Тарнова [45, арк.59 зв.–60 зв.]. Цей епізод частково було описано нами в попередній роботі, в контексті запровадження уряду возного в Луцькому повіті [26]. Додамо, що у 1546 р. князі Збаразькі брали участь у обводі своїх кордонів з Короною Польською:

«[1546.10.03] Отъ тое долины и озера врочища Плотичьего, [...] вели князи Збаражские, князь Александро Порыцкий, а князь Щепан (Степан Збаразький. – В.П.) зъ братьєю своею, менячи быти границу замку своего Збаража и зъ паномъ краковскимъ селом его Петриковомъ а зъ Теревовского повету зъ селом королевскимъ зъ Боркомъ...» [2, с.117–119].

Обводячи кордони, вони висунули скаргу про те, що краківський каштелян затопив ставом їхнє озеро, на якому стояла корчма, де збирали мито:

«... и повдили, ижъ тое озеро затопиль отъ полтора года панъ краковский, панъ Тарновский, ставомъ, который ставъ заставиль ку берегу князей Збаражскихъ. И повдили, ижъ тое озеро Плотичое зъ вку было ихъ властное, ...И повдили князи Збаражские, ижъ тутъ была корчма отъ предковъ нашихъ звечистая, и поведили, ижъ на томъ мосту пры той корчм половину мыта бирали предкове наши» [2, с.118].

Як бачимо, збройний наїзд князя Владислава Збаразького був не випадковий, знаменуючи собою давній порубіжний конфлікт за нові господарські угіддя між князями Збаразькими і краківським каштеляном Яном Тарновським. До того ж, як пише Володимир Собчук, у 1540 р. Жигимонт I відібрав у князів Збаразьких поселення Глубочок і передав його краківському каштеляну Яну Тарновському [32, с. 236], що не могло не призвести до подальшого загострення відносин. Раніші скарги мали би вноситися до Кременецьких замкових книг, які збереглися вкрай фрагментарно [43]. Натомість, починаючи з кінця 1560 р., коли уряд кременецького старости посів князь Микола Андрійович Збаразький (1560–1574) [41, с.63], вносити скарги до кременецьких замкових книг стало проблематично (для тих, хто конфліктував зі Збаразькими). У 1561 р. скаргу до луцького замкового уряду прийїхав подавати слуга тарнопольського бурграбія Войтеха Куровського (урядника Яна Тарновського) разом з двома возними («возные земские воеводства Руского и Подолского»), які свідчили на замковому уряді згідно з польським правом (як возні): «ведле обычаю права корунного ставши передо мною (луцьким підстаростою Борисом Совой. – В.П.) в замку Луцком,

Володимир ПОЛІЩУК. Замкові книги волинських урядників...

тymi словы сознали...» [45, арк.60 зв.]. В скарзі викладається типовий збройний наїзд з метою захоплення спірних господарських угідь, на які, очевидно, претендували обидві сторони:

«... он, мимо покой, чинечи валку до Коруны яко иньи неприятел, которыи псует и поседает albo поседати хочет, наехавши на кгрунт Сатановский [...], села из их приселками, то ест Яблонов, Олховец, Микитинцы, Рудамшыяна, Репная, Тарновец, Тарновская Воля¹, и Яблоновские дворица, [...] которыи, деи, были через татаре спустошены, тогда зася людми волными осажал. То пак, деи, княз Владислав (Збаразкий. – В.П.), неочекиваючи постановеня, которыи бы г(о)с(по)д(а)рь корол его м(и)л(о)сть, яко пан того обоига панства, вчинити рачил, наславши слуг и помощников своих // в землю Подолскую, где жадное оселости ани волности не мает ани мети может, тые села и воли розметал, порубал, спустошил и в болота вметал, дубровы вырубал и в ни во што обернул, где о колко тысячеи дубов вырубал и стрелбу на гребли морозовской был засадил, хотечи посести кгрунт влостныи дедичныи тое то осведонои п(а)неи Зофеи, на што, деи, не толко же сут листы достаточныи крулеи их м(и)л(о)сти, предков его кролевское м(и)л(о)сти нинешнего п(а)на н(а)шого, але, деи, сут явныи знаки и границы рки, которыи делят Подолскую² землю одины («знаки и границы». – В.П.) от Руское земли³, а другие («знаки и границы». – В.П.) от Воляня» [45, арк.59 зв.–60].

Залишаючи осторонь спеціальний аналіз цього запису, зауважимо лише умовність державного кордону, який проходив по землях Русі між Поділлям і Волинно. Підданий Корони Польської висловлює у своїй заяві подив з приводу очевидності границь, які порушує князь Збаразкий, зазіхаючи на територію (Подільська земля), на якій він не може мати осілости як підданий Великого князівства Литовського («где жадное оселости ани волности не мает ани мети может»). У тексті заяви прочитується й те, як юридичні підстави осілости (права посідання землі) корелюють з підданством спільному володарю як верховному судді. Також прочитується й те, як юридичні приписи корелюють з підданством як належністю до іншої держави. У такому разі оскарження правопорушення – це механізм проведення межі, встановлення границі

¹ В тексті написано «Коля» (!).

² Виправлено з «в Подолскои». Характерна сама описка писаря, який заплутався в уточненні якими ж знаками і границями діляться руські землі.

³ Мається на увазі Руське воєводство Корони Польської.

за допомогою оціночних категорій писаного права. Можна бачити, як замковий уряд виступає інструментом застосування правового поля для локалізації і захисту регіональних інтересів на рівні правових суб'єктів. А відтак – виступає інструментом регіоналізації руських земель на основі станово-територіального (упривілейованого) розподілу. Натомість, годі в текстах урядових книг відчитувати «справжні» причини тих чи інших соціальних дій, описуваних з позицій скаржника, судового виконавця (діцького, вижа, возного) чи урядовця-адміністратора. Ці причини лежать поза текстуальною реальністю офіційної документації, але вони по-своєму можуть промовляти і про регіональні інтереси.

Очевидно, що один запис, узятий з луцької замкової книги 1561 р., не може прямою мовою джерела виявити специфіку руських регіональних інтересів, проте дозволяє актуалізувати методологічну проблематику щодо опрацювання відповідних джерел – записів урядових книг як джерел масового характеру. Зокрема, подальшого дослідження вимагає методика роботи з формуляром записів урядових книг та інтерпретації юридичної термінології записів при описуванні соціальних дій.

Джерела та література

1. *Андрияшев О.В.* Актові книги Київського центрального архіву давніх актів // Центральный архив стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – Вип.1. – С. 33-78.

2. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. – Т. 1. Вильна, 1867.

3. *Атаманенко В.Б.* Положение и классовая борьба крестьянства Волыни во второй половине XVI века (по материалам Луцкого гродского уряда). Автореферат дисс. ...канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1990.

4. *Боряк Г.В.* Административно-территориальное устройство украинских земель в конце XV середине XVI века. (Анализ документальных источников). Диссер. ... канд. ист. наук. Машинопис. – К.: Институт історії НАН України, 1987.

5. *Груша А. І.* Канцелярія Вялікага Княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. Мінск: «Беларуская навука», 2006.

6. *Дашкевич Я.Р.* Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII – XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження) // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 4. – С. 129–170.

7. *Жемайтис С.* Привилей Новоградской земле 1440 г. // Рукописные памятники. Публикации и исследования. Вып. 4. – СПб., 1997. – С.215–225.

Володимир ПОЛІЩУК. Замкові книги волинських урядників...

8. *Кіку І.О.* Значення актових книг як джерела з історії України XVI – XVIII ст. // Український історичний журнал. 1983. – №11. – С. 141–152.

9. *Ковальський Н.П.* Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в. – Днепропетровск, 1979. – Ч. 4.

10. *Кравченко В.* Реєстри книг Володимирського гродського суду 1621–1647 рр. // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 12. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2007.

11. *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог–Львів, 2002.

12. *Купчинський О.* Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова. – К., 1998.

13. *Ланно І.І.* Гродский суд в Великом княжестве Литовском // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб., 1908 январь. – С. 51–113.

14. *Левицкий О.И.* О судьбе древних актов книг и собрании их в центральных архива // Чтения в историческом обществе Несторалетописца. – К., 1896. – Кн. 10.

15. *Левицкий О.И.* Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-западного края и Малороссии // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г. – М., 1902. – Т.2. – С.55–82.

16. Литовская метрика.– Кн. 3. – Отд. 1-2. – Ч. 3: Книга публичных дел – т. 1 // Русская историческая библиотека. – Т. XXX. – Юрьев, 1914.

17. *Любавский М.К.* Литовско-Русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. – М., 1900.

18. *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892.

19. *Макараў М.* Полацкі і Віцебскі прывілеі. Да гісторыі стварэння тэкстаў дакументаў // *Belaruskie Zeszyty Historyczne*. (<http://kamunikat.net.iig.pl/www/czasopisy/bzh/20/01.html>)

20. *Максимейко Н.* Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Х., 1902.

21. *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко.* – К.– Острог–Нью-Йорк, 2004.

22. *Опись актовой книги Киевского Центрального Архива №2035. Луцкая гродская, записовая и поточная книга 1560, 1561 года. / Сост. И.М. Каманин.* – К., 1883.

23. Опись актовой книги Киевского Центрального Архива № 2038. Луцкая городская, записовая и поточная книга 1564 года. / Сост. О.И. Левицкий. – К., 1884.

24. *Поліщук В.* Между процедурой и формуляром: источниковедческий анализ судебных записей замковых книг перед реформой 1564–1566 гг. (на примере луцких замковых книг 1558–1566 гг.) // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija. – Vilnius ILL Leidykla, 2007. – P.355–380.

25. *Поліщук В.* Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалі луцких замкових книг 1558–1567 рр.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – № 1. – С.79–109.

26. *Поліщук В.* Запровадження уряду возного в Луцькому повіті в 1567 рр. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 2002. – Вип. 7.

27. *Поліщук В.* Князь Богуш Корецький як землевласник та урядник (1510–1576) // Київська старовина. – К., 2001. – № 3. – С.56–72.

28. *Поліщук В.* Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566 рр. // Український історичний журнал. 2003. – № 2. – С. 3–13; 2005; № 1. – С. 108–124.

29. *Поліщук В.* Прохання представників Волинської землі на вальних сеймах Великого князівства Литовського 1547–1568 рр. // Парламентська структури ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях: Матэрыялы міжнар. навук. канферэнцыі (Мінск–Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г.) / Навук. рэд. С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевіч. – Мінск: БІП-С Плюс, 2008.

30. *Поліщук В.* Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького (на прикладі Луцького замкового уряду 1561 – 1567 рр.) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 2004. – Вип. 8–9. – С. 266–298.

31. *Проценко Л.А.* Актові книги ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення історії міст і сіл України // Друга наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Матеріали. – К., 1963. – С. 79–93.

32. *Собчук В.* З історії титулованої української аристократії пізнього Середньовіччя (Становлення роду князів Збарзських та їх володінь на Волині // Молода нація. Альманах. – К., 2000. – № 1.

33. *Собчук В.* Мережа оборонних споруд Південної Волині (середина XIV – перша половина XVII ст.) // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. Зб. наук. праць. Під ред. В. Собчука. – Кременець, 2006.

Володимир ПОЛІЩУК. Замкові книги волинських урядників...

34. *Хомутецька З.С.* Палеографічні особливості актових книг Кременецьких судів XVI ст. // *Історичні джерела та їх використання.* – Вип.1. – К., 1964. – С. 195–203.

35. *Чунтулова В.Д.* Форми документів актових книг Кременецького земського суду // *Історичні джерела та їх використання.* – Вип. 1. – К., 1964. – С. 203–209.

36. *Якубовський И.В.* Земские привилеи Великого княжества Литовського // *Журнал Министерства Народного Просвещения.* 1903 апрель. – С. 239–278; 1903 июнь. – С. 245–303.

37. *Ясинский М.Н.* Уставные грамоты литовско-русского государства. – К., 1889.

38. *Arhiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie.* / Wyd. nakładem właściciela pod kier. Z.L. Radziwińskiego przy współudziale P. Skobelskiego i B. Gorczaka. – Lwów, 1890. – Т. 3.

39. *Arhiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie.* / Wyd. nakładem właściciela pod kier. Z.L. Radziwińskiego przy współudziale P. Skobelskiego i B. Gorczaka. – Lwów, 1910. – Т. 6.

40. *Rachuba Andrzej.* Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763. – Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 2002.

41. *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. Marian Wolski.* – Kórnik, 2007.

42. *Wolff J.* Kniaziowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895.

43. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАК України). – Ф. 21. Кременецький гродський суд, оп. 1.

44. ЦДАК України. – Ф. 25. Луцький гродський суд, оп. 1, спр. 1.

45. ЦДАК України. – Ф. 25. Луцький гродський суд, оп. 1, спр. 3.

46. ЦДАК України. – Ф. 25. Луцький гродський суд, оп. 1, спр. 6. Книга нараховує: 302 арк., 422 записів, хронологічні рамки записів: з 10.01.1564 по 31.12.1564.

Володимир Поліщук (*Київ, Україна*) **Замкові книги волинських урядників як джерело з історії руського регіоналізму у Великому князівстві Литовському другої третини XVI ст.**

В статті розглядаються книги судово-адміністративних установ Волині як джерела з історії руського (*ruthenian*) регіоналізму у Великому князівстві Литовському. Показано генезу книжкового діловодства у зв'язку з трансформацією правового поля та творенням нових управлінських структур офіційної влади. Виділено контекст для вивчення записів замкових книг, а

саме сеймові ”просьби” руської аристократії на вальних сеймах Великого князівства Литовського. Наведено приклад з луцької замкової книги за 1561 р., який ілюструє одне з сеймових прохань про пограничні суперечки волинських землевласників з сусідами—землевласниками Корони Польської, що мали землеволодіння у Подільському воеводстві.

Ключові слова: замкова книга, діловодство, урядники, руський регіоналізм, Волинь, Велике князівство Литовське, вальні сейми

Владимир Полищук (Киев, Украина). Замковые книги волинских урядников как источник по истории руського регионализма в Великом княжестве Литовском второй трети XVI в.

В статье рассматриваются книги судебно–административных учреждений Волини как источник по истории руського (ruthenian) регионализма в Великом княжестве Литовском. Показан генезис книжного деловодства в связи с трансформацией правового поля и созданием новых управленческих структур официальной власти. Выделен контекст для изучения записей замковых книг, а именно сеймовые “просьбы” руськой аристократии на вальных сеймах Великого княжества Литовского. Приведён пример из луцкой замковой книги за 1561 г., иллюстрирующий одну из сеймовых просьб о пограничных спорах волинских землевладельцев с соседями—землевладельцами Короны Польской, которые владели землями в Подольском воеводстве.

Ключевые слова: замковая книга, делопроизводство, урядники, руський регионализм, Волинь, Великое княжество Литовское, вальные сеймы

Volodymyr Polishchuk (Kyiv, Ukraine) Castle books of volhynian administrations as a source on history of ruthenian regionalism in Grand Duchy of Lithuania in the second 1/3 of the 16th c.

The article is devoted to the books of court-administration of the Volhyn' as the source of ruthenian regionalism in Grand Duchy of Lithuania. The genesis of paper work in connection with transformation of legal regulation and creation of a new administrative structure of the official power has been investigated. Context for study of records of Castle books, namely parliament's “request” of ruthenian aristocracy on the General Court (Sejm) has been analyzed.

The record from Lutsk castle book of 1561 has been analysed as an illustration of parliament's “request” on boundary dispute between Volhynian landlords and landlords of the Polish Crown, that have their estates in the Podolian district.

Key words: Castle book, paper work, castle administrations, ruthenian regionalism, Volhynia, Grand Duchy of Lithuania, General Court (Sejm)

Людмила СУКИНА
(Переславль-Залесский, Россия)

**Замосковский край во второй
половине XVI–XVII вв.:
источники исследования
локальной культуры
исторического региона**

Замосковье или Замосковский край, Замосковные города – историческое название Северо-Восточной Руси в XVI–XVII вв. На его территории находились города Владимир, Суздаль, Ростов, Переславль-Залесский, Можайск, Тверь, Кострома, Ярославль. Замосковский край, наиболее близкий к столице географически и исторически, в XVI–XVII вв. находился под её сильным культурным влиянием. В то же время, Замосковский край сохранил определенное культурное своеобразие и традиционные культурные связи, сложившиеся в прошлом, еще в удельный период, когда государственное образование носило название Владимиро-Суздальской земли. Между Москвой и окружающими её городами со второй половины XV в. шел интенсивный культурный обмен. Именно Замосковье выдвинуло целый ряд видных деятелей русской церкви, книжников, зодчих и иконописцев, активно участвовавших в процессе создания столичной культуры и распространявших её вокруг Москвы.

Проблема современной науки состоит в выявлении характерных черт этой локальной культуры в «общерусском» культурном массиве того времени. В работе рассматриваются источники, позволяющие осуществить такое исследование, а также методы их герменевтического анализа.

В XII в., когда Северо-Восточная Русь представляла собой относительно единое государственное образование под управлением Юрия Долгорукого, а затем его сыновей Андрея Боголюбского и Всеволода Большое Гнездо, центрами формирования культуры региона выступали Владимир, Суздаль и Ростов. Их культурная среда определяла стиль и тенденции развития письменности и литературы, архитектуры и живописи [10]. Через эти столичные города осуществлялись художественные контакты с Востоком и Западом [14].

В XIII в., после смерти Всеволода Большое Гнездо, Северо-Восточная Русь, разделенная на уделы, получила возможность многополярного культурного развития. Формируются «удельные» литературные и художественные школы, среди которых своим своеобразием выделяются Ростовская, Ярославская и Тверская. Культурные особенности эти удельные центры смогли сохранить даже в период монголо-татарского ига, вплоть до присоединения в XV в. к великому княжеству Московскому [8].

В «московский» период территория Северо-Восточной Руси становится ядром создававшегося великими князьями и царями династии Рюриковичей-Калитичей Русского государства. Все остальные земли, включая Новгородско-Псковские и русский Север, в XVI–XVII вв. по-существу оставались «украинными» – зоной постоянных военных столкновений с татарами или поляками и литовцами, шведами. В этих условиях Замосковье приобретает значение оплота русской государственности, для поддержания целостности которого власть использовала не только административные, но и культурные крепости.

В конце XIV – начале XV вв. складывается столичная культура Москвы. В сфере изобразительного искусства с ней связаны имена Феофана Грека, Андрея Рублева, Дионисия, делавших в своем творчестве акцент на художественном воплощении догматической стороны православия, создававших иконы на сюжеты, имеющие общекультурное значение. Московская литература, представленная, в частности, летописанием, содержит идеи объединения русских земель вокруг Москвы, выступающей защитницей православной Руси от иноплемennых и инославных врагов.

Протекционистская культурная политика московских князей на присоединяемых к Москве территории не сводилась к финансовой и политической поддержке вновь создаваемых монастырей как форпостов столичной культуры в Замосковье, но и в помощи при восстановлении городов и главных городских храмов после очередного татарского набега или междоусобных столкновений. Так, великий князь Василий I не пожалел средств для ремонта соборов целого ряда подмосковных городов после нашествия хана Едигея. Иконы для них по его же заказу писала мастерская одного из крупнейших московских художников того времени – Феофана Грека [1, с.10–27].

Однако до XVI в. территории, локализовавшиеся позже как Замосковский край, сохраняли существенные различия в культуре, что объясняется, на наш взгляд, не столько силой и устойчивостью местных

культурных традиций, сколько слабостью московского политического и экономического ресурса. «Интервенции» московской культуры в недавно присоединенных землях все еще оставались эпизодическими.

Оформление единого культурного массива Замосковья, основные тенденции развития которого диктуются и контролируются столицей, связаны с созданием Российского царства, сопровождавшегося формированием «предписанного» православия, чьи нормы и каноны распространялись на всю территорию страны и за обязательностью исполнения которых должны были следить светские и церковные власти на местах. В середине XVI в. при Иване Грозном был создан целый комплекс текстов, регламентирующих культурные нормы. Это Стоглав 1551 г. и «наказные списки» его основных положений, предназначенные к рассылке по городам и крупнейшим монастырям, новая редакция Домостроя, образцовые Минеи-Четии митрополита Макария. Эти тексты оказали наибольшее формирующее влияние на культуру Замосковья.

В XVII в. установленные прежде нормы были подтверждены и развиты Уложением царя Алексея Михайловича, царскими и патриаршими грамотами, решениями Больших соборов середины столетия. Появились и новые тексты, содержавшие разъяснение нормативных правил благочестия и вероисповедания. В 1670 г. в Москве вышли Большой и Малый Катехизисы, Цветная Триодь, в 1672 г. Постная Триодь.

В Замосковные города, связанные со столицей относительно удобными для своего времени сухопутными и водными путями сообщения, эти тексты попадали в первую очередь. Они также распространялись и копировались в крупнейших монастырях, которым покровительствовала светская и церковная власть (Иосифо-Волоколамский, Троице-Сергиев, Новоиерусалимский и др.). По территории Замосковья проходили маршруты традиционных ежегодных богомолий царей и членов их семей, митрополитов, а затем и патриархов. Большинство духовенства, знатных, служилых и книжных людей, а также простого населения поддерживали усилия властей в деле унификации и реформирования церкви и культуры, что, впрочем, не исключало и участия некоторой части жителей региона в старообрядческом движении.

Замосковье первым усваивало новые формы архитектуры (например, шатровое зодчество), технические и стилистические нововведения, идущие из Москвы, где в крупнейших строительных работах активно участвовали в это время итальянские мастера. Иконописные мастерские Замосковных монастырей и городов быстро подхватывали иконогра-

фические новинки, охотно начинали пользоваться образцами, в основе которых лежали гравюры западноевропейских художников.

В то же время мощный пласт собственной, региональной художественной традиции позволял долго сохранять местные особенности, отличавшие произведения мастеров «городовых» школ от работ столичных художников. В XVII в. иконы ярославских и костромских иконографов, расцвет искусства которых опирался на мощную материальную поддержку местного купечества как основного заказчика их творений, не уступали по своему качеству образам, выходявшим из стен Оружейной палаты Московского Кремля. В этот период особенно очевидным становится обратное влияние замосковной городской культуры на столичную.

Осмыслить специфику и своеобразие локальной культуры Замосковья позволяет обширный корпус источников, сохранившийся до нашего времени. От XVI–XVII вв., в отличие от более раннего времени, до нас дошли памятники права и документы распорядительного характера, документация, связанная с организацией городской и церковной жизни, хозяйственной деятельности, большое количество агиографических и нравственно-учительных текстов. Анализ этих письменных источников позволяет выявить множество подробностей, выделяющих культуру данного региона из общерусского культурного массива.

Для понимания особенностей культуры исторического локуса большую ценность имеют невербальные источники. В первую очередь, это памятники архитектуры и изобразительного искусства. Учитывая специфику архитектуры, использующую в основном выразительные, а не изобразительные приемы передачи смыслов, при ее источниковедческом анализе необходимо использовать сравнение с данными письменных источников, связанных с созданием исследуемых архитектурных сооружений. Памятники иконописи и монументальной живописи позднего Средневековья сами по себе более информативны, чем архитектура. Но, как и в отношении памятников архитектуры, в большинстве случаев данные, полученные в результате источниковедческого анализа памятников иконописи и монументальной живописи, могут быть верифицированы с помощью информации письменных источников.

Рамки данной публикации не позволяют рассмотреть весь источниковый контекст исследования специфики локальной культуры Замосковского края, включающий в себя не только письменные источ-

ники, но и памятники архитектуры, иконописи, прикладного искусства. Поэтому более подробно остановимся на круге письменных источников и некоторых памятниках изобразительного искусства, связанных с важной для средневековой культурной сферой прославления местных святых, почитаемых на территории выделенного нами историко-географического локуса.

В середине XVI в. государством и церковью были предприняты определенные усилия для закрепления общеправославных и утверждения национальных образцов святости. При московском митрополите Макарии состоялась канонизация русских святых, а краткие редакции текстов их житий вошли в состав Миней-Четых, в которых были собраны все духовные четьи книги, признанные церковью годными для «научения в вере» православных христиан.

Но Миней, хоть и предназначались «в душевную пользу всем православным христианам», абсолютному большинству из них не были доступны. Описи библиотеки Иосифо-Волоколамского монастыря 1573 и 1591 гг. показывают, что даже такая знаменитая обитель не имела их полного комплекта [7, с.58]. Другие, известные еще в Древней Руси сборники агиографических текстов – прологи и месяцесловы также присутствовали в монастырских и церковных книгохранилищах в ограниченных количествах, то же можно сказать и о распространенных редакциях житий отдельных святых.

Еще В.О. Ключевский отмечал, что во второй половине XVI в. роль своего рода упрощенных миней выполняли разнообразные по составу торжественники, в которых жития перемежались поучениями и сказаниями и располагались в календарном порядке, и трефологии – сборники церковных служб, выбранных из служебной миней [6, с.247]. Уже упоминавшаяся выше опись книг Иосифо-Волоколамского монастыря, опубликованная Р.П. Дмитриевой, и описание рукописей этой обители, хранящихся ныне в ГИМ, сделанное Т.В. Диановой, Л.М. Костюхиной и И.В. Поздеевой, как нельзя лучше подтверждают это. Большинство книг монастырской библиотеки наряду с Евангелиями составляли богослужебные сборники с агиографическими текстами [7, с.42–414]. Наши собственные наблюдения над составом книгохранилищ Троице-Сергиевой лавры, Воскресенского Новоиерусалимского монастыря, крупнейших монастырей Переславля-Залесского, Ростова и Ярославля также подтверждают эту тенденцию. Добавим, что и для XVII в. также была характерна подобная ситуация.

Происхождение сборников в монастырских библиотеках различно. Владельческие и вкладные записи на книгах свидетельствуют о том, что среди них были рукописи, заказанные монастырем и выдававшиеся из книгохранительницы для чтения братии, а также келейные книги, находившиеся в личном распоряжении наиболее авторитетных старцев обители. Значительная часть сборников поступала в монастыри в виде вкладов от частных лиц, то есть до этого находилась в пользовании у представителей разных социальных групп населения, в основном, бояр, дворян, купцов, зажиточных крестьян и посадских.

Монастырские описи и сохранившиеся до нашего времени многочисленные сборники агиографических и учительных текстов свидетельствуют о распространении в XVI–XVII вв. житий русских святых. Церковь не только проводила мероприятия по канонизации местных святых, но и в дальнейшем всячески прививала традицию их почитания. В богослужебных и служебно-учительных сборниках, распространенных в Замосковном крае, упоминаются киевские святые, святые Северо-Восточной Руси и русского Севера. Так, например, в служебно-учительном сборнике середины – третьей четверти XVI в. из Иосифо-Волоколамского монастыря в последование церковного пения на весь год включены имена архиепископа Иоанна Новгородского, митрополита Киприана, князей Федора, Давида и Константина Ярославских, князя Михаила Черниговского и боярина Федора, Сергия Радонежского, Савватия Соловецкого, Саввы Вишерского, Ефимия Новгородского, Андрея, юродивого, Варлаама Хутынского, Никона Радонежского, князя Александра Невского, Якова Ростовского, митрополита Петра, Павла Комельского, Михаила Клопского, епископа Никиты Новгородского, Дмитрия Прилуцкого, митрополита Алексея, Макария Калязинского, митрополита Ионы, Зосимы Соловецкого, Пафнутия Боровского, князей Бориса и Глеба, Феодосия Печерского, епископа Леонтия Ростовского, Дионисия Глушицкого, Кирилла Белозерского, князя Владимира, Александра Свирского [7, с.329]. В другие сборники включались и имена Авраамия Ростовского, Стефана Сурожского, Никиты Переславского, Иоанна Белгородского. Все эти святые были удостоены общерусского почитания [4]. Слыша на церковных службах упоминания русских святых, миряне привыкали почитать, в первую очередь, именно тех из них, чьи имена звучали чаще.

Списки поминаемых в церкви святых постоянно расширялись и корректировались после новых канонизаций. Опять же еще В.О. Ключ-

чевский заметил, что состав богослужебных и служебно-учительных сборников весьма разнообразен. Обычно особое внимание в них уделялось тем святым, культ которых был связан с данной местностью [6, с.250].

Вероятно, повторявшиеся на монастырских и церковных службах имена должны были формировать в сознании духовенства и мирян представления о святости русской земли, и в том числе о святости того места, где им приходилось жить. Но, если сравнить между собой сборники, составленные в разных регионах, то можно обнаружить и еще одну тенденцию, на которую не обратил внимания Ключевский, работавший в основном с книжными собраниями Иосифо-Волоколамского и Соловецкого монастырей. Постепенно в этих сборниках начинает просматриваться некая религиозная разделенность, обособленность. В сборниках, составившихся в Замосковье, из северных святых поминается, в основном, только Савватий Соловецкий. Любопытно, например, что в находившихся в 60 верстах друг от друга и известных своими древними святынями Ростове и Переславле-Залесском почти не было взаимного почитания святых: в Ростове – переславских, а в Переславле – ростовских [16, с.85–92]. Эта особенность подтверждается и материалами иконописи. Переславль, рано вошедший в состав Московского княжения, культурно тяготел к Москве и Владимиру, а Ростов был объединен в один культурный ареал с Ярославлем. Снова свести «русскую святость» воедино удалось только в конце XVII – начале XVIII вв. будущему ростовскому митрополиту Димитрию Туптало, составившему новые Четьи-Минеи.

Основным источником знаний о нормах благочестивого поведения для большей части населения Замосковья, как и в других регионах Русского государства XVI–XVII вв., были синодики – рукописные, а позже и гравированные книги для записи имен в целях церковного поминания во время богослужения. В целом, состав предисловий этих сборников был довольно стандартным. Главные отличия содержатся именно в поминальной части.

Помянники синодиков открываются поминаниями царей и великих князей, а также церковных иерархов. В синодиках, принадлежавших крупным монастырям, бывшим духовными центрами региона и во многом определявшим специфику конфессиональной составляющей региональной культуры, в начало помянника включались также поминания особо почитаемых русских святых.

Персонификация русских святых в синодике зависела от конкретной местности, где находилась обитель. Для наглядности рассмотрим это на примере редко встречающихся лицевых экземпляров синодиков с иллюстрированным помянником.

В поминальную часть синодика ярославского Спасского монастыря 1656 г. вплетены листы с изображениями погибшего в Угличе царевича Дмитрия, князей Федора, Давида и Константина Ярославских [17]. Ярославские князья Ростиславичи, похороненные на территории монастыря, и Дмитрий Угличский особо почитались в этой обители. Хотя они и были связаны своим происхождением со знаменитыми и древними княжескими родами, но удостоились общерусской канонизации и вечного поминовения не за ратные или государственные заслуги, а благодаря своей вере, мученической кончине и ниспосланным за это посмертным чудесам «благотворения». Поминания этих святых включались в помянники крупных монастырей Замосковья для поддержания образа монашеского благочестия.

Синодик Троице-Сергиевой лавры, «построенный» в 1680 г. руководителем Оружейной палаты Московского Кремля боярином Богданом Матвеевичем Хитрово, открывается изображением в лист Сергия и Никона Радонежских [11, с.81–82]. Эти святые, особенно Сергей Радонежский, были образцами монашеского служения и широко почитались на всей территории Замосковного края.

Важными источниками исследования почитания русских святых на исторически локализованной территории могут служить фресковые росписи храмов. В середине – второй половины XVII в. украшение фресками интерьеров уже существующих и вновь строящихся храмов становится характерной чертой культуры Замосковья. Этот регион Русского государства, надежно защищенный от внешнего врага «украинными» оборонными чертами с их мощными крепостями и засеками, стремительно богател на внутренней и внешней торговле. Наличие постоянных масштабных заказов, каждый из которых обеспечивал иконописцев работой на несколько лет, формирует и поддерживает знаменитые костромскую и ярославскую школу фресковой живописи, представленные несколькими артелями.

Иконографические программы росписей храмов составлялись художниками-фрескистами с учетом пожеланий, религиозных взглядов и эстетических вкусов заказчиков, в роли которых выступает братия крупнейших и богатейших монастырей, а также торговая верхушка

городского населения. Решение о включении в систему фресковой росписи тех или иных циклов и композиций опиралось не только на общерусский церковный канон, но и на устойчивые региональные традиции предпочтительного почитания определенных святых.

Мы не имеем возможности проанализировать весь дошедший до нашего времени массив храмовых росписей Замосковья, состоящий из почти двух десятков стенописей церквей Москвы, Ярославля, Костромы, Владимира, Ростова Великого и других городов. Поэтому возьмем в качестве примера одну из самых ранних и одну из самых поздних стенописей. Думается, что даже такой беглый взгляд на данные источники позволит уловить основную тенденцию.

Первый из избранных нами памятников – стенопись Троицкого собора Данилова монастыря в Переславле-Залесском. Фрески собора Данилова монастыря 1662 – 1668 гг. были первой самостоятельной работой, выполненной костромичом Гурием Никитиным «с товарищами».

Подрядил иконописцев келарь Данилова монастыря Савва, позже переведенный в московский Чудов монастырь. Вероятно, он воспользовался покровительством благоволившего к Даниловой обители ростовского митрополита Ионы Сысоевича, который в период с 1659 по 1666 гг. был местоблюстителем патриаршего престола. При Ионе артель Гурия Никитина расписывала кремлевский Архангельский собор – усыпальницу русских царей. Но художники были отпущены в Переславль для выполнения монастырского заказа [12, л.1–8]. Для этого нужно было добиться официального разрешения Оружейной палаты и самого царя.

Вероятно, при составлении программы росписи были учтены пожелания как непосредственного заказчика – келаря Саввы, так и его покровителя Ионы Сысоевича, которые, несмотря на открывшуюся перед ними перспективу столичной карьеры, продолжали заниматься укреплением и развитием культов местных святых. «Региональная» ориентированность культа русских мучеников и преподобных становится очевидной при анализе иконографического состава росписей нижней части стен алтаря и опорных столпов собора, где традиционно помещались изображения национальных святых.

В росписи присутствуют изображения «киевских» святых: князя Владимира Святого, Антония Печерского и Феодосия Печерского. В этом нет ничего удивительного, так как князь Владимир почитался повсеместно как креститель Руси, а печерские преподобные издревле

служили примером монашеского служения для монастырской братии в русской церкви.

Еще одна группа изображений святых – особо чтимые в Переяславле-Залесском. В нее входят: преподобный Никита Переяславский (Столпник), живший в XII в. и удостоенный в XVI в. общерусского почитания; князь Андрей Переяславский (Смоленский), подвизавшийся в городе в XIII или XIV ст., и чтимый местно с XVI в.; основатель Троицкого Данилова монастыря Даниил Переяславский – крестный отец Ивана Грозного.

Из всех святых, почитаемых в Ростовской митрополии, избраны только ярославские князья, жившие в XIII в., Федор, Давид и Константин, а также Авраамий Ростовский, с именем которого связано распространение христианства в Северо-Восточной Руси.

Из «северных» святых изображен только один – Кирилл Белозерский. Но в полном смысле «северным» его считать также не правомерно. Кирилл принадлежал к числу преподобных основателей монастырей. Будучи современником Сергия Радонежского, он в своей деятельности воплотил ту же модель праведного жития для монашествующих, которая благодаря усилиям Сергия, Кирилла и Димитрия Прилуцкого с конца XV в. воспринималась как нормативная. Кириллово-Белозерский монастырь был конечным пунктом «большого» великокняжеского, а затем и царского богомолья, поэтому тяготел скорее к культурному кругу Замосковья, нежели Севера.

Второй анализируемый памятник фресковой живописи, относящийся к позднему периоду – стенопись Богоявленной церкви Ярославля 1692 г. Церковь была построена и расписана на средства ярославского торговца кожей, купца гостиной сотни Алексея Аврамова, сына Зубчанинова. Как полагают исследователи стенописи, роспись была выполнена артелью ярославских художников во главе с известными изографами своего времени, кормовыми иконописцами первой статьи Дмитрием Григорьевым (Плехановым) и Федором Игнатьевым [2, с.32].

Ктитор храма Алексей Зубчанинов принадлежал к привилегированной корпорации городского населения Русского государства – гостиной сотне. Заметим, что большая часть гостей, а также торговцев из гостиной и суконной сотен проживала в Москве и крупных Замосковных городах. Социальная верхушка городского населения, как правило, была достаточно образована для своего времени, сведуща в вопросах вероучения и должна была подавать пример благочестия прочим горожанам.

Изображения русских святых по воле заказчика и иконописцев помещаются на западной стене церкви (основной объем храма – бесстолпный, перекрыт сомкнутым сводом). Специфика программы росписи – необыкновенно сложной в богословском отношении – определила отказ от использования образов «простых» мучеников и преподобных. Среди русских святых избраны только «святители», выбор которых в XVII в. был не столь уж велик. Поэтому среди них мы встречаем четверых святителей Новгородских – Иоанна, Иону, Евфимия и Никиту, и двоих Казанских – Гурия и Варсанофия. Однако эти, «чужие» для ктитора храма и художников святители изображены на малозначительных местах – откосах окон. Почетные места над ними, на самой стене, сразу же после догматически важных композиций отведены святителям Ростовским и Московским: Иакову Ростовскому, Игнатию Ростовскому, Леонтию Ростовскому, Исаею Ростовскому, Алексию, митрополиту Московскому, Филиппу, митрополиту Московскому, Ионе, митрополиту Московскому, Петру, митрополиту Московскому. При этом ростовские святители изображены впереди московских, что оправдано их более древним почитанием.

В обоих рассмотренных нами стенописях, при полном различии набора русских святых, явно прослеживается предпочтение, отдаваемое святым своего исторического региона.

Изучение памятников иконописи, происходящих из Замосковных городов, с изображениями русских святых дает нам похожий результат. В то же время, здесь мы можем обнаружить и дополнительную информацию, расцвечивающую картину почитания русских святых в Замосковье новыми красками.

Несомненно, наиболее почитаемым святым рассматриваемого исторического локуса в XVI–XVII вв. был преподобный Сергей Радонежский. Иконы с его изображением встречаются практически повсеместно. Как правило, это житийные образы святого, распространенные в иконописи XVI–XVII вв. Наибольшей оригинальностью иконографии отличаются «Ростовские чудотворцы и Сергей Радонежский» из Ростова Великого конца XV – начала XVI в. [5, с.16–17] и знаменитая икона из Ярославля «Сергий Радонежский в житии» XVII в. с изображением Куликовской битвы [9, с.31–33, табл.46]. Без сомнения, Сергей Радонежский был самым значимым святым для всего Замосковного края. Именно почитание святого Сергия духовно объединяло Москву и Замосковные города.

В отношении прочих русских святых города Замосковья сохраняют свою обособленность, отдавая предпочтение местнотимым святым. Даже те из местных святых, кто был удостоен общерусского почитания, редко изображались на иконах в соседних городах, хотя и поминались на церковных службах, а краткие редакции их житий включались в состав агиографических и учительных сборников. Гораздо большей «толерантностью» к «чужим» святым отличались монастыри, особенно крупные. Но и в монастырях из всего многообразия иконографических изображений русских святых, не относящихся к почитаемым в данной местности, выбирались только самые прославленные, такие как Зосима и Савватий Соловецкие, Кирилл Белозерский, Варлаамий Хутынский.

Агиографические источники и материалы иконописи позволяют выделить и еще одну особенность почитания святых, характерную для Замосковья. В Северо-Восточной Руси еще в домонгольское время сформировалась сильная княжеская власть, демонстрировавшая тенденцию к «самодержавству». Поэтому в Замосковных городах был распространен культ святых князей, жизнь большинства из которых приходилась на монгольское время. Князья, независимо от реалий их земной биографии, воспринимались сознанием человека, живущего в центральной части единого Русского государства, в качестве защитников и заступников Святой Руси, принявших на свои плечи заботу о ее судьбе в тяжелейшее время иноплеменного и инославного ига. Во владимирских землях почитался князь Александр Невский, в Ярославле – Федор Черный и его сыновья Давид и Константин, князья первой ярославской удельной династии – Василий и Константин, в Твери – Михаил Ярославич Тверской. В XVII в. культ Александра Невского начинает распространяться по всему Замосковью, но пик его почитания придется уже на XVIII в.

Значимость княжеских культов подтверждают дошедшие до нашего времени иконописные изображения святых князей, отличающиеся высоким художественным качеством.

Из церкви Чудотворцев ярославского Спасского монастыря происходит икона конца XVI в. «Федор, Давид и Константин в житии» [9, с.28–29, табл.40]. Федор Ростиславич Черный (Смоленский и Ярославский) был заметным политическим деятелем конца XIII в., активно участвовавшим в междоусобных конфликтах, в том числе с собственным сыном и племянником. В конце жизни он женился вторым браком на

дочери хана Ногая, крещеной под именем Анна. Федор умер в Ярославле, приняв перед кончиной монашество и схиму, и был похоронен в Спасском монастыре. Там же были похоронены и двое его сыновей от Анны, умершие в детском возрасте. Гробница ярославских князей была прославлена чудесами, а их мощи в XV в. обретенны нетленными [15, с.245–247]. На среднике иконы Федор Черный изображен в одежде схимника, а его сыновья в парадных княжеских одеяниях, так как перед смертью не принимали монашеского пострига. В многочисленных клеймах, окружающих средник, представлены не только эпизоды из жизни святых, но и события из истории Ярославля, достигшего процветания при небесном покровительстве своих святых князей в XVI – XVII вв.

Другая известная икона с изображением святых ярославских князей «Василий и Константин в житии» происходит из Успенского собора Ярославля, служившего главным городским храмом [9, с.30, табл.42]. Василий и Константин жили раньше Федора Черного – в первой половине XIII в. Они были сыновьями первого ярославского князя Всеволода, погибшего на реке Сить в битве с войском хана Батые. Василий скоропостижно скончался во Владимире в 1249 г., когда ездил ко двору великого князя Александра Ярославича (Невского), а Константин героически пал в жестокой битве с татарами на Туговой горе под Ярославлем 3 июля 1257 г. Их мощи были обнаружены после пожара 1501 г., когда старый Успенский собор в Ярославле сгорел дотла. Почитание князей было поддержано великим московским князем Иваном III, пославшим для строительства нового храма московских каменщиков. Сам Иван позже приехал в Ярославль, чтобы поклониться мощам Василия и Константина, которых считал своими предками [15, с.46–47].

С ярославской художественной традицией связывает С.И. Масленицын и икону «Александр Невский в житии» из московского Покровского собора [9, с.41, прим.20]. Появление этой иконы стало результатом широкого распространения почитания святого благоверного князя в Замосковье и других русских землях после его общерусской канонизации на Макариевских соборах и составления новой расширенной редакции жития [6, с.250; 3].

В Твери особо почитался князь Михаил Ярославич, живший во второй половине XIII – начале XIV в., первым утвердивший независимость Тверского княжества, а позже жестоко убитый в Орде [15, с.167–172]. Князь Михаил и его супруга Ксения считались покровителями Твери, с их именами связывалось строительство главного, Спасо-Преображенского, собора города. В качестве небесного патрона

города Михаил представлен на сохранившихся до нашего времени двух иконах конца XVII в. «Князь Михаил Ярославич и Ксения Тверские» и «Епископ Арсений и князь Михаил Ярославич Тверские» [13, с.46, 275–276, табл. 180; 182].

Отдельного исследования на основе изучения целого комплекса сохранившихся письменных и изобразительных источников требует хорошо организованный культ князя Петра и княгини Февронии в Муроме. Следует также отметить, что практически каждый город, бывший удельным центром, имеет своих святых князей, а потому анализ источников, связанных с их почитанием, может существенно расширить и дополнить ту картину княжеского культа Замосковья, которую мы смогли лишь набросать отдельными мазками.

Древнейшим княжеским культом Северо-Восточной Руси был культ святых князей страстотерпцев Бориса и Глеба – святых сродников династии Мономашичей, получившей Суздальские земли в свое подчинение. Бытование этого культа в киевских землях довольно неплохо изучено, а его северо-восточный (Владими́ро-Сузда́льский) вариант еще ждет своего исследователя.

В XVII в. такое же повсеместное распространение получил культ еще одного «страстотерпца», но теперь уже царского рода – царевича Дмитрия Угличского, списки жития которого и иконы с его изображением бытовали во многих городах Замосковья. «Угличской трагедии» и иконографии святого царевича Дмитрия посвящена обширная литература, поэтому на этом вопросе мы не будем останавливаться подробно.

Распространение и развитие культа святых князей в Замосковье опирались не только на «историческую память» жителей бывших удельных центров Северо-Восточной Руси, им способствовала и поддержка со стороны великокняжеской и царской власти, которая была кровно заинтересована в сакрализации образов земных властителей. Московская царская династия XVI в. с помощью «Сказания о князьях Владимирских» выводила свою родословную от римского императора Августа. В «Сказании» содержится и перечисление главных властных инвеститур московских государей: царского венца, шапки Мономаха, животворящего креста, вместе с которыми от византийского императора Константина Мономаха в свое время на Русь перешла и честь «богоизбранности» правителей государства. Вящей славе «не пресекавшейся» в веках московской великокняжеской и царской династии должны были служить воинские, патриотические и религиозные под-

виги предков, подчеркивающие роль государственной власти в деле защиты православной церкви и всего православного люда. Следующая династия, Романовых, продолжала поддерживать эту линию и всячески подчеркивала преемственность собственной власти от Рюриковичей-Калитичей. Так локальный Замосковный культ святых князей – бывших удельных властителей Северо-Восточной Руси – вписался в пестуемый верховной властью культ русских святых и «великих» предков царствующих особ.

Предпринятый нами анализ ограниченного круга источников разных видов позволил выявить некоторые локальные особенности одного из характерных явлений русской культуры XVI–XVII вв. – почитания национальных святых. Очевидно, что в Замосковном крае отдавалось предпочтение «своим» святым, чья жизнь и деятельность была исторически связана с данной территорией. «Чужие» святые включались в круг упоминаемых на службах, в агиографических и нравственно-учительных сборниках, изображались на стенах храмов и иконах только в исключительных случаях. Как правило, это были знаменитые подвижники, удостоившиеся общерусского почитания. Яркой особенностью культа местных святых в Замосковных городах было почитание святых князей, принадлежавших к удельным династиям Северо-Восточной Руси. Дальнейшее исследование данной проблемы позволит с большой долей достоверности реконструировать общую картину состояния и линию исторического развития культа русских святых в указанном историко-географическом регионе. Важной составляющей такого исследования может стать анализ посвящения русским святым храмов или их приделов, как в монастырях, так и в городах и крупнейших селах Замосковья.

Источники и литература

1. Антонова В.И. О Феофане Греке в Коломне, Переславле-Залесском и Серпухове // Государственная Третьяковская галерея. Материалы и исследования. – М., 1958.

2. Блажевская С.Е. Церковь Богоявления в Ярославле. – М., 2002.

3. Бегунов Ю.К. Житие Александра Невского в станковой живописи начала XVII в. // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы РАН (Пушкинского дома). – М.; Л., 1966. – Т. XII. – С. 311–326.

4. Голубинский Е.Е. История канонизации святых в русской церкви. – М., 1988. (Репринт. – М., 1903).

5. Иконы из собрания Ростовского музея-заповедника. Каталог / Авт.-сост. В.И. Вахрина. – М., 1992.
6. *Ключевский В.О.* Древнерусские жития святых как исторический источник // Ключевский В.О. Православие в России. – М., 2000.
7. Книжные центры Древней Руси. Иосифо-Волоколамский монастырь как центр книжности. – Л., 1991.
8. *Коняевская Е.Л.* Очерки по истории тверской литературы XIV – XV в. – М., 2007.
9. *Масленицын С.И.* Ярославская иконопись. – М., 1983.
10. *Масленицын С.И.* Живопись Владимиро-Суздальской Руси. 1157 – 1238 годы. – М., 1998.
11. *Олсуфьев Ю.А.* Описание лицевых изображений и орнамента книг ризницы Троице-Сергиевой лавры. – Сергиев Посад, 1921.
12. Память Переславль-Залесскому воеводе Степану Салтыкову о присылке костромских и ярославских иконописцев Гурия Никитина с товарищи в Москву которые писали в Переславле в Даниловом монастыре стенное письмо для такого ж письма в церкви Григория Неокесарийского. 1668 г. // РГАДА. – Ф. 396 (Оружейная палата). – Оп.1. – Ч.9. – Т.1. – Стлб.11827.
13. *Попов Г.В.* Тверская икона XIII – XVII веков. – СПб., 1993.
14. *Родина М.Е.* Международные связи Северо-Восточной Руси в X – XIV вв. (по материалам Ростова, Суздаля, Владимира и их округи). – Владимир, 2004.
15. Словарь исторический о русских святых. – М., 1991 (Репринт. – СПб., 1862).
16. *Сукина Л.Б.* Особенности почитания местных и региональных святых в Переславле-Залесском XVII века // История и культура Ростовской земли. 2006. – Ростов, 2007.
17. Ярославский историко-архитектурный музей-заповедник. – Инв. – № 536. – Л.104об; 111об.

Людмила Сукина (*Переславль-Залесский, Россия*) **Замосковский край во второй половине XVI–XVII вв.: источники исследования локальной культуры исторического региона**

Замосковский край – устойчивое историко-географическое понятие, принятое в отечественной историографии для обозначения той части Русского государства XVI–XVII вв., которая в удельный период локализовалась как Владимиро–Суздальская Русь. Эта территория сохранила определенное культурное своеобразие и традиционные культурные связи, сложившиеся в прошлом. Проблема современной науки состоит в выявлении характерных черт этой локальной культуры в “общерусском” культурном массиве того

Людмила Сукіна. Замосковний край во второй половине XVI–XVII вв. ...

времени. В статье рассматриваются источники, позволяющие осуществить такое исследование. Особое внимание уделено кругу источников, связанных со специфическими особенностями культа русских святых в Замосковье.

Ключевые слова: Владимиро-Суздальская Русь, Замосковский край, локальная культура, историография, источники

Людмила Сукіна (Переславль-Залеський, Росія) Замосковний край в другій половині XVI–XVII ст.: джерела дослідження локальної культури історичного регіону

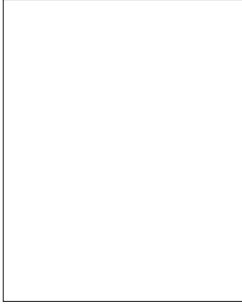
Замосковний край – усталене історико-географічне поняття, прийняте в російській історіографії для позначення тієї частини Руської держави XVI–XVII ст., яка в удільний період локалізувалась як Володимиро-Суздальська Русь. Ця територія зберегла певну культурну своєрідність та традиційні культурні зв'язки, які сформувались в минулому. В статті розглядаються джерела, які дозволяють здійснити виявлення характерних рис цієї локальної культури в «загальноруському» культурному масиві того часу. Особливу увагу приділено колу джерел, пов'язаних зі специфічними особливостями культури руських святих в Замосков'ї.

Ключові слова: Володимиро-Суздальська Русь, Замосковний край, локальна культура, історіографія, джерела

Ludmila Sukina (Pereslavl-Zalessky, Russia) Zamoskovnyi krai in the 16th–17th cc.: sources for research of local culture of historical region

“Zamoskovie” is a historical-geographical term of Russian historiography. It is a part of the Russian State of the 16th–17th centuries with Sities of Vladimir, Yaroslavl, Kostroma, Rostov, Pereslavl-Zalessky and Tver. In the Article the sources and methods of research of peculiarities of regional culture are under consideration. The author gives a particular attention to tradition of reverence of local Saints.

Key words: “Zamoskovie”, local culture, historiography, sources

Дмитро СЕМКО
(Київ, Україна)

**Деякі аспекти діяльності
Чернігово-Сіверської друкарні
у другій половині XVII ст.
за епістоляріями та історіографією**

Пошвавлення інтересу до локальних соціокультурних середовищ у сучасних істориків і запровадження новітніх методологічних та методичних підходів дозволяє ґрунтовніше досліджувати різні аспекти багатшарових культурних осередків, які протягом XVI–XVII ст. були характерною ознакою української культури. Вивчення діяльності культурних центрів у Острозі, Львові, Києві, згодом – у Чернігові та Новгороді-Сіверському вимагає, поряд із застосуванням компаративних підходів, уточнення або й перегляду цілої низки сформованих у попередні часи поглядів щодо шляхів розвитку української культури, особливо у другій половині XVII ст., коли локальні культурні центри стають у певному сенсі єдиним механізмом, що дозволяв зберігати поступ у питаннях культури як в часи Руїни, так і після неї.

У контексті дослідження культурних аспектів локальної історії важливою проблемою є трансформації, які відбулись на Чернігово-Сіверщині в середині XVII ст. На зміну політико-адміністративним і соціальним інститутам, що запроваджувалися на цій території в річпосполитський період, протягом 1618–1648 рр. приходять нові соціально-політичні реалії. Як зазначає П. Кулаковський, після “зайняття у середині 1648 р. повсталими козаками території Чернігово-Сіверщини фактично завершилася польська доба в історії цього регіону” [10, с.393]. Козацький полковий устрій витіснив повітовий. Було фактично ліквідоване шляхетське землеволодіння, а разом з ним і творена протягом 1620–1640 рр. ленна система. Подібна доля чекала й місцеві осередки католицької та унійної церков [10, с.393]. Змінюється також характер відносин по лінії “центр” – “провінція”. Проте, на Чернігово-Сіверщині у другій половині XVII ст. відбувається не лише зміна відносин між центром та периферією, а трансформується саме позиціонування

Дмитро СЕМКО. Деякі аспекти діяльності Чернігово-Сіверської друкарні...

регіону від далекої країни в межах Речі Посполитої, до одного з провідних регіонів української козацької держави. При цьому порубіжний характер регіону не змінюється – регіон залишається об'єктом впливу та взаємодії трьох чинників – поступово занепадаючого польського та зростаючого російського впливів на фоні особливостей місцевого соціуму, який досить неоднозначно ставився як до польських, так і до російських впливів.

Важливою проблемою в контексті дослідження культурних процесів на Чернігово-Сіверщині в другій половині XVII ст. є діяльність культурного осередку, який виник завдяки чернігівському архієпископу Лазарю Барановичу, що очолив Чернігівську єпархію в 1657 р. Він був свідком та безпосереднім учасником більшості значущих подій другої половини XVII ст. – брав участь в обранні гетьманів та митрополитів, спілкувався з російськими царями та патріархами, обстоюючи українські права та вольності, плідно працював як церковний адміністратор, відбудовуючи господарство Чернігівської єпархії, яке перебувало після Визвольної війни в занепаді, брав участь у літературній полеміці з католиками та уніатами, виступав як поет та меценат. Він доклав чимало зусиль для того, щоб залучити до співробітництва цілу когорту видатних українських літераторів, архітекторів, граверів, музикантів, діяльність яких відображена в чудових зразках українського барокко. До кола чернігівських інтелектуалів в різний час входили Іоанікій Галятовський, Дмитро Тупгало, Іван Величковський, Стефан Яворський, Іван Орновський, Олександр Бучинський – Яскольд, Лаврентій Крщонович, Антоній Стаховський, Феодосій Углицький, Афанасій Заруцький, Іван Максимович. Про декого з них майже нічого невідомо, інші ж залишили багату епістолярну, літературно-публіцистичну та поетичну спадщину. В Чернігові та Новгороді-Сіверському працювали відомий архітектор Йоган Баптист, видатні гравери свого часу Інокентій Щирський, Олександр і Леонтій Тарасевичи, Іван Стрельбицький, Никодим Зубрицький, Інокентій Піддубний, Макарій Синицький [15, с.83-99; 16, с.149-150; 4, с.248-249]. Майстерністю славилася і капела Л. Барановича, яку очолював Симеон Пекалицький [13, с.28-34].

Важливе значення для розвитку культури на Чернігово-Сіверщині у другій половині XVII ст. мало запровадження в регіоні друкарства. Спроби започаткувати друкарню здійснювались тут і за польської доби. Так, першою надрукованою на Чернігово-Сіверщині книгою вважають видану у 1646 р. Кирилом Транквіліоном-Ставровецьким (на той час уніатським архімандритом в чернігівському Єлеському успенському

монастирі) у власній друкарні і “власним коштом” книгу “Перло многоценное” – збірку духовних статей і віршів, написаних українською мовою того часу з вміщеним на початку гербом княжат Корецьких і розгорнутою їм присвятою. Проте після смерті автора в тому ж році друкарня також припинила своє існування [5, с.269-271]. Наступна спроба облаштувати постійно діючу друкарню на Чернігово-Сіверщині була здійснена Лазарем Барановичем майже через тридцять років.

Запровадження друкарства в регіоні було нагальною необхідністю з огляду на ті зміни, які відбулись у структурі суспільства з появою нової політичної та інтелектуальної еліти. Освіта та друкарство були ефективними засобами утвердження певних легітимаційних завдань нової еліти. Як зазначає І. Бондаревська, інтелектуальна еліта по-різному усвідомлювала себе і своє завдання, але однаково була включена у процес розбудови і підтримання легітимаційних механізмів для політичної еліти і своєї діяльності [3, с.65]. Поступово утверджується думка про визначальну роль виховання й освіти у окресленні місця і ролі людини у суспільстві. Це, в свою чергу, призводить до зміни статусу і змісту освіти. “В результаті замість езотеричної спільноти книжників виникає рухлива і соціально непевна у своєму складі спільнота освічених, яких об’єднує загальний освітній тезаурус, цілком доступний для усіх бажаних” [3, с.65]. Саме до цієї спільноти належали Лазар Баранович та учені ченці, що входили до його оточення. Тож друкарство стає засобом технічної підтримки для нової освіти [3, с.65], а також для нових освітян та інтелектуалів.

Більшість дослідників звертають увагу й на суто прагматичні мотиви, які спонукали чернігівського владику до організації власної друкарні. Будучи талановитим автором, Баранович постійно стикався з труднощами при публікації власних творів. Спроби друкувати їх у друкарні Києво-Печерської лаври показали, що для цього потрібні значні кошти та багато часу. Так, першу свою велику працю, гарно ілюстровану збірку недільних казань „Меч духовний”, Баранович видав у друкарні Києво-Печерської лаври. Однак за друкування довелося дорого заплатити, до того ж, живучи постійно в Чернігівській єпархії, автор не мав змоги перевіряти коректуру та контролювати якість друку так, як йому хотілось би [4, с.240]. Ще більші проблеми Л. Баранович мав з виданням наступної своєї книжки „Труби словес проповідних”: лаврська друкарня зажадала надто високої платні за друк і Баранович спробував надрукувати свою книгу в Москві. У кінці січня 1669 р. він надіслав чолобитну до царя Олексія Михайловича, а у травні 1669 р.

Дмитро СЕМКО. Деякі аспекти діяльності Чернігово-Сіверської друкарні...

звернувся до Симеона Полоцького з проханням посприяти виданню своєї книги в московській друкарні. Владика писав:

“Посылаю в типографию его царского величества, всемилостивейшего государя нашего, трубы на праздники нарочитые, с гербом его царского величества.<...> Очень бы я был доволен, если бы ты дал трубам моим такую надпись: поспеши, услыши меня (Псал.101, 3.) а оне вострубили бы нам, что старание и труды твоей пречестности содействовали успеху дела” [1, с.87].

Очевидно, втручання Полоцького не дуже зарадило справі, тож 14 грудня 1669 р. аналогічне прохання було направлено патріарху Іоасафу. 30 червня 1670 р. Баранович знову в листі до царя Олексія Михайловича нагадує про своє прохання. Одночасно подібні листи були направлені А.С. Матвееву та патріарху Іоасафу. 9 лютого 1671 р. Баранович знову пише листа царю і одночасно – гострого листа А.С. Матвееву. У відповідь Баранович отримав із Москви категоричну відмову і пропозицію видрукувати книгу у себе, хоча до листа і додано було 50 стоп паперу [18, с.541-750; 8, с.256-257]. Подібні труднощі чекали на Барановича і з друком його поетичної збірки “Лютня Аполлонова”, яку автор передав до Лаври. У листі до Варлаама Ясинського владика зазначає: “в Москве трубы не скоро трубят, а там Аполлон не играет; – в скуке нечем, в теперешнее бедственное время и меланхолии разогнать” [1, с.93]. Пізніше в листі до Інокентія Гізеля владика скаржився: “Аполлон мой пошел по следам *меча* и как они оба мечи, то не скоро дождутся *труб*” [1, с.115]. Незважаючи на те, що Баранович перебував у дружніх стосунках з лаврським архимандритом Інокентієм Гізелем, лаврська друкарня зажадала збільшення платні за вже видрукований твір. Це обурило чернігівського архієпископа. У листі до печерського намісника Антонія Радивиловського він скаржиться:

„Пишет ко мне твоя пречестность, что главная причина того, почему мой аполлон не выезжает из типографии, состоит в том, что его милость, отец архимандрит и соборная братия так порешили и передали моему аполлону, чтобы послать ко мне не тую, а счет. – Это подлинныя слова твоей пречестности; действительно, это главная причина, потому что силою заставляете и хотите, чтобы связанный аполлон сам выкупился” [1, с.118].

Іншим фактором, який спонукав архієпископа до заснування власної друкарні була нестача богослужбової літератури та підручників.

Очевидно, лаврська друкарня не могла задовольнити зростаючого попиту на такі книжки. Про великий попит на навчальну літературу свідчить і те, що владика упіймав свого друкаря С. Ялинського на шахрайстві саме з цими книжками (граматиками, часословцями, елементарями) які, очевидно, досить успішно продавалися [1, с.244].

Вірогідно, що до заснування власної друкарні Барановича спонукали і його колеги, які теж були зацікавлені у виданні власних творів. Всі ці обставини і призвели до того, що 1671 р. Баранович визнав за необхідне заснувати власну друкарню і доручив своєму писареві Семену Ялинському зайнятися цією справою.

Точна дата заснування друкарні у Новгороді – Сіверському невідома, проте рік заснування – 1674 досить переконливо випливає з листів Лазаря Барановича до Михайла Лежайського (середина 1674 р.), в яких Баранович скаржився на проблеми, які виникли при організації друкарні: “... так то мне услужил г. Семен: он несчастною типографиею своею непременно в гроб меня вгонит...” [1, с.192]. Пізніше, у 1675 р., у листі до того ж таки Михайла Лежайського Баранович пише: “Думал было прогнать меланхолием учреждением типографии; но и тут долгая проволочка завлекла только в печаль” [1, с.201].

У листопаді 1886 р. в “Київській старовині” (т. XVI) О.М. Лазаревський опублікував два документи, присвячені друкарні Лазаря Барановича та невеликий коментар до них. Цими документами стали “Пункти на спорядження друкарні” та лист Лазаря Барановича до гетьмана Івана Мазепи від 6 лютого 1689 р., в якому чернігівський владика пояснював причини тривалого майнового конфлікту з друкарем Семеном Ялинським і ґрунтовно висвітлював обставини заснування друкарні [11, с.571-579]. Згідно з “Пунктами”, Баранович виділив на спорядження друкарні чотири тисячі золотих, проте Семен Ялинський кошти витратив, але налагодити роботу друкарні не зміг. Натомість він висунув перелік умов, на які владика вимушений був погодитись, очевидно, не маючи іншої кандидатури на посаду друкаря. Ялинський вимагав, щоб всі необхідні матеріали для книгодрукування – залізо, бронза та інші метали для відливки літер, смоли, олія, дрова, вугілля тощо – купували за рахунок владики або надходили з його володінь. Угода передбачала умови оплати праці працівників та навіть платню за простої через нестачу роботи. Крім того, Ялинський вимагав залишити за собою реалізацію книжок та надати йому млин, а також закріпити за його нащадками в разі їхнього бажання посаду друкаря. Поза тим Ялинський так і не зміг поліпшити якість роботи друкарні тож згодом

Дмитро СЕМКО. Деякі аспекти діяльності Чернігово-Сіверської друкарні...

Баранович запросив на цю роботу іншого майстра – Лукаша з Вільни, який невдовзі помер, однак встиг налагодити книгодрукування в Чернігівській друкарні [1, с.244-245]. Проте, конфлікт чернігівської кафедри з Семеном Ялинським тривав і надалі – у 1701 р. Ялинський вів тяжбу вже з новим чернігівським архієпископом Іоаном Максимовичем [5, с.279].

Окремою проблемою історії новгород-сіверської друкарні є питання книгодрукування. Ґрунтовне дослідження С.А. Клепікова, присвячене діяльності новгород-сіверської друкарні, було ініційоване, як зазначає сам автор, необхідністю повного наукового опису всіх видань російських друкарень (без урахування мови) XVI–XVII ст. Про необхідність такого видання майже одночасно в 1925–1927 рр., незалежно один від одного, заговорили С.І. Маслов у Києві та С.А. Клепиков у Москві. Ними була розроблена тотожна в загальних положеннях, але різна в деталях інструкція опису слов'янських стародруків. [8, 9, 12] Як експеримент у застосуванні нової методики була обрана друкарня Лазаря Барановича у Новгороді-Сіверському. Нетривале існування друкарні (1674–1679 рр.), невеликий асортимент видань, плутанина в бібліографіях видань чернігівської і новгород-сіверської друкарень – все це сприяло вибору саме цієї друкарні як дослідного зразка [8, с.255]. В опис було включено 19 видань, з яких сім відомі лише в одному примірнику, а два – в одному повному примірнику. Серед видань, відомих з літературних джерел, С.А. Клепиковим були описані всі, крім одного: О. Бучинський “Чигирин прикордонне місто ...”, віднайти яке авторові не вдалося [8, с.256]. У цій роботі С.А. Клепиков переконливо довів, що з тридцяти чотирьох видань, які приписувалися паралельно чернігівській та новгород-сіверській друкарням, до новгород-сіверських належать лише двадцять, дев'ятнадцять з яких зберігалися у сучасних досліднику книгозбірнях. Появу псевдо-чернігівських видань С.А. Клепиков пов'язував з хибним датуванням дефектних екземплярів, які знаходилися в колекції Ундольського та інших книгозбірнях [8, с.261-270].

До найцікавіших видань новгород-сіверської друкарні належать “Filar wiary u Grunt prawdy” (1675), “Nowa miara, starey wiary” (1676) “Ksiega smierci” (1676) Лазаря Барановича, “Rozmowa bialocerkiewska” (1676), “Stary kosciol zachodni” (1678), “Labeledz z piorami swemi” (1679) Іоаннікія Галятовського, “Чуда пресвятой и преблагословенной девы Марии” (1677) Димитрія Туптала. Богослужбових книг в новгород-сіверській друкарні видано всього дві – Псалтир (1675) та Анфологійон (1678).

Діяльність чернігівської друкарні відображена в дослідженнях Т.Н. Каменєвої [5, 6, 7]. Авторка проаналізувала і описала всі видання чернігівської друкарні, які зберігалися в книгосховищах Москви, Петербургу, Києва та Чернігова, ґрунтовно дослідила засоби та кошти, які були в розпорядженні друкарні, а також орнаментику й ілюстрації чернігівських видань. Вона зазначає, що протягом перших двадцяти років свого існування чернігівська друкарня здійснила більше сорока видань. При цьому кількість книжок світського характеру значно перевищувала кількість духовної літератури. Більшість богослужбової літератури на першому етапі своєї діяльності чернігівська друкарня видавала в малому форматі; не видано жодного Євангелія чи Апостола.

Крім творів самого Лазаря Барановича, в чернігівській друкарні виходили твори Іоанникія Галятовського, Димитрія Туптала, панегірики ризним особам. Книги друкувалися польською, церковнослов'янською та українською мовами. Всі видання оформлювалися згідно з прийнятими в українських друкарнях традиціями. По краю титульного аркуша, як правило розташовувалася гравійована рамка, згодом гравійовався весь аркуш, на звороті вміщувалися зображення Троїцько-Іллінського монастиря, в якому знаходилася друкарня. Іноді на звороті вміщувався герб особи, якій присвячувалася книга. Текст прикрашався заставками, ініціалами, гравійованими переважно на дереві.

Важливо зазначити, що протягом XVII ст. як новгород-сіверська, так і чернігівська друкарні були практично позбавлені цензури, оскільки чернігівська єпархія отримала ставропігію від Константинопольського патріарха і не залежала від київського митрополита. Єдиним цензором виступав чернігівський архієпископ. Він же і визначав, що саме слід друкувати. Такий стан речей зберігався і впродовж перших двох десятиліть XVIII ст.

Серед видань чернігівської друкарні, які датуються останньою чвертю XVII ст., можемо назвати твори Лазаря Барановича “Notiy pieć Ran Chrystusowych pieć” (1680), “W wieniec Bozey matki SS Oycow Kwiatki” (1680), “Carica nieba I zemie preczistaja Diewa Marija” (1683) “Багодать і истина” (1683); твори Іоанникія Галятовського “Alphabetum rozmaitym heretykom” (1681), “Alkoran Machometow” (1683), “Funadamenta na ktorych lacinnicy iednosc Rusi z Rzymem funduią” (1683), “Трехи rozmaитии во кратце написанные до сповідника и до исповедаючагося належат” (1685), “Боги поганские в болванах мешкаючи духове злыи” (1686), “Души людей умерлых” (1687); Димитрія Туптала “Руно орошенное” (1683) та ряд інших творів. Серед останніх особливе

Дмитро СЕМКО. Деякі аспекти діяльності Чернігово-Сіверської друкарні...

місце займають панегірики. Протягом останньої чверті XVII ст. їх було надруковано сім. Панегірик, піднесений Л.Барановичу від робітників “кунтушу друкарського”, був написаний Іваном Величковським; інший панегірик Барановичу належить перу Лаврентія Крщоновича. Панегірик Варлааму Ясинському, з приводу призначення його архимандритом Києво-Печерської лаври, належить перу Стефана Яворського, панегірик Б.П. Шереметьєву, з приводу перемоги над турками, написав Петро Терлецький. У 1688 р. в чернігівській друкарні вийшла книга “Дари Духу святого”. По суті це панегірик царівні Софії Олексіївні, автором якого був Іван Богдановський, вчитель Данила та Якова Перехрестів, синів охтирського полковника Івана Перехреста, “тщаниєм” яких книга була видрукувана в Чернігові [5, с.244]. Ще один панегірик присвячений Івану Мазепі, який тоді був на вершині слави, що його автором був Петро Армашенко.

Таким чином, діяльність чернігівської та новгород-сіверської друкарень стала одним з важливих чинників культурного розвитку Чернігово-Сіверщини в другій половині XVII ст. Запровадження друкарства в регіоні сприяло вирішенню легітимаційних завдань нової української інтелектуальної еліти, особливо тієї її частини, яка гуртувалася навколо чернігівського архієпископа. Діяльність культурного осередку, що діяв тут протягом другої половини XVII – на початку XVIII ст., і який залишив помітний слід в різних сферах культурного життя українського суспільства, також значною мірою пов’язана з друкарством і з особами, причетними до видавничої діяльності.

Джерела та література

1. *Баранович Лазарь*. Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Издание второе. – Чернигов, 1865.
2. *Білецький П.О.* Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII століть. – К.: Мистецтво, 1981.
3. *Бондаревська І.А.* Парадоксальність естетичного в українській культурі XVII–XVIII століть. – К.: Парапан, 2005.
4. *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2002.
5. *Каменева Т.Н.* Книгопечатание в Чернигове (1646–1818) // Проблемы источниковедения. – Вып. VIII. – М., 1959. – С.267-313.
6. *Каменева Т.Н.* Черниговская типография, ее деятельность и издания// Труды Гос. библиотеки СССР им. Ленина. – Т.3. – М., 1959. – С.224-383.

7. *Каменева Т.Н.* Орнаментика и иллюстрации Черниговских изданий XVII–XVIII вв. // Книга. Исследования и материалы. – Вып. 29, 1974. – С.171-181.

8. *Клепиков С.А.* Издания Новгород-Северской типографии и ложночерниговские издания 1674–1679 годов // Книга. Исследования и материалы. – сб.8. – 1963. – С.255-278.

9. *Клепиков С.А.* До методології описування славянських стародруків // Бібліологічні вісті. – 1928, – ч.І.

10. *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648): Наукове видання. – К.: Темпора, 2006.

11. *Лазаревский А.* Два документа к истории Черниговской типографии // Киевская старина. – т.XVI. – листопад. – 1886. – С. 571-579.

12. *Маслов С.І.* Комітет для опису видань, що вийшли на території України в XVI–XVIII вв. // Бібліологічні вісті. – 1925, – ч.1-2.

13. *Масол Л.* До питання про розвиток музичної культури та освіти // Сіверянський літопис. – 1995. – №1. – С.28-34.

14. *Огієнко І.І.* Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994.

15. *Степовик Д.В.* Олександр Тарасевич. Становлення української школи гравюри на металі. – К., 1975.

16. *Степовик Д.В.* Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко. – К., 1986.

17. *Сумцов Н.Ф.* К истории южнорусской литературы XVII века. – Вып.І. Лазарь Баранович. – Х., 1885.

18. *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в. I. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899.

Дмитро Семко (Київ, Україна) Деякі аспекти діяльності Чернігово-Сіверської друкарні у другій половині XVII ст. за епістоляріями та історіографією

У статті здійснено спробу простежити деякі аспекти розвитку друкарства як складової розвитку культурних процесів на Чернігово-Сіверщині в другій половині XVII ст. Діяльність чернігівської та новгород-сіверської друкарень розглядається в контексті вирішення легітимізаційних завдань нової української інтелектуальної еліти, особливо тієї її частини, яка гуртувалася навколо чернігівського архієпископа Лазаря Барановича.

Ключові слова: архієпископ Лазарь Баранович, Чернігово-Сіверщина, епістолярні джерела, друкарство

Дмитро СЕМКО. Деякі аспекти діяльності Чернігово-Сіверської друкарні...

Дмитрий Семко (*Киев, Украина*) **Некоторые аспекты деятельности Чернигово-Северской типографии во второй половине XVII в. по эпистолярным и историографии**

В статье делается попытка проследить некоторые аспекты развития книгопечатания как составной части культурных процессов на Чернигово-Северщине во второй половине XVII в. Деятельность черниговской и новгород-северской типографий рассматривается в контексте решения легитимационных задач новой украинской интеллектуальной элиты, особенно той её части, которая объединялась вокруг черниговского архиепископа Лазаря Барановича

Ключевые слова: архиепископ Лазарь Баранович, Чернигово-Северщина, эпистолярные источники, книгопечатание

Dmytro Semko (*Kyiv, Ukraine*) **Some aspects of activity of Chernihovo-Sivershchina printing-house in the second half of the 17th century on epistolarian-materials and historiography**

In article attempt to track some aspects of development of publishing as component of cultural processes on Chernihovo-Sivershchina in the second half of the 17th century. Activity of chernihov's and novgorod-siversk's printing houses is considered in a decision context legitimate problems of the new Ukrainian intellectual elite, especially that its part which united round the Chernihov archbishop Lazar Baranovych.

Key words: archbishop Lazar Baranovych, Chernihovo-Sivershchina, epistolary sources, book-printing

Алексей КРАСИКОВ
(Вологда, Россия)

**Описи монастырского имущества
XVI–XVII вв. как источник
по истории книжной культуры
Русского Севера
(опыт формулярного анализа)**

В современной исторической науке наблюдается значительное повышение интереса исследователей к проблемам социальной и культурной истории различных эпох. Не является исключением и история Русского Средневековья. Помимо ставших традиционными для отечественной исторической науки проблем аграрной и политической истории все чаще поднимаются вопросы социальной стратификации общества, истории повседневности, ментальности, религиозности, народной культуры. Важным обстоятельством стало то, что исследователи, обращаясь к историческим источникам (зачастую давно известным и опубликованным), задают им «новые вопросы», глубже и полнее раскрывая тексты далекой эпохи.

Ярким примером такого исследования является изучение церковно-монастырской культуры отдельных регионов и территорий, позволяющее весьма подробно реконструировать состав, структуру и динамику роста книжных собраний монастырей и приходских церквей. На основе подобных реконструкций возможна постановка и решение вопроса о книжности как важнейшем факторе формирования монашеской ментальности, и реконструкция локальных особенностей монашеского мировоззрения.

Проблемы истории монастырской книжной культуры находятся в поле внимания отечественных историков уже на протяжении 150 лет. Однако, в области локальных исследований, в том числе и на Европейском Севере России, работы весьма немногочисленны.

Изучение вопросов истории церковно-монастырской книжной культуры возможно только с применением широкого комплекса источников. При этом важно учитывать огромный и не в полной мере

оцененный современной исторической наукой потенциал источников массового характера как основы для проведения историко-культурных исследований. Содержащаяся в указанных текстах информация не имеет себе аналогов и позволяет подробно изучить многие вопросы распространения и использования книги, методов учета, условий хранения книжных фондов в монастырских библиотеках.

Наиболее ценным и информативным источником для изучения монастырских библиотек XVI–XVIII вв. являются монастырские описи строения и имущества или, как их называли сами составители, «отписные» и «переписные» книги. Данный вид источников следует отнести к группе хозяйственной документации. Наряду с ними, к этой группе источниковеды относят приходные и расходные, окладные, оброчные, данные, полоняничные и прочие книги регистрации повинностей, долговые и кабальные, высева, ужинные, перепускные «с жеребья на жеребий» и порядные, книги ключей [14, с.286 – 289].

Создание монастырских описей имущества как документов, закреплявших владельческие права монастырей, предусматривалось 1-м правилом Константинопольского Двукратного поместного собора 861 г.; в нем говорилось:

«<...> Ибо некоторые, дав своим имениям и усадьбам имя монастыря и обещав посвятить оные Богу, пишут себя владельцами пожертвованного. Они ухищренно умыслили посвятить Богу одно лишь наименование, ибо не стыдятся усвоить себе ту же власть и после жертвования, какую не возбранялось им иметь прежде. И такое корчемство примешалось к сему делу, что к удивлению и огорчению видящих, многое из посвященного Богу явно продается самими посвятившими. И не только нет в них раскаяния о том, что попускают себе властвование над тем, что единожды уже посвятили Богу, но и другим бесстрашно передают оное. Того ради, святой Собор определил: <...> все же, к нему (монастырю – А.К.) принадлежащее, вместе с ним самим да вносится в книгу, которая и да хранится в епископском архиве. <...> Ибо если не может кто-либо быть обладателем того, что подарил человек, то как может быть попущено кому восхищать обладание тем, что он посвящает и приносит Богу» [10].

В XV в. описи появляются в Западной Руси, наиболее ранняя из них – опись Луцкого Красносельского Спасского монастыря – создана

около 1429 г. – представляет собой запись на полях Евангелия [5, №34]. До нас дошла еще одна ранняя монастырская опись, созданная в Западной Руси – это опись Слуцкого Троицкого монастыря архимандрита Иосифа, нареченного епископа Смоленского, при сдаче его имущества 1494 г. [5, №115].

Пожалуй, самой ранней монастырской описью в Северо-Восточной Руси можно считать текст в составе духовной грамоты Дионисия Глушицкого – основателя Дионисиево-Глушицкого монастыря в Вологодском уезде, относящейся к 1436 г., но он не является описью в чистом виде, поскольку входит в состав частнопроводного акта [6, №252].

В некоторых случаях нам известны лишь упоминания о составлении монастырских описей; так, в указной грамоте великой княгини Марии Ярославны игумену Спасо-Каменного монастыря Логгину 1476 – 1478 гг. предписывалось произвести опись зависимого от княгини Николо-Святолуцкого монастыря [25, с.290–310]. Целью составления такого рода документов было не только и не столько закрепление владельческих прав, сколько внутримонастырский учет имущества.

Возникновение описей имущества как самостоятельных документов относится к первой половине XVI в. (Соловецкого монастыря 1514 и 1549 гг. [15, с.29–52], Иосифо-Волоколамского монастыря 1545 г. [17, с.1–23]). Из преамбулы к описи Соловецкого монастыря 1514 г., составленной «по великого князя грамоте» [15, с.29], видно, что ее основной целью был уже не только внутримонастырский, но и государственный учет имущества.

Окончательное правовое закрепление института монастырских описей произошло по решению Стоглавого собора 1551 г. В его определении сказано:

«А монастыри и казну монастырскую и всякие обиходы монастырские царя и великого князя дворецким по всем монастырям ведати и посылати считати и отписывати и отдавати по книгам архимандритам и игуменам и строителям с соборными старць» [23].

В результате монастырские описи имущества XVI–XVII вв. выполняли три основные функции:

- 1) закрепление владельческих прав монастырей на движимое и недвижимое имущество;
- 2) внутримонастырский учет имущества;

3) государственный и церковный контроль над имущественным положением монастырских корпораций.

При этом две последние функции явно преобладали и не могут быть отделены друг от друга.

В современной исторической науке описи монастырского имущества вызывают огромный интерес исследователей. В последние годы свет увидели целый ряд работ, посвященных источниковедческому анализу описей. Особо следует отметить труды З.В. Дмитриевой, Е.В. Крушельницкой, О.А. Абеленцевой и других авторов [4; 8; 13].

Монастырские описи являются источниками многопланового, комплексного характера, в них описывается большое количество предметов и вообще объектов различных типов (иконы, церковная утварь, облачение церковнослужителей, книги, посуда, вотчины, села и деревни, население, промыслы и многое другое).

Для нашего исследования наибольший интерес представляют части описей, посвященные описанию рукописных и старопечатных книг. Этот раздел документа можно определить как книжный или библиотечный инвентарь.

Книжный инвентарь – самостоятельный документ или фрагмент более крупного исторического источника, содержащий перечень книг того или иного книжного собрания с их описаниями, выполненными по определенному формуляру. Непосредственно термин «инвентарь» (от латинского *inventarium* – опись имущества) в делопроизводстве XVI–XVII вв. не встречается, тем не менее, несмотря на позднее происхождение, он вполне подходит для определения перечней книг в составе монастырских описей. В отечественной исторической литературе данный термин употребляется не так часто, но ряд исследователей, таких как А.П. Биладенкова и М.С. Черкасова, его используют [7, с.42–59; 24, с.44–55].

Инвентари монастырских библиотек в форме самостоятельных текстов в XVI – XVII вв. только начинают формироваться. В широкий оборот этот тип книжного инвентаря войдет только в XVIII в., в первую очередь в крупнейших монастырях страны (например, описи библиотеки Троице-Сергиевой Лавры 1723, 1729, 1767, 1795 гг. [1; 2]).

Описания книг в рамках инвентаря достаточно типичны, поэтому можно говорить о формуляре описания книг в библиотечных инвентарях. Более того, можно говорить и о формуляре монастырской описи в целом.

Анализ формуляра чаще всего применяется при работе с актовыми источниками. Методика изучения формуляра русских средневековых актов была разработана С.М. Каштановым [11, с.26–47; 12, с.169–193].

В общем виде под формуляром следует понимать внутреннюю структуру документа с его стилистическими особенностями. В понятие «формуляр» применительно к актовым источникам включаются схемы четырех типов: 1) условный формуляр – наиболее общая схема построения документов в целом; 2) абстрактный формуляр – общая схема построения документов определенной разновидности; 3) конкретный формуляр – схема построения определенных небольших групп документов внутри разновидности; 4) индивидуальный формуляр – схема построения отдельно взятого текста [12, с.169–170].

В дипломатике применяется следующее структурное членение формуляра: весь текст делится на части, (Ч) или разделы (Р), а затем на статьи (С). Каждая статья представляет собой законченное по мысли выражение, грамматически являющееся самостоятельным предложением. Если статья выражена сложным предложением, то она делится на простые предложения (П), которые подразделяются на обороты (О) или являются системой оборотов. Обороты, в свою очередь, делятся на элементы (Э), а некоторые элементы – на характеристики (Х). Простые статьи могут непосредственно делиться на элементы. Если внутри оборота к одному подлежащему относится несколько определений, а к одному сказуемому – несколько дополнений или обстоятельств, или если одно понятие выражено многочленно, то оборот делится на отделения (Отд). Среди элементов и характеристик различают реалии, формулы и описания. Реалии – имена лиц, наименования предметов, географические названия. Формулы – устойчивые выражения, штампы. Описания – отступления от «типичных» формул более или менее самостоятельного характера [12, с.173–174].

Ввиду своего комплексного характера монастырские описи имеют весьма сложный формуляр. Поэтому будет целесообразно рассматривать его только на уровне условного формуляра, то есть выделить в нем начальный (преамбула) и конечный протоколы, а также основной текст. Начальный и конечный протоколы могут быть рассмотрены по принципам, применяемым в современной науке к актовым источникам, а основной текст должен быть разбит на части (разделы) и статьи. Часть (раздел) в данном случае будет описывать комплекс предметов, объединенных местом их фактического нахождения (храм, придел или

его часть, ризница, казна и т. д.) либо однородных по своему характеру или времени появления в монастыре (ризы, книги и т. д.). Чаще всего в монастырских описях первый и второй принцип выделения частей совмещаются. Большие разделы могут быть разбиты на подразделы. Следует отметить, что выделение разделов и подразделов в описи является результатом авторского анализа ее текста; в ходе работы исследователь может определить как меньшее, так и большее их число.

Части (разделы) делятся нами на статьи, каждая из которых описывает один предмет или несколько предметов, имеющих однородные признаки, описанных совокупно, в таком случае статья начинается с имени числительного (или содержит его в своем тексте). Для каждой группы однотипных предметов существует специальный формуляр, следовательно, необходимо рассматривать формуляр каждой группы предметов в отдельности.

В принципе, формуляр монастырской описи можно представить как систематизированную совокупность формуляров описания отдельных предметов, а формуляр книжного инвентаря – как раздел формуляра описи, состоящий из однородных статей. Каждая статья должна рассматриваться как индивидуальный формуляр. На основе совокупности таких формуляров может быть выведен конкретный формуляр описания предметов определенной группы в монастырской описи.

Обратимся теперь к анализу формуляров конкретных описаний книг в библиотечных инвентарях, входящих в монастырские описи. Книжный или библиотечный инвентарь может размещаться в тексте описи как в форме единого раздела или подраздела, так и в составе нескольких разделов. Основной раздел может иметь различные заголовки в зависимости от места хранения книг. Если книги хранились в казне, то заголовок раздела чаще всего был следующим: «Да в казне книг» [15, с.33]; если в специальной книгохранительной палате, то – «Да в книгохранительней книг» (опись Кирилло-Новоезерского монастыря 1657 г. [20, с.156]) либо с указанием места нахождения книгохранилища – «Да под приделною колоколницею полатка каменная книгохранительная, а в ней книги» (Отписная книга Корнильево-Комельского монастыря 1657 г. [21, с.153]).

В некоторых монастырях, особенно крупных, их книжный фонд был размещен в нескольких основных хранилищах (а следовательно, описан в нескольких разделах описной книги). Так, в Кирилло-Белозерском монастыре по данным описи 1601 г. книги хранились в

специальному книгохранилищу, ризниці і казні [19, с.121–134, 154–155 і след.].

Такої жє порядок хранения существовал в середині XVII в. і в крупнейшем в Росії Троице-Сергіївємє монастырє [22, с.27].

Книги, размещенные в церквях могут быть сведены в описах єдиний раздел, озаглавленный «Да книг во церквях», [15, с.45] или описываться в специальных подразделах после описания книг, находящихся в основном хранилище [19, с.134–136].

Напрестольные Евангелия чаще всего описывались в разделах, соответствующих церквям, где они находятся, но имеется случай сведения информации о них в специальный раздел. Книжные фонды приписных церквей и монастырей описываются по месту их хранения, то єсть вместе с приписной церковью или монастырем.

Внутренняя организация раздела, посвященного описанию книг (книжного инвентаря), была различной. Н.Н. Зарубин связывал порядок перечисления книг в описи с порядком их расстановки на полках или «в коробьях» [9]. Это предположение, на наш взгляд, верно только при условии, что опись составлена по топографическому принципу, а это характерно отнюдь не для всех рассмотренных нами источников. Топографическому принципу противоречат приведенные выше примеры объединения в общий раздел книг, хранящихся по разным храмам, всех напрестольных Евангелий и так далее. Е.В. Крушельницкая, анализируя структуру текстов описей Соловецкого монастыря XVI в., приходит к выводу, что «преобладающий поначалу топографический принцип описания все в большей степени сочетается с предметной систематизацией объектов учета» [13].

Подразделы в книжном инвентаре могут выделяться по нескольким принципам:

1. *Принцип содержания* – группировка книг в тексте описи по их содержанию, начиная обычно с напрестольных Евангелий. Примером такого порядка описания может служить опись Корнильево-Комельского монастыря 1657 г.

2. *Принцип содержания и формата* – группировка книг сначала по содержанию, а затем по формату, например описи книг Иосифо-Волоколамского монастыря 1573 и 1591 гг.

3. *Принцип формата и типа*. Данный тип структурирования книжных инвентарей достаточно редок, ярким его примером является опись Лопотова монастыря 1668 г.

4. *Принцип принадлежности одному вкладчику или бывшему владельцу.* В специальный подраздел иногда выделяются книги, принадлежащие основателю монастыря – «Чюдотворца Кирилла книги», или вкладчику, сделавшему значительный вклад в монастырь – «А се Досефеева данья книг, игумена бывшего».

5. *Принцип времени появления книг в библиотеке.* Обычно, выделяют книги, появившиеся после последней описи или при действующем игумене – «А те книги старые, в прежних отписных книгах были прописаны. Да вновь книг».

6. *Принцип происхождения.* Он встречается достаточно редко, в качестве примера можно привести опись Павло-Обнорского монастыря 1683 г., где в специальный подраздел выделены «выморные», то есть оставшиеся от умерших братьев книги.

Следует отметить, что в одном источнике могут сочетаться несколько принципов, а может не использоваться ни один из них. Выделение подразделов по принципу принадлежности одному вкладчику или бывшему владельцу часто носит фрагментарный характер.

Статья, описывающая книгу, обычно состоит из одного предложения, поэтому мы можем сразу дробить ее на обороты, элементы и характеристики. Деление на предложения потребуется только в некоторых сложных случаях.

Анализ формуляров описаний рукописных и старопечатных книг в монастырских описях дает нам возможность выделить ряд наиболее распространенных элементов. Их можно разделить на основные и дополнительные. Под основными здесь понимаются элементы, наиболее важные для описания книги; под дополнительными – элементы уточняющие и дополняющие основные.

На *схеме 1* приведены элементы формуляра описания книги по материалам монастырских описей XVI–XVII вв., а также те значения, которые могут принимать эти элементы. Список, как элементов, так и значений не может быть исчерпывающим, но далее на конкретных примерах мы постараемся продемонстрировать их реальные сочетания.

Схема 1.

Элементы формуляра описания рукописных и старопечатных книг в монастырских книжных инвентарях XVI–XVII вв.

Элементы формуляра		Возможные варианты
Основные	Наименование	Могут быть представлены любые конкретные наименования книг, либо их видовое обозначение («соборник», «сборник», «книга четья»), при описании сборников часто указывается их первая или наиболее важная статья.
	Тип	«писано», «писаный», «писан», «писаныи», «скорописная», «не дописан», «... письма», «пишет», «печатная».
	Формат	«в десь», «в полдесть», «в четверть», «в четь», «в осьминку», «большой бумаги», «бумага александрийская».
Дополнительные	Место печати, топография	«печать литовская», «литовской печати», «печать киевская», «московской печати», «печать московская».
	Материал для письма	«на харатье», «телятинной», «на бумаге».
	Переплет	«не переплетены», «в тетратех», «в затылок», «в затылок сплетено».
	Прибор	«поволочено бархатом...», «а на нем бархат...», «а на нем камка...», «крыто бархатом...», « в коже», «крыто кожею», «застешки...», «жуки...», «спни...», «прокладицы...» и так далее.
	Украшение	Указания на оклады из серебра, золота; золотые, серебряные и медные украшения, застешки и так далее, наличие в окладе драгоценных камней.
	Новизна / ветхость	«старая», «старинный», «ветчаяная», «новых».
	Сведения о писце, вкладчике или бывшем владельце	«...письма», «дал...», «нарядил...», «государева жалованья», «вкладное», в форме прилагательного, образованного от имени дарителя, бывшего владельца, писца.

Формуляры подобного типа часто встречаются в описях XVI в., например, опись имущества Антониево-Сийского монастыря 1551 г. на 82% состоит из формуляров этого типа. [16, с. 7–14] К концу XVII в. этот тип был полностью вытеснен более сложными формулярами.

Следующим типом является основной с неполным составом, он включает в себя 2 из 3 основных элементов и не имеет дополнительных, одним из элементов является наименование, а вторым – тип или формат.

В ранних описях, относящихся к первой половине XVI в., этот тип формуляра был весьма распространен, что объясняется отсутствием печатных книг в монастырских библиотеках. С появлением первых печатных книг переписчики начинают специально их отмечать, а рукописные книги чаще всего специально не оговариваются. К середине XVII в., когда соотношение между письменными и печатными книгами в монастырских библиотеках постепенно выравнивается, указание на тип становится общепринятым. Так, по нашим подсчетам в описи Кирилло-Новоезерского монастыря 1657 г. сведения о типе отсутствовали только у 12,5% книг. В результате складывается третий тип формуляра – основной, то есть, состоящий из 3 основных элементов – наименования, типа, формата.

Следующим типом формуляра является распространенный, включающий все основные и хотя бы один дополнительный элемент. Распространенный формуляр имеет многочисленные варианты структуры, и провести их классификацию затруднительно.

На практике многие формуляры, имеющие дополнительные элементы, но не содержат одного из основных элементов, например типа, такой формуляр мы предлагаем определить как распространенный с неполной основой.

Последний тип формуляра, который следует выделить, является частным случаем распространенного или распространенного с неполной основой формуляра, – это формуляр описания напрестольных Евангелий. К его особенностям относится усиленное внимание к внешнему оформлению книги, подробное описание украшений, при его анализе приходится выделять более дробные элементы, чем указанные нами в *схеме 1*.

Повышенное внимание переписчиков к напрестольным Евангелиям объясняется, во-первых, их высокой художественной (и материальной) ценностью, а, во-вторых, их особым значением в богослужении. Этим

вниманием, по-видимому, можно объяснить постоянство структуры формуляра этого типа на протяжении более чем двух столетий.

Параллельно с предложенной типологией формуляров можно провести их деление на единичные и совокупные. Единичный формуляр описывает только одну книгу (или многотомник), а совокупный – несколько книг, имеющих общие признаки. Если книги, описанные в совокупном формуляре, полностью идентичны (по мнению переписчика, разумеется), то структура формуляра практически не изменяется, в его состав вводится только имя числительное, указывающее на количество книг, примеры таких формуляров уже приводились нами выше. Если же хотя бы один признак различен, формуляр усложняется дополнительными элементами, указывающими на различия.

Определить тип того или иного индивидуального формуляра не всегда просто. Некоторые элементы могут не содержаться в конкретной статье описи, а относиться к нескольким статьям или даже целому подразделу. Например, в описи Соловецкого монастыря читаем: «Да книга Никонское посланье. Да книга Потребник. Да книга Григорий Богослов. Все те три книги в десть». [15, с.76] Элемент «формат» не является частью какой-либо конкретной статьи, а относится ко всем трем одновременно. Такая же ситуация возникает, если в наименовании подраздела указано имя вкладчика или бывшего владельца. В случае наличия в книжном инвентаре подраздела, выделенного по принципу типа или формата, указанные элементы в каждом конкретном формуляре не прописываются, что несколько видоизменяет структуру конкретных формуляров (смотри, например, опись Лопотова монастыря 1668 г.) [1].

Как уже говорилось выше, элементы и характеристики могут быть выражены реалиями, формулами и описаниями. В формуляре описания книг реалиями выражается только элемент «наименование», анализ наименований книг в монастырских библиотеках и их отображения в описях должен стать темой самостоятельного исследования. Формулами обычно выражаются элементы «формат» и «место печати», но в них возможно применение и описаний. Все остальные элементы обычно выражаются описаниями, но их вариативный круг весьма узок, наиболее распространенные варианты представлены нами в *схеме 1*.

Как уже говорилось выше, описания монастырей в составе писцовых книг в основном составлялись в той же форме, что и описи имущества, следовательно, методика формулярного анализа может быть применена и к этим текстам.

Применение формулярного анализа текста монастырских описей имущества способствует более точному и всестороннему изучению состава монастырских библиотек, позволяет говорить об эволюции источников, изменении отношения переписчиков и монахов к книжному фонду библиотек.

Необходимо отметить, что за два века своего развития книжные инвентари прошли путь от кратких записей в актах или на полях рукописи до самостоятельного вида источников со сложной внутренней структурой. Особенности структуры книжных инвентарей обусловлены теми целями и задачами, которые ставили перед собой их составители.

Источники и литература

1. Отдел Рукописей Российской Национальной библиотеки (*Далее ОР РНБ*). Ф. 588. Ф. – 1. №. 788.
2. ОР РГБ. – Ф. 304. I. №№ 822, 823.
3. ОР РГБ. – Ф. 304. II. №№ 78, 79.
4. *Абеленцева О.А.* Описи имущества большого Тихвинского Богородичного монастыря XVII в. // *Очерки феодальной России*. Вып. 9. – М., 2005.
5. *Акты, относящиеся к истории Западной России*. Т. 1. – СПб., 1847.
6. *Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси XIV – начала XVI вв.* Т. III. – М.–Л., 1964.
7. *Билаченкова А.П.* Книжные инвентари Кирилло-Белозерского монастыря XV – XVII вв. // *Ферапонтовский сборник*. Вып. V. – М., 1999.
8. *Дмитриева З.В.* Вытные и описные книги Кирилло-Белозерского монастыря XVI – XVII вв. – СПб., 2003.
9. *Зарубин Н.Н.* Очерки по истории библиотечного дела в Древней Руси. Применение форматного принципа к расстановке книг в древнерусской библиотеке и его возникновение // *Сборник Российской Публичной библиотеки*. Т. 2. Вып. 1. – Пг., 1924.
10. *Каноны Православной Церкви*. Ч. 2. *Правила Поместных соборов*. – М., 2001.
11. *Капитанов С.М.* Очерки русской дипломатики. – М., 1970.
12. *Капитанов С.М.* Русская дипломатика: учебное пособие для вузов. – М., 1988.
13. *Крушельницкая Е.В.* Описи строений и имущества Соловецкого монастыря XVI в. Кодикологические и текстологические особенности, датировка, структура текста // *Книжные центры Древней Руси*. Соловецкий монастырь – СПб., 2001.

14. *Маньков А.Г.* Хозяйственные книги монастырских вотчин XVI в. как источник по истории крестьян // Проблемы источниковедения. Т. 4. – М., 1955.

15. Описи Соловецкого монастыря XVI века / Сост. З.В. Дмитриева, Е.В. Крушельницкая, М.И. Мильчик. – СПб., 2003.

16. Опись Антониева-Сийского монастыря 1556 г. // ЧОИДР. – 1878. Кн. 3.

17. Опись Иосифо-Волоколамского монастыря 1545 г. // Георгиевский В.Т. Фрески Ферапонтова монастыря. – СПб., 1911. Приложение.

18. Опись Павло-Обнорского монастыря Вологодской епархии 1683 г. // Известия Императорского Археологического общества. – 1864. Вып. 3.

19. Опись строений и имущества Кирилло-Белозерского монастыря 1601 года: Комментированное издание / Сост. З.В. Дмитриева, М.Н. Шаромазов. – СПб., 1998.

20. Опись строения и имущества Кирилло-Новоезерского монастыря 1657 года (публикация Т.В. Сазоновой) // Белозерье: Краеведческий альманах. Вып. 2. – Вологда, 1998.

21. Отписная книга Введенского Корнильево-Комельского монастыря переписи В.Г. Данилова-Домнина, составленная при передаче монастыря игумену Рафаилу и келарю Александру 2 декабря 1657 г. (публикация Ю.С. Васильева) // Городок на Московской дороге. Историко-краеведческий сборник. – Вологда, 1994.

22. *Попеску. Т.А.* Основные источники XVII века по истории библиотеки Троице-Сергиева монастыря. Опись 1641 г. и вкладные книги 1639 и 1673 гг. // Книгопечатание и книжные собрания России до середины XIX в. – Л., 1979.

23. Стоглав. – СПб., 1863.

24. *Черкасова М.С.* К изучению книжной культуры Поволжья в XVII – начале XVIII вв. (По описям монастырских библиотек) // Марийский археографический вестник. 2005. №15.

25. *Черкасова М.С.* Сравнительное изучение монастырских архивов: источники и проблемы // Кириллов. Краеведческий альманах Вып. 4. – Вологда, 2001.

Алексей Красиков (Вологда, Россия) Описи монастырского имущества XVI–XVII вв. как источник по истории книжной культуры Русского Севера (опыт формулярного анализа)

Статья посвящена анализу описей монастырского имущества как источника по истории книжной культуры Русского Севера XVI–XVII вв. В работе рассматривается история формирования данного типа источников,

Алексей КРАСИКОВ. Описи монастырского имущества XVI–XVII вв. ...

его потенциал для изучения социальных и культурных процессов на рубеже Средневековья и Нового времени. Автором предложена типология формуляров описания рукописных и старопечатных книг в книжных инвентарях монастырских библиотек XVI–XVII вв.

Ключевые слова: монастырь, книжная культура, источниковедение, "переписные" книги

Алексей Красіков (Вологда, Росія) Описи монастирського майна XVI–XVII ст. як джерело з історії книжної культури Руської Півночі (досвід формулярного аналізу)

Статтю присвячено аналізу описів монастирського майна як джерела з історії книжкової культури Руської Півночі XVI–XVII ст. В роботі розглядається історія формування цього типу джерел, його потенціал для вивчення соціальних і культурних процесів на межі Середньовіччя і Нового часу. Автором запропонована типологія формулярів опису рукописних книг та стародруків у книжкових інвентарях монастирських бібліотек XVI–XVII ст.

Ключові слова: монастир, книжна культура, джерелознавство, "переписні" книги

Aleksey Krasikov (Vologda, Russia) Monastery inventory of the 16th – 17th cc. as a source of book culture of the Russian North (an experiment of structural analysis)

The article is devoted to the analysis of monastery inventory as a source of book culture of the Russian North in the 16th – 17th cc. This research work deals with development of this type of historical sources, its potential in study of social and cultural history at the turn of the Middle Ages and the Modern history. The author suggests the classification of descriptive samples in handwritten and old printed books in book inventories of monastery libraries in the 16th – 17th cc.

Key words: monastery, book culture, source study, inventory

Ли́лия ЗАБОЛОТНАЯ
(Кишинев, Молдова)

**Этносоциальная характеристика
католического населения
в городской среде Молдовы
XVI–XVII ст.
(на основе сведений католических
миссионеров и путешественников)**

История городов всегда привлекала внимание и интерес историков. Именно в городах на протяжении веков сконцентрировалось колоссальное историко-культурное наследие. Они хранят шедевры зодчества, историческую память страны и народа, представляют собой каменную летопись человечества и содержат огромный арсенал информации [9, с.4]. В то же время города являются результатом особенностей развития страны, народа, его культуры и традиций [5, с.109–115; 4, с.9]. Несмотря на малую информативность источниковедческой базы мы попытаемся в нашем исследовании показать своеобразие молдавских городов в XVI – середине XVII ст. замеченное очевидцами и, в частности, иностранцами, посетившими Молдову в данный период.

В последнее десятилетие все большее внимание гуманитарная наука уделяет цивилизационному подходу, выявлению специфики каждого из исторических сообществ не только через анализ экономических и социально-политических факторов. В рамках данных методологических воззрений каждый участник – нация, государство, правительство, индивидуум (миссионер, путешественник, купец) – представляет собой субъект взаимодействия и, одновременно, составную часть системы, которая качественно отличается от своих составляющих. Здесь важно понять специфику социальной ориентации, иерархии ценностей, механизма взаимодействия социальных связей, определяющих характер общества и тип цивилизации, которая предстает, прежде всего, как некая совокупность определенным образом упорядоченных элементов культуры. История складывается как бы из многочисленных частных историй развития и функционирования социальных институтов, нравов, будничной жизни, жилища, одежды, которые характеризуют образ жизни населения, городов, принципов межличностных отношений.

Письменные свидетельства иностранных миссионеров и путешественников составляют особую группу источников средневековой истории Молдовы. Рассказы очевидцев, различающихся социальным статусом, ментальностью, уровнем развития страны, из которой они происходили, а также индивидуальный взгляд каждого из них придают определенный колорит социально-психологической картине общества той или иной эпохи. Помимо общей информации, именно такие источники освещают исторические события в компаративном плане. Это позволяет увидеть общую картину и самобытность каждого народа, его национальное и региональное своеобразие.

В XVI – середине XVII вв. в Молдове насчитывалось более 30 городов, торгов и городишек. Их статус определялся политической значимостью (крупные административные центры, столичные города), экономико-функциональной ролью (торговые и ярмарочные центры, портовые города) и географическим расположением. Необходимо отметить также, что в указанный отрезок времени произошли крупные, радикальные изменения в политическом положении Молдовы. До 1538 г. это было самостоятельное государство, а затем оно было покорено крупнейшей инородной империей Средневековья – Османской. И хотя Молдова не стала провинцией Порты, по типу Болгарии и Сербии, все же завоевание повлекло за собой определенную ломку установившихся государственных и общественных традиций со всеми вытекающими последствиями.

Городская цивилизация молдавского средневековья была довольно многообразной и многоукладной, особенно в этносоциальном плане. Процент католического населения в городах средневековой Молдовы всегда был достаточно высок и варьировался в зависимости от внутренней и внешнеполитической ситуации и конъюнктуры. Страна находилась на перекрестке великих торговых путей – с Запада на Восток, с Севера на Юг; на границе католицизма и православия, Европы и мусульманского мира Османской империи. Изначально, как только стали формироваться молдавские города, городское население столкнулось с активным внедрением католиков из соседних Венгерского и Польского королевств, которые осваивали новые территории и сферы своего влияния в коммерческой и производственно-ремесленной деятельности. Согласно исследованиям С.С. Журеску [23, с.88–89] и П.П. Бырни [2, с.71–78], самую многочисленную группу иноэтнического населения составляли венгры – выходцы из Трансильвании. Они расселились в 7

городах, расположенных главным образом в предгорьях Карпат (Байя, Пятра, Роман, Сучава, Тротуш, Бакэу, Аджуд), и в городах южной части Сиретско-Прутского междуречья (Яссы, Бырлад, Васлуй, Текуч). Особенно много венгров проживало в Хырлэу, где они владели многочисленными первоклассными виноградниками, и в Тротуше. Вместе с венграми с запада, из Трансильвании, в молдавские города переселялись и немцы – саксы. Кроме того, был и другой путь проникновения их из Польши и оседания в молдавских городах. Среди городов с большим числом немецких жителей были Тротуш, Нямец, Роман, Байя, Сучава, и особенно Сирет [2, с.71].

Притоку католического населения способствовала и государственная политика молдавских господарей. Известны многочисленные указы, предоставлявшие льготы и привилегии (освобождение от налогов и пошлин, право свободной торговли и перемещения по стране и т.д.) иностранным ремесленникам. В частности, в грамоте от 23 февраля 1453 г. Александру II (1448, 1449, 1451–1455 гг.) уполномочивает Яцков монастырь близ Сучавы выстроить село в пределах монастырских владений и указывает, что все, кто поселится в этом селе,

«будь они из чужой страны, из ляшской земли или из нашей страны, – будут вольны пахать, сеять пшеницу и косить сено на земле града Сучавы. Так же, как жители града, будут они свободны от всех господарских податей и повинностей» [19, с.260–261].

Интересно, что спустя 163 года господарь Раду Михня (1616–1619) подтверждает жителям монастырских владений Яцкова монастыря привилегии предыдущих господарей. В документе указывается, что «монастырь имеет право поселять на своих землях приходящих как из страны, так и из-за ее пределов – будь то поляки, русские, сербы, греки или другие народы» и, что «ремесленники и купцы имеют право свободной торговли в городах и селах, а также освобождаются от податей и повинностей» [11, с.73–74; 28, с.104–105]. Интересен документ 1589 г., в котором Петру Хромой пишет о католиках, как о своих подданных:

«Подданным нашим – венграм, немцам и полякам и всем, кто живет по закону папы римского, в градах Яссы, Котнар, Хырлэу, Васлуй, Хуш» [24, с. LXIV].

Известны также случаи, когда господари прибегали к временному предоставлению льгот и привилегий для привлечения иностранных высококвалифицированных ремесленников и купцов. К примеру,

Еремия Могилэ (1595–1606) грамотой от 19 мая 1606 г. освобождает желающих поселиться в селище Побратского монастыря Добрэчина в Яссах от всех податей и повинностей на три года [22, с.43–44]. Все эти меры имели двоякую направленность. С одной стороны, господари видели в церкви свою опору, с другой, стимулировали активизацию коммерческо-ремесленной деятельности в стране.

Помимо всего, иностранные купцы выступали кредиторами молдавских господарей. Известны неоднократные случаи, когда господари прибегали к займам у иностранных купцов, особенно когда необходимо было получить престол. Нередко эти деньги не возвращались, а компенсировались льготами и привилегиями. Однако частая смена властителей приводила к разорению купечества. Так, в первой трети XVII в. престол был сменен более 15 раз. В 1631 г. господарь Мойсе Мовилэ (1630–1632) получил письмо от иностранных купцов г. Ясс, которые жаловались на свое бедственное положение и разорение и из-за того покидали страну. Мойсе Мовилэ, понимая их значение для экономики города, немедленно собрал Диван и издал указ, защищающий интересы иностранных предпринимателей:

«Узнали мы тягости иноземных купцов, кои привели к тому, что стольный град Яссы лишается торговых людей, и повелеваем простить купцам все долги, и чтобы не отпускали они больше в долг, и дать им из казны денег, чтоб они умножали их» [28, 114, 142].

Предоставление беспошлинной торговли иностранным купцам создавало для них более благоприятную ситуацию, чем для местных торговцев, и это способствовало монополизации некоторых товаров на внутреннем рынке: мехов, ювелирных изделий, дорогих тканей, предметов роскоши, пряностей и т.д. [28, 114, 142].

Особую значимость для данного исследования представляют описания средневековых городов иностранцами. К сожалению, мы не располагаем письменными свидетельствами на данную тему до середины XVI в. Первое встречается в «Описании Трансильвании, Молдовы и Валахии» далматинского дипломата Антона Веранчиса (1504–1543), созданном после 1549 г., в котором говорится следующее:

«В этих странах нет совершенно ни городов, ни городской цивилизации, и даже внушительных построек. В Молдове есть всего три крепости из камня. Это Сучава, господарская резиденция,

Хотин на границе с Польшей и Нямц на границе с секуями. Торги (oppida) совсем не имеют укреплений» [12, 404].

Антон Веранчис участвовал в дипломатических миссиях в различные страны: Францию, Англию, Венецию, Ватикан, Польшу. Кроме того, был личным секретарем Иоана Запольи, служил епископом в Трансильвании. Естественно, оценка человека, имеющего такой богатый жизненный опыт, посетившего высокоразвитые европейские страны, на первый взгляд, может показаться сравнительно объективной. Но Молдовы он практически не видел и ограничился описанием нескольких городов «со слов».

Аналитическое описание оставил чуть позже, в 1564 г., известный миссионер Антонио Мария Грациани (1537–1611), который в свою работу «Жизнь Деспота» включил краткое повествование о Молдове. Он отмечает, что в стране

«городов очень мало; население живет в основном в селах, городишках, в которых дома построены из бревен и соломы, в них укрываются в суровые зимы. Имеются всего три крепости, укрепленные господарями, среди которых Сучава, где находится господарский трон, ... и Нямц на реке Сирет» [13, с. 381–382].

Интересно, что эти описания предшествуют периоду, когда Александру Лэпушняну во время своего второго правления (1564–1568) по приказу турок разрушил все крепости в городах и перенес столицу Молдовы из Сучавы в Яссы. Исключение составил Хотин как форпост турок для борьбы с поляками.

Летописец Григоре Уреке так передает это событие:

«Александру-водэ в угоду турецкому султану обещал, что сломает все крепости, ежели дадут ему престол. Султан же задумал ослабить страну, разрушив все укрепления, и посулил трон тому, кто это сделает. Александру-водэ сделал все, как приказал султан, и сжег все укрепления и крепости, оставив только Хотин защитой от поляков» [26, с.99–100].

Естественно, что в первые десятилетия после турецкого завоевания, а также в результате постоянных междоусобных войн за престол о расцвете городов не могло быть и речи. При такой политике уничтожения крепостей был нарушен процесс развития городской цивилизации и культуры.

Следует отметить, что схожая картина положения городов была характерна в целом для Юго-Восточной Европы того времени. Европейские путешественники, посетившие Балканский полуостров в XV–XVI вв., сообщали об упадке городов [7, с.172]. Венецианец Рамберти, проезжавший по Болгарии в 1534 г., писал, что

«Филиппополь (Пловдив) теперь разрушен и, по турецкому обычаю, превращен в село, построенное из соломы, досок и глины» [7, с.172].

Рубигалус в 1540 г. также отмечал, что в Болгарии

«нельзя увидеть ни одного дома, похожего на высокие замки... здесь нет великолепных зданий... В городе [Софии] не увидишь ни одного здания, сделанного из камня, кроме бань и некоторых церквей... дома построены из дерева и глины, пригодны более для животных, чем для людей» [10, с. 43-45].

Большое внимание в своих описаниях иностранные миссионеры уделяли численности католиков, так как, это, в первую очередь, входило в их непосредственные обязанности. Необходимо было знать число прихожан в том или ином населенном пункте.

Согласно сведениям первой иезуитской миссии в 1588 г., в Молдове насчитывалось 15 городов, и во всех проживали католики [14, с.284]. Такие же данные приводятся в описании Батеро в 1596 г. [15, с.575].

Католический епископ Молдовы Бернардо Квирины в 1599 г. также отмечал, что в 15 городах и в 16 окружающих селах проживают католики числом 1691 семья, или 10774 душ [15, с.37]¹.

Доминиканский монах А. Бобби в 1601 г. подтверждает, что в княжестве живут католики, выходцы из Саксонии и Венгрии, числом 10600 душ [15, с.193].

В течение первой половины XVII в. происходит определенное сокращение католического населения. Богославич (1623 г.) приводит обобщающие цифры: католиков – 1010 домов [16, с.618–619], Бонничи (1632) – 361 [16, с.18–28], Бакшич (1641) – 450 [16, с.195–251], Бассети (1643) – 440 [16, с.175–187], Бандини – 552 [16, с.293–343] (*см. таблицу и диаграмму № 1*). Этот процесс можно объяснять по-разному.

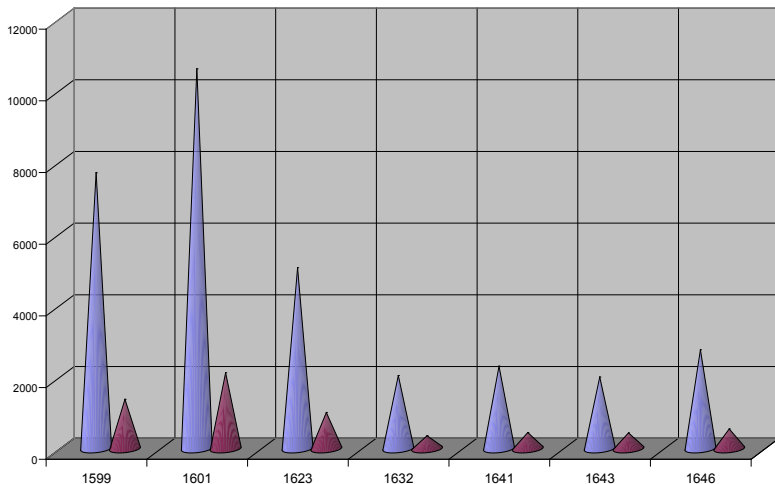
¹ Согласно нашим подсчетам по каждому городу в отдельности, цифры получаются соответственно: 1378 семьи, или 7700 душ. Именно эти данные положены нами в основу исследования.

Таблиця № 1

Динамика католического населения в XVI-середине XVII вв.

N	Автор	Год	Данные о католиках в городах	
			Число домов	Число жителей
1	Квирины Б.	1599	1 378	7 700
2	Бобби А.	1601	2 120*	10 600
3	Богославич А.	1623	1 010	5 050*
4	Бонничи П.	1632	361	2 042
5	Бакшич П.	1641	450	2 303
6	Бассети Б.	1643	440	2 000
7	Бандини М.	1646	552	2 760*

Численность католического населения

Большинство ученых придерживается мнения, что постепенное сокращение католиков в городах обуславливалось тем, что молдавское ядро городского населения постоянно и успешно ассимилировало инородцев

и определяло, таким образом, этнический облик города [2, с.72]. Эта точка зрения, на наш взгляд, имеет основание, но необходимо учитывать, что полной ассимиляции не бывало в истории никогда, такое не известно ни в одном городе. Об этом свидетельствуют многочисленные факты. *Во-первых*, названия кварталов и улиц (на протяжении веков), где компактно проживали определенные этнические группы (улицы Армянская, Болгарская, Русская, Венгерская и т.д. в Сучаве, Яссах и других городах).

Во-вторых, молдавские города никогда не были этнически однородными, но всегда полиэтничными. Это подтверждают документы эпохи и свидетельства иностранцев. *В-третьих*, иностранные колонии в городах Молдовы (как и во всей Европе) жили обособленно, имели довольно консервативные традиции и обычаи, сохраняли свое вероисповедание, строили свои церкви.

В XVI – середине XVII вв., как и в предыдущие века, этноконфессиональный состав городского населения был неоднородным и довольно пестрым. Здесь проживали немцы, венгры, поляки, чехи, сербы, греки, русские, евреи, армяне (в таких городах, как Сучава, Роман, Яссы, Васлуй, они составляли значительную этносоциальную прослойку городского населения).

Немец Йоганн Вильден, описывая г. Яссы в 1611 г., отмечал, что видел много «русских, украинцев и поляков» [25, с.26]. Глава польского посольства в 1636 г. Красинский (1636) выделяет наряду с основным молдавским населением также «турок и греков, армян и поляков» [16, с.116]. Бартоломео Бассети обобщил свои наблюдения и заметил, что чаще встречаются венгры и немцы, гораздо реже поляки [16,175–187].

Важно подчеркнуть, что этническая компактность католического городского населения соответствует регионально-географическому расположению городов. В городах Бакэу, Хуш жили преимущественно венгры, а в Байе и Котнаре – немцы. Все города, без исключения, в которых имелись значительные колонии венгерского, немецкого и армянского населения, располагались между Карпатами и Сиретом. В Днестровско-Прутском междуречье не было ни одного такого города [8, с.181; 2, с.71–78].

Согласно статистическим данным, выведенным нами из сообщений миссионеров конца XVI – начала XVII вв., самыми заселенными католиками городами были: **Хуш** – Бонничи (1631 г.) – 40%, Бакшич

(1641 г.) – 89,2%, Бассети (1643 г.) – 42%; **Бакэу**: Квирини (1599 г.) – 5,4%, Бакшич – 43%, Бассети – 46%; **Байя**: Квирини – 10,5%, Бонничи – 13%, Бакшич – 21%, Бассети – 20%; **Бырлад**: Бонничи – 12%, Бакшич – 17%, Бассети – 14%; **Котнар**: Квирини – 6%, Бакшич – 57%, Бассети – 21%; **Тыргул Няиц**: Квирини – 30%, Бонничи – 17%, Бакшич – 18%, Бассети – 15%; **Тротуш**: Бакшич – 43%, Бассети – 33% (см. таблицы и диаграммы №2-5). Как показывают данные миссионеров, население перечисленных городов колебалось от 1/2 до 1/4–1/3 общего числа горожан. Не случайно в городах Бакэу и Хуш во главе городского самоуправления стояли по очереди молдаванин и венгр, а в Байе и Котнаре – молдаванин и немец [27, с.79–94; 8, с.179; 23, с.88–89].

Приведенные данные подтверждают, что присутствие католического населения в средневековых городах Молдовы было постоянным и стабильным, особенно в тех, что находились на международных транзитных коммерческих путях, и в которых были высоко развиты торговля и ремесло. Известно также, что городское административное управление в средневековой Молдове имело непосредственную связь с Западом. Именно с переселенцами из Венгрии и Польши появились элементы городской организации. Существует мнение, что название «*oraș*» (город) происходит от венгерского «*varos*» и было принесено трансильванскими венграми в конце XIII – начале XIV вв. [23, с.87].

Городская администрация в Молдове в средние века состояла из малого совета *пыргарей* во главе с *шолтузом* или *войтом*. В Польше во главе города также стоял *войт* (от немецк. «*vogt*») [1, с.123]. Интересно, что *пыргар* происходит из немецкого («*burger*» – горожанин). У происхождения слова *шолтуз* два варианта: от польского «*szoltyś*» и немецкого «*schultheiss*». Число *пыргарей* было всегда 12, как в городских советах в Трансильвании, Венгрии, Фландрии, Германии. Городская администрация также избиралась только на один год. В XIV–XV вв. встречается, кроме *совета пыргарей*, городской совет *рядцы торговские*. Термин «*рядцы*» – польского происхождения. Такой совет соответствовал более широкому Львовскому городскому совету. В основном польские города реципировали две системы немецкого права: магдебургскую и любекскую. Немецкие и польские колонисты привнесли немецкое право в органы городского и ремесленного управления Молдовы. Помимо общегородского, в средневековых городах Молдовы существовали советы, представлявшие иностранные общины. Они были автономными и имели своего войта. В частности, у широко известной армянской

Лилия ЗАБОЛОТНАЯ. Этносоциальная характеристика...

общины в Сучаве были свои независимые от городской администрации органы управления [17, с.411–445; 18, с.1058].

Характеризуя правовое положение католического населения, хотелось бы подчеркнуть, что оно было довольно защищенным. За убийство или нанесение материального ущерба приезжим купцам виновные несли суровое наказание. В частности, документ от 15 июля 1608 г. свидетельствует, что

«Господарь Константин Мовилэ подтверждает княгине Кэрэimana Настасии и ее сыну чашнику Думитру части сел Кривешть и Гэнешть... полученные от Лукача и его сестры Настасии», заплативших долг в 670 талеров за своих братьев, укравших сукно у армянского купца Стецко из Львова». Господарь также указывает, что если «не имеют денег, то забрать у них их собственность, товар или все, что будут иметь» [22, с.169].

Документ от 16 февраля 1570 г. свидетельствует о том, как взыскивали за убийство иностранца.

«Господарь Богдан Лэпушняну жалует логофету Петру Алботе два места в пустоши... названные селами Алботены и Долина Грека, за то, что заплатил он за смерть грека... Петр Албот заплатил 158 быков, 600 овец, 7 коней, 13 жеребиц с жеребятами» [20, с.218–220].

Интересен документ от 18 марта 1602 г., в котором разрешается покупка недвижимости:

«Шкиою со своей женой Марией и с братом Даном, из Венгерской Земли, дозволяется купить вотчину в селе Пояна, вблизи реки Сирета» [21, с.35–36].

В целом, отмечая благоприятный статус иностранцев в средневековой Молдове, важно отметить, что ему способствовало также отношение к ним местного населения. Молдова – единственная страна в Юго-Восточной Европе, где не было известно межнациональных и межконфессиональных конфликтов [6, с.46].

Молдаване были удивительно гостеприимным народом. Далматинский дипломат Антон Веранчис отмечал, что

«такое гостеприимство встречается редко... В домах удивительная чистота, и они готовы отдать путнику хлеб, брынзу, молоко и все,

что есть в их доме. Но только если путник ведет себя достойно, а если нет, то может быть и побит хорошо» [16, с.331].

Иногда гостеприимство, на взгляд иностранцев, переходило рамки возможного и дозволенного. Роберт Барграв писал, что путнику предлагалось лечь спать в одной комнате с женщинами [16, с.487]. Фернан Бродель «Структурах повседневности» описывает аналогичную ситуацию в Центральной Европе. Он также использует в качестве источника сведения миссионера Франсиска Павинеза, который посетил Польшу в XVII в. и столкнулся с тем, что должен был спать в одной комнате с женщинами. Эту ситуацию автор объясняет отсутствием отелей [1.А, с.323].

Описывая гостеприимство в высших социальных слоях, все иностранцы отмечали роскошь и красоту приемов, подобную европейским.

Самуил Твардовский описывает прием у Стефана Томши (1621–1623):

«Прием необыкновенно богатый. Вино подавали в золоченых стаканах, стол был уставлен серебряными блюдами и изобиловал многочисленными яствами, особенно мясными. Зал был красиво освещен, и играла приятная слуху музыка» [15, с.151].

Иоанн Кемени, рассказывая о свадьбе в 1643 году великого гетмана литовского Яна Радзивила и Марии, дочери Василия Лупу (1634–1653), отмечал ее пышность.

«Из Польши прибыло много магнатов и королевских посланников, а также нобилей и всадников – всего около 2000 человек, очень хорошо одетых. Но, по правде говоря, не были они одеты лучше местных бояр. Одежды из соболя и шелка были обычными, столы изобиловали различными кушаньями, приготовленными по польской моде, а вся посуда была из серебра. В общем, стол приготовлен по подобию лучших королевских дворов. Во главе стола, на почетном месте, сидел польский посол, рядом с ним жених Радзивил, затем киевский митрополит Петру Мовилэ, сын Симеона Мовилэ. Он и повенчал молодых, хотя Радзивил был кальвинистом» [16, с.135–137].

Интересно, что почти через десять лет, в 1652 г., немецкий анонимный автор, описывая свадьбу второй дочери Василия Лупу Руксанды с сыном Богдана Хмельницкого Тимушем, также отмечает подражание

Лилия ЗАБОЛОТНАЯ. Этносоциальная характеристика...

польской моде как в убранстве столов, так и в одежде, «украшенной мехами и драгоценностями» [16, с.472–477].

Английский купец Роберт Барграв, посетивший Молдову в 1652 г., подчеркивает огромное влияние польской моды:

«...Женщины носят короткие польки [крестьянский жакет, сшитый в талию – Л.З.], юбки длинные, блузы расшитые... и обуваются в постолы, похожие на польские. Волосы женщины заплетают в две косы и обрамляют ими голову» [16, с.486–487].

Таким же образом ухаживали за волосами женщины из Польши, Венгрии и России в XVI–XVII вв. Как отмечает Г. Вейс, в этих странах «замужние женщины заплетали волосы в косы, которые обвивали вокруг головы» [3, с.434].

В целом первая половина XVII в. характеризовалась огромным влиянием польской моды. Это объясняется рядом причин – широкими экономическими и торговыми контактами с Польшей. Дорогие европейские ткани, украшения, предметы роскоши и т.д. ввозили в Молдову, в первую очередь, львовские купцы. Город Львов (входивший тогда в состав восточных воеводств Речи Посполитой) выступал в качестве главного посредника в импорте тканей в Молдову из Фландрии, Бранбанта, Германии и Речи Посполитой [8, с.231].

Особое место в соотношении местного и иностранного элемента играли межконфессиональные браки, которые были приняты в Молдове, особенно в аристократических кругах.

Если заключение династических браков между европейскими дворами (в Молдове самыми распространенными были браки с польской королевской семьей) диктовалось, прежде всего, различными интересами (в первую очередь, политическими) и это считалось нормой современной морали, то смешанное вступление в брак рядовых православных и католиков возмущало католических миссионеров. Они считали, что это приводит к сужению сферы влияния католицизма. Особенно негодовали миссионеры против повторного вступления в брак.

Иоханн Соммер в своих записках отмечал:

«В этой стране не уважается семейный кодекс. Разводятся легко. Женщину достаточно слегка ударить или пожурить, и она тут же подает на развод, заплатив мужу 1/3 золотого. Этот обычай переняли венгры и немцы, иногда имея впоследствии несколько браков» [13, с.260–261].

Бонничи также подчеркивал, что

«разводятся с легкостью. С такой же легкостью переходят в другую веру» [16, с.24].

Подобную ситуацию описывает и Квирини:

«...в случае, если католические священнослужители пытались принудить их вернуться к первому браку или отлучить от церкви, они (прихожане – Л.З.) сразу же переходили в православие, где разрешались разводы. И служителям церкви оставалось только замаливать их грехи» [15, с.44].

И только Бакшич, единственный, писал, что

«...в те времена, если молдаванин хотел жениться на католичке или католик на молдаванке, то господарь приказывал надевать им на голову раскаленный медный обруч и таким образом наказывать» [16, с.79].

Такое наказание маловероятно, документально это не подтверждается. Кроме того, Молдова была страной с высоким уровнем конфессиональной толерантности. Разные народы и религии сосуществовали здесь мирно и бесконфликтно, что подтверждает вышеизложенный материал.

В целом, говоря о колонизации иноземных жителей в молдавских средневековых городах, можно отметить, что они вносили дополнительное разнообразие и колорит в этносоциальную структуру местного населения, чему способствовали политика господарей, гостеприимство, религиозная и национальная терпимость местного населения. Это отличало Молдову от других стран Центральной и особенно Юго-Восточной Европы, где межнациональная борьба проходит красной нитью через всю историю (до настоящего времени). Молдова, к примеру, стала одной из стран, где гуситы после 1437 г. нашли приют и были приняты лично господарем Петру Рарешом. Впоследствии они осели в Тротуше, Бакэу, Романе, Хырлэу и других городах.

Можно констатировать, что католики по численности преобладали над другими группами немолдавского населения. Помимо западных и северо-западных городов, они проживали также на юге Молдовы, в городах-портах [2, с.71]. Согласно обобщенным исследованиям, 60% католиков жили в городах, остальные – в селах [8, с.177]. Католическое население было составной интегральной частью большинства городов

Молдовы [см. диаграммы № 6–16]. Взаимопроникновение и взаимовлияние православного и католического населения сыграло определенную роль в возникновении специфики этих городов. Совместное на протяжении веков существование различных культур дало симбиоз ярких достижений в архитектуре (строительстве церквей и костелов), обычаях и традициях.

Католичество оказало определенное влияние на культуру и религиозное мировоззрение местного населения городов Молдовы, представленное археолого-архитектурным и фольклорно-историческим материалом.

Подводя итоги, необходимо еще раз подчеркнуть важность свидетельств католических миссионеров и путешественников. Документы и материалы, представленные очевидцами событий, дают возможность выявить особенности восприятия ими населения городов Молдавии проследить пути формирования стереотипов, поэтому необходимо вводить в научный оборот широкий круг источников разного характера, даже тех, которые, на первый взгляд, играют второстепенную роль, обращать серьезное внимание на смежные исторические и историко-культурные проблемы, искать различные варианты интерпретаций событий.

Взгляд автора-путешественника, купца, миссионера на мир молдавской жизни, взгляд, который он разделял со своими современниками, побуждали его искать парадоксальные ситуации и выделять именно их из потока информации. Сугубая прозаичность быта и повседневных отношений внезапно раскрывается по-новому, будучи рассмотрена под углом зрения другой социокультурной среды.

Источники и литература

1. Бардах Ю., Леснодарский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – М. 1980.

1.А. Бродель Ф. Структуры повседневности. – М. 1986.

2. Бырня П.П. Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье (XV – начало XVI вв.). – Кишинев: Штиинца. – 1984.

3. Вейс Г. История цивилизации. Т.III. – М., 1998.

4. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Феномен средневекового урбанизма. Т. 1. – М.: Наука. –1999.

5. Город как социокультурное явление исторического процесса. – М.: Наука. – 1995.

6. *Заболотная Л.П.* Гостеприимство молдаван глазами иностранцев (XVI-XVII вв.) // Raportul Național al Dezvoltării umane. Programul Națiunilor Unite pentru Dezvoltare. UNDP. – 2000.
7. История Болгарии. Т. 1. – М.: АН. – 1954.
8. История народного хозяйства Молдавской ССР (с древнейших времен до 1812 г.) – Кишинэу. – Штиинца, 1976.
9. *Ланно Г.М.* География городов. – М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС. – 1997.
10. *Тодоров Н.* Краткая история Болгарии. – София. – 1977.
11. *Bogdan I.* Documente lui Ștefan cel Mare. Vol. II. – București. – 1914.
12. *Călători străini despre Țările Române.* Vol. I. – București. – 1968.
13. *Călători străini despre Țările Române.* Vol. II. – București. – 1970.
14. *Călători străini despre Țările Române.* Vol. III. – București, 1971.
15. *Călători străini despre Țările Române.* Vol. IV. – București, 1972.
16. *Călători străini despre Țările Române.* Vol. V. – București. – 1973.
17. *Costăcel V., Panaitescu P., Cazacu A.* Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV – XVIII). – București. – 1957.
18. Dicționarul explicativ al limbii române. – București. – 1998.
19. Documente privind istoria României. A. Moldova, veac. XIV, XV. Vol. I. – București. – 1954.
20. Documente privind istoria României. A. Moldova Veac XVI. Vol. II. – București: 1953.
21. Documente privind istoria României. A. Moldova Veac XVII. Vol. I. – București: 1952.
22. Documente privind istoria României. A. Moldova Veac XVII. Vol. II. – București: 1953.
23. *Giurescu C.* Târguri sau orașe și cetăți Moldovene din secolul al X-lea până mijlocul al XVI-lea. Ediția a II-a. – București. – Editura Enciclopedică. – 1997.
24. *Hurmuzaki E.* Documente privitoare la istoria românilor. Vol. XI. – București. – 1884.
25. *Panaitescu P.P.* Călători poloni în Țările Române. – București. – 1930.
26. *Ureche Gr.* Letopisețul Țării Moldovei de când s-au descălecat țara... // Letopisețul Țării Moldovei. – Chișinău. – Hyperion. – 1990.
27. *Zabolotnaia L.* Corelații între populația catolică și cea ortodoxă în mediul urban din Moldova (sfârșitul secolului al XVI-lea – mijlocul secolului al XVII-lea), pe baza relatărilor misionarilor catolici // Historia Urbana, tomul XI, nr. 1-2, București, 2003.
28. *Zabolotnaia L.* Formarea și stabilirea pieței orașenești în Moldova. Teza de doctor în științe istorice. – Chișinău. – 1997.

Лилия ЗАБОЛОТНАЯ. Этносоциальная характеристика...

Лилия Заболотная (Кишинев, Молдова) Этносоциальная характеристика католического населения в городской среде Молдовы XVI–XVII ст. (на основе сведений католических миссионеров и путешественников)

В статье рассмотрено своеобразие молдавских городов, в частности их пестрый этносоциальный состав в XVI – середине XVII вв. замеченное очевидцами-иностранцами, посетившими Молдову в данный период. Отмечается, что процент католического населения в городах средневековой Молдовы всегда был достаточно высок и варьировался в зависимости от внутренней и внешнеполитической ситуации и конъюнктуры.

Ключевые слова: католическое население, письменные свидетельства иностранных миссионеров и путешественников

Lilya Zabolotnaya (Kishinev, Moldova) Eтносоціална характеристика католицького населення в міському середовищі Молдови XVI–XVII ст. (на основі свідчень католицьких місіонерів та мандрівників)

В статті проглянуто своєрідність молдовських міст, зокрема їх строкатий етносоціальний склад в XVI – середині XVII ст. зафіксовані очевидцями-іноземцями, які побували в Молдові в цей період. Відзначається, що відсоток католицького населення в містах середньовічної Молдови завжди був достатньо високий та варювався залежно від внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації та кон'юнктури.

Ключові слова: католицьке населення, письмові свідчення іноземних місіонерів та мандрівників

Lilya Zabolotnaya (Kishinev, Moldova) Ethnic and social description of catholic population in the city environment of Moldova of the 16th – 17th item (on the basis of information of catholic missionaries and travelers)

Originality of moldavian cities is considered in the article, in particular their pied ethnic and social composition in 16th – to the middle of 17th centuryes noticed eyewitnesses-foreigners, visiting Moldova in this period. It is marked that the percent of catholic population in towns of medieval Moldova always was high enough and varied depending on an internal and foreign-policy situation and state of affairs.

Key words: catholic population, writing certificates of foreign missionaries and travelers

Надежда СТАРОДУБЦЕВА
(Волгоград, Россия)

**Протоколы инквизиции
как источник по социально-
политической истории Лангедока
(середина XIII – начало XIV вв.)**

Протоколы инквизиции – очень ценный, но недостаточно изученный (особенно в отечественной исторической науке) источник. И если его применение в работах религиоведческого характера довольно широко [1; 2; 4; 7], то при изучении вопросов социо-политического развития этого не наблюдается. Если смотреть на протоколы с точки зрения их информативной ценности как источника по социально-политической истории, их использование может быть весьма плодотворным. Социальные отношения, культурные трансформации и политическая ситуация в регионе не входили в область интересов Церкви (по крайней мере, в это время), а посему маловероятно, что сведения такого рода подвергались искажениям.

В применении к Лангедоку использование протоколов допросов инквизиции особенно уместно, поскольку источников, выражающих позицию местного населения рассматриваемого периода очень мало. В основном, это сочинения трубадуров. Поэтому анализ протоколов инквизиции может быть весьма полезным для воссоздания объективной картины той эпохи.

Само возникновение и организационное оформление инквизиции как особого института, занимающегося расследованием дел, связанных с преступлениями против веры, произошло в Лангедоке в 30-е годы XIII в. в связи с широким распространением еретических учений (особенно катаризма¹) на этих землях. Главными функциями инквизиции

¹ Катаризм – гетеродоксическое учение, распространившееся в Европе в XI – XIV вв. Территории нынешнего юга Франции были центром этой ереси. основополагающие моменты вероучения: дуализм творения и, соответственно, творцов (небесное, духовное, доброе создано Богом;

стали выявление и розыск лиц, имеющих отношение к ереси. Имеются в виду как обычные верующие, так и духовные лидеры секты, называемые «совершенными»². Результатом розыскных действий становилась серия допросов подозреваемого и заседание трибунала, выносившего приговор.

Документальным выражением деятельности инквизиции как раз и были протоколы инквизиционного трибунала, представляющие собой запись допроса (или нескольких допросов) одного лица по вопросам ереси.

Каждый протокол имеет определенную структуру: открывается датой, именем и (не всегда) обозначением социального статуса или профессии допрашиваемого, а также словами клятвы, обязующими говорить «полную и чистую правду о ереси». Затем следует изложение всего, что допрашиваемый помнит о ереси и ее сторонниках, перемежаемое время от времени уточняющими вопросами членов инквизиционного трибунала. Завершается протокол перечислением председателей трибунала в лице одного или двух инквизиторов и свидетелей допроса с обозначением их статуса (монах Ордена Миноритов или Ордена Братьев-проповедников, приор и т.д.), а также их подписями. Если подозреваемый в преступлении против веры подвергался серии допросов или же являлся позднее по собственной инициативе, вспомнив обстоятельства, не названные им ранее, новая информация по той же схеме дописывалась в дело. По окончании допросов, на заседании трибунала выносилось решение о наказании: от легкой епитимьи до смертной казни через сожжение (впрочем, исполнение последней полностью возлагалось на светские власти).

земное, материальное, злое создано Дьяволом); учение о метемпсихозе (цепь перерождений и, следовательно, земную жизнь, порожденную Дьяволом, можно прервать, только достигнув истины посредством катарского учения); отрицание власти Папы Римского, католических таинств и в целом католической церкви, которые, как и все земное, берут начало от злого бога и т.д.

² Термином «совершенные» инквизиторы обозначали тех членов секты катаров, которые прошли посвящение, соблюдали все каноны катарского вероучения, читали проповеди и совершали *consolamentum* (дословно – «утешение») – особый обряд, заменявший все католические таинства. Из числа «совершенных» избирались епископы (катарская ересь была структурирована в несколько епископальных церквей).

Поскольку инквизиционный трибунал не везде действовал постоянно, к тому же менялись лица, возглавляющие его деятельность, протоколы компоновались в регистры в соответствии с периодом составления и местностью, в которой производилось расследование.

К сожалению, нельзя рассчитывать на полноту и цельность этих документов. Каждый из регистров представляет собой компиляцию разрозненных протоколов. Причем, часть фолиантов, входящих в регистр, утеряна. Некоторые протоколы обрываются на середине.

В нашей статье будет представлен анализ трех регистров протоколов лангедокской инквизиции:

1. Cahiers de Bernard de Caux. Agen, Cahors, Toulouse (1243 – 1247) [3];
2. Registre de l’Inquisition de Toulouse (1273 – 1280; с добавлением от 26.01.1282 г.)^[6];
3. Registre de Geoffroy d’Ablis. Sabartes (1308 – 1309) [5].

Все три регистра представляют собой своеобразный «срез» южнофранцузского общества на разных этапах его включения в Французское государство и унификации с северофранцузскими территориями.

Первый регистр составлен вскоре после смерти Графа Тулузского Раймонда VII, когда управление его землями перешло к его дочери и ее мужу Альфонсу Пуатье, который был братом французского короля Людовика IX. При этом Лангедок еще сохранял некоторое независимое положение, хотя основания его жизни и приводились постепенно в соответствие с тем, что происходило на Севере Франции.

Второй регистр составлен спустя некоторое время после смерти Альфонса и Иоанны, когда Лангедок, вопреки завещанию последней, которое объявили недействительным, перешел под непосредственное управление французской короны.

И, наконец, третий регистр относится к периоду, когда Юг Франции уже воспринимался как неотъемлемая часть французского государства.

Из протоколов мы можем извлечь различную информацию, касающуюся социальных вопросов и политических настроений, и проследить изменения, происходившие с течением времени и со сменой политической и социо-культурной ситуации в регионе.

Для начала посмотрим, *кто и каким образом производил дознание.*

В Cahiers de Bernard de Caux члены инквизиционной комиссии представлены исключительно духовными лицами. Это монахи Ордена

Братьев-проповедников и Ордена Миноритов. Следствие и принятие решения полностью оставлено на их попечение. Особая ценность этого регистра определяется тем, что с ним во многом связано формирование определенного «стиля» дознания и оформления процедуры, который господствовал у доминиканских инквизиторов до начала следующего века, а также складывание градации греховности (об этом ниже).

В *Registre de l'Inquisition de Toulouse* обязательным участником разбирательства становится светское лицо. Обычно это публичный нотариус, который и ведет запись протокола. Всего в этом регистре можно насчитать 6 нотариусов, 5 из которых постоянно участвуют в заседаниях трибунала. Впрочем, его роль в заседании формальна: он составляет протокол и выполняет функции свидетеля дознания. Но за то, что Церковь предоставляет государству право участвовать в процессе расследования дел, чиновники высшего звена, в соответствии со своими должностными обязанностями, активно участвуют в поиске еретиков. В результате, мы встречаем признания такого рода:

«Я был в этой вере около двадцати пяти лет и я окончательно покинул ее на следующий день после Пасхи, или же в ноны месяца апреля [5.04.1247], когда я был арестован и отправлен на допрос сеньором сенешалем» [6, с.68].

Инквизиторы и духовные лица, выступающие в качестве свидетелей, являются членами ордена Братьев-проповедников (доминиканцев). На наш взгляд, мнение о том, что инквизиторы везде были доминиканцами и что для последних проведение инквизиционного расследования – естественное занятие, является некоторым упрощением. Скорее, подобную ситуацию можно считать особенностью Тулузского трибунала этого периода, связанную, возможно, с тем, что здесь располагались так называемые «студии» от Ордена Братьев-проповедников, где производилось обучение, а также с тем, что сам трибунал разместили в «доме проповедников».

В еще большей степени светские лица задействованы в деятельности инквизиции в 1308 – 1309 гг. В *Registre de Geoffroi d'Ablis* практически в каждом протоколе говорится об участии в работе трибунала нескольких нотариусов (причем, большинство из них уже не публичные, а королевские нотариусы), профессора права и представителя «от знати», что, опять-таки, свидетельствует о постепенном расширении вмешательства государства с целью поставить под контроль (в том числе, общественный) деятельность этого института.

В течение рассматриваемого периода, очевидно, меняются и приемы дознания. *Cahiers de Bernard de Caux* не слишком насыщены признаниями и доносами. По всей видимости, инквизиция в тот период не применяла чрезвычайных мер к допрашиваемым с целью вынудить их на признательные показания.

Деятельность инквизиции в 1273–1280 гг. можно назвать более успешной, нежели в ранние периоды. В *Registre de l'Inquisition de Toulouse (1273–1280)* гораздо больше признаний и свидетельских показаний, чем в *Cahiers de Bernard de Caux (1243–1247)*. Сами показания при этом насыщены именами и фактами.

По-видимому, это объясняется тем, что, ощущая полную поддержку со стороны светских властей, инквизиционный трибунал считал возможным применять более суровые методы при дознании, т.е. запугивание, длительное содержание в заключении и пытки. Свидетельством тому может служить тот факт, что допрашиваемые довольно часто меняют показания, а некоторые говорят о своем страхе перед инквизицией. Так, Петронилла из Верфёй заявляет: «В моем первом признании я из страха сказала, что поклонялась «совершенным», в то время как я этого не делала» [6, с.7]. Риксанда де Мираваль, на вопрос о причине своего бегства говорит: «Потому что я боялась инквизиции» [6, с.107]. И таких заявлений немало. Страх становится главным переживанием. В результате, лица, предстающие перед трибуналом, часто оговаривают себя и других, пытаясь смягчить наказание. Поэтому поздние протоколы отличаются обилием подробностей.

Но если в *Registre de l'Inquisition de Toulouse (1273–1280)* отмечается, что страх заставляет людей скрываться бегством, то в *Registre de Geoffroy d'Ablis (1308–1309)* он же приводит людей с добровольными признательными показаниями даже без вызова со стороны инквизиции, т.к. это давало надежду на снисхождение трибунала. Это можно считать доказательством эффективности деятельности инквизиции по розыску подозреваемых и борьбе с еретиками.

Не менее интересно рассмотреть *состав допрашиваемых*.

Если говорить о 1243–1247 гг., мы видим, что из 28 допрошенных 17 (т.е. почти две трети) занимали высокое положение в обществе, из них: 4 сеньора, 7 рыцарей, 2 дамуазо³, 1 дамуазель⁴, из числа ближай-

³ Знатный человек, сын рыцаря, который еще не прошел посвящение в рыцари или не имеет средств для этого.

⁴ Девушка благородного происхождения.

шего окружения Графини Тулузской, а также 1 сенешаль⁵ Раймонда VII и 1 балль⁶.

В регистре Тулузской инквизиции за 1273 – 1280 гг. среди 54 допрошенных нам встречается всего 9 человек (т.е. одна шестая часть) из привилегированных слоев: 6 рыцарей, 2 дамуазо, 1 жена рыцаря. Остальные представлены выходцами из городских слоев очень пестро и по достатку, и по социальному статусу: ремесленники разных мастей, торговцы, зажиточные горожане, слуги и т.д.

В регистре протоколов инквизиции за 1308 – 1309 гг. из 17 допрошенных 8 (почти половина) имеет знатное происхождение (5 дамуазо, 2 рыцаря, 1 жена рыцаря), а еще 8 являются выходцами из горожан, близких к знати.

Такое пристальное внимание инквизиции к знати можно объяснить тем, что ее представители довольно долгое время занимали ведущее положение в среде оппозиции новой власти и инициировали различные восстания. Особенно явным это становится, если вспомнить, что *Cahiers de Bernard de Caux* и *Registre de Geoffroi d'Ablis* (т.е. те, в которых знать представлена особенно широко) составлялись вскоре после мятежей. Первый – после неудачной попытки Раймонда VII вернуть себе полную власть над своими землями, а второй – после заговора (опять же, неудачного) с арагонским принцем Фердинандом.

По всей видимости, борьба с оппозиционными настроениями среди местной аристократии при помощи инквизиции была результативной, поскольку последний регистр демонстрирует нам покорность знати и ее стремление к сотрудничеству, что выразилось в их готовности с легкостью отказаться от старых убеждений и выдать своих, теперь уже бывших, товарищей.

Протоколы нам показывают, что менялись также *количество и состав* самих «совершенных».

В первом регистре упоминается около полутора десятков имен «совершенных», с которыми регулярно встречались допрашиваемые. И среди них около половины имели знатное происхождение: это были

⁵ В средневековой Франции королевский чиновник, глава судебно-административного округа (сенешальства); представитель судебной или финансовой местной власти в феодальной Франции (как в данном случае).

⁶ Королевский чиновник, глава судебно-административного округа, бальяж.

либо сестры, либо матери местных сеньоров и рыцарей или даже сами рыцари и сеньоры в молодости (как, например, рыцарь Маффрэ де Поляк [3, с.93–97], с чьим признанием можно ознакомиться в данном регистре).

В протоколах за 1273 – 1280 гг. нам встречается больше двух десятков имен «совершенных», ведущих регулярную проповедническую деятельность (но это может быть связано не с ростом количества «совершенных», а с тем, что в этом регистре сохранилось больше протоколов). Причем, среди них все реже встречаются имена знатных лиц. Почти все «совершенные» этого периода были выходцами из городских слоев.

Если же говорить о последнем регистре, то здесь упоминаются имена всего 5 «совершенных», которые были горожанами по происхождению. Интересно, что трое из них некогда были нотариусами.

Это еще один показатель того, что знать постепенно отходит от катаризма и оппозиции властям в целом, передавая лидерство в этих делах представителям городской среды.

Как уже упоминалось ранее, опираясь на признания свидетелей, инквизиционный трибунал выработал особую *градацию населения, исходя из их причастности к ереси*, т.к. целью инквизиции было не только определение круга лиц, тем или иным образом связанных с ересью, но и их своеобразная “классификация”, которая бы позволила выстроить определенную систему взаимоотношений с ними. В *Cahiers de Bernard de Saux* мы можем выделить следующие категории:

1. те, кто виделся с «совершенными»;
2. те, кто давал им что-то (еду, деньги) или принимал в дар;
3. те, кто укрывал совершенных;
4. те, кто принимал пищу вместе с «совершенными»;
5. те, кто поклонялся «совершенным» и слушал их проповеди;
6. нераскаявшиеся еретики, «совершенные».

Принадлежность к определенной категории (расположены в порядке возрастания тяжести вины) определяла наказание, а также степень подозрительности со стороны светских и духовных властей в отношении них в дальнейшем и возможность/невозможность вести полноценную жизнь. Чем выше категория, тем больше ограничений накладывалось на общественную активность человека (например, запрет занимать официальные должности).

В *Registre de l'Inquisition de Toulouse* эта градация была расширена. Появились новые категории «подозрительных»:

- те, кто ел хлеб, благословенный «совершенными»;

- те, кто не способствовал аресту «совершенных»;
- те, кто сопровождал «совершенных» в их путешествиях;
- те, кто ассистировал при еретикации⁷.

В *Registre de Geoffroy d'Ablis* эта тенденция получила дальнейшее продолжение. Теперь добавились:

- те, кто не донес на еретиков;
- те, кто заключил «пакт» с «совершенными»⁸.

Увеличение градации ведет к росту числа лиц, которых можно включить в классификацию «подозрительных», а также к ужесточению мер, применяемых по отношению к ним.

Особенно важным нам представляется рассмотреть *круг вопросов, затрагиваемых в протоколах*. Естественно, что изначально инквизиторы были нацелены на получение максимально обширной информации о секте катаров. В связи с этим, тематика вопросов, задаваемых инквизиторами, в основном была связана с догматикой, а также с выяснением лиц, причастных к ереси. Особенного много информации нам в этом смысле дает Дополнение к *Cahiers de Bernard de Caux* [3, с.151–164], содержащее свидетельства против одного из нераскаявшихся еретиков.

Но постепенно инквизиция начинает интересоваться и другими вопросами. В 1273–1280 гг. помимо розыска еретиков, она занимается и вопросом борьбы с богохульниками, что может служить доказательством активного внедрения французского законодательства на территории Лангедока⁹ и свидетельством расширения масштабов деятельности инквизиционного трибунала. Судя по протоколам тулузской инквизиции, понятие «богохульство» толковалось довольно широко. Под эту

⁷ Обряд, обычно совершаемый перед смертью, гарантировавший, по мнению катаров, избавление от цепи перерождений в земном мире.

⁸ Согласно представлениям катаров, обряд еретикации можно совершить только в том случае, если человек заявляет о добровольном его принятии, и никогда, если человек «уже потерял дар речи» но, ввиду активных преследований, «совершенные» далеко не всегда успевали вовремя прибыть к постели умирающего. В связи с этим, в начале XIV в. появляется практика заключения так называемого «пакта», когда человек заранее обговаривал необходимость совершения над ним обряда еретикации, даже в том случае, если он уже будет не способен говорить.

⁹ Имеется в виду так называемый «Великий ордонанс» Людовика IX, представляющий собой комплекс королевских указов, затрагивающих различные сферы жизни французского общества. Ряд ордонансов был посвящен борьбе с богохульством.

категорию попадали как не вполне соответствующие католической догматике утверждения (как, например, мысль о тождественности крови и души или о том, что Дева Мария была не человеком, а ангелом), так и совершенно рациональные идеи о том, что урожай зависит от плодородия земли, а не от произволения Бога.

Однако, вольно или невольно, в протоколах освещается более широкая проблематика. Наиболее показательны в этом смысле изменения *в вопросах, более всего интересовавших общество того периода*. В *Sahiers de Bernard de Saux* разбирательства полностью посвящены догматике и взаимоотношениям с Церковью. Мы видим, что в умах людей понимание свободы очень тесно связано с вопросом отношений с Церковью. Многие из тех, кто признался в своей причастности к ереси, в числе своих воззрений перечисляли следующее:

«Таинства крещения и брака ничего не значат... до времен святого Сильвестра мессы не проводились, а Церковь не имела никаких владений; *в течение ближайших двадцати лет Церковь исчезнет*» [3, с.154] (курсив мой – С.Н.).

То есть, именно католическая Церковь представляется местными жителями главным виновником ущемления их прав и свобод, и с ее падением связывается освобождение Лангедока. Это было одной из важнейших причин столь жестких мер, применяемых против еретиков. Впрочем, и сами эти меры вызывали резко негативную реакцию местных жителей. Многие, как и Пьер Уиссак, говорили, что

«он ничего не даст за все мессы, что проводятся в Каоре, и что если судьи инквизиции изгонят его, он уйдет; и что он не даст и выеденного яйца за отлучение от церкви, т.к. Церковь провела очень много несправедливых судебных процессов» [3, с.27].

Этот мотив сохраняется и в дальнейшем. Традиционным для регистра тулузской инквизиции является высказывание, что «Римская церковь не является истинной церковью, так как в ней нет ничего, кроме тщеславия» [6, с.2]. В начале XIV в. катарские проповедники подобным же образом наставляли паству, о чем нам и сообщают допрашиваемые:

«Я слышал, как эти «совершенные» говорили, что они добрые люди, что они ведут праведную жизнь, и что их вера лучше, чем наша. Они меня также спрашивали, как я могу верить, что юре,

преисполненный грехов, может отпускать какие-то из этих грехов, говоря, что он не может этого никоим образом, и чтобы я в это не верил» [5, с.161].

Но все же в *Registre de l'Inquisition de Toulouse* акценты несколько смещаются. В отличие от *Cahiers de Bernard de Caux* уже обнаруживаются высказывания, иллюстрирующие отношение к французам, что, по всей видимости, связано с настойчивой профранцузской политикой Альфонса Пуатье и с окончательной аннексией Лангедока Францией в 1271 г. Причем, это отношение разнится от неприязни к дружелюбию. Форесс, жена плотника Пьера Виталья, признается:

«Пьер говорил, что господство французов ему неприятно, что священнослужители и французы – это одно и то же, что за отказ и согласие они в равной степени истребляют людей» [6, с.34].

Зато дружба с французами, по признанию Журдэна, сына мессира Журдэна де Сэссак, вызывает недоверие к нему в кругу его знакомых [6, с.92].

В этом же регистре мы встречаем новое поколение жителей Лангедока, выросшее в принципиально иной социо-политической ситуации и считающее своим долгом борьбу с ересью, даже если их предки сами были еретиками. Так, один из представителей этой группы рассказывает следующее:

«Я никогда не видел «совершенных», если не считать того раза, когда один сбежал, [было это] в бастиде Пеш д'Азен. Я следовал за ним и хотел его по возможности арестовать, и для того, чтобы его арестовать я честно сделал все, что мог» [6, с.46].

Причем, что особенно интересно, противники ереси представлены в основном знатью, в то время как среди активных сторонников еретиков мы видим в основном горожан.

Естественно, что благорасположение к французам сопровождалось неприятием еретиков и, соответственно, наоборот. Таким образом, разделение общества на два лагеря происходит, исходя из двух критериев:

- отношение к катарам;
- отношение к французам.

В *Cahiers de Bernard de Caux* (1243–1247) эта проблема еще не стоит, потому, как засилье французов и навязывание политических и

социальных структур Северной Франции еще не проявилось в полной мере. А в *Registre de Geoffroy d'Ablis* (1308–1309) эта проблема уже не стоит, потому что вхождение Лангедока в состав Франции – состоявшийся факт. Поклонение же «совершенным» для большинства людей – дело прошлого. Практически все легко отрекаются от ереси и массово выдают своих бывших соратников. Катаризм еще не истреблен, но уже потерял свои функции идейно-политического течения, объединяющего вокруг себя сторонников Лангедока, независимого от Франции. Мы не встречаем ни одного высказывания негативного характера в адрес французов. Напротив, допрошенные, в особенности знатного происхождения, стараются доказать свою лояльность к власти.

Таким образом, протоколы инквизиции предоставляют нам разнообразную информацию, связанную с умонастроениями жителей Лангедока и общественными отношениями в этом регионе на протяжении времени с середины XIII в. до начала XIV в. и позволяют проследить изменения, происходившие здесь. Мы можем убедиться в том, что деятельность инквизиции увеличивает свои масштабы и ужесточает меры, что сопровождается разработкой процедуры следствия, но при этом увеличивается степень вмешательства в эти дела государства. В результате к началу XIV в. катаризм практически перестает играть важную роль в общественной жизни Лангедока, а знать из числа его активных защитников переходит в лагерь борцов с ересью и, одновременно, сторонников светских и духовных властей. В целом, использование протоколов оказывается весьма полезным для изучения вопросов социально-политической ситуации на Юге Франции в рассматриваемый период.

Источники и литература

1. *Brenon A.* Les archipel cathares, dissidence chretienne dans l'Europe medievale. Cahors, 2000.
2. *Brenon A.* Les cathares, pauvres du Christ ou apôtres de Satan? Paris, 1997.
3. Cahiers de Bernard de Caux. Ms Doat XII B.n. de Paris. Agen, Cahors, Toulouse. 1243 – 1247/ ed. et trad. par J.Duvernoy. Paris, 1988.
4. *Nelli R.* Ecritures cataras: La Cène secrète. Le Livre des deux principes. Traité cathare. Le Rituel occitan. Le Rituel latin. Textes précathares et cathares présentés, traduits et commentés avec une introduction sur les origines et l'esprit du catharisme. Carcassonne, 1968.
5. *Registre de Geoffroy d'Ablis.* Ms Latin 4269 B.n. de Paris. / ed., trad. et notes par J.Duvernoy. Paris, 1980.

Надежда СТАРОДУБЦЕВА. Протоколы инквизиции...

6. *Registre de l'Inquisition de Toulouse (1273 – 1280) / ed., trad. et annoté par J. Duvernoy. Paris, 1993.*

7. *Roquebert M. L'époque cathare. 6 vol. Toulouse, 1976 – 1979, Paris, 1998.*

Надежда Стародубцева (*Волгоград, Россия*) **Протоколы инквизиции как источник по социально-политической истории Лангедока (середина XIII–начало XIV вв.)**

В данной статье ставится цель определить, какую информацию о социально-политическом аспекте истории Лангедока середины XIII–начала XIV вв. мы можем извлечь из протоколов инквизиции этого периода. Дается общая характеристика источников, выделяется ряд категорий, по которым проводится их содержательный анализ и прослеживается эволюция этих категорий в течение обозначенного периода.

Ключевые слова: Лангедок, инквизиция, ересь, катаризм, протоколы

Надія Стародубцева (*Волгоград, Росія*) **Протоколи інквізиції як джерело з соціально-політичної історії Лангедоку (середина XIII–початок XIV ст.)**

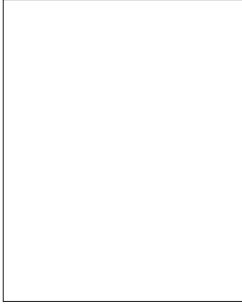
В статті розглянуто, яку інформацію про соціально-політичний аспект історії Лангедоку середини XIII–початку XIV ст. можливо з'ясувати із протоколів інквізиції цього періоду. Наведено загальну характеристику джерел, виокремлено низку категорій, за якими проводиться аналіз їхнього змісту та простежено еволюцію цих категорій протягом означеного періоду.

Ключові слова: Лангедок, інквізиція, ересь, катаризм, протоколи

Nadegda Starodubtseva (*Volgograd, Russia*) **Protocols of the inquisition as a source for social and political history of Languedoc (middle 13th – early 14th cc.)**

In this article we have to determine what kind of information about social and political aspects of history of Languedoc from middle 13th to beginning of 14th we can learn from report of the inquisition of this period. The general characteristic of sources is given, is separated the number of categories, on which their meaningful analysis is conducted and the evolution of these categories during the designating period is outlined.

Key words: Languedoc, Inquisition, heresy, katarizm, protocols

Віталій МИХАЙЛОВСЬКИЙ
(Київ, Україна)

**Як подільська шляхта
означувала свою територію
(за матеріалами
комісарських свідчень 1564 р.)**

Поділля як регіон згадується у джерелах із середини XIV ст. Походження цього терміну має свою давню і, як на мене, не до кінця завершену в історіографії дискусію. У цій розвідці зосередимо свою увагу на питанні: як шляхта в межах Подільського воєводства у середині XVI ст. окреслювала територію, на якій проживала. Для цього розглянемо документ «*Rewizja praw i przywilejów posiadaczy dóbr królewskich w Koronie na podstawie konstytucji 1562/3 o egzekucji praw i ustaw koronnych*», і проаналізуємо різні види її означення.

Як побачимо з наведених далі прикладів, шляхті йшлося про кілька «рівнів» розуміння свого регіону. Варто зауважити, що Подільське воєводство, яке виникло у 1434 р., займало лише невелику частину історичного Поділля. На середину XVI ст. воно було розділене на один гродський і цілу низку дрібних повітів, які залишилися від старого волостного поділу краю. Західна частина історичного Поділля з кінця XIV ст. відійшла до Руського воєводства, однак в низці документів навіть наприкінці XVI ст. зустрічаємося з ситуацією, коли деякі населені пункти Галицької землі означувалися як належні до Подільської землі. Східна, найбільша частина Поділля, що називалася Брацлавщиною, після перемир'я 1432 р. відійшла до складу Великого князівства Литовського. На час проведення ревізії документів на право земельної власності (1564 р.) Брацлавського воєводства ще не існувало, тому ця територія, як видно зі справи Єжего Язловецького про обмін маєтками (див. нижче), окреслювалася терміном «староство брацлавське і вінницьке». Відомо також, що територія Подільського воєводства до адміністративної реформи 1581 р., поділялася на цілу низку повітів (кам'янецький, летичівський, смотрицький, червоногородський, бакотський, ровський пізніше барський, хмільницький, зінківський,

Выталій МИХАЙЛОВСЬКИЙ. Як польська шляхта...

сатанівський, меджибіжський) [6, с.160]. Часом замість слова «повіт» уживалося «територія» [6, с.165].

Матеріал, який ліг в основу цієї розвідки, походить з комісарських свідчень, які були складені під час „Ревізії листів...” у Подільському воєводстві. Ця акція, за постановою сейму в Пйотркові 1562 – 1563 рр., відбувалася з 4 грудня 1563 р. по 21 березня 1564 р. [21, с.104] і була найбільшою у Польському королівстві ревізією з часу ревізії привілеїв 1469 р. Її проводив коронний підканцлер Войчех з Жихліна, чий підписи присутні на більшості оригінальних привілеїв з території Подільського воєводства [12, с.1–72]. Потреба у такій акції була пов’язана з виконанням рішень сейму по запровадження регулярного війська, на яке мала би йти одна четверта доходу з королівського маєтку. Ця сума дістала назву кварта, а військо, яке утримувалося з цих коштів, почали звати кварцяним.

Рукопис, про який ідеться, зберігається у Бібліотеці Чарторийських у Кракові під номером 1725/IV, має розмір 31×21 см і нараховує 209 аркушів. Стара пагінація сторінок помилкова, за новою документ нумерується від с. 36 по с. 516. (с. 225 повторюється двічі). Весь рукопис писаний однією рукою, окрім с. 459 – 461, котрі писалися в другій половині XVII ст. У 1810 р. рукопис був повернений з Королівської бібліотеки в Стокгольмі. Назва рукопису за каталогом – „*Rewizja praw i przywilejów posiadaczy dóbr królewskich w Koronie na podstawie konstytucji 1562/3 o egzekucji praw i ustaw koronnych*” [4]. Копія, котра стосується виключно ревізії в Подільському воєводстві, зберігається у Центральному державному історичному архіві у м. Львові. Це облята (впис) до книги Тереховляньського гродського суду [2, с.45–74]. Ініціатором впису був королівській покоївник Миколай Черменьський, родина якого була пов’язана з Поділлям [18, с.196]. Невідомо, чи був документ також вписаний до книг кам’янецького земського або гродського суду, адже за цей період збереглася лише одна книга декретів за 1559 – 1586 рр. кам’янецького земського суду [1]. Принагідно зазначимо, що книг вписів як земського, так і гродського судів не було вже у середині XIX ст., про що свідчить опис актових книг, які зберігалися на той час у Київському центральному архіві [9, с.121–122].

Власне, текст рукопису складається з комісарських свідчень, укладених під час ревізії листів у подільському воєводстві, що, як видно з рукопису, проходила з 31 січня по 20 березня 1564 р. і була передумовою проведення першої люстраційної акції 1564 – 1565 рр., визначеної пйотрковським сеймом 1562 – 1563 рр. [16, XIII]. Ці свідчення є певним

додатком або юридичним коментарем до тих документів, котрі шляхта – посесори королівщин – надавала під час ревізії. Зібрання копій цих документів було вписано до окремого фоліанту, що зберігається у Головному архіві давніх актів у Варшаві [3].

Географія населених пунктів, вміщених до розділу „PALATINATUS PODOLIAE”, охоплює насамперед територію Подільського воєводства. Але зустрічаються документи, котрі стосуються сіл, розташованих у Галицькій землі Руського воєводства, насамперед у Теревовельському повіті. Часте зарахування цієї території у різноманітних документах коронної канцелярії до складу Подільського воєводства має давню історію, пов’язану з подіями кінця XIV ст., і може бути окремою темою дослідження. Зазначу лише, що йшлося про персональний вибір шляхтичем місця складання листів перед комісарами.

Спробуємо продемонструвати значну інформативність цього джерела на прикладі невеликого свідчення, розміщеного на сторінці 239, яке містить інформацію про документи, що були представлені на розгляд комісарів братами Яном та Флоріаном П’ясецькими:

[*Jan i Florian Piaseczczii*] **Psiecz i Kamienna Kucz** 20 M. S. (stare), 200 Fl. (stare)

Jan i Florian Piaseczczii¹ ukazalii dwa listi [3, 10 v–11; 21, 417–418; 3, 61 v–62; 8, 427, 429] na wsiach Psiecz i Kamienniej Kuczii stare summi dobre. Ukazalii tez i trzeczi listh od Vitulda ruski na summe

¹ Ян і Флоріан П’ясецькі або Пжезводські герба Забава або Яніна, старші сини Павла з Пжезводи П’ясецького та Анни Гинківни з Оринина, кам’янецького войського (1540–1548) [18, № 669]. Під час ревізії Ян і Флоріан домагалися разом з Карапчейовськими, Яцимірськими, Радецькими, Кліусом права на володіння цілої низки сіл у Подністров’ї. Ян П’ясецький помер перед 17 червня 1566 р. [11, 163; 17, № 3263, 3296, 3297] Бартош Папроцький у параграфі про герб Забава згадує двох П’ясецьких з Поділля:

„Dom Piaseckich na Podolu u Kamińca starodawny, z których jeden był od Wołochów zdradliwie przy Wiśniewieckim pojman, i odesłan do Turek; tam srogą śmiercią umorzon w Carygradzie nad odnogą morską ku Galacie idącą: Były dwie szubienice jedna pod drugą; na niższej były dwa haki długie, rozłożyste, a na onej wysokiej tylko śruba, u której był powróż. Tam go wciągnąwszy puszczono prędko; leżąc uwiązł za ud; załała go krew, bo się był na dół głową obócił, umarł prędko. Po nim Wiśniewiecki, który za żebro był uziął, obrócił się oczyma ku górze; był żyw do trzeciego dnia, aż go z łuki poganin postrzelił, gdy przeklinał Machometa i wiarę ich. Floryan brat tego zostawił potomstwo w onym kraju” [14, 557–558].

Выталій МИХАЙЛОВСЬКИЙ. Як польська шляхта...

[3, 61 v; 5, 164; 19, 108–109; 7, 119, 126; 15, 231]. Alie o then wzięto było na pytanie do crola Ie[go] M[ości] iesli ma bycz trziman. A crol Ie[go] M[ość] pothem iako ŷnych takich *cognitiq* do drugie[go] seimu odłozicz racził. Doziwocznie tez ukazalii na thi wsi niezawarthe *cuilibet in sua sorte* iszcz ma [3, 62 v–63].

Один з документів, про які йдеться у цьому свідченні – це привілей від 18 листопада 1433 р., наданий у Неполоміцах королем Владиславом II, де він записує своєму покоївнику Слабишу 60 гривень на селах Кужелева та Песець у Кам'янецькому повіті Подільської землі. Наступні документи походять з другої половини XV ст.: у Кракові 26 серпня 1467 р. король Казимир IV записав підкоморію Кристину Щуковському 20 гривень на с. Песець та Кам'яна Куча у Бакотському повіті Подільської землі; у Львові 21 вересня 1470 р. – Миколайові зі Щукова 30 гривень на селах Песець, Кам'яна Куча та Кобаковці у Бакотському повіті Руської [правильно – Подільської] землі. Руський документ Вітовта постав у Вільно 20 лютого 1430 р., що ним великий князь литовський записав своєму слuzі Волосові 100 кіп напівгрошків подільських на с. Волоска і дворах Песець і Кам'яна Куча на р. Калюс у Бакотському повіті Подільської землі. Лист на доживоття, про який згадує документ, стосується надання Янові і Флоріанові П'ясецьким 9 травня 1560 р., за підписом коронного підканцлера Філіпа Падневського. У документах зафіксовані такі суми грошей, записаних на селах – 20 гривень і 200 флоренів, 100 кіп подільських напівгрошків, 20 гривень на Песець та Кам'яну Кучу у документах 1467 р. і ще дві суми на 60 та 30 гривень у документах 1433 та 1470 рр. У двох останніх випадках йдеться ще й про інші села, тому важко визначити, яка сума припадала на ці два населених пункти. Так як суми записів були зроблені у різний час і у різних грошових одиницях, то ревізори намагалися перерахувати всі суми у звичні для людини середини XVI ст. польські злоті. На прикладі документів, поданих на розгляд комісарам Яном і Флоріаном П'ясецькими видно, наскільки інформативним є цей документ.

Отже, після побіжного ознайомлення з рукописом і матеріалом, який міститься у ньому, перейдемо до проблеми, що становить головний інтерес даної розвідки. Питання про те, як шляхта сприймала територію, на якій проживала, в українській історіографії практично не ставилося як дослідницька проблема. Винятком може слугувати розвідка Наталі Яковенко, присвячена життєвому простору та ідентичності руського шляхтича XVII ст. Йоакима Єрлича [10, с.475–509]. У ній дослідниця особливу увагу звертає на Єрличеву ідентичність, проаналізовану через

призму сприйняття ним території, на якій проживав він та його велика родина. Джерелом дослідження послужила «Кронічка..», написана самим Єрличем [10, с.494–497].

Під місцевим подільським регіоналізмом (мається на увазі територія Подільського воєводства) розуміємо певне усвідомлення шляхтою власної територіальної і соціальної окремішності, яка склалася внаслідок специфіки проживання на прикордонні, і, відповідно, сприйняття самої території. Фактом, що засвідчує існування у місцевої шляхти з першої чверті XV ст. відчуття окремішності, є відмова присягати на вірність Вітовтові у 1414 та 1418 рр. Лише з другої спроби у 1418 р. Ягайлові вдалося вмовити подолян на омаж новому володареві (король у своєму мандаті таким чином звертався до подільської шляхти – *ad nobiles Podolie: universis et singulis nobilibus, terrigenis, civibus et quibusquaque terre nostre Podolie*) [13, с.427–428]. Отже, цілком імовірно, що на час укладання «Ревізії» подільська шляхетська корпорація цілком усвідомлювала як свою регіональну окремішність, так і своє значення, яке вона використовувала у боротьбі за посідання королівщин упродовж другої половини XVI – першої чверті XVII ст.

Звичайно, аналізуючи лексику документа, слід пам'ятати, що він не фіксує пряму мову осіб, що свідчили перед комісарами, до того ж нам невідомі ані імена комісарів, ані писарів, що уклали і переписували цей документ. Хоча можна припустити, що вони були місцевого походження, принаймні, з руських земель Польського Королівства, про що свідчить їхня добра обізнаність у географії Поділля. Тож, імовірно, маємо справу з уявленнями про територію Поділля ширшого кола шляхти, яка, втім, не виходила за межі руських воєводств Корони.

Наперед зазначу, що ревізована територія сприймалася шляхтою на різних рівнях – від загальних «край», «Поділля», «прикордоння» до окремих частин воєводства, які окреслювалися «кутками».

Під «краєм» розумілося не тільки Поділля, Подільське воєводство, а й загалом територія на сході. Біля документів Амброзія Ормянчика із Секержинець комісари написали, що він має дім у підгородді Скальського замку, адже «у цьому краї» шляхта повинна мати біля замків двори [4, с. 222]². Те ж саме вони написали біля документів Яна Черменського, який представив привілей на «пустий» пляц біля Кам'яця [4, s. 225 a]. Цим же словом означувалися й села, де шляхта була посесорами. Територія їхнього розташування окреслювалася словосполученнями: *в тому краї, з тамтих країв* (с. Вербка і Крутнів Якуба Чепловського)

² Всі цитати з документи подані у додатку.

Выталій МИХАЙЛОВСЬКИЙ. Як польська шляхта...

[4, с. 242, 273], *там того краю* (с. Левківці Щенної Вороничової) [4, с. 254], *там тих країв* (с. Багринівці Чеклінських) [4, с. 255], *в тому краї подільському* (с. Ростяни Станіслава Струся) [4, с. 255].

Іншим означенням території, яким користувалися комісари, було *Поділля* в кількох варіантах – від старого і вживаного з середини XIV ст. словосполучення *подільська земля* до офіційної назви *подільське воєводство*, яке з середини XVI ст. починає витісняти в документах стару назву. В кількох випадках використовуються варіанти *на Поділлі* та *в Поділлі*. Подільська земля згадується у свідченнях Катажини Бучацької на с. Кужельова, Присілок та Песець [4, с. 222], Яна Черменського на с. Мельниця, Звиняч і Волковці [4, 226, 225 а], Станіслава Струся на сумах, записаних йому на м. Хмільнику та с. Ростяни [4, с.255] та в авантюрній спробі Кшиштофа Лясоцького «повернути» собі усю Подільську землю [4, с.271]. На противагу цим варіантам комісари лише один раз використали нову назву *подільське воєводство*, а саме – біля документів Івана Сутковського на с. Ольховець і Гірчична [4, с.258]. «*На Поділлі*» – позначені були свідчення Ядвіги, дружини покійного Кшиштофа Псарського на с. Чуково і Домброва [4, 224], хоча тут йшлося про місце служби Псарського, Мачея Вілковського на Внучківці [4, 249] та Йолтуха на с. Маркушовці [4, 249]. Лише один раз використано варіант «*в Поділлі*» біля свідчень Героніма і Балтазара Залеських на с. Окунів та Воєводинці [4, 227].

Зважаючи на прикордонний статус Подільського воєводства, варто було очікувати і появи такого означення, як *на пограниччю* або *на кордоні*. Якщо біля документів Миколая Вілковського на Криничинці було позначено, що надання було зроблене старостою для Каспра Вілковського, який ніс службу *на пограниччю* [4, с.227], то вже слово «*кордон*» мало декілька маркерів. У справі Станіслава Струся комісари зазначили, що с. Руда і ліс Рашків знаходяться на самому *валаському кордоні* і під самим Хотином [4, с.256]. А пустка Уланів, яка належала на той час руському воєводі Миколаю Сенявському, знаходилася за дві милі від Хмільника *на татарському кордоні* [4, с.257]!

Наступним рівнем регіональної ідентифікації виступають різні частини Подільського воєводства, які в комісарських свідченнях позначаються словом «*куток*» з різноманітними відтінками. Так, служební бояри барського замку Берлинські позначили місцезнаходження с. Берниці «*в тому кутку*» [4, с.236]. Біля свідчень вже згадуваного Якуба Чепловського на с. Крутнів комісари зазначили, що воно знаходиться у *небезпечному кутку* або ж *в тому пустому кутку і небезпечному* [4,

с.242]. У свідченнях скальського старости Героніма Лянцкоронського щодо м. Давидківці та с. Рогозна і Свидерів було сказано, що *куток*, в якому вони знаходяться, *подільський* [4, с.251]. А от у свідченнях Пйотра Понговського про с. Попрушна зазначено, що воно знаходиться у *хмільницькому кутку* [4, с.254].

Паралельне використання декількох географічних означень одночасно демонструють приклади родин Плоскирівських та Снітовських. Село Лодижинці, на яке представили комісарам документи Плоскирівські, було зазначене у летичівському повіті, а от службу його власники мали нести вже старості барському [4, с.244]. Наявність Барського повіту фіксується у цьому документі неодноразово. Снітовські ж несли службу кам'янецькому замку, а при цьому село Снітовка розташовувалося у летичівському повіті [4, с.266].

Ще одним прикладом є справа Єжего Язловецького, який подав документи про заміну сіл, які були розташовані в Короні Польській, кам'янецькому та коломийському повітах, і у Великому князівстві Литовському – брацлавському та вінницькому старостах. Останні були зазначені як прикордонні [4, с.262].

Тож, як видно з зазначених прикладів, територія Подільського воєводства мала кілька варіантів назв – від загального «край» до «Подільська земля», «Подільське воєводство». Хоча слово «край» у польській мові у XVI ст. означає країну, тобто Польське Королівство. Саме воєводство уявлялося як територія, що поділяється на повіти, які були прив'язані до замків (що відображає старий волосний поділ), і менші території, що звалися кутками. Саме «кутки» є добрим прикладом існування на той час серед шляхти уявлення про територію свого проживання та служби. Великою мірою такий спосіб конструювання простору Подільського воєводства пов'язаний з прикордонним статусом території та несенням військової служби в ситуації постійної загрози з боку татар і волохів.

ДОДАТОК

Копія: Kraków, Biblioteka XX Czartoryskich. Sygn. 1725/IV. „Rewizja praw i przywilejów posiadaczy dóbr królewskich w Koronie na podstawie konstytucji 1562/3 o egzekucji praw i ustaw koronnych”.

КРАЙ

Амброзій Ормянчик із Секержинець. Дім на підгородді Скальського замку.

s. 222

A ktemu powiadaiaq, zeby tam wthem kraiu byla potrzeba slachczie przy zamczecz dwori miemacz.

s. 225 a.

Выталій МИХАЙЛОВСЬКИЙ. Як польська шляхта...

Ян Черменський на пустий пляц біля Кам'янця

*... Isz tham snacz wthym craiu potrzebna, aby sliachcziczj miełj przy zamczecz
pliacze i domu.*

s. 242.

Якуб Чепловський на с. Вербка.

... A crol Ie[go] M[ość] pothem, iz wtham them Craiu na revisią.

s. 242.

Якуб Чепловський на с. Крутнів.

A crol Ie[go] M[ość] pothem na revisią iako wthamthem craiu.

s. 254.

Щенсна Вороничова на с. Левківці.

...tham tego craiu...

s. 255.

Чеклінські на с. Багринівці.

... tham tych kraïow.

s. 255.

Станіслав Струсь на с. Ростсяни.

...w thantem craiu podolskiem...

s. 273.

Якуб Чепловський на с. Вербка.

... stantych kraïow..., ... yne stam tych kraïow...

ПОДІЛЛЯ

Подільська земля

Катажина Бучацька на с. Кужельова, Прісілок та Песець.

s. 222.

...w ziemi podolskiej, a powiecie camienieczkiem...

s. 226

Ян Черменський на с. Мельниця і Звиняч

... w ziemie podolskiej, a camienieczkiem powiecie liezącich...

s. 225 a.

Ян Черменський на с. Волковці

*...w ziemi podolskiej a powiecie haliczkim liezącei pod zameczkiem pustem
Swiniacze nad Niestrem...*

s. 255.

Станіслав Струсь на суми записані на м. Хмільнику та с. Ростсяни.

... w ziemi Podolskiej liezącich.

s. 271.

Кшиштоф Лясоцький

...na ziemie Podolską.

НАУКОВІ ЗАПИСКИ. Т.19. КН. 1. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

на Поділлі

Ядвіга дружина покійного Кшиштофа Псарського на с. Чукова і Домброва.
s. 224.

...za służby ktore na Podoliu czyniwał, przeciwko turkom y tatarom...

s. 249.

Мачей Вілковський на с. Внучківці

Isz pustinia na Podoliu...

s. 249.

Йолтух на с. Маркушовці.

Iz pustinia na Podoliu...

в Поділлі

s. 227.

Геронім і Балтазар Залеські на с. Окунів та Воеводинці.

...w Podoliu et districtu bacotensi lieżączich.

В Подільському воєводстві.

s. 258

Іван Сутковський на частині с. Ольховець і с. Гірчична

... w woiewocztwie podolskiem lieżączce...

ПОГРАНИЧЧЯ

на пограниччю

s. 227.

Миколай Вілковський на с. Криничці

...starosta Casprowi Wilkowskiem, za służbi ie[go] ktore na pograniczu czynił...

КОРДОН

На валаському кордоні.

s. 256.

Станіслав Струсь на с. Руда і лісі Рашків.

... na samei graniczy walaskiei pod samem Choczimiem.

На татарському кордоні.

s. 257.

Воєвода руський на пустці Уланів.

...dwie milie za Chmielnikiem, na graniczy tatarskiej lieżączce[go].

КУТОК

В тому кутку

s. 236

Берлінські на с. Берничі.

Iz tam wthem kączie, a są snacz słuskowie Barowie potrzebni.

В тому небезпечному кутку

s. 242

Выталій МИХАЙЛОВСЬКИЙ. Як польська шляхта...

Якуб Чепловський на с. Крутнів.

A wsakze iz tez wtem tham kączie nieprzespiecznem...

В тому пустому небезпечному кутку

s. 242.

Якуб Чепловський

...wthamthem pustem kączie i nieprzespiecznem...

В тому кутку подільському

s. 251

Пан староста скальський на м. Давидківці, с. Рогозно і Свидеров.

A wsakze iz wtham them kączie podolskiem...

В тому кутку хмільницькому

s. 254.

Пйотр Понговський на с. Попрушна

A wsakze iz tez tham wthem kączie chmielniczkem...

СЛУЖБОВИЙ ТА АДМІНСТРАТИЧНИЙ РЕГІОНАЛІЗМ

s. 244

Плоскировські на с. Лодижинці.

... wies Lodzincze, w powiecie liaticzowskiem liezącą. Stą conditią, zeby czasu wtargnienia nieprzyacielskie[go], albo wynnich wsitkich potrzebach Rzeczypospolithej i czasu ruszenia pospolite[go], był się powinien staroszcze barskiemu przilączicz...

s. 266.

Снітовські на с. Снітовка.

... na wies Sniethowkę w powiecie liaticzowskiem liezącą s zachowaniem sluzby ku zamku camienieczkiemu.

КАЗУС ЯЗЛОВЕЦЬКОГО

s. 262

Язловецький обмін селами (Com[m]utatia wsi polskich ... za litewskie).

Села польські в кам'янецькому і коломийському повітах.

...w camienieczkiem i colomyskiem powieziech liezące...

Села литовські в брацлавському у вінницькому староствах.

...wsi w braczlawskiem... w winiczkiem starostwach liezące. s. 263. ... wsziam swem litewskiem..., ...wsi Xzięstwa Litewskie[go]...

ПРИКОРДОННІ СТАРОСТВА

s. 262.

... tych starostw pogranicznich...

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 37. – Оп. 1. – Спр. 7. – 598 с.

НАУКОВІ ЗАПИСКИ. Т.19. КН. 1. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

2. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 4. – С. 45–74.

3. Warszawa. Archiwum główne akt dawnych. – Tzw. Metryka Litewska. – Dz. IV B. – Sygn. 17. – K. 1–224.

4. Kraków. Biblioteka XX Czartoryskich. – Dział rękopisów. – Sygn. 1725/IV. – 462 s.

5. *Грушевський М.С.* Матеріали до історії суспільно–політичних і економічних відносин Західної України. Серія перша (ч. 1–80) (1361 – 1530) // *Грушевський М.* Твори: у 50 томах. – Т. 7. Історичні студії та розвідки (1900 – 1906). – С. 140–226.

6. *Крикун М.Г.* Повітовий устрій Подільського воєводства в XV–XVI ст. Перспективи джерелознавства історичної географії України // *Український археографічний щорічник.* – К., 1993. – Вип. 1. – С. 157–178.

7. *Михайловський В.* Західне Поділля під володінням Вітовка у 1411 – 1430 роках: надавча політика у світлі документів // *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя.* – Львів, 2004. – С. 110–128.

8. *Михайловський В.* Надання земельної власності у Подільському воєводстві за Казимира IV (1448 – 1492) // *Записки наукового товариства імені Шевченка.* – 2004. – Т. ССLI. Праці Історично-філософської секції. – С. 399–438.

9. Список актовых книг, хранящихся в Киевском центральном архиве // *Университетские известия.* – 1863. – № 5.

10. *Яковенко Н.* Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича) // *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: Зб. наук. пр. на пошану пам'яті проф. Валерії Михайлівни Нічик / Ред.–упоряд: Л. Довга, Н. Яковенко.* – К., 2005. – С. 475–509.

11. *Bialkowski L.* Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze. – Warszawa, 1920. – 232 s.

12. Bona Regalia onerata in terris Russiae etc. Lustratio 1469 r. // *Zródła dziejowe.* – Т. XVIII. – Cz. 1. Polska XVI wieku pod względem geograficzno–statystycznym. – Т. VII. – Cz. 1. Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona / Opisana przez A. Jabłonowskiego. – Warszawa, 1902. – S. 1–72.

13. Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376 – 1430 / Collectus opera A. Prochaska. – Cracoviae: Sumptibus Academiae Literarum Crac., 1882. – CXVI+1114.

14. Herby rycerstwa polskiego. Przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584 / Wyd. K. J. Turowski. – Kraków, 1858. – 964+CLXII+13.

15. *Kurtyka J.* Repertorium podolski. Dokumenty do 1431 r. // *Rocznik Przemyski.* – 2004. – Т. XL. – Zesz. 4. – S. 127–269.

Выталій МИХАЙЛОВСЬКИЙ. Як польська шляхта...

16. Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564 – 1565. Część I. / Wyd. K. Chłapowski i Helena Żytkowicz. – Warszawa-Łódź, 1992. – XLVII+284 s.

17. Matricularum Regni Poloniae Summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contexuit indicesque adiecit Teodorus Wierzbowski. – Pars V. Sigismundi Augusti regis tempora complectens (1548 – 1572). – Varsoviae, MCMXIX. – VIII+256 s.

18. Urzędnicy Podolscy XIV – XVIII wieku. Spisy / Opr. E. Janas, W. Kłoczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. – Kórnik, 1998. – 244 s.

19. Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1386–1430 / Zebrał i wydał J. Ochmański. – Warszawa-Poznań, 1986. – 208 s.

20. Volumina Constitutionum. – Warszawa, 2005. – T. II. 1550–1609. – Volumen 1. 1550–1585 / Do druku przygotowali S. Grodziski i D. Dwornicka W. Uruszczak. – 516 s.

21. Zbiór dokumentów małopolskich / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś. – Cz. VII. Dokumenty z lat 1418 – 1434. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975. – XXXI+438 s.

Віталій Михайловський (Київ, Україна) Як подільська шляхта означувала свою територію (за матеріалами комісарських свідчень 1564 р.)

У даній розвідці на прикладі свідчень комісарів, що проводили ревізію документів на право земельної власності у 1564 р., робиться спроба фіксації різних означень своєї території подільською шляхтою.

Ключові слова: Поділля, край, пограниччя, кордон, «куток», шляхта, XVI ст.

Виталий Михайловский (Киев, Украина) Как подольская шляхта обозначала свою территорию (по материалам свидетельств комиссаров 1564 г.)

В данном исследовании на примере свидетельств комиссаров, проводивших ревизию документов на право земельной собственности в 1564 г., делается попытка фиксации разных определений своей территории подольской шляхтой.

Ключевые слова: Подолия, край, пограничье, граница, «угол», шляхта, XVI в.

Vitalyi Mikhaylovskiyi (Kyiv, Ukraine) What way a nobility Podillya marked the territory (on materials of certificates of commissars in 1564)

This article uses the example of commissionaires' testimony scripted during the 1564 revision of the documents to establish several different ways, in which the Podillya nobility marked their territory.

Keywords: Podillya, krai, borderland, border, 'end', nobility, 16th century.

Геннадий КОВАЛЕНКО
(*Великий Новгород, Россия*)

**Великий Новгород 1611–1617.
Между Москвой и Стокгольмом
(по материалам Государственного
архива Швеции)**

В начале XVII в. Российское государство переживало глубокий социально-экономический и политический кризис, который поставил его на грань катастрофы. По образному выражению В.О. Ключевского, «Русское государство, потеряв свой центр, стало распадаться на составные части, преобразаясь в какую-то бесформенную мятушуюся федерацию» [14, с. 56]. Результатом распада стало образование альтернативных политических центров (Тушино, Вологда, Астрахань, Казань). Одним из таких центров стал Новгород¹, власти которого в 1611 г. заключили договор со шведским военачальником Якобом Делагарди.

Смута начала XVII в. была периодом паралича властных структур, хаоса и противоречий в принятии решений. В 1610 г. центральная власть в Российском государстве фактически полностью распалась. Образовался вакуум власти, который стали заполнять региональные элиты, которые брали в свои руки власть и в своей деятельности опирались на политический и исторический опыт и традиции региона.

В Смутное время Великий Новгород и Новгородская земля стали ареной действия центробежных и центростремительных сил, вектор которых менялся в зависимости от развития внутри- и внешнеполитической ситуации. Число социально активных участников событий этого времени было достаточно велико, и благодаря обилию источников, они представляют доступный объект изучения.

¹ По мнению А.Л. Хорошкевич, во время Смуты Россия фактически была расчленена на Новгородскую землю и остальную территорию, за которой закрепилось наименование «Московское государство». (Хорошкевич А.Л. «Памяти» царя Василия Шуйского в Цивильск и Кузьмодемьянск 1609 г. // Архив русской истории. Вып.5. – 1994. С. 132).

Основу источниковой базы составляет так называемый Новгородский оккупационный архив – уникальное собрание документов по истории Новгорода и Новгородской земли, хранящихся в Государственном архиве Швеции. Он представляет собой материалы делопроизводства Новгородской приказной избы за время шведской оккупации Новгорода 1611–1617 гг. (ок. 30000 листов). Этот архив является крупнейшим собранием документов по русской дореволюционной истории в зарубежных архивах, он состоит из двух частей, отличающихся по характеру и происхождению.

Первая часть (Serie I) содержит документы, составлявшиеся в различных приказах Новгорода в период оккупации. Они представлены приходо-расходными книгами разных учреждений (Денежного двора, таможи², судного двора, кабаков), а также писцовыми, переписными, дозорными, отдельными, обыскными, даточными, платежными, ужинными, умолотными, кабальными, ямскими, банными и др. книгами.

Вторая часть (Serie II) насчитывает 368 свитков различной длины, содержащих купчие записи, служилые кабалы, отпускные и судебные дела, распросные речи, челобитные, памяти, поручные записи, дела о земельных пожалованиях, отписки дворян с отчетом о несении службы, списки конфискованного имущества перебежчиков.

Общую картину, складывающуюся при знакомстве с материалами архива, можно определить как повседневную жизнь в экстраординарной ситуации, определявшейся разделенностью и разоренностью территории Российского государства и шведским военным присутствием на Новгородской земле. На протяжении всего периода существования «Новгородского государства», русская администрация работает интенсивно: подьячие составляют приходо-расходные книги по разным статьям бюджета, проводятся дозоры отдельных имений и целых волостей, взимаются недоимки с податного населения, рассматриваются челобитные служилых людей о верстании и пожаловании поместий, фиксируются кабальные сделки. При этом лейтмотив фискальной деятельности определяется войной, точнее, расходами на содержание

² Таможенные книги характеризуют прежде всего хозяйственный быт и являются уникальным источником по истории новгородской торговли. Вместе с тем в них есть и другие слои информации, на которые исследователи, как правило, почти не обращают внимания. Прежде всего – это информация бытового характера, позволяющая более конкретно представить повседневную жизнь новгородцев в условиях оккупации.

наемного шведского войска («немецких ратных людей»). Русским служилым людям в системе Новгородского государства отводилось второстепенное место, они служили «с земли» и должны были заботиться о своем благополучии сами, подавая властям челбитные. Эти документы позволяют ответить на многие вопросы, связанные с позицией новгородского дворянства, которое должно было решать, оставаться на службе у шведов, или отъезжать в московские полки.

Следует отметить, что Новгородский оккупационный архив представляет основную, но не единственную, часть совокупного фонда русских источников начала XVII вв., хранящихся в Государственном архиве Швеции. Документы этого времени находятся также в фондах *Muscovitica, Extranea, Militaria*. [См.: 2, 20, 25, 31, 34, 36].

До недавнего времени история Новгорода в отечественной историографии Смуты занимала довольно скромное место. Считалось, что в 1611–1617 гг. местная элита сотрудничала с оккупантами и пыталась навязать русскому народу царя шведа, подобно тому как «седмочисленные бояре» пытались посадить на московский престол царя поляка.³ Поэтому эту страницу новгородской истории, старалась перелистнуть не только дореволюционная, но и советская историография. Такой взгляд на историю Новгорода начала XVII в. не изжит до сих пор. Об этом свидетельствует хотя бы тот факт, что в вышедшей в 2008 г. книге В. Каравашкина «Кто предавал Россию?» есть раздел «Новгородская измена начала XVII в.».

В последнее время вышли три серьезных исследования, посвященные этому периоду истории Новгородской земли: очерки Г.А. Замятина, в которых рассмотрены вопросы военно-политической истории, [8, 9, 10, 11, 12] а также монографии Е.И. Кобзаревой, посвященная проблемам социально-политической истории [16] и А.А. Селина, в которой предпринята попытка реконструкции повседневной жизни новгородского общества в условиях гражданской войны и шведского военного присутствия [25].

Шведское военное присутствие в России в начале XVII в. – уникальное явление в истории Московской Руси. Почти восемь лет иностранные войска находились на ее территории, принимая активное участие во внутривнутриполитической борьбе. Перед населением страны,

³ «Митрополит и бояре, сдавшие шведам Новгородский кремль, шли по стопам московской семибоярщины [Скрынников Р.Г. Минин и Пожарский. – М., 1981. с. 250].

пожалуй, впервые стал вопрос о том, как строить свои отношения с оккупантами.

В советской историографии действия шведских войск в России оценивались как интервенция. В течение длительного времени бытовал также лишенный смысла термин «польско-шведская интервенция». Современная российская историография отказалась от этого термина, но не нашла ему замены.

Характер шведского военного присутствия в России, в том числе и в Новгороде, менялся в зависимости от внутривнутриполитической ситуации. Шведские войска⁴ пришли в Россию как союзники в соответствии с условиями Выборгского договора для оказания помощи правительству Василия Шуйского. Выборгский договор получил неоднозначные оценки со стороны современников и потомков. Обсуждая проблему иностранного военного присутствия в целом или дискутируя конкретный вопрос о том, не слишком ли дорого обошлась шведская помощь России и насколько она была эффективна, нельзя отрицать тот факт, что она все-таки была оказана. Как отметил Б.Ф. Поршнев,

«заключенный в 1609 г. союз со Швецией против Польши, хотя и дорого обошелся России, все же оказал ей совершенно реальную помощь в борьбе с польской интервенцией» [23, с. 39].

Освобождение Москвы не исчерпало союзнической миссии Делагарди, борьба с поляками продолжалась, и весной 1610 г. вместе с Дмитрием Шуйским он выступил на помощь Г. Валуеву и Ф. Елецкому, осажденным гетманом С. Жолкевским в Цареве Займище. 24 июня 1610 г. у села Клушина русско-шведская армия потерпела поражение, и Делагарди с небольшим отрядом ушел в Финляндию.

Летом 1611 г. он подошел к Новгороду, встал лагерем у Хутынского монастыря и вступил в переговоры с представителем ополчения В. Бутурлиным. После того как переговоры зашли в тупик, он взял Новгород штурмом и заставил новгородские власти подписать с ним договор [18]. С этого времени он фактически возглавил управление Новгородом и Новгородскими землями, где установился оккупационный режим, который, по мнению А. Селина был основан на компромиссе между шведами и той частью новгородцев, которые предпочли оккупацию анархии.

⁴ Корпус Я. Делагарди был многонациональным; в его составе были шведы, финны, немцы, голландцы, англичане, шотландцы, французы.

Шведи не препятствовали возрождению некоторых республиканских традиций и институтов – прежде всего вечевых традиций, деятельности пятиконецких старост. В свое время Б.Д. Греков и А.П. Пронштейн отметили, что мало заметные в повседневной жизни элементы старины усиливались при малейшем ослаблении центральной власти, и в начале XVII в. в Новгороде быстро воскресли еще не совсем забытые старые новгородские обычаи, город начал восстанавливать некоторые свои институты, почти целиком уничтоженные Иваном III. В это время новгородские документы скрепляются печатями новгородского митрополита и господарства Великого Новгорода [6, с. 290, 296; 24, с. 13, 226].

В Смутное время Новгородская земля была одним из тех регионов с развитыми формами и традициями политической активности, которые, как писал С.Ф. Платонов, «явили большую способность к самостоятельности и нашли в себе средства и людей как для устройства своих внутренних дел, так и для борьбы за то, что они считали законным и правым» [22, с. 21]. В условиях распада государства и гражданской войны Новгород нашел в себе силы для самоорганизации, и начал восстанавливать, казалось бы, давно забытые республиканские порядки. Говоря о реставрации республиканских порядков, исследователи обращают внимание, прежде всего, на институт пятиконецких старост. Их деятельность в это время заметно активизируется.

Важным моментом в истории Новгорода периода Смуты было также возрождение вечевых традиций в форме сословных собраний, которые в русских источниках того времени называются соборами, а в шведских источниках народными собраниями – тингами. Уже июльский договор 1611 г. был заключен от имени князей, бояр, окольничих, дворян, купцов и земледельцев Новгородского княжества, подписавших этот договор. Декабрьский приговор о посольстве в Швецию также был составлен при участии дворян, дьяков, детей боярских, голов казачьих и стрелецких, пятиконецких старост и посадских людей, приложивших к нему свои руки (74 рукоприкладства). Можно предположить, что они принимали участие в составлении приговора. В дальнейшем многие важнейшие вопросы решались с участием дьяков, дворян, гостей, пятиконецких старост и всяких чинов людей, которых шведские источники называли сословиями.

Кроме того, в условиях «межпатриаршества», исходя из принципа самоуправления епархии в кризисной ситуации митрополит Исидор практически реставрировал статус новгородского архиепископа в

системе власти боярской республики. В новгородских документах Смутного времени в качестве адресатов на первом месте, как правило, стоит митрополит Исидор. Его имя стоит на первом месте в преамбуле таких важнейших актов как договор 1611 г., приговор о посольстве в Швецию, грамота новгородского правительства в Москву 1615 г.⁵.

Характерно, что и после освобождения Новгорода от шведов владыка продолжает играть важную роль в системе управления Новгородом. В 1617 г. воеводами в Новгород были посланы князья Иван Андреевич Хованский и Федору Андреевич Елецкий. Им было вменено в обязанность

«будучи в Великом Новгороде Государевым и земским делом промышляти по сему Государеву наказу и по указным грамотам ... А о больших и о вестовых делах приходити к Исидору митрополиту и с ним советывати, как которому делу быти пригоже, и как бы Государеву делу было лутче и прибыльнее, а к митрополиту о том от Государя писано».

По мнению датского слависта Йона Линда,

«во время польской и шведской интервенции Новгород наслаждался свободой – во всяком случае от Москвы – какой он не испытывал с 1478 г. и больше уже не получил никогда» [19, с. 220].

Смута была временем экономического упадка, но несмотря на всю сложность ситуации, Новгород в каком-то смысле был островком относительной стабильности, основным фактором и в то же время признаком которой была четкая работа административного аппарата и его служб – Приказной избы, таможни, судной избы, монетного двора, кабаков, общественной бани. Была даже ферма по разведению лебедей.⁶

⁵ Договор 1611 г. [Сб. НОЛД. 5], приговор о посольстве 1611 г. [ДАИ. Т.1. № 162]; письмо Густава Адольфа к новгородским сословиям от 3.X.1612 [Södergren. S. 29]; письмо Исидора и Одоевского Густаву Адольфу [ГАШ. Muscovitica. 18. № 12]; переговоры с Ярославлем [ГАШ. Krighistoriska samlingen. M 1287. № 8; ГАШ. Muscovitica. Vol. 18. № 3, 6]; письмо Карла Филиппа в Новгород [RA. Muscovitica. Vol. 18. № 5]; Киприан из Выборга 1613-1614 [ГАШ. Muscovitica. Vol. 18. № 9, 14.]; Густав Адольф в Новгород 29.09.1614 (ГАШ. Muscovitica. Vol. 18. № 17); грамота в Москву 1615 г. [НИС. 2].

⁶ Лебеди считались изысканным лакомством на больших обедах, и одного лебедя иногда забирали в хозяйство Якоба Делагарди.

Шведская исследовательница Х. Сьундберг, считает, что

«эффе́ктивная гражданская администрация действовала до конца оккупации. Сделки и купчие составлялись профессиональными городскими подъячими, приходо-расходные книги велись в различных учреждениях и толковые дьяки продолжали работать в приказах» [27, с. 274].

По наблюдениям А.А. Селина, 1611–1617 гг. были для новгородского чиновничества временем достаточно привольной жизни. Традиционные денежные оклады подъячих были заменены поместными окладами, т.е. чиновники по социальному статусу были приравнены к помещикам (военным). Он отметил также, что в русских документах этого времени появляются именованья самых низших должностных лиц, включая подъячих по отчеству, что стало входить в повседневный обиход столетие спустя. [25, с. 553–560].

Отношения новгородцев со шведами складывались не просто. Сохранились многочисленные челобитные, в которых горожане жаловались на плохое обращение шведских солдат, крестьяне – на высокие налоги и конфискации, требовали компенсацию за поврежденную или утраченную собственность. Были конфликты со шведами и на бытовой почве, хотя источники фиксируют их крайне редко. Известно, например, что в кабаке на Рогатице шведские солдаты разбили кувшин о голову целовальника. А вот конфликты на религиозной почве не зафиксированы вообще.

В годы оккупации многие представители новгородской элиты служили шведским властям или сотрудничали с ними. Е.И. Кобзарева рассматривает сотрудничество со шведами не как компромисс, а как измену, обусловленную прежде всего меркантильными соображениями. [15, с. 343–345].

Шведский исследователь Александр Пересветов-Мурат считает, что,

«решение служить шведам могло быть вызвано несколькими мотивами: принуждение, оппортунизм и самая простая алчность, но также и убеждение. ... Вопрос этот очень сложный ввиду того, что в дискуссии слишком легко исходить из поздних построма-тических концепций о родине и национальности и из представлений о старой Руси как об исконно однородном государстве с закономерной «конечной станцией» – Москвой. К этому надо добавить трудность четко различать службу Новгородскому госу-

дарству при шведском режиме и службу шведскому королю» [21, с. 367].

Служивших шведам или сотрудничавших с ними новгородцев часто характеризуют как предателей или, в лучшем случае, «шведскую партию». Между тем это была скорее партия порядка. До тех пор, пока шведские власти в Новгороде не перешли к политике присоединения Новгородских земель к Шведской короне, их интересы совпадали. Поэтому сотрудничество со шведами на этом этапе вряд ли можно поставить им в вину. За исключением нескольких человек, перешедших на шведскую службу (Федор Аминов, Никита Калитин, Михаил Клементьев, Мурат Пересветов) никто из них не присягнул шведской короне, несмотря на многочисленные попытки заставить их сделать это.

По мнению А.А. Селина оккупационный режим был основан на компромиссе между шведами и той частью новгородцев, которые предпочли оккупацию анархии. Рассматривая проблему возникновения и функционирования новгородско-шведского альянса, он делает вывод о том, что

«в условиях фактического распада Московской державы для новгородцев обращение к шведской (а для псковичей и московского дворянства – к литовской), пусть иллюзорно, но все же сильной власти было вполне естественно и не создавало неразрешимого конфликта ... Кризис альянса наступил, когда, с одной стороны, шведы почувствовали, что они не могут имеющимися силами удержать Новгород и Северо-Запад России, и увеличили количество войск, которые нужно было кормить новгородцам, а с другой стороны новгородцы поняли, что ни шведский принц Карл Филипп не собирается принимать православие, ни в Москве не согласны с выбором этого принца на Московское великое княжество, предложенное в 1611 г. Прокопием Ляпуновым и поддержанным тогда же новгородцами. ... Итогом новгородско-шведского альянса стал Столбовский мир 1617 г., по которому Новгород, Порхов, Ладога и Старая Русса возвращались под власть московских царей» [25, с. 694–695].

Что касается шведского кандидата на Московский престол, то не новгородцы выступили инициаторами этого проекта, вряд ли можно обвинить новгородские верхи в том, что, заключив соглашение с Делагарди, они «взяли на себя инициативу и ответственность за провозглашение шведского претендента русским царем» [26, с. 202]. Еще в 1841 г. Я.И. Бе-

редников отмечал: «Из совокупности документов, списанных г-ном Соловьевым в Государственном Стокгольмском архиве, открывается следующее: Мысль предложить Российскую корону шведскому принцу возникла в московских полках, где и состоялся о том приговор в июне или начале июля» [2, с.60–62]. Г.А. Замятин, специально исследовавший этот вопрос, считает, что «кандидатура шведского королевича была делом Делагарди, Бутурлина и Ляпунова» [9, с.18]. В Государственном архиве Швеции он обнаружил письма, написанные Я. Делагарди в августе 1610 г. после свержения В. Шуйского московским и новгородским властям. В этих письмах он предостерегал их от избрания польского королевича на Московский престол и советовал им избрать царем одного из сыновей Карла IX, или кого-нибудь из его родственников, если они не могут выдвинуть кандидата из своей среды. [12, с.37–38].

Этот вывод представляется принципиально важным, поскольку до настоящего времени существует точка зрения о том, что именно «Стокгольм предложил тамошним боярам надеть шапку Мономаха на Карла Филиппа» [3, с.74]. Между тем, кандидатура Карла Филиппа, так же как и кандидатура Владислава, появилась не в результате происков внешних врагов, а в результате борьбы политических группировок в условиях распада государства и глубокого морально-политического кризиса власти, породившего разочарование и недоверие к многочисленным отечественным искателям русского престола.

И.С. Шепелев пишет о том, что «эта мысль зародилась в кругах шведской знати», а вопрос о шведском кандидате «впервые был поставлен на первом ополчении» [30, с.187]. Вряд ли можно считать инициатора этого проекта Я. Делагарди выразителем интересов шведской знати. Скорее всего, он преследовал личные интересы, которые не совпадали с интересами короля. Сам Карл IX никогда не выдвигал кандидатуры своих сыновей на Московский престол, а советовал избрать великим князем кого-нибудь из природных московских бояр.⁷ В этой связи Н.М. Карамзин заметил: «Делагарди ... мыслил отнять царство у Владислава, сам собою без ведома Карлова, торжественно предлагая одного из шведских принцев нам в государи» [13, с.159].

⁷ Во внешней политике Карл IX следовал «Великой восточной программе» Юхана III, которая предусматривала захват всего русского побережья Финского залива, а также части побережья Баренцева и Белого морей и Кольского полуострова. Избрание одного из его сыновей на Московский престол стало бы препятствием на пути осуществления этих планов.

В своей первой работе, написанной в 1913 г., Г.А. Замятин писал, что «впервые вопрос о королевиче поднял В.И. Бутурлин». Через тридцать лет в докторской диссертации, подводя итог изучению этого вопроса, он писал:

«Бесспорно, что о шведской кандидатуре в Москве заговорили не в 1611, а в 1610 г. во время междуцарствия. Известия об агитации в пользу шведской кандидатуры встречаются задолго до приговора. В Новгороде все произошло подобно тому, что произошло в Москве в августе 1610 г. ... Что побудило новгородские власти спешить с заключением договора? Наличие на руках приговора всей рати. Новгородцы были уверены, что, заключая договор с Деллагарди о королевиче, они действуют согласно желанию собравшихся под Москвой». [11, л. 15–16].

По мнению шведского исследователя Хельге Альмквиста,

«эта кандидатура возникла не в блестящий период шведского оружия, а при безнадежной ситуации, как последнее средство для противодействия династическим планам польского короля» [32, s. 199].

После того, как Ян Сапега, заключив соглашение с А. Гонсевским, объявил войну ополчению, 23 июня совет ополчения,

«взвесив все обстоятельства ... с обсуждением в течение нескольких дней решил так: соизволением Всевышнего свершилось, что все сословия Московского государства признали старшего сына короля Карла IX ... достойным избрания великим князем и государем московитских земель. Это единодушное наше решение мы ... посылаем тебе владыке Исидору, тебе, боярину и воеводе Ивану Никитичу (Одоевскому – Г.К.) ... и всем гражданам Новгородского княжества». [4, с. 200].

Однако к моменту подписания июльского договора со шведами ситуация изменилась: П. Ляпунов был убит, ополчение было на грани распада,

«и дело об избрании шведского королевича в силу договора с Деллагарди должны были повести одни новгородцы». [9, с. 20].

Приговор посольству от 25 декабря 1611 г. свидетельствует о том, что обратиться к шведскому королю новгородцев заставила неустойчивость государства. К этому времени развитие событий доста-

точно убедительно показало, что борьба за власть внутри правящей верхушки не позволяла выдвинуть достойного кандидата на престол из боярской среды, в широких кругах русского общества становится популярной мысль о том, что Смута может прекратиться только «государским сыном»⁸. Таким образом, следствием регионализации интересов российских территорий было возвращение к идее древнерусского «ряда» земли и структур ее управления, связанной с приглашением иноплеменника «на царство» на условиях договора.

Отправляя посольство к шведскому королю, новгородцы ссылаются на приговор ополчения от 23 июня и подчеркивают, что они действуют не самостоятельно, а в соответствии с постановлением «Московского государства всяких чинов людей». И, наконец, объясняя, почему они обращаются именно к шведскому королю, они пишут в приговоре:

«А прежние государи наши и корень их царский от их же Варежского княжения от Рюрика и до великого государя царя и великого князя блаженные памяти Федора Ивановича всеа Руси был» [7, №162].

Возможно какая-то ранняя версия «Сказания о Словене и Русе», утверждающего исключительное значение Новгорода в славянской и русской истории возникла именно в годы шведской оккупации Новгорода как обоснование права Новгорода на выбор государя для себя и для всей России.

Поддержав кандидатуру Карла Филиппа, Новгород стал альтернативой Москве, призвавшей на российский престол королевича Владислава. При этом речь шла не только о новом типе легитимации власти и не столько о кандидате, сколько о форме правления, т.е. об альтернативах развития российской государственности.

В мае-июле 1612 г. новгородские власти обсуждали кандидатуру шведского королевича с руководством Нижегородского ополчения. В исторической литературе, по традиции, восходящей к «Новому летописцу»⁹, эти переговоры, как правило, оценивали как дипломати-

⁸ В. Бутурлин: «Мы на опыте своем убедились, что сама судьба Московии не благоволит к русскому по крови царю, который не в силах справиться с соперничеством бояр, так как никто из вельмож не согласится признать другого достойным высокого царского сана». [26, С. 208].

⁹ «Чтобы не помешали немецкие люди идти на очищение Московского государства, а того у них и в душе не было, что взять на Московское государство иноземца» [ПСРЛ. Т. XIV. С. 121].

ческий маневр, целью которого было предотвратить нападение шведов на поморские города [29, с. 13; 26, с. 248]. Между тем Г.А. Замятин в 1914 г. убедительно показал, что

«данные «Нового летописца» о сношениях с Новгородом в 1612 г. не могут быть признаны вполне соответствующими истине... У Ярославского собора было серьезное намерение избрать в цари шведского королевича Карла Филиппа» [8, с. 86].

На Земском соборе 1613 г. его кандидатура имела сторонников, рассчитывавших на союз со Швецией, без помощи которой «нельзя будет стоять против врагов и оборонять страну». Они опасались, что результатом избрания Михаила Романова может стать война с двумя сильными противниками, в результате чего Российское государство «будет ими всеми подавлено и разорено». [1, с.27; 10, с.6]. Следует также учитывать наличие в феодальной среде настроений в пользу призыва иноземных правителей как панацеи от внутрибоярских смут. [28, с.200].

По мнению одного из современных исследователей, и после освобождения Москвы

«во внешней политике Земское временное правительство продолжало ориентироваться на Швецию, связывая решение династического вопроса с кандидатурой шведского принца. ... Прошведская ориентация вождей ополчения сказывалась и позже во время работы Земского избирательного собора 1613 года» [5, с.97].

Новгородцы не участвовали в освобождении Москвы, их представителей не было на избирательном соборе. Поэтому они продолжали держаться прежней линии и хранили веру в то, что Смута может прекратиться лишь «государским сыном». В августе 1613 г. в Выборг на переговоры с Карлом Филиппом было направлено новгородское посольство во главе с архимандритом Киприаном. В Выборге новгородские представители оказались в затруднительном положении. У них были полномочия вести переговоры о призвании королевича только на Новгородское государство, а шведы ждали в Выборге уполномоченных от всего Российского государства

«с полной мочью и с полным наказом, чтобы им тут в Выборе королевского величества с полномочными послы договор крепкой о всем к свершенью доброго начатого дела совершити и укрепить» [9, с. 99].

После нескольких месяцев бесплодных переговоров Карл Филипп уехал в Швецию, и Густав Адольф взял курс на присоединение оккупированных шведскими войсками Новгородских земель к шведской короне [35, s. 109] и более двух лет безуспешно пытался привести новгородцев к присяге. Разочаровавшись в Карле Филиппе и трижды испытав принуждение к унии, в конце 1614 г., они окончательно потянулись к Москве. В декабре 1614 г. Эверт Горн, сменивший Якоба Деллагарди, сообщал королю:

«С тех пор, как прибыл я в Новгород, я в высшей степени стараюсь уговорить важнейших новгородцев на то, что желает от них Ваше Королевское величество; но почти никто на это не склоняется; но напротив, владычество их собственных земляков так сильно им по душе, что они все стоворились лучше лишиться жизни, чем отделиться от Московского государства».

В вышедшей в 2005 г. монографии «Польско-литовская интервенция в России и русское общество» Б.Н. Флоря исследовал взаимодействие внешней силы (Речи Посполитой) с различными слоями русского общества. Он считает, что условия соглашения об избрании Владислава были выработаны не узкой группой представителей знати (семибоярщины), а при участии всех чинов русского общества, находившихся в то время в Москве. С избранием иностранного принца связывались надежды на возвращение монарху его традиционной для русского общества роли верховного арбитра, стоявшего над столкновением отдельных группировок, что должно было способствовать установлению порядка. Находившиеся в Москве чины русского общества связывали с избранием польского принца надежды на прекращение вмешательства Речи Посполитой в русские дела.

Б.Н. Флоря показал две политические линии в восточной политике Речи Посполитой: линию С. Жолкевского (явная параллель с Деллагарди) и линию Сигизмунда III. Первый стремился посадить на престол Владислава, что должно было привести к открытию русского общества для воздействия польской политической культуры, и в отдаленной перспективе могло привести к объединению двух государств в одном политическом организме. Сигизмунд и его ближайшее окружение (Ф. Крыйский, А. Бобола) добивались подчинения Русского государства власти польского короля.

Аналогичную картину мы наблюдаем и в Новгороде. Кандидатуру Карла Филиппа поддержали те новгородцы, которые надеялись в его

лице обрести не только твердую власть, но и гарантию от территориальных притязаний со стороны Густава II Адольфа. Как москвичи, так и новгородцы в условиях глубокого социально-экономического и политического кризиса Русского государства поставившего его на грань национальной катастрофы пытались использовать иноплеменный фактор для сохранения национального суверенитета. Свой выбор они объясняли этническим родством их кандидата с пресекавшейся династией: «прежние государи наши, и корень их царский от их же варяжского княжения, от Рюрика». ¹⁰

Б.Н. Флоря считает, что исход переговоров боярского правительства с Жолкевским летом 1610 г. был predetermined тем, что самозванец не годился верховного арбитра. Им мог быть не Лжедмитрий II и не представитель одного из боярских кланов, а невовлеченный во внутренние конфликты Владислав («Не хотим своего брата слушати: ратнии люди русского царя не бояться, не слушают и не служат ему»).

Он пишет также что, предлагая престол Владиславу, тушинцы, по сути дела, отклонили предложение Сигизмунда III о подчинении его власти и выступили за сохранение целостности Русского государства. Точно так же и новгородцы упорно мотивировали свой отказ присягать Густаву II Адольфу тем, что они считают своим великим князем Карла Филиппа.

В.Б. Кобрин поставил вопрос об альтернативах Смуты. Он считал, что такой динамичный период как Смута был на редкость богат не только яркими событиями, но и альтернативами развития. Он, в частности предположил, что

«воцарение православного Владислава на Руси принесло бы хорошие результаты ... он превратился бы в русского царя польского происхождения, как его отец Сигизмунд был польским королем шведского происхождения ... Если бы этот документ (Тушинский проект – Г.К.) сработал, вся русская история пошла бы другим путем» [17, с. 181].

Возрождение республиканских политических традиций в Новгороде было еще одной нереализованной возможностью альтернативного развития.

¹⁰ В этой связи Г.А. Замятин заметил, что «в вопросе о происхождении первых русских князей новгородцы были, выражаясь языком XIX в., норманистами» [9, С. 23].

По мнению шведского историка Бенгта Янгфельдта, осуществление этого решения (приговор Совета ополчения от 23 июня) «изменило бы не только карту, но и историю Европы». [33, с. 20].

Обе кандидатуры (Владислава и Карла Филиппа) появились не в результате происков внешних врагов, а в результате борьбы политических группировок в условиях распада государства и глубокого морально-политического кризиса власти, породившего разочарование и недоверие к многочисленным отечественным искателям русского престола. В этой связи Г.А. Замятин отметил:

«После сведения с престола Василия Шуйского в господствующем классе зародилась мысль взять царем иностранного принца. В 1610 г. преобладающее значение получил высший слой феодалов, тяготевший в сторону Польши. В 1611 г. в момент начала борьбы с поляками перевес оказался на стороне среднего слоя, который потянулся к Швеции, тоже феодальному государству, но там сила феодального строя в известной мере уже была сломлена королевской властью в союзе с горожанами и крестьянами». [11, с. 129–130].

Однако обе эти возможности были упущены. Политика Сигизмунда III как и политика Густава II Адольфа была непродуманной, основанной на нереальных представлениях. Поэтому ни Владислав, ни Карл Филипп так и не приехали в Россию, и ни тот, ни другой не стали русским православным царем польского (или шведского) происхождения. Как отметил В.Кобрин, из всех альтернатив был избран пессимальный вариант, и возникшие на фоне всеобщей усталости общества силы порядка оказались довольно консервативными. Наступила стабильная, но чисто традиционная жизнь. В результате Смуты модернизация страны была отложена почти на целое столетие, упрочилось крепостное право. [17, с.182–185]. По мнению Е.И. Кобзаревой, «идея сделать Карла Филиппа русским царем оказалась для России неприемлимой» [15, с. 343]. Тем не менее, Н.М. Карамзин сожалел, что «венец Мономахов» не возвратился к «варяжской династии», которая включила бы Россию в систему держав, основавших «равновесие в Европе до времен новейших» (Вестфальскую систему, определившую границы государств до конца XVIII в. – Г.К.). [13, с.188–189].

Можно предположить, что правительство Романовых в какой-то мере осознало мотивы поведения (коллорабационизма) новгородцев и отнеслось к ним более снисходительно, чем некоторые современные

исследователи, оценивающие их отношения со шведами не как компромисс, а как измену. В этой связи особенно важным представляется вывод А.А. Селина о том, что

«процесс возвращения Новгорода был политически продуман, Москва объявила полную амнистию всем служившим при шведах и воевавшим против москвичей в 1614–1616 гг., а также зачет всех служб и пожалований. Объявление социального мира в Новгороде было своевременным мудрым поступком московских правителей» [25, с. 695].

Источники и литература

1. Арсеньевские бумаги // Сб. Новгородского общества любителей древности. Вып. 6. – Новгород, 1912.
2. *Берединов Я.И.* Отчет об исторических приобретениях, сделанных корреспондентом АК Соловьевым во время его поездки в Швецию в 1840 г. // ЖМНП. XXIX. – 1841.
3. *Бохун Т., Кравчик Я.* Сто повозок Ходкевича // Родина – 2005/11.
4. *Видекинд Ю.* История шведско-московитской войны XVII века. – М., 2000.
5. *Волков В.* Один из десяти // Родина – 2005/11.
6. *Греков Б.Д.* Очерки по истории хозяйства Новгородского Софийского дома XV–XVII вв. // Летопись занятий Археографической комиссии. Т. 33. Л., 1926; Избранные труды. Т. 3.
7. Дополнения к актам историческим. – СПб., 1843. Т.1.
8. *Замятин Г.А.* «Новый летописец» о сношениях между Ярославлем и Новгородом в 1612 г. // ЖМНП. – 1914. № 3.
9. *Замятин Г.А.* К вопросу об избрании Карла Филиппа на русский престол. – Юрьев, 1913.
10. *Замятин Г.А.* К истории Земского собора 1616 г. – Воронеж, 1936.
11. *Замятин Г.А.* Очерки по истории шведской интервенции в Московском государстве в начале XVII в. // ОР РГБ. Ф. 618. Картон 2. Очерк 2.
12. *Замятин Г.А.* Россия и Швеция в начале XVII века. – СПб., 2008.
13. *Карамзин Н.М.* История Государства Российского. Т. XII. – М., 1989.
14. *Ключевский В.О.* Сочинения. Т. 3. – М., 1988.
15. *Кобзарева Е.И.* Переговоры Новгорода со шведами об избрании Карла Филиппа на русский престол // Новгородский исторический сборник (далее – НИС). 9(19) – СПб., 2003.

16. *Кобзарева Е.И.* Шведская оккупация Новгорода в период Смуты XVII века. – М., 2005.

17. *Кобрин В.Б.* Смутное время – утраченные возможности // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX в. – М., 1991.

18. *Коваленко Г.М.* Договор между Новгородом и Швецией 1611 г. // Вопросы истории. – 1988. № 11.

19. *Линд Д.* Большая государственная печать Ивана IV и использованные в ней некоторые геральдические символы времен Ливонской войны // Архив русской истории. Вып. 4. – 1994.

20. *Нордландер И.* Оккупационный архив Новгорода 1611 – 1617 гг. // НИС. 6(16) – СПб., 1997.

21. *Пересветов-Мурат А.И.* Из Ростова в Ингерманландию: М.А.Пересветов-Мурат и другие русские байюг`ы // НИС. Вып. 7 (17). – СПб., 1999.

22. *Платонов С.Ф.* Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI – XVII вв. – М., 1995.

23. *Поршнев Б.Ф.* Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. – М., 1976.

24. *Проништейн А.П.* Великий Новгород в XVI веке. – Х., 1957.

25. *Селин А.А.* Новгородское общество в эпоху Смуты. – СПб., 2008.

26. *Скрынников Р.Г.* На страже московских рубежей. – М., 1986. С. 248.

26.А. *Словарь книжников и книжности Древней Руси. XVII век. Ч.3.* – СПб., 1998

27. *Сюндберг Х.* Жизнь в Новгороде во время шведской оккупации 1611–1617 гг. // НИС. Вып. 6 (16). – СПб., 1997.

28. *Черепнин Л.В.* Земские соборы Русского государства в XVI–XVII вв. – М., 1978.

29. *Чернышев С.И.* Избрание на царство Михаила Федоровича Романова // Журнал министерства юстиции. – 1913. № 1.

30. *Шепелев И.С.* Шведская интервенция в России и отношение к ней Первого земского ополчения // Сб. науч. труд. Пятигорск. ГПИ. – Пятигорск, 1949. Вып. 4.

31. *Almquist H.* Sverige och Ryssland. – Uppsala, 1907.

32. *Jangfeldt B.* Svenka vägar till S:t Petersburg. – Trelleborg, 1998.

33. *Löfstrand E.* Ockupationsarkivet från Novgorod: en presentation // Россия и Швеция в средневековье и новое время: архивное и музейное наследие – М., 2002.

34. *Tham W.* Den svensk utrikespolitikens historia. – Stockholm, 1960. I:2.

35. *Turilov A.* Introduction // Accounts of an Occupied City. Catalogue of the Novgorod Occupation Archives 1611–1617. – Stockholm, 2005.

36. *Wdekind J. Thet Svenska i Russland Tijo åhrs Krijgz-historie.* – Stockholm, 1671.

Геннадий Коваленко (*Великий Новгород, Россия*) **Великий Новгород 1611–1617 гг. Между Москвой и Стокгольмом (по материалам Государственного архива Швеции)**

Основу источниковой базы изучения истории Новгорода в этот судьбоносный период составляет так называемый Новгородский оккупационный архив – уникальное собрание документов по истории Новгорода и Новгородской земли, хранящихся в Государственном архиве Швеции. Он представляет собой материалы делопроизводства Новгородской приказной избы за время шведской оккупации Новгорода 1611–1617 гг. Этот архив является одним из крупнейших собраний документов по русской дореволюционной истории в зарубежных архивах.

Ключевые слова: Новгород, смута, приходно-расходные книги, договор, историография

Геннадій Коваленко (*Великий Новгород, Росія*) **Великий Новгород 1611–1617 рр. Між Москвою та Стокгольмом (за матеріалами Державного архіву Швеції)**

Основу джерельної бази вивчення історії Новгорода в окреслений період становить так званий Новгородський окупаційний архів – унікальне зібрання документів з історії Новгорода та Новгородської землі, який зберігається в Державному архіві Швеції. Він являє собою матеріали діловодної документації Новгородської ”приказной избы” протягом шведської окупації Новгорода 1611–1617 рр. Цей архів є одним з найбільших зібрань документів з руської дореволюційної історії в зарубіжних архівах.

Ключові слова: Новгород, смута, прибутково-видаткові книги, договір, історіографія

Gennadiy Kovalenko (*Great Novgorod, Russia*) **Great Novgorod 1611–1617. Between Moscow and Stockholm (on materials of the Record office of Sweden)**

A basis of source base of study on the history of Novgorod in this fateful period is formed by the so-called *Novgorod of occupation* archive is a unique collection of documents on history of Novgorod and Novgorod land, in the Record office of Sweden. It is materials of office work of the Novgorod *prikaznaya izba* in times of Swedish occupation of Novgorod 1611–1617. This archive is one of the largest collections of documents on Russian pre-revolution history in foreign archives.

Key words: Novgorod, strife, account-books, agreement, historiography

**Віктор БЕКЛЕНКО,
Микола НЕСПРАВА**
(Дніпропетровськ, Україна)

Археологічні пам'ятки як джерела локальної історії (на прикладі Богородицької фортеці)

Богородицька (Новобогородицька) фортеця, – визначна пам'ятка доби пізнього українського середньовіччя – ранньомодерного часу, розташована на правому березі пониззя р. Самара, неподалік від впадіння останньої у Дніпро. Фортеця, збудована у 1688 р. на місці старовинного козацького містечка Самарь, відомого за грамотою польського короля Стефана Баторія 1576 р. (в редакції універсалу гетьмана Богдана Хмельницького 1655 р.), та її історичний попередник впродовж тривалого часу були об'єктами численних дискусій, які було вичерпано застосуванням комбінованих методів досліджень, здійснених археологами Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара [7; 11].

Дослідження пам'ятки розпочалися після публікації у 2000 р. краєзнавчого нарису дніпропетровських дослідників В.В. Бінкевича й В.Ф. Камеко [3], який міг залишитися ще однією цікавою, але малодозовою студією. Проте у тому ж році старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії археології Подніпров'я Дніпропетровського національного університету (далі ДНУ) В.М. Шалобудов впродовж декількох тижнів провів особисті розвідки на описуваній території, котрі дали значні нумізматичні, сфрагістичні, мілітарні та ставрографічні матеріали, після чого у 2001 р. науковці ДНУ, – З.П. Маріна та В.О. Векленко, – провели перші розкопки на території внутрішньої площі фортеці. Достатньо численні знахідки спонукали подовження розвідок і досліджень.

У 2002 р. розвідки з шурфуванням охопили більшу частину лісопаркової смуги, котра вкриває територію пам'ятки, завдяки чому В.М. Шалобудовим, З.П. Маріною й В.О. Векленком відкрито і досліджено землянку кінця XVII ст., а також отримано численні свідчення присутності матеріалів черняхівської археологічної культури [19; 20].

Впродовж 2003 – 2004 рр. тривали археологічні розвідки із постійним застосуванням металодетектора; наслідком їх стали не тільки численні публікації здобутих археологічних матеріалів, а й початок історіографічних та джерелознавчих пошуків з метою доведення генетичних зв'язків досліджуваної пам'ятки з історичними топонімами нижнього Присамар'я – козацьким містом (містечком) Самарь і російською Богородицькою фортецею. Досліджувалися і співставлялися праці Д.І. Яворницького й архієпископа Феодосія (Макаревського), козацькі літописи та наративні джерела, картографічні матеріали тощо. Крім того, було здійснено підводні дослідження та аерофотозйомка з мотопараплану.

З 2005 р. археологічні дослідження набули стаціонарного характеру під керівництвом і за особистою участю проф. І.Ф. Ковальнової; вони охопили територію як внутрішньої площі фортеці, так і її посаду. Їх наслідком стало відкриття та дослідження жител і господарчих приміщень XVIII ст., шинка XVII ст., трьох некрополів та місцезрозташування Святопокровської церкви. Археологічні та історіографічні матеріали введені до наукового обігу не лише у більш ніж п'ятдесяти публікаціях, а й у виданні «Каталогу старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці» [17]. Останні три роки процес дослідження проходить у плідній співпраці з Інститутом суспільних досліджень (м. Дніпропетровськ).

Проведені багаторічні дослідження дали численний матеріал як у вигляді репрезентативних комплексах знахідок, так і в зафіксованих, досліджених, описаних і опублікованих нерухомих об'єктах; але без синтетичних методів вивчення всі ці знахідки можуть вважатися лише мовчазними свідками минулих віків. При комплексному підході отримуємо зовсім іншу ситуацію. Зокрема, торговельні пломби повідомляють про товарообіг у нижньому Присамар'ї у першій половині XVI ст. [14; 15]; нумізматичні знахідки не тільки дають можливість пов'язати заснування Самарі з припиненням життєдіяльності на поселенні доби Київської-Литовської Русі наприкінці XIV – початку XV ст. [4; 23], котре знаходилось на лівому березі р. Самара на Ігреньському півострові, а й свідчать про залюдненість пам'ятки і по виведенні з фортеці російських військ за умовами Прутського миру. Особисті й адміністративні печатки підтверджують присутність представників української старшини і європейців у Богородицькій фортеці – Старосамарському ретраншементі та існування тут митниці на початку XVIII ст. [13; 16], та дають підстави для спроби реконструкції форми та плану укріплень козацької Самарі [12]. Ставрографічні надбання дозволили зробити попередні висновки

про етнічний склад перших гарнізонів фортеці та населення посаду наприкінці XVII ст., про присутність тут у другій половині XVIII ст. вихідців з Полтавського полку та запорожців [8; 9]. Не менше значення мають і керамічні, гутні, мілітарні та інші комплекси знахідок, які загальним масивом підтверджують аутентичність грамоти Стефана Баторія та слугують непересічним аргументом у питанні передаткування заснування Дніпропетровська.

Але, попри все вищенаведене, інтерпретація отриманих матеріалів постійно долає комплекси проблем, передусім джерелознавчого характеру: якщо час Старої Самари (1730-ті рр. – кінець XVIII ст.) в достатній мірі представлений документами Архіву Коша Нової Запорозької Січі, Генеральної Військової Канцелярії та інших установ, то період XVII ст. висвітлений набагато гірше. Інформація стосовно козацької Самарі носить легендарний характер, тоді як час заснування Богородицької фортеці представлений низкою документів, зібраних Д.І. Яворницьким в «Істочниках к истории запорожского казачества», частина з яких перевидана у 2008 р. [24]. Проте в світлі існуючої джерельної бази виникають питання про залюдненість досліджуваної території напередодні заснування російського укріплення.

Під час історіографічних розвідок виникає потреба рознесення по місцевості значної кількості топонімів, котрі, за традицією, започаткованою Д.І. Яворницьким, значною кількістю дослідників прив'язуються до одного місця без належної на те аргументації [11, с. 190–192]. Недосконалість картографічних матеріалів та відсутність докладних описів призводять до того, що тільки за допомогою археологічних досліджень можна з'ясувати належність того чи іншого плану фортеці до реально існуючої картини або до попереднього проекту. Прикладом подібної ситуації є «План ретраншементу навколо Новобогородицької фортеці, збудованого в 1736 році» [21] та «План Старої Самарі 1747 р.», опублікований у 3 т. Архіву Коша Нової Запорозької Січі [1, с. 19, 26]. Справа ускладнюється тим, що на підставі опису Богородицької фортеці, повідомлення про зміни в обрисах фортеці [21, с. 64] та вищезазначених планів О. Харланом здійснено талановиту реконструкцію (*рис. 1*) зовнішнього вигляду Богородицької фортеці кінця XVII ст. [21, с.57], що є дуже важливим з точки зору наочності, але недоказовим з точки зору репрезентативності. У питанні розміщення топонімів карта України М. Зойтера, опублікована у 1739 – 1740 рр. А. Вінделем [5], котра є достатньо близькою реплікою роботи Я. Брюса і Г. Фон Менгдена, суперечить аналогічній карті «Theatrum belli Russorum Victoriis illustratum

*Рис. 1. Загальний вигляд Богородицького міста наприкінці XVII ст.
Малюнок-реконструкція О. Харлана*

five Nova et accurata Turcicarum et Tartaricum Provinciarum intra fluvios» цього часу і цих же авторів [25].

До іншого кола проблеми належать питання інтерпретації здобутих археологічних матеріалів, зокрема натільних хрестів (рис. 2).

Ставрографічне зібрання з території м. Самарі – Богородицької фортеці нараховує понад 120 примірників, з яких тільки близько 1/3 – повністю збережені вироби. Близько половини всіх тільників атрибутовано серединою – другою половиною XVII ст. (рис. 2.4) і віднесено до перших російських залог фортеці. Але крім частини хрестів, що беззаперечно відносяться до XVIII ст. і мають російське (рис. 2.5) чи українське (рис. 2.2) походження, існують ще й інші категорії.

Зокрема це стосується так званих «барочних хрестів» (рис. 2.1), які складають близько 10 % знахідок даного класу і відносяться російськими дослідниками до речей старовірського вжитку [2; 18]. Але, як неодноразово наголошувалося [6], старовірів на території Богородицької фортеці не було ніколи, а барочність обрисів не підлягає сумнівам, що дало нам підстави для інтерпретації їх як виробів українського походження межі XVII – XVIII ст. та припустити належність населенню посаду.

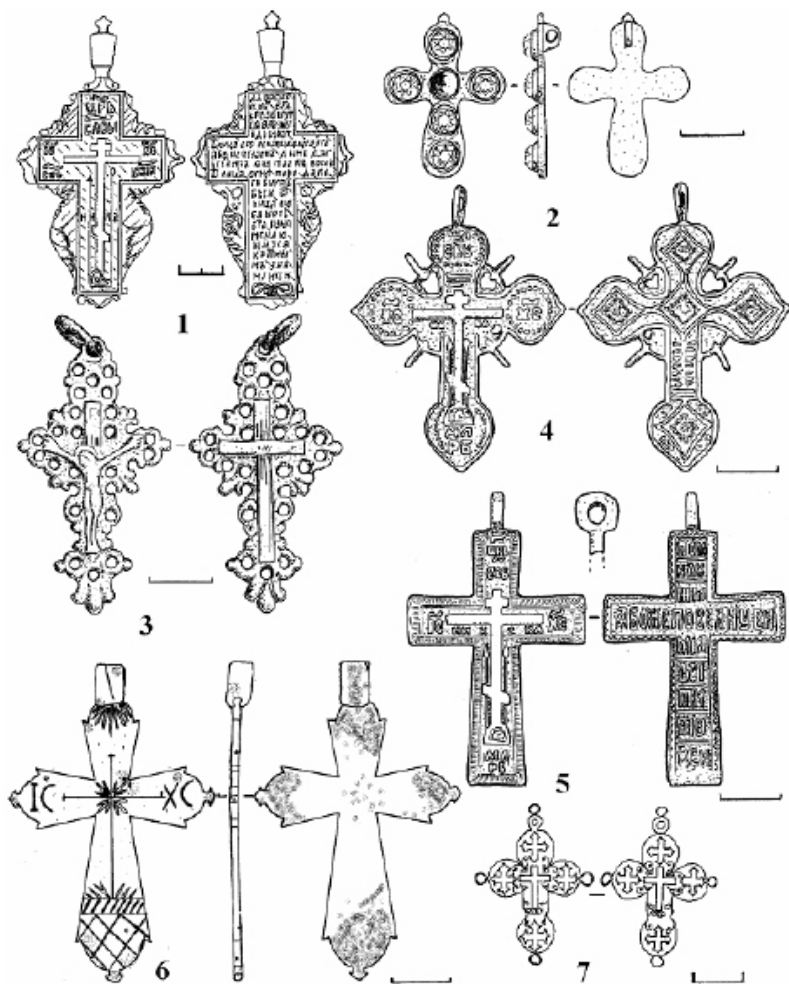

Рис. 2. Натільні хрести з території Богородицької фортеці

Не менш дискусійним є хронологічна і конфесійна інтерпретація невеликої групи тільників, котрі раніше були віднесено до православних хрестів закордонного походження XVIII ст. [10] (рис. 2.7). Проте отримані нещодавно дані [22] та повідомлення відомого російського

збирача М.І. Геллерштейна вимагають перегляду попередньої інтерпретації, оскільки на території європейської частини Російської Федерації подібні знахідки походять з культурного шару із польськими монетами початку XVII ст.

Але якщо у випадках, коли натільні хрести Самарі – Богородицької фортеці мають достатні аналогії у закритих чи відкритих комплексах або поодиноких знахідках з території сучасних України й Росії, ми можемо аргументовано дискутувати щодо датування або первинного ареалу побутування подібних предметів, то для унікальних речей виникають певні складнощі. Передусім це стосується тільників, вирізаних із металевої платівки, зображення на котрих виконане ручним гравіюванням (рис. 2.6). Такі хрести, на сьогодні, зафіксовані виключно у Присамар'ї [8; 9; 17, с.38, рис.13.9-10, *табл. 8*] і не мають тотожних на суміжних територіях. На підставі аналогій у подібному хресті «Із запорозьких поховань», що зберігається у фондах Державного історичного музею ім. Д.І. Яворницького, та козацькій запорозькій надмогильній пластиці ми атрибуємо їх виробами запорозького побутування другої половини XVIII ст.

Усе вище наведене є лише частиною проблем інтерпретації, що постають перед дослідниками. Безсумнівно, що значною мірою вони можуть бути вирішеними через створення єдиного пам'яткоохоронного комплексу на базі пам'ятки, котрий об'єднуватиме постійнодіючу археологічну експедицію, історико-археологічний музей з краєзнавчими, фольклорними, туристичними та науковими підрозділами.

Створення подібного комплексу вирішить також і питання популяризації об'єкту як джерела локальної історії, оскільки досвід проведення виставок археологічних знахідок з м. Самарі – Богородицької фортеці доводить невщухаючий інтерес громадськості до давньої історії рідно краю. Але тимчасовість виставок в приміщеннях інших музеїв вимагає постійної присутності авторів досліджень, оскільки штатні екскурсоводи не в змозі емоційно й інформаційно передати ефект присутності під час дослідження, сенсові навантаження здобутих артефактів. Крім того, популяризація отриманих матеріалів і даних через засоби масової інформації, з одного боку може спотворюватися непрофесійністю журналістів, а з іншого – привертатиме надмірну увагу «чорних археологів», оскільки, як і більшість подібних об'єктів, пам'ятка охороняється виключно законом ...

Джерела та література

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734 – 1775 рр. Т. 3. – К., 2003. – 951 с.
2. *Берестецкая Т.В.* О некоторых проблемах изучения «Выговского» литья // Художественный металл России: Материалы конференции памяти Г.Н. Бочарова. – М., 2001. – С. 183 – 200.
3. *Бинкевич В.В., Камеко В.Ф.* Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. – Дніпропетровськ, 2000. – 156 с.
4. *Бинкевич В.В., Камеко В.Ф.* «...Град ім'ям Пресічень». Краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпоріжжя. – Дніпропетровськ, 2008. – 343 с.
5. *Векленко В.О.* Аналіз картографічних матеріалів до історичних топонімів Нижнього Посамар'я // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: [Зб. наук. праць]. Вип. 3. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 206 – 219.
6. *Векленко В.О.* До питання про походження барочних хрестів кінця XVII – XVIII ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. ст.]. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 230 – 240.
7. *Векленко В.О.* До уточнення місцезнаходження містечка Самара (Стара Самара) та Богородицької та Новосергіївської фортеці // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [Зб. наук. праць]. Вип. 2. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 241 – 247.
8. *Векленко В.О.* Знахідки натільних хрестів з території Богородицької фортеці та її посаду у 2007 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: [зб. наук. статей]. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 45 – 51.
9. *Векленко В.О.* Знахідки українських натільних хрестів Середньому і Нижньому Присамар'ї // Січеславський альманах 6 [Зб. наук. праць]. – Дніпропетровськ, 2008. – Вип. 3. – С. 87 – 94.
10. *Векленко В.О.* Колекція натільних хрестів з території Богородицької фортеці // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 135 – 150.
11. *Векленко В.О., Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М.* Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці // Український археографічний щорічник: Вип. 8/9. – Київ – Нью-Йорк, 2004. – С. 190 – 221.
12. *Камеко В.Ф., Бинкевич В.В., Шалобудов В.М.* До часу виникнення та місця знаходження містечка Самарь // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 36 – 44.
13. *Ковалева І.Ф., Шалобудов В.Н.* Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 2003. – С.44 – 50.

14. Ковальова І.Ф. Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава. – 2002'2, 2003'1. – С.187 – 190.

15. Ковальова І.Ф. Свідчення польської торгівлі з Присамар'я // Україна і Польща у світовій історії: політика, економіка, культура: [Матер. міжнар. наук. конф.]. – Острог, 2003. – С. 7 – 9.

16. Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М. Нові знахідки особистих печаток з Богородицької фортеці // Історія і Культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Вип. 2. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 17 – 23.

17. Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М., Векленко В.О. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. Науково-довідкове видання. – Дніпропетровськ, 2007. – 108 с.

18. Куколевская О.С. Медное художественное литье Красносельской волости Костромской губернии конца XIX – первой четверти XX в. // Русское медное литье: [Сб. ст.]. Вып.1. – М., 1993. – С. 71 – 75.

19. Маріна З.П. Археологічні дослідження Богородицької фортеці // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 31 – 36.

20. Маріна З.П. Нові дослідження археологічних пам'яток у пониззі Самари // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 55 – 60.

21. Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI – XVIII століть в історії Дніпропетровська. – Дніпропетровськ, 2008. – 268 с.

22. Суров М. В. Вологодчина. Неизведанная давность. – Вологда, 2002.

23. Шалобудов В.М. Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я // Вісник Дніпропетровського університету, 2007, №6. – Вип. 15. – С. 214 – 226.

24. Яворницький Д.І. Твори : У 20 т. – К.–Запоріжжя, 2008. – Т. 3, кн. 1. – 495 с.

25. <http://www.gelos.ru/month/aug2008season/bigimages/nf863-4.jpg>

**Віктор Векленко, Микола Несправа (Дніпропетровськ, Україна)
Археологічні пам'ятки як джерела локальної історії (на прикладі
Богородицької фортеці)**

Розглядаються історія відкриття та досліджень археологами Дніпропетровського національного університету старовинного козацького містечка Самари – Богородицької фортеці – визначної пам'ятки доби пізнього українського середньовіччя – ранньомодерного часу, питання комбінування

методів дослідження, проблем інтерпретації здобутих археологічних комплексів та джерелознавчих матеріалів, а також пошуки способів їх широкою популяризації.

Ключові слова: археологія, Богородицька фортеця, Самарь, джерело, локальна історія, натільний хрест, методи дослідження, популяризація

Виктор Векленко, Николай Несправа (*Днепропетровск, Украина*)
Археологические памятники как источники локальной истории (на примере Богородицкой крепости)

Рассматриваются история открытия и исследований археологами Днепропетровского национального университета старинного казачьего местечка Самарь – Богородицкой крепости – выдающегося памятника периода позднего украинского средневековья – раннего нового времени, вопросы комбинирования методов исследования, проблемы интерпретации полученных археологических комплексов и источниковедческих материалов, а также поиски способов их широкою популяризации.

Ключевые слова: археология, Богородицкая крепость, Самарь, источник, локальная история, нательный крест, методы исследования, популяризация

Victor Veklenko, Mykola Nesprava (*Dnipropetrovsk, Ukraine*)
Archaeological monuments as sources of local history Unon the right (on the example of Bohorodytska fortress)

The history of discovery and archaeologists research of the DNU of old cossack town Samar – Bohorodytska fortresses – an outstanding monument of the period of the late Ukrainian Middle Ages – early modern time, problems of a combination of methods of research, a task of interpretation of the received archaeological complexes and sources materials, and also searches of ways of their wide popularization are considered.

Keywords: archaeology, Bohorodytska Fortress, Samar, a source, local history, a worn next the skin cross, methods of research, popularization

Adam MONIUSZKO
(Warszawa, Polska)

Mazowieckie księgi sądowe ziemskie jako źródło do badań sądownictwa za panowania Zygmunta III i Władysława IV

Stan polskich badań nad szlacheckim wymiarem sprawiedliwości w XVI – XVIII w. pozostawia sporo do życzenia. Nienajlepiej przedstawia się też kwestia wykorzystywania w nich ksiąg sądowych. Częściowym usprawiedliwieniem takiego stanu rzeczy są poważne luki w materiale źródłowym, zwłaszcza dające się odczuć dla sądów centralnych: sejmowego, marszałkowskiego, asesorskiego i Trybunału Koronnego [49, s. 126–134]. Mimo tych braków podejmowane są próby przedstawienia funkcjonowania sądownictwa w oparciu o materiał normatywny [55, *passim*; 56, *passim*]. lub też przy wykorzystaniu pozostałości zasobów archiwalnych [12, *passim*, 38, s.275–305; 50, s.93–124; 53, *passim*]. Na osobne wyróżnienie zasługują przedwojenne monografie wykorzystujące dziś już nieistniejące archiwalia [9, *passim*; 14, *passim*; 46, *passim*]. Zasób ksiąg lokalnych sądów szlacheckich zachował się w nieco większym stopniu. Ich funkcjonowaniem w średniowieczu zajął się w serii artykułów – opartych właśnie na tym typie źródeł – Stanisław Kutrzeba [34, *passim*]. Natomiast dla późniejszej epoki tak gruntownych prac jest niewiele. Podstawowe wiadomości na temat sądów lokalnych znalazły się w syntezach ustroju i prawa polskiego¹. Cennych informacji na temat praktyki funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości w XVII w. – głównie na podstawie szlacheckiej opinii publicznej – dostarczył Jerzy Michalski [39, s. 15–187]. Wielu wartościowych wniosków dotyczących sądownictwa przynoszą także – oparte na księgach sądowych – prace poświęcone organizacji kancelarii grodzkich i ziemskich w XVI – XVIII w.²

¹ Obszerne omówienie sądów szlacheckich przedstawił zwłaszcza Józef Rafacz w pracy dotyczącej procesu ziemskiego, [45, s.13–83].

² Z ważniejszych prac dotyczących kancelarii grodzkich i ziemskich można wymienić badania Przemysława Dąbkowskiego [28, *passim*; 29, *pas-*

Trzeba jednak pamiętać, iż autorzy traktowali kwestie związane z działalnością sądów na marginesie swoich głównych rozważań. Dopiero ostatnie dwudziestolecie przyniosło większe zainteresowanie ze strony historyków lokalnymi sądami. Ukazały się prace dotyczące Podlasia [48, s.33–59], ziemi łęborsko – bytowskiej [32, *passim*] oraz gruntowne studium funkcjonowania wymiaru sprawiedliwości w Prusach Królewskich [43, *passim*].

Niewiele miejsca w dotychczasowych badaniach sądownictwa szlacheckiego w XVI – XVIII w. poświęcano Mazowszu³. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie możliwości wykorzystania ksiąg ziemskich do badań nad lokalnym sądownictwem na przykładzie Mazowsza w latach 1588 – 1648⁴.

Mazowsze obejmowało – w swych historycznych granicach – obszar trzech województw [rawskiego, płockiego i mazowieckiego], podzielonych na 15 ziem. Co do zasady, sądy ziemskie ustanowiono dla każdej ziemi. Wyjątkiem była ziemia łomżyńska, w której – prawdopodobnie ze względu na rzesze drobnej szlachty tam zamieszkującej – funkcjonowały dwa sądy ziemskie: łomżyński i zambrowski⁵. Ogromny zasób aktowy wytworzony przez powyższe sądy jedynie częściowo przetrwał do naszych czasów w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie [AGAD]. Najgorzej prezentuje się sytuacja dla województwa rawskiego – praktycznie nie zachowały się tamtejsze księgi ziemskie i grodzkie sprzed połowy XVII w. W województwie płockim zniszczeniu uległy księgi sądów ziemi zawkrzeńskiej, natomiast większość z zachowanych ksiąg ziemi płockiej jest w stanie uniemożliwiającym ich wykorzystanie⁶. Z województwa mazowieckiego prze-

sim; 30, *passim*], Oswalda Balzera [10, s. 289 – 349]; Janiny Bieleckiej [21, s.129–152; 22, s.155–174] czy Janusza Łosowskiego [37, *passim*].

³ Wyjątkiem jest – oparta przede wszystkim na materiale normatywnym – rozprawa Krzysztofa Brzeškiewicza [23, *passim*]. Informacje o działaniu sądownictwa znaleźć można także w pracach dotyczących urzędników mazowieckich, [44, *passim*; 54, *passim*].

⁴ Artykuł oparto na badaniach przeprowadzonych w ramach dysertacji doktorskiej obronionej w 2008 r. na Wydziale Prawa i Administracji UW [42, *passim*].

⁵ Sąd ziemski zambrowski wyodrębnił się za panowania Zygmunta Augusta, [51, t.II, vol.1, s.176].

⁶ Są to przede wszystkim księgi z serii: Płockie Ziemskie Wieczyste Relacje i Wyroków oraz Płockie Ziemskie Wieczyste Wyroki Relacje. Dostępne są 3 księgi z serii Płockie Wieczyste Relacji z lat 1588 – 1591 oraz 1599 – 1604.

trwały przede wszystkim księgi ziemskie dla terenów północno – zachodniego Mazowsza, tj. ziem: zakroczymskiej⁷, wyszogrodzkiej⁸, ciechanowskiej⁹ i różańskiej¹⁰. Mocno zdekompletowane są księgi ziemskie warszawskie¹¹ oraz łomżyńskie¹². Nie dotrwały do naszych czasów – przeważnie spalone w 1944 r. – księgi ziemskie: czerskie, wiskie, liwskie, nurskie oraz większość z warszawskich i łomżyńskich [49, s.175–208]. Mimo tak dużych strat, dostępnych jest wciąż ponad 70 mazowieckich ksiąg ziemskich z lat 1588–1648.

Jedną z podstawowych kwestii, która pojawia się przy próbie oceny funkcjonowania sądownictwa ziemskiego, jest pytanie o częstotliwość odbywania się roków sądowych. W tym przypadku księgi sądowe stanowią podstawowe źródło informacji¹³. Przy korzystaniu z mazowieckich ksiąg

⁷ Z ziemi zakroczymskiej dostępne są księgi miejskie zakroczymskie, nowomiejskie i serockie z serii wieczyste relacji obejmujące lata 1589 – 1629, 1641 i 1644 – 1648 oraz z serii dekretów wokandy z lat 1589 – 1616.

⁸ Dla ziemi wyszogrodzkiej zachowały się księgi z dwóch serii: wieczystych relacji z lat 1589 – 1637 oraz dekretów z lat 1588 – 1618. Dodatkowo wśród tamtejszych ksiąg grodzkich z serii dekretów wokandy znajduje się kilka ksiąg ziemskich.

⁹ Z ziemi ciechanowskiej zachowały się przede wszystkim księgi ziemskie przasnyskie z serii inskrypcji z lat 1597–1599 i 1613–1646. Natomiast z powiatu ciechanowskiego w stanie pozwalającym na jej udostępnianie jest tylko 1 księga ziemska – choć w większości zawierająca wpisy z roków grodzkich – z lat 1547–1630.

¹⁰ Dostępna jest tylko seria dekretów z lat 1588–1630. Ponadto w księgach grodzkich różańskich znajdują się dwie księgi ziemskie inskrypcji.

¹¹ Zachowane księgi ziemskie obejmują przede wszystkim przełom XVI i XVII stulecia. Są to: 3 księgi warszawskie z lat 1587–1589 oraz 1600–1606; 2 tarczyńskie obejmujące głównie lata 1586–1591, 1601–1603 oraz 1626–1631. Nieco inna sytuacja jest w przypadku ksiąg ziemskich powiatu błońskiego. W dużej mierze są to *dissoluta* – obejmujące cały okres 1588 – 1648 – przemieszane akta ziemskie wszystkich trzech powiatów ziemi warszawskiej oraz grodu warszawskiego.

¹² Przetrawało 5 ksiąg ziemskich powiatu ostrołęckiego z serii inskrypcji i dekretów obejmujących za to cały okres 1588 – 1648.

¹³ Niekiedy pośrednio wspominają o tym inne – pozasądowe – źródła. Przede wszystkim na informacje o niedochodzeniu roków sądowych znaleźć można w aktach sejmikowych i pismach politycznych i pamiętnikach [39, s.154–157].

ziemskich pojawia się jednak pewien problem metodologiczny. Zapiski sądowe informują o tym, kiedy dany sąd się zebrał na sesję, natomiast oparte na tej podstawie konkluzje dotyczące niezberania się sądu na rokach nosią – jak każde wnioski *ex silentio* – pewne ryzyko. Związane ono jest ze specyfiką powstawania ksiąg ziemskich i stanem ich zachowania. Poszczególne księgi często rozpoczynają się i kończą w środku wpisów z sesji sądowej – brakuje kart rozpoczynających i kończących poszczególne roky. Zdarza się, że braki występują nie tylko na początku i końcu księgi, lecz również w jej środku, przy poszczególnych rokach. Z tych powodów nierzadko trudno ustalić zakończenie jednych roków i rozpoczęcie następnych. Wynika to ze sposobu powstawania samych ksiąg sądowych. Wpisy przyjmowano do protokołów, a następnie przepisywano do indukty. Stosowano przy tym – przynajmniej w księgach dekretów – zasadę podziału chronologicznego, terytorialnego i przedmiotowego. Starano się grupować wpisy z roków odbywających się w poszczególnych powiatach wedle ich charakterów – np. kontumacje, astycje, dylacje, dekrety, apelacje itp. Wpisywano je w odrębne, luźne kilku – kilkunastokartowe seksterny, które następnie łączono ze sobą i oprawiano w księgę. Świadczyć o tym mogą liczne adnotacje na górnych marginesach kart z rodzajem sądu i datą roków. Umieszczano je zapewne na poszczególnych seksternach w celu łatwiejszej ich identyfikacji. Należy pamiętać bowiem, iż zwykle akta oprawiano w księgi dopiero po kilku latach – a czasem jeszcze dłuższym okresie – od ich zapisania¹⁴. Na karcie rozpoczynającej roki umieszczano ich nagłówki z datą, miejscem sądów i składem orzekającym. Zdarza się jednak, że poszczególne seksterny są przemieszane, a karty tytułowe, z nagłówkiem roków uległy zniszczeniu,

¹⁴ Przykładowo: księga grodzka zakroczymska z 1598 r. została oprawiona przez Stanisława Żabickiego, który pisarzem zakroczymskim został w 1608 r. [4, t.64]. Symptomatyczna jest protestacja pisarza ziemskiego różańskiego Wojciecha Gołyńskiego z 1615 r. Podnosił on, iż uporządkowanie, przepisanie i oprawienie – częściowo zniszczonych – protokołów z ponad trzydziestoletniego okresu urzędowania jego poprzednika jest zadaniem niemożliwym do wykonania. Nawet biorąc pod uwagę charakterystyczne dla protestacji przerysowanie sytuacji, wskazuje ona na rzeczywiste problemy z bieżącym dozorem nad aktami sądowymi. Podobne skargi pojawiały się także w innych ziemiach Mazowsza w tym okresie [40, s.132 – 133]. Problem ten nie dotyczył tylko Mazowsza: wieloletnie zaległości w przepisywaniu i oprawianiu ksiąg istniały również w województwie ruskim [27, s.4–5].

bądź zagubieniu¹⁵. Niewykluczone zresztą, że adnotacje na marginesach są późniejszej proveniencji i służyły łatwiejszemu wyszukiwaniu poszczególnych wpisów, natomiast przemieszanie różnych fragmentów jest wynikiem przepisywania i ponownego oprawiania ksiąg, z powodu ich niszczenia jeszcze w XVII wieku¹⁶. Braki – w niektórych księgach ziemskich – kart tytułowych z nagłówkiem roków powodują pewne utrudnienia przy ustalaniu odbytych sesji sądowych. Częściowo rekompensują je wspomniane

¹⁵ Charakterystyczne są księgi zawierające różne wpisy z różnych lat, złożone z odrębnych poszytów połączonych w jedną księgę. Jako przykład służyć może księga oznaczona jako Zakroczymskie Ziemskie Wieczyste Relacji, t. 92. Na początku zawiera ona wpisy z roków sądu grodzkiego z 1622 r. Karty 53 – 58v. pochodzą z księgi ziemskiej nowomiejskiej bez oznaczenia daty roków, następnie od k. 59 zaczynają się wpisy z księgi grodzkiej zakroczymskiej z 1613 r., a od k. 79 pojawiają się zapiski tego sądu z lat 1625 – 1626. Na kartach 97 – 104v. znajdują się z kolei wpisy z sądu ziemskiego serockiego, bez oznaczenia roków, a po nich rozpoczynają się ponownie materiały z sądu grodzkiego zakroczymskiego z 1622 r. Od k. 129 zaczyna się fragment księgi grodzkiej zakroczymskiej z 1606 r., a potem pojawia się fragment księgi ziemskiej serockiej z 1629 r. [k.145–172v.]. Księgę kończą fragmenty: księgi grodzkiej zakroczymskiej z 1622 r. [k.173–182v.] oraz niezidentyfikowane czasowo ksiąg ziemskiej serockiej [k.183–185] oraz ziemskiej nowomiejskiej [k.186–195v.]

¹⁶ Już w okresie panowania Zygmunta III i Władysława IV wielokrotnie zobowiązywano posłów na sejmikach przedsejmowych do przeforsowania na sejmie uchwał dotyczących konieczności przepisania niszczących ksiąg, bądź też oprawienia luźnych kart. W ślad za tym pojawiały się konstytucje sejmowe, w których powoływano komisje do wykonania tego zadania. Szlachta była zresztą tak zainteresowana utrzymaniem ksiąg sądowych w prawidłowym stanie, że niejednokrotnie postanowienia takie podejmowano w formie *laudum* sejmikowego połączonego z odpowiednią uchwałą podatkową [14, k.116; k.122 – 122v.]; [15, k. 43v.; k.51; k.62]; [18, k.129]; [19, k.21v.]; [20, k.14 v.]; [13, k.286]; [4, t. 58, k.174v. – 175; t.75, k.561–561v.; t.77, k. 90v.] Tryb postępowania przy rewizji i korygowaniu akt ziemskich szczegółowo opisany został w postanowieniu sejmiku czerskiego w 1641 r. Wyznaczeni rewizorzy mieli zjeżdżać się do Czerska po odprawieniu roków ziemskich, a następnie „te wszystkie akta wzięwszy przed się one rewidować, a któreby z nich nadpsowane były, więc i w których by się defekta jakie pokazały rejestrować, a zregestrowane imci panu pisarzowi czerskiemu do przepisania i rektyfikacji podać mają” [14, k.152–154].

już adnotacje na marginesach, choć i one nie zawsze się pojawiają. Ponadto zdarza się, iż stan zachowania księgi uniemożliwia ich pełne odczytanie. Jeśli dodać do tego braki w poszczególnych seriach ksiąg, stanie się jasnym, że wnioskowanie o przerwach w działalności sądów na podstawie wpisów w jednej serii ksiąg niesie za sobą pewne ryzyko. Sytuacja jest lepsza, gdy rezultaty poszukiwań w jednej księdze można skonfrontować z inną – dostępne są księgi z serii inskrypcji (wpisów wieczystych) oraz z serii dekretów z tego samego okresu, lub też dysponujemy zarówno protokołem jak i inductą. Dwa przykłady unaoczniają znaczenie możliwości skorzystania z dwóch różnych ksiąg przy określaniu terminów roków ziemskich. Pierwszy z nich prezentuje częstotliwość roków sądu ziemskiego wyszogrodzkiego w latach 1595–1604, drugi zaś – powiatu ostrołęckiego sądu ziemskiego łomżyńskiego w latach 1634–1647.

Obydwa zestawienia wskazują, iż pojedyncze księgi zawierają pewne luki w adnotacjach dotyczących odbywających się rokach sądów ziemskich. W wyszogrodzkich księgach ziemskich inskrypcji odnotowano 20 sesji sądu, natomiast w serii dekretów – 21. Po skolacjonowaniu wpisów okazało się, że obie księgi zawierają informacje o 23 rokach sądowych. Przy korzystaniu tylko z jednej księgi poza zapiskami sądowymi pozostałoby ok. 10% odbytych sesji. Jeszcze wyraźniej zalety korzystania z dwóch serii sądowych widać w przypadku sesji sądowych w Ostrołęce. Zarówno w protokole jak i inductie odnotowano po 14 roków. Przy porównaniu zapisków z obu ksiąg okazuje się, że odbyło się w tym czasie co najmniej 20 zjazdów sądu ziemskiego w Ostrołęce. Różnica między informacjami o częstotliwości sesji sądowych między tymi księgami wynosi zatem aż 30%.

Przy zgromadzeniu większej ilości zapisek dotyczących odbywających się sesji sądu ziemskiego zasadnym wydaje się próba kwantytatywnego opracowania zebranego materiału. Koniecznością jest przy tym – z kilku względów – zachowanie daleko posuniętej ostrożności przy doborze danych do takiej analizy. Po pierwsze: należy wybrać takie okresy, dla których do dyspozycji jest więcej niż jedno źródło, z którego czerpiemy informację o odbywaniu się roków. Po drugie nie należy brać pod uwagę pojedynczych lat. Ich ciąg pozwala bowiem w większym stopniu przybliżyć się do realiów działania wymiaru sprawiedliwości. Unika się bowiem możliwości zniekształcenia obrazu przez pojedyncze lata. Po trzecie wreszcie: konieczne jest zapewnienie możliwie jak największej badanej próby. Stąd też w rozprawie dotyczącej mazowieckiego sądownictwa ziemskiego przy ustalaniu częstotliwości ustanowiono następujące kryteria: co najmniej dwie

Zestawienie 1. Roki sądu wyszogrodzkiego w księgach sądowych [1595 – 1604]*

Rok	Wtorek po	Ks. Inskr.	Ks. Dekr.	Rok	Wtorek po	Ks. Inskr.	Ks. Dekr.
1595	Niedzieli Przewodniej	–	wpis	1600	Niedzieli Przewodniej	wpis	Ks. Dekr. wpis
	Oktawie Bożego Ciała	wpis	wpis		Oktawie Bożego Ciała	–	–
	Św. Michale	wpis	wpis		Św. Michale	wpis	wpis
1596	Niedzieli Przewodniej	–	–	1601	Niedzieli Przewodniej	wpis	wpis
	Oktawie Bożego Ciała	wpis	wpis		Oktawie Bożego Ciała	wpis	wpis
	Św. Michale	wpis	wpis		Św. Michale	–	–
1597	Niedzieli Przewodniej	wpis	wpis	1602	Niedzieli Przewodniej	wpis	wpis
	Oktawie Bożego Ciała	wpis	wpis		Oktawie Bożego Ciała	wpis	wpis
	Św. Michale	wpis	wpis		Św. Michale	–	–
1598	Niedzieli Przewodniej	–	–	1603	Niedzieli Przewodniej	wpis	wpis
	Oktawie Bożego Ciała	wpis	–		Oktawie Bożego Ciała	wpis	wpis
	Św. Michale	wpis	–		Św. Michale	–	–
1599	Niedzieli Przewodniej	wpis	–	1604	Niedzieli Przewodniej	–	wpis
	Oktawie Bożego Ciała	wpis	wpis		Oktawie Bożego Ciała	wpis	wpis
	Św. Michale	wpis	wpis		Św. Michale	–	–

* Terminy rokov ustalano na podstawie: księgi wpisów wieczystych i relacji [Ks. Wiecz.] obejmującej lata 1594 – 1617 oraz ksiąg dekretów sądu ziemskiego [Ks. Dekr.] z lat 1595 – 1604.

Zestawienie 2. Roki ziemskie w Ostrołęce w księgach sądowych [1634 – 1647]*

Rok	Poniedziałek po:		Prot.	Ind.	Rok	Poniedziałek po:		Prot.	Ind.
	Niedzieli Przewodniej	Św. Małgorzacie				Niedzieli Przewodniej	Św. Małgorzacie		
1634	Niedzieli Przewodniej	Św. Małgorzacie	wpis	wpis	1641	Niedzieli Przewodniej	Św. Małgorzacie	–	–
	Św. Mikołaju	–	–	–		Św. Mikołaju	–	–	wpis
	Niedzieli Przewodniej	Św. Małgorzacie	wpis	wpis		Niedzieli Przewodniej	Św. Małgorzacie	wpis	–
1635	Św. Mikołaju	–	–	–	1642	Św. Mikołaju	–	–	–
	Niedzieli Przewodniej	Św. Małgorzacie	wpis	–		Niedzieli Przewodniej	Św. Małgorzacie	–	–
	Św. Mikołaju	–	–	–		Św. Mikołaju	–	–	–
1636	Niedzieli Przewodniej	Św. Małgorzacie	wpis	wpis	1643	Niedzieli Przewodniej	Św. Małgorzacie	–	–
	Św. Mikołaju	–	–	–		Św. Mikołaju	–	–	–
	Niedzieli Przewodniej	Św. Małgorzacie	–	wpis		Niedzieli Przewodniej	Św. Małgorzacie	wpis	–
1637	Św. Mikołaju	–	–	–	1644	Św. Mikołaju	–	–	–
	Niedzieli Przewodniej	Św. Małgorzacie	–	wpis		Św. Mikołaju	–	–	–
	Św. Mikołaju	–	–	–		Niedzieli Przewodniej	Św. Małgorzacie	wpis	–
1638	Św. Małgorzacie	–	wpis	wpis	1645	Św. Małgorzacie	–	wpis	–
	Św. Mikołaju	–	wpis	wpis		Św. Mikołaju	–	–	–
	Niedzieli Przewodniej	Św. Małgorzacie	–	–		Niedzieli Przewodniej	Św. Małgorzacie	wpis	–
1639	Św. Mikołaju	–	–	–	1646	Św. Mikołaju	–	–	–
	Niedzieli Przewodniej	Św. Małgorzacie	wpis	wpis		Św. Mikołaju	–	–	–
	Św. Mikołaju	–	wpis	wpis		Niedzieli Przewodniej	Św. Małgorzacie	wpis	wpis
1640	Św. Małgorzacie	–	wpis	wpis	1647	Św. Małgorzacie	–	wpis	wpis
	Św. Mikołaju	–	–	–		Św. Mikołaju	–	–	–
	Niedzieli Przewodniej	Św. Małgorzacie	–	–		Niedzieli Przewodniej	Św. Małgorzacie	–	–

* Terminy roków ustalono na podstawie: księgi inskrypcji protokołu [Prot.] z lat 1621 – 1664 oraz księgi inskrypcji in-dukty [Ind.] z lat 1634 – 1652.

równolegle prowadzone księgi sądowe, minimum trzyletni okres ciągłości, oraz informacje dotyczące sesji sądów z ponad 10 lat¹⁷.

Przy określeniu częstotliwości zbierania się sądów ziemskich oraz oceny ich funkcjonowania, pozostaje jeszcze ważki problem dłuższych okresów, w których nie ma żadnych zapisek o odbywanych rokach. Powstaje pytanie: czy są one wynikiem luk w materiale źródłowym, czy też rzeczywistych przerw w działaniu sądu? Wydaje się, że w takich sytuacjach należy do każdego przypadku podchodzić indywidualnie. Przykładowo: zachowane księgi ziemskie wyszogrodzkie z lat 1633 – 1637 ukazują bardzo dobre funkcjonowanie tamtejszego sądu – w ciągu 5 lat w Wyszogrodzie odbyło się 13 roków [8, t. 14, k.281 nn.]. Potem wpisy urywają się na ponad 20 lat, ale brak innych informacji potwierdzających nagłe załamanie działalności tamtejszego sądu. Wydaje się zatem, że w tym wypadku w grę wchodzi ubytki w materiale źródłowym.

Mazowieckie księgi sądowe przynoszą także wielu cennych informacji dotyczących technicznych zagadnień związanych z funkcjonowaniem sądu ziemskiego: miejsc, terminów i długości trwania roków sądowych. Sądy ziemskie – ze względu na okresowe wykonywanie swoich funkcji – nie miały własnych siedzib. Znalezienie odpowiedniego miejsca nie było jednak łatwym zadaniem. Pomieszczenie sądowe powinno być przestronne, ogrzewane (znaczna część roków odbywała się zimą i wczesną wiosną) i w dobrym stanie technicznym. W zapiskach w księgach sądowych ziemskich umieszczano przeważnie tylko informacje, w jakim mieście odbywają się roki. Zazwyczaj nie ma w nich precyzyjnego określenia budynków wykorzystywanych w czasie sesji sądowej. Wyjątek stanowią nieliczne adnotacje w księgach płockich informujące, iż sąd zebrał się na ratuszu płockim (*in praetorio civitati plocensis*) [7, t.25, k.185v.; k.264]. Pojawiały się one przy szczególnie uroczystych posiedzeniach sądu związanych z zaprzysiężeniem urzędników¹⁸. Domniemywać należy, że właśnie ten budynek służył zazwyczaj jako miejsce sądów, lecz tylko w specjalnych okolicznościach – gdy umieszczano bardziej szczegółowe wpisy rozpoczęcia posiedzeń – wzmiankowano to w aktach.

¹⁷ Przyjęte założenia spowodowały, iż analiza kwantytatywna możliwa była do zastosowania w przypadku wybranych okresów funkcjonowania czterech mazowieckich sądów ziemskich. Uśredniony wynik dla – łącznie – 83 lat funkcjonowania tych sądów wyniósł 1,78 sesji sądowej rocznie [42, s.79 – 80].

¹⁸ W 1601 r. Szczęsnego Szymborskiego zaprzysiężono jako surogatora pisarza ziemskiego Pawła Garwaskiego. Rok później Wojciech Kryski na rokach składał przysięgę obejmując urząd sędziego ziemskiego płockiego.

Czas odbywania roków sądu ziemskiego ustalały przede wszystkim konstytucje sejmowe¹⁹. Odwoływano się również do funkcjonujących zwyczajów – zarówno jeśli chodzi o kolejność powiatów, jak i o same daty rozpoczęcia sesji sądowych²⁰. W takich sytuacjach księgi sądowe są właściwie jedynym źródłem pozwalającym ustalić terminarz sądu ziemskiego²¹. Porównanie zapisek w nich zawartych z konstytucjami umożliwia również stwierdzenie w jakim stopniu przestrzegano ustawowo wyznaczonych terminów sesji sądowych²². Warto przy tym zwrócić uwagę, na to, że konstytucja z 1593 r. przyznawała niektórym sądom ziemskim województwa mazowieckiego możliwość przesuwania terminów roków, w przypadku gdy zaistniały przeszkody prawne (*ob legali impedimento*), uniemożliwiające odbycie sesji w ustawowym terminie²³. Mimo tego, iż to rozwiązanie mogło

¹⁹ W XV w. ukształtowała się – zarówno w Małopolsce jak i Wielkopolsce – zasada odbywania 3 – 4 sesji sądu ziemskiego w roku [34, t.XL, s.18–19; 45, s. 28]. W województwie mazowieckim wprowadzono ją dopiero w II połowie XVI w., ustanawiając nowe terminy sesji sądowych [51, t. II, vol. 1, s. 254; s. 415; s. 418 – 419; s. 449 – 450; t. II, vol.2, s.108–109]. Wyznaczone w ten sposób terminy niejednokrotnie jeszcze podlegały drobnym zmianom.

²⁰ Szczególnie widoczne jest to w przypadku województwa płockiego. W ziemi płockiej oznaczono jedynie czasy sesji w Płocku, po których miały „obyczajem zwykłym” następować kolejne powiaty. Podobnie w ziemi zawkrzeńskiej – wyznaczono tylko terminy roków w Szreńsku [45, t. II, vol. I, s. 165; s. 449 – 450]. Do zwyczaju odwoływano się też w przypadku roków: warszawskich i tarczyńskich w ziemi warszawskiej, nowomiejskich i serockich w ziemi zakroczymskiej oraz rawskich białskich w ziemi rawskiej [45, t. II, vol. 1, s. 165, 418; 46, t. II, s. 284, t. III, s. 18].

²¹ Zapiski sądowe zawarte w księgach ziemskich pozwalają na dość precyzyjne ustalenie terminarza sądów ziemskich: zakroczymskiego oraz warszawskiego, a częściowo także płockiego [42, s. 74–75].

²² Zwraca uwagę legalistyczne podejście szlachty mazowieckiej – przestrzegano, aby sesje sądów nie odbywały się w innym terminie, niż przewidziany prawem. Wyjątkiem były wiosenne roki sądu zakroczymskiego w Zakroczeniu. Konstytucja z 1611 r. wyznaczała dla nich nową datę rozpoczęcia, lecz pomimo tego rozwiązania w praktyce odbywały się one dalej w starym terminie [46, t. III, s. 18; 6, t. 84, passim; 5, k. 357v. nn].

²³ Możliwość taką uzyskiwały wówczas sądy ziemskie: ciechanowski i łomżyński [45, t. II, vol. 2, s. 203 – 204]. Powyższą regulacją wzorowano na podobnej konstytucji dla województw wielkopolskich oraz płockiego z 1569 r. [45, t. II, vol. 1, s. 251].

przynosić wiele korzyści dla funkcjonowania lokalnego wymiaru sprawiedliwości, szlachta łomżyńska wkrótce zaczęła się domagać jego zniesienia [3, k. 63v.; 16, k. 82; k. 88; k. 124v.; 17, k. 61]. Starania te przyniosły skutek w 1631 r., kiedy to sejm zniósł możliwość przekładania roków przez sąd łomżyński, uznając, iż urzędnicy sądowi czynili to dla swojej zachcianki (*pro libitu suo*) [46, t. III, s. 331]. Także w tym przypadku księgi sądowe wyjaśniają w pewnym stopniu zachowanie szlachty. Po pierwsze, zapiski w ostrołęckich księgach ziemskich wskazują, iż rzeczywiście sąd łomżyński zmieniał termin tamtejszych roków sądowych w latach: 1613, 1621, 1623 i 1624 [2, t. 1087, k. 184; k. 326v.; k. 438; k. 440]. Po drugie, w trzech przypadkach z lat 20-tych sąd poprzestał jedynie na powołaniu ogólnej formuły *propter certa legalia impedimenta*, nie precyzując, na czym owe przeszkody miałyby polegać. W żadnym z nich przeszkodą nie były ani obrady sejmu, ani wielkopolska sesja Trybunału Koronnego²⁴. Można zatem zaryzykować stwierdzenie, iż w tych sytuacjach faktycznie dochodziło do nadużycia tego prawa, co wyjasnia reakcję szlachty łomżyńskiej.

Czas trwania roków sądu ziemskiego był uzależniony od ilości spraw – kończono je po rozpatrzeniu wszystkich spraw z rejestru i przyjęciu wpisów od zainteresowanej szlachty. W średniowieczu – gdy roki odbywać się miały co dwa tygodnie – sądy trwały 2–3 dni [34, t. XL, s. 15–16]. Prawdopodobnie ideałem – aczkolwiek mało realnym do zrealizowania w praktyce – były jednodniowe sesje sądowe. Wynika tak przynajmniej z konstytucji wydanej dla ziemi czerskiej w 1567 r. Zezwolono w niej na dwudniowe obrady, motywując to tym, że tamtejszy sąd ziemski nie był w stanie rozpatrzyć wszystkich spraw w ciągu jednego dnia [45, t. II, vol. 1, s. 204]. Podobny okres przewidziano również dla sądu ziemskiego zakroczymskiego. Kalendarz sądowy w ziemi zakroczymskiej opierał się na założeniu odbywania się roków w ciągu najwyżej dwóch dni. Tym należy tłumaczyć fakt, iż sąd miał się zbierać w piątek w Zakroczymiu, a już na wtorek naznaczono początek sesji w kolejnym powiecie – serockim. Z kolei konstytucja włączająca powiat ostrołęcki pod jurysdykcję sądu łomżyńskiego zawierała zalecenie, by w Ostrołęce roki kończyły się już po pierwszym dniu [45, t. II, vol. 1, s. 289]. Mazowieckie księgi sądowe ukazują praktykę w tym zakresie: w większości przypadków sesje sądu przeciągały się ponad przewidywany okres 1-2 dni.

²⁴ W 1621 r. sejm obradował od 23 sierpnia do września; w 1623 – od 24 stycznia do 5 marca; w 1624 – od 11 lutego do marca [25, s. 483]. Tymczasem roki ostrołęckie w pierwszy poniedziałek po Niedzieli Przewodniej przypadały odpowiednio na: 19 kwietnia, 1 maja i 15 kwietnia.

Wskazują na to wyroki zaoczne, w których przeważnie odnotowywano dzień wywołania sprawy. Przykładowo: dzięki takim zapiskom na rokach ziemskich wyszogrodzkich w 1589 i 1590 r. wiadomo, że sesja sądu trwać mogła nawet kilkanaście dni²⁵.

Możliwości wykorzystywania ksiąg ziemskich do badań nad sądownictwem oczywiście nie wyczerpują się na zagadnieniach związanych z terminami roków. Są one z pewnością pierwszorzędnym źródłem dla ustalenia składu sądu – co za tym idzie – listy ziemskich urzędników sądowych²⁶. Komplet orzekający stanowili: sędzia, podsędek i pisarz ziemscy, czego ściśle przestrzegano w praktyce²⁷. Wyjątek od tej zasady – jak wskazują zapiski sądowe – mógł mieć miejsce w przypadku oczekiwanej dłuższej niemożności sprawowania funkcji przez jednego z urzędników. W takiej sytuacji powoływano na jego miejsce surogatora, który zasiadał w sądzie aż do powrotu nominalnego urzędnika²⁸.

Wartościowych wniosków dotyczących jurysdykcji sądu ziemskiego – właściwości podmiotowej, miejscowej oraz rzeczowej – dostarcza analiza spraw rozpatrywanych w trakcie roków. Należy w tym wypadku zwracać

²⁵ Jesienią 1590 r. sąd ziemski wyszogrodzki zaczął swe obrady we wtorek po św. Michale [2 X]. Kilka wyroków zaocznych zapadło w piątek przed św. Jadwigą [12 X] – a zatem w 11 dniu trwania roków [8, t. 10, k. 356, 357 – 357v. 359 – 361, 401v. – 402, 407 – 408v.]

²⁶ W przypadku Mazowsza ma to szczególne znaczenie – dla tego obszaru nie powstały bowiem spisy urzędników ziemskich.

²⁷ Wymóg pełnego składu orzekającego podkreślali ówczesni prawnicy. Grzegorz Czaradzki pisał: „Do sądu ziemskiego który sędzia podsędek i pisarz sądzą, a gdy którego z tych niedostawa nie mogą być sądzone” [26, r. V, tyt. Do ziemstwa sprawy należące]. Podobnie uważali inni prawnicy z przełomu XVI i XVII stulecia: Teodor Zawadzki [57, r. X, tyt. III]; Jan Łączyński [36, s. 87] i Tomasz Drezner [24, s. 162].

²⁸ W księgach ziemskich znalazły się w przebadanym okresie przykłady dwóch surogacji: Sebastiana Żółtowskiego za pisarza ziemskiego płockiego Pawła Garwaskiego [1590 r.] [7, t. 21, k. 139] oraz Szczęsnego Szymborskiego ponownie za Pawła Garwaskiego (1601 – 1603) [7, t. 25, k. 186v. – 330v.] O dalszych dwóch surogacjach wiadomo z innych źródeł. W 1638 r. konstytucja sejmowa ustanowiła zastępstwo Pawła Zbiewskiego za pisarza wiskiego Adama Glinkę Janczewskiego [46, t. III, s. 459]. Jako surogator występował także nieznanymi z imienia Skrobocki, o czym wiadomo z powodu jego zatargu w 1592 r. z nowym pisarzem ciechanowskim Bartłomiejem Kanigowskim, dotyczącego wydania przechowywanych akt [31, s. 153].

uwagę na zarzuty niewłaściwego sądu podnoszone przez stronę pozwaną²⁹. Kwestię przestrzegania właściwości miejscowej potwierdzić mogłyby również szczegółowe badania nad terytorialną osiadłością pozwanych. Analiza ksiąg z dekretami sądu ziemskiego pozwala także na przybliżone określenie liczby napływających spraw na roki sądowe³⁰. Wskazuje to – pośrednio – na znaczenie sądów ziemskich w szlacheckim wymiarze sprawiedliwości. Należy jednak podkreślić, iż ze względu na czasochłonną kwerendę, tego typu badania możliwe są na sondażowych próbach materiału źródłowego.

Rozważania zawarte w niniejszym artykule zarysowują możliwości – ale też i pewne ograniczenia – wykorzystywania ksiąg ziemskich jako źródeł do badań nad sądownictwem. Wiele w tym względzie zależy od stopnia zachowania substancji aktowej. Stanem idealnym jest możliwość konfrontacji dwóch różnych serii ksiąg sądowych – znaczenie tego wykazano na przykładzie ksiąg wyszogrodzkich oraz ostrołęckich. Pomimo pewnych niedostatków, jest to podstawowe źródło przy analizie praktyki sądowej – niezbędnym elementem badań szlacheckiego wymiaru sprawiedliwości.

Należy podkreślić, iż zapiski w księgach ziemskich dają daleko szersze możliwości ich wykorzystania. O wartości serii ksiąg dekretów i inskrypcji dla badań staropolskiego ziemskiego procesu sądowego oraz prawa prywatnego – zwłaszcza przy zniszczeniach akt sądów centralnych w czasie II wojny światowej – nie trzeba raczej przekonywać. Dostarczają one również cennych materiałów dla niektórych aspektów prawa karnego – szczególnie przy przestępstwach związanych ze stosowaniem przemocy [35, s. 250–275; 41; 47, *passim*]. Co więcej, okazują się przydatne w badaniach obejmujących nieszlachtę [34, s. 27–33]. Należy mieć zatem nadzieję, że źródło to będzie w większym stopniu wykorzystywane w różnego rodzaju badaniach historycznych.

²⁹ Jako przykład można podać sprawę z powództwa Anny Radzimińskiej przeciw miasteczku Serock o zagarnięcie należącego do niej jednego z tamtejszych placów, rozpatrywaną przez zakroczymski sąd ziemski. Pozwani w ekspozycji podnieśli, iż jest to miasto królewskie, którego apelacje rozpatrywane są przez sąd królewski i w związku z tym do tego sądu powinna trafić sprawa. Zakroczymski sąd ziemski uznał, iż sprawa rzeczywiście dotyczy gruntów królewskich i uznał się za niewłaściwy w tej sprawie [5, t. 7, k. 325 – 326v.]

³⁰ Sondażowe badanie tego typu przeprowadzone na rokach sądu ziemskiego wyszogrodzkiego w 1590 r. wykazało napływ blisko 500 spraw do rozpatrzenia [42, s. 271 – 275].

Źródła i literatura

1. Archiwum Główne Akt Dawnych [AGAD]. – księgi Grodzkie Dekreta Wokandy Wyszogrodzkie. – t. 4 – 6.
2. AGAD. – księgi Ostrołęckie Ziemskie Terrestria Perpetuitatis et Decretorum. – t. 1087 – 1089.
3. AGAD. – księgi Różańskie Grodzkie Wieczyste. – t. 12.
4. AGAD. – księgi Zakroczymskie Grodzkie Wieczyste – t. 58. – t. 64.
5. AGAD. – księgi Zakroczymskie Ziemskie Dekreta Wokandy. – t. 7 – 8.
6. AGAD. – księgi Zakroczymskie Ziemskie Wieczyste Relacji. – t. 84
7. AGAD. – księgi Ziemskie Płockie Wieczyste Relacji. – t.21. – t. 25
8. AGAD. – księgi Ziemskie Wieczyste Relacji Wyszogrodzkie. – t.10. – t. 13. – t. 14.
9. *Balzer O.* Geneza Trybunału Koronnego. – Warszawa, 2009 [2 wyd.]
10. *Balzer O.* Kancelarie i akta grodzkie w wieku XVIII // *Studia nad prawem polskim.* – Poznań, 1889.
11. *Baranowski J.* Sądy referendarskie // *Przegląd Historyczny.* – t. 9, z. 1, 1909.
12. *Bednaruk W.* Trybunał Koronny. Szlachecki sąd najwyższy w latach 1578 – 1794. – Lublin 2008.
13. Biblioteka Narodowa (BN). – Biblioteka Ordynacji Zamoyskich (BOZ). – f. 1809/1.
14. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (BPAN Kr.). – f. 8319. [Akta sejmikowe ziemi czerskiej].
15. BPAN Kr. – f. 8322. (Akta sejmikowe ziemi liwskiej).
16. BPAN Kr. – f. 8331. (Akta sejmikowe ziemi łomżyńskiej).
17. BPAN Kr. – f. 8334. (Akta sejmiku generalnego ziem księstwa mazowieckiego).
18. BPAN Kr. – f. 8336. (Akta sejmikowe ziemi płockiej).
19. BPAN Kr. – f. 8348. (Akta sejmikowe ziemi warszawskiej).
20. BPAN Kr. – f. 8352. (Akta sejmikowe ziemi wyszogrodzkiej).
21. *Bielecka J.* Organizacja i działalność kancelarii ziemskich i grodzkich wielkopolskich XIV – XVIII w. // *Archeion.* – t. 22, 1954.
22. *Bielecka J.* Organizacja i działalność sądów grodzkich w Prusach Królewskich od wieku XV do XVIII // *Archeion.* – t. 65, 1977.
23. *Brzeškiewicz K.* Mazowsze pod rządem koronnym w latach 1526 – 1577. Studium prawno – historyczne. – Warszawa, 1985 (maszynopis pracy doktorskiej na Wydziale Prawa i Administracji UW).
24. *Bukowska K.* Tomasz Drezner 1560-1610. Polski romanista XVII wieku i jego znaczenie dla nauki prawa w Polsce. – Warszawa, 1960.
25. *Chronologia polska.* – red. *B. Włodarski.* – Warszawa, 2007.

Adam MONIUSZKO. Mazowieckie księgi sądowe ziemskie...

26. *Czaradzki G.* Proces sądowy polski prawa koronnego. – Poznań, 1640.

27. *Dąbkowski P.* Kilka uwag o oprawie ksiąg sądowych polskich. – Lwów, 1918.

28. *Dąbkowski P.* Księgi sądowe lwowskie w dawnej Polsce // Studia nad historią prawa polskiego. – t. XVI, z. 1.

29. *Dąbkowski P.* Palestra i księgi sądowe sanockie w dawnej Polsce // Pamiętnik Historyczno – Prawny. – t. 1, z. 6, 1925.

30. *Dąbkowski P.* Palestra i księgi sądowe trembowelskie za czasów polskich. – Lwów, 1920.

31. Dyaryusze i akta sejmowe z r. 1591-1592 – wyd. *E. Barwiński* // *Scriptores Rerum Polonicarum.* – t. XXI, Kraków, 1911.

32. *Dzięcielski M.* Organizacja i funkcjonowanie sądownictwa szlacheckiego w ziemi łęborsko – bytowskiej w XV – XVIII wieku. Urzędnicy – Gdańsk, 2006.

33. *Kulecki M.* Sprawy mieszczan Starej i Nowej Warszawy w warszawskich aktach ziemskich i grodzkich od roku 1526 do początków XVII wieku // *Rocznik Warszawski.* – t. XXXVI, 2008.

34. *Kutrzeba S.* Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich // *Rozprawy Wydziału Historyczno – Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie.* – t. XL – XLII, Kraków 1901 – 1902.

35. *Kutrzeba S.* Mężobójstwo w prawie polskim XVI stulecia // *Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne.* – t. 25, 1929.

36. *Łączyński J.* *Kompendium sądów Króla Jego Mości* wyd. *Z Kolanowski* // Zapomniany prawnik XVI wieku Jan Łączyński i jego „Kompendium sądów Króla Jego Mości”. Studium z dziejów polskiej literatury prawniczej. – Toruń, 1960.

37. *Łosowski J.* Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego. – Lublin, 2004.

38. *Matuszewski J.* W sprawie genezy sądu referendarskiego // *Matuszewski J.* Pisma wybrane – t. I, Łódź, 1999.

39. *Michalski J.* Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego w XVIII wieku. – Wrocław – Warszawa, 1958.

40. *Moniuszko A.* Funkcjonowanie reliktyw dawnego ziemskiego prawa mazowieckiego na przełomie XVI i XVII stulecia – zarys problematyki // *Mazowsze na pograniczu kultur w średniowieczu i nowożytności.* – red. M. Dygo. – Pułtusk, 2007.

41. *Moniuszko A.* Przestępstwa przeciw życiu i zdrowiu przed płockim sądem ziemskim pod koniec XVI stulecia // *Spółczesność staropolskie.* Seria nowa. – t. II (w druku).

42. *Moniuszko A.* Sądy i proces ziemski na Mazowszu w I połowie XVII stulecia. Funkcjonowanie mazowieckich sądów ziemskich i postępowanie w sprawach spornych w czasach Zygmunta III i Władysława IV. – Warszawa 2008 (maszynopis pracy doktorskiej na Wydziale Prawa i Administracji UW).

43. *Naworski Z.* Szlachecki wymiar sprawiedliwości w Prusach Królewskich (1454 – 1772). Organizacja i funkcjonowanie. – Toruń, 2004.

44. *Pałucki W.* Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI wieku. – Warszawa, 1962.

45. *Rafacz J.* Dawny proces polski. – Warszawa, 1925.

46. *Rafacz J.* Sąd referendarski koronny. Z dziejów obrony prawnej chłopów w dawnej Polsce // Studia nad historią prawa polskiego. – t. XX, z. 1, 1948.

47. *Rafacz J.* Zranienie w prawie mazowieckiem późniejszego średniowiecza // Studia nad historią prawa polskiego. – t. XII, z. 4, Lwów, 1931,

48. *Siedlecki J.* Sądy ziemskie i grodzkie szlachty ziemi bielskiej w Brańsku w XVI – XVIII w. // Zeszyty Naukowe Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku. – z. 60, Humanistyka. Prace historyczne. – t. XI, 1988.

49. Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych. – t. I: Archiwum Główne Akt Dawnych, red. *A. Stablewski*. – Warszawa, 1957.

50. *Szcząska Z.* Sąd sejmowy w Polsce od końca XVI do końca XVIII wieku // Czasopismo Prawno–Historyczne. – t. XX, z. 1, 1968.

51. Volumina Constitutionum, t. I – II. – Wyd. *S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak*. – Warszawa, 2000 – 2008.

52. Volumina legum t. II – III. – Wyd. *J. Ohryzko*. – Petersburg, 1859.

53. *Woźniakowa M.* Sąd asesorski koronny 1537 – 1795. Jego organizacja, funkcjonowanie i rola w dziejach prawa chełmińskiego i magdeburskiego w Polsce. – Warszawa, 1990.

54. *Wolff A.* Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370 – 1526. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1962.

55. *Zarzycki W.* Temida sejmowa: z dziejów sądu sejmowego w Polsce przedrozbiorowej. – Warszawa, 2000.

56. *Zarzycki W.* Trybunał Koronny w dawnej Rzeczypospolitej. – Piotrków Trybunalski, 1993.

57. *Zawadzki T.* Processus iudiciarius Regni Poloniae. – Cracoviae, 1637.

Моноюшко Адам (*Варшава, Польша*) Записи Мазовецкого земского суда как источник для исследования судопроизводства во времена правления Сигизмунда III и Владислава IV

Цель этой статьи – на примере земских судебных книг времени правления первых представителей династии Вазов (1587 – 1648) продемонстрировать особенности регионального шляхетского судопроизводства.

Прежде всего, они позволяют исследовать функционирование земского суда, в том числе периодичность сессий как свидетельство эффективности его работы.

Исходя из способа возникновения и сохранности земских судебных книг есть возможность воспользоваться двумя разновидностями актовых книг одного и того же периода. Разница между информацией в различных сериях, которые относятся к одному периоду, составляет около 30%.

Глубокий анализ актовых книг позволяет проследить разницу между правовыми нормами и судебной практикой, а также вопросы состава суда, места, времени и продолжительности заседаний суда.

Исходя из этого, исследования актовых книг могут быть крайне полезны для изучения локальных особенностей судопроизводства.

Ключевые слова: Мазовецкий земский суд, земские судовые книги, шляхетское судопроизводство, правовые нормы, судовая практика

Монюшко Адам (Варшава, Польша) Записи Мазовецкого земского суда як джерело для дослідження судочинства під час правління Сигізмунда III і Владислава IV

Мета цієї статті – на прикладі земських судових книг часів правління перших представників династії Вазів (1518-1648) продемонструвати особливості регіонального шляхетського судочинства. Перед усім, вони дозволяють досліджувати функціонування земського суду, в тому числі періодичність сесій як свідчення ефективності його роботи.

Виходячи із способу виникнення і збереження земських судових книг є можливість скористатися двома різновидами актових книг одного і того ж періоду. Різниця між інформацією в різних серіях, які відносяться до одного періоду, складає близько 30%.

Грунтовний аналіз актових книг дозволяє прослідкувати різницю між правовими нормами і судовою практикою, а також питання складу суду, місця, часу і тривалості засідань суду.

Виходячи з цього, дослідження актових книг можуть бути вкрай важливі для вивчення локальних особливостей судочинства.

Ключові слова: Мазовецький земський суд, земські судові книги, шляхетське судочинство, правові норми, судовая практика

Adam Monushko (Warsaw, Poland) Masovian land court records as a source for research of legal proceedings the reign of Sigismund III and Vladislav IV

The aim of this article is to show a significance of land court records for conducting research on the nobility's administration of legal system. The article is based on an example of land court records from Masovia during the reign of the first two kings from the Vasa dynasty (1587 – 1648). Most of all, the records

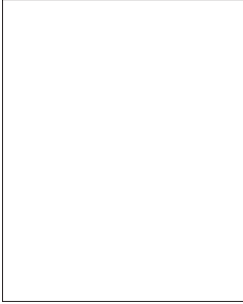
afford possibility to study the practical aspects of functioning of land courts. They are especially helpful in stating frequency of the court sessions – one of the most important criteria of an assessment of functioning of land courts. In view of condition and losses of the substance of records, it is significant to use – if possible – two series of land court records from the same period. An example of land court records in Ostroleka indicates, that a difference in entries of court sessions between two parallel records from different series may reach 30 per cent. The records also enable comparisons between formal state of affairs and court practice in many other areas. The composition of the land court, and especially of the adjudicating panel, dates, places and length of land courts sessions are most notable aspects, where records serve as a primary source of research. An analysis of cases heard by land courts provides us with valuable information about their jurisdiction or number of cases during one session. Therefore records should be more frequently used in historical research, especially regarding judiciary and its place in local societies.

Key words: Masovian land court, land court records, nobility's justice system

Adam Moniuszko (*Warszawa, Polska*) *Mazowieckie księgi sądowe ziemskie jako źródło do badań sądownictwa za panowania Zygmunta III i Władysława IV*

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie znaczenia ksiąg sądowych ziemskich dla badań nad szlacheckim lokalnym wymiarem sprawiedliwości. Opiera się on na przykładzie mazowieckich ksiąg sądowych z czasów panowania dwóch pierwszych Wazów. Umożliwiają one przede wszystkim badanie praktyki funkcjonowania sądów ziemskich. Są one szczególnie pomocne przy określaniu częstotliwości zbierania się sądów na sesjach – jednego z podstawowych kryteriów oceny poprawności działania sądownictwa. Ze względu na sposób tworzenia i stan zachowania ksiąg sądowych, przy tego typu analizie istotna jest możliwość skorzystania z dwóch różnych serii ksiąg z tego samego okresu. Przykład mazowieckich ksiąg ziemskich wskazuje bowiem, iż różnice między odnotowanymi rokami sądowymi w równoległe prowadzonych księgach mogą bowiem sięgać nawet 30%.

Akta sądowe pozwalają także na porównywanie stanu normatywnego z praktyką sądową w zakresie wielu innych elementów. Należą do nich kwestie składu sądu, terminów, miejsc i długości trwania sesji sądowych. Dokładna analiza spraw spornych rozpatrywanych przez sady ziemskie umożliwiała z kolei zebranie wielu cennych informacji dotyczących właściwości tych sądów, jak również liczby rozpatrywanych przez nie spraw. Z powyższych względów księgi sądowe powinny być szerzej wykorzystywane w badaniach historycznych – zwłaszcza sądownictwa i jego roli wśród lokalnych społeczności.

Наталя СТАРЧЕНКО
(Київ, Україна)

**Актові книги
як джерело до історії
Великого безкоролів'я
на Волині (1572–1576 рр.)**

Перші безкоролів'я в Речі Посполитій, що протривали майже безперервно чотири роки¹, були визначальними для складання її державного устрою та становлення шляхетської політичної культури більше аніж на два століття [23, 29]. Головне питання, що вирішувалося в ході затягнених дискусій та драматичних колізій під час *interregnum* – опанування влади магнатерією з її представницьким органом – сенатом, а чи доступ шляхти до прийняття важливих політичних рішень через систему представництва – було загалом вирішене на користь шляхти [25, 26]. Адже саме її активна реакція на події великої політики, її самоврядні ініціативи значною мірою визначили напрямки і характер реформування політичної та судової системи та, в підсумку, призвели до обрання королем шляхетського кандидата до трону – Стефана Баторія.

Монографії, присвячені функціонуванню сеймиків по різних воєводствах, що до сьогодні пишуться за усталеною схемою, зазвичай торкаються цих питань досить побіжно. Матеріалом для аналізу виступають переважно сеймиківі ухвали – кінцевий продукт дискусій і протиріч у середовищі шляхти, що самі лишуються поза межами дослідницької уваги. Приблизно тим же шляхом пішли і автори кількох статей, спеціально присвячених функціонуванню окремих воєводств під час безкоролів'я [30, 34]. При цьому практично невикористаним залишається масив гродських книг, які регулярно велися упродовж *interregnum*, що було передбачено першими по смерті короля сеймиківими ухвалами. А між тим саме актові записи можуть продемонструвати, як же на

¹ Від смерті Сигизмунда-Августа 7 липня 1572 р. до коронації Стефана Баторія 1 травня 1576 р. з чотиримісячною перервою на правління Генріха Валуа, від коронації 21 лютого до втечі в ніч на 19 червня 1574 р.

практиці втілювалися сеймикові постанови, скажімо, по забезпеченню внутрішнього спокою у воєводствах, по організації судової системи в умовах, коли всі шляхетські суди, що діяли від імені короля, припинили своє функціонування після його смерті. Саме в гродських книгах варто шукати сліди конфліктів чи протиріч, що виникали в середовищі шляхти як реакція на події в державі.

Тож спробую бодай коротко проаналізувати матеріал волинських гродських книг 1572–1576 рр. за такими напрямками:

– проблематика сеймикових ухвал як безпосередньої/опосередкованої відповіді волинської шляхти на виклики політичних колізій в державі;

– скарги на роботу каптурового суду як відображення складання нових уявлень про владу в середовищі волинської шляхти;

– специфіка скарг як джерела;

– різні за характером вписи до гродських книг як джерело, що може суттєво скоригувати дослідження.

Поактовий перегляд гродських книг дозволив ввести в обіг нові джерела, зауважити конфлікти у середовищі волинської шляхти, акти прямої і прихованої незгоди з сеймиковими рішеннями, що суттєво урізноманітнює картину життя волинської шляхти періоду безкоролів'я. Ба більше, ці матеріали провокують до перегляду досі усталених в історіографії думок щодо політичної культури волинської шляхти, яка незадовго до того, 1569 р., за умовами Люблінської унії увійшла до Корони, маючи до того інший досвід політичного життя у Великому князівстві Литовському.

Дослідженню ситуації у Волинському воєводстві під час перших двох безкоролів'їв присвячений один із розділів монографії Кароля Мазура «W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569-1648» [28, s.37–54]. Попри ретельне опрацювання автором фондів польських архівів, матеріали волинських гродських книг, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Києві, були використані ним лише частково. Поза увагою дослідника, скажімо, виявилися дві важливі сеймикові ухвали – від 13 грудня 1572 р., що фіксує початки організаційних змін судочинства в нових умовах [1, арк.629–630 зв.], і однієї з останніх – від 5 травня 1575 р. [4, арк.101–104 зв.], яка засвідчує суттєві зміни в політичній і правовій культурі волинської шляхти, тобто, саме цим постановам завдячуємо можливість побачити своєрідний зріз шляхетської свідомості на початку і наприкінці періоду безкоролів'я. Не зауважене було також вкрай

важливе питання для періоду безкоролів'я – влаштування каптурового судочинства.

Сеймикові ухвали. Практика вписування сеймикових ухвал до гродських книг у Волинському воєводстві практично не існувала аж до початку XVII ст. Виняток становлять саме періоди безкоролів'їв: всього в гродські книги Луцького і Володимирського повітів упродовж аналізованого періоду було внесено 8 ухвал²: від 13 грудня 1572 р. [1, арк. 629–630 зв.], від 22 лютого 1573 р. [2, арк. 8–8 зв.], від 16 березня 1573 р. [2, арк. 37–38], від 27 липня 1574 р. [3, арк. 240–244 зв.], від 19 січня 1575 р. [4, арк. 114–115], від 5 травня 1575 р. [8, арк. 101–104 зв.], від 22 липня 1575 р. [4, арк. 322–323], від 17 серпня 1575 р. [4, арк. 378–379 зв.]. Щоправда, ухвали від 22 лютого 1573 р. і 22 липня 1575 р. є радше повідомленням про перенесення сеймика на інший термін з певних причин (про які далі). Ухвала першого волинського сеймику по смерті короля від 27 серпня 1572 р. дійшла до нас в писаній по-польському копії, що зберігається в Ягелонській бібліотеці у Кракові [14]³. Натомість не збереглися рішення п'яти інших шляхетських зібрань, про які відомо лише з принагідних згадок⁴. Однак певні припущення щодо їхньої тематики можна зробити, синхронізувавши дати проведення сеймиків з тими подіями, на які вони могли бути відгуком. Так, посеред записів про припинення функціонування гродського суду по смерті Сигизмунда-Августа 7 липня 1572 р. зустрічається запис від 20 серпня, яким воєвода кн. Корецький призначає термін розгляду конфліктної справи на день св. Семена – 1 вересня, під час зібрання сеймика, перед членами луцького гродського, а також володимирського і луцького земських судів, тобто склад новопосталого суду був досить розмитий [1, арк. 461]. А

² Оскільки сеймики відбувалися в Луцьку як центрові Волинського воєводства, то й ухвали вписувалися саме до луцького гроду, окрім однієї, внесеної до володимирських гродських книг. Кременецькі книги зазнали значних пошкоджень, однак, як можна судити зі збережених фрагментів, ухвал вони не містили. З восьми ухвал, що містяться в актових книгах, були надруковані лише дві: від 13 березня 1573 р. [16, с. 48–53] і від 27 серпня 1574 р. [15, с. 18–31].

³ За повний текст цієї ухвали моя найщиріша подяка Каролію Мазурові.

⁴ Відповідно, невідомо, чи були ці ухвали оформлені письмово, а також – чи взагалі дійшло до прийняття якихось рішень (про них – по ходу тексту).

уже у гродському записі від 24 жовтня фіксується існування каптурових суддів, обраних всім «колом рицерським» [1, арк.579]. Пізніші записи містять інформацію про персональний склад каптурового суду.

Таким чином, логічно припустити, що одним із питань сеймика, який проходив 1 вересня [1, арк.509], мусило бути впорядкування судочинства у воєводстві. Скупі на позір свідчення в контексті ширших матеріалів можуть засвідчити рівень правової культури волинської шляхти, яка чи не однією з перших посеред інших воєводств установила каптурове судочинство [22, 27, 31].

Для початкового періоду безкоролів'я існує також згадка про сеймик у Волинському воєводстві від 26 жовтня 1572 р. [1, арк.579 зв.]. Цілком можливо, що йшлося на ньому про вироблення засад майбутньої елекції, оскільки вишенський сеймик від 16 жовтня, на якому активно дебатувався спосіб участі шляхти у виборах короля, відрядив, поміж інших земель, також посла до Волинського воєводства [17, s.7]. Слід зазначити, що шляхта різних воєводств активно спілкувалася між собою, узгоджуючи свої позиції по ряду питань. Так, приблизно у цей час волинські, руські і подільські представники фіксуються на з'їзді краківської шляхти у Поланьці (4-5 жовтня), який, щоправда, був перенесений на пізніший термін через відсутність на ньому сенаторів [18, с.13].

Врешті, вже той факт, що в подальшому сеймики відбулися 2 вересня 1573 р. [2, 325 зв.], 12 січня [5, арк.2] та у проміжку від 16 лютого до 13 березня 1576 р. [28, s.51], попри відсутність в руках дослідника їхніх ухвал, засвідчує включеність волинської шляхти в політичне життя всієї Речі Посполитої⁵.

Проблематику сеймикових ухвал за безкоролів'я загалом можна класифікувати за трьома напрямками: волинське представництво на сеймах, оборона краю та судочинство, причому два перші питання займають вкрай мало місця [20].

Волинські матеріали містять хіба що сліди активних дебатів шляхти про спосіб провадження елекції – всім шляхетським загалом

⁵ Перший з них був одним з передкоронаційних сеймиків у Короні, дата проведення яких була визначена на першому елекційному сеймі (квітень-травень 1573 р.), два другі пов'язані з Єнджейовським з'їздом (18 січня – 1 лютого 1575 р.), скликаним прибічниками Стефана Баторія, причому, як зауважує Ева Дубас-Урвановіч, сеймики після Єнджейова скликалися в тих воєводствах, які обмежилися висиланням на з'їзд окремих своїх представників. Дослідниця зауважує, що їй відомо лише про два такі сеймики [23, s.86], тож волинський є третім випадком.

(принцип *viritim*) або через представників, що фіксуються сеймиковими постановами інших воєводств. Так, ухвали від 22 лютого та 16 березня 1573 р. наголошують на важливості участі шляхти в обиранні монарха⁶. Врешті, якщо на першу елекцію від Волинського воєводства було обрано представництво у кількості 70 осіб [2, арк.37–38], то вже на другу волинська шляхта вирішила їхати всім загалом (ухвала від 17 серпня 1575 р.) [4, арк.379 зв.], реалізуючи принцип *viritim* [24, 32], який шляхта Руського воєводства ще на початку безкоролів'я кваліфікувала як шляхетський обов'язок [17, с.4-7].

Про оборону від зовнішньої небезпеки безпосередньо йшлося в ухвалі від 19 січня 1575 р. (окрім загальних декларацій першої ухвали і згадки у постанові від 16 березня 1573 р. про призначення очільником посполитого рушення на час елекційного сейму житомирського старости кн. Костянтина Вишневецького замість волинського воєводи, який делегувався на елекцію [1, арк.37 зв.]). Ця постанова демонструє значний поступ шляхти на шляху емансипації: вказується, що в разі небезпеки, навіть без «обосланья» воєводи, вся шляхта з «милости Речи Посполитое и отчизны нашею» має зібратися під руку хорунжого, вибрати з-поміж себе досвідчену у військовій справі особу і під її керівництвом рушити до гетьмана, або й діяти за необхідності самостійно [4, арк.115 зв.]. Практичні кроки по обороні краю в ухвалі 17 серпня 1575 р. є цілком ситуативні внаслідок інформації про наближення татар.

Лева частка уваги в текстах сеймикових постанов натомість була присвячена організації каптурового судочинства. Ухвала першого сеймика від 27 липня 1572 р., на якому була зав'язана конфедерація⁷, лишень зауважувала, що шляхта буде підтримувати порядок, спільно і одностайно виступаючи проти кожного, хто свавільно його порушуватиме. В ухвалі за 13 грудня 1572 р. [1, арк.629–630 зв.] була окреслена в загальних рисах компетенція каптурового суду, визначена черговість його засідань, зауважений його склад. Сеймик від 27 липня 1574 р. [3, арк.240–244 зв.], який мав передовсім визначитися щодо

⁶ «...обачивши быти речи велико важное, всеи Речи Посполитои н[а] шои належачие, яко около еханья н[а]шого на лекьцыю» [2, арк. 8-8 зв.]; «...абы ни хто без насъ п[а]на не обираль, але вси сполне, яко люди волные, п[а]на обирали» [2, арк. 37-38].

⁷ Тобто оголошено про перехід влади і відповідальності за спокій у воєводстві і за оборону від зовнішньої небезпеки, до воєводської шляхетської корпорації.

ситуації в державі – вважати втечу короля Генріха Валуа початком нового безкоролів'я а чи тимчасовою його відсутністю, попри обтічну вступну формулу, зав'язав конфедерацію (як і у випадку по смерті Сигизмунда-Августа) і відновив дію каптурового суду. В ухвалі зауважувалися засади його функціонування: рішення суду оголошувалися остаточними, заборонялося скаржитися на суддів, уточнювалися межі його компетенції, спрощувалася судова процедура, що мало сприяти якнайскорішому вирішенню судових справ. Врешті, що вкрай важливо, шляхта спробувала посилити відповідальність за виконання декретів суду, виробивши заходи по «дисциплінуванню» шляхетської спільноти і виконавчої влади в особі старост, що представляли найвищий щабель у владній ієрархії регіону і за рівнем своїх повноважень, і за обсягами формальних і неформальних ресурсів впливу. Йшлося в даному випадку про найбільших волинських можновладців – князя Костянтина Острозького як володимирського старосту, князя Богуша Корецького як луцького старосту і водночас волинського воєводу, князя Януша Збарзького як кременецького старосту. Посеред іншого зауважувалося, що в разі їхньої протидії виконанню декретів шляхетська спільнота може застосувати каральні заходи аж до конфіскації маєтків.

Важливим етапом, що засвідчував еволюцію правової свідомості волинської шляхти, можна вважати сеймикову постанову від 5 травня 1575 р. [4, арк.101–104 зв.], яка фіксує намагання шляхти поліпшити роботу традиційних судів після відновлення їхньої дії. Посеред цих заходів – зобов'язання осілості у повіті і присягності всіх гродських урядників, що обиралися старостою як очільником гродського суду з-поміж своїх слуг⁸; вироблення певних механізмів впливу на недобросовісних гродських урядників і старост, якщо ті відмовлятимуться карати винних членів суду; чи не найголовніше – встановлення вищої апеляційної інстанції для Волинського воєводства за прикладом інших коронних воєводств [21], серед членів якої – регіональні сенатори і урядники, а також представники шляхетського загалу.

Ухвала від 17 серпня [4, арк.378–379 зв.] носила доповнюючий щодо цієї постанови характер – встановлювалася підсудність старост у справах, які належали до компетенції гродського суду, земському

⁸ Така присяга була певним актом емансипації гродського суду щодо влади старости як його очільника. Осілість, своєю чергою, передбачала включеність такої особи до шляхетської корпорації і залежність від неї, а не лише від старости як пана.

судові, що складався з обраних сеймиком представників шляхетського загалу, або ж сусідньому гроду; підтверджувалися штрафні санкції за спротив декретам апеляційної інстанції, що поширювалися і на старост, які бойкотували б виконання декретів, аж до оголошення баніції з подальшою конфіскацією маєтків тощо.

Звичайно, сеймикові постанови у частині, присвяченій заходам по дисциплінуванню старост, носили переважно декларативний характер, однак стала присутність деяких норм, їхній розвиток і загальний напрям змін дають підставу говорити про серйозні трансформації політичної культури волинської шляхти, що відбулися під час безкоролів'я.

Певним підтвердженням сеймикових декларацій можуть служити окремі епізоди функціонування каптурового суду, що постав на сеймику 13 грудня 1572 р. і діяв до лютого 1574 р. (до коронації Генріха Валуа). Передовсім вони пов'язані зі скандалом, розіграним волинським каштеляном Мишкою Варковським, що виявився вкрай незадоволений судовим декретом [2, арк.218 зв. – 221, 316–321 зв.]⁹. Спроба Мишки за підтримки інших «скривджених» зірвати роботу суду через оголошення на сеймику від 2 вересня 1573 р. недовіри суддям, з вимогою їхнього публічного виправдання, не вдалася [2, арк.326 зв.–327, 331–333 зв., 338 зв.–339 зв.]. Попри те, що серед скаржників була присутня велика кількість волинських урядників, зокрема, кременецький староста кн. Микола Збараський з сином Янушем (що невдовзі потому сам стане старостою), судді – шляхта середньої руки – вперто відмовлялися їти їм на поступки. Не повелось Мишці Варковському і з кн. Богушаем Корецьким, до якого він звернувся як до найвищого волинського достойника з метою вчинити тиск на суддів. Корецький відповів відмовою: «Мы тежь до того ихъ силою за тымъ упоромъ ихъ привести и примусити яко упоръных и непослушньныхъ не можемъ».

Врешті, пікантність ситуації полягала в тому, що серед тих, хто ухвалював несприятливий для каштеляна декрет, через який виник скандал, був і сам Корецький, запрошений суддями разом зі шляхтою до участі у розгляді справи. Тож його небажання допомагати Мишці могло бути викликане особистими інтенціями, однак незалежно від мотивів учасників цієї історії, незаперечним фактом є те, що суддям, обраним на сеймику шляхетським загалом, вдалося утвердити свою

⁹ Детальніше про обставини цього конфлікту йдеться в моїй статті «Каптуровий суд першого безкоролів'я крізь призму скарг (1572–1574 рр.)», що вийде друком в № 13-14 «Археографічного щорічника».

автономність і невідповідність жодній особі/групі осіб (включаючи найвищих достойників регіону). Саме таке ставлення до каптурового суду як до остаточної судової інстанції буде підтвержене ухвалою від 27 липня 1574 р., яка заборонить скаржитися на суддів і апелювати на їхні рішення до будь-якої інстанції (про що вже йшлося).

Тож можна говорити про зміну під час безкоролів'їв традиційної ієрархізованої моделі влади, що зосереджувалася переважно в руках князів-старост, на іншу, де джерелом влади виступала сама шляхетська спільнота, а чи, принаймні, фіксуються перші симптоми такої зміни. Конфлікт, розіграний Мишкою Варковським, оприявнив складання нових уявлень про владу в регіоні, а подальші сеймикові ухвали їх розвинули.

Власне, епізод конфлікту Мишки-Варковського з суддями демонструє складність дослідницької роботи зі *скаргами як джерелом*. Адже про багато обставин цієї історії дізнаємося лише зі свідчень однієї сторони – скаржника, що через конструювання оповіді і маніпуляції учасниками конфлікту намагався легітимізувати в очах загалу свої позиції, здобути на його підтримку і, відповідно, отримати бажане. Окрім прямого пересмикування фактів в ході судового процесу, що можна довести, звернувшись до раніших актових матеріалів, маємо до діла зі складнішими стратегіями виправдання. Серед них, скажімо, розведення учасників судового процесу – суддів та запрошених ними до участі в суді воеводу зі шляхтою (імена учасників з боку шляхти невідомі) – по різні сторони: суддів як кривдників, воеводу зі шляхтою як силу, до якої апелюватиметься за підтримкою. Цілком імовірно, що серед поіменованих у скарзі солідарних з Мишкою осіб були і ті, хто безпосередньо брав участь у процесі на стороні суду (врешті, у конфлікті такого характеру до підтвердження правдивості обставин скарги справа зазвичай не доходить). Окрім можливого перебільшення Мишкою кількості осіб в його групі підтримки як наративної стратегії, могло йтися і про реальну спробу паралізувати роботу суду якоюсь частиною шляхти. Серед поіменованих у скарзі осіб, незадоволених роботою суддів – весь склад попереднього каптурового суду (за винятком Олександра Жоравницького, який увійшов і до другого складу), що добровільно зняв з себе повноваження слідом за кн. Корецьким¹⁰. Як насправду, кількість

¹⁰ Кн. Корецький посилався на зайнятість важливими державними справами і, відповідно, необхідність їхати до Варшави. Натомість причини відставки інших членів суду невідомі. Можливо, йшлося про підданський жест щодо свого очільника.

незадоволених могла бути значною з різних причин – присутні на знак особистої лояльності до скаржника; зацікавлені в реалізації якихось власних інтересів, не конче пов'язаних з обставинами конфлікту; ті особи, що чулися скривдженими суддями, адже після процесу принаймні одна зі сторін зазвичай буває незадоволена.

Мушу визнати, що акція каштеляна все ж мала свої плоди, надавши до рук тих, хто не хотів ставати до суду або ж був незадоволений з суддівських дій, інструмент протидії – можливість апелювати до висловленої суддям недовіри на сеймику 2 вересня¹¹. Втім, маємо з подальших активних матеріалів лише дві такі заяви [2, арк.418 зв., 474-478 зв.].

Цікавим в контексті розмови про можливі маніпулювання наративом є запис Мишки від 16 вересня, який засвідчує відсутність суддів на призначеній судовій сесії через те, що вони на сеймику відмовилися виконувати надалі свої повноваження [2, арк.373 зв.]. Публічне відречення, про яке говорив каштелян, фіксується у свідченні возного: у відповідь на вимогу Мишки Варковського і волинського войського Івана Чаплича Шпановського «усправедливитися» перед шляхтою, судді

«повелили пану каштєляну и пану воискому тыми словы, кгда жь, деи, таковыє нареканья и жалобы вашои м[и]л[о]сти слышимь, тогды, деи, мъ то соби до приеханя его к[о]ролевское м[и]л[о]сти, [...] въ жадные sprawy и суды наши депутатские вдавати и ихъ оотправовати не хочемь и не будемь» [2, арк.327].

На позір, такі маємо факт відречення, а, з іншого боку, воно могло бути зрежисоване самим Мишкою, тобто йшлося про звичайну репліку в ході суперечки, якій надали публічного звучання. Врешті, посилання на присутність при цьому найвищих достойників і всієї шляхти воеводства було, скоріше, як і в інших випадках, риторичним ходом, що мав на меті легітимізувати певний акт.

Тож історії, вибудовані на скаргах, за відсутності іншого типу джерел і некритичних дослідницьких настанов, часто нагадують судовий

¹¹ «...то слышал от многих людеи, которые пригану дали п[а]ном депутатомь, иж их м[и]л[о]сть не ведеде права посполитого и статуту, толко так, як хочут, россудком своим отправають и всказывают, для чого и я зь их м[и]л[о]стю многимь п[а]ны братьею своею даль тую част в тои справе своеи, терплым быти хочу, поки ся их п[а]н[о]ве депутатове того всего справят тым, которые суду ихъ пригану дали, аболи теж иншие суды на их местца депутаваны будут» [2, арк. 418].

процес з одним лишень обвинувачем. Ми не знаємо співвідношення скарг до загальної кількості розглянутих справ і не чуємо інших голосів, окрім голосу скаржника, відтак, нам легко потрапити в пастку, сприйнявши версію зацікавленої особи як єдино можливий варіант перебігу подій.

На підставі конфлікту, що аналізувався, може скластися враження про подальше припинення роботи каптурового суду¹². Але вже сам факт відмови окремих осіб ставати на судовий процес засвідчує принаймні те, що судді і сторони зібралися у певний попередньо призначений термін. Свідченням функціонування суду можуть також бути *визнання возних про вручення позовів відповідачам*, в яких обов'язково фіксувалася дата процесу, що допомагає встановити періодичність судових засідань. Підтвердженням того, що засідання таки відбулися, можуть бути ті ж скарги на його роботу, визнання возних про виконання чи спробу виконання судових декретів, акти позасудового замирення сторін, що попередньо були позвані до суду, та інші принагідні згадки.

Цікавий матеріал надають *вписи* декретів каптурового суду, які були синхронні часові провадження процесу, або ж містилися в книгах пізнішого періоду [12, арк.19–22 зв., 1577 р.; 13, арк.3 зв., 1577 р.; арк.128 зв.–130 зв.] (їх, щоправда, фатально мало¹³). Окрім точної дати засідань каптурового суду та інших, найрізноманітніших даних про його роботу¹⁴, розмови між сторонами в ході процесу можуть оприявнити ставлення шляхти до ситуації у державі і воєводстві, до окремих сейми-

¹² Так, Кароль Мазур, ґрунтуючись на скарзі Мишки Варковського, робить висновок про те, що спроби впровадження каптурового судочинства у Волинському воєводстві потерпіли поразку, а між тим непрямі свідчення демонструють функціонування його аж до коронації Генріха Валуа. Після втечі Генріха Валуа каптурове судочинство було відновлене і діяло до Стенжицького з'їзду (до травня 1575 р.).

¹³ Каптурові книги, на жаль, не збереглися, тож ці вписи — єдині свідчення роботи каптурового суду, які оприявнюють реакцію сторін, що ставали до суду, і самих суддів, на різні обставини життєдіяльності шляхти в період безкоролів'я.

¹⁴ Так, адвокат під час розмов сторін скаржився на каптурових суддів, які свої засідання у Володимирі провадять у корчмі міщанина Василя Каплі під час «беседи»: «...не на звыклом местцу, не в замку, але в дому мешанина тутошнег[о] володимерског[о] Василя Капли шинковномъ, [...] заседши на беседе» [4, арк. 67].

ків і їхніх ухвал. Так, у ході судової справи між подружжям Костянтином Сло-Малинським і княжною Марією з Масальських та Олександром Семашком, що розглядалася каптуровим судом у Володимирі¹⁵ 14 березня 1575 р. [8, арк. 65–68], прозвучала важлива інформація, яка стосувалася сеймика 19 січня 1575 р. Зауважувалося, що рішення про перенесення засідань суду з Луцька (який був визначений на судовий центр попередніми ухвалами) до Володимира і Кременеця приймалося на сеймику, де були відсутні воевода, маршалок і старости трьох повітів¹⁶, а також на те не давала згоди вся шляхта¹⁷. До того ж, як твердила сторона, сеймик був скликаний виключно задля обговорення потреб захисту воеводства від зовнішнього ворога, тож не мав приймати інших рішень. Також вказувалося на факт неприсягності каптурових суддів, обраних 27 липня 1574 р.¹⁸. Тож логічно припустити, що ініціатива скликання сеймика, а також вирішальний голос на ньому належав якимось групам шляхти, що могла перебувати в опозиції до регіональних

¹⁵ Ухвала від 19 січня була зреалізована принаймні в пункті зміни місця засідань каптурового суду – депутатські роки до травня відбувалися почергово у Луцьку, Володимирі і Кременці.

¹⁶ “... хочечи се припатрить новому делу, яко ест алтернате без **уфалы старших, воевод, маршалка земли вольнское и бытности их м[и]л[ости] п[а]нов старост поветовых, луцкого, володимерског[о] и кремьянецкого**, за якимсь зъездом вчиненому, и к тому абых от братья за спорныхъ розумени не были” [8, арк. 65-65 зв.].

¹⁷ Традиційно преамбула впису сеймикових ухвал до гродських книг наголошує на тому, що ініціаторами впису виступають «ихъ мх[и]л[о] ст кн[я]жета, панове, кашталянь, врядники дворные земские, рыцерство шляхта и вси обыватели земли воеводства Вольнского и Браславского». Натомість, при вписуванні цієї ухвали було зауважено, що її подав для вписання до гроду луцький земський суддя Гаврило Бокій.

Можна припустити, що вимога почергових засідань каптурового суду в усіх трьох повітових центрах Волинського воеводства була викликана намаганням підпорядкувати кременецьку шляхту сеймиковим постановам у зв'язку з невизнанням їх кн. Збарзьким і якоюсь частиною шляхетського загалу Кременецького повіту, про що йшлося вище.

¹⁸ На неприсяглість суддів вказували і слуги кн. Збарзького, відмовляючись виконувати їхній декрет: «А к тому тые жь депутатове водле каптуру и статуту сумъненьемъ або присегою своею того, иж мели справедливе судити, не поправили [4, арк. 44 зв.].

урядників. Нагадаю, що саме на цьому сеймику було прийняте рішення про можливість, в разі небезпеки, скликання посполитого рушення з ініціативи самої шляхти, а не лише воеводи, а також право обирати очільника на час кампанії.

На невизнання ухвали від 5 квітня кременецькою елітою (а чи лишень кременецьким старостою і його прибічниками?) вказував адвокат Яна Жоравницького у ході судового процесу з Олександром Жоравницьким, який відбувався у Луцьку 20 липня [4, арк.317–317 зв.]:

«На таковыи спис, которого пред вашьмостью пань ключникъ положил, п(а)нь Янь Жоравниции и иньшихъ **немало кн[я]зей, п[а]новъ зацнейшихъ** повиту Кремянецкого не позволили и до него печатеи своихъ не прикладали, и рукъ своих не подписовали, и о томъ списе ничего не видають».

Досить інформативними можуть бути і *принагідні згадки*, розсіпані поміж різних за характером гродських записів. Для прикладу може служити репліка Івана Сенюти під час вручення возним йому позову до каптурового суду у листопаді 1574 р. Він декларував своє невизнання суду як такого, що постав не з руки коронованого монарха, який існує в Речі Посполитій:

«Я на тот позов депутатский отказыват не повинен, бом, [...] маем, деи, у себе п[а]на коруно//ваного, а то, деи, **суди не от г[оспо]д[а]ря короля уставленые**, перед ними справоватися не буду» [7, арк. 237-237 зв.].

Звернімо увагу також на спротив слуг кременецького старости кн. Януша Збарзського виконанню декрету каптурового суду через посполите рушення, яке намагалося ув'язати Яна Ворону Боротинського в масток князя Яровицю. Слуги погрожували пустити в хід зброю, і при цьому обґрунтували свої дії позицією князя щодо каптурового суду: «Кн[я]зь его м[и]л[о]сть, пан нашъ, при том, якъ каптур чинили, **не был и на то не зозволяль** [4, арк. 44 зв.].

В обох цих випадках, за буденністю їхньої появи і позірною мало-значущістю, могло йтися про вкрай важливе питання для всієї Речі Посполитої того періоду – визнати по втечі Генріха факт безкоролів'я чи ні. Адже тут згадувався сеймик, що відбувся 27 липня 1574 р., який *de facto* визнав *interregnum*, зав'язавши конфедерацію і *ввівши каптурове судочинство*. Звичайно, можна припустити, що шляхта на такий спосіб

вдавалася до звичного маніпулювання для легітимації своїх дій, а князь Збараський, не визнавав сеймикових ухвал, декларуючи своє неприйняття нової розстановки сил у воєводстві та необхідності підпорядковуватися юрисдикції досить демократичного за складом каптурового суду¹⁹. І, відтак, антистаростинський тон багатьох сеймикових постанов можна витлумачити як реакцією шляхти на позицію кременецького старости. Однак, скажімо, продовження роботи кременецького гродського суду ще певний час після формального припинення функціонування нормального судочинства за сеймиковим рішенням 27 липня 1574 р. [10, арк. 47, 91] дозволяє поставити питання і в іншій площині.

Припинення роботи гродського судочинства чи її відновлення у період безкоролів'їв було симптоматичним. Так, після коронації Генріха саме повернення до звичного судочинства означало погодження шляхти з його королуванням²⁰, а бойкотування Генріхового коронування відбувалося, знову ж таки – через відмову його запроваджувати. Цікаво, що володимирський гродський суд так і не розпочав своєї роботи під час чотиримісячного королування Генріха, як твердили гродські урядники, через відсутність вказівок від старости кн. Костянтина Острозького. Аналогічна ситуація складалася, схоже, і по деяких інших воєводствах, про що свідчить фрагмент сеймикової ухвали Краківського воєводства від 16 липня 1574 р.: «...po koronacyeu pana naszego zadne sądy nie były» [17, s.40]. Після втечі Генріха відновлення каптурового судочинства сигналізувало про визнання шляхтою настання безкоролів'я, тобто було прямо пов'язане з політичною сферою.

Власне, таким є неповний перелік матеріалів з гродських книг періоду безкоролів'я, що безпосередньо чи опосередковано стосуються проблеми реакції волинської шляхти на події в державі та, відповідно, її правової і політичної культури. Тож спробую його підсумувати.

Сеймикові ухвали, якщо розглядати їх у повному комплекті, а також залучати принагідні згадки про ті шляхетські з'їзди, ухвали яких

¹⁹ Кароль Мазур звернув увагу також на відсутність підписів кременецьких урядників під першою каптуровою ухвалою від 27 липня 1572 р. [28, s. 41].

²⁰ У відповідь на відмову Генріха присягнути на запропонованих йому умовах (Генріхові артикули і Варшавська конфедерації про релігійний мир) частина шляхти і сенаторів вирішила продовжити дію каптурового судочинства як свідчення тривання безкоролів'я.

не збереглися, засвідчують включеність волинської шляхти в державні події. Однак тексти практично не містять слідів дискусій, що були вкрай актуальні для політичного народу Речі Посполитої в цілому. Імовірно, йшлося про відсутність навичок уживання політичної риторики, якою просякнуті, скажімо, ухвали Краківського та Руського воєводства. Попри це, волинська шляхта постає як цілком зріла самоврядна одиниця, що здатна була вирішувати проблеми складного для всієї держави періоду. Поза тим, виступала радше реципієнтом, аніж активним суб'єктом політичних дискусій.

Цілком імовірно, що дискусії в середовищі шляхти, пов'язані з функціонуванням каптурового суду, призвели до складання нових уявлень про владу, сліди яких можна зафіксувати в ході конфлікту каштеляна Мишки Варковського з суддями. Врешті, хоч і з певним запізненням (порівняно з іншими воєводствами), була встановлена вища апеляційна інстанція для Волинського воєводства (ухвала від 5 травня 1575 р.).

Фіксується постійне (від ухвали 27 липня 1574 р.) намагання посилити ефективність виконавчої влади, що перебувала в руках можновладців – старост-князів, переважно через їхнє дисциплінування. Про зрослу емансипацію шляхетського загалу свідчить також скликання сеймика на 19 січня 1575 р., схоже, з ініціативи самої шляхти, і ряд важливих ухвал на ньому.

Волинська шляхта пройшла шлях від делегування повноважень своїм представникам на річпосполитські форуми до участі в другому елекційному сеймі на засаді *viritim*. Цілком імовірно, що емансипації шляхетського загалу мусили прислужитися дискусії щодо способів провадження елекції і шляхів реформування Речі Посполитої. Зокрема, принцип особистого обрання короля кожним шляхтичем, що розумівся як право і обов'язок політичного народу, до якого, врешті, пристала волинська шляхта, мало сприяти усвідомленню нею важливості голосу не лише князів і панів, а й пересічного шляхтича теж.

Однак сеймиківі ухвали не можна сприймати як конвенційний акт всієї шляхти. Уважний аналіз непрямих свідчень судових книг може прислужитися виявленню в шляхетському середовищі протиріч, що робить наше уявлення про той період багатоманітнішим.

Тож, як бачимо, матеріал гродських книг періоду безкоролів'я дозволяє зауважити важливі процеси в складанні політичної та правової культури волинської шляхти, які практично не відображені в джерелах іншого виду. Це дає підстави для перегляду історіографічної концепції

Наталія СТАРЧЕНКО. Актіві книги як джерело до історії ...

про всеохопне домінування князів-магнатів на Волині (чи, принаймні, дозволяє її скоригувати), якою звично послуговуються дослідники для пояснення історичних процесів у випадках, коли джерел бракує²¹.

²¹ Так, Кароль Мазур, підсумовуючи аналіз періду безкоролів'я на Волині, акцентує увагу на підданському типі культури шляхти, яка за відсутності короля мала шукати опіки у князів [28, с. 53–54]. Бачимо типовий приклад тяжіння схеми над дослідником (адже Мазурові відомі тексти семи ухвал), а також некоректність пояснювальної схеми внаслідок неповноти джерельної бази (твердження на підставі скарг про те, що шляхти не вдалося впровадити каптурове судочинство).

Аналогічним є висновок Петра Кулаковського про підданський тип культури волинської шляхти у зв'язку з невдачею запровадження у 1578 р. окремого від інших коронних воєводств Луцького трибуналу для Волинського, Київського і Брацлавського воєводств. Дослідник наголошує на спротиві впровадженню апеляційної інстанції кн. Костянтина Острозького, і, відповідно, досягнення свого через політичну незрілість шляхти [19, с.56–57]. А між тим ці міркування мають виключно гіпотетичний характер, не підкріплений джерелами. Натомість порівняння невдалих спроб ввести трибунал в межах українських воєводств варто порівнювати з історією запровадженням апеляційних інстанцій по інших коронних воєводствах упродовж перших безкоролів'їв, яка демонструє аналогічну ситуацію [33]. Тож варто говорити не про відставання волинської шляхти щодо шляхти інших територій Корони, а про особливості річпосполитської культури в цілому, де безперечною цінністю було, зокрема, відчуття шляхтою своєї єдності (*omnium nobilium*), яке обмежувало регіональні починання.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві [далі – ЦДІАК України]. – Ф. 25 (Луцький городський суд). – Оп. 1. – Спр. 13.
2. ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 14.
3. ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 459.
ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 15.
5. ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 16.
6. ЦДІАК України. – Ф. 28 (Володимирський городський суд). – Оп. 1. – Спр. 7а.
7. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 8.
8. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 9.
9. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 21

НАУКОВІ ЗАПИСКИ. Т.19. КН. 1. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

10. ЦДІАК України. – Ф. 21 (Кременецький гродський суд). – Оп. 1. – Спр. 17
11. ЦДІАК України. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 18.
12. ЦДІАК України. – Ф. 27 (Володимирський земський суд). – Оп. 1. – Спр. 4.
13. ЦДІАК України. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 5.
14. Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. – 114. – Акс. 3/52. – К. 32-32 v.
15. Архив Юго-Западной России. – К., 1861. – Ч. II. – Т. 1. Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-западной России.
16. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – К., 1849. – Т. 1.
17. Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1909. – Т. 20 (Lauda sejmikowe. – Т. 1).
18. Akta sejmikowe województwa Krakowskiego (wyd. St. Kutrzeba). – К. 1932. – Т. 1 (1572–1620).
19. Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. – Острог-Львів, 2002.
20. Старченко Н. Проблематика сеймиків Волинського воєводства під час Великого безкоролів'я // Парламентська структури уряду у системі дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях. – Мінск, 2008. – С.110–126.
21. Balzer O. Geneza Trybunału Koronnego. Studium z dziejów sądownictwa polskiego XVI wieku. – Warszawa, 1886.
22. Balzer O. Początek sądów kapturowych//Studia nad prawem polskiem. – Poznań, 1889. – S. 271–273.
23. Dubas-Urwanowicz E. Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewjach po śmierci Zygmunta Augusta. – Białystok, 1998.
24. Dzięgielewski J. Sejmy elekcyjne, elektory, elekcje 1573–1674. – Pułtusk, 2003.
25. Gruszecki S. Inicjatywa polityczna szlachty chełmskiej w czasie bezkrólewia w 1572 roku // Rocznik Lubelski, 1970. – Т. XIII.
26. Kieniewicz L. Senat za Stefana Batorego. – Warszawa, 2000.
27. Lulewicz H. Funkcjonowanie sądownictwa szlacheckiego w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie pierwszych bezkrólewii (1572–1576) // Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin. – Warszawa, 2004. – S. 361–367.
28. Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. – Warszawa, 2006.
29. Płaza S. Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia (1572–1574). – Kraków, 1969.

Наталя СТАРЧЕНКО. Актові книги як джерело до історії ...

30. *Prochaska A.* Sejmiki wiszyńskie w czasie trzech elekcji pojagiellońskich // Kwartalnik Historyczny, 1903.

31. *Rhode M.* Ein Königreich ohne König Der Kleinpolnische Adel in sieben Interregna , 1997. Harrassowitz Verlag –Wiesbaden.

32. *Skwarczyński P.* Pierwsze trzy wolne elekcje viritim, 1573–1587 // Teki historyczne. – Londyn, 1959. – T. – S. 119–154.

33. *Sladkowski W.* Sąd “ultimate instantiae” trzech województw: Sandomierskiego, Lubelskiego i Podlaskiego 1574–1577 // Rocznik lubelski. T. III, 1960, s. 37–50.

34. *Zieliński R.* Województwo Płockie w czasie bezkrólewí i na elekcjach // Notatki Płockie, 1957. – N 3–4. – S. 3–11.

Наталя Старченко (*Київ, Україна*) **Актові книги як джерело до історії Великого безкоролів'я на Волині (1572–1576 рр.)**

В даній статті на підставі матеріалів актових книг досліджуються особливості функціонування Волинського воєводства в період перших двох безкоролів'їв в історії Речі Посполитої. Поактовий перегляд гродських книг дозволив ввести в обіг нові джерела, зауважити конфлікти у середовищі волинської шляхти, акти прямої і прихованої незгоди з сеймиковими рішеннями, що суттєво урізноманітнює картину життя волинської шляхти цього періоду. Такий підхід дає можливість поставити питання про перегляд досі ustalених в історіографії думок щодо політичної культури волинської шляхти.

Ключові слова: безкоролів'я, шляхта, воєводство, князі, старости, каптуровий суд, апеляційна інстанція, сеймик, сейм, шляхетська емансипація

Наталя Старченко (*Киев, Украина*) **Актовые книги как источник по истории Великого бескоролья на Волини (1572–1576 гг.)**

В данной статье на основе материалов актовых книг исследуются особенности функционирования Волинского воєводства в период первых двух бескорольев в истории Речи Посполитой. Поактовый просмотр гродских книг позволил ввести в оборот новые источники, отметить конфликты в среде волинской шляхты, акты прямого и скрытого несогласия с решениями сеймиков, что делает картину жизни волинской шляхты в этот период значительно богаче. Такой подход дает возможность поставить вопрос о пересмотре на сегодня устоявшихся в историографии мнений относительно политической культуры волинской шляхты.

Ключевые слова: бескоролье, шляхта, воєводство, князь, старосты, каптуровый суд, апелляциянная инстанция, сеймик, сейм, шляхетская эмансипация

Natalia Starchenko (*Kyiv, Ukraine*) **Judicial Books as a Source for the Interregnum Magnum History in Volhynia (1572–1576)**

In this article I endeavour to explore the peculiarities of the Volhynia Palatinate organization in the period of the first two Interregna in the history of Polish-Lithuanian Commonwealth, based on judicial books. The act by act review of the Castle (“Grodsky”) court books enabled us to bring the new sources into usage, and to make consideration for the conflicts in Volhynia gentry community, including the acts of open and hidden disagreements with the Dietines decisions. That enriches the general picture of the Volhynia gentry style of life of the period under examination. This approach allows us to re-estimate the hitherto predominant historiographical views on the political culture of Volhynia gentry.

Key words: Interregnum, gentry, palatinate, princes, governors, kaptur court, appellation institution, Diet, Dietine, gentry emansipation

Ігор ТЕСЛЕНКО
(Київ, Україна)

Заславська замкова книга як джерело до історії Південно-Східної Волині

27 липня 1562 р. у столиці Великого князівства Литовського Вільні помер князь Януш Заславський, єдиний син світлоцького і каменецького старости Кузьми Івановича та Анастасії Юрїївни Дубровицької-Гольшанської¹. Про життя цієї людини залишилося обмаль даних, та це й не дивно з огляду на те, що помер князь у відносно молодому віці, маючи близько тридцяти років. На той час Януш Кузьмич вже був круглим сиротою та ще й вдівцем², в руках якого знаходилася доля трьох маленьких дітей – доньки Софії та синів Януша і Михайла. На-

¹ Щодо дати смерті Януша Кузьмича в джерелах існує розбіжність. За одним свідченням, Заславський помер 27 липня, за іншим – 29 травня 1562 р. [28, s. 301; 26, s. 429]. Друга з цих дат є явно хибною, адже тестамент князя, споряджений прижиттєво, датується червнем 1562 р. [10, s. 601].

² Батько князя Януша Кузьмича помер 9 травня 1556 р., а мати – у 1561 р. [26, s. 429; 10, s. 600]. Дружина Заславського Маріанна Петрівна Чапличівна-Шпановська померла, очевидно, на початку 1561 р., одразу після народження молодшого сина Михайла. На користь цієї дати свідчить ряд фактів. По-перше, нам відомо, що старший син подружжя Заславських князь Януш Янушевич став повнолітнім навесні чи влітку 1575 р., а відтак народився він 1560 р. [16, арк. 122 а; 21, арк. 74 зв.]. По-друге, Януш Кузьмич помер удівцем і був ним вже у травні 1561 р. [27, s. 129: лист Я.К. Заславського про заставу Гаврилу Вербовецькому в сумі 350 кіп литовських грошів с. Вербівці. 18 травня 1561 р. Заслав. У цьому документі, між іншим, зазначено, що заставлене село до повернення суми у Вербовецького не може відібрати ані сам князь Януш, ані його діти, ані «малжонка моя, которую ми если Пан Б[о]гъ з ласки своее дати рачить». Таким чином, дружина Заславського померла у 1560 або 1561 р., а з огляду на те, що в 1560 р. народився її старший син, смерть мала наступити в перші половині 1561 р., після появи на світ молодшого.

весні або на початку літа 1562 р. Заславський прибув до королівського двору, де обговорювалися деталі операції зі стримування військ Івана Грозного, які вдерлися на територію Литви. Що стало причиною фатальної події – чи то нещасний випадок чи, може, тривала хвороба – достеменно невідомо; у будь-якому разі заповіт Януша Кузьмича був укладений за місяць до смерті за відома великого князя литовського Сигизмунда Августа та його найближчого оточення [11, s.55, 57; 10. s.600]. Своєю останньою волею Заславський розпорядився передати опіку над сім'єю та усіма родовими маєтками троцькому каштеляну і надвірному гетьманові Григорію Олександровичу Ходкевичу. Однак коли люди Ходкевича прибули на Волинь, з'ясувалося, що Заслав³ з навколишніми волостями вже перебуває в чужих руках. Конкурентом надвірного гетьмана виявився сусід небіжчика – київський воевода Василь-Костянтин Острозький, який втрутився в боротьбу за опіку, відчуваючи прихильність до себе слуг Януша Кузьмича та посилаючись на «право прирощення», тобто близьке рідство із Заславськими. Протистояння дуже швидко набуло великого розголосу, справа про опікунські права потрапила на розгляд короля, який лише в 1566 р. вирішив її на користь Ходкевича, на той час уже віленського каштеляна та великого литовського гетьмана [9, s. 41].

Законний опікун княжат хоч і посідав власні маєтки на Волині, проте вкрай рідко сюди навідувався, адже його службові обов'язки передбачали постійне перебування у Вільні або ж у військових виправах. Молодих Заславських він перевіз до своєї головної резиденції у Заблудові на Підляшші⁴, а до осердя їхніх володінь відрядив досвідчених слуг, які і стали головними виконавцями волі Ходкевича.

* * *

У 1560–1570-х рр. землі князів Заславських складали ареал із чотирьох волостей: Заславської, Верхівської, Білогіродської та Почапецької, що охоплювали близько сотні сіл і розташовувалися у південно-

³ Заслав (Жеслав) – осердя володінь і родове гніздо кн. Заславських, нині м. Ізяслав, райцентр на півночі Хмельницької області.

⁴ В 1567–1572 рр. у Заблудові на запрошення Г. Ходкевича перебував відомий друкар Іван Федоров, який видав тут Учительне Євангеліє (1569) і Псалтир з Часословцем (1570) [4, с.28-40]. Брати Заславські, без сумніву, були із ним знайомі, та й пізніше, вочевидь, не один раз бачилися з друкарем на Волині, куди він згодом (1575) перебрався.

східному закутку воєводства, на межі Луцького та Кременецького повітів⁵. Зазначені добра були лише кількома частинками тих великих маєткових комплексів, якими була щільно всіяна тогочасна Волинь. Кожен подібний округ приватного землеволодіння являв собою свого роду «державу в державі» зі своїм володарем і підданими, двором, управлінським апаратом, військом, судом, специфічною податковою системою та неписаними законами життя. Адміністративний апарат волості розміщувався у її центрі, в замку. На чолі замкової адміністрації (уряду) стояв управитель маєтку, що звався старостою (намісником), якому допомагали підстароста, писар і ціла когорта замкових слуг.

Одна з основних функцій замкового старости полягала у здійсненні судочинства в кримінальних та цивільних (зокрема, межових) справах шляхти і підданих, що проживали на ввіреній йому території. Можна сказати, що сфера компетенції замкових судів приватновласницьких маєтків поєднувала у собі головні артикули старостинських (городських) та шляхетських (земських і підкоморських) судів, які діяли в трьох повітових центрах Волинського воєводства. З поширенням у першій половині XVI ст. практики письмового діловодства матеріали судових процесів вносилися до так званих «замкових книг», аналіз яких дав би нам можливість краще вивчити ці закриті для стороннього ока мікркосмоси.

На превеликий жаль, майже всі замкові книги загинули у війнах середини XVII ст., тож про їх існування історики дізнаються здебільшого з поодиноких згадок в документах та дуже рідкісних виписів⁶. З огляду на це, а також беручи до уваги жахливий стан збереження родових архівів українських магнатських фамілій зламу XVI і XVII ст., просто унікальною є врятована замкова книга Заслава, яка є надзвичайно важливим джерелом для вивчення внутрішніх законів і розпорядків, що діяли у великих приватних «державках».

Заславська замкова книга 1572–1575 рр., яка нині готується нами до друку, зберігається в Польському національному архіві у м. Кракові

⁵ Повний склад волинських землеволодінь кн. Заславських станом на 1581 р. див. у додатку 1.

⁶ Так, зокрема, за спостереженнями А. Зайця, замкові книги велися в Заславі, Острозі, Муравиці, Олиці, Степані і Торчині [2, с. 20]. За моїми даними, до цього переліку слід додати Рівне, Звягель, Корець, Дубно, Костянтинів і Шульжинці [18, арк. 303; 22, арк. 546-547; 23, арк. 588 зв.; 24, арк. 261-261 зв.; 29; 25, с. 576].

(Archiwum Państwowe w Krakowie. – Oddział na Wawelu. – Archiwum Sanguszków, Rękopisy, № 27) і нараховує 834 сторінки⁷, на яких вміщено 816 записів руською (староукраїнською) мовою. Питання про те, чому з усього масиву заславських замкових книг до нас дійшла лише одна і саме ця, на разі залишається відкритим. Вперше на неї як унікальне джерело не лише для істориків, а й для лінгвістів, звернув увагу Микола Ковальський ще в 1983 р. у своєму джерелознавчому дослідженні, присвяченому фондам Краківського архіву [3, с.61]. Відтоді пам'ятка всього кілька разів потрапляла до поля зору фахівців [2, 5; 6; 7], але досі так і не була належним чином вивчена.

Як уже зазначалося, книга охоплює період від 1572 до 1575 року, але перший і останній роки представлені у ній неповно (див. таблицю 1).

Таблиця 1.

Кількість записів у заславській замковій книзі за роками

Рік	Місяці	Кількість записів
1572	липень-грудень	137
1573	січень-грудень	291
1574	січень-грудень	313
1575	січень-березень, травень	75

Починається книга записами за липень 1572 р., коли у Заславі перебували комісари Г. Ходкевича на чолі з Ярошем Вишетравкою задля передачі уряду заславського намісника Василю Коптю. Перші сторінки стосуються обов'язкової у таких випадках процедури звітування («здачі уряду») попереднього старости і розгляду скарг на нього, внесених місцевими волошанами (як шляхтою-ленниками княжат Заславських, так і простими міщанами та селянами). Завершується книга кількома записами за березень і травень 1575 р. напередодні повернення Януша і Михайла Заславських на Волинь. У липні того ж року старший з братів, досягнувши повноліття, обійняв усі родові мастки, звільнив від вико-

⁷ У книзі немає початку і кінця – перші і останні її сторінки обірвані. Текстом заповнено 830 сторінок (без записів залишилися с. 2, 30, 144 та 734 за пагінацією, здійсненою в ХХ ст.).

нання обов'язків ставлеників опікуна⁸ та призначив на їх місця своїх намісників. Таким чином, можна припустити, що кожна нова книга заводилася після зміни замкового уряду і входження у повноваження нового старости⁹.

Як впливає з наведеної вище таблиці, середня річна кількість записів у книзі була близькою до 300. З урахуванням усіх «неробочих» (святкових) днів включно з неділями вимальовується картина неабиякої завантаженості замкових урядників, які мало не щодня вислуховували і фіксували на письмі скарги та свідчення жителів Заславщини. Чи було так насправді? Подокументний аналіз записів засвідчує, що реальна ситуація була дещо відмінною від цих міркувань. З одного боку відомо, що нотатки до книги вносилися і в святкові дні¹⁰, з іншого боку – доволі часто таких нотаток було не більше двадцяти на місяць (див. таблицю 2).

Суттєво змінює середньомісячні показники лише липень, коли замковий уряд буквально накривала хвиля відвідувачів. На цей місяць щоразу припадало близько 70 записів (тобто понад 20 % від загально-річної кількості), що було пов'язано з проведенням у місті ярмарку, приуроченого до дня поминання святого пророка Іллі (20 липня). Упродовж двох тижнів Заслав переповнювали приїжджі – і жителі околиць, і купці з сусідніх міст, і, водночас, торговці та шляхта з віддалених частин Волині, Київщини, Поділля, Малопольщі, Литви. Відтак, більшість липневих записів у замкових книгах – це угоди продажу-купівлі (застави, обміну), боргові зобов'язання, скарги про шахрайство, побиття, пограбування, що мали місце у дні проведення ярмарку.

⁸ Останнім опікуном Заславських був після Григорія Ходкевича (помер 12.XI.1572) та його старшого сина підскарбія Великого князівства Литовського Андрія (помер 21.II.1575) молодший брат останнього гродненський староста Олександр [16, арк. 103 зв.].

⁹ Книга уривається незавершеним записом від 3 травня 1575 р. Припускаємо, що незбережена частина пам'ятки обіймала справи за травень-серпень того ж року. Достеменно відомо, що В. Копоть перебував на уряді аж до передачі Заслава князю Янушу Янушевичу 13 серпня 1575 р. [16, арк. 23, 67 зв., 69-70 зв., 72 зв., 85-86, 98-99 зв., 103-103 зв., 105 а-105 а зв., 108-108 зв., 122 а-125].

¹⁰ Так, наприклад, лише упродовж липня-серпня 1572 р. до книги внесено недільні записи від 20 та 27 липня, 3 та 10 серпня [25, s. 6-7, 20-22, 32-33, 67, 84-87, 95-97].

Таблиця 2.

Кількість записів у заславській замковій книзі за місяцями¹¹

Роки місяці	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1572	---	---	---	---	---	---	[50]	32	10	[1]	6	14
1573	15	25	[2]	15	30	18	61	41	31	14	18	20
1574	35	22	17	17	22	37	81	14	16	10	25	17
1575	37	30	[7]	[---]	[1]	---	---	---	---	---	---	---
В середньому записів на кожен з місяців	29	25,6	17	16	26	27,5	71	29	15,6	12	16,3	17
В середньому записів на один місяць	21											

Тепер детальніше зупинимося на структурі заславської замкової книги і проаналізуємо характер внесених до неї записів. 88 % із них – це скарги і заяви, передсудова та процесуальна документація¹², решту 12 % складають приватно-правові акти обігу рухомого і нерухомого майна.

Що стосується першої категорії, то лева частка всіх записів стосувалася справ про неповернення боргів та кримінальних випадків побиття, поранення і пограбування (*див.* таблицю 3). Звісно, головними дійовими особами в них виступали жителі Заслава і волості, причому

¹¹ В квадратних дужках показники, які не бралися до уваги при обрахунку середньомісячної кількості записів. Так, записів за жовтень 1572 р., березень 1573 р. і квітень-травень 1575 р. всього один-два, а то й жодного, що було пов'язано, очевидно, з відсутністю на місці замкових урядників. 50 записів за липень 1572 р. починаються з 18 числа, а відтак ми не знаємо, скільки нотаток було внесено до книг за перших майже три тижні роботи уряду. Сім записів за березень 1575 р. також не враховані, оскільки вони доведені лише до 8 числа. Врешті, не беруться до уваги 23 записи «здачі уряду» заславського намісника Іллею Кучею в липні 1572 року.

¹² У тому числі покладання позовів, свідчення вижив та очевидців, матеріали слідства, судові вирокі та їх виконання, приятельські угоди.

особливо активними учасниками судових баталій були князівські слуги-ленники (зем'яни, бояри) та міщани. У зв'язку з цим потрібно відзначити, що тогочасний Заслав не мав статусу магдебургії. Хоча у ньому був свій війт¹³, всі справи тамтешніх обивателів вирішувалися у замковому суді, що було типовим для багатьох приватновласницьких міст Волині та Великого князівства Литовського [2, с.138].

Таблиця 3.

Класифікація записів у заславській замковій книзі

Зміст записів	Кількість записів	%
Неповернення боргів	151	21
Побиття і (або) поранення	107	15
Пограбування	95	13
Неповернення залишеного на зберігання майна, його незаконне привласнення та інші випадки порушення майнових прав	96	13
Побиття і (або) поранення, що супроводжувалося пограбуванням	72	10
Межова суперечка та заподіяні під час межових конфліктів шкоди на чужій землі	69	10
«Зсоромочення», образа честі, розпускання чуток, які шкодять добрій славі	31	4
Втеча або переховування слуги (підданого)	15	2
Погрози («отповеді» і «похвалки»), виклик на поєдинок	9	1
Порушення угоди	7	1
Інші справи*	69	1

* До цієї групи справ потрапили скарги, матеріали слідства та судові вирoki про вбивство, незаконне ув'язнення або звільнення з тюрми, несправедливий присуд замкового суду, невикуп застави та багато ін.

¹³ Заславськими війтами у 1572–1575 рр. були: *Радко Богданович* (червень-вересень 1572 р.) [25, с. 116-117, 302], *Богдан Іванушкович Смажка* (вересень 1572) [25, с. 120, 130, 279], *Андрій мельник* (листопад 1572) [25, с. 126, 130], *Криштоф Барановський* (серпень 1573 р.– лютий 1575 р.) [25, с. 120, 298, 307, 313, 314, 748, 811]. У червні 1572 р. згадується заславський ландвійт *Івашко Петричич* [25, с. 302].

Регулярно до суду зверталися і прості селяни з теренів Заславської волості. Здебільшого вони звинувачували рівних собі (односельців чи жителів сусідніх сіл) у пограбуванні, побитті, неповерненні боргу. Щоправда, траплялися і цікаві випадки зачіпок селян із потужнішими представниками міської верхівки та слугами князів Заславських, що завершувалися скаргами, а то й розглядом справи у замковому суді. Наведемо лише кілька прикладів. Так, у лютому 1574 р. отаман з села Данківці (підданий заславської зем'янки Марії Данківської) скаржився на боярина Войтеха Кривицького, що той,

«узрушивши покой посполитый, на местцу спокойномъ в замку их м[и]л[ости] кн[я]жат Жославскихъ на мене словы неучтивыми ся торгнул, менечи мене быти злодеем, и за таковымъ дей неучтивыми словы торганемъ мало мене не збил, в чом се дей я, абых мел быт злодеемъ, не чую быти винен» [25, s. 435].

У грудні 1583 р. суд виніс вирок на користь підданого із замкового села Минківці Яківця Печончича, що позивав заславського зем'янина Хоми Закревського про викрадення бджіл та інші шкоди на землі, яку, за твердженням потерпілого, «я сам и продки мои хоживали и с того до скарбу их м[и]л[ости] кн[я]жат Жославских, пановъ наших, дань есми даиваль» [25, s. 386]. Показово, що звинувачений у цьому вчинку Закревський до суду не з'явився і, судячи з усього, вирок намісника виконувати не поспішав, тож перемога потерпілого не була остаточною. Та й аналогічних перемог було не так багато, адже замкові урядники прихильніше ставилися до заможніших міщан і «швагрів-шляхти», аніж до простих селян. На цьому фоні вражає наполегливість Сенька Черниковича Плющика, підданого з іншого підзаславського села Бачманівки, який спочатку виграв справу «о грабеж» проти боярина Конаша Меречівського у замковому суді, а після того, як намісник відмовився виконати свій же вирок, поїхав на Підляшшя, звернувся безпосередньо до опікуна княжат Заславських Андрія Ходкевича і отримав відповідний лист з панської канцелярії [25, s.352-354]. З цього часу справи Плющика пішли «як по маслу» і невдовзі потерпілий отримав гідну винагороду за свої збитки.

Отже, шанси добитися справедливості в «змаганні нерівних» простий мужик таки мав. Зрештою, в проілюстрованих випадках нас більше цікавить не те, чи виграв процес той чи інший селянин, а наявність у заславської черні правосвідомості, відчуття нею потреби захистити власні права у суді. Це не означає, що до замкової гори у Заславі враз потяглися юрби селян. Якщо піддані проживали у вислуженому маєтку

зем'янина, право чинити суд нам ними належало саме йому. А в разі, коли розгарався конфлікт між селянами та їх паном-державцею, на замковий суд потерпілі особливо не покладалися, застосовуючи принцип «око за око, зуб за зуб». Цей принцип дуже добре відчув на собі один з найколеритніших представників дрібного заславського лицарства кінця XVI ст. Нестор Веселовський. 10 серпня 1573 р. він скаржився у суді на власних селян, які напередодні його повернення додому, «нашедши мощно кгвалтомъ, в дому моемъ пивницу отбили и пиво попили». Побутова сценка, швидше за все, завершилася би цілком мирно, якби не та обставина, що Веселовського у подорожі супроводжувало двоє приятелів-сусідів, перед якими не личило показувати свою поступливість. Після відмови селян видати ініціатора вчинку і хамської відповіді одного з учасників дебошу, шляхтич вирішив покарати нахабу, вдаривши його кухлем пива, що потрапив під руку. Потерпілий, як можна здогадатися, до суду не звернувся, натомість усі присутні, як згадував згодом пан Нестор, «не маючи до мене жадное потребности, огород мой власный, который был огорожонъ частоколомъ, на кий розобрали и мене самого оным колемъ збили и зранили, и огород... мой вытравили» [25, s. 290-292].

Загалом справи, в яких ключовими дійовими особами є жителі Заславщини, охоплюють бл. 75 % замкової книги, ще 25 % записів описують випадки, коли одна зі сторін (позивач або позваний) походить з-за меж волості, решту 5 % складають заяви і скарги, які прямо не стосуються заславських волощан і внесені до книг для того, аби занотувати правопорушення на місці для подальшого його розгляду в суді іншої інстанції.

До числа чужинців, імена яких найчастіше потрапляли на сторінки замкової книги, слід віднести вихідців із маєтків, які межували з Заславщиною. Чільне місце серед них займають міщани, піддані та зем'яни з інших волостей князів Заславських (Білогородки і Верхови), а також родових володінь князів Острозьких (Острога, Звягеля, Костянтинова, Полонного, Чуднова, Шульжинець) і Корецьких (Корця, Киликиєва, Межиріча-Корецького). У період проведення заславських ярмарків ця географія суттєво розширювалася за рахунок купців з Бара, Білої Церкви, Брацлава, Кракова, Кременця, Луцька, Любомля, Нового Збаража, Пикова, Степані, Торчина, Янушполя та ін. Поза тим свій слід у книгах залишили міщани Дубна, Кам'янця-Подільського, Ляховець, Меджибожа, слуги Ходкевичів з Волині і Великого князівства Литовського, олицькі зем'яни Радзивилів, представники шляхетської братії з від-

далених Холмського, Белзького та Сандомирського повітів, товариші розквартированої під Заславом роти кн. Костянтина Вишневецького, піддані кременецьких і луцьких повітників Боговитинів, Вишневецьких, Збараських, Лабунських, Лосятинських, Сенют-Ляховецьких, Хом'яків-Смордовських та ін.

Акти обігу рухомого і нерухомого майна займають відносно невелику частину замкової книги, але є надзвичайно цікавими з точки зору розвитку діловодства на периферії. Крім того, вони дозволяють краще дослідити *топографію столичного міста волості і шкалу цін*, яка діяла на теренах Заславщини на початку 1570-х рр. (див. таб. 4).

Таблиця 4.

Класифікація актів обігу рухомого і нерухомого майна у заславські замковій книзі

ЗМІСТ ЗАПИСІВ	КІЛЬКІСТЬ ЗАПИСІВ	%
Продаж дому в Заславі	9	10
Застава дому в Заславі	7	7
Дарунок дому в Заславі	1	1
Застава дому в Заславській волості	1	1
Обмін домами в Заславі	1	1
Продаж землі в Заславській волості	1	1
Продаж коня	17	18
Дарунок коня	4	4
Обмін кіньми	10	11
Застава майна	3	3
Переказ боргу	2	2
Визнання боргу, боргові листи	20	21
Квитация з боргу (частини боргу)	11	12
Квитация зі стацій	4	4
Акт поділу володінь	2	2
Тестамент	2	2

Які ще теми можна досліджувати, використовуючи матеріали за-славської замкової книги? Пам'ятка дає унікальну нагоду вивчити спо-сіб *функціонування замкового уряду* у приватновласницькому маєтку, порівняти цей інститут зі старостинськими (замковими) урядами, що паралельно існували в трьох головних королівських містах воевод-ства – Луцьку, Володимирі і Кременці. Вище ми вже згадували про те, що управителями Заславської волості і очільниками тамтешнього замкового уряду були слуги опікунів малолітніх князів Заславських. Першими двома старостами джерела називають Івана Васильовича Скрибу (1567–1569) та Іллю Якимовича Кучу (1570–1572), що мали досвід урядування у волинських добрах Григорія Ходкевича¹⁴, а їх наступник Василь Филипович Копоть (1572–1575) до приїзду у Заслав згадується як особистий писар гетьмана [8, s.117]¹⁵. Натомість серед їхніх заступників (підстарост) траплялися місцеві зем'яни, як от Богуш Сошенський (липень-вересень, грудень 1572 р.) чи Яцько Вербовецький (вересень 1573 р.). Цікаво, що заміщати старосту в період його відсутності на уряді могло одночасно кілька осіб, у тому числі й інші урядники – вїйт (Криштоф Барановський, липень 1573 р.) та намісник Білогородської волості (Василь Кмита, липень-серпень 1573 р.)¹⁶.

Судочинство в замковому суді Заславських здійснювалося за Дру-гим Литовським статутом [25, s.187, 604] старостою або його намісни-ком, часто в присутності «людей добрих», якими були околичні зем'яни,

¹⁴ Центрами волинських маєтностей Григорія Ходкевича були села Княгинин і Муравиця Луцького повіту (обидва нині в складі Рівненської області; перше з сіл знаходиться в Дубенському районі, друге тепер називається Млинів і є райцентром); вкінці 1560-х – на початку 1570-х рр. І. Скриба та І. Куча згадуються не лише як заславські «справці» та «старости», але і як «княгининські та муравицькі урядники» гетьмана [19, арк. 74-75; 20, арк. 245, 284 зв.].

¹⁵ Роки урядування намісників встановлено за допомогою записів у актових книгах [14, арк. 34 зв.; 16, арк. 122 а; 17, арк. 1-6; 20, арк. 238 зв.; 25].

¹⁶ Іншими намісниками старости, що згадуються за урядування Василя Филиповича Коптя, були: Юрій Яхимович (вересень 1572 р.), пін-ський попович Гаврило Михайлович (листопад 1572), нащадок острозь-кого зем'янського роду Степан Лебедський (листопад-грудень 1572 р., березень 1574 – березень 1575 рр.), Семен Остроух (липень-серпень 1573 р.), Михайло Добринський (серпень-грудень 1573) та Яцько Михайлович (грудень 1573 – березень 1574 рр.) [25].

слуги малолітніх княжат та їх опікуна, заїжджа звідусіль шляхта (зокрема, возні Кременецького та Луцького повітів), заславські міщани (у тому числі євреї), навіть піддані (у тому числі з-поза меж володінь Заславщини, наприклад, з сусідньої Острозької волості). Відзначимо, що подібна практика розгляду справ «у широкому колі» зустрічається і в замкових книгах старостинських урядів Волині першої половини – середини XVI ст. Характерною ознакою роботи замкового уряду був також швидкий розгляд справ. Через відносно невеликі розміри волості багато суперечок вдавалося розв'язати упродовж одного дня після внесення скарги потерпілої сторони і заслуховування відповіді оскарженої особи. В особливих випадках уряд за допомогою замкових слуг (вижив) розсилав позови обвинуваченій стороні¹⁷.

Заславська книга «справ судових» є надзвичайно важливим джерелом для вивчення *феномену залежного рицарства*. Актіві записи дозволяють досить повно реконструювати персональний склад зем'ян і бояр, що з діда-прадіда посідали землі під опікою князів Заславських. У переліку давніх служилих родів багато дрібної гніздової шляхти – наприклад Булаєвські з Булаївцев, Васьківські з Васьковець, Вачівські з Вачева, Вербовецькі з Вербовець, Данківські з Данковець, Меречівські з Меречівки, Митьківські з Митьковець, Сошенські з Сошного, Теліжинські з Теліжинець, Топорівські з Топорів, Щурівські зі Щуровець та ін. Аналізуючи джерело, можна укласти генеалогічні схеми, що ілюструють щільне споріднення представників різних кланів, перелік сіл, які на ленному праві тримали вихідці з цих родів, а іноді дізнатися і про особливі умови їх посідання.

Фахівці з *історико-географічних студій* також знайдуть у заславській замковій книзі чимало цікавих даних; варто хоча б вказати на те, що лежить на поверхні – у джерелі фіксуються перші згадки про багато населених пунктів, що нині входять до складу Ізяславського, Славутського, Шепетівського районів Хмельницької області. Деякі з них у XVI ст. мали відмінні від теперішніх назви, але за допомогою внесених до книги межових справ та скарг ці поселення можна ідентифікувати.

Гадаємо, що представлена у цій публікації пам'ятка приверне увагу і тих дослідників, які вивчають минуле з позицій історичної антропології, цікавлячись гендерними студіями, історією повсякдення та

¹⁷ Жоден з текстів позовів не зберігся, проте до книги внесено чимало свідчень про їх покладання [25, s. 197, 248, 475-476, 498-498, 558, 739-740, 750-751 та ін.].

уявленнь, проблемами, пов'язаними із соціальною та соціорелігійною антропологією. Відтак, заславська замкова книга 1572–1575 рр. є не лише надзвичайно важливим джерелом з історії Південно-Східної Волині. Ця пам'ятка, без сумніву, допоможе розширити знання про людей, які жили на землі наших предків на межі Середньовіччя і ранньомодерної доби.

Джерела та література

1. *Заяць А.* Соціально-економічне становище Олики у XVI – першій половині XVII ст. // *Минуле та сучасне Волині та Полісся: Олика і Радзівілли в історії Волині та України.* Науковий збірник. Матеріали XVIII Волинської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 2006. – Вип. 18. – С. 27–29.

2. *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003.

3. *Ковальський М.П.* Документи родинного фонду Сангушків Краківського Державного воєводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI–XVIII ст. // *Архіви України.* – К., 1983. – № 3. – С. 60–63.

4. *Мицько І.* Іван Федоров: життя в еміграції. – Острог, 2008.

5. *Тесленко І.* Сторінки історії Східної Острожчини (державці села Колом'є у XVI ст.) // *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею.* – Нетішин, 2003 – 2004. – № 2-3. – С. 84 – 88 (в додатку опубліковано 2 записи із заславської книги).

6. *Тесленко І.* Хто є хто в імперії «старого» князя. «Острозька шляхта» // *Соціум. Альманах соціальної історії.* – Київ, 2008. – Вип. 8. – С. 119–133.

7. *Тесленко І.* Заславська замкова книга XVI ст. // *Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур.* Матеріали наукової конференції 21-22 грудня 2006 року. – Ізяслав-Острог, 2006 (публікація з чотирма записами із заславської замкової книги в додатку не потрапила до друкованої, але була розміщена в електронній версії цього видання на сайті «Мислене древо»: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/izjaslav/21zaslavknuga.html> [останнє відвідування сторінки 28.07.2009].

8. *Boniecki A.* Herbarz polski. – Warszawa, 1907. – Т. 11.

9. *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997.

10. *Wolff J.* Książowie litewsko-ruscy od końca XIV wieku. – Warszawa, 1895.

11. *Archiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie.* – Lwów, 1910. – Т. 6.

12. Российский государственный архив древних актов, г. Москва. – Ф. 389, кн. 30.
13. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). – Ф. 21 (Кременецький городський суд). – Оп. 1. – Спр. 9.
14. ЦДІАК України, ф. 21 (Кременецький городський суд). – Оп. 1. – Спр. 11.
15. ЦДІАК України, ф. 21 (Кременецький городський суд). – Оп. 1. – Спр. 15.
16. ЦДІАК України, ф. 21 (Кременецький городський суд). – Оп. 1. – Спр. 18.
17. ЦДІАК України, ф. 22 (Кременецький земський суд). – Оп. 1. – Спр. 3.
18. ЦДІАК України, ф. 25 (Луцький городський суд). – Оп. 1. – Спр. 7.
19. ЦДІАК України, ф. 25 (Луцький городський суд). – Оп. 1. – Спр. 11.
20. ЦДІАК України, ф. 25 (Луцький городський суд). – Оп. 1. – Спр. 12.
21. ЦДІАК України, ф. 25 (Луцький городський суд). – Оп. 1. – Спр. 24.
22. ЦДІАК України, ф. 25 (Луцький городський суд). – Оп. 1. – Спр. 31.
23. ЦДІАК України, ф. 25 (Луцький городський суд). – Оп. 1. – Спр. 55.
24. ЦДІАК України, ф. 25 (Луцький городський суд). – Оп. 1. – Спр. 122.
25. Archiwum Państwowe w Krakowie. – Oddział na Wawelu. – Archiwum Sanguszków (APK AS). – APK AS. – Rękopisy, № 27.
26. APK AS. – Teka V, № 81.
27. APK AS. – Teka IX, № 26.
28. APK AS. – Teka XVI a, № 60.
29. APK AS. – Teka 130, № 3.

(1). Волинські маєтності Заславських у другій половині XVI ст. (за текстом акту поділу володінь між кн. Янушем та Михайлом Янушевичами 1581 р. [21, арк. 73 зв.-82 зв.]).

I. Центр волості Заслав, Кременецький повіт Волинського воєводства, населені пункти 1) м. Заслав Старий; 2) м. Заслав Новий; 3) с. Билів с. Булижинці 4) с. Васьківці 5) с. Вербівці 6) с. Веселівці 7) с. Волківці 8) с. Гнійниця 9) с. Данківці 10) с. Двірець 11) с. Джурджів (Дчурдчів) 12) с. Жилинці 13) с. Завадинці 14) с. Збунів 15) с. Зубарі 16) с. Ілщане 17) с. Київці 18) с. Кіндратовичі 19) с. Крива Лука 20) с. Кропивна 21) с. Лиса Гора 22) с. Лопушна 23) с. Мислятин 24) с. Митьківці 25) с. Михля 26) с. Михнів 27) с. Мокрець волоський 28) с. Мокрець Матієвських 29) с. Наутуківщина 30) с. Ничогівці 31) с. Пашковичі 32) с. Перегонівці 33) Пиллявське селище 34) с. Підлісці 35) с. Плеснов 36) с. Пліщин 37) с. Прилуки 38) с. Припутки 39) с. Путринці 40) с. Радошево (Радосілка) 41) с. Ріпки 42) с. Сахнівці 43) с. Сенютки 44) с. Скалин 45) с. Соснівка 46) с. Сошне (Сушна) 47) с. Судилків 48) с. Теліжинці 49) с. Тишковичі 50) с. Хонковичі 51) с. Чепцівці 52) с. Чотирбоки 53) с. Щурівці 54) с. Янцівичі Луцький повіт 56) с. Бачманівка 57) с. Вачів 58) с. Довжок 59) с. Дяків 60) с. Дятелівка 61) с. Жуків 62) с. Зубівщина 63) с. Каменка 64) с. Корчин 65) с. Меречівка 66) с. Миньківці 67) с. Мирутин 68) с. Перемишль 69) с. Семаки 70) с. Фаневщина 71) с. Цвітоха.

II. Центр волості Верхів Луцький повіт Волинського воєводства населені пункти 1) м. Верхів 2) с. Верхів 3) с. Оженин 4) с. Стадники.

III. Центр волості Білогородка Кременецький повіт Волинського воєводства населені пункти 1) м. Білогородка 2) с. Бабковичі 3) с. Бебчинці 4) с. Бісівка 5) с. Булаївці 6) Волиця Булаєвська 7) Волиця Зеленських 8) Волиця Минцева 9) с. Голотківці 10) с. Дубовці 11) с. Заруддя 12) с. Зелена 13) с. Колк Великий 14) с. Колк Малий 15) с. Криворудка 16) с. Мацевичі 17) с. Медведівка 18) с. Никошівці 19) с. Нове Село 20) с. Орлинці Поляниковського селища 21) с. Пузирки I 22) с. Пузирки II 23) с. Рубленці 24) с. Салиха 25) с. Свиридівці 26) с. Смаглець 27) с. Суховжинці 28) с. Тарнівка 29) с. Хрестівка 30) с. Чижівка 31) с. Чаплинці 32) с. Чолгузів 33) с. Якимівці.

IV. Центр волості Почапки Луцький повіт Волинського воєводства населені пункти 1) с. Почапки 2) с. Климашівщина 3) с. Милятин 4) с. Черняхів.

Всього населених пунктів: 111 (4 міста і 107 сіл)

(2). 1572, серпня 22. – Прохання зем'янки Луцького повіту Климентової Боговитиної перенести розгляд у Заславському замковому суді справи за позовом про заплямування її доброї слави заславським зем'янином Іваном Васьковським, який після передшлюбних змовин і навіть вінчання відмовився брати в дружини її служницю Федору Олехнівну Скуйбеянку [25, s. 105-106]¹⁸.

Того ж м[є]с[є]ця августа 22 дня року [15]72

Писала и присылала до замку Жєславског[о] до мене, Василя Филиповича Коптя, наместника жославского, зем'янка повету Луцког[о] п[а]ни Климентоваа Боговитиновича¹⁹ п[а]ни Катерина Дахновна служебника своег[о] Мишка Чикизича, оповедаючи, *иж деи* што позвала она была позы моими в раду здешнего замку Жєславског[о] земенина повету Жославского п[а]на Ивана Васковског[о] ѿ томъ, *иж деи* што онъ за наидованемъ и прозбоу в року нынешнемъ семдесат втором на Запусты Петровы змовил и шлюб брал ведле закону малженского з служебницею еє девкою, дочкою Олехна Скуйбедина²⁰ на имя Федорою через ѿца Тимофея, архимандрита корецког[о] пречистского, а священника велгорского покровског[о] Леонтия, при чом *деи* и иншиє люди добрыє были, которому *деи* весело и роки положоны, нижли *деи* оныи панъ Иван Васковский дал ѿ собе то слышат, *иж* на тыє роки ку оному весело своему ехати не хочет и тоє девки своеє шлюбное брати воли не маєт, и тым *деи* дом п[а]нее Катерины Климентовоє ославил и тую девку ку шкоде и утрате привель. За которыми *деи* позы рокъ ку росправе им ѿбеюм сторонам через вижа вradoвого зложоны дна нынешнег[о] м[є]с[є]ця августа двадцат второг[о] дня у пятницу припал, ѿ чом *деи* п[а]ни Катерина Климентоваа с тою девкою Федорою на тот рокъ ден нынешнии пятницу тут до замку Жославског[о] ехати и ѿ томъ с паном Иваном Васковским ведле тых позовов у праве (!) очивисто мовити хотела, нижли *деи* таа дєвка Федора на тот час захорала,

¹⁸ Текст записів друкується зі збереженням правопису оригіналу; курсивом позначені виносні літери, в квадратних дужках – розшифровка скорочених місць та окремі пропущені в оригіналі слова. Дати, наведені в оригіналі літерами, передано арабськими цифрами.

¹⁹ Катерина Дахнівна, вдова луцького зем'янина Климентія Войничя Боговитинова-Колесницького.

²⁰ Олехно Петрович Скуйбеда – вихідець з луцьких міщан, рідний брат померлого в 1562 р. кременецького вїйта Михайла Скуйбеди, згодом олицький вїйт кн. Радзивилів [1, с.27; 12, арк. 71–71 зв.; 13, арк. 10–10 зв., 13–14].

для которе *деи* хоробы єє п[а]ни Катерина Климентоваи на *тот рок ден* нынешни *плтницу тут* у замку Жеславскомъ стати и *ѿ* то с паном Иваном Васковским мовити не могла, але *деи* тоє право заховала себе вцале коли таи девка Федора з оноє хоробы выздоровеет, тогда с п[а]ном Иваном Васковскимъ у праве *ѿ* то мовити *хочет*.

И тоє *ѿповедање* своеє п[а]ни Катерина Климентоваи через служебника своеє[о] Мишка Чикизича до книг замку Жославского судовых записати дала.

(3). 1572, вересня 22. – Скарга заславського замкового пушкаря Олексія Яковича на замкового слугу Захарку Киселевича про привласнення майна небіжчика Михайла Филиповича з вписанням тестаменту останнього (запис до заславської замкової книги від 26 липня 1573 р. [25, s. 277-280]).

Того *ж* дня 26

Пришодши перед мене, Василя Кмиту, наместника жославского и белгородского, слуга их м[и]л[ости] княжат Жославских на *име* Олексеи Яковлевичъ, пушкарь замку Жославскоє[о], жаловал и *ѿ*поведал на *служку* замковоє[о] на *име* на Захарку Киселевича *ѿ* том, *иж* *деи* в час поветрии неіакиись Михаило Филипович москвитин, зьходечи з *сеє*[о] света, сам по *своеи* доброй воли, еще будучи за доброго здоровья, дал ми до рук моих властных *ѿ*смь коп гр[о]шеи, а еще *деи* при нем zostало также готовых гр[о]шеи полшесты копы гр[о]шеи, которую *деи* мне и тую полшесты копы гр[о]шеи *отказал*, которые *деи* гр[о]ши при небожчику у череску были кгда *деи* онъ з сего света зышол. Тогда *деи* іа тых гр[о]шеи при немъ не знашол, а *тот* *деи* Михаило у его дому з сего света зышол и ниhto иншии тых гр[о]шеи у него не взіал, толко *ѿн*. И показал передо мьною духовницу его под печатью Станислава Ревуского²¹ и под печатью Богдана Смажки, воиґа жославского, и с подписію влосноє руки его, котораи так сіа сама в себе *маєт*:

Во *имя* *ѿ*тца, и Сына, и Светого Духа, и Светую Живоначальную Троицу, ныне и *завжди* и на *веки* *веком*, *амин*.

Я, рабъ Божии Михаило Филиповичъ москвитин, визнаваю сам на себе сею своею духовницею, *иж* іа еще за доброго своего здоровья и за целоє[о] розуму, не маючи в себе *жоны*, *дети* и *теж* жадноє[о] приателла на *сеи*

²¹ Станіслав Ревуський згадується як городничий заславського замку (1569-1574), слуга Іллі Кучі (1572), слуга кн. Заславських (1573) [25, s. 6–7, 349–350, 368, 449; 15, арк. 98 зв.].

чужої землі, а милуючи земля своє[о] на име Олексія ІАковлевича москвитина, ему єсми в опеку сіа подаль зо всею своею убогою маєтністю, подал єсми єсми (!) ему сам своїми руками оємъ коп гр[о]шеи и вола, а при мне еще zostало полшосты копы гр[о]шеи. Еслибых з допущенна Божого умер, тогда и тую полшосты копы гр[о]шеи он же до себе взяти маєт, а никто иншии. А што сіа дотычет о вола, ино он маєт его отыискати у Мокрѣць²² у Семѣна – вола рижо[о] мое[о] властно[о], и к тому сермиагу и кожух по моем животѣ он же взяти маєт, тело мое грешное поховавши, и душею моею печаловатиса маєт. А хто бы похотел у нег тых гр[о]шеи моих и вола, таковыи нехаи не будет прощон, але нехаи будет проклат на Страшном судищи перед милостивым Богом, и к тому теж таковыи будет повиненъ заруки на врад жославскии заплатити двадцат коп гр[о]шеи, а ему, ако ображонои стороне, другую двадцат копъ гр[о]шеи, и к тому вси шкоды и наклады на слово реченье его, а поплативши тые заруки, пред сіа сіаіа моя духовница вездѣ у каждого права при зуполнои моцы захована быти маєт.

А при том был и тог[о] єст добре сведомъ его м[и]л[ость] панъ Станиславъ Ревускии, пан Богдан Иванушкович, воитъ мѣста Жославского, пан Михаило Причкович Воробѣи, пан Мартин Савчич, пан Миско Зубцевич, трубач их м[и]л[ости] кн[я]жат Жославских. ІАкож єсми просил о приложене печати к сеи моеи духовницы п[а]на Станислава Ревуского и п[а]на Богдана, воита жославского. Их м[и]л[ость] на прозбу мою учинили и печати свои до неи приложити рачили, а для лепшого вери ка руку свою по рускии (!) подписал и перед тыми ж людьми добрыми до рук Олексеевых тую свою духовницу єсми отдал.

Писан в Жославлѣ м[ѣ]с[я]ца сѣнтѣбра двадцат второ[о] дня року сѣмьдѣсѣат второ[о].

А по вычитаню тоє духовницы, ставши у право оныи вышеи обжалованыи Захарко, на тую жалобу его чинечи отпор тыми словы поведил: Правда, и ж деи в час повітрина оныи Михаило в дому моемъ на смертелнои постели лежалъ, с которого деи ка еще до смерти его вон вышол, и кгда он з сего света зышол, оныє деи п[ѣ]н[ѣ]зи на нем у череску были. ІА деи, их взѣмши и переличивши, вси сполна в ызбѣ своеи под припечкомъ

²² Мокрѣць – село Заславської волості; нині в Ізяславському районі Хмельницької області. У тексті дільчого акту 1581 р. (див. додаток 1) поруч із цим селом згадується ще «волоський» Мокрѣць, пізніше перейменований на Комини (нині також в Ізяславському районі Хмельницької області).

закопал, которые деи не ведаю хто з-под припечка вынал, але деи их есми не еживаль и готов деи есми *от* того невинност свою присегию своею телесною очистити.

Которому *Олексеи* ку присязе позволил и за позволенемъ его Захарце ку присязе рок третии ден зложил.

А кгда день третии пришол, того ж м[ε]с[ε]ца иуля двадцат девятого дня постановившися обоа сторона так *Олексеи*, іако и Захарка, перед врадом оповедали, *иж* деи з обух сторонъ межи собою вгуду принемши, оного Захарку *Олексеи* ку присязе не повел с тых причин, *иж* Алексєя Захарка, поєднавши, дал за то *Олексею* полтори копы гр[о]шеи, што іа дла памети тоє право и доброволное вызнанє до книг замковых записати есми велель.

(4). 1572, жовтня 12. – Тестамент заславської міщанки Ганни Яцьківни, вдови Кузьми Іванушковича, в якому вона заповідає поховати себе при Заславському Пречистенському монастирі і передає все нерухоме майно зятю Семену Михайловичу (запис до заславської замкової книги від 11 листопада 1572 р. [25, s. 122-124; 7]).

Року [15]72 м[ε]с[ε]ца ноабра 11 дня

Пришедши до замку Жославског[о] перед мене, Гаврила Михайловича, на тот час понаместника жославског[о], мешчанин жославский Семен Михайлович, оповедал и покладаль передо мною достамент мешчанки жославское Ганны Кузминое, которые достамент слово *от* слова так сја в себе маєт:

Лета Божєго Нарожєния тисєча пльсоть сємъдєсать второго м[ε]с[ε]ца октебра второг[о]надцать.

Во имя *Отца*, и Сына, и Светого Духа, и Светую Живоначальную и Неразделимую Троицу ныне и завжды и на веки векомъ, амин.

Іа, раба Божиа Ганна Іацковна з Люблина Кузминал Иванушковича, мешчанка их милости кн[іа]жать Жославских.

Будучи мнє на смертєлнои постєли, а за доброгo и целог[о] розуму и зуполное памєти, а ведаючи теж то, *иж* не маєшь на томъ нынешнемъ свєтє певнєшого, одно часу смєрти и кгда Богъ Сотворитєль з сєго свєта суетного ку оалє Своєи Светои Милости душу мою грєшную зобрати и взати рачить, тогды тепєр сим моим тестаментом и на потомнии часы, кому будєть потреба того ведати або, чтучи єго, слышати, ознаимую и, на вечные часы записуючи, ведати чиню, што єсми полєцыла душу свою грєшную Богу Сотворитєлеви Небєсному и затю моему милому Семену Михайловичу Иконниковичу. *Он*, зать мои мильи Сємєнь, кгда Бог Сотворитєл душу мою грєшную до оалы Светое Милости Своєи зобрати и взати рачить, маєть *он*,

злт мои милыи, погрести у Светои Пречистои у монастыре, іако погребѣ закону хрестіанского зносит, тело мое грешное поховати и духовнику моему священнику Андрею Евтихїевичу спаскому, протопопе жославскому, по души моеи сагаидакъ з луком и з стрелами, іакъ сѧ самъ в собе маєт, [дати]. А што єст статку моего у дому моемъ – дом мои зо всимъ на все, котории против дому Богданова, а другии домъ Михаиловъ Иконников, которыи стоиит промежку дому Захарчина и Бышкова кравцова – тые обадва дома зо всим на все откаую зѧтю моему Сѣмену Михаиловичу. А што єст дом мои власныи, теды тот дом мои и што єст у дому моем статку моег[о] – теды все тое откаую зѧтю моему Сѣмену Михаиловичу. А што сѧ дотычет дому Михаилова Иконникова, тот дом его у мене у заставе был у двох копахъ гр[о]шех, теды іа ему дом его розказала зѧтю своему вернути, нижели он, Михаило Ѳедоровичъ за тую две копе гр[о]шеи маєт робити образы по всимъ церквам на красках.

А при том дестаментѣ іако ѡписе моем были и того добре сведомы их м[и]л[ости] панове мещане кн[ѧ]жат их м[и]л[ости] Жаславских Андреи Иванушкѣвичъ а Стас Мурал. А над то прохала єсми его м[и]л[ости] п[ѧ]на Гѧхима, понаместника жославског[о], ѡ приложене печати и его м[и]л[ости] на прозбу мою учинил и печать свою приложил к сѣму моему тестаменту, и духовник мои священник Андреи спаскии жославскии руку свою подписал. А такъ іа тую духовницу дала зѧтю моему Сѣмену Михаиловичу, а до того всего, што єст ѡписано у сѣм моем тестаментѣ, уступу жадного не мают, а хто бы мел сѧ уступати, теды на его м[и]л[ости] п[ѧ]на виленског[о]²³ заруки коп двадцать гр[о]шеи.

Писанъ у Жославлѣ.

Свещеник Андреи Евтихїевич спаскии жославскии, рука власнаѧ.

А по вычитаню тог[о] дестаменту просил ѡныи Сѣмень Михаиловичъ, абы тое ѡповѣданѣ его и тот достаментъ до книг замку Жославског[о] судовых записано было, и іа то записати казал.

(5). 1573, серпня 12. – Визнання заславським міщанином Грицьком Богдановичем продажу свого дому з пляцом у м. Заславі «доктору» Шапсаю Шмайловичу за 3 копи литовських грошів [25, s. 297-298].

М[ѣ]с[ѣ]ца августа 12 дня

Ставши на враде замку Жославского передо мною, Сѣменом Ѱстроухомъ, на тот час будучимъ понаместником жославским, мещанин их м[и]л[ости] кн[ѧ]жат Жос[лавских] на име Грицко Богдановичъ, ку за-

²³ Мається на увазі віленський каштелян Григорій Ходкевич, опікун неповнолітніх княжат Заславських та їхніх маєтків.

писованю до книг замковых тыми словы вызнал, иж де продал есми домъ свои властныи никому ничимъ не пенныи и не заведенныи з будованемъ, и з плацомъ у месте Жославском, идучи до монастыра Светое Пречистое, по левои руце на рогу, плацомъ лежачии межи домом мещанина их м[и]л[ости] кн[и]а[ж]ат Жославских Захарки Киселевича а з другое стороны Крыштооа Барановско[о], воита места Жославского, жиду жославскому на име Шапсаю Шмаиловичу, доктору жидовскому, за три копы гр[о]шеи личбы литовское, которому деи волно будетъ тот дом мои помененыи отдати, продати, даровати, записати и як своим влостным шафовати на часы вечные, а яа деи до того дому самъ и никто з близких кровных и повиноватых моих вжо жадного дела мети не маю.

И просиль Шапсаи доктор, абы тое добровольное вызнане оног[о] Грицка Богдановича до книг замковых записано было, што яа для памети до книг записати казалъ.

(6). 1573, серпня 26. – Приятельська угода про поділ рухомого і нерухомого майна між заславським зем'янином Федором Остаповичем Кудлою та його мачухою Аннушою Косовичівною Остаповою Кудловою [25, s. 309-310].

Того ж дня

Пришодши перед мене, Василя Филиповича Коптл, наместника жославского, земенин их м[и]л[ости] кн[и]а[ж]ат Жославских панъ Иванъ Косовичъ з дочкою своею на има Аннушою Остаповою Кудловою а Федоромъ Остаповичомъ Кудломъ²⁴, показавши передо мною лист от приател своихъ полюбовных, и просили, абы тотъ листъ до книг замковых записанъ, которые лист такъ се сам в себе маєт:

Яа, Федор Остапович, а [я], Аннуша Остапова, ознаимуем тымъ нашим листом перед каждымъ станомъ, кому бы была тог[о] потреба ведати або, чтучи его, слышати, иж есмо обоа сторона незволили и дали сиа у моц их м[и]л[ости] паномъ его м[и]л[ости] пану Яну Кграевскому, старосте берездовскому²⁵, а его м[и]л[ости] пану Петру Друкгомиру²⁶, а его м[и]

²⁴ Остап Кудло-Корчиківський, чоловік Аннуші і батько Федора, помер в останні дні липня або на початку серпня 1573 р. [25, s. 281–282, 309–310].

²⁵ Ян Граєвський – у 1571–1573 рр. берездівський староста Криштофа Граєвського (свого рідного брата, що був орендарем Берездівської волості).

²⁶ Петро Другомир – заславських зем'янин кн. Заславських.

л[ости] пану Тимошеви Подоскому²⁷, розделити нас во *именичку* нашомъ²⁸, и в маѣтности, рѣчах рухомых. Их м[и]л[ость] панове наши межи нами:

Мне, Ѳеодорови, части в людех и в кгрунтехъ во всемъ и в рухомых рѣчахъ половица, [а] мачосе моѣи п[а]неи Аньнуши Ѳстаповои третиаа *част* в людех и в кгрунтехъ, а в маѣтности половина з девками, а сѣстрами моими. И рѣчи, што пристои ку службѣ военънои, то мне подано, бо я маю службу служити своимъ накладомъ, толко люди вырадъ вси повинни будутъ дати мне. А коли пани Аннуша, мачоха моа, *пойдетъ* замужъ, то толко маѣтность, рѣчи рухомые маѣть побрати из собоу, а сѣстры мои, девки свои, *маѣт* тоу маѣтностю замужъ выдати, а я ѿ томъ не мамъ ведати, а до людѣи и имениа н[а]шого не будѣть мети ничего, ни до будованья. *Якожъ делъ томъ* маѣмо ѿбоа сторона *держати* вѣчне *моцно* непорушно. А *ѣсли* бы котораа сторона з нас *делъ томъ* мел[а] нарушити а ѿ то ѿдно другого до владу позывати, тогды повинни будѣмъ на замокъ владъ Жославскихъ заруки десѣть копъ заплатити, а сторона стороне *десѣтъ* копъ гр[о]шеи, а заплативши заруки, *предсе томъ* делъ вѣчне *держати* маѣмъ.

И на то ѣсмо межи себѣ дали листы н[а]ши под печатми ихъ м[и]л[ости] пановъ вышеи помененыхъ.

Писанъ у Семакохъ²⁹ лета Божьего Нароженья тисѣча *пѣтсот* *сѣмьдѣсѣтъ* третего м[ѣ]с[ѣ]ца маа двадцѣть шостого дня.

А што на долзехъ готовыхъ гр[о]шеи, то маѣмо, выправивши, поделити наполю.

А по вычитаню тог[о] листа просили ѿбоа сторона, абы *тотъ листъ* слово ѿт слова былъ до книгъ замковыхъ записанъ, чога я, выслушавши и дочтаточне з него вырозумѣвши, дла памѣти до книгъ замковыхъ записати ѣсми казалъ.

(7). 1573, вересня 7. – Скарга мокрецького підданого Миська Дудки на односельців Петра Триндика і Демида, які називали його дружину Марію відьмою і непочтливою жінкою, погрожуючи її спалити. Урядове опитування свідків у цій справі [25, s. 321].

М[ѣ]с[ѣ]ца *сѣнт[ѣбра]* 7 дня

Передо мною, Михаиломъ Добринскимъ, понаѣстникомъ жославскимъ, жаловалъ подданыи ихъ м[и]л[ости] кн[яз]ятъ Жославскихъ села

²⁷ Томаш Подоський – берездівський староста Беати з Костельця Острозької та її другого чоловіка Ольбрахта Ласького (1564–1567), берездівський зем'янин (1567–1572).

²⁸ Йдеться, очевидно, про с. Корчик – вислугу Кудлів у Заславській волості (нині село Славутського району Хмельницької області).

²⁹ Семаки – вислуга Косовичів у Заславській волості (нині с. Сьомаки Славутського району Хмельницької області).

Мокрецького³⁰ на імє Миско Дудка *от* жоны своєє Мари на подданого мокрецького жь на імє на Петра и на сына его Дємида *от* томь, *иж* *деи* они звали жону мою ведмою и непочтивою жоною, мовєчи тыми словы, *иж* *деи* мы дровь воз привезши, єє, іако ведму, спалимь.

Ставши у право *оныи* Петрь Триндик из сыномь своим Дємидомь, *отпор* чинєчи, тыми словы поведили, *иж* *деи* мы *є[є]* ведмою не звали, ани єє соромотили и палити *деи* єє не мєли, ани *от* том ведаємь.

Дудка ставил шапку до людєи, а Петрь з Дємидом, шапки пристаивши, на довод Дудчинь слалися. Дудка выдаль светками подданных мокрецьких Васка Малковича, Іацушка а Андрея Батыєвича. Іакож с тых трех Петрь полюбил Васка Малковича, которыи светок тыми словы вызнал: Правда *деи єст*, *иж* *оныи* Петрь з сыном своим Дємидомь звал Дудчиную ведмою и мовил *деи* так: Привезу іа воз дровь и тебе *деи* спалу.

И просил Дудка, абы тоє право и Васково вызнанє для памєти было до книг записано, што *єст* записано.

(8). 1573, вересня 14. – Скарга заславського міщанина Миська Семеновича і його дружини Кулини на заславського тивуна Семена, який називав Кулину відьмою. Урядове слідство і вирок у цій справі [25, s. 327-328].

Того ж дня

Пришедши перед мене, Іацка Вєрбовецьког[о], на тот час наместника жославског[о], а при мне на тот час были земанє их м[и]л[ости] кн[и]жат Жославскихъ пан Иван Сошенский, наместник почапецький, пан Михаило Добринский, пан Мацко Зубь и иных людєи добрых немало, жаловал Миско Семенович, мещанин жославский, поспол из жоною своєю Кулиною на Семена тивуна *от* томь, *иж* *деи* на жону мою злыє рєчи вел, мєнєчи быти, *иж* єсть ведма.

Тот Семен, іако обжалованыи, стоечи у права, поведил: Іаком *деи* перво сєго мовил, так и тепєр мовлю, *иж* єсть ведма, и сын *деи* мои ни *от* кого *єст* хор, толко *от* нєє и *от* матки єє.

И іа с паны вєрхоменєными пыталисмы тивуна, єсли на нєє што за довод маєть, жебы у права показал.

Он поведил, *иж* *деи* *ишог[о]* никоторог[о] доводу не маю, алє сє брал за присєгу.

А так іа с тыми ж людми вєрхоменєными казалисмы Статут *от*творити с тых причин, єслибы єму на присєгу быти пушоно мєло. Іакож

³⁰ Мокрець – село Заславської волості, див. примітку 23.

был читан в разделе четвертом артыкул пятдесят вторыи «**О** доведех и **от**водех», которыи сиа так в себе мает: «Уставуем кгда судиа, выслухавши жалоб и **от**пору сторон, скажет которои колвек стороне довод або **от**водъ, а онаиа сторона на **оныи** час, на которыи мала доводити або **от**водити, не доведет або сиа не **от**ведеть, таковыи реч свою тратити маеть. А ведже **естли**бы заразомъ сторона которого светка ставити не могла, тогды суд тое до завтреа **от**ложить маеть або вже **будет** под страченемъ завитыи рок, а доводы и **от**воды на всакую реч мают быти, наперvei через писмо, через светки, а то **сут** наипевнеишиє а накрунтовнеишиє доводы будутъ, теж и **от**воды через присегу кому писма або светков не достанет, так теж и через певные знаки». Прото **иа** по вычитанию того артыкулу вышєи написано[о], пытал тивуна, если бы што за довод або знаки на нее **мель**, жебы их показываль и доводил.

Он доводу жадного ани знаков не показаль, **од**но згола се за присегу брал, и **иа**, порадившися с паны верхоменеными, и видело се то нам, **иж** **он**, не маючи доводу, але упором на нее то вел, тую Кулину при почтливости зоставил и навезку **єи** всказаль, же мает за то тивун водле стану **єє** навезати, и рок заплате зложил две недели, што для памяти **єст** до книг записано.

Ігор Тесленко (*Київ, Україна*) **Заславська замкова книга як джерело до історії Південно-Східної Волині**

У статті вперше в українській історіографії детально описано унікальне історичне джерело – єдину дотепер збережену замкову книгу другої половини XVI ст., що походить з приватного волинського маєтку. Книга велася у центрі родових володінь князів Заславських, охоплює період від 1572 до 1575 рр. та містить судові справи шляхти, міщан і селян з теренів Заславської волості і суміжних земель.

Ключові слова: замкова книга, замковий уряд, князі Заславські, Заславська волость

Ігорь Тесленко (*Киев, Украина*) **Заславская замковая книга как источник к истории Юго-Восточной Волины**

В статье впервые в украинской историографии детально описано уникальный исторический источник – единственную сохраненную до настоящего времени замковую книгу второй половины XVI в., которая велась в частном имении князей Заславских на Волины. Книга охватывает период с 1572 по 1575 г. и включает в себе судебные тяжбы шляхты, мещан и крестьян Заславской волости и соседних земель.

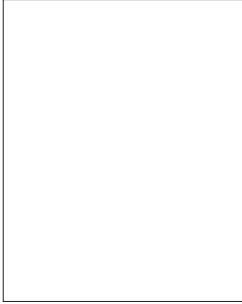
Ключевые слова: замковая книга, замковый «уряд»(администрация?), князья Заславские, Заславская волость

Ігор ТЕСЛЕНКО. Заславська замкова книга ...

Igor Teslenko (*Kiev, Ukraine*) **Zaslav court book as source to history of South-East Volhyn'**

The article is devoted to the unic historical source – Zaslav Court Book, 1572–1575 from the centre of Dukes' Zaslavsky patrimony. The Book contains judicial pleadings in the cases involving nobility, town dwellers and peasants of Zaslav district and neighbour estates.

Keywords: zaslav court book, Castle Administration, Dukes' Zaslavsky, Zaslav district

Валерій ЗЕМА
(Київ, Україна)

**Причинок до розвитку
культу св. Миколая
Мир-Лікійського**

Культ св. Миколая Мир-Лікійського посідає одне з центральних місць з часів поширення християнства на берегах Дніпра. Серед текстів, котрі оповідали про св. Миколая – Життя, його посмертні дива, гімнографічні твори, віршування. Лише перерахування текстів старокиївської традиції, пов'язаних зі св. Миколаєм, забрало у виданні Н.К. Нікольського декілька десятків сторінок. Прижиттєві діяння Миколая знайшли відображення принаймні у двох версіях його Життя. Почитання, чи то Пам'ять св. Миколая Мир-Лікійського припадає на дві дати: 22 вересня і 6 грудня. Ймовірно, що в постать одного святого злилися дві окремі особи. У Візантії божниці, присвячені св. Миколаєві, зводилися здебільшого біля води; через це – шанування святого як покровителя моряків. З легенди про поховання мощів св. Климента Римського на острові коло Херсонеса Таврійського бере початок одне диво з циклу посмертних чуд – київське чудо про утопле дітище [3, с. 1–4]. Крім того, є Пам'ять, пов'язана з перенесенням мощів святого з Лікії до Бару в Італії.

У латинській писемності побутувало Житіє Миколая, укладене Методієм. Воно набуло популярності завдяки перекладові Йоана, неаполітанського диякона. Неабиякого поширення набула версія Життя, на котру спирався Якоб де Воразіне.

У староруській традиції поширювалося т.зв. «Інше Житіє», створене на Візантійських теренах у 6-му ст. Саме до перекладу останнього долучається комплекс із 15-ти оповідей про посмертні дива святого, серед них – кілька таких, що їх не знає грецька писемність. Метофрастове Житіє Миколая постало у X ст. Симеон Метафраст використовував латинські і грецькі джерела, зокрема «Інше» Житіє.

Окрім основного Життя, у старокиївській книжності принаймні з XIV-го ст. набувають поширення тексти «див». Частина з них постала

на руських теренах. Оповіді про дива, котрі мають місцеве походження, вираховують за браку грецького відповідника. На підставі структурного аналізу складових частин окремих оповідей О. Устінова звернула увагу на те, що «Чудо про дітище» побутує принаймні в трьох редакціях та оповідає про події у Києві. Подружжя з немовлям вирушає на день пам'яті св. Бориса й Гліба по Дніпру до Вишгороду, де знаходилися мощі страсотерпців. На зворотньому шляху напівсонна мати зронила сина у воду. Невтішні батьки повертаються додому, а св. Миколай здійснює диво, порятувавши дитинча та принісши його до церкви св. Софії. Події «Чуда про половчанию» теж пов'язані з Києвом. Натомість «Чудо про килим», «Чудо про Єпифанію» та «Чудо про три ікони» відбуваються в Царгороді [14, с. 4–22.].

У XV ст. набуває поширення перекладена з грецької версія Житія св. Миколая, де повторюються сюжети, відомі також в Метафрастовому Житті. Цю версію Василій Ключевський назвав «некнижним» Житієм Миколая. Їхні різні версії оприлюднила Наталя Пак [12]. Текст постав на основі перекладу з греки на Балканах. Згодом на теренах Київської митрополії він зазнав переробки і перекладу на руську мову¹. Найвідоміша і найраніша його версія міститься в Четьї 1489-го р. Редактор Четьї не лише пристосував текст Житія до мовного стилю цілого кодексу, він вдався до деяких змін та додав окремі фрагменти, відсутні в інших списках Житія. Так, додано оповідь про перебування Миколая на Нікейському соборі, також дописано похвалу наприкінці. Коли пам'ятка потрапила до Московщини, то відбулася її зворотня натуралізація на місцевому ґрунті, внаслідок чого руські мовні форми було замінено на церковнослов'янські [4, с. 68-83]. Рукопис, котрий несе ймовірний протограф Житія у версії Четьї 1489-го р., зберігається нині в колекції Бібліотеки РАН, 31.6.26, за філігранями датується 1560-70-ми рр. Його власником був священник Павло Дзюневський з Золочева, котрий залишив рукопис своїй дружині, доньці та синові задля «пам'яті та науки власної». У цій версії бракує прикінцевої похвали, а «Чудо перше святого Миколая» виділене як окрема частина.

Поки що відомий лише один список перекладу з латини іншої версії Симеона Метафраста. Текст перекладу опублікував Василій Калугін.

¹ В.О. Ключевський опублікував список Житія за рукоп. Ундольський 569 (XVI ст.). Дослідник звернув увагу на рукоп. Ундольський 563, Погодін 863 та Костромської Архівн. Комм. 101. У 1390-му р. було переписано Торжественник [Уварова 1045], де містяться два тексти про Миколая Мир-Лікійського.

На підставі метафрастового Житія постала власна латинська версія, котру підготував Леонардо Джустиніані (1388–1446 pp.). Безпосереднім джерелом руського перекладу була версія з шеститомного видання Житій святих, котру підготував Лаврентій Сурій (1522–1578 pp.) *De probatis sanctorum histories*. Крім того, Петро Скарга на підставі цього перекладу написав свої “*Zywoty świętych*”.

Староукраїнський переклад тексту Житія Миколая міститься в рукописі Синодальному 219, ДІМ². Палеографія рукопису, його мовні ознаки виразно належать до староукраїнських. Василій Калугін, публікатор тексту Житія, намагається видати текст за такий, що його переклав кн. Андрей Курбський [8]. При цьому особливості мови перекладу та графіко-ортографічні риси кодексу замовчуються. Як міг князь-утікач оволодіти цими мовними особливостями і чому він не робив переклад на церковнослов'янську? Аби оволодіти навичками староукраїнського письма, він мав би якщо не народитися на Волині, то, принаймні, працювати канцеляристом чи копіїстом. Як доказ перекладу текстів кодексу Синод-219 Калугін наводить рахунки Курбського за папір три лібри (24 арк. X3) та ще 144 арк. та зіставляє зі складом кодексу Синод-219. Дослідник не передбачив папір для чернеток або ж попередньої версії перекладу.

Наприкінці XVI ст. на руських теренах Речі Посполитої набуває поширення нова версія Житія Миколая, котра постала завдяки перекладові вищезгаданої збірки «Житій святих» Петра Скарги, котре вивчав Миколай Гудзій [5], Наталя Пак і Антоніо Чекереллі. Версія Житій Миколая, котра постала на основі Скаржиного перекладу, побутувала у трьох редакціях. Найцікавішою є друга з них, до котрої було інтерпольовано значні фрагменти. Основою для цього, за спостереженням Наталі Пак, послужили: «Похвальне слово» (Ось настає, братіє, світле торжество...), проложне Житіє 2-го виду та згадана вище «Некнижна» версія Житія Миколая. Третя, скорочена редакція, постала на підставі другої редакції староукраїнського Житія та безпосередньо тексту зі Скаржиних «*Zywotów*». Крім того, на теренах Київської митрополії побутують оповідання про чудеса, принесені з Візантії, та складається гімнографічна традиція, історія котрої потребує докладнішого дослідження, чому й присвячена ця розвідка.

Тож у фокусі уваги є тексти, що містяться у рукописних кодексах з теренів Київської митрополії: Мінея за грудень кінця XIV ст. (ХДНБ

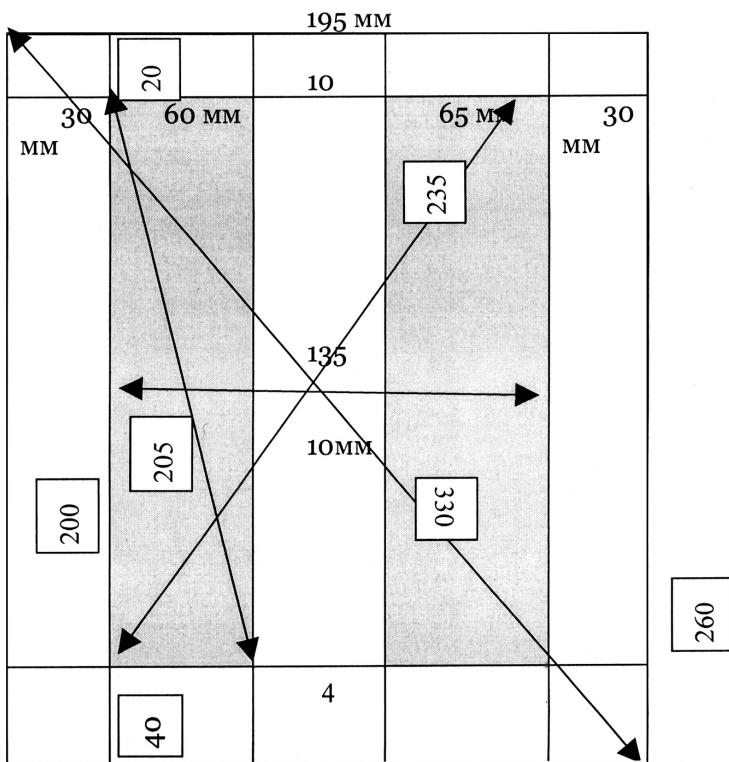
² Порівняй з рукоп. Хлудов-60, Державний історичний музей.

Валерій ЗЕМА. Причинок до розвитку культу св. Миколая Мир-Лікійського

ім. В.Г. Короленка 816281) та Мінея XV ст. з-під Берестя, місцевість Боковичі, храм св. Трійці (Бібліотека Вищої Духовної Семінарії в Любліні 552). Перший рукопис належав Костянтину Костянтиновичу Острозькому, про що свідчить запис на арк. 251зв. Кодикологічні параметри пергаментного рукопису: обсяг - 267 арк., півустанов, кіноварні ініціали, бракує кінця. Обрив тексту на фразі:

dekabr-. k>9. ive w' s>tyh' bca naľego j/ana. arhieľpa kost-
ntina grada zlaľoustago slowo / jrod\\. i / mladenceh' izbienyh'
hSa radi.

Графічне відтворення обмірів аркушу:

кількість рядків - 29/30, висота рядка – 7 мм, висота літер - 2,5 мм.

Ортографічно-графічні ознаки т.зв. другого балканського впливу очевидні: поява коми, опускання пунктуації на рівень основи рядка, наявність «у» з вушком, наявність «ї» десяткового, спорадичне використання «о» очного, поява «s» за повної відсутності «юсу». У змісті фіксується декілька текстів, пов'язаних з Миколаєм Мир-Лікійським:

[арк. 26в] ive w styH бса na[ego. nikoly. stry.H gl.S w<. egDa б dreW.

[початок:] wx mur\hx poviv' telesno. murow' istin; 4wis-. mur/mx pomazaws- razoumnyx. s>te nikolae s>t11 hSw'. i blagoouhae[i lica. ive w\ro1 i l1bowi1 two1 wseslawnou1 pam-T twor-]£ imx prisno.

[арк. 236а] mSca dekebr£a. w' q. skazan£e / `1desi. welikag/ arh£erea bv£a i `1dotworca nikoly. byw[ago wx mur\h' lik£e.

[початок:] dobro estx b>v£e pisan£e k waM propow\dati w\rny.M w'spom-nouw[xe prOr`xskyi /n' gl>s', gl>1]x istinou. `1den' b>; i milostx ego wx s>tyh' ego.

[арк. 238] ino `1D.O s>tago бса na[ego nikoly.

[арк. 238б] w' t'V d>nх. slowo pohwalno. / vit£i. ive wx s>tyh' бса na[ego. arh£ere- nikoly.

[початок:] se nastoitx braTe, sw\tleo prazDenxstwo. pr\diwnago бса na[ego i `1dotworca nikoly. ive w' wseM mir\ 4ko s>lncе dobrod\telxmi osi4-.

[арк. 249а] mSca dekabr£a. w'. q<. s>tago nikoly `1dotworca. byw[ago w mir\ liki/n\.

[початок:] agrik' n\kto imenemx. viwyi w' stran\ litioh£ist\i. blizx sra`in'. bogaT syl welxmi. l1b-i s>tago nikolou welmi. im-[e edin' s>n'.

Щодо першого тексту, «Іже в святых отца нашего...» (У Мирах поживши тілесно...), то Ніколай Нікольський вказує на нього як на Канон св. Миколая, творіння Теофана та наводить перелік зафіксованих ним рукописів XV – XVI ст. [10, с. 466–468] Зіставлення тексту з Ілліною книгою рубежу XI – XII ст. засвідчує наявність збігів між двома співами. На початку ІлКн додано ще один спів [7, с. 69 г], котрого бракує в Мінеї. Збіг між текстами стає більш очевидним з арк. 26 в Мінеї та арк. 72г ІлКн [7]:

Мінея ХДНБ	Ілліна книга
<p>wx mur\hx powiw' telesno. murow' istin; 4wis-. mur/mx pomazaws- razoumnyx. s>te nikolae s>t11 hSw'. i blagoouhae[i lica. ive w\ro1 i l1bowi1 two1 wseslawnou1 pam-T twor-]£ imx prisno. razDr\ [aa b'd'i napastei si.H i skorbi 6`e. ive kxgSu twoimi molitwami. pob\d\ tezoimenit' w'istinou. w\rnymx l1demx 4wis-. w napasteH kr\pokx. s>te nikolae s>t11 hSw'. wezDe b/prizywaemx, bystro pred'war-e[i. l1bowi1 prit\ka1]£ih' poD krowx twoi. ty b/ w no]i i w'd>ne.w\ro1 4w1-4s- spaSe[i. 6 napastei i obxstoanfi. -wis- konxstantinou cSr1. s'awlawiemx wo sn\, i sih' wx straH wlovx. sice t\mx rekl' esi. razDr\[ite oub/ wxskor\, ih ve dervite sw-zany w temn£c£ nepowinni soutx bezakonnago zakoleni4. /ba`e a]e preslou[aeete mene. molxbou s'twor1 cSr1 na t-. ko goSu mol-s.</p>	<p>mur\h' powiw' t\lesxno. muro w'istinou 4wis-. muromx b>vi5mx pomazas-. s>te nikola5 arhiere3 h>w'. i da5[i bes'mxrtxnou won1 bl>go=hani-. ws\m' prit\ka3] im' w' krow' twOi. p]=[a4 6 gr\h' i napasti. i6ws\h' napastii blavene. twoimi molitwami mol-s- k' g>ou. pomo]x imenita w' istinou.4wis- l1dxm' twoim' w' napastxh' kr\p'k'.s>te nikola5 istinxnyi slougo h>w'. molitwo1 bo prizywa5m'. skoro war-5[£ty 4ko pomo]xnik' i zast=pxnik' tepl'. ty bo 6 gr\h' s'mxrtxn'. 4w1-4s- izima5[i 6 napasti.wxs- prit\ka1]a4 k' teb\, 4wis-kost-ntinou c>r1 s'awlawi5mx w' s'n\, w' strah' ve4 w'lovi. sice g>law' ima. 6poustita skoro s'w-zxn-. 4ve imata m=va w' txmnici. oba`e.a]e mene ne posl=[a5ta. m>ltw= na wy s'twor1.k' welikoum=c>r1 h>ou mol-s-.</p>

У випадку Мінеї додаються ще додаткові читання «від приточника» та читання «від примудрости Соломонової».

Наступне читання, присвячене св. Миколаєві, під назвою «Оповідь про чудо великого архиерея Божого і чудотворця Миколая» оповідає про Дмитрія з Царгороду, котрий поїхав з олією та свічами, аби вшанувати пам'ять Миколая, до його храму. По дорозі з Царгороду додому він потрапив у буревій, який потопив корабель. Опинившись на дні морському, Дмитрій почав кликати на допомогу св. Миколая, і той порятував його. Це – одне з багатьох «Чуд», котре поширювалося в перекладі на руських теренах. Інша версія Чуда може починатися з фрази: «Чоловік якийсь мешкав у Царгороді, у місті на ім'я Єлевтерії...». Нікольський подає списки цієї оповіді за XIV – XVIII ст. [10, с. 343–346]. Для прикладу розбіжностей у списках подаю зачини Троїцьк-9 [13, с. 33-35] і Мінеї [1]:

Троїцьк-9, с. 33	Мінея ХДНБ 236а-237а
dobro est' propow\dati wos- pom-nouw[e proro`xskyiÜ /n' gl>s' gl>1]e. istinxno estx `1dno i mlStx ego w' s>tyh' ego, ws\m' w' woli ego w' nih' s'twori. 4ko i nyn\ w' >lwc\h' by[a, `1dotworcem' nikolo1 byw[iM w' na[iH l\t\h'. `>lwk' b\ n\ kto viwyiÜ w' kost-ntin\ grad\, w m\st\ rekom\mx eleouferii.	dobro estx b>vfe pisanfe k waM propow\dati w\rny.M w'spom-nouw[x[e prOr`xskyi /n'g>las',g>l1]x istinou. `1den' b>', i milostx ego wx s>tyh' ego. ws- wole1 ego w nih' s'twori. 4ko i nyn\ wx `>lc\h' by[a `1dotworenfa s>tago nikola. byw[imx w na[iH l\t\h. H `>lk' n\kyi viw-i wx kost-ntini grad\. wx m\ste rek/m\mx eleu9erfi.

В оповіді під назвою «Інше чудо» ідеться про священика Христофора, котрий вирушив на прощу зі своїми країнами. У дорозі їх полонили аравітяни, які присудили одну частину бранців покарати мечем, іншу продати у рабство, а третю кинути за ґрати. Коли приречених почали розсікати, Христофор помолився св. Миколаєві; тоді заступник з'явився у ризах, наче написаний на іконі, і відібрав зброю у мечника. «Інше чудо» містить різночитання у зіставленні з рукоп. Троїцьким 9 (XIV ст.), котрий оприлюднив архимандрит Леонід, Крутова (Єгор.–926,

Валерій ЗЕМА. Причинок до розвитку культу св. Миколая Мир-Лікійського

Торжественик останньої третини XV ст.) та Мінейною версією³. Для прикладу наводжу зачини трьох рукописів:

Мінея, арк. 237б	Троїцький–9, с. 12/13	Єгорівське–926, с. 62/63
b\ a[e n\ kyi pop' imeneM hrĕstofor', 6 grada mitilina. syi im\ a[e /by`ai po ws- l\ ta, hoditi na prazDnik' s>tago nikoly. wx grad murxskyi, ideve leviT s>tyi. i s'tworiw' /by`noe poklonenĕ, prihovDa[e domowi. 6 s>tago t\ a mira wx zem x. prino[a[e wx domx swoi, na />s]nĕe wsemou domou swoemou.	az' ve wam', bratie pow\ da1, i da ne mozite l\ nitis-, no -sno poslou[aiÜte. pop' n\ kto imenem' hoSfor', 6 grada mitioulina, takoW im-[e /by`aiÜ, po ws- l\ ta hoditi na prazdnik' s>tgo nikoly w' grad moury, gd\ levitx s>tyiÜ, i tou pok- loniws-, prihova[e do- mowx.	w' drewnih' oubo wremeneh' arawit-n' bystx jerei n\ kĕi mitilina grada, imenem' hristofor'. im\ ko s>tomu w\r;, eve po ws- lta hoditi emou wo grad' mirx, id\ve pogreben' bystx s>tyi nikolae. i tamo pokloniws- s>tomou nikol\, j mira na blgSwenĕe wzem', wozwra] a[es- w doM swoi.

Продовжує Святомикільський цикл у Мінеї «Слово похвальне про Житіє святого архиєрея Миколая» (Ось настає, брате, світле торжество предивного отця нашого і чудотворця Миколая...). Ця Похвала також зустрічається в Торжествениках, зокрема, в таких рукописах Київської митрополії – ЦАМ 529, 581, 34, 100, 116; Почаївське 9. Похвала має збіги з т.зв. «Іншим Житієм», хоч походження тексту покищо не встановлене. Ймовірно, він походить з Балкан, списки XIV–XVIII ст. [10, с. 304–314]. Текст з рукопису Троїцький-9 був опублікований архієм. Леонідом [6, с. 102–107]. У ньому міститься оповідь, як щойнонароджений Миколай

³ Порівняй [6, с. 33–35] та [9, с. 74–75].

простояв у ночвах дві години. Цей фрагмент присутній також в латинській версії авторства Якоба де Ворагіне.

Однією з найпоширеніших оповідей про святого було «Чудо про Агріка». Воно відоме в рукописах XII–XVIII ст. [10, с. 333–336]. Агрік, заможний сарацин, мешкав у Антиохії і творив служби на память святому. Він мав єдиного сина на ім'я Василь. Агрік вислав його на службу св. Миколаєві. Під час служби на храм наскочили погани і взяли у полон усіх прочан та повели їх на о. Крит. Мабуть, у цій оповіді зведено дві легенди, бо спочатку цар забирає до себе Василя через його гожість, далі повідомляється, що цар раптом вирішив закатувати мечем бранця. Полонені почали молитися до св. Миколая. Далі з'ясується, що царем, який готував катування, був Костянтин. Опівночі св. Миколай явився цареві і почав промовляти, аби той звільнив бранців з-за грат. Агрік, почувши, що його сина звільнено, почав молитися до святого. Відтак, Василь з'явився посеред двору з наповненою вином посудиною в руці.

Щодо Мінеї XV ст. з Люблина, то вона містить спеціальну службу на перенесення мощів св. Миколая з Мир до Бару в Італії. Архим. Леонід, який видав цю службу [13, с. 62–74], вважав її за оригінальний руський текст кінця XI ст. Перелік списків Служби XIII – XVIII ст. надрукував Нікольський [10, с. 461–466]. Служба в Люблинській Мінеї відрізняється від надрукованої архім. Леонідом за Троїцьким-9. Зачин нашої Служби відрізняється від оприлюдненої Леонідом:

Люблинська Мінея, арк. 249:

na n>bo tekou]e. w'[eD dobrod\telei. `1dotworecx j -wiS
w' mir\ slawÙne. d>hom' 6 bar; ishod- w' ws\H strana w\rnya
pos\]ae[i. i ws\H 6 b\D izbaw-e[i. dostoinou `Stx prieml-
wo s>titeH proslawl-e[iS hSw' ougoDni`e bl>vnne.talnn\ molebno
prizywaem'. oumilno g>lemx. no pomolis- s>t11 nikolae sp>s;
ws\H. oumiriti mira. i sp>sti d>[a na{.

Троїцьк-9, с. 62:

izg>l1]e slawu b>vi1 spSnu1 i bvestwenago propow\dnika,
prosw\]nika 4zykom', r\ka izliwa1]i wody rozumny4, napa41]
a ws\h', srD`a, da oub>lavim' nikolu preslawngo s>tl-. w mor\
s>t11 4wl-1ts- [estwi4 two4 pa`e ouma `lw`Ska, wz-t' bo 6
raky kowceg', i kÙ zapadom' doide 6 w'stoka, bl>go`Stno posl\
dxstwu1]im' wIDky ws\h', nikola5 preslawne.

Тексти, котрі оповідали про прижиттєві та посмертні дива спасенника, відображалися в давній українській іконографії, що створює пер-

Валерій ЗЕМА. Причинок до розвитку культу св. Миколая Мир-Лікійського

спективу дослідження за умов каталогізації рукописної та мистецької спадщини одного з найпопулярніших на теренах Київської митрополії святого. Найдавніші тексти, що відображають поширення культу святого, чекають на оприлюднення. Їхній зв'язок з найдавнішою гімнографією на прикладі Ілліної книги здається незаперечним.

Джерела та література

1. Рукоп. 816281, Мінея Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка.

1. А Рукоп. 552, Мінея Бібліотеки Люблинської Духовної Семінарії.

2. *Акентьев К.К.* Истоки святоникольской традиции и ее распространение в Киевской Руси. (інтернетресурс <http://Byzantinorissica.org.ru>) 2006.

3. *Гиппиус Ал.* Русское «некнижное» житие Николая Чудотворца в языковой ситуации Литовской и Московской Руси XV–XVII вв. // *UCLA Slavic Studies. New Series.*—Vol. IV. 2005.

4. *Гудзий Н.К.* Перевод *Żywotów świętych* Петра Скарги в Юго-Западной Руси. — К., 1917.

5. Житіє і чудеса св. Миколая Мирлікійського і похвала йому (ПДПИ) / архим. Леонід. — СПб., 1881.

6. Ильина книга. Рукопись РГАДА, Тип. 131: Лингвистическое издание / Подготовка В.Б. Крысько. — М., 2005.

7. *Калугин В.* Житие святителя Николая Мирликийского в агиографическом своде Андрея Курбского. — М., 2003.

8. *Крутова М.С.* Святитель Николай Чудотворец в древнерусской письменности. — М., 1997.

9. *Никольский Н.К.* Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X–XI вв.). Корректированное издание. — СПб., 1906.

10. *Орлов А.* Русское «некнижное» житие Николая Чудотворца // Сборник статей, посвященных Василию Осиповичу Ключевскому. — М., 1909.

11. *Пак Н.* Интернетресурс <http://Byzantinorossica.org.ru/saint-nickolay.html>

12. Посмертніе чудеса Святителя Миколая (ПДПИ) / архим. Леонід. — СПб., 1888.

13. *Устинова О.А.* К вопросу о русском происхождении древнейших сказаний о чудесах св. Миколая Мирлікійського // Образ св. Миколая Чудотворца в культуре древней Руси: Материалы научной конференции, 22 мая 2000 года.— СПб., 2001.

Валерій Зема (*Київ, Україна*) **Причинок до розвитку культу св. Миколая Мир-Лікійського**

У розвідці розглядаються особливості текстів, присвячених св. Миколаєві Мир-Лікійському в рукописних пам'ятках Київської митрополії.

Ключові слова: Київська митрополія, культ Миколая Мир-Лікійського, життє

Валерий Зема (*Киев, Украина*) **К вопросу о развитии культа Николая Мир-Ликийского**

В статье рассматриваются особенности текстов, посвященных св. Николаю Мир-Ликийскому в рукописных памятниках Киевской митрополии.

Ключевые слова: Киевская митрополия, культ Николая Мир-Ликийского, житие

Valeryi Zema (*Kiev, Ukraine*) **To the Question of St Nicolas Cult's Development**

In the article are explored the features of texts dedicated to St. Nicolas in the some manuscripts of old Kyivan Metropolitanate.

Key words: Kyivan Metropolitanate, Cult of St Nicolas, "zhitiye"

СЕКЦІЯ II

*Джерела
локальної історії*
ранньомодерної доби

Handwritten text in Cyrillic script, likely a historical document or manuscript, partially obscured by the illustration. The text is written in a cursive style and includes names and dates, such as "1842" and "1843".

Ірина КРИВОШЕЯ
(Умань, Україна)

Значкове товариство Ніжинського полку на початку 40-х рр. XVIII ст.: два нових списки товариства

Значкове товариство, як частина неурядової старшини, формувалось з полкового товариства паралельно з бунчуковим з кінця XVII ст. Перша спроба офіційного розмежування бунчукового і значкового товариства була зроблена І Малоросійською колегією у травні 1723 р. [1, с. 43–45]. Завершився процес остаточного виокремлення значкового товариства знаменитим указом Анни Іоанновни 1734 р., який визначив чітке число товаришів у кожному з десяти полків Гетьманщини. Для Ніжинського полку воно становило 50 товаришів.

Впорядкування статусу і діяльності неурядової старшини співпадало з інтересами імперської влади, що прагнула уніфікації в межах держави. Протягом 1730-х рр. Росія вела постійні війни, тому потребувала військової сили, в тому числі й на рівні низових командирів. У другій половині 30-х років центральна влада доклала чимало зусиль для складання компутів бунчукових і значкових товаришів з числа тих, хто мав підтверджувальний універсал на звання.

Запис до компуту бунчукових товаришів проходив під примусом запису тих, хто не отримує універсалу на це звання у компут значкових. Останнє ж загрожувало негайною відправкою в район воєнних дій. Запис до компуту значкових товаришів у 1734 р. вочевидь не складав великої проблеми для полкових канцелярій, в тому числі й у Ніжинському полку. В деяких полках кількість значкових набагато перевищувала встановлену указом, і перед полковою канцелярією стояло завдання позбавити звання чималу кількість товаришів. Проте полковники не поспішали цього робити, зважаючи на смертність природну й у військових походах та інші обставини, які невдовзі призвели до значного скорочення числа товариства. У Ніжинському полку нестача значкових товаришів, які несли службу, стала відчутною майже одразу.

Як свідчать опубліковані О. Репаном списки значкових товаришів у походах 1735–1739 рр. [2, с. 33–39], у компуті Ніжинського полку записані необхідні 50 товаришів (у 1735–1947 рр.). Проте реальна картина змінювалась достатньо швидко і якщо уважно прочитати кінцеві частини списків за 1737 та 1738 рр., то помітною стає певна кількість товаришів, які лише числились значковими, а вже були призначені на інші уряди. Також в останній реєстр за 1738 р. вже вписані четверо померлих значкових товариша.

З кінця 1730-х рр. насправді починає відчуватись нестача дійсних, а не просто записаних, значкових товаришів у полках. Кількість вписаних у компут товаришів була відповідна нормі або навіть більша. Проте значна частина товаришів, традиційно слугуючи резервом урядової старшини, паралельно посідала різні полкові і сотницькі уряди. Та й реальність робила службу значковим товаришем непопулярною серед старшини. Більше того, навіть заможні козаки не виявляли бажання служити значковими. Така ситуація склалась через переобтяженість обов'язками товариства, адже поєднувались військові та цивільні обов'язки. Л. Окіншевич писав, що значкове товариство залежало від полковника і часто окрім урядових доручень змушене було виконувати приватні доручення полковників. Основні доручення значкового товариства військового характеру такі: варта, служба на форпостах, постачання провіанту для війська, догляд за полоненими, збір та висилка козаків у похід, збір інформації про місцеперебування бунчукових товаришів, а також даних про походи бунчукових товаришів (тобто збирали «сказки»), супровід хворих козаків з походу додому, супровід російських військових (або російських рекрутів до Києва), перевірка караулів і роз'їздів спрямованих проти злодіїв і грабіжників у командах для викорінення розбійників у Задніпровських місцях, фортифікаційні роботи в нових фортецях з командами козаків-робітників (наприклад у фортеці Св. Єлизавети), розвідувальні та шпигунські відрядження. Доручення цивільного характеру: участь у судовому слідстві (судова колегія полкового суду), участь у комісарських судах (слідство на місці та ухвала рішення), доручення, пов'язані з податками (особливо з 1722 р., коли було впорядковано скарбову службу): виконання повноважень полкового збирача (полковий комісар), збір окремих податків, контроль над фінансами (рахункові комісії), праця в переписах («у ревізіях»), доручення дипломатичного характеру (супровід послів, розмежування кордонів, гінці з листами до провінційної влади, інколи до Петербургу), чергування при полковому центрі («були на ординансі»),

Ірина КРИВОШЕЯ. Значкове товариство Ніжинського полку ...

в їх обов'язки входило виконання розпоряджень полкової влади, навіть купівля канцелярського приладдя (папір, сургуч, свічки)), виконання дрібних доручень Генеральної Канцелярії (для посилок від полку по 2 особи (1737 р.), потім по 3 (з 1740 р.)), з командою козаків полювати дичину для імператорського двору, передача символів влади при «обранні» сотників (корогву), складання описів спадкового майна старшин, завідування різними перевозами (наприклад, переволочанським), перебування при пожежній команді, нагляд за мірами під час епідемій і хвороб, в командах по боротьбі з сараною, в командах по будівництву мостів, при вівчарнях «у догляду за полковими комісарами», доглядачі за відбірними вівцями, догляд за ранговими маєтностями, доглядачі над тимчасовими командами робітників (заготівля дров, сіна для кінських заводів), супровід команд робітників на будівництво, охорона майна, яке залишилось по смерті старшин (полковника), супровід колодників, приймачі скарбових сум, при тютюнових конторах, при будівництві в'язниць, збір і висилка возів на різні потреби, збір биків для різних потреб, приставами при «возах волових», «певчі» при Петербурзькому дворі, Комісія «прав Малоросійских», обслуговувати Генеральну Артилерію по лінії адміністративних та господарських доручень. Всього нараховується у значкового товариства доручень військового характеру 12, невійськового 31 [1, с. 120–148].

Фактично, несучи службу з власної маєтності, при такій завантаженості значкові товариші доволі швидко опинялись на межі зубожіння. Та навіть якщо статки й дозволяли служити, вони намагались цієї служби уникнути, бо вона була надто обтяжливою. Про це свідчить значна кількість скарг полковників до вищих інстанцій на товариство, яке живе на території полку, має достаток і навіть маєтність, але не служить. Такі донесення від полковників ніжинського, київського, гадяцького, миргородського і лубенського були звичним явищем у кінці 30-х – 40-х роках XVIII ст.

Починаючи з листопада 1737 р., Ніжинська полкова канцелярія подає до Генеральної військової канцелярії (*далі* ГВК) донесення про недостатню кількість значкових товаришів у полку. Пояснює таке становище значною кількістю тих, хто не може служити за вбогістю, абшитованих від служби ГВК, призначених в інші чини чи вже померлих. Полкова канцелярія просила ГВК призначити на місце вибулих нових значкових товаришів з числа знатних товаришів Глухівської сотні, дітей старшини та з числа товариства, яке живе в полку, має ґрунти й угіддя необхідні для служби, але не служить [3, с. 2].

Не дочекавшись відповіді ГВК, у лютому 1740 р. з полкової канцелярії відправлене чергове донесення, до якого додавались списки значкового товариства за категоріями. А в травні 1740 р. відправлене ще одне донесення з такими ж списками, а також список знатного товариства Глухівської сотні, список тих, хто називається бунчуковими і військовими у полку (а чи мали універсали, полкова канцелярія не знала) і скаргу на значкових товаришів, що намагались уникнути служби.

Намагаючись ліквідувати нестачу дійсних значкових товаришів, ніжинський полковник І. Хрушов використовував різні методи. Якщо в полку є товариство, яке має відповідні для несення служби статки, то йому належить служити. Але на ділі нова система стикалась з давніми козацькими звичаями, що діяли в полках і підтримувались ГВК. Зокрема, запис до значкового товариства був добровільним і обмежувався вихідцями з козаків і старшини. На початку 1740-х рр. значкове товариство також активно почало використовувати відновлення надання звання військового товариша для звільнення від влади полковника та обтяжливої служби під значком.

Прикладом збереження давніх козацьких традицій може слугувати значне товариство Глухівської сотні, з яким у полкової влади виникали постійні проблеми. До середини XVIII ст. вже рідко зустрічаємо значних товаришів сотні, що в минулому були заслуженими, знатними, родовитими козаками і мали дещо інший статус, ніж рядове козацтво. Глухівська сотня Ніжинського полку була винятком. Причиною збереження в ній такого пережитку, як знатні товариші сотні, був особливий статус цієї столичної, можливо, інколи з гетьманською протекцією, сотні. Інша причина криється в процесах переходу на Лівобережжя правобережних полків. У Ніжинський полк переселилась частина Корсунського полку [4, с. 193; 5, с. 352] і знатні товариші сотні досліджуваного періоду були нащадками відомих старшинських родин обох полків, які зберігали пам'ять про минулу велич роду. З документів зрозуміло, що знатні глухівські козаки часто виконували функції значкових за наказами ГВК, але опирались на наказам полкової влади, тим самим творячи джерело постійних конфліктів. Коли в 1740 р. у Ніжинському полку вже гостро відчувалась нестача значкових, полкова канцелярія попросила список знатних товаришів Глухівської сотні та спробувала наполягти на їх включенні у число значкових. Як бачимо з першого документу додатку, сотенна глухівська канцелярія подала лише 7 знатних товаришів сотні. А полкова одразу зауважила, що таких знатних, здатних до служби значковими, у сотні значно більше (у 1741 р. присягу імператриці Єли-

Ірина КРИВОШЕЯ. Значкове товариство Ніжинського полку ...

заветі Петрівні склало окремо знатне товариство Глухівської сотні, яке разом з дітьми налічувало 63 чоловіка [6]). На що сотник глухівський Дем'ян Туранський відреагував донесенням у ГВК про спроби полкової канцелярії записати у значкові козаків його сотні, які не бажають служити значковими. Як приклад він навів відмову Гордія Івановича Василенка. Причина відмови – віддаленість сотні від полкового міста і як наслідок зубожіння господарства козаків при виконанні доручень полкової канцелярії*. Сотник просив ГВК заборонити полковій канцелярії силоміць записувати виборних козаків до числа значкових, на що й отримав очікуваний указ [3, с. 17]. Проте вже за три місяці, в липні 1740 р., ГВК на прохання ніжинського полковника наказала глухівському сотнику подати донесення про кількість значкових товаришів у сотні і документи, які підтвердили б таке звання. Розглянувши донесення в якому зазначалась відсутність значкових, ГВК наказала надалі заборонити знатним товаришам цієї сотні іменуватись значковими і виконувати належну їм службу виборних козаків [7, с. 2].

Хоча епізод з глухівськими козаками й стоїть трохи особно, все ж він фіксує загальну тенденцію того часу – прогресуюче прагнення уникнути служби в числі значкового товариства спроможного до того козацтва. Це призвело до появи указу ГВК 1740 р.**, коли полковим канцеляріям було запропоновано набирати в значкове товариство не лише дітей старшинських і козацьких, а й міщанських, попівських та інших [8, с. 1а]. Цей указ демонструє появу проблеми, з якою вже кілька років боролась ніжинська полкова влада, також і в інших полках Гетьманщини.

У 1740 р. в Ніжинському полку, згідно з донесенням полкової канцелярії, було 19 дійсних значкових товаришів, тоді як 31 товариш не міг нести службу з тієї чи іншої причини (*дивись* документ 1 додатку). В кінці 1741 р. ситуація трохи краща: 25 дійсних значкових проти 24 вибулих з компуту (*див.* документ 2 додатку). Виконуючи указ ГВК про поповнення товариства з числа рядових козаків і міщан, полковник ніжинський закликав до канцелярії людей спроможних до служби для

* Щоправда, це не завадило Василенкам Гордію та Івану в 1746 р. отримати звання військового товариша за службу батька їх, військового теж товариша і свої.

** Цікаво, що на цей указ Ніжинська полкова канцелярія посилається при призначенні значкових ще й у 1753 р. ГВК, намагаючись перевірити наявність указу в архіві, констатує лише, що справи за той період згоріли [1, с. 87].

запису в значкові. У донесенні полковник пише, що за своїм бажанням прийшли лише 5 чоловік, тому полкова канцелярія змушена була набрати з числа козаків і міщан необхідну кількість здатних завдяки своєму майновому становищу служити значковими і видала їм необхідні атестати. До донесення додавався іменний список знову набраних. Окремо полковник просив ГВК надалі дійсних значкових товаришів у військові не приймати:

«... ибо как неизвестно в полковой канцелярии многие значковые товарищи для некоторых своих прихотей ухиялись от службы значковым подлежащей, несмотря на то что значковые принимаются в войсковые товарищи, намѣривают просит в Енеральной войсковой канцелярии о принятии их в войсковые товарищи ...» [8, с. 1а].

У середині 1740-х рр. ситуація з кількістю значкових товаришів дещо стабілізувалась. Цьому сприяли як заходи по залученню до служби значковими вихідців з інших станів, запропоновані полковими і Генеральною канцеляріями, так і завершення постійних воєн. А відтак настало загальне поліпшення становища товариства, що зробило його статус більш привабливим для заможного козацтва. У 1750-х рр. спостерігається збільшення загальної чисельності значкових товаришів у полках, що пояснюється зокрема й отриманням універсалу на звання кількома представниками однієї родини, що служили з одного ґрунту. Проте проблема з необхідною для служби кількістю значкових товаришів залишалась доволі гострою ще й у 1750–1760-х рр., особливо для Гадяцького, Миргородського і Ніжинського полків. І поява в 1750-х категорій асигнованих та підвідомчих має розглядатись не лише як спроба обійти встановлені у 1734 р. ліміти, а й як намагання полковників покрити нестачу значкових товаришів, які реально служили, а не лише вписувались у компути, насправді ж посідали уряди, або були неспроможні до служби.

Найважливішим наслідком процесів, що відбувались в досліджуваний період з товариством, був перехід до прискореної фази руйнації статусу і сутності значкового товариства як частини традиційної для Гетьманщини станової групи, що служила з населеної маєтності. Її ряди розмивались вихідцями з інших станів і момент знатності, заслуженості козаком і старшинами права служити під полковим значком витісняється фінансовою спроможністю претендента на звання нести службу. Значкове товариство починає набувати службової, рангової, чиновної

Ірина КРИВОШЕЯ. Значкове товариство Ніжинського полку ...

рис, що зближує його з відповідними російськими чинами. Служба значковим стає непрестижною для деякої частини товариства, яка й прагнула отримати звання військового товариша і вийти таким чином з-під юрисдикції полковників. Важливим фактором для посилення цієї тенденції ставало й значне послаблення службового тягаря у званні військового товариша. І якщо в 1740-х рр. ці процеси лише намітілись, то в часи II Малоросійської колегії традиційна назва «значкове товариство» позначає вже зовсім інше явище на етапі повної ліквідації Гетьманщини.

Д о д а т к и:

Документ 1

[5.05.1740]

[арк. 6-8]

Вѣдомость имянная в Енеральную войсковую канцелярию з полковой Нѣжинской канцелярии колкое число в прошломъ 1734 году в полку Нѣжинскомъ определено значкових товарищей, и с того числа сколько ннѣ действительно служатъ могучих, а сколько умершихъ и за старост и дряхлост от службы Абшитованных, за убожествомъ служит не могучих и в другие чина отойшедших такожъ о бунчуковых войскових и протчихъ кои к полку не при-слушаютъ сочинена Апреля 1740 году

Показанного 1734 году по указу Енеральной войсковой канцелярии определено в полку Нѣжинскомъ значкових товарищей всѣхъ 50

З того числа ннѣ могучихъ служатъ кои в ротогѣ комисарята и другихъ дѣлахъ и в раскомандированяхъ

А именно

Остапъ Шрамченко
Іванъ Селецкий
Федор Тихоновичъ
Василь Рубанъ
Стефанъ Гацукъ
Павель Сзучевский
Николай Забѣла
Емелиянъ Ярмошевский
Алексѣй Охрѣмовский
Григорий Огѣвский
Лукянъ Самойловичъ
Алексѣй Самойловичъ
Іванъ Гриценко
Самойло Гриценко
Петро Панкевичъ
Яковъ Микитенко
Павель Яковлев
Іванъ Сталявский
Іванъ Писаревский

Ітого 19

Умерших

Карпъ Отѣвский
Петро Костовский
Семень Езучевский
Петро Зѣмницкий
Яковъ Бакуменко

Итого 5

В чини отшедших по опредѣленію
Енеральной войсковой канцелярии

Стефанъ Костенецкий осавулом полковим
Яковъ Вилковский хоружим полковим
Алексѣй Демидовский сотником Батуринским
Григорий Шрамченко бунчуковим товарищем
Григорий Александровичъ бунчуковим товарищем
Григорий Кубраковский Атаманом в Дѣвицѣ
Павель Рудавский Атаманом в Борзне
Василь Порохонский в волости Батуринской в должности бывшего тамош-
него управителя Тарицина
Павель Багуновский Атаманом нежинским по опредѣленію полковой
канцелярии

Итого 8

За убожествомъ старостию и драхлостію служит не могучие

Василь Дмитренко
Остапъ Штучний
Николай Хиотий Грекъ

Итого 3

За самимъ убожествомъ служить значково не могучие

Василь Дмитращенко
Иванъ Козаченко
Самойло Халкидоцкий
Иванъ Бакумовичъ
Андрей Борсукъ
Дмитро Нестеровичъ
Михайло Грековский
Иванъ Небаба
Семень Потапенко

Итого 9

За старостию и драхлостію от службы войсковою
Енеральною канцелярией Апшитованние

Захарий Калеѣновский
Петро Салогуб
Игнатъ Голюнка

Итого 3

В откупъ індутного збору

Романъ Яновъ

Итого 1

Ирина КРИВОШЕЯ. Значковые товариство Ніжинського полку ...

Безвѣсти сойшоль

Николай Понарский

Итого 1

А всего значковых товарищей 50

Сотнѣ Глуховской Знатное товариство
кои к полку не прислушаютъ

А именно

Иванъ Кологривий

Семень Заруцкий

Несанъ

Иванъ Вилчикъ

Василь Новѣцкий с пасинками

Гаврило Гуравский

Вдови Нарбутки синь

Итого 7

А кромѣ вишеписанных других той сотнѣ знатных же товарищей в вѣдомости и ревѣзїи з сотенного Глуховского правления в полковую канцелярию присланных непоказано

А оних доволное число в той сотнѣ имѣется кои могутъ значкового службу отбуват

Особливо же кои называются бунчуковими и войсковими товарищи, а имѣють ли они на тия звания унѣверсали полковой канцелярии неизвѣстно и к полку не прислушаютъ а доволние грунта и угодия, а нѣкоторые з них маестности имѣють

А именно

Григорий Козловский з братьями

Андрѣй Росновский

Иванъ Демяновичъ

Иванъ Фалчевский

Василь Казановичъ

Костантий Острожский

Федоръ Уманецъ

Михайло и Петро Заруцкие

Марко Петрункевичъ

Яков и Григорий Довгелъ

Иванъ Стожко

Петро Темрянский

Леонтий Метинский

Итого 13

Ни в какой служби и званиях обретаются
и к полку не прислушаютъ а доволние грунта имѣют

Пантелеймонъ Шишкевичъ

Петро Пиковець

Демянь Курский

Романъ Белоцерковский

Василь Купчинский

Михайло Ницецкий

Итого 6

Значковим товаришем називаючийся а к полку не прислушаеть а вовсем доволний

Петро Тупицкий

Ітого – 1

Во время опредѣления показанного году пятидесятного числа значкових товарищей отрешени с под знаку под сотенния вѣдения

Остапъ Росушка

Якимъ Зубко

Пантелеймонъ Котель

Івань Ліонокъ

Петро Дмитренко

Ітого – 5

Писарь полковий Василь Кулаковский

Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 7875.

Документ 2

[22.10.1741].

[арк. 2-5]

Списокъ іменний полку Нѣжинского наличних значковим товарищам и убилим и кто імено з козаковъ рядових и мешчан избрани в значковіе о томъ слѣдуетъ ниже:

Наличние значковие товарищи

Павель Богдановский

Іван Селецкий

Григорий Дзибало

Остапъ Росушка

Василь Рубанъ

Іван Симоновъ

Алексей Охремовский

Семен Огиевский

Самойло Гриценко

Евхим Похилко

Петро Панкевичъ

Семен Потапенко

Федор Івасенко

Остапъ Шрамченко

Петро Дмитренко

Якимъ Зубко

Іван Козаченко

Павел Езучевский з братом Кондратом

Федор Тихоновичъ

Николай Забѣла

Яковъ Микишенко

Іван Гриценко

Дмитрий Дроздовский

Лукиян, Алексѣй и Андрѣй Самойловичи

Павель Яковлевъ

Ітого наличних 25

Убилиє значковие пожаловани в чины

Стефанъ Костенецкій Асаулом полковимъ
Яковъ Вилковскій Хоружим полковимъ
Григорій Шрамченко бунчуковимъ
Григорій Александровичъ бунчуковимъ
Алексѣй Демидовскій сотникомъ батуринымъ
Григорій Кубраковскій атаманомъ дѣвицкимъ
Павел Рудавскій атаманомъ борзенскимъ
Григорій Огиевскій сотникомъ кролевецкимъ

Приняти в войсковие товарищы

Петро Салогуб
Стефан Гацукъ
Дмитро Нестеровичъ

Апшитование от службы

Захарій Калѣновскій
Игнатъ Голюнка з синами
Васил Порохонскій

Негодятся в значковие

Николай Хиотий за драхлостію и болѣзнію
Андрѣй Борсукъ за убожествомъ
Иванъ и Яковъ Бакумовичи за убожествомъ крайнимъ
Василь Дмитращенко за убожествомъ
Михайло Грековскій за крайнею нищетою
Петро Хомиев за убожествомъ
Самойло Халкидоцкій за убожествомъ
Иван Небаба за убожествомъ
Петро Стеслявскій за убожествомъ
Иван Писаревскій за убожествомъ

Итого убилихъ из компуту «24»

На мѣсто убилихъ избранны

Города Нѣжина

Радовий Самойло Медовникъ з трома достатними синами

Местечка Мрина

Радовий козакъ Михайло Штучний

Местечка Олишовки

Радовий козакъ Сава Зѣнченко

Мистечка Дѣвицѣ

Данило Шендюх

Мистечка Конотопа

3 козаковъ рядових

Наказний сотникъ Данило Торанскій
Василь и Дмитро Парпури

Пантелеймон Лобода
Андрій Тендѣтниць

З мищан

Яковъ Кузюра
Левко Торанский
Федор Полѣшко

Мистечка Борзни з мищан

Петро Кленус
Кирило Гордѣевъ

Сотнѣ Батуринской села Митченкокъ

Козакъ Иван Ивановъ Костирка

Мистечка Кролевца козакъ

Иван Кобизкий з братами

Мистечка Млиновъ

Индуктар Федор Фраевский

З мищанъ

Дмитро Котляр
Федор Подрушний
Андрій Дмитриевъ

Мистечка Воронѣжа

Козакъ Григорей Пишовецъ

З мищанъ

Иван і Петро Барулченки
Васил Александровичъ

Мистечка Коропа

Сотника бившого син Василь Трофимовичъ
Радовий козакъ Петро Панкевичъ

Сотнѣ Ямпольской

Козакъ Яковъ Макуха

Итого всѣх внов избраних «25»

Писарь полковий Васил Кулаковский

Асаулъ полковий Андрій Володковский

ЦДІАУК – Ф. 51 – Оп. 3. – Спр. 8170.

Джерела та література

1. *Окіншевич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. CLVII. – Мюнхен, 1948.

2. *Репан О.* Значкове товариство у 1735–1739 рр. // Гуманітарний журнал. – 2000. – № 2. – С. 33–39.

3. ЦДІАУК. – Ф.51. – Оп. 3. – Спр.7875.

Ірина КРИВОШЕЯ. Значкове товариство Ніжинського полку ...

4. *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини (персональний склад та генеалогія. 1648–1782 рр.). – К., 1998.

5. *Кривошея В.В.* Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008.

6. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 8233.

7. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 7822.

8. ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 8170.

Ірина Кривошея (Умань, Україна) Значкове товариство Ніжинського полку на початку 40-х рр. XVIII ст.: два нових списки товариства

На основі аналізу опублікованих реєстрів значкового товариства Ніжинського полку 30-х–початку 40-х рр. XVIII ст. та двох нововиявлених списків, що подаються в статті, характеризується становище значкового товариства у вказаний період. Зокрема, чисельність товариства, причини уникнення служби частиною товаришів і спроби полковника заповнити існуючі вакансії. Звертається увага на категорію “значних” товаришів сотні.

Ключові слова: козак, старшина, значковий товариш, список, полк, Гетьманщина

Ірина Кривошея (Умань, Україна) “Значкове” товариство Нежинського полка в началі 40-х гг. XVIII в.: два нових списки товариства

На основі аналізу опублікованих реєстрів “значкового” товариства Нежинського полка 30-х–начала 40-х гг. XVIII ст. і двох нових списків, приведених в статтю, характеризується стан “значкового” товариства в вказаний період. В частині, численність товариства, причини уклонення від служби частини товаришів і спроби полковника заповнити існуючі вакансії. Уделено увагу розгляду категорії “значних” товаришів сотні.

Ключевые слова: казак, старшина, значковий товариш, список, полк, Гетманщина

Iryna Kryvosheya (Uman', Ukraine) “Znachkove” tovarystvo (association) of Nizhyn regiment in beginning of 40-th, 18th century: two of new registers of Tovarystvo

Status of “znachkove” tovarystvo (association) is in the mentioned below time range on the basis of analysis published register of “znachkove” tovarystvo (association) of Nizhyn regiment in the 30-th – beginning of 40-th, 18th century and on two of the new registers listed in the article. In particular, the size of tovarystvo (association), the reasons of serve’s avoidance by the part of members, and the attempt to fill current vacancies. Attention is paid to the rank of “znachni” members of “sotnya”.

Key words: cossack, “starshyna”, “znachkovyi” member, register, regiment, Hetmanshchyna

Світлана ПОТАПЕНКО
(Київ, Україна)

Чолобитні – джерело з історії козацької старшини Слобідської України

Процедура підготовки. У діловодній практиці Московської держави (пізніше – Російській імперії) чолобитні були формою подачі прохання чи скарги на ім'я правителя [3]. Відповідно до указу Петра I від 5 листопада 1723 р. «О форме суда» чолобитні слід було «писати пунктами, так чисто, дабы что писано в одном пункте, в другом того не было» [9, с. 147]. Крім того, чолобитні мали бути оформлені на особливому сорті паперу – «гербовому» [19, с. 462].

Підготовка чолобитних була звичною діловодною практикою канцелярій Слобідської України другої половини XVIII ст. Ці документи перебували в діловодному обігу Бригадної канцелярії Слобідських полків та підпорядкованих їй Ізюмської, Острогозької, Охтирської, Сумської і Харківської полкових канцелярій.

Подання чолобитної до відповідної полкової канцелярії запускало процедури надання уряду або відставки від уряду полкових і сотенних старшин Слобідських козацьких полків. Наступним етапом була атестація відповідного старшини у полковій канцелярії [11, с. 68].

Атестацію як обов'язкову складову механізму ротації старшинського корпусу Слобідських полків запровадили іменним указом Анни Іоанівни від 7 червня 1733 р. [10, с. 159]. Суть атестації полягала в тому, що всі представники старшинської верхівки полку підтверджували свою згоду з призначенням на уряд або відставкою того чи іншого старшини. Це рішення оформляли у вигляді «атестату», який засвідчували всі старшини полку власноручними підписами. Якщо мова йшла про відставку, то своє засвідчення стану здоров'я особи подавав і лікар [2, с. 25–26]. Потім у полковій канцелярії складали відповідне «донесення» і надсилали до бригадира. Якщо атестували до відставки, атестований мав особисто з'явитися до бригадира «на смотр». Далі документи над-

ходили до начальника Української дєвізії і звідти – до Військової колегії. Рішення останньої проходило зворотній шлях до полкової канцелярії. Такі пропозиції з полків по кожному з атєстованих надходили до Військової колегії упродовж цілого року.

Відповідно до розпоряджень сенатора, члена Військової колегії, генерал-аншефа Олександра Борисовича Бутурліна, виданих протягом 1757–1758 рр., механізми ротації старшинського корпусу Слобідських козацьких полків було підпорядковано «єдиновременному порядку» [2, с. 16–22]. Головним нововведенням стало те, що один раз на рік, восени, кожна слобідська полкова канцелярія мала інформувати Військову колегію про особовий склад старшини, підпрапорних і канцеляристів відповідного полку та про усі зміни, що в цьому складі відбулися або планувалися. У Військовій колегії так само одноразово розглядало всі запропоновані зміни та виносило рішення. Персональний склад старшини, підпрапорних і канцеляристів полку фіксували «Щорічні списки» («єдиновременные списки»), а дані про атєстованих на уряди і призначених до відставки – окремі відомості [2, с. 26]. «Єдиновременный порядок» включив у себе атєстацію як обов'язкову складову процедури призначення на уряди і відставки старшин, яка відтепер відбувалася один раз на рік у полковій канцелярії під час підготовки «Щорічних списків». Відтак свої функції зберегла й подача чолобитних, яка припала на вересень-жовтень.

Оригінали чолобитних, підготовлені в Охтирській, Острогоській, Ізюмській та Сумській полкових канцеляріях у 1763–1764 рр., компактно відклалися у справах № 83 і № 95 фонду Бригадної канцелярії Слобідських полків Центрального державного історичного архіву в м. Києві [17, арк. 46–77 зв.; 18, арк. 3–4 зв., 36–107 зв., 156 зв.–180, 200–266], а копії з окремих чолобитних, укладених у Харківській полковій канцелярії, зберігаються серед матеріалів справи № 17 цього ж фонду [15, арк. 4–15 зв., 150–152]. Окремі чолобитні відклалися також в інших справах фондів слобідських полкових та Бригадної канцелярій [13, арк. 27–27 зв.; 14, арк. 68–68 зв., 85–85 зв.].

Суто діловий аспект підготовки чолобитної полягав у наступному. Текст документа писали писарчуки зі штату полкової канцелярії. Сам «чолобитчик» лише підтверджував висловлене ним прохання і засвідчував інформацію документа формулою «К сей челобитной руку приложил [...]». Полковий писар проставляв дату подання документа до полкової канцелярії вгорі лицьової сторони першого аркуша – «Подана [...] дня [...] году» [17, арк. 71–74].

У початковому протоколі чолобитної всі слова інскрипції писали великими літерами: «ВСЕПРЕСВЕТЛЕЙШАЯ, ДЕРЖАВНЕЙШАЯ, ВЕЛИКАЯ ИМПЕРАТРИЦА ЕКАТЕРИНА АЛЕКСЕЕВНА, САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССИЙСКАЯ, ГОСУДАРЫНЯ ВСЕМИЛОСТИВЕЙШАЯ». Адресант використовував формулу «бьет челом», яку продовжувало «а в чем мое прошение, тому следуют пункты». У кількох окремих «пунктах» (як правило, трьох-чотирьох абзацах) викладали обставини справи: інформацію про «службу» та підстави прохання. Назвавши це прохання, «чолобитчик» просив «учинить милостивое рассмотрение». У наступній формулі це повторювалося: «ВСЕМИЛОСТИВЕЙШАЯ ГОСУДАРЫНЯ, прошу ВАШЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА о сем моем челобите решение учинить». Особливістю кінцевого протоколу цього виду документів було обов'язкове зазначення того, хто його безпосередньо писав: після формули «К поданию надлежит в [...] полковой канцелярии» за допомогою формули «Челобитную писал [...]» зазначалися ім'я і прізвище (а той по батькові через формулу «син») відповідного службовця полкової канцелярії [там само].

Серед інших документів оригінали чолобитних вирізняються каліграфічним письмом, майже повною відсутністю виправлень, доброю прописаністю слів, а значить, і читабельністю. Зазвичай, зміст викладено на одному-двох половинних аркушах, як на лицьових, так і зворотних сторонах. Опрацьовані документи відповідають прийнятим у діловодстві Російської імперії вимогам щодо оформлення чолобитних [4, с.28, 30; 19, с.462]. Ці документи підготовлено на «гербовому» папері (на світлі на папері проглядається філігрань із зображенням двоголового орла та літерним написом «гербовая бумага»), лицьову сторону кожного половинного аркуша в правому верхньому куточку проштемпельовано зразком штемпеля 1757 р. [17, арк. 55–55 зв., 58–59, 60–60 зв.].

Інформативні можливості. Як складові процедури ротації старшинського корпусу Слобідських козацьких полків чолобитні вміщують вкрай важливу інформацію про представників місцевого старшинського середовища та службовців полкових канцелярій. Проілюструємо інформативні можливості джерела кількома прикладами.

По-перше, у своїх чолобитних старшини традиційно покликалися на «заслуги» предків та власне сумлінне несення служби як підстави для позитивного вирішення їхнього прохання.

Приміром, вільшанський сотник Іван Якович Ковалевський у першому ж «пункті» поданої до Харківської полкової канцелярії в 1761 р. чолобитної вказував наступне:

«С начала поселения Слободских полков прадед меня именованного Семен Ковалевский вышел с Полской области под всевысочайшую предков Вашего императорского величества державу в Харьковский полк и населил в том полку многие местечка; и как выше помянуто, прадед, так дед и отец мой всевысочайшим предкам Вашего императорского величества служили в Харьковском полку полковыми и сотенными старшинами многие года и бывали во многих походах на приступах, штурмах, акциях и атаках, и в других от полку командициях, и ту службу исправляли верно, радительно и беспорочно» [14, арк. 68].

Ковалевські – знана старшинська родина Харківського полку [5, с.51, 104; 6, с.61, 64, 82–85; 12, с. 111–137]. Згадуваний у чолобитній засновник роду Семен Григорович Ковалевський був реальною особою, служив вільшанським сотником у 1680–1681 рр. і за переказами дійсно заснував слободу Вільшану [6, с.83; 12, с.111–112]. Його син Василь, вільшанський сотник у 1688–1718 рр., також служив полковим обозним у Харківському полку десь у 1706–1720-х рр., а в 1720 р. був наказним полковником у тому ж полку [7, с.91–92]. Син Василя Яків урядовав у тій же Вільшанській сотні у 1710-х рр., коли батько фактично керував Харківським полком [7, с.85]. Як бачимо, наведені Іваном Яковичем у його чолобитній дані відповідали дійсності.

Про «заслуги» Ковалевських згадував у своїй чолобитній з проханням про відставку в 1757 р. ще один представник цього роду – харківський полковий обозний Іван Васильович:

«С прошлых давних лет дед [Семен Григорович. – *С.П.*] и отец мой [Василь Семенович. – *С.П.*], пришед под высокую Вашего императорского величества предков державу из Полской области, служили в Харьковском полку разными старшинами, а по них и я именованный с 708 году подпрапорным, с 714 – сотником, с 733 – полковым асаулом, а с 738 году и по ныне – полковым обозным [...] без малейшаго порока» [13, арк.27].

Зауважимо, що цитований щойно уривок уміщує важливі дані до історії групи підпрапорних – слобідського аналогу значковим товаришам Гетьманщини [1, с.38–39; 5, с.106–109; 6, с.90–96]. Оформлення цієї групи урядовців у Слобідських козацьких полках припадає на перші два десятиліття XVIII ст., проте інформація якраз про цей, початковий, етап функціонування уряду вкрай обмежена. У підготовленому слобідськими полковими канцеляріями в 1732 р. «Екстракте о Слободских полках»

із цього приводу зазначається лише, що «подпрапорные учреждены в разных годах с 714 году из старшинских детей, которые наперед сего назывались полковыми казаками» [8, с.150]. Тому згадка про те, що Іван Васильович Ковалевський служив підпрапорним з 1708 р. (поруч з такими ж даними про ізюмського обозного Андрія Самборського, вміщеними в послужному списку останнього [2, с.213]), є свідченнями того, що поданий в «Екстратке» 1714 р. слід сприймати як певну орієнтовну дату, а не як точку відліку історії уряду підпрапорних у Слобідських козацьких полках.

Представник ще однієї старшинської родини Слобожанщини – Куколевських – сотник Андрій Максимович, навпаки, про «заслуги» предків у своїй чолобитній, поданий до Острогозької полкової канцелярії в 1764 р., зовсім не згадував [18, арк. 200–200 зв.]. Натомість у першому пункті було стисло викладено дані про службу самого «чолобитчика»:

«В службе Вашего императорского величества в Острогожском полку состоял я с 748 году козаком, 753 – подпрапорным, а в н[ы]нешнем чину нахожусь с 760 году и, будучи с полком на Крымской степе у закрытия украинских городов, тож в Бахмуте – у содержания караулов и разъездов, и во многих командирациях, и посылках, исправлял с неусыпным усердием, верно и добропорядочно, без всякого порока» [18, арк. 200].

Другий пункт інформував про підстави до бажаної відставки:

«За приключившеюся ж мне внутренною и головою болезнию более года стражду, и пользованием многих лекарей ни малой свободы не имею, и час от часу боль в голове и внутре усиливаетца, за чем и службу продолжать в крайнем несостоянии» [18, арк. 200].

Те, що «оной Куколевской находится в немалой болезни», і «оныя скорби застарелые и вылечити трудно, и так в военной и в гражданской службе ея императорского величества быть неспособен», окремим атестатом засвідчив острогозький міський лікар Петро Шмаль [18, арк.202]. Сумлінність сотника у виконанні службових обов'язків та наявність підстав до його відставки було підтверджено атестатом тогочасного керівництва Острогозького полку [18, арк. 203 зв.].

По-друге, в чолобитних знаходимо відомості про соціальне походження і стратегії кар'єрного зростання «нижчих» службовців Слобідських полкових канцелярій (канцеляристів, канцелярських писарів

Світлана ПОТАПЕНКО. Чолобитні – джерело з історії козацької старшини...

і писців), більшість з яких була вихідцями із нестаршинських кіл [11, с. 75–78]. Така інформація зрідка «виринає» на сторінках джерел, але є важливою з огляду на той факт, що канцелярська служба від найнижчих посад (писарчуків) була чи не єдино можливим способом для вихідців із нестаршинських прошарків слобідського соціуму (нащадків козаків, духівництва, міщанства, селянства) досягти високих полкових урядів [11, с.73]. Окрім того, дані чолобитних підтверджують, що в родинах службовців полкових канцелярій канцелярська служба ставала своєрідною сімейною традицією: на зміну батькам чи братам, які служили канцеляристами або полковими писарями, до тих же установ приходили їхні сини і брати [11, с.78]. Інформація чолобитних також дозволяє чіткіше окреслити коло обов'язків цих службовців.

Приміром, штатний канцелярист Сумської полкової канцелярії Остап Биковцев у чолобитній, поданій до цієї установи в 1763 р., досить розлого виклав власну «службову біографію». Виявляється, О. Биковцев служив у Сумській полковій канцелярії «у письменных дел» з 1730 р. і при цьому як писарчук брав участь у роботі різноманітних комісій (під час перепису слобожан Михайлом Хрущовим у 1732 р., в Комісії влаштування Слобідських полків у 1741–1743 рр., у слідчих комісіях генерал-майора Якова Фролова-Багреєва у 1747–1748 рр. та бригадира Степана Ушакова в 1754 р.) [17, арк. 71–74]. О. Биковцев скаржився, що

«протчие ж канцелярские служители и другие сумские жители, гораздо моложе меня службою, награждены для постройки лавок местами, а другим и из лесных дачь к поселению хуторов даны места ж; я ж, хотя просил самого малого к постройки дворишка, но и того не дано» [17, арк. 74].

Тож, «чолобитчик» просив

«о увольнении [...] за приключившеюся [...] ныне болезнию от канцелярской службы, а за долговременную большую против протчих, хотя и внутреннюю, службу о награждении достойного чина». Водночас О. Биковцев нагадував про двох своїх синів, з яких «старшей канцелярист Данило да меньшей – Степан, кои [...] издавна при той службе [канцелярській. – С.П.] находятца» [17, арк. 74зв.].

Справді, Степан і Данило Биковцеви служили на той час у Сумській полковій канцелярії штатним канцеляристом та писарчуком відповідно [2, с.11–12].

Штатний канцелярист Охтирської полкової канцелярії Олександр Єфим'єв у своїй чолобитній зазначав, що

«с прошлого 744 году ноября 20 дня за долговременно продолжаемые в Ахтырском полку умершего отца моего полкового писаря Степана Ефимьева службы рассмотрением бывшего тогда полкового командира [Ивана Лесевицкого. – С.Л.] определен я, вишемьянованный, в полковую канцелярию канцелярским писарем, в коей должности состоял по 750 год [...]», потім був підвищений до канцеляриста, в 1751 р. «для исправления таковых же письменных дел направлен был в канцелярию умершего бригадира Василия Капнистова [...], а оттоль по прибытии находился при полковой канцелярии для правления канцелярской должности и был при крепостном сборе чрез два года беспорочно» [18, арк.7–27зв.]. О. Єфим'єв просив відставити його від служби, адже «приключившаяся мне ломотная болезнь так усилилась, что едва ходить могу, и в ножных жилах немалое всегда бывает трясение, а к тому, чрез двадцать лет находясь при письменных делах, мало вижу» [18, арк. 27 зв.].

Про відставку від посади штатного канцеляриста Острогозької полкової канцелярії і від виконання обов'язків острогозького полкового писаря в 1764 р. просив Федір Колтунов [18, арк.262–262 зв.]. У своїй чолобитній Ф. Колтунов повідомляв:

«Служил я, низайший, с прошлого 751 году июля с 2 в Острогожском полку действительным козаком и был в 753 при Бригадной Слободских канцелярии для письменных дел и ис того времени при полковой канцелярии безотлучно, в 757-м определен канцелярским писарем, в 758-м произведен канцеляристом, [...] положенные на мне разные дела исправлял добropорядочно, с прилежным и неусыпным радением и трудом, без всякого порока и подозрения, [...] а в 763 году мая з 20 числа по отрешении учрежденно [...] о Слободских полках комисиєю полковых писарей, в должности оной находясь по днесь, производства по делам чинил с таким усердием, как верному Вашего императорского величества рабу и подданному принадлежит» [18, арк. 262 зв.].

При цьому, Ф. Колтунов зазначав, що «будучи в таких службах и трудах, не имея против протчих награждения, остаюсь в крайней обиде» і просив надати йому у відставку уряд полкового ротмістра [18, арк. 262 зв.]. З відомості про канцелярських службовців Острогозької

Світлана ПОТАПЕНКО. Чолобитні – джерело з історії козацької старшини...

полкової канцелярії за вересень 1762 р. дізнаємося, що Ф. Колтунов дійсно був вихідцем із козаків («из казацких детей») [11, с. 81].

По-третє, завдяки прикінцевій формулі «челобитную писал [...]» можна ідентифікувати почерки писарчуків, які служили в полкових канцеляриях і безпосередньо писали документи.

Зокрема, в Сумській полковій канцелярії такими службовцями були юнаки Михайло фон Філерс (син сотника Новоменської сотні Сумського полку Кіндрата фон Філерса) та згаданий Степан Биковцев [2, с.11]. На чолобитних, підготовлених цими особами, зустрічаємо написи «подканцелярист Михаила фон Филерс» та «сумской житель Степан Быковцов» відповідно [2, с.11].

Чолобитні, підготовлені в Охтирській полковій канцелярії у 1764 р., як видно з відповідних формул, «писал оной же канцлярии писец Иван Иванов сын Малченков» [18, арк. 4 зв., 38 зв.], також «Ахтырского полку местечка Красного Кута житель Андрей Иванов сын Порохнин» [18, арк. 41зв.] і «Ахтырского полку подпрапорной Григорий Осипов сын Ионин» [18, арк. 69зв.]. А згадуваний вище канцелярист Олександр Єфим'єв сам «челобитную писал и подписался» [18, арк. 28].

В Ізюмській полковій канцелярії чолобитні писали «Изюмской канцелярии канцелярист Алексей Васильев сын Аврамов» [18, арк.157, 162 зв.], «оной канцелярии канцелярской писарь Демьян Антонов сын Гришков» [18, арк. 158 зв.] та «Изюмского полку местечка Сватовой Лучки житель Осип Кошинский» [18, арк.168 зв.]. Згадані юнаки Олексій Аврамов і Дем'ян Гришков були вихідцями з козаків і служили в Ізюмській полковій канцелярії, перший – з 1757 р., а другий – з 1762 р. [11, с. 90, 92].

В Острогозькій полковій канцелярії чолобитні писали «оной же канцелярии писец Андрей Бутков» [18, арк.200, 249 зв.], «оной канцелярии писец Алексей Демьянов сын Бутков» [18, арк. 204 зв.] (або ж «острогожской житель Алексей Демьянов сын Бутков» [18, арк. 231 зв.]), «оной же канцелярии писец Андрей Павлов сын Фирсов» [18, арк. 233 зв.]. Андрій Бутков був сином полкового осавула Федора Буткова і на 1764 р. мав десь 12 років [2, с. 323], а Олексій Фирсов походив із козаків і на 1764 р. мав близько 20 років [11, с. 82].

Таким чином, чолобитні є важливим джерелом з історії козацької старшини Слобідської України. Ці документи вміщують інформацію біографічного, генеалогічного, просопографічного характеру про представників слобідського старшинського середовища та службовців місцевих полкових канцелярій.

Джерела та література

1. *Апанович О. М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – Дніпропетровськ, 2004.
2. Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII ст. /Передм., упоряд. С. Потапенко. – К., Х., 2008.
3. История развития Российского делопроизводства: [По материалам учебника «Организация работы с документами» В. А. Кудряев и др. – Москва: ИНФРА-М, 1998.] [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.pseudology.org/Documets/Deloproizvodstvo.htm>
4. *Клеников С.А.* Филигрانی на бумаге русского производства XVIII – начала XX века. – М., 1978.
5. *Маслійчук В.Л.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Х., 2003.
6. *Маслійчук В.Л.* Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Х., 2007.
7. *Маслійчук В.Л.* Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654–1706 рр. – Х., 1999.
8. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII столетии / Сост. *Д.И. Багалей.* – Х., 1890. – Т. 2.
9. О форме суда // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 7. – С. 147–150.
10. О числе подпомощников у разных чинов Слободских полков, о жалованьи полковым и прочим служителям и о назначении суммы на содержание полковых канцелярий; о дополнительном постановлении к указу, данному от 10 апреля 1733 на имя генерал-адъютанта князя Шаховского касательно размещения в Слободские полки определенного числа казаков // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 9. – С. 154–159.
11. *Потапенко С.П.* Службовці полкових канцелярій Слобідської України першої половини 1760-х років: чисельність, персональний і соціальний склад, родинні зв'язки // Наукові записки. Праці молодих вчених та аспірантів. – К., 2008. – Вип.16. – С. 66–97.
12. *Филарет [Гумилевский Д. Г.].* Уезды Харьковской и Валковской // *Его же.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Х., 1859. – Отд. 2.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (*далі* – ЦДІАК України). – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 394.
14. ЦДІАК України. – Ф. 1725. – Оп. 1. – Спр. 511.
15. ЦДІАК України. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 17.
16. ЦДІАК України. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 7.

Світлана ПОТАПЕНКО. Чолобитні – джерело з історії козацької старшини...

17. ЦДІАК України. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 83.

18. ЦДІАК України. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 95.

19. *Черепнин Л. В.* Русская палеография. – М., 1956.

Світлана Потапенко (*Київ, Україна*) **Чолобитні – джерело з історії козацької старшини Слобідської України**

У статті приділено увагу аналізу інформативних можливостей чолобитних як джерела з історії козацької старшини Слобідської України. Чолобитні вміщують важливі й часом унікальні відомості про походження старшинських родів Слобожанщини; біографічні дані про старшин та їхніх предків; інформацію просопографічного характеру щодо служби старшин. Розглянуто дані чолобитних стосовно “нижчих” службовців Слобідських полкових канцелярій (канцеляристів, канцелярських писарів, писців), які дозволяють з’ясувати походження та кар’єрні стратегії цих службовців.

Ключові слова: Слобідська Україна, козацька старшина, чолобитна, полкова канцелярія

Светлана Потапенко (*Киев, Украина*) **Челобитные – источник по истории казацкой старшины Слободской Украины**

В статье рассмотрены информационные возможности челобитных как источника по истории казацкой старшины Слободской Украины. Челобитные содержат важные и иногда уникальные данные о происхождении старшинских родов Слобожанщины; биографические данные о старшинах и их предках; информацию просопографического характера о службе старшин. Данные челобитных о “низших” служащих Слободских полковых канцелярий (канцеляристах, канцелярских писарях, писцах), которые позволяют выяснить происхождение и карьерные стратегии этих категорий служащих.

Ключевые слова: Слободская Украина, казацкая старшина, челобитная, полковая канцелярия

Svitlana Potapenko (*Kyiv, Ukraine*) **Petitions («Cholobytni») as Sources on the History of Slobidska Ukraine’s Cossack – Starshyna (Senior Officers)**

A purpose of the paper is to analyze informational capabilities of petitions («cholobytni») as sources on the history of Slobidska Ukraine Cossack Starshyna (Senior Officers). Petitions contain important and sometimes quite unique genealogical information about Cossack Officers’ families, facts from Cossack Officers’ biographies and prosopographic data on them. It is also emphasized that petitions include valuable information about staff of chancelleries of Slobidska Ukraine Cossack regiments’.

Key words: Slobidska Ukraine, Cossack officers, petition («cholobytna»)

Богдан БІЛЯШІВСЬКИЙ
(Київ, Україна)

Облік причетних до козацької служби у Слобідських полках 1726 та 1729 рр.

Зійшовши на трон, Катерина I та її оточення опинились перед необхідністю розв'язання низка традиційних для російської держави того періоду проблем. Зокрема, серед інших у центрі уваги стала вельми відчутна нестача грошей у скарбниці та необхідність у цій ситуації утримувати успадковану від Петра I величезну армію та розгалужений державний апарат в умовах погіршення економічного становища селянства, на плечах якого лежав основний тягар сплати податків та утримання війська. Одним з головних факторів такого стану селян, у комбінації з іншими чинниками, було стягнення подушного податку (здійснювалось до 9 лютого 1727 р. тими ж військовими паралельно з проведенням заходів по перепису населення в рамках першої ревізії), збір та адміністрування котрого, в свою чергу, ускладнювалось через недосконалість нещодавно реформованої податкової системи [6, с.184-201]. Як впливає з цього далеко не повного переліку викликів, у багатьох його пунктах фігурує армія, в реформуванні котрої вбачали одну з відправних точок до покращення ситуації. Відтак цілком природно виглядає те, що дискусія навколо питань пов'язаних з військом розпочалась за п'ять днів по смерті Петра I з ініціативи генерал-прокура Сенату П.І. Ягужинського [6, с.184-185].

Згодом після розгляду низки проектів, потребу необхідності реформування армії найбільш виразно було сформульовано в указі Катерини I від 9 січня 1727 р. ухваленого на підставі доповіді Верховної таємної ради про покращення внутрішніх справ у державі. Зокрема, у ньому зазначалось, що збройні сили окрім вирішення зовнішньополітичних проблем необхідні й для утримання в покорі «...многих своевольных, российскому государству подданных народах, на которых постоянство положится невозможно, и потому доброустроенное войско и

доброуцрежденный флот всегда потребны». Тому задля розгляду стану справ у збройних силах створювалась відповідна комісія з генералітету [5, с.84-101].

На тлі урядової активності в армійських питаннях закономірно відбулось посилення ролі Військової колегії, не в останню чергу й завдяки особі її президента О.Д. Меншикова, що знаходився на піку своєї кар'єри та повернувся на цю посаду відразу по смерті Петра I [11, с.125]. Зі створенням у січні 1726 р. Верховної таємної ради, членом якої став О.Д. Меншиков, Військову колегію по суті вивели з підпорядкування Сенату, що ще раз засвідчує пріоритетність цього напрямку [6, с.191-192].

Задекларована позиція про необхідність пильної уваги до «поведінки» підданих народів у вже згаданому документі, присвяченому засадам внутрішньої політики, відображає також активність уряду і на «українському» напрямку. З перших днів правління Катерини I, керманічами держави цьому вектору приділялось чимало уваги [6, с.187-188]. Тому на перехресті унормування життя «своєвольних» народів та реформування збройних сил можна розглядати кроки уряду стосовно Слобідських полків, які іменним указом від 2 квітня 1726 р., оголошеним із Верховної таємної ради (на другому місяці її діяльності), підпорядкували Військовій колегії [12, с.600]. Цілком очевидно, що таке рішення, зважаючи на тогочасну впливовість очільника зазначеної колегії О.Д. Меншикова не могло обійтись без його ініціативи. Публічна мотивація подібної ухвали імовірно знаходилась у площині забезпечення кращої керованості полками завдяки наявності у Олександра Даниловича відповідного досвіду набутого ним унаслідок командування козацькими підрозділами в різних кампаніях, а згодом і успішне ведення бойових дій проти них та непогану обізнаність з їх поточним станом, оскільки він особисто керував рекрутуванням у кавалерійські й драгунські полки однодворців та тих, хто служив у гарнізонах на території Слобожанщини й Гетьманщини у 1720 р. Серед імовірних підтекстів появи указу, окрім явного нарощування О.Д. Меншиковим у такий спосіб «політичної ваги», варто звернути увагу на різнопланові контакти останнього з місцевою старшиною та широкі майнові інтереси на цих теренах, надто активне просування яких перед тим ледь не призвело до опали (йдеться про так звану почепську справу) та коштувало йому втрати посади президента Військової колегії [9, с.115; 11, с. 110, 112-113]. Тому, отримавши де-факто регіон у своє управління, О.Д. Меншиков, відомий своїм непомірним користолобством, потенційно міг планувати

значне розширення власної економічної активності на підконтрольних йому теренах. Майнові інтереси на території Слобідських полків фіксуються ще принаймні у двох «министров» з складу Верховної таємної ради: Ф.М. Апраксина та Г.І. Головкина; наслідками службової діяльності характеризуються обізнаність з ситуацією в регіоні Д.М. Голіцина – старшого брата командуючого українською дивізією М.М. Голіцина [9, с.115-116, 141]. Принагідно тут також варто згадати, що не високої думки про боєздатність українських козацьких формувань був іще один член Верховної таємної ради – А.І. Остерман, одна з ключових фігур, що безпосередньо формувала внутрішньо- та зовнішньополітичний курс держави за царювання Катерини I, а згодом Петра II та Анни Іоанівни [16, с.115; 6, с.240]. Тобто можна констатувати, що з семи членів Верховної таємної ради принаймні у трьох були економічні інтереси на теренах Слобожанщини, а ще двоє мали високий рівень обізнаності зі справами регіону.

Окрім переведення в юрисдикцію Військової колегії Слобожанщини згаданий нормативний акт також передбачав «учинить в них компанейцов по прежнему», задля чого ставилось завдання «тех полков жителей переписать, кому от той коллегии определено будет». До компанійських полків також приписувалися серби, що на момент появи указу перебували в команді київського генерал-губернатора, а всі дані та нормативні акти стосовно краю передавалися з Сенату до все той ж Військової колегії [12, с.600].

На думку В.Л. Маслійчука, цим указом слобідські полки прирівнювались за статусом до інших російських помісних військ, чим продовжувалась розпочата ще в останні роки життя Петра I тенденція по реорганізації подібних підрозділів півдня Росії загалом, а радикальні реформи, які реалізували у Слобожанщині починаючи з 1733 р. під орудою князя О. Шаховського, мали шанс стартувати ще 1726 р., [9, с.126-127; 10, с.116]. Але загалом багато аспектів історії Слобідської України другої половини 20-х років XVIII ст. є малодослідженими, а історіографія проблематики, пов'язаної з спробами реформування козацької служби регіону, зазначеного періоду обмежується невеличким розділом монографії В.Л. Маслійчука, присвяченої місцевій старшині [9, с.125-130] та відтворенням її головних положень у роботі О.М. Корнієнка [7, с.329-332].

Фактично поза увагою дослідників залишилися дії по реалізації положень указу від 2 квітня 1726 р. у частині збору даних про причетних до козацької служби та одержані в підсумку цих дій результати,

що відображає загальну ситуацію з вивченням обліково-статистичних джерел з історії краю першої третини XVIII ст. [2, с.413-415]. Дані обліку 1726 та 1729 рр. під кутом зору дослідження козацької старшини слобідських полків фрагментарно використовувались, зважаючи на поставлені автором завдання, лише В.Л. Маслійчуком [9, с.108, 145]. У літературі, спеціально присвяченій військовій історії, питання комплектації слобідських полків висвітлювались за даними перших років XVIII ст. з наступною «точкою виміру» на 1732 р., [1, с. 25, 46-28; 3, с.30-48; 7, с.52]. Така картина суттєво звужує можливості розуміння розвитку військової справи у зазначеному проміжку часу, а також не дає змогу адекватно оцінити масштаби участі козацтва регіону в численних тогочасних війнах, розміри втрат у них і обмежує уявлення про чисельність та соціальну стратифікацію населення регіону.

Нині інформацію про заходи з утілення указу від 2 квітня 1726 р. та зібрані дані ми маємо лише з праці Андрія Львовича Шиманова стосовно Охтирського полку, а також із копії справи, у якій відображені підсумкові дані, що збирались у 1729 р. про осіб, котрі мали відношення до козацької служби у Слобідських полках з 1700 по 1729 рр., зробленої істориком Василем Юхимовичем Данилевичем влітку 1905 р. в Московському відділенні загального архіву Головного штабу [8, с.137], фонди якого згодом увійшли до складу Російського державного військово-історичного архіву [17, с.7].

Так, для полкових ратуш Слобожанщини указ продублювала Білгородська провінційна канцелярія. Князь М.М. Голіцин, прибувши в Острогозьк 14 травня 1726 р., розіслав вимоги до всіх полковників надіслати відомості про кількість старшин, сотників, підпрапорних, компанійців, підпомічників та всіх інших причетних до козацької служби. У разі надання недостовірних відомостей полковникам тих полків, в яких будуть допущені такі переступи, загрожували персональні санкції [18, с.28]. Згадка про покарання по відношенню до порушників виконання того чи іншого припису є традиційною для розпорядчих документів російського діловодства того часу, але цілком імовірно, що додатково причиною вживання цієї формули М.М. Голіциним стала його поінформованість про численні конфлікти обліковців з Сумським, Ізюмським та Острогозьким полковниками через перешкоджання та подачу недостовірних відомостей останніми, протягом проведення ревізії у Слобідських полках, розпочатої 1722 р. [2, с.423-426]. Важливо зазначити і те, що 29 липня 1726 р. Військова колегія розпорядилась провести «смотри» військ загалом по імперії. Технологія їх здійснення

й документація, яка оформлювалась за їх наслідками, були впроваджені при Петром I 26 січня 1719 р. і передбачали виготовлення «перечневых ведомостей» та табелів, у які серед іншого мали заносити дані про наявний командний склад та підлеглих, а також додавати їх іменні списки [15, с.1, 11].

Практично за місяць М.М. Голіцину з Охтирського полку надали необхідну інформацію. У супровідному звіті від 16 червня 1726 р. тамтешній полковник Олексій Лесевицький, намагаючись забезпечити себе від цілком імовірних неточностей у звітності та можливих санкцій, зазначав, що мешканці полку «по своему черкасскому обыкновению» на одному місці не проживають, а постійно їх змінюють за власним бажанням, від чого можуть бути певні похибки.

Судячи з праці А.Д. Шиманова, подані охтирським полковником матеріали вмістили в «компутову книгу», що складалася з поіменних списків мешканців полку, причетних до козацької служби, структурованих по сотнях, яких в той час нараховувалося 20. Всього облік охопив 7700 осіб, серед них 1 полковник, полкової старшини 9 чоловік у складі одного обозного, осавула, судді, ротмістра, трьох полкових писарів та двох хорунжих; 23 полкових служителів: 8 пушкарів, 3 канцелярських писарів, 1 підосавула, 1 литаврщика, 1 сурмача, 4 трубачів, 5 польових сторожів. Сотенна старшина була представлена: двома охтирськими полковими сотниками, в самій Охтирці перебувало 78 міських служителів та купців, сотників – 15, міських та сільських отаманів – 24, сотенних писарів – 12, сотенних хорунжих – 11 та 42 підпрапорних, а також 1222 виборних козаків-компанійців та 5510 підпомічників і ще 286 – підпомічників «в подмогу негодних» через бідність, 402 – підсусідки, 65 – міських та сотенних служителів. Представників усіх чинів, що мали відношення до військової служби, загалом нараховувалося 1359 чоловік. Підпомічників та близьких за статусом груп – 6341. Після поіменних списків представників кожної з сотень, у книзі містились «сказки» з визначенням характеру службових обов'язків підпомічників по відношенню до виборних козаків-компанійців [18, с.29-31].

За твердженням А.Д. Шиманова, при підведенні підсумків пропустили 78 міщан та 9 служителів. Повністю не врахували три козацькі сотні чисельністю в 250 чоловік, які на момент складання компуту перебували в гілянському поході, а ще 40 – у Бахмуті... Всього неврахованими залишилося 404 особи [18, с.30]. Майже аналогічні дані наведено і у справі, скопійованій В.Ю. Данилевичем, але з тою різницею, що в ній у статистичні викладки не внесено інформацію про 402 козацьких

Богдан БІЛЯШВСЬКИЙ. Облік причетних до козацької служби...

підсусідка та 286 підпомічника «в подмогу негодних» [4, арк.177 зв.]. Таким чином, загальна кількість причетних до козацької служби, які підпадали під даний перепис в Охтирському полку, мала б становити 8191 особу¹.

Оскільки праця А.Д. Шиманова спеціально не присвячувалась перепису, згадки про який мали радше периферійний характер, а передусім в центрі дослідження перебували проблеми пов'язані з землеволодінням у Харківській губернії, тому цілком природно, що низка обставин, пов'язаних з проведенням обліку, залишилася поза увагою історика. Так, наприклад, досить цікавим видається питання, яким чином за місяць вдалось здійснити перепис необхідних категорій населення та скласти згадану книгу? Невідомими залишаються і принципи обліку. Нема в праці й згадок стосовно включення даних про вікові характеристики або їх відсутність стосовно осіб, котрі потрапили в компут.

Про інші підсумки цього перепису довідуємося із згаданої копії справи, зробленої В.Ю. Данилевичем. Так, подібно до Охтирського, докладні зведені показники також наявні по Сумському та Ізюмському полках. У першому з них у 1726 р. числились такими, що мають відношення до козацької служби: 1 полковник, 1 обозний, 2 осавули, 1 суддя, 3 писаря; при полковій канцелярії: 4 молодих писаря, 1 хорунжий, 5 військових музики, 3 наглядачів за артилерією, 24 пушкарів, 15 сотників, 9 сотенних хорунжих, 46 підпрапорних, 620 виборних козаків, 4448 підпомічників. У сотнях перебували: 1 наглядач артилерії, 20 отаманів у містечках, 18 писарів, 14 пушкарів, 1 відставний сотник, 57 ратушних і сотенних осавулів, 99 сотенних, ратушних та міських служителів, «бобылей скудних» – 768, 711 сусідів у придбаних дворах. Всього ж 6872 особи [4, арк.179 зв.–180 зв.].

В Ізюмському ж полку нараховувалось: полковник 1, суддя 1, писарів 2, хорунжих 2, городничий 1, сотників 18, підпрапорних 22, полкових ратушних отаманів 2, писарів 4, ключників 1, цирульників 1, музикантів 5, в містечках отаманів 30, сотенних писарів 19, в містечках городничих 7, пушкарів 63, посильних осавульців 39, польових сторожів 14, компанійців 483, підпомічників компанійців 375, «компанейских подвотчиков» – 118, рядових «тяглих» козаків 1668, «пеших неимущих и вдов» – 1123, 234 старшинських і сотницьких підпомічників і 65 чоловік в підданстві. Разом 4300 осіб [4, арк.182–183].

¹ Матеріали обліку 1726 та 1729 рр. відтворюють чисельність осіб, що мали відношення до козацької служби, без членів їх сімей та родичів.

Дані стосовно Острогозького полку значно менш деталізовані. Вони відображають лише чисельність старшини та компанійців. Зокрема наведено такі показники: 1 полковник, 1 обозний, 1 писар, 2 хорунжих, 19 сотників, 1 підпрапорний, 7 сотенних хорунжих та 427 компанійців. Сумарно 459 чоловік [4, арк.184 зв.]. Інформація ж по Харківському полку безпосередньо на 1726 р. відсутня, але з матеріалів В.Ю. Данилевича відомо, що без підпомічників полковий комплект з 1700 р. становив 1 011 осіб [4, арк.176 зв.–177], докладніше про який йтиметься нижче. Таким чином, на 1726 р. у слобідських полках фіксується 20833 осіб причетних до козацької служби без врахування підпомічників та близьких за статусом категорій Харківського та Острогозького полків.

Зібрані дані очевидно так і осіли у Військовій колегії чи згаданий вище комісії по розгляду справ у армії без якихось помітних рішень, прийнятих на їх основі [13, с.232-233]. Процедура та логіка розгляду отриманих матеріалів, як і діяльність Верховної таємної ради, установи, що фактично ініціювала утворенню «армійської» комісії, була паралізована через смерть імператриці й наступними подіями, пов'язаними з воцарінням Петра II та опалою О.Д. Меншикова [6, с.203].

Однак попри зміни політичних декорацій, ідея необхідності реформування армії залишилась актуальною і протягом нетривалого правління Петра II, що і засвідчило швидке повернення до цього питання на найвищому рівні, очевидно завдяки подальшому перебуванню на чільних державних посадах низки натхненників змін у цій сфері з часу правління Катерини I. Вже 3 липня 1729 р. Військова колегія розпорядилась про проведення чергових «смотров» полків загалом по імперії² [15, с.24], а 26 липня ухвалила відповідний «приговор» про збір інформації стосовно чисельності причетних до козацької служби у Слобідських полках [4, арк.176]. Нарешті у жовтні, з подачі Верховної таємної ради, було відроджено комісію по розгляду стану справ у армії, яка мала «повелеть армейские полки освидетельствовать с того времени как подушной сбор начался» [13, с.232-233].

Як і 1726 р. збір необхідних даних мав забезпечити командуючий українською дивізією князь М.М. Голіцин. Але цього разу стояло

² Після 1726 р. Військова колегія ухвалювала рішення про проведення «смотров» 15 травня 1727 р. та 26 лютого 1728 р. Очевидно саме цим пояснюються часті огляди військ, які проводив М.М. Голіцин в той період, а не його особистою ініціативою, як це прийнято вважати на підставі щоденника Якова Марковича.

складніше завдання, оскільки від нього вимагали надати інформацію за період з 1700 по 1729 рр., [4, арк.176] тобто за більш тривалий відтинок часу ніж це передбачалось для інших полків загалом по імперії в контексті проведення їх «смотров». Виконав одержане доручення генерал-фельдмаршал так само оперативно, як і попередню аналогічну місію. 20 серпня він доповів у Військову колегію, що огляди відбулись [15, с.25], а вже 24 листопада 1729 р. колегія одержала «ведомости», «в коликом числе Слободские полки с 700 по 729 год состояли» [4, арк.176].

Інформація про полки, яка надійшла до Військової колегії, була подана у формі екстракту, копію якого і зробив В.Ю. Данилевич³. Однак, у повному обсязі (тобто з 1700 по 1729 рр. включно) надали дані лише три з п'яти полків – Сумський, Охтирський та Ізюмський. Розділи екстракту стосовно цих полків досить однорідні за обсягом та способом подачі інформації. Наприклад, відносно Ізюмського полку статистика згрупована в таких часових інтервалах: з 1700 по 1707 рр., з 1707 по 1709 рр., з 1709 по 1714 рр., з 1714 по 1718 рр., з 1720 по 1723 рр., з 1723 по 1726 рр., з 1726 по 1729 рр. та власне на 1729 р. [4, арк. 181-183 зв.]. Окрім показників чисельності осіб, причетних до козацької служби, також подекуди наводиться інформація стосовно участі козаків у тих чи інших походах, згадки про епідемії, проведення переписів та перепідпорядкування певних груп населення (наприклад, однодворців), а також звістки про характер службових обов'язків підпомічників по відношенню до виборних козаків-компанійців. У звітності ж Харківського та Острогозького бракує даних про чисельність підпомічників. Пояснення з цього приводу дала лише Харківська полкова канцелярія, навівши традиційний і широкоживаний у таких випадках аргумент: «черкасы по своей обыкнонсте с места на место переходят». До того ж показники Харківського полку відтворюють не реальну на той момент чисельність осіб, причетних до козацької служби, а лише «полковой комплект», тобто затверджену штатну кількість чинів старшин і посад різних служителів – 161, а саме: 1 полковник, 1 обозний, 1 суддя, 2 осавули, 2 писарі, 2 хорунжих, 2 сотники «городових» (йдеться про сотників двох Харківських сотень), «уездных» сотників 22, сотенних хорунжих 10, молодих писарів при ратуші 6, сотенних писарів 24,

³ Відповідь на питання, чи були передані разом з екстрактом до Військової колегії якісь інші матеріали обліку, потребує додаткових архівних пошуків.

ратушних отаманів 2, пушкарів 24, трубачів 4, сурмач 1, литаврщик 1, ратушних послушників 26, сотенних послушників 30 та 850 компанійців, а всього 1011 осіб [4, арк.176-177]. У Острогозькому полку в 1729 р. нараховувалось 40 старшин та служителів, зокрема: полковник 1, обозний 1, осавул 1, суддя 1, писар 1, хорунжих 2, сотників 14, під прапорних 12, сотенних хорунжих 7 і 427 компанійців. Разом 467 [4, арк. 183 зв.–184]. У розділ екстракту, присвяченого Острогозькому полку, вказано, що його ратуша має інформацію про чисельність причетних до козацької служби лише на 1700 р. («выбрано конных и оружейных» 350 осіб), у 1703 р. до них додалось ще 40, а про інтервал з 1703 по 1718 рр. дані у цій установі відсутні. З 1718 р. (тоді полковий комплект становив 417 осіб) по 1729 р. наведена звітність на кожний рік, причому вона подана у формі таблиці, чим істотно відрізняється від способу передачі статистичних даних по інших полках [4, арк.183 зв.–184]. Стосовно Охтирського полку наявна статистика лише по 1726 р. включно, а з 1727 по 1729 рр. подана інформація тільки про тих, хто «из вышеписаннаго числа в расходе» [4, арк.178]. Оскільки ми вже наводили ці дані, тому дублювати їх тут не будемо.

Сумський полк у 1729 р. виглядав так: полковник 1, обозний 1, суддя 1, осавул 1, писарів 2, при полковій канцелярії писарів 6, копіїстів 2, полкових хорунжих 2, «войсковой музыки» 6, циркульник 1, сотників 18, сотенних хорунжих 4, підпрапорних козаків 47, виборних козаків 689, підпомічників 4070, курінних козаків 52, сотників наказних 2, сотенних та городових отаманів 10, один наглядач артилерії та амуніції, пушкарів 38, ратушних писарів 2, городових та сотенних писарів 13, один городничий, міських ключників 2, городових та сотенних осавулів 42, міських та сотенних «услужителей» 21, ратушних цілувальників 9, ратушних сторожів 8, десятників 7, митних зборщиків 3, митних цілувальників 8, вірних зборщиків 11, провіантських комісарів 22, «крисовых сторожей» 6, польових сторожів 2, наглядачів за лісом 2, збирачів мостових зборів 2, з купецького чину 1, іконописців 2, „скудных бобылей” 729, сусідів у придбаних дворах 609, а разом 6456 осіб [4, арк.180-181 зв.]. Щоб проілюструвати, наскільки дані, одержані у наслідок кампанії з обліку 1729 р., співвідносяться з загальною кількістю населення полку та чисельністю причетних до козацької служби разом з їх дітьми та родичами, наводимо показники по Сумському полку, бо лише по ньому наявні більш-менш повні дані, зібрані протягом переписної кампанії, що тривала у Слобідських полках з 1722 р. і в основному завершилась у 1724 р. За матеріалами цього перепису загалом

на території полку мешкало 60984 осіб чоловічої статі у 12 591 дворах, з них у підданстві перебувало 30857 чоловік або 50,6%. До козацької служби мали відношення 117 старшин і писарів, 4 157 козаків, 11 356 підпомічників і 8 091 підпомічників «сотенной тягости которые служат» по місту та 36 росіян однодворців, а разом 23757 осіб або 38,95%. У вищезазначених груп (разом з підданими) було 73 дворових служителів, 1 760 найманих робітників, 3307 підсусідків, решта припадає на представників інших груп [14, арк.133-135 зв.]. Згідно екстракту 1729 р. з 1722 по 1726 рр. причетних до козацької служби у Сумському полку нараховувалось 8376 осіб, а саме: 1 полковник, 1 обозний, осавулів 2, сотників 15, отаманів городових 3, сотенних писарів 4, виборних козаків 880, підпомічників 3025, інших кінних та волових «пеших» 3394, сусіди що в старшинських та козацьких придбаних дворах мешкають 1051 [4, арк.179 зв.]. Якщо порівняти дані з обох джерел, то виходить, що без врахування підсусідків, котрих мали й козаки і піддані, співвідношення становить 3,24 до 1, тобто на одну особу, про яку є згадка в екстракті, за матеріалами ревізії 1722 – 1724 рр. припадало в середньому ще 2,24 людини, їх родичів та дітей чоловічої статі.

Нарешті Ізюмський полк у 1729 р. був укомплектований таким чином: полковник 1, обозний 1, суддя 1, осавул 1, писарів 1, хорунжих 2, ротмістр 1, підпрапорних 27, полкової ратуші отаманів 2, писарів 7, циркульник 1, музикантів 5, дійсних сотників 11, сотників, які мали за указом бути в козаках 6, в містечках отаманів 30, там же сотенних писарів 19, в містах городничих 7, пушкарів 63, осавульців для посилок 39, польових сторожів 14, компанійців 483, підпомічників компанійців 375, «подвотчиков» компанійців 118, «рядовых тяглых козаків» 1668, вдов, піших та бідних 1123, старшинських та сотницьких підпомічників 234, а разом 4140 осіб, хоча у підсумку вказано 4240 [4, арк.183-183 зв.].

Всього на 1729 р. зафіксовано без підпомічників та інших подібних категорій Харківського та Острогозького полків 20265 осіб, причетних до козацької служби, що не надто різниться від показників 1726 р. Пояснюється така тотожність даних у цьому проміжку часу тим, як зазначено у звітності Харківського полку, що замість вибувших (потрапили у полон чи загинули або залишили територію полку), набирається заміна з «неслужащих обывателей» та підпомічників [4, арк.177]. Але така картина спостерігалась далеко не завжди протягом першої третини XVIII ст. Наприклад, в Ізюмському полку з 1709 по 1714 рр. нараховувалось 5095 осіб, причетних до козацької служби, а після епідемій 1718 і 1719 рр. – всього 1847 [4, арк.181 зв.–182].

Як і у випадку з даними 1726 р., одержані матеріали і цього разу, через передчасну смерть Петра II, так і не стали базисом для ухвалення якихось реформ в армії загалом, так і стосовно козацької служби в Слобідських полках. Такий стан речей засвідчив указ Анни Іоановни 1730 р. про чергове утворення «комисии для разсмотрения состояния армии», у якому зазначалось, що попередні аналогічні комісії нічого не зробили [13, с.286-289; 6, с.225].

Проведення обліку причетних до козацької служби 1726 та 1729 рр. чітко корелюється з відповідними заходами, що вживались загалом по імперії з метою запровадження реформ в армії, здійсненню яких завадили бурхливі події навколо російського трону протягом вельми нетривалого періоду. Зазначені акції ініціювались (як і ціла низка попередніх різних за програмою облікових заходів подібного характеру другої половини XVII ст. – першої третини XVIII ст.) з імперського центру [2, с.411-412, 416-423], в цьому випадку з ціллю одержання даних про козацьку службу в Слобожанщині з метою її подальшого реформування з можливим прицілом на наступні більш докорінні зміни. Стосовно механізму здійснення обліку та характеру інформації, що збиралась, нині маємо лише фрагментарні дані. В обох випадках безпосередню реалізацію заходів перепису забезпечували полкові ратуші, подаючи кінцеві результати у досить стислі терміни князю М.М. Голіцину – командуючому українською дивізією, який, в свою чергу, звітував перед Військовою колегією. Така оперативність виконання доручень очевидно пояснюється тим, що полкові ратуші у більшості випадків не проводили власне переписних заходів у повному розумінні, а подавали поточну внутрішню інформацію про чисельність причетних до козацької служби. Це безумовно позначалось не в кращий бік на їх повноті та точності, особливо в частині такої найбільш чисельної соціальної групи як підпомічники, що і засвідчувалось у статистиці, котру подавали з полків. Зібрана інформація, принаймні у 1726 р., оформлювалась за прикладом діловодства Гетьманщини у компути. Однак, виходячи з статистичних викладок перепису 1729 р., видається сумнівним, складання таких книг у Харківському та Острогозькому полках через значно скромніший обсяг наведеної інформації у підсумковій звітності порівняно з іншими полками, що може свідчити про певну неоднорідність діловодних практик різних полків, а відтак і про можливу варіативність технологій обліку осіб, причетних до козацької служби, та частоту їх здійснення. В який спосіб документувались дані у 1729 р., з доступних нам нині джерел визначити неможливо. Попри це важливість зібраної

Богдан БІЛЯШІВСЬКИЙ. Облік причетних до козацької служби...

інформації полягає у тому, що в 1726, 1729 рр. врахували більшість тих соціальних груп, котрі не підлягали обліку протягом акції 1722–1727 рр. [2, с.420–423]. Наявні дані відтворюють номенклатуру чинів та посад осіб, причетних до козацької служби а також їх кількісні виміри та динаміку змін. Зіставлення матеріалів обох вищезгаданих переписів з матеріалами, отриманими протягом переписної кампанії 172–1727 рр., принаймні пунктирно, дає можливість реконструювати достатньо повну картину чисельності та соціальної стратифікації народонаселення як окремих полків, так і всієї Слобідської України 20-х років XVIII ст., а також прослідкувати динаміку зрушень завдяки їх порівнянню з даними перепису 1732–1733 рр.

Джерела та література

1. *Апанович О. М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969.
2. *Біляшівський Б.* Слобідські полки та українці навколишніх губерній за ревізією 1719–1727 рр. // *Просемінарій: медієвістика. Історія церкви, науки і культури.* – К., 2008. – Вип. 7.
3. *Журавльов Д.В.* Військова справа в Слобідських козацьких полках у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. Дисертація ... кандидата історичних наук. – Х., 2002.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського – Ф. 19. – Спр. 8. – Арк. 26–27.
5. *Исторические бумаги собранные Константином Ивановичем Арсеньевым.* – СПб., 1873.
6. *Каменский А.Б.* От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа). – М., 2001.
7. *Корнієнко О.М.* Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк 1659–1765. – К., 2008.
8. *Маслійчук В. В.Ю.* Данилевич та історія Слобідської України // *Київська старовина.* – К., 2003. – № 3.
9. *Маслійчук В.Л.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Х., 2003.
10. *Маслійчук В.Л.* Радикальна реформа і старий звичай (Князь Олексій Шаховський та реформування слобідських полків 1733–1735) // *Маслійчук В.* Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII – XIX ст. – Х., 2007.
11. *Павленко Н.И.* Олександр Данилович Меншиков. – М., 1984.
12. *Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое.* (ПСЗ) – СПб., 1830. – Т. 7.

13. ПСЗ – СПб., 1830. – Т. 8.
14. Российский государственный архив древних актов.– Ф. 248. – Оп. 13. – Д. 705.
15. Сборник военно-исторических материалов. / Под ред. Н. Ф. Дубровина. – СПб., 1893. – Вып. 3.
16. Сборник Императорского Русского исторического общества. – СПб., 1886. – Т. 55.
17. Фонды Российского государственного военно-исторического архива. Краткий справочник. – М., 2001.
18. *Шиманов А.Д.* Главнейшие моменты из истории землевладения Харьковской губернии: материалы по вопросу о старозаимочном землевладении. – К., 1883.

Богдан Біляшівський (Київ, Україна) Облік причетних до козацької служби у Слобідських полках 1726 та 1729 рр.

У статті розглядаються обставини проведення обліку причетних до козацької служби у Слобідських полках 1726 та 1729 рр. З'ясовується інформаційний потенціал зазначених джерел та наводяться дані про номенклатуру та кількісні параметри чинів та посад стосовно кожного з п'яти полків. Аналіз наявної статистики дає змогу внести важливі штрихи до картини демографічних та соціальних процесів, що відбувались у регіоні у першій третині XVIII ст.

Ключові слова: козак, облік, перепис, полк, реформа

Богдан Беляшевский (Киев, Украина) Учет причастных к казацкой службе в Слободских полках 1726 и 1729 гг.

В статье рассматриваются обстоятельства проведения учета причастных к казацкой службе в Слободских полках 1726 и 1729 гг. Выясняется информационный потенциал указанных источников, а также приводятся данные о номенклатуре и количественных параметрах чинов и должностей относительно каждого из пяти полков. Анализ приведенной статистики даёт возможность внести важные штрихи в картину демографических и социальных процессов, которые происходили в регионе в первой трети XVIII в.

Ключевые слова: казак, учет, перепись, полк, реформа

Bohdan Biliashivskyi (Kyiv, Ukraine) Registration of those participating in the Cossack service in Slobozhanshchyna regiments of the years 1726 and 1729

The events of registration in the Cossack service in Slobozhanshchyna regiments of the years 1726 and 1729 are discussed. The information potential

Богдан БІЛЯШІВСЬКИЙ. Облік причетних до козацької служби...

of these sources is found out in the publication, the data on nomenclature and quantity parameters of ranges and positions of each of 5 regiments is provided. Analysis of available statistics enables to make significant amendments to the overall description of demographic and social developments, which took place in the region in the first three decades of the 18th century.

Key words: Cossack, registration, census, regiment, reform

Максим ЯРЕМЕНКО
(Київ, Україна)

**Антропонімія вихованців Києво-
Могилянської академії XVIII ст.
(про інформативні можливості
студентських реєстрів)**

Вивчення історії навчальних закладів через дослідження корпорацій їхніх вихованців – тема не нова і така, що не потребує доказів важливості. Зазначу лише, що звернення до студентських метрик різноманітних «шкіл», першочергового джерела у подібних студіях, як, зрештою, і публікація реєстрів алюмнів європейських академій та університетів (найперше німецьких), розпочалися ще у XIX ст. і тривають донині.

На початку XX ст. до наукового обігу введено частину списків вихованців Могилянської академії, які, втім, і досі історики належно не використали. Наразі дослідники Київських Атен мають у своєму розпорядженні лише чотири більш-менш повні реєстри студентів з усіх станів за два століття функціонування «шкіл». Два з них – це перелік імен та прізвиць/прізвищ. Аналіз такої інформації без додаткових вказівок хоча б на соціальну належність та проживання зафіксованих вихованців – вельми невдячна справа. А от дві інші відомості – за 1736/1737 рр. та 1737/1738 н.р. – надаються до глибшого вивчення, позаяк фіксують також станове та географічне походження, вік і характеристику успішності [1, с. 38–59, № IX, с. 61–88, № X; 8, арк. 1–4 зв.; 9, арк. 1–19 зв.].

Разом з тим, повідомляючи про козацьких, ієрейських, міщанських тощо дітей, студентські реєстри не завжди деталізують їхнє місце всередині стану, себто, наприклад, син сотника чи протопопа може маркуватися так само, як і чадо рядового козака («син козацькій») чи священнослужителя («син священническій»). Оскільки могилянські викладачі не ставили на меті фіксувати у відомостях фамільне дерево своїх підопічних, то часто і зустрічаємо подібні випадки запису. Для прикладу, про «інфіміста» 1738 р. Мойсея Шаулу з Носівки Київського полку зазначено, що козацький син [9, арк. 14 зв.]. Така реєстрація нічим

не виокремлює сина бунчукового товариша та київського полкового обозного з-поміж решти козацьких чад, хоча й мова не про простого козака. Аналогічно, до козацьких синів у реєстрі «інфімістів» того ж таки року віднесений Стефан Турнавіот з Києва [9, арк. 15] (дід майбутнього канцеляриста Генеральної військової канцелярії, а згодом ювеліра, був грецьким купцем, що переселився до міста у середині XVII ст. [16, с. 224–225]). Зате роком раніше, у реєстрі 1737 р., про нього повідомлялося, натомість, що «сын бунчукового товарища» [1, с. 58, № IX]. Таким чином, для повнішої презентації київських спудеїв, з'ясування більшого чи меншого ступеня їх «елітності», присутності в межах того чи іншого стану спудеїв із вищих за статусом родин слід спробувати дослідити представників кожного стану окремо, намагаючись «познайомитися» з усіма ними поіменно. На перший погляд здійснити пошук родин «студіозів» (а затим конкретизувати їхню соціальну значимість) принаймні для Гетьманщини та Слобожанщини, звідки походило 62% хлопців у 1737 р. та 74% у 1738 р. [41, с. 201, 208–209], цілком можливо, адже до сьогодні збереглися поіменні фіксації обивателів усіх полків (і малоросійських, і слобідських) 1730–1740-х рр. Чи реальний і з яким ступенем успішності пошук батьків київських вихованців у полкових ревізіях за допомогою тієї ідентифікації, що відображена у спудейських реєстрах – проблема, розв'язанню якої і присвячена ця розвідка.

На початку коротко зупинюся на тому, як записували «академіків» у списки – детальне з'ясування способів творення прізвищевих назв вихованців (їх композитів, формантів, підрахунок патронімічних, матронімічних, етнімічних, ойконімічних, апелятивних, змішаних назвиськ* тощо) лежить, однак, за межами головного завдання. У відомостях 1737–1738 рр. наведено двочленні йменування студентів: християнське ім'я та прізвищева назва. Позаяк імен батьків не вказано, то й їх пошук можливий лише за прізвищевими назвами. За останньою інформацією я спробував відшукати сім'ї «студіозів» у ревізіях полків Гадяцького, Київського, Ніжинського, Переяславського, Полтавського, Прилуцького за 1737 р., Миргородського та Чернігівського за 1738 р., Лубенського за 1740 р. і невеликій частині ревізії Стародубського за 1743 р. [7; 22–23; 25–31]. Роки взято не випадково – була залучена

* Термін «назвисько» запропонував вживати для тогочасних іменувань прізвищевого типу Михайло Худаш [19, с. 125]. Тут я користуюсь ним у запропонованому сенсі поряд з іншими синонімічними окресленнями «прізвищева назва» та «прізвисько».

переписна документація хронологічно якомога ближча до відомостей. Що ж до слобідських полків, уродженці з яких навчалися на той час у Києві (Охтирського, Ізюмського, Сумського та Харківського), то їхні родини я спробував знайти у переписах 1732 р. [33–36].

Повнота ревізій адміністративно-територіальних одиниць Гетьманщини різна [детальніше про ревізії XVIII ст. загалом *див. у:* 10, с. 57–241, про проведення ревізій 1730-х рр. та їх характеристику с. 172–174, 219–220, 227–231]. Перепис Київського полку украї лаконічний, тут переважно немає інформації про вільні двори (себто, звільнені від оподаткування – старшинські, священницькі тощо), а також про посполитих та міщан Києва. Двори вільних «владельцов» не фіксуються окремо й у Чернігівській документації. Переяславська ревізія, натомість, достатньо детальна: козаки та посполиті у ній поділені на статті за майновим станом, чого не спостерігаємо в усіх переписах. У ревізії Гадяцького полку немає інформації про двори духовенства та окремо взагалі не виділяються міщани. Найгірша ситуація з переписом Стародубського полку: за приблизно той самий час не вдалося виявити повної ревізії. Є лише документація Новгородської сотні 1740 р., однак без вільних дворів та відомостей про духовенство [20]. У іншій відомості тієї ж сотні за той самий рік інформація про вільні двори зафіксована [21], проте, зрештою, серед могилянських студентів 1737–1738 рр. значився лише один посполитий зі згаданої території. Уривки стародубської ревізії 1743 р. так само містять відомості переважно про козаків, або винятково про посполитих (Новомиська сотня – лише посполиті, Шептаківська, Погарська – лише козаки) [31]. Та все ж можна твердити, що наявні в моєму розпорядженні переписи населення Гетьманщини назагал цілком достатні для проведення планованого виявлення, хоча й у найкращому стані відомості про чинну старшину, рядових козаків та посполитих. Справді незадовільну ситуацію з пошуком однофамільців студентів у стародубських матеріалах, а також чернігівських, нівелює той факт, що зі згаданих територій походило 3-4% київських вихованців. Зрештою, відсутність категорії «міщани» у ревізіях лише зобов'язує шукати батьків «академіків» серед посполитих, серед яких часто записували і міських громадян. Про заможне духовенство можна виявити інформацію у тій таки рубриці: якщо священнослужителі мали підсусідків то поряд з переліком останніх наводилися й імена ієреїв.

Отже, головне питання, на яке потрібно відповісти – чи дозволяє запис спудеїв із вказівкою прізвищевих назв знайти їхніх батьків, себто, чи була їхня ідентифікація у різних документах однаковою?

Відразу зазначу, що мені не вдалося відшукати жодного однофамільця студентів із посполитих 1737–1738 рр. серед простолюду Гетьманщини чи Слобожанщини. Майже подібною є ситуація з міщанами, щоправда, вона зумовлена також обмеженням інформації джерела. Річ у тім, що лівову частку міських громадян із Гетьманщини склали кияни, а ревізія згаданого полку, як зазначалося, не містить даних про них. За 1737 р. із 21-го малоросіянина та слобожанця з-поза Києва можна більш-менш вірогідно припустити, що кровними вузами був пов'язаний з майже однофамільцями лише один студент з Глухова – Никифор Віндовський, а також напевне встановлюються родичі його земляка Даниїла Полонського (навчався і наступного року). Щодо першого «студіоза», то за ревізією Ніжинського полку 1737 р. у рубриці «малогрунтові посполитие, которие могут, а которие за убожеством весьма не могут повинност отбуваты» зафіксована «удова Михайлиха Виндиха», а також Онисько Вінда та Яків Вінда; всі значаться такими, що можуть відбувати повинності. Опосередковано на не останню роль цієї фамілії у місті вказує той факт, що жоден зі згаданих її представників не був задіяний у акціях воєнного часу (погонщиками чи «в прикриття границ»). Усього ж малогрунтових у Глухові було 65 домовласників, з них 28 могли, а 37 – не могли відбувати повинності. Окрім цієї категорії посполитих (тут не зайве нагадати, що традиційно для Гетьманщини того часу міщан долучили до простолюду), значиться ще одна – «всма» убогих, що живуть в одних хатах при «огородах» та мають чи не мають волів і коней. Останніх налічувалося 336 господарів. Групу простолюду завершують «подусідки посполитие» – 41 господар [25, арк. 732–735 зв.]. Отож, з усього загалу некозацького міського населення Вінди перебували у першій тридцятці. Тим не менше, навряд чи їхній статус був аж таким значним – найшвидше у такому випадку прізвище не змінилося б взагалі.

На відміну від Віндовського, Даниїл Полонський належав до сім'ї «батьків міста», на що вказує хоча б незмінність його прізвища. У ревізії у рубриці п'яти міських обивателів «средние промыслом купеческим бавячиеса» – зафіксований Іван Полонский, не задіяний у акціях воєнного часу. Ієрархічно вище за цю п'ятірку піднялися лише два «можних» купці [25, арк. 732].

Із сімей 24-ох студентів-міщан, уродженців Гетьманщини та Слобожанщини з-поза меж Києва, які навчалися у 1738 р. і не зафіксовані у попередньому, вдалося віднайти лише одну: в «інфіміста» Івана Ризи з Переяслава у місті зафіксований домовласник-однофамілець, теж не

останній чоловік, Григорій Риза, що виконував обов'язок «дозорци індутних зборів» та мав власний шинок [27, арк. 37 зв.–38]. Натомість рідня його однополчанина, «граматика» Григорія Ручковського з Барішівки, встановлюється дуже гіпотетично, адже на той час носіїв такого назвиська там не згадано. Натомість, у кушнірському цеху значаться зовсім не багаті Кузьма Ручка і Семен Ручка, які мали по одному двору, але не мали коней, а також значно помітніша персона – городничий Петро Ручка [27, арк. 224 зв., 249]. У цьому випадку визначити батька Ручковського та його статус серед решти міщан не вдається.

Більшість міщан із Гетьманщини складала київські жителі. Ревізія київського полку 1737 р. не містить їх переліку. Однак я спробував відшукати потенційних родичів могилянських «студіозів» у іншому реєстрі міських громадян – присяжному списку 1742 р. [32, арк. 125–184 зв.]. Втім, і тут бачимо звичну для ревізій картину – відсоток виявлених однофамільців вельми незначний, і, як правило, стосується людей помітних.

По духовенству картина дещо ясніша, хоча й більшості батьків дітей священнослужителів Гетьманщини та Слобожанщини знайти не вдалося, окрім 10 осіб із 69 малоросіян та слобожанців у 1737 р. [22, арк. 38 зв., 166; 24, арк. 610; 26, арк. 3 Зв.; 27, арк. 38, 157 зв., 189 зв.–190, 202; 29, арк. 340.] та 22 чи 24 осіб із 138 у 1738 р. Детальніше зупинюся на розгляді численніших співпадінь з реєстру 1738 р. Отже, із 24 випадків у 9-ми маємо лише констатацію того, що у такому-то населеному пункті дійсно був парафіяльний священник, чий син навчався у Києві*. У 6-ти випадках інформація детальніша: серед могилянських «студіозів» напевне було 5 протопопських і одне чи то протопопське, чи намісницьке чадо. Ще про сімох «академіків» можемо твердити, детальніше проаналізувавши ревізії, що їхні батьки належали не до бідних категорій, бо мали шинки та/чи підсусідків, а то й (в одному випадку) – хутір**. Зрештою, у двох випадках можемо

* До цієї групи я долучив також студента Василя Чепельовського із села Каплинець Лубенського полку. Хоча у ревізії 1740 р. у згаданому населеному пункті вказаний лише піп Стефан [7, арк. 549], який, слід гадати, мав саме таке назвисько, зате у переписі 1745 р. зафіксовано два священники, з них один Андрій Чепельовський [24, арк. 585 зв.].

** До цієї групи я долучив також студента Максима Пестича із Лохвиці. Хоча у ревізії 1740 р. там згаданий лише за ім'ям піп Іоан [7, арк. 255 зв.], а у ревізії 1745 р. він зафіксований як Іван Пештич [24, арк. 683].

більш-менш припускати родинні зв'язки студентів: Феодора Ігнатовича з Білоцерківки Миргородського полку – із тамтешнім усупенським ієреєм Кириком Ігнатієвим, при церкві якого, до речі, також зафіксований шинок, а Григорія Романовського з Ромнів – із котримось з миколаївських настоятелів Іоаном чи Андрієм Романовичами [7, арк. 255 зв., 582зв.–583, 684зв.; 22, арк. 12зв.–13зв., 120, 166; 23, арк. 471; 24, арк. 585 зв.; 26, арк. 33зв., 177 зв., 182; 27, арк. 34, 38, 157 зв., 189 зв.–190, 202, 465, 512 зв.–513зв.; 29, арк. 340–340 зв., 362, 362 зв.].

Причина зовсім не масового виявлення батьків-однофамільців київських студентів з родин духовенства у полкових ревізіях – зокрема й у тому, що в останніх парохів інколи фіксувалися лише за іменами, а у частині переписів окремих населених пунктів вони не згадані взагалі. Варта уваги річ – не все духовенство, сини якого навчалися у Києві і яких вдалося виявити у полкових переписах, належали до помітніших ієрархічних щаблів, а саме, були протопопами та намісниками. Разом з тим, можемо прослідкувати спадкування назвись між поколіннями у їхній групі, що, своєю чергою, свідчить про початок складання постійних прізвищ серед частини білого духовенства. Вочевидь, така ситуація спостерігалася не лише на Лівобережжі, а й на іншій частині України. Так, приміром, є всі підстави припускати сімейні зв'язки могилянського «аналогіста» 1738 р. Петра Кардашевича з Меджибожа (Подільське воєводство) із зафіксованими в інвентарі Меджибзької волості 1717 р. Михайлом Кардашенком та Іваном Кардашенком («Wieliebny osciec Mychayło Kardaszenko, namiestnik międzybozki» при мурованій церкві, а також «Chałupa pod słomą Iwana Kardaszenka, ropowicza cerkwie turowanej»), які, за припущенням Миколи Крикуна, були батьком і сином, а також, що батько Михайла – меджибзький намісник Ігнатій Кардаш, згаданий під 1703 р. [6, с. 33–34].

Як можна припустити з окремих встановлених фактів, ситуація з пошуком батьків-міщан річпосполитських студентів нагадує описане вище виявлення сімей їхніх однокашників із Гетьманщини та Слобожанщини. Щоправда, ті матеріали, за якими я пробував віднайти хоча б декого з них, хронологічно значно віддаленіші, ніж малоросійські ревізії від двох спудейських реєстрів. Скажімо, міщанські родини Михайла Рашковського, Павла Ростовського, Марка Волковицького та Федора Туниковського з Меджибожа виявити в інвентарі Меджибзької волості 1717 р. не вдалося. Натомість однофамільці їх земляка Григорія Маковецького там значаться: «P. Stefan Makowiecki, burmistrz» (а отже й шляхтич), місцевий уродженець, мав 2 коней без волів, та «Fedko

Маковієцькі, kusznierz», так само місцевий «дідич» (уродженець), що платив чиншу 1 злотий 7,5 грош та 18 грош ставщизни і не мав ні коней, ні волів [6, с. 30–31]. Хто з цих двох домовласників доводився родичем могилянському спудеєві – доводиться лише гадати.

Пошук у полкових реєстрах батьків студентів із козацьких родин дозволив виявити частину однофамільців, однак усі випадки співпадіння назвиськ стосуються представників чинної старшини різного рівня, а також значкових, військових та бунчукових товаришів, за окремими вкрай поодинокими винятками дублювання прізвищевих назв у ієрархічно різних прошарках цього стану (не переобтяжуватиму текст обрахунками та переліком усіх прикладів – цьому буде присвячено окрему публікацію, що вже готується до друку). Якщо ж на урядницькій драбині місцерозташування було десь знизу, то прізвищева ідентифікація сина такого козака в академічному реєстрі могла дещо відрізнитися від батьківської, однак цілком упізнавано. Скажімо, можна припустити, що Пилип та Тимофій Россовські з Борисполя були синами тамтешнього курінного отамана Андрія Росохи («Росоха») [27, арк. 177].

Якщо коротко підсумувати результати пошуків у ревізіях осіб із прізвищевими назвами, під якими зареєстрували у списках 1737 та 1738 рр. вихованців у Києво-Могилянській академії, то доведеться констатувати, що така робота має сенс лише для виявлення в її стінах представників вищих щаблів соціальної ієрархії. Окремі винятки тут складають лише сини духовенства. Слід сказати, що такий висновок цілком очікуваний і зрозумілий з огляду на спосіб письмової фіксації «студіозів» та ідентифікації населення у ревізіях. У студентських відомостях або зберігалися родові прізвища (для тих, хто їх мав, себто головню для сильних світу), або ж прізвищева назва найчастіше творилася шляхом додавання до основи кінцівок -ський/-цький (із помітною перевагою) та -ич (див. таблицю [1, с. 38–39, № IX, с. 61–62, № X; 8, арк. 1–4 зв.; 9, арк. 1–19 зв.]). Так, серед вихідців із козацтва у 1737 р. подібним чином зафіксовано 89%, а у 1738 р. – 79% спудеїв. Для духовенства (включно з кількома дяками) прізвищева ідентифікація на -ський/-цький та -ич у 1737 р. становила 98%, а 1738 р. – 95%, для міщан (разом із купцями і ремісниками) ці показники склали по 95% (тут, на противагу іншим станам, трохи більше було закінчень на -ич – третина), а для посполитих – 97% і 95% відповідно. Якщо ж узагальнити по усіх групах, додавши незначний відсоток осіб, чия станова належність не вказана чи була інакшою (як от син капітана), то у 1737 р. прізвищеві назви із закінченням на -ський/-цький становили 68%, а на

Максим ЯРЕМЕНКО. Антропонімія вихованців Києво-Могилянської ...

-ич – 28% (тобто разом майже 96%), а у 1738 р. – 64% і 28% відповідно (загалом – 92%). При підрахунку зі зрозумілих причин поза увагою залишилися вихованці-представники річпосполитської шляхти.

Таблиця

Прізвищева назва на (осіб, відсотків)		-ський/- цький	-ич	інше	Разом
Стан, рік					
Козаки	1737	41 (66%)	14 (23%)	7 (11%)	62 (100%)
	1738	63 (59%)	21 (20%)	22 (21%)	106 (100%)
Духо- венство	1737	73 (68%)	32 (30%)	2 (2%)	107 (100%)
	1738	106 (65%)	50 (30%)	8 (5%)	164 (100%)
Міщани	1737	69 (61%)	38 (34%)	6 (5%)	113 (100%)
	1738	80 (61%)	44 (34%)	6 (5%)	130 (100%)
Посполиті	1737	58 (78%)	14 (19%)	2 (3%)	74 (100%)
	1738	57 (71%)	19 (24%)	4 (5%)	80 (100%)
Інше	1737	1 (50%)	1 (50%)	–	2 (100%)
	1738	2 (67%)	1 (33%)	–	3 (100%)

Подібний описаному спосіб ідентифікації студентів у реєстрах, коли прізвищева назва творилася шляхом додавання -ський/-цький чи -ич, не є київською особливістю того часу. Приміром, наприкінці функціонування закладу, у 1814 р., ситуація не змінилася: кінцівки -ський/-цький та -ич були головними при творенні прізвищевих назв для ідентифікації студентів у списках. Щоправда, за той час маємо дані лише про вихідців із родин священно- та церковнослужителів [2, с. 166–264, № XLVII].

Так само фіксувалися й вихованці решти «латинських училищ» підросійської України. Зокрема, майже 71% з-поміж усіх переяславських «студіозів» 1744 р. мали прізвиська/прізвища на -ський/-цький, а 23% – на -ич [4, с. 23-25]. Серед харківських «граматиків» 1760 р.,

переважно з родин духовенства, назвиська на -ський/-цький налічували 63%, на -ич – 14% (разом – 77%), а серед «інфімістів» зі світських родин – на -ський – 67% (на -ич відсутні) [37, арк. 10–12 зв., 17–17зв. «Школи» для підрахунку вибрані навання].

У полкових реєстрах та іншій подібній документації особа, починаючи від виборних козаків і закінчуючи посполитими, ідентифікувалася інакше. На найкраще вивченому реєстрі Війська Запорозького 1649 р. показано, що прізвищеві назви на -енко становили загалом 56% від зафіксованих, а в окремих полках сягали й 70%, натомість ідентифікація формантами зі -ський/-зький/-цький налічували лише 4,5% усіх іменувань у документі [14, с. 517–518]. По окремих полках ситуація могла відрізнитися. Так, у Київському «прізвища» у 60% випадків формувалися за допомогою кінцівки -енко, 1,3% – -ко. На -ський/-цький/-зький припадало лише 11%, 10% – на -ич/-ович. У 3% – назвиська закінчувалися на -ий, і у 15% – «прізвища» творилися від прізвиस्क найрізноманітнішого походження [3, с. 20–25].

Мої спостереження над ревізіями кінця 1730-х – початку 1740-х рр. показують, що на прізвищеві назви на -ський/-цький та -ович міг припадати ще менший відсоток, понад те – серед рядового козацтва, посполитих та переважної більшості міщанства вони були радше винятками. Так, у 1737 р. серед усього простолюду Переяслава (різного статусу посполитих, підсусідків різноманітних державців та «державских протекциянтов» (разом – понад 200 дворів) назвиська на -ський/-цький мали лише три особи – Вишневецький (можливо і його зять), Малишевський та ще один Вишневецький [27, арк. 29 зв.–36]. Та сама ревізія подає цілком знайомі завдяки дослідженням філологів приклади ідентифікації переяславських міщан. Приміром, у окремій групі – «міщане майстрату Переясловского по разним селам жиочие» – із трьох представників кравецького цеху двоє мали «прізвища» «Кравець» (третьою була «весма нищетная» вдова). Так само із трьох домовласників міського різницького цеху та трьох бондарського – по двоє були «Різниками» та «Бондарями» відповідно [27, арк. 28–29]. Аналогічну ситуацію показують переписи слобідських полків 1732 р. Скажімо, козацькі «прізвища» на -ський/-цький у них зустрічаються як виняток, а поодинокі випадки головно стосуються старшини [див., наприклад, серед козаків Котельви Охтирського полку: 34, арк. 810–833, 885–910].

Загалом, за влучними висновками дослідників, на українських теренах до XIX ст. сталого прізвища, яке б постійно ідентифікувало особу і передавалося від батька до сина, не існувало, окрім власне

у тих носіїв, що належали до соціальних верхів [18, с. 96–97]. Така ситуація характерна для усієї території ранньомодерної України. Так, на українських теренах Речі Посполитої простолюд упродовж життя міг фіксуватися щораз інакше: за батьком, за тестем, роботою тощо [див. прослідкування цього традиційного явища на прикладі однієї родини: 11, с. 152]. До появи сучасного прізвища, про яке обережно можна вести мову від 1830-х рр., спричинило державне нормування, яке у підросійській Україні почалося від 1826 р. Разом з тим, поряд із письмово зафіксованими сталими прізвищами на селі упродовж усього XIX ст., як і в XVII ст., паралельно продовжували існувати та активно вживатися інші (часом кілька) назвиськ тієї самої особи [17, с. 215–228; 19, с. 124–125]. Таким чином, відсутність постійних іменувань прізвищевого типу, а також різні способи ідентифікації осіб у студентських реєстрах та полкових переписах унеможливають пошук однофамільців у цих двох видах документації, якщо йдеться про рядових козаків, міщан, більшість духовенства, а також посполитих.

Отож, могилянським вихованцям в Академії давали нове «прізвище», окрім тих, хто його мав, що творилося, як правило, шляхом додавання до форманту кінцівки -ський/-цький чи -ович. Ця практика була звичною, поширеною у решті «латинських шкіл» і добре знаною тогочасним соціумом. Пишучи про рід Жученків/Жуковських, зокрема про його представника Якова, сина сорочинського сотника, Вадим Модзалевський зачитував документ, у якому згадано, що «Яков Петрович, по бытности его в Киевской академии в науках, переименован по привычке студентов Жуковским» [13, с. 64] (підкреслено мною – М.Я.). Про що ж свідчить саме такий спосіб формування назвиськ? На думку Володимира Маслійчука, який аналізував зміну прізвищевих назв слобідською старшиною, практика додавання до патронімічного форманту -ський/-цький чи обранні для себе іншого іменування з такою кінцівкою, свідчить про намагання тамтешніх сильних світу ушляхетнитись, «довести свій винятковий, «шляхетський» статус» [12, с. 31–36]. Чи можна припускати подібні спроби «облагородити» вихованців «латинських шкіл»? Гадаю, таке твердження було б некоректним (та й висновки Маслійчука до кінця непереконливі).

По-перше, слід пригадати, що просте додавання -ський/-цький не означає «класичного» творення шляхетського прізвища, адже вже із XVI ст. воно не просто маркувалося наявністю такої кінцівки: формування відбувалося за власницьким принципом шляхом додавання суфіксів -ськ/-цьк до назви населених пунктів (топоантропоніми). Понад те,

відтоді в окремих українських регіонах зникають відіменні патроніми (зокрема, на Волині), а там, де вони зберігалися як своєрідні рудименти (на Київщині), творення прізвищ за їх допомогою відбувалося через додавання до патроніму суфіксу -ович [38, с. 22–38].

По-друге, у Гетьманщині, як зазначалося вище, назвиська на -ський/-цький зустрічалися, хоча й рідко, серед простолюду, і, за спостереженням вчених, не обов'язково свідчили про статусність, а могли вказувати, наприклад, на місце походження їх носіїв: якщо ідентифікація творилася за допомогою згаданих кінцівок від назви населеного пункту, то у більшості випадків це маркувало місце походження носія прізвиська [14, с. 517–518; 18, с. 121, 146–147].

По-третє, достатньо поглянути на антропонімію тогочасної старшини, при чому – від найнижчого до найвищого рангу, аби переконатися, що прізвища еліти не конче мали суфікси -ськ/-цьк (Горленки, Ханенки, Берли, Кулябки, Солонини тощо), а отже – їх присутність/відсутність не обов'язково вказувала на статусність. Належність до верхівки, натомість, виявлялася у збереженні за родом одного сталого прізвища. Так, у XVIII ст. тенденція не змінювати родові йменування старшиною прослідковується навіть на Січі, місці, де людина, як правило, міняла прізвищеву частину ідентифікації [5, с. 20].

Зрештою, у Києво-Могилянській академії розуміли, що характерний для всіх вихованців, представників різних соціальних груп, спосіб ідентифікації у студентських реєстрах аж ніяк не міг вплинути на зріст статусу у становому соціумі. Ба більше – тогочасна освіта не нівелювала станові кордони і не ставила цього на меті (понадто між сильними світу та рядовим населенням), а сам факт студій, що його оприявнювала специфічна прізвищева назва, аж ніяк масово не відчиняв двері до високого положення, яке найперше залежало у XVIII ст. від місця у соціальній ієрархії батьків [див. про це детальніше також у моїх статтях: 40, с. 231–241; 42, с. 229–236].

Разом з тим, навчання в «училищах» безумовно було предметом гордощів. Свідчення про це дають як тогочасні прямі репліки, так і аналіз опосередкованих джерел [див. аналіз одного казусу: 39, с. 86–94]. Яскраву характеристику сприйняття «вчених» як людей гоноровитих (саме через їхні студії), подав Василь Григорович-Барський, описуючи свою київську науку та ставлення до неї батька:

«В сие же научение вступил я сам, кроме изволения отца моего, и кроме помощи домашняго учителя, отец бо мой был книжен точию в российском писании и в церковном пении, муж аще и бла-

Максим ЯРЕМЕНКО. Антропонімія вихованців Києво-Могилянської ...

говоееен, но нравом прост, видя в ученых излишнее прение, гордость, упрямство, славолюбие, зависть, и прочие обыкновенные их пороки, и мя, яко от наук им сия бывают, а не от самовольнаго произволения, тщался всячески воспятить мне намерение, но не возможе, помоществующей мне матери. Многожды же и после покушался развращать меня словесы своими и советовал оставити мало потребную сию науку, и в церковном упражнятися песнословии и чтении, но видя во мне некую к сему непреоборимую естественную склонность и охоту, прочее остави мя мирна» [15, с. 2].

Вочевидь, даючи студентам прізвищеві назви на -ський/-цький та -ич, професори мали на меті виділити вихованців з-посеред решти загалу, де широко практикувалася інша ідентифікація. На такому називанні частково відобразилася також специфіка навчання. Зокрема, у патронімічних прізвиських не була рідкістю латинізація форманта, як от у Стефана Яновського з Переяславщини. За ревізією цього полку 1737 р. у селі Стефана дійсно згаданий священник Іоан [27, Арк. 250зв.], проте, як бачимо, у Києві хлопця нарекли не «Іоановичем».

Підсумовуючи, ще раз наголошу, що в Київській академії вихованцям давалися специфічні прізвищеві назви, відмінні від батьківських. Спадкові прізвища, натомість, зберігалися у тих, для кого вони слугували не просто індивідуальною ідентифікацією, а й сигналізували про родову належність, що, своєю чергою, мала сповіщати оточенню про певне упізнаване місце у соціальному середовищі (виняток, як можна припустити, складали лише представники духовенства). Якщо студент мав батьків, які хоча й належали до упривілейованих обивателів, однак розміщувалися на нижніх щаблях ієрархічної драбини сильних світу, то в Академії його родове прізвище могли дещо підправити. Звідси, як видається, цілком оправданим буде припущення, що ті студенти, чиїх однофамільців у полкових реєстрах віднайти не вдалося, посідали нижні щаблі ієрархічної драбини. Детальний підрахунок і перших, і других допомагає з'ясувати «елітність» київських «латинських шкіл».

Джерела та література

1. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отделение II (1721–1795 гг.). – К., 1904. – Т. I (1721–1750 гг.). – Ч. 2. Приложения.

2. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отделение III (1796–1869 гг.). – К., 1913. – Т. IV (1813–1819 гг.).

НАУКОВІ ЗАПИСКИ. Т.19. КН. 1. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

3. *Бевзенко С.П.* Из спостережень над старокиївською антропонімією // Давньоруська ономастична спадщина в східно-слов'янських мовах. Збірник наукових праць. – К., 1996. – С. 20–25.
4. *В.Г. Ученики переяславських славяно-латинських шкіл в 1744 г. // Киевская Старина (далі – КС).* – 1888. – № 10. – С. 23–26.
5. *Гісцова Л.З.* Від упорядників // Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. – К., 2008. – Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року. – С. 5–29.
6. Інвентар Меджибізької волості 1717 року / Упорядн. М. Крикун. – Львів, 2009.
7. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1. – Спр. 54333.
8. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 2937.
9. ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 172.
10. *Клименко П.* Компути та ревізії XVIII століття // Український археографічний збірник. – 1930. – Т. 3. – С. 57–241.
11. *Любченко В.* До селянської генеалогії Поділля: можливості дослідження, джерела та їх інтерпретація // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали I генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. – К., 1996. – С. 150–153.
12. *Маслійчук В.* «Шляхетскість» слобідсько-українських козацьких старшин другої половини XVII–XVIII ст. (Ономастика, геральдика, «генеалогія») // Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Х., 2007. – С. 27–41.
13. *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – К., 1910. – Т. 2 (Е–К).
14. *Остаи Р.І.* До походження прізвищевих назв Реєстру (спроба етимологічного словника) // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С. 517–567.
15. Пешеходца Василия Григоровича-Барского-Плаки-Албова, уроженца киевского, монаха антиохийского, путешествие к святым местам в Европе, Азии и Африке находящимся, предприятие в 1723, и оконченное в 1747 году, им самим писанное. Изданное третьим тиснением. – СПб., 1793. – Ч. I–II.
16. *Попельницька О.* Історична топографія київського Подолу XVII – початку XIX ст. – К., 2003.
17. *Сумцов Н. Ф.* Малорусские фамильные прозвания // КС. – 1885. – № 2. – С. 215–228.
18. *Худаиш М.Л.* З історії української антропонімії. – К., 1977.
19. *Худаиш М.Л.* К вопросу о возникновении украинских фамилий // Антропонимика. – М., 1970. – С. 121–125.

20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 7967.

21. ЦДАК України. Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 8015.

22. ЦДАК України. Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19317.

23. ЦДАК України. Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19320.

24. ЦДАК України. Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19333.

25. ЦДАК України. Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19371.

26. ЦДАК України. Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19373.

27. ЦДАК України. Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19374.

28. ЦДАК України. Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19377.

29. ЦДАК України. Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19379.

30. ЦДАК України. Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19678.

31. ЦДАК України. Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 20052.

32. ЦДАК України. Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 860.

33. ЦДАК України. Ф. 380. – Оп. 2. – Спр. 7.

34. ЦДАК України. Ф. 1721. – Оп. 1. – Спр. 224.

35. ЦДАК України. Ф. 1722. – Оп. 1. – Спр. 57.

36. ЦДАК України. Ф. 1725. – Оп. – Спр. 22.

37. ЦДАК України. Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 2104.

38. *Яковенко Н.Н., Боряк Г.В.* Родовая антропонимия Правобережной Украины как отражение социальной структуры общества (по актам конца XIV–XVI в.) // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1987. – Т. XIX. – С. 22–38.

39. *Яременко М.В.* Горе з розуму, або Про могилянську навченість як підставу для гонору // Київська Академія. – 2007. – Вип. 4. – С. 86–94.

40. *Яременко М.В.* “До мене-де нікто не имєть власти, кромь ясневєлможного”: самоідентифікація могилянського студента крізь призму конфлікту 1752 р. // Соціум. Альманах соціальної історії (далі – Соціум). – 2007. – Вип. 7. – С. 231–241.

41. *Яременко М.В.* Київські студенти 1738 року: спроба колективної фотографії // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 2008. – Т. ССLVI: Праці історично-філософської секції. – С. 191–215.

42. *Яременко М.В.* Навчатися чи не навчатися? До питання про «освітні стратегії» посполитих Гетьманщини у XVIII ст. та пов’язану з ними соціально мобільність // Соціум. – 2008. – Вип. 8. – С. 229–236.

Максим Яременко (Київ, Україна) Антропонімія вихованців Києво-Могилянської академії XVIII ст. (про інформативні можливості студентських реєстрів)

Повідомлення присвячене аналізу формування прізвищевої частини ідентифікації студентів Києво-Могилянської академії у XVIII ст. та можли-

НАУКОВІ ЗАПИСКИ. Т.19. КН. 1. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

вості встановлення за її допомогою місця батьків вихованців на соціальній ієрархічній драбині.

Ключові слова: Гетьманщина, Слобожанщина, Києво-Могилянська академія, студенти, соціальні стани, антропонімія, прізвище/прізвищева назва

Максим Яременко (Київ, Україна) Антропонимия воспитанников Киево-Могилянской академии XVIII в. (об информативных возможностях студенческих реестров)

Сообщение посвящено анализу формирования фамильной части идентификации студентов Киево-Могилянской академии в XVIII в. и возможности определения с ее помощью места родителей воспитанников на социальной иерархической лестнице.

Ключевые слова: Гетманщина, Слобожанщина, Киево-Могилянская академия, студенты, сословия, антропонимия, фамилия/фамильное прозвище

Maksym Yaremenko (Kyiv, Ukraine) Anthroponymy of Kyiv-Mohyla Academy students in the 18th century (on alumni's registers informative potentiality)

The report is devoted to the analysis of making of Kyiv-Mohyla Academy student's surmane/nickname in the Eighteen century and the possibility to determine student's parents position on a social hierarchical ladder by means of names.

Key words: Hetmanate, Slobidska Ukraine, Kyiv-Mohyla Academy, students, social ranks, anthroponymy, surmane/nickname

Людмила ПОСОХОВА
(Харків, Україна)

**Європейський досвід
у навчальних практиках
православних колегіумів
України XVIII ст.:
джерелознавчий аспект**

Нова локальна історія сьогодні все більше набирає популярності у середовищі істориків країн пострадянського простору. За останні десятиліття дослідники сприйняли чимало корисних пізнавальних процедур з досвіду західної історіографії. Особливо цінним уявляється опанування українськими істориками й застосування у дослідженнях міждисциплінарних методологічних підходів і дослідницького інструментарію, які відкривають додаткові можливості ведення наукових пошуків із використанням набору методів соціально-гуманітарних дисциплін. Хоча дискусії навколо предмету локальної історії тривають, можна казати про те, що локальна історія, передбачає дослідження не тільки території, «історії місця», але й історії певних співтовариств, сукупностей людей і соціокультурного контексту їх діяльності. Відхід від метанаративу стає можливим через дослідження культурного різноманіття, в тому числі й через дослідження історії міжкультурних зв'язків на рівні локальних співтовариств. «Нова історична наука», як західна, так й віднедавна вітчизняна, все частіше звертається до вивчення історії регіонів, у яких присутні яскраві риси культурного різноманіття. Зацікавлення істориків привертають різні аспекти історії багатопланових культурних смуг, феноменів «культури розмаїття». Досліджуючи подібні проблеми можна досягти перенесення акценту з лінійного історичного метанаративу на локальні соціокультурні середовища. Нова локальна історія у якості об'єкту також нерідко обирає смуги (локуси) активного культурного обміну і контактів. За думкою ряду істориків важливим принципом нової локальної історії, який відрізняє її від традиційного підходу до вивчення місцевої історії є те, що «нова локальна історія сама встановлює об'єкт свого вивчення, він не заданий їй заздалегідь територіальними рамками» [15, с. 26].

Отже, організація досліджень нової локальної історії одразу засновується на певних методологічних принципах. Методологічні підходи, які сьогодні застосовують у межах «нової культурної історії» формулюють виклики й до локальної історії. Постановка дослідницьких завдань передбачає залучення теоретичних досягнень ряду гуманітарних і соціальних наук, междисциплінарних запозичень, концепцій і технологій, які застосовують історики науки, методів соціальної і культурної історії, історії повсякденності, компаративістики, просопографічних методів. Такі завдання з необхідністю вимагають розширення джерельного комплексу, застосування до нього арсеналу названих методів з метою «нового прочитання», «нового погляду», вилучення прихованої інформації.

Цікавим об'єктом дослідження локальної історії можуть стати православні колегіуми України кінця XVII–XVIII ст. (Новгород-Сіверський, Чернігівський, Харківський і Переяславський). Вже сама дефініція «православний колегіум» одразу налаштовує дослідника на необхідність врахування суперечливого характеру цієї освітянської моделі, оскільки в ній присутнє нагромадження змістів, зафіксований синтез зіткнення культурних традицій Західної і Східної Європи. Православні колегіуми України, які виникли на перехресті культур, традицій (культурно-освітніх та церковно-історичних), епох, вмістили в собі глобальні проблеми «короткого XVIII століття». Вони значною мірою створювалися під впливом традицій католицьких (єзуїтських) колегіумів (і університетів) Речі Посполитої, представляючи у цьому сенсі південно-західний вектор руху університету в Східній Європі. Генетичний зв'язок з єзуїтськими колегіумами знайшов втілення у всіх елементах організації та змісту навчання й виховання. Латино-польська університетська традиція, переплавлена у тиглі православних колегіумів, адаптована та видозмінена, впливала на утворення й формувала своєрідне локальне соціокультурне середовище.

Отже, погляд на православні колегіуми України XVIII ст. як унікальні локальні співтовариства надає можливості формулювати нові дослідницькі завдання, які ще на ставилися вітчизняною історіографією. Чи можливо простежити реакцію цих локальних співтовариств на західноєвропейські освітні впливи? Чи можливо виявити шляхи залучення європейського досвіду, як безпосередні, так й опосередковані? Одночасно виникає питання щодо можливості поставити названі дослідницькі завдання до комплексу джерел, який зазвичай використовували задля позначення основних параметрів навчально-виховного процесу, чисель-

ності викладачів і учнів колегіумів, головних віх історії цих закладів, тобто «зовнішньої» історії цих навчальних структур?

Уважаємо, що застосування при аналізі комплексу джерел з історії православних колегіумів досвіду, накопиченого в межах перш за все історії повсякденності та компаративістики, й погляд на навчальні заклади як осередки утворення і існування локальних співтовариств, надасть новий імпульс до вивчення історії освіти і культури в Україні в цілому. Існують всі підстави стверджувати, що дослідження зовнішньої історії навчальних і культурних осередків в Україні, які проводилися традиційними усталеними методами роботи з історичними джерелами, вичерпали свій потенціал й давно зайшли у глухий кут.

Можна навести декілька прикладів, які підкреслюють, що дослідження джерел з метою реконструкції повсякденних навчальних практик таких закладів, цілком назріли. Так, в українській та російській історіографії, при дослідженні текстів різного спрямування, створених у провінції у XVIII ст., надзвичайно рідко вказувалося на зв'язок між науковими, історичними уявленнями, світоглядними орієнтирами, методами роботи їх авторів та тими навчальними закладами, де вони отримали освіту, викладали, а потім підтримували контакти з колегами-викладачами протягом усього життя (листувалися, зустрічалися, радилися). При аналізі підручників з історії, які з'явилися у XVIII ст., історіографи зазвичай не називають (й не виявляють) навчальні заклади, які використовували ці книги у процесі викладання [21, с. 212]. Подібне спостерігається у галузі дослідження перекладацької діяльності, історії книги. Саме тому, в історіографії, як начебто зовсім окремі світи, які не мали точок зіткнення, існують навчальні заклади й здобутки окремих осіб на культурно-освітній ниві. Вважаємо, що ці «світи» перетиналися на рівні локальної культури, й науковим завданням виступає встановлення параметрів, рис, особливостей повсякденної локальної культури.

Обираючи конкретний об'єкт дослідження даної розвідки зі спектру різних аспектів навчальної повсякденності православних колегіумів України XVIII ст., варто враховувати зазначений вище інтерес нової локальної історії до смуг культурних нашарувань, взаємодії, культурної дифузії. Отже, зосередимося на виявленні джерел, які допоможуть реконструювати міру втілення європейського досвіду в навчальні практики православних колегіумів України. При чому, маємо на увазі встановлення не стільки змістовної складової курсів, яка увібрала теоретичні настанови, ідеї, постулати з попередніх (як правило рукописних) курсів, підручників, а перш за все використання навчальних посібників,

прийнятих у західноєвропейських університетах, окремих наукових праць європейських вчених викладачами і студентами православних колегіумів при викладанні/вивченні різних дисциплін.

Слід підкреслити, що дослідження навчальних повсякденних практик допоможе розв'язати й одне з «ключових» питань традиційної історіографії, на яке так й не дали переконливої відповіді дослідники попереднього часу. Маємо на увазі визначення місця православних колегіумів в «системі освіти» України XVIII ст. Подібні пошуки були розпочаті істориками радянської доби, й якщо звернутися до праць та довідників, виданих у той час, можна розгубитися в оцінках, які там зустрічаються. При тому, що більшість дослідників називали колегіуми України XVIII ст. «вищими навчальними закладами» [9, с. 83; 20, с. 58; 2, с. 92; 44, с. 9], поряд з цим нерідко можна зустріти визначення «середній навчальний заклад» [35, с. 203-204], «заклад підвищеного типу» [16, с. 86]. В історичній літературі одночасно співіснували такі характеристики колегіумів, як «церковний становий заклад» та «всестановий навчальний заклад». На рубежі XX та XXI ст. автори робіт нерідко, як і в попередній час, продовжували широко користуватися дефініціями як «вищий» [14, с. 135], так і «середній» навчальний заклад по відношенню до православних колегіумів України XVIII ст. [30, с. 78-80; 17, с. 138]. При застосуванні дослідниками таких визначень, нерідко без зазначення критеріїв, які лежать в основі їхніх міркувань, достатньо важко визначити місце православних колегіумів у процесах, які відбувалися в освіті та культурі України як на локальному, так й загальноєвропейському рівні наприкінці XVII – на початку XIX ст. На нашу думку, такі суперечливі твердження є відбитком дослідження «зовнішніх» ознак моделі православного колегіуму XVIII ст. Джерела, на які спиралися такі розвідки, фіксували ті чи інші формалізовані показники, що відбилися у загальноімперських актових матеріалах, й характеризували «загальні» риси духовних шкіл імперії. У той же час соціокультурні процеси, які відбувалися на повсякденному рівні, залишалися поза увагою. Втім, існують джерела, які дозволяють розпочати нові розвідки. Особливе значення для джерелознавчих розвідок такого типу мають справочинні та особові джерела, художні й наукові твори.

Охарактеризуємо стан збереженості цих видів джерел з історії православних колегіумів України XVIII ст. Документи відклалися у декількох архівосховищах України та Росії. Велика їх кількість зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві.

Джерела з історії православних колегіумів, які знаходяться в цьому архіві не тільки чисельні, вони різноманітні за видовими ознаками й насиченістю інформацією. Більше десятка фондів Центрального державного історичного архіву України в Києві¹ містять джерела з історії колегіумів України XVIII ст. На жаль, фонди духовних семінарій і консисторій в центральних та обласних архівах України зазнали чималих втрат (особливо в період Другої світової війни)².

Значний комплекс документів з історії духовних шкіл України відклався у Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі, у фондах «Канцелярія Синоду» (ф. 796), «Учбовий комітет при Синоді» (ф. 802), «Рукописи Синоду» (ф. 834) та деяких інших. Цінність цих фондів полягає як у великій кількості одиниць зберігання, так й у різноманітності матеріалів. Особливо важливо те, що більшість документів, представлених в синодальних фондах, взагалі не збереглися на місцевому рівні – в архівах консисторій та семінарій. Окремі документи відклалися також у фонді «Духовне відомство» (ф. 18) Російського державного архіву давніх актів.

¹ При цьому, тільки в одному випадку фондоутворювачем виступає сам колегіум (Ф. 1973 – Харківський колегіум); всі інші представляють собою фонди духовних правлінь (консисторій) або монастирів (Ф. 133 – Чернігівський Борисоглібський чоловічий монастир; Ф. 961 – Переяславське духовне правління; Ф. 990 – Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія; Ф. 2007 – Харківське духовне правління; Ф. 2009 – Белгородська духовна консисторія; Ф. 2011 – Чернігівська духовна консисторія; Ф. 2012 – Слобідсько-Українська духовна консисторія; Ф. 2014 – Харківський Покровський училищний монастир та ін.). Окремі документи, у яких відбиваються повсякденні практики колегіумівців, збереглися у фондах місцевої адміністрації (Ф. 1709 – Харківське намісницьке правління, Ф. 1710 – Слобідсько-Українська губернська канцелярія).

² Скажімо, фонд Чернігівської духовної семінарії (ф. 682) у Державному архіві Чернігівської області нараховує всього 60 одиниць зберігання, а у фонді Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії (ф. 990) Центрального державного історичного архіву України в м. Києві міститься всього декілька десятків справ, що стосуються Переяславського колегіуму (пізніше семінарії). Деякі з фондів суттєво постраждали у ході так званої «науково-технічної обробки» за радянської доби. Наприклад, по фонду Харківської духовної консисторії (ф. 40) Державного архіву Харківської області у 1949–1963 рр. було знищено 48339 справ і 178 кг неописаного розсипу [28, с. 81].

Підкреслимо, що джерела названих фондів загальноімперських установ представляють собою як актові, так й різноманітні справочинні джерела, окрім того, зустрічаються й джерела особового походження.

Враховуючи завдання дослідження, неабияке значення мало опрацювання фондів та колекцій рукописних відділів бібліотек України і Росії³.

До цих фондів, окрім справочинної документації колегіумів і духовних консисторій, потрапило чимало джерел особового характеру (епістолярії, нотатки, чернетки лекцій та проповідей викладачів колегіумів, конспектів лекцій, записних книжечок учнів колегіумів тощо). Ці пам'ятки зберігалися у приватних архівах, збиралися колекціонерами, а також науковцями у ході археографічної роботи. Пізніше вони потрапляли до колекцій різних установ, музейних зібрань тощо. Дослідження даної теми значно ускладнюється необхідністю виявлення цих джерел, розпорошених по десятках подібних колекцій (які зазвичай не анотовані, або ж такі анотації надто загальні).

Досліджуючи опанування і застосування православними колегіумами України європейського університетського досвіду, необхідно розуміти й більш загальний контекст, на тлі якого розгорталися такі культурні стосунки. Слід враховувати, що цей досвід сприймався як через безпосередні контакти (навчання колегіумців у європейських університетах, запрошення іноземних викладачів до колегіумів), так й опосередковано, через залучення посібників і праць європейських вчених у до навчального процесу. Спираючись на спеціальні дослідження, історики наголошують на достатньо широкому знайомстві вихідців з українських земель з багатьма знаними університетами Західної Європи. Українські студенти навчалися у Болонському університеті вже у XV столітті, в Падуанському за період з XIV по XVIII ст. їх навчалося близько п'ятисот, вони відвідували заняття у Віттенбергському, Гейдельбергському, Кенігсбергському, Лейпцигському, Йенському, Кельнському, Ростокському університетах [18, с. 32-37, 136-149, 156]. Встановлення повного списку студентів, вихідців з Російської імперії,

³ Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; Російської державної бібліотеки (м. Москва), Державного історичного музею Російської Федерації (м. Москва); Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург).

які навчалися у німецьких університетах, розпочато дослідниками, зокрема А.Ю. Андрєєвим, на підставі тотального вивчення матрикулярних записів цих університетів [1]. Як виявилось, імена багатьох цих осіб пов'язані із православними колегіумами – Київським, Новгород-Сіверським, Чернігівським, Харківським, Переяславським. Чимало з них навчалися й у визнаних єзуїтських навчальних закладах Речі Посполитої. Так, у Львівській академії навчався засновник Переяславського колегіуму Арсеній Берло, ректор Харківського колегіуму Митрофан Слотвинський, префекти Чернігівського колегіуму Софроній Зиминський, Фадей Кокуйлович. Встановлення списків студентів цих закладів ще попереду.

Під час «освітніх мандрівок» вихідці з українських земель іноді проходили увесь курс у європейських університетах, але частіше слухали окремі дисципліни. Повертаючись до України, ці студенти нерідко ставали викладачами православних колегіумів. Так, в одному з проєктів заснування університету в Україні (1766 р.), описуються такі подорожі, під час яких «природної гостроти люди, які пізнали класи у малоросійських академіях, які іноді нужденні та злиденні, вояжі та мандри до Німеччини та Італії й далі здійснюють, й звідти повертаються насправді вченими» [31, арк. 6]. Окрім приватних освітніх поїздок, з самого заснування колегіумів й протягом XVIII ст., кращих студентів спеціально направляли до німецьких університетів для «приготування до викладацької посади», або, як нерідко зазначали у документах, щоб «насититися досконалістю наук». Досліджуючи біографії таких студентів та викладачів, їх академічну кар'єру, а також новації, які з'являлися у викладацькій практиці колегіумів України, можна фіксувати та вивчати впливи навчальних та наукових досягнень європейських вчених. Хоча у центрі уваги істориків при вивченні подібних контактів зазвичай знаходиться Києво-Могилянська академія, не менш важливо розглядати такі процеси й на провінційному, колегіумському рівні.

Звіти єпископів, подорожні, декілька різновидів фінансової документації (розписки про отримання грошей на подорож і т.д.) – ці справочинні матеріали, допомагають виявити факти навчання колегіумців у європейських університетах. Так, вже у 1727 р. з Харківського колегіуму до Німеччини був направлений Кирило Флоринський [32, арк. 1], який, після повернення викладав у колегіумі, став префектом, й чимало попрацював задля «засвоєння наук» у закладі. Практика направлення студентів колегіумів до Німеччини не припинялася протягом всього XVIII ст. Втім, слід враховувати, що деякі особи слухали окремі курси

в університетах, подорожуючи Європою, перебуваючи там у ділових поїздах. Так, добре відомо, що видатний український філософ Григорій Сковорода, який викладав у Переяславському і Харківському колегіумах, слухав лекції у європейських університетах. Важливо відмітити, що у документах зафіксовані й імена викладачів, які запрошувалися з Європи (Німеччини та Франції) для викладання мови (магістр Готфрід Юнгіус [19, с. 41], Фадей Аммон [43, арк. 1], Франц Больє [37, арк. 25] та ін.). Відомо, що перші з них прибули наприкінці 1730-х років.

Звіти єпископів до Синоду першої половини XVIII ст. більше за інші джерела цього часу містять інформацію про чисельність викладачів (з короткими біографічними відомостями) та навчальні дисципліни [41]. З 1740-х рр. був вироблений усталений формуляр, за яким почали збирати відомості про викладачів та учнів духовних шкіл. Звіт мав включати такі характеристики викладача, як вік, національність, станове походження, освіта (де й коли викладач здобув освіту) та діяльність після навчання. Особливо докладними відомості звітів стають у другій половині XVIII ст. З 1790-х рр. відомості надсилалися в Синод щорічно, тому звітів єпископів щодо стану справ у православних колегіумах України накопичилося чимало [24].

При всіх складнощах з виявленням біографічних даних, вважаємо можливим застосування просопографічних методів у вивченні цих локальних співтовариств. Складання бази біографічних даних викладачів православних колегіумів надасть можливість вибудувати узагальнюючий образ викладача. Сучасні засоби формалізації інформації дозволяють обробити звіти за допомогою статистичних та кліометричних методів. Наявність чіткого формуляру дозволяє застосувати й комплексні методики, які вже розроблені для аналізу масових джерел. Такі дослідницькі методики дозволять заповнити прогалину наукової історичної літератури щодо творця/діяча місцевої локальної культури, подолати ті вільні необґрунтовані оцінки, які нерідко надаються істориками на підставі окремих даних, які важко аналізувати самі по собі.

Порівняно з групою справочинної документації, джерел особового походження, які відносяться до XVIII ст., зовсім небагато, отже, кожне з них викликає особливий інтерес. Так, продовжуючи сюжет із європейськими практиками освіти викладачів православних колегіумів, можна навести спогади професора Харківського університету Іллі Тимківського. Згадуючи своє навчання у Переяславському колегіумі та Києво-Могилянській академії він писав, що студенти зростали серед людей, які навчалися у Кенігсберзі, Лейпцизі, Лейдені, Геттінгені, Ок-

сфорді та Единбурзі [36, с. 30]. Це зауваження фіксує, що дослідження особових джерел має доповнити наші уявлення про колегіумський локус, складовою якого у багатьох мемуарах називається європейська університетська вченість.

Оскільки традиційно дослідження навчального процесу в православних колегіумах здійснювалося істориками на підставі інструкцій для викладачів (які розроблялися місцевими архієреями), було важко встановити реальні навчальні практики, які там утворилися, їх зміни. Таких інструкцій небагато, вони мали доволі загальний характер, й склалися тільки для ординарних дисциплін. Хоча викладання у колегіумах в цілому орієнтувалося на зразок Києво-Могилянської академії, існували й відмінності, які зумовлювалися наявними кадровими, матеріальними і іншими ресурсами цих закладів. Сьогодні, коли відбувається переосмислення освітянських надбань Києво-Могилянської академії (чому вже присвячено не одне дисертаційне дослідження), зрозуміло, що вивчення змісту та характеру викладання в інших навчальних закладах України перебуває на початковій стадії. Допомогти у цій справі може дослідження декількох різновидів діловодної документації, перш за все поточних звітів викладачів про порядок викладання навчальних дисциплін, які склалися ними регулярно, декілька разів на рік. При тому, що така документація збереглася фрагментарно, вона дає змогу відстежити навчальні посібники, які використовували для викладання, обсяги навчального матеріалу, зміну посібників, що відбувалася протягом часу. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у окремих звітах єпископів до Синоду можна також віднайти описання процесу викладання, із зазначенням посібників з кожної дисципліни. У цей час до Синоду іноді відправляли навіть «конспекти та твори викладачів» з курсу, який вони викладали, з інформацією про рекомендовані посібники для студентів [25].

Особливий акцент при дослідженні поточних звітів викладачів православних колегіумів про хід викладання, на нашу думку, має робитися на визначенні кола навчальної літератури, яку вивчали у колегіумах. Звернення до результатів подібних досліджень щодо європейських університетів, дає можливість застосувати компаративістські підходи до дослідження цих близьких за змістом явищ культурного життя. Звіти викладачів дають можливість прослідкувати коли й у якій мірі найбільш популярні європейські підручники почали використовувати й у колегіумах. Справочинна документація щодо перших же років існування православних колегіумів, свідчить, що у них був наявним по-

тужний масив лексиконів та граматик з різних мов. Латину у колегіумах вивчали за широковідомою у Європі граматикою Емануїла Альвара, а також (пізніше) граматикою німецького автора Геснера. Подібні збіги із європейською практикою спостерігаємо й при дослідженні граматик з грецької, єврейської, польської, французької мов. Слід відзначити, що у більшості духовних шкіл Російської імперії «нові мови» почали викладатися лише наприкінці XVIII ст., в той час як у колегіумах ця практика була розпочата ще у 1730-ті рр. Лексикони та граматики привозилися студентами колегіумів з «освітніх мандрівок» до європейських університетів й дарувалися колегіумським бібліотекам.

Зрозуміло, що на вибір навчальних посібників викладачами колегіумів впливала обізнаність у першу чергу із досвідом єзуїтської освіти. Польські підручники пітики, риторики та філософії, популярні і в європейських університетах, завоювали прихильників також у аудиторіях православних колегіумів. Деякі дослідники XIX – початку XX ст. надавали таким фактам навчальних контактів тільки негативну оцінку. Так, стосовно Києво-Могилянської академії, С.В. Рождественський писав, що викладання пітики і риторики в ній у першій половині XVIII ст. «рабські наслідувало єзуїтські підручники» [29, с. 44]. Втім, вже у той час історики підкреслювали, що деякими з цих посібників користувалася «вся Західна Європа» [3, с. 112]. Скажімо, це відноситься до загальноновизнаного підручника іспанського єзуїта С. Суареса, ряду польських пітик та риторик (Масена, Понтана, Скалігера), які також широко використовували в колегіумах.

Звіти викладачів свідчать й про те, що з другої половини XVIII ст. на навчальні практики колегіумів все більше впливала німецька університетська культура. Особливо наочно це простежується на прикладі викладання курсу філософії у православних колегіумах за працями німецького філософа Ф. Баумейстера⁴. Інструкції викладачам колегіу-

⁴ В основу філософського курсу Ф. Баумейстера була покладена лейбнице-вольф'янська система. Ця система приваблювала раціоналізмом, тісним зв'язком з природничими науками, математикою, а також тим, що не вступала у протиріччя з догматами церкви. Це надавало можливість застосувати її у навчальній практиці православних колегіумів. Ця філософська система превалювала у німецьких протестантських університетах, перш за все в університеті Галле (у якому розкрився талант Х. Вольфа), Марбурзькому університеті та інших. Вольф'янська філософія відкривала шлях для втілення «гумбольдтівських» принципів вільного

мів та їх звіти про хід навчання свідчать про те, що фізику студентам викладали за працями Туміггія та Вінклера (учнів Вольфа). Так, в інструкціях Самуїла Миславського про зміст курсу філософії в Києво-Могилянській академії (1763 р.) та Харківському колегіумі (1769 р.), студентам рекомендувалося вивчати фізику за працями Туміггія або Вінклера, «учнів Вольфа, а не інших авторів, оскільки основи інших не відповідають вольф'янським» [Дит. за: 13, с. 64]. Велика кількість праць Ф. Баумейстера та Х. Вольфа знаходилися у бібліотеках колегіумів. Самуїл Миславський у рекомендаціях викладачам колегіумів неодноразово підкреслював, щоб вони при підготовці занять зверталися не тільки до «своїх авторів», але й авторів французьких та німецьких, наприклад, Мосгейма. Зазначимо, що при вивченні філософії у колегіумах користувалися й працями Йоганна Готліба та Гейнекція.

Серед справочинної документації колегіумів збереглися нотатки про книги, які видавалися викладачам та студентам перш за все для підготовки до лекцій та занять, а також для читання у вільні вакаційні години та дні. Ці нотатки робилися наприкінці каталогів колегіумських бібліотек. Такі записи зроблені у каталозі бібліотеки Харківського колегіуму 1753 р. [6, арк. 50-109]. Втім, як свідчить інша справочинна документація, студентам і викладачам видавалося набагато більше книг, ніж фіксувалося у каталозі. Інформація про видані (або повернуті/не повернуті вчасно) книги розпорошена серед справочинної документації. Непересічна цінність таких нотаток у тому, що вони демонструють проникнення університетської культури на рівень повсякденного життя, повсякденних занять колегіумців. Так, наприклад, важливою рисою академічної практики, яка склалася у колегіумах було те, що студенти, які відправлялися «на кондиції» (вчителювання до родин місцевих поміщиків), повинні були обов'язково брати з собою підручники з філософії та богослов'я задля продовження власної освіти. Рапорти ректорів колегіумів свідчать про те, що студентів класу богослов'я та філософії відпускали не більше, ніж на один рік, й з підручниками філософії та богослов'я [38, арк. 1]. Справочинна документація колегіумів дає змогу представити як це правило виконувалося на практиці. Один з реєстрів книг, які забрав із собою студент філософії П. Крижанівський у 1773 р. [39, арк. 1] свідчить, що він узяв підручники граматики (французької,

дослідження та вільного викладання. Саме у цих університетах відроджується вивчення античної спадщини, відбувається перехід від викладання латинською мовою на німецьку.

німецької, латини), арифметики, геометрії, кілька праць античних авторів (Вергілій, Цицерон, Корнелій, Целлярій), історичну працю Боссюе «Роздуми про всесвітню історію»⁵. Для уявлення кола літератури, яку вивчали студенти колегіумів, необхідно звернення до різних видів справочинної документації, які, на перший погляд, не розкривають навчальних аспектів. Так, у скарзі до колегіумської канцелярії студента богослов'я І. Прокоповича на І. Леонтовича (1770 р.) зазначається, що останній узяв, серед інших, три томи історії Вольтера (французькою мовою) [40, арк. 1]. Як відомо, ці праці Вольтера були популярними у вивченні історії й у європейських університетах.

Неабияку допомогу у відтворенні локальної культури може надати звернення до історії літератури та літературознавства. У творах (нерідко автобіографічного характеру) таких письменників як Г.Ф. Квітка-Основ'яненко, В. Наріжний та інших (випускників колегіумів), містяться справжні «картини-замальовки» локального середовища, безпосередньо пов'язаного із колегіумами. Літературні твори надають можливість побачити певні соціальні і культурні процеси у місцевому суспільстві, в тому числі озброєння з елементами європейської освіти. З вуст деяких персонажів цих творів (які для нас стають безцінними джерелами локальної історії), іноді надаються відповіді на потенційні питання локальної історії. Наведемо епізод з роману Г.Ф. Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський». Панич-учень, якого навчав студент колегіуму на кондиціях, розмалював книжки, які студіював сам студент. Це була логіка Ф. Баумейстера та риторика М. Ломоносова [12, с. 50].

Важливим джерелом для вивчення навчальних практик колегіумів виступають реєстри бібліотек православних колегіумів. Таких каталогів збереглося декілька [23], й деякі з них досліджувалися істориками [10, с. 121-124; 10, с. 364-372]. Три каталоги бібліотеки Харківського колегіуму (1753 р., 1769 р. та поч. XIX ст.) [6; 42; 27], дають можливість прослідкувати динаміку поповнення книжкового зібрання. Втім, важливо розуміти, що дослідження бібліотечного зібрання не може відтворити картину навчальної повсякденності закладу. До бібліотек потрапляли рідкісні видання, справжні раритети (наприклад, палеотипи). Можна назвати чимало книжок, якими могли зацікавитися (й брали їх читати) викладачі чи учні, але вивчення яких не «вписувалося» у навчальні

⁵ Ця праця французького католицького священика, у якій він розвивав ідеї суспільного договору, була широковідомою у європейських країнах, вивчалася в університетах і на початку XIX ст.

завдання, не входили до переліку рекомендованої літератури. Отже, каталоги колегіумських бібліотек виступають важливими джерелами, інформація яких має перевірятися/взаємоперевірятися іншою справочинною документацією, якщо ми прагнемо реконструювати навчальні практики.

Близькими до названих вище джерел можуть бути описи книжкових зібрань, які належали викладачам колегіумів. У цьому випадку варто паралельно вивчати також справочинні джерела, у яких міститься інформація про проходження служби, кар'єру викладача тощо. Тоді можна отримати додаткову інформацію про навчальні посібники, наукові праці, які він підбирав для викладання дисципліни. Наприклад, зберігся «Реєстр» власної бібліотеки Лаврентія Кордета (викладача, префекта, ректора Харківського колегіуму) [5, арк. 230-275]. Окрім духовної та античної літератури, у його бібліотеці були статті з енциклопедії Дідро-д'Аламбера, праці Ломоносова з фізики, праці Туміггія, Вінклера й усі посібники Ф. Баумейстера з логіки та філософії. Зрозуміло, що Лаврентій Кордет, який чимало років викладав філософію, підбирав ці навчальні книги свідомо. Не випадково виглядає оцінка Лаврентія Кордета Григорієм Сковородою, який писав, що «О філософских его subtilностях, даже до четвертого неба проникающих, нет чего уже и говорить» [34, с. 391].

Прагнення колегіумів до контактів із західноєвропейською університетською навчальною практикою та традиціями буде поціноване більш справедливо, якщо врахувати, що у Російській імперії не існувало системи розповсюдження навчальної (тим більше наукової) літератури духовними та світськими навчальними закладами (особливо це стосується першої половини XVIII ст.). У цей час наукові та навчальні видання, перекладені з європейських мов, також були поодинокими. Важливо відмітити, що викладачі колегіумів спеціально для потреб навчання студентів робили переклади праць європейських вчених. Виявлення таких перекладів, надрукованих невеликим накладом, залишається важливим науковим завданням. Праці європейських вчених, які свідомо відбирали та перекладали викладачі колегіумів, – важливі джерела для дослідження. Наведемо декілька прикладів. У 1710 р. у Чернігівському колегіумі переклали й надрукували книгу протестантського богослова Йоганна Гергарда «Богомисліє», а також богословську працю Ієремії Дрекселя «Іліотропійон» [11, с. 25-26, 28]. У Харківському колегіумі переклали з німецької декілька праць професора Фрайбурзького університету К. Геллєрта [8].

Не тільки викладачі, але й студенти колегіуму перекладали чимало відомих книжок, які використовували у навчанні. Так, у Відділі рукописів Державного історичного музею Російської Федерації зберігається переклад з німецької мови «Короткого опису життя Фридеріка Августа, короля Польського та курфюрста Саксонського», який був зроблений студентами Харківського колегіуму у 1770 р. [4].

Серед цих прикладів вражає грандіозністю обсягів переклад з латини праці римського історика Тита Лівія, який у 1716 р. зробили викладачі Чернігівського колегіуму [7]. Викладачі цього колегіуму першими взялися за переклад Тита Лівія російською мовою, їх переклад не був досконалим, ряснів церковнослов'янськими, українськими, польськими, німецькими словами та мовними конструкціями. Результат – чотири величезні книги, й п'ята – довідковий том. Ця пам'ятка свідчить, що на початку XVIII ст. у Чернігівському колегіумі зробили крок на шляху до вивчення античної історії. Факт появи цієї пам'ятки можна й потрібно розглядати як прояв загальноєвропейського процесу. Адже у Європі цей автор був вже перекладений багатьма мовами, вважався одним з основних авторів з історії Риму, й у бібліотеках різних країн зберігалася чимало його видань [33, с. 80].

Принагідно зазначимо, що як й у європейських університетах того часу, у православних колегіумах при викладанні піітики, риторики, філософії і богослов'я зверталися до праць античних авторів (Цицерона, Квінтіліана, Арістотеля, Фоми Аквінського та ін.). До них зверталися викладачі, їх радили як учбові книги учням, чимало їх примірників було у бібліотеках. Компаративістській підхід необхідний для з'ясування також ступеня готовності місцевого локального середовища до сприйняття ідеї університету. Відмітимо, що прагнення до перетворення православних колегіумів на університети втілювалося у декілька університетських проєктів, які визріли в тому числі й у локальному середовищі [22].

Локальні соціокультурні співтовариства, осередками яких були православні колегіуми України, виникли в результаті взаємодії потужних європейських культурно-освітніх впливів та їх рецепції і адаптації місцевим середовищем. Через різнорівневі (безпосередні та опосередковані) контакти європейська університетська традиція і досвід стали невід'ємною складовою їх повсякденних навчальних практик. Дослідження локального соціокультурного локусу, генетично пов'язаного із європейською освітньою традицією, надає можливість реконструкції процесів трансферу та адаптації ідеї університету у Східній Європі. Відтворення культурного феномену цих локальних співтовариств,

Людмила ПОСОХОВА. Європейський досвід у навчальних практиках ...

мультикультурних ознак і нашарувань, можливо завдяки залученню всього наявного спектру справочинної документації, джерел особового характеру, наукових і літературних пам'яток, застосування до них між-дисциплінарних методів дослідження.

Джерела та література

1. *Андреев А.Ю.* Русские студенты в немецких университетах XVIII – первой половины XIX века. – М., 2005.
2. *Боголюбов А.Н.* Российская наука XVIII века // Вопросы истории. – 1980. – № 4.
3. *Вишневский Д.* Киевская академия в первой половине XVIII столетия // Труды Киевской Духовной Академии. – 1902. – № 5.
4. Відділ рукописів Державного історичного музею Російської Федерації (ВР ДІМ). – Збір. Чертков. – № 183 – 4°.
5. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 20. – Спр. 953.
6. Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 1817/с 895.
7. ВР ДІМ. – Збір. Синодальне. – № 295, 296, 297, 298, 299.
8. *Геллерт.* Рассуждения, извлеченные из сочинений Геллерта: Пер. с нем. в Харьковском коллегииуме. – Х., 1807.
9. *Грушевський О.* Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в. // Україна. – 1924. – Кн. 1-2.
10. *Дзюба О.* Польська книга у бібліотеках України XVIII ст. (до історії україно-польських культурних взаємин // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Ф.П. Шевченка. Т. 2. Наукові студії. – К., 2004.
11. *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2. Ч. 1 (1701–1764). – Львів, 1984.
12. *Квітка-Основ'яненко Г.Ф.* Пан Халявський // Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів: У 7 т. – Т. 4. Прозові твори. – К., 1979.
13. *Лебедев А.С.* Харьковский коллегииум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – М., 1886.
14. *Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю.* Харьков. От крепости до столицы. – Х., 1998.
15. *Маловичко С.И., Мохначева М.П.* Регионалистика – историческое краеведение – локальная история: размышление о порогах и пороках «не/совместимости» // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2006. – Вип. 8.

16. *Медынский Е.Н.* Школа и педагогика в России в первой половине XVIII в. // Очерки по истории педагогики. – М., 1952.

17. *Микитась В.* Давньоукраїнські студенти і професори. – К., 1994.

18. *Нічик В.М.* Києво-Могилянська академія і німецька культура. – К., 2001.

19. Письма партикулярные к Его Преосвященству от губернатора Щербинина // Курские епархиальные ведомости. – 1874. – № 1.

20. *Попов П.М.* З листування Г.С. Сковороди // Радянське літературознавство. – 1955. – № 18.

21. *Посохова Л.Ю.* «Что браху, что оставляху?»: викладання історії в православних колегіумах України в XVIII ст. // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2008. – Вип. 9.

22. *Посохова Л.Ю.* Православні колегіуми України XVII – XVIII ст. у контексті трансформації європейської університетської традиції // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Історія. – Х., 2009. – Вип. 41.

23. *Посохова Л.Ю.* Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – Х., 1999.

24. РДІА. – Ф. 796. – Оп. 71. – Спр. 418; Оп. 74. – Спр. 97; Оп. 75. – Спр. 527; Оп. 78. – Спр. 970; Ф. 802. – Оп. 1. – Спр. 106, 277, 443, 641, 863, 1077, 1678, 2112, 2682, 3120, 5427, 6381, 8454.

25. РДІА. – Ф. 802. – Оп. 1. – Спр. 1922.

26. РДІА. – Ф. 834. – Оп. 3. – Спр. 3282, 3326, 3327, 3328, 3329.

27. РДІА. – Ф. 834. – Оп. 3. – Спр. 3325.

28. *Резнікова В.* Харківська духовна консисторія. Огляд фонду // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2001. – Т. 7.

29. *Рождественский С.В.* Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVIII и XIX веках. Т.1. – СПб., 1912.

30. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.). – К., 1991.

31. Російський державний архів давніх актів (РДАДА). – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 220.

32. Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф. 796. – Оп. 19. – Спр. 416.

33. *Серегина А.Ю.* Античные историки в английской полемической литературе конца XVI – начала XVII в. // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. Вып. 15. – М., 2005.

34. *Сковорода Г.С.* Лист до Іова Базилевича, 18 квітня 1765 р. // Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 т. – К., 1973. – Т. 2.

35. *Слюсарський А.Г.* Слобідська Україна. Історичний нарис XVII – XVIII ст. – Х., 1954.

Людмила ПОСОХОВА. Європейський досвід у навчальних практиках ...

36. *Тимковський І.Ф.* Мое определение в службу // Москвитянин. 1852. – № 18.
37. ЦДІАУК. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 322.
38. ЦДІАУК. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 1909.
39. ЦДІАУК. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 2154.
40. ЦДІАУК. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 876.
41. ЦДІАУК. – Ф. 796. – Оп. 12. – Спр. 6.
42. ЦДІАУК. – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 2145.
43. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУК). – Ф. 1973. – Оп. 1. – Спр. 1059.
44. *Шун Н.А.* Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. – К., 1988.

Людмила Посохова (*Харків, Україна*) **Європейський досвід у навчальних практиках православних колегіумів України XVIII ст.: джерелознавчий аспект**

Дослідження зорієнтоване на виявлення ступеню використання навчальних посібників європейських вчених, їх наукового доробку у навчальній практиці православних колегіумів України. До аналізу залучені не тільки інструкції для викладачів, конспекти лекцій і каталоги бібліотек колегіумів, але й джерела особового походження, описи бібліотек викладачів, чернетки проповідей тощо, непряма інформація діловодної документації. Це дозволяє з'ясувати як поступово на місцевому рівні формувалися уявлення про європейську університетську культуру.

Ключові слова: Православні колегіуми, європейський університетський досвід, навчальний процес, джерела з історії освіти

Людмила Посохова (*Харьков, Украина*) **Европейский опыт в учебных практиках православных коллегіумов Украины XVIII в.: источниковедческий аспект**

Исследование сфокусировано на выявлении степени влияния европейского опыта на учебные практики православных коллегіумов Украины XVIII в. В ходе реализации этого задания обращается внимание на информативные возможности таких видов источников как деловодческая документация, источники личного происхождения, учебные издания, литературные памятники. Делается вывод о том, что благодаря как непосредственным, так и опосредованным контактам, европейские образовательные традиции становились неотъемлемой составляющей учебной повседневности православных коллегіумов Украины.

Ключевые слова: Православные коллегіумы, европейский университетский опыт, учебный процесс, источники по истории образования

Lyudmyla Posokhova (*Kharkiv, Ukraine*) European experience in educational practices of Orthodox collegium in the 18th-century Ukraine: source study aspect

The research is focused on revealing of a degree of influence of the European experience on educational practices of Orthodox collegium in the 18th-century Ukraine. Throughout the article, special attention is paid to informative resources of office documentation, sources of a personal origin, educational editions, and literary memorials as well. The author comes to a conclusion that thanks to both direct and mediated contacts, the European educational traditions turned out to be an integral part of learning routine in Ukrainian Orthodox collegium.

Key words: Orthodox collegium, experience of European universities, educational process, sources in history of education

Дмитрий РУДНЕВ
(*Санкт-Петербург, Россия*)

**Переводческая
и книгоиздательская
деятельность Г.А. Полетики**

Григорий Андреевич Полетика (1723 или 1725–1784 гг.) был сыном Андрея Андреевича Полетики, который ничем не выделялся на фоне своих более выдающихся братьев. В 1735–1745 гг. Григорий Полетика учился в Киево-Могилянской академии, где выучил немецкий, греческий, еврейский и латинский языки. В 1745 г. он отправился в Петербург и в 1746 г. после экзамена по языкам был определен переводчиком с латинского и немецкого языков при Академии наук и одновременно учеником в Академическую гимназию для обучения математике и французскому языку. В 1748 г. уволился из Академии наук и определился переводчиком в Синод, где позже (с 1760 г.) стал выполнять обязанности духовного цензора. Служба в Синоде продлилась до августа 1761 г., когда Григорий Полетика вышел в отставку.

В 1750–1760-е гг. Григорий Полетика делает ряд переводов: с греческого языка переводит труды Эпиктета (“Эпиктита, стоического философа”, “Енхиридион и Апофегмы и Кевита Фивейского Картина...”; 1759 г.), Аристотеля (фрагменты из «Политики» и «Риторики»; опубликованы в «Ежемесячных сочинениях» за 1757 г.), Ксенофонта (“Ксенофонта о достопамятных делах и разговорах Сократовых...”; 1762 г.). Кроме того, в 1762 г. он печатает переведенные им «Истинные основания и должности христианския веры...», а в 1763 г. издает «Словарь на шести языках» (переработка англо-латинско-греческого словаря Дж. Рея с добавлением перевода статей на русский, французский и немецкий языки). В 1757 г. Григорий Полетика написал для «Ежемесячных сочинений» статью «О начале, возобновлении и распространении учения и училищ в России и о нынешнем оных состоянии». Статья встретила резкое возражение со стороны М.В. Ломоносова и была снята с печати, несмотря на то что в ее защиту выступил Г.-Ф. Миллер.

Перечисленними трудами не ограничивается вклад Г.А. Полетики в книжную культуру его времени. Сохранившаяся переписка Григория Полетики и киевского митрополита Арсения (Могилянского) (1711–1770 pp.) показывает иные стороны деятельности синодального переводчика. Выясняется, в частности, что Полетика в течение ряда лет по просьбе митрополита покупал и посылал для него и для Киево-Могилянской духовной академии разнообразные книги. Из письма митрополиту Арсению от 6 июня 1760 г. становится известным, что Григорий Полетика выступал поставщиком книг и для других епископов [1, л. 36]. Г.А. Полетика был прекрасно осведомлен относительно того, что выходило в различных российских и европейских типографиях. Будучи страстным библиофилом, он собрал очень богатую по тем временам библиотеку, сгоревшую во время сильнейшего петербургского пожара 23 мая 1771 г. Как следует из рапорта Полетики, во время этого пожара он потерял «все без остатка свои и жены ево пожитки, також собранную чрез многия лета и великими трудами библиотеку состоящую с лишком о трех тысячах книг, також натуральные вещи и медали всего на шеснатцать тысяч рублей» [8, л. 42-42об.].

Такой человек был настоящей находкой для тех, кто нуждался в информации относительно издававшихся книг. Г.А. Полетика имел тесные связи с Академией наук, Синодом и Сухопутным кадетским корпусом, которые в 1750–1760-е гг. издавали основную печатную продукцию в России. К некоторым из изданий, Григорий Полетика, имел, судя по всему, прямое отношение. Среди тех книг, которые Полетика присылал митрополиту Арсению, числятся «Феофана Прокоповича ... слова и речи...». Это издание осуществил преподаватель Сухопутного кадетского корпуса Сергей Федорович Наквальнин (1732–1772). Три тома поучений Феофана Прокоповича вышли в типографии корпуса в 1760–1765 гг. Григорий Полетика, будучи духовным цензором в Синоде, в своем письме к киевскому митрополиту сообщил о готовящемся издании и просил его справиться в Киево-Могилянской академии, есть ли там проповеди, которых не оказалось в Петербурге, и «ежели сии или еще другие хотя бы оне были и старинным штилем или на полско(м) языке сышутся, то все оныя пожалова(т) прислать бе(з) замедления, что(б) в печати остановки не было» [1, л. 37]. К письму Полетика прилагал список необходимых 7 проповедей [1, л. 38]. В ответном письме от 31 июля 1760 г. митрополит Арсений прислал сделанный по его приказанию реестр «каковы проповеди и сочинения преосвященного Феофана Прокоповича могут в Академии киевской сискатся» (там

числится 52 проповеди) и дополнительный список «Разных того ж Преосвященнаго Феофана сочинения (18 сочинений) [1, л. 46-49об.]. По заказу киевского митрополита Полетика купил по 55 экземпляров первого и второго тома проповедей Феофана Прокоповича [1, л. 75].

Интересно, что Григорий Полетика оказался связан и с последующей судьбой этого издания. В 1767 г. С.Ф. Наковальнин покинул Сухопутный кадетский корпус, а в 1769 г. за долги издателя был арестован тираж третьего тома. По-видимому, тогда Григорий Полетика и купил значительную часть издания. В мае 1773 г., уже после увольнения из Морского кадетского корпуса, он продал корпусу не только часть тиража изданных им книг (1888 экз., “Ксенофонта о достопамятных делах и разговорах Сократовых...” и 2733 экз. “Словаря на шести языках”), но и три тома проповедей Феофана Прокоповича (882 экз. 1-го тома, 554 экз. 2-го тома и 908 экз. 3-го тома) [9, л. 111-111об.]. Зачем Полетика купил такое число экземпляров трех томов проповедей Феофана Прокоповича, остается только догадываться.

Еще более весомым оказался вклад Григория Полетики в русскую книжную культуру XVIII в., когда он занял пост главного инспектора по учебной части в Морском кадетском корпусе (1764–1773 гг.). Вскоре после вступления в должность инспектора он был привлечен к работе в корпусной типографии, став инициатором и редактором ряда изданий. Некоторые издания Григорий Полетика инициировал в качестве инспектора по учебной части: принимая на работу преподавателя, он обязывал его написать учебник по преподаваемому предмету. В 1766 г. влияние Г.А. Полетики на дела типографии значительно возросло, так как канцелярия корпуса поручила ему 6 февраля 1766 г. [10, л. 53об.]:

- 1) «переведенныя для общей пользы как корпусным так и вольным переводчикам книги и печатаемыя в корпусной типографии разматривать и исправлять в слогѣ, в правописании и пунктуации», платя за это «от каждой на казенной кошт печатаемой книги за сто ексемпляров ... денгами по положенной для продажи цене» [6, Л. 73],
- 2) «приискивать ... вольных переводчиков знающих науки и языки и давать им лучшия и полезнейшия для перевода книги» [5, Л. 115].

Григорий Полетика активно взялся за дело, и 1766–1769 гг. стали временем активной издательской деятельности типографии Морского корпуса.

15 декабря 1766 г. «командир над типографией» И.Т. Смирнов направил в канцелярию корпуса рапорт, к которому был приложен список из 67 книг, которые в типографии корпуса «печатаются, переводятся и к печати приуговариваются» [6, л. 81-82]. Этот список, судя по всему, был составлен Иваном Смирновым совместно с Г.А. Полетикой. Хотя из этого списка в последующие годы были опубликованы очень немногие книги, тем не менее список представляет несомненный интерес в двух отношениях. Во-первых, учитывая тот факт, что сам Полетика решал, какие книги являются для перевода «лучшими и полезнейшими», интересно проанализировать тематику отобранных для перевода книг. Во-вторых, важным является вопрос о том, откуда должны были браться книги для перевода.

Ответ на второй вопрос найти очень легко. Исполняя должность главного инспектора над классами, Полетика занимался закупками различной литературы для библиотеки и классов. В декабре 1765 г. по его инициативе была куплена большая партия книг на разных языках у пастора Д. Дюмареска. В прилагаемом к рапорту о покупке перечне значатся 141 книга для библиотеки и 40 книг для использования в классах всего на 521 руб. 47 коп. серебром. Видимо, уже к этому времени у главного инспектора возникла мысль о том, чтобы часть книг перевести на русский язык и издать в типографии корпуса; в рапорте в канцелярию корпуса он пишет, что среди купленных книг «многие такие есть, которые на российской язык перевести и в типографии онаго корпуса напечатать весьма полезно будет» [2, л. 87]. Не менее 31 книги из перечня купленных книг фигурируют в рапорте И. Смирнова от 15 декабря 1766 г. Вторая значительная закупка книг была произведена в апреле 1766 г. в иностранной академической лавке у Вейтбрехта: за 104 книги было заплачено 219 руб. 62 коп. Из приложенной к рапорту Полетики росписи купленных книг в перечне И. Смирнова значатся не менее 16 книг [3, л. 95-98]. В целом получается, что не менее 47 книг для перевода и последующего издания в типографии при Морском корпусе предполагалось взять из книг, купленных для библиотеки и классов.

В отношении тематики книги, которые, согласно рапорту, в типографии корпуса «печатаются, переводятся и к печати приуговариваются», можно разделить на следующие группы: 1) разного рода нравоучительные произведения: “Басни нравоучительныя господина Мармонтеля”, “Басни нравоучительныя госпожи Унси”, “Ватия очищение разума”, “Великодушие”, “Дворянская школа”, “Деревенский Сократ”, “Нравственный свет”, “Опасность страстей”, “Разсуждение

о истинном достоинстве человека во всяком возрасте и звании г. Клавиля”, “Человек сам собою довольный, наставляющий как добродетельно жить” и многие другие; 2) исторические сочинения: “Гаттерера всеобщая история”, “Записки Иулия Цезаря”, “История о римских императорах”, “История Сципиона”, “Опыт о истории словесных наук”, “Патериула история римская”, “Два последние похода виконта Тюрена” и проч.; 3) хозяйственные произведения: “Домостроитель г. барона Минхавзена”, “Дюгамеля основания земледелия”, “Наставление, как кормить и в совершенство приводить овец”, “Наставление, как сажать и содержать садовые деревья и виноградные лозы”, “Опыт, какие средства нужны к произведению хорошаго домашнего управителя”; 4) книги, посвященные устройству общества: “Бособера введение ко общему познанию гражданских учреждений, доходов и купечества”, “Государь увеселение сердец, или разсуждение о качествах великаго государя”, “Нравочение государей”, “Человек во обществе или новыя предприятия гражданския и домостроительския для размножения народа” и др.; 5) книги, посвященные любовной тематике, браку и воспитанию женщин: “Амалия или образ супружеской любви”, “Нешастие в любви”, “Основание общаго сожития утвержденное на порядочном супружестве и воспитании детей”, “Приятель девиц”, “Приятель женщин”; 6) путешествия: “Краткое собрание путешествий”; 7) авантюрные повести: “Гражданская повариха”, “Железная маска или удивительныя приключения отца и сына”, “Жизнь и похождения Лазарилла де Торме”. В списке лишь две книги посвящены морской тематике — “Морская фортификация и Опыт о мореплавании и купечестве”.

Предложенный для перевода и последующего печатания список книг столь велик, что в нем следует видеть долгосрочную программу по переводу и изданию в стенах Морского корпуса книг. Первоначально этот план как будто начал осуществляться. Так, в конце января 1767 г. Г. Полетика рапортовал в канцелярию корпуса о том, что

«по данному ему от канцелярии февраля 6 числа 766 году ордеру приисканы им охотники к переводам полезных обществу книг переводчики; и для напечатания оных в типографии; нижеследующия а имянно

1. синодалной переводчик Иван Остолопов которой уже перевел разговоры мертвых Фенелона архиепископа камбрейскаго;
2. сухопутнаго корпуса учитель Фома Колчинской перевел же Сократические разговоры а ныне переводит книгу называемую человек сам собою довольный;

3. онагож сухопутнаго корпуса класной писарь Семен Гамалеи так же перевел Житие Феодосия Великаго сочинения аббата Фльшеера;
4. морскаго корпуса учитель Иван Федоровской переводит Иуста сравнение европейских правлений со азиатскими;
5. морскаго корпуса учитель Иван Березовской переводит же книгу называемую опасность страстей» [6, л. 97-97об.].

За свою работу переводчики должны были получить «полтора ста экземпляров переведенных ими книг по той же цене какова для продажи положена будет» [6, Л. 97-97 об.]. Из этого списка не были напечатаны книги, которые переводились именно служащими Морского корпуса. Нет никаких данных, был ли закончен их перевод. Не фигурируют они и в «Сводном каталоге русской книги гражданской печати XVIII века». Остальные же книги были напечатаны: «Новые разговоры мертвых» Фенелона (тиражом 1200 экз.) в 1768 г.; «История о императоре Феодосии Великом» Флешье, «Человек довольный, научающий хорошо жить» Вернажа (тиражом 1200 экз.) и «Нравоучительные сократические разговоры» Верне в 1769 г.

В поисках книг для напечатания Г.А. Полетика в ряде случаев предлагал купить перевод за определенную денежную сумму. У такого подхода были свои положительные стороны: приобретенный перевод мог лежать до лучших времен. По предложению Полетики в апреле 1766 г. канцелярия купила «Римскую историю» Гаия Веллея Патерикула, переведенную на русский язык переводчиком Академии наук Иваном Миллером, и «Жизнь и похождения славнаго и премудраго испанца Лазариллы де Торме» в переводе учителя Морского корпуса Михаила Пермского. Полетика предлагал заплатить обоим переводчикам каждому по 40 рублей (именно столько каждый из них и просил) и затем напечатать при типографии, «понеде по напечатани болшую могут принести прибыль нежели во что корпусу обоидутся» [3, л. 88 об.]. Канцелярия согласилась с этим предложением и решила напечатать обе книги тиражом 1200 экз. каждую [3, л. 89 об.]. Однако ни та, ни другая книга так и не вышли в свет.

В декабре того же 1766 г. Г.А. Полетика предложил купить перевод романа «Похождение крестьянки достигнувшей знатности и богатства». Перевод с французского языка принадлежал сержанту лейб-гвардии Измайловского полка Александру Щербинину. Переводчик запросил за перевод первой части романа 50 рублей, и Григорий Полетика убеждал канцелярию согласиться на эти условия, обвязав при этом автора пере-

вода перевести и оставшиеся две другие части романа каждую за 50 рублей: «По моему мнению книга та вышеписанных денег стоит, естли только помянутой Щербинин обяжется и достальныя две части оныя перевести и уступить корпусу по той же цене». 11 декабря Щербинин дал необходимую расписку и в дальнейшем выполнил все взятые обязательства, несмотря на то что вынужден был переехать в Москву. Вторую часть Щербинин перевел к маю 1767 г., а третью – к маю 1768 г., передав их в Морской корпус через своего сослуживца прапорщика Матвея Рокотова. Все три части прошли цензуру Полетики, после чего канцелярия дала ордер на напечатание книги тиражом в 1200 экз. [4, л. 35-46]. Однако книга, видимо, не была напечатана.

Самым дорогостоящим переводчиком, которого «приискал» Полетика согласно данному ему приказу от 6 февраля 1766 г., был профессор Академии наук В.К. Третьяковский. Полетика предложил Третьяковскому перевести с французского на русский язык “Историю о римских императорах” Кревье в 12 томах. Тот потребовал за свой труд «за каждый том по триста рублей, которые должно ему платить по предъявлении каждого переведенного им тома, да по пяти печатных экземпляров от каждого тома, и сверх того бумага должна быть ему дана с корпуса, сколько изойдет на перевод помянутых томов». В июне 1766 г. канцелярия корпуса согласилась с условиями В.К. Третьяковского. В августе 1769 г. Третьяковский умер, успев перевести лишь 4 тома. Судя по всему, Г.А. Полетика не цензурировал перевод (никаких данных об этом нет), так как В.К. Третьяковский был переводчиком Академии наук и сам неоднократно выполнял обязанности цензора.

Помимо переводчиков, которых «приискал» Г.А. Полетика, в корпус обращались заказчики со своими переводами и самостоятельно, но число книг, издававшихся по частным заказам, было существенно меньше, чем число книг, издававшихся по инициативе Г.А. Полетики.

В августе 1770 г. Г.А. Полетика был отпущен на год в свои мало-российские имения для урегулирования имущественных дел. В корпусе надеялись на возвращение Григория Полетики, поэтому на его место временно назначили сначала Семена Котельникова, а позже, в октябре 1771 г., обязанности главного инспектора были распределены между учителями корпуса Николаем Кургановым и Августом Сигезбеком. Однако Г.А. Полетика к исполнению своей должности уже не вернулся: он попросился у императрицы в отставку, которая и была ему дана в феврале 1773 г. Тем же указом его произвели из коллежских советников в надворные. Деятельность Г.А. Полетики высоко оценила императри-

ца, назначив ему 500 руб. годового пенсиона. Деньги выплачивались Морским кадетским корпусом из адмиралтейских доходов в Трубчевске каждую треть года [8, л. 50]. Остаток жизни Григорий Полетика провел в Малороссии, посвятив значительную часть своего времени тяжбам с соседями, что значительно расстроило его состояние. В Петербург он приезжал главным образом в связи со своими многочисленными тяжбами.

Приведенные архивные материалы показывают, что вклад Григория Андреевича Полетики в русскую книжную культуру XVIII в. оказывается очень значительным. Это особенно любопытно в свете его отчетливо украинофильских взглядов. Будучи депутатом Уложенной комиссии от лубенского шляхетства, Полетика горячо отстаивал вольности и привилегии украинского шляхетства. Более того, ряд историков (например, О.М. Бодянский) приписывает Григорию Полетике «Историю Руссов», оказавшую огромное влияние на становление украинского национального движения. Пример Полетики показывает, что влияние выходцев с Украины на русскую культуру не ограничилось первой половиной XVIII в. и активно продолжалось во второй половине века.

На размышления наводит издательская программа Григория Полетики. Тематика литературы, отобранной им для перевода и последующего печатания, находится вполне в русле издательской программы Николая Новикова. По-видимому, идея, что книга должна быть средством воспитания разностороннего человека, была характерна для образованного дворянина второй половины XVIII в. Она одинаково разделялась масоном Николаем Новиковым и ортодоксальным по религиозным взглядам Григорием Полетикой.

Источники

1. Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. – Ф. 36 (Арсений). – № 1.
2. Российский государственный архив Военно-морского флота (РГАВМФ). – Ф. 432. – Оп. 1. – Д. 11.
3. РГАВМФ. – Ф. 432. – Оп. 1. – Д. 12.
4. РГАВМФ. – Ф. 432. – Оп. 1. – Д. 15.
5. РГАВМФ. – Ф. 432. – Оп. 1. – Д. 16.
6. РГАВМФ. – Ф. 432. – Оп. 1. – Д. 17.
7. РГАВМФ. – Ф. 432. – Оп. 1. – Д. 18.
8. РГАВМФ. – Ф. 432. – Оп. 1. – Д. 70.

Дмитрий РУДНЕВ. Переводческая и книгоиздательская деятельность ...

9. РГАВМФ. – Ф. 432. – Оп. 1. – Д. 102.

10. РГАВМФ. – Ф. 432. – Оп. 1. – Д. 156.

Дмитрий Руднев (*Санкт-Петербург, Россия*) **Переводческая и книгоиздательская деятельность Г.А. Полетики**

Статья посвящена вкладу Григория Андреевича Полетики (1723 или 1725–1784) в русскую книжную культуру XVIII в. На основе новых архивных материалов показано, что просветительская деятельность Г.А. Полетики не сводилась к переводу им на русский язык трудов Аристотеля, Эпиктета и “Словаря на шести языках” Дж. Рея, а также некоторых других работ. Григорий Полетика имел прямое отношение к подготовке издания трудов Феофана Прокоповича и был поставщиком книг, издававшихся в Петербурге, своим корреспондентам в провинции. Значительным оказался вклад Григория Полетики в дело подготовки целого ряда изданий типографии Морского кадетского корпуса. В этом случае Г.А. Полетика выступал инициатором изданий, “приискивая” переводчиков и отбирая для перевода книги, так и их цензором и редактором. Все это позволяет говорить о просветительском характере петербургского периода жизни Григория Полетики.

Ключевые слова: История культуры; книгоиздание; история России

Дмитрій Руднев (*Санкт-Петербург, Росія*) **Перекладацька та книговидавнича діяльність Г.А. Полетики**

Стаття присвячена внеску Григорія Андрійовича Полетики (1723 або 1725–1784) у російську книжну культуру XVIII ст. На основі нових архівних матеріалів показано, що просвітницька діяльність Г.А. Полетики зводилася не лише до перекладу російською мовою праць Аристотеля, Епіктета й “Словника шістьома мовами” Дж. Рея, а також деяких інших робіт. Григорій Полетика безпосередньо брав участь у підготовці видання праць Феофана Прокоповича й був постачальником книг, що видавалися в Петербурзі, своїм кореспондентам у провінції. Значним виявився внесок Григорія Полетики до справи підготовки низки видань друкарні Морського кадетського корпусу. У цьому випадку Г.А. Полетика виступав ініціатором видань, “підшукуючи” перекладачів і відбираючи для перекладу книги, так і їхнім цензором та редактором. Все це дозволяє говорити про просвітницький характер петербурзького періоду життя Григорія Полетики.

Ключові слова: Історія культури; книговидання; історія Росії

Dmitry V. Rudnev (*St. Petersburg, Russia*) **Gregory Poletica’s activities as an interpreter publisher**

The object of the article is to show Gregory Poletica’s contribution to book culture of the 18th. On the base of new sources of archives it is revealed

that Poletica's contribution to 18th literacy is not limited to his translations of Aristotle, Epictetus and other author's works. Gregory Poletica took part in preparing of publishing Pheofan Prokopovich works and was provider of books in the provinces. Being an inspector "over classes" in the Marine military school, Poletica organized publication of many books at the printing-house of the Marine military school. At the same time he selected foreign book for translation in to Russian, looked for translators for them and was editor and censor of these books. Thus Poletica's period of life in St. Petersburg was very prolific for book culture of the 18th century.

Key words: Culture history; book-printing; history of Russia

Лариса РЕВА
(Київ, Україна)

Григорій Сковорода (1722 – 1794) – уродженець України, філософ світового рівня

*“Великий наш філософ щедрю залишив нам спадщину
по собі: обсягом широку, змістовністю глибоку і
щодо світогляду свого – чисту та моральну...”*

П.Г. Тичина

Григорій Савич Сковорода – найяскравіша постать в Україні XVIII ст., а його оригінальна гуманістична творчість “була ґрунтом для розвитку української філософії і літератури” [9, с.5].

Першим, хто написав розлогий життєпис філософа, що й досі залишається важливим джерелом для вивчення його життя і творчості, був його учень і друг М. Ковалинський (“Житіє Григорія Сковороди”). Д. Багалій і В. Ерн доповнили життєпис біографічними відомостями, яких бракувало у М. Ковалинського [1]. Спогади сучасників письменника про його шкільні роки за часів І.Срезневського подано в книзі Д. Багалія [1, с. 37 – 40] в примітках у перекладі українською мовою. В *додатку* ми подаємо раритет — оригінал тексту спогадів, що є у фондах НБУВ.

Серед дослідників життєвого і творчого шляху Григорія Сковороди – відомі українські вчені: Ю. Барабаш, Л. Махновець, І. Пінчук, М. Попович, Л. Ушкалов, Г. Хоткевич, Д. Чижевський, В. Шевчук, В. Шинкарук [2].

Творчість Г. Сковороди цікавила і вчених Європейського Заходу та США, зокрема, ще 1928 р. в Берлінському університеті захищалась дисертація “Григорій Сковорода” (1722 – 1794). Український філософ XVIII ст. і його духовно-культурне оточення д-ра Домета Оляничина” [4, с.129].

В статті дослідниці з Мюнхена Д. Тетериної-Блохин “Деякі дані про родовід та оточення Г.С. Сковороди” [16, с. 59 — 74] йдеться про лист з архіву д-ра Д. Оляничина (УВУ) від 16.12. 1962 р., де вчений подає теми викладів на зимовий семінар 1962/63, серед яких зазначалася тема: “До питань про перебування Г. Сковороди у Слобідській Україні”.

В Америці 1990 р. вийшли байки і афоризми Г. Сковороди з біографією митця та аналізом його творчості [15].

Це лише окремі приклади поширення творчості та ідей Г. Сковороди у світовому науковому просторі.

У широкому контексті європейської філософії, зокрема в контексті античної традиції, доробок Г. Сковороди було розглянуто в біографічній повісті [7]. Г. Сковороді присвячували свої твори письменники: П. Куліш (“Грицько Сковорода”), П. Тичина (“Сковорода. Симфонія”), І. Пільгук (“Тригорій Сковорода”), В. Шевчук (“Предтеча”) та багато ін.

Велика кількість видань побачили світ в зв'язку з відзначенням 250-ліття від дня народження Г. Сковороди.

Складний життєвий і творчий шлях ученого і письменника змалював у художньому життєписі І. Пільгук [2, 262 с.]. Із сторінок його твору постають картини навчання Г. Сковороди в Київській Академії, перебування в столичній капелі, висвітлено педагогічну працю та численні зустрічі з видатними людьми того часу. Розповідь подана в художньо-нарисовому плані з використанням численних документальних матеріалів.

Книга Л. Махновця [2, 254 с.] є спробою викласти біографію Г. Сковороди з критичною перевіркою всього найголовнішого, що було сказано досі про його життя. Дослідник в живій манері викладає матеріал і формулює висновки. Текст написано на основі раніше невідомих архівних матеріалів, або матеріалів маловідомих, забутих, на основі аналізу автографів Г. Сковороди, які майже всі були доступні авторові. Велику увагу приділено соціокультурному оточенню Г. Сковороди на різних етапах його життя, встановлено хронологію життя і творчості. В. Шевчук дослідження Л. Махновця називає “останнім словом розпису біографії Г. Сковороди” [2 -Шевчук, с. 5].

2001 р. у видавництві “Акта” (Харків) вийшло дослідження Л. Ушкалова “Українське барокове богومислення: Сім етюдів про Григорія Сковороду” [14], в якому творчість Г. Сковороди розглядається як найвищий злет української духовної традиції доби “пізнього бароко”. Дослідник пробує в філософських роздумах відповісти на питання: чи трактувати Г. Сковороду як піонера “*філософського кордорцентризму*”, а чи як носія “космічної свідомості”, рівного Мойсею, Сократу? Чи розглядати його, як найяскравішого представника “*емблематичного стилю* в містичній літературі нового часу”? А чи як “апостола *раціоналізму*”? Завдяки різним поглядам вимальовується багатовимірність постаті Г.Сковороди.

Поповнилася Сковородіана і ґрунтовним дослідженням Ю. Барабаша “Вибрані студії: Сковорода. Гоголь. Шевченко” [2], в якому

на широкому історично-культурному тлі подано подробиці біографії філософа в контексті його доби. А через постаті і творчий спадок митців, опираючись на компаративістську методологію і крос-культурний аналіз, оприявнюється внутрішній зв'язок і глибинна триєдність цих митців, частково вияскравлюються сутнісні риси процесу тягlostі у становленні й розвитку національної літератури за майже 100-літній відтинок часу.

Невідомий фактичний матеріал про життя і творчість філософа подано в розмислах В. Шевчука “Пізнаний і непізнаний Сфінкс” [2]. Написана в оригінальній манері розповіді книга є новим словом в сквородинознавстві. В ній подано міркування про окремі питання філософської і літературної творчості митця, його моральне вчення про людину і світ. Притча Г. Сковороди про Сфінкса залишає загадку нащадкам: той, хто її не розгадає, буде вбитий незнанням.

Важливою сторінкою в дослідженні життєвого та творчого шляху Г. Сковороди у філософському і культурному контексті стала книга М. Поповича “Григорій Сковорода: Філософія свободи” (2008). Автор намагався врахувати досягнення минулих традицій та наступні трансформації, зв'язки з ідейними рухами і тенденціями, які були Г. Сковороді найближчими. Це вимагало ретельного врахування обставин життєвого і творчого шляху митця, культурних орієнтирів загальноєвропейського і світового вимірів. Поет-байкар, філософ і педагог, музикант і співак, а до того ж і загадкова особистість Г. Сковорода і досі багато в чому незбагнений [10].

За останні роки сквородинознавство поповнилося низкою видань, які знаменують новий етап у вивченні спадщини мислителя й письменника, який характеризується підвищеною увагою до філософської складової творчості Г. Сковороди. В цьому плані значну роль відіграють наукові конференції. З 1983 р. раз на два роки в Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті ім. Григорія Сковороди у співпраці з Інститутом філософії ім. Г. Сковороди НАН України відбуваються традиційні сквородинські читання. 1992, 1997 і 2007 рр. вийшли збірники, в основу яких покладено доповіді, виголошені на сквородинських читаннях [16].

Конференції проходили й в інших навчальних закладах, музеях, установах. 6–7 квітня 2000 р. в Національній музичній академії (НМАУ) ім. П.І. Чайковського проходила науково-методична конференція “Сквородинські читання”, організована Інститутом літератури ім. Тараса Шевченка НАН України та Інститутом філософії ім. Г. Сковороди

НАН України за сприянням факультету “Музична культура, педагогіка та виховання” НМАУ ім. П.І. Чайковського.

Між двома ювілейними датами, 280-річчям від дня народження (2002) і 210-ми роковинами закінчення земного шляху (2004) у Львові вийшов збірник “Григорій Сковорода і загадковість присутності” (Матеріали одноіменної конференції) українського філософа і поета [16, 138 с.]. Перший розділ збірника – “Спроби нового прочитання Григорія Сковорода”, другий – “Григорій Сковорода в українському літературному контексті XIX – XX ст.” порушують широке коло проблем, пов’язаних із літературною творчістю Г. Сковорода, намагаючись “приєднатися до славної сквородинської традиції”.

Матеріали Міжнародного наукового Круглого столу “Філософія серця Григорія Сковорода і сучасність” (2 – 3 грудня 2005 р.) [16]. На цьому зібранні, організованому Центром риторики “Златоуст” (автор – директор його центру, доктор пед. наук — Г.М. Сагач) обговорювались переважно філософсько-педагогічні проблеми. У доповіді Л.Г. Мірошніченко “Великий проект “Григорій Сковорода — 300” [16, Філософія серця, с. 113-116] йшлося про перспективи формування засобами туристичної індустрії в рамках проекту “Сузір’я символів України” мережі маршрутів екскурсій по Слобідській Україні, пов’язаних з Г. Сковородою.

Філософсько-етична спадщина Г.С. Сковорода і проблеми духовного світу сучасної людини розглянуті в збірнику праць Донецького технічного університету [16], де вміщено доповіді і повідомлення, виголошені на регіональній науковій конференції в Донецьку 21 – 22 листопада 2007 р. до дня 285-ї річниці філософа.

Збірник наукових статей “Г.С. Сковорода і образи філософії” спільно видали Літературно-меморіальний музей Г.С. Сковорода та філософський факультет Харківського національного університету ім. В.М. Каразіна [16].

Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Григорій Сковорода: глобальне і національне”, приуроченої 285 роковинам від дня народження українського Першорозума та 35 річниці створення літ.-мемор. музею Г.С. Сковорода в с. Сковородинівка Харківської обл. [16, 136 с.].

Відзначення ювілеїв, проведення наукових конференцій, літературно-мистецьких свят – глибоко символічні події. Вони знаменують собою зацікавлений підхід до духовних джерел нашої національної культури.

На сьогодні найбільш поширеною є реконструкція біографії Г. Сковороди, здійснена в ювілейному збірнику під ред. Д. Багалія [1]. І хоча Л. Махновець, який також скористався біографією мислителя Д. Багалія, і відзначив, що “сумніватися щодо... свідчень Ковалинського нас нема ніякої підстави” [2, с. 102], проте виклав її розлого, з залученням багатьох невідомих раніше документів. Подану нижче біографію письменника-філософа ми подаємо не як хрестоматійний варіант, а як синтез біографічних даних з багатьох джерел.

Видатний український просвітитель – гуманіст, філософ і поет, Григорій Сковорода народився в неможливій козацькій родині в с. Чорнухи, нині Полтавської області, 3 грудня 1722 р. Від батька, першого духовного наставника, Г. Сковорода засвоїв істини: бути правдивим і мати почуття власної гідності. Вчився спочатку у дяка, а потім у Чорнуській церковнопарафіяльній школі. Навчання в бурсі, шкільна поезія, різдв’яні і великодні пісні, народні думи і козацькі пісні, які виконували сліпі лірники й кобзарі, формували естетичні та художні смаки майбутнього поета і філософа. Грунтовну освіту він отримав у Києво-Могилянській академії. В науці Г. Сковорода був духовним сином Георгія Кониського, палкого шанувальника праць Ф. Прокоповича. Тут він здобув знання з античної й західноєвропейської філософії та літератури, досконало вивчив латинську, грецьку, німецьку, польську мови. Г. Сковорода хутко перегнав однокласників, сам складав музику до духовних кантів. 1742 р. Сковороду, що мав гарний голос і співав альтом, грав на багатьох інструментах, сам складав музику, було запрошено до придворної співацької капели цариці Єлизавети, де він провів два роки. 1744 р. Г. Сковорода повертається до Києва і продовжує навчання в академії. Проте, вже за рік, 1745 – 1750 рр., у складі делегації генерала Г. Вишневського, Г. Сковорода їде до Угорщини. Подорожуючи з цим генералом, він мав нагоду за його дозволом поїхати з Угорщини до Відня, Офена, Пресбурга, де спілкувався з людьми, знайомився з їх звичаями. Тут, зазначає Д. Багалій, “натрапляємо на ту рису, що була найхарактернішою в його житті – його поривання до частих переїзтів, до мандрювання, яке так любили його земляки: з села Чорнух він поривається до Києва, з Києва – до Петербурга, а з Петербурга – знов до Києва, з Києва – закордон. Цим він підготував себе до того мандрівного способу життя, що він вибрав потім... І такий мандрівний спосіб життя він вів за кордоном” [1,

с. 52]. Як і перебування в Петербурзі, ця поїздка сприяла формуванню світогляду і життєвого досвіду.

Особливу вагу для Г. Сковороди, – наголошує Д. Багалій, – “мало засвоєння західно-європейської науки з галузі філософії та богословія – німецької філософської думки в її великих представниках і протестантського богословія, які виходили з свого першоджерела – Біблії, що потім стала й для Сковороди основним джерелом його філософії про Бога, світ та людину” [1, с. 56]. Там, за кордоном, він знаходив і книги, з якими не міг ознайомитися в рідному краї.

Повернувшись в Україну, Г. Сковорода був запрошений на посаду викладача поетики Переяславського колегіуму. Для студентів ним було створено посібник з поетики “Роздуми про поезію і підручник з її мистецтва”. Новаторство Г. Сковороди, який просто і дохідливо говорив про поезію та правила віршування, а також про нові методи виховання, що полягали в індивідуальному підході до учнів, у виявленні їх природних здібностей, не сподобалось ректорові колегіуму, і талановитий педагог-учений змушений був залишити улюблену справу.

Наступні 1754 – 1759 рр. Г. Сковорода працював домашнім вчителем у поміщика Степана Томари. Цей період був дуже важливим у житті Г. Сковороди. Саме тут він написав значну частину віршів збірки “Сад божественних пісень”, ряд творів та філософських трактатів.

1759 – 1769 рр. Г. Сковорода викладав у Харківському колегіумі поетику, етику, грецьку мову. Для своїх учнів він склав підручник “Вхідні двері до християнської доброчинності” (1766) – перший його філософський твір, своєрідний курс етики, в якому обстоював універсальний гуманістичний *екуменізм* (всесвітнє (“вселенське”) об’єднання церков), що був неприйнятним для канонічного православного тлумачення десяти заповідей, піддав нищівній критиці ортодоксію релігійної моралі. За вільнодумство і демократизм у викладанні Г. Сковороду було звільнено з посади викладача колегіуму.

В результаті безперервного переслідування він в 1769 р. остаточно залишив педагогічну діяльність і став мандрівним філософом, народним “мандрівним університетом”, словом і прикладом життя, проповідуючи свої ідеї. “Людина бароко, – писав Д. Чижевський, – або втікає до усамітнення з своїм Богом, або навпаки, кидається у вир політичної боротьби...” [19, с. 242].

Помер мислитель 9 листопада 1794 р. в с. Іванівці (тепер – Сквородинівка Золочівського району) на Харківщині. Там і нині зберігається його могила з написом на камені: “Світ ловив мене, та не спіймав”.

Творчу спадщину Г. Сковороди складають філософські твори – це сімнадцять трактатів і діалогів та літературні пам’ятки – збірка поезій “Сад божественних пісень” [19, с. 248.]. Збереглося також 120 листів Г. Сковороди до різних осіб, прозові переклади, притчі тощо. За життя жоден його твір не був опублікований. Вони поширювалися в списках, а пісні побутували в повсякденні, складаючи частину репертуару сліпців-лірників.

Д. Чижевський, досліджуючи систему думок Г. Сковороди в її єдності та цілості, шукав джерела його філософії у Платона, в Спінози, в Раймаруса, а також – в українських мислителів, і прийшов висновку, що все-таки Г. Сковорода “почався” з “німецької містики” (праць В. Вайгеля, Фр. Хр. Етінгера, та слов’янських містиків – П. Величковського, Я. Коменського... [20]. Нині його сприймають як представника національного кордорцентризму – “філософії серця”.

Д. Багалій зазначав, що він “майже однакову вагу надавав і вільній філософській думці і своїй Сквородинівській Біблії, джерелу християнської релігії в його власному, а не православному, не християнському розумінні” [1, с. 356]. За його вченням, людина може бути щасливою тільки тоді, коли зрозуміє, збагне істину, пізнає світ [11, с. 41]. Під символічним світом Г. Сковорода розумів Книгу (Біблію) в найширшому значенні, як усю духовну культуру, і, отже, наближався до осягнення символічної природи людської культури як такої. Таке осягнення було здійснене і філософсько обгрунтоване лише в ХХ ст. [20, с. 8].

У філософській системі Г. Сковороди чільне місце посідає теорія самопізнання, з якою філософ пов’язує уявлення про щастя, душевну рівновагу, усвідомлення людиною сенсу її життя, її призначення і місця у Всесвіті. І, як наслідок, максимально ефективного використання нею даних Богом можливостей. Ідея пізнання самого себе є домінантною всієї творчості, всього його життя. Основу своєї теорії самопізнання Г. Сковорода шукав в давньоєгипетській і іудейській міфології, у Святому письмі, в творах античних філософів, духовних здобутках своїх попередників. В галузі етичних поглядів Г. Сковорода дотримувався думки, що мета людського життя є щастя. Він вірив, що щастя потрібне кожній людині, і тому наука про нього є найголовнішою серед усіх інших. [12, с. 224 – 225].

Характерне для української містичної традиції філософії Г. Сковороди про “переображення і життя в істині” позначилося на поглядах і творчості Т. Шевченка. В його самоосвіті значне місце займало читання творів Г. Сковороди, про що він писав у поезії “А.О. Козачковському...”

Куплю паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку. Хрестами
і візерунками з квітками
Кругом листочки обведу
Та й списую Сковороду.

А в повісті “Княгиня” він згадує, що й у його вчителя-дяка був зошит з синього паперу зі “сковородинськими псалмами”.

У своїх трактатах, діалогах “Наркіс. Розмова про те: пізнай себе” (1767), “Симфонія, названа книга Асхань, про пізнання самого себе”(1767), “Розмова п’яти подорожніх про істинне щастя в житті” (1773–1774), “Розмова, названа Алфавіт або Буквар миру”(1774) Г. Сковорода окреслив духовні орієнтири, мають допомогти людині бути щасливою. “Коли пізнаєш себе самого, то ти будеш Божий та Бог буде твій” [21, с.121].

Людина, на думку Г. Сковороди, посідає в природі особливе місце. Щоб пізнати закони світу, треба придивитися до свого внутрішнього життя, “пізнати себе чи свою природу, взятися за своє споріднене діло і бути з цим у злагоді з загальною потребою”. Проте, вихід із існуючого становища філософ вбачав не в активній боротьбі, а у втечі від світу зла і досягненні свободи у сфері духу.

Своєю творчістю Г. Сковорода підсумував найвищі досягнення давнього українського письменства. Його поетична спадщина – це поезія роздумів над сенсом і суттю життя: “Щастя, а де ти живеш?”, “Розпошир удаль свій зір, як і розуму коло”, “Ми тебе зовсім марнуєм...”, “Розмова про премудрість”.... Вона утверджує гуманістичні ідеали, гідні людини. Твори “Гей ти, пташко жовтобоко...”, “Гей ти, нудьго проклята...”, “Осінь нам приходить, а весна прийшла...”, “Всякому місту – звичай і права” викривають негативні явища тогочасного суспільства. Він належить до тієї художньої епохи, люди якої були переконані в тому, що віршами можна сказати все те, що ми говоримо прозою [18, с. 239].

Справжнє щастя, за Г. Сковородою, – це почуття свободи і душевного спокою людини і людства. Свободі (вольності) він присвятив оду “De libertate” (“Про волю”):

Лариса РЕВА. Григорій Сковорода (1722 – 1794) – уродженець України ...

Слава навіки буде з тобою,
Вольності отче, Богдане-герою!

Написана в час, коли Катерина II наказала зруйнувати Запорозьку Січ, ода була свідченням високої відваги і свідомості поета.

Збірка “Байки Харківські” містить тридцять творів, більшість з яких подано як і його філософські трактати у формі діалогів. І. Франко вважав, що “Байки Харківські” в десять раз глибші і краще розказані, ніж Саадієві” [15, с.434–438].

З великою пошаною поставився до Г. Сковороди Лев Толстой, трактуючи його як свого попередника.

“Багато в його світогляді є дивовижно близького мені... Його біографія, мабуть, ще краща за його твори, але які гарні й твори” [14, с.406 – 412].

Г. Сковорода знаменує завершення українського бароко і перехід до літератури нової. “...З ним літературний барок не доживрів, а догорів повним полум’ям до кінця та враз згас” [19, с.51], – писав Д. Чижевський, підкреслюючи значимість XVIII ст.

Ю. Барабаш вказував, що, на жаль, ані поетика, ані філософсько-моралістичні ідеї Г. Сковороди в новій українській літературі не розвинулися

“... не до екзистенціальних проблем, не до “нрава” і “права” окремої особистості було нашій літературі, її без останку поглинали гнів і біль, та соціальний протест, політичні пристрасті, боротьба за виживання нації, мови, зрештою – за власне виживання” [3, с. 28].

О. Гончар у своїх “Щоденниках” відзначив іншу грань джерел творчості письменника-філософа:

“Руссо, Сковорода, Толстой геніально передчули вищу мудрість, яка стала найгострішою потребою нашого часу: вернуться до природи, шукати гармонійності з нею. Іншого шляху нема. Цивілізація несе зручності, але щастя людині не може дати... Ось де вузол усіх філософій” [5, с.54].

Перше, досить неповне зібрання його творів «Сковорода Г. Сочинения в стихах и прозе» було видано 1861 р. в Санкт-Петербурзі великим патріотом України книговидавцем І.Т. Лісенковим. 1894 р., коли відзначалося 100-річчя від дня його смерті, Харківське Історико-

філологічне товариство видало збірку творів, у підготовці якої взяв участь Д.І. Багалій. Доповненням, а частково й виправленням цього видання була публікація в 1912 р. В. Бонч-Бруевича.

Найповніші видання творів Г.С. Сковороди здійснені в наші дні [13].

Філософський і літературний спадок, життєвий і творчий шлях Г. Сковороди були об'єктом досліджень філософів, істориків, літературознавців, письменників. Його образ творила і мудра народна творчість, наповнена легендами, анекдотами. “Він є, безперечно, найцікавішою постаттю історії українського духу” [19, с.5].

Бібліографія його творів та творів про нього, яка становить більше двох тисяч позицій, відображена в численних довідково-бібліографічних виданнях [14; 6]. Серед великої кількості матеріалів, присвячених Григорію Сковороді подано спробу виокремити лише основні, значимі, що мають джерелознавчі, історіографічні і підсумовуючі функції. Зокрема, маємо констатувати, що в художній і науковій спадщині видатного українського письменника, філософа, педагога залишається ще багато “білих плям”, включаючи і актуальні в контексті розвитку напряму локальної історії нез'ясовані питання вивчення цієї неординарної постаті Г.Сковороди в контексті його доби та соціокультурного середовища.

Д о д а т о к

Воспоминания стариков и старушек о Григории Савиче Сковороде¹

Григорий Савич любил рассказывать тем, кого любил, о себе и своей прошедшей жизни, — все, что удержала память его помнящих из этих рассказов его о его детстве и юности.

Отец Савва был приходским священником в селе Чернухах, бывшего Лубенского округа Киевского наместничества, а в 1726 году у отца Савы родился сын, и наречен Григорием.

Григорию минуло уже семь лет, когда приходской учитель, он же и пономарь, поступался по обычаю у двери О. Савы, тогда уже вдовца, и, после разных вежливых извинений и приветствий, предложил ему, что пора уже Григория отдать “ в школу“, и что пусть бы Григорий ходил учиться к нему, как ходят и другие дети. Отец Сава поблагодарил почтенного пономаря.

Около церкви Рождества Христова в селе Чернухах стояло тогда три домика. В самом меньшем из них жил отец диякон. Другой домик, ветхий полуразвалившийся «пустовал» лет двадцать, с тех самых пор как предшественник О. Савы, О. Леонтий умер и вдова его с детьми переселилась к зятю в ближнюю деревню.

¹ Фіолетові чорнила, орфографія наближена до сучасної

Только по ночам эти развалины принимали вид жилья: сквозь окна виднелась тогда в них горящая лучина, виднелись тощия лица нищих – калек, сидевших за скудной вечерей, молившихся, или шшивавших старые лохмотья. Им позволяя сюда заходить на ночлег О. Сава, смотревший на развалины этого церковного домика как на что-то в роде страноприемной гостиницы. Третий домик, длинный, узкий, темный, состоял из сеней и одной комнаты, и назывался школою. Теперь не осталось и следов этих домиков; а прежде в последнем из них в продолжении целого дня раздавался шум и гул, – и протяжный вой учащихся, печальный плач виновных и громкие угрозы и брани Пономаря, – он же и учитель, привлекали внимание хуторян, проходивших мимо, и не совсем понимавших, как там шла работа. Дубовые скамьи вокруг дубового стола школы, выкрашенного темно-зеленой краской, наполнялись ученым народом, безстрашным до самого появления грозного ментора с маленькой бородкой впереди и маленькой косою сзади. Ученый народ состоял из сыновей и отчасти дочерей козаков и бедных окружных помещиков, и грозный ментор был лицом важным не только для учеников или для себя, но и для целого селения, и даже для целого прихода. Четверти две— или три муки да пшена, кое-какая толика живности и рубль или полтора рубля деньгами — вот какова была годовая плата ему от каждого ученика: можно себе представить, как был он богат, как был он важен, и спесив, и милостив, и великодушен, и как гордился он своей ученостью, и как умел передавать оту гордость своим воспитанникам, которые с его помощью выучивались читать, далее писать, считать и наизусть повторять несколько псалмов и молитв, как величественно пел он на крылосе с лучшими учениками, гасил во время и по окончании службы свечи, звонил в колокола, как величаво осматривал лица учеников, когда им позволялось исполнять эту последнюю обязанность.

На Григория надели новый холстинный халат, и велели ходить в эту школу.

Но Григорию не понравилось ученье. Три года прошли, и прошли будто не бывали: Григорий в три года не мог привыкнуть разбирать ни одной словотитлы. Он напротив, любил шалить, дурачиться, опустошать птичьи гнезда, драться с товарищами, обижать нищих, насмехаться над учителем.

Однажды отец Сава пустил Григория на праздники в село, отстоявшее от Чернух верст на двадцать пять. Через два дни он воротился домой, и между прочим возвестил своему ментору, что его звали в то село на коем завтра праздновать рождение сына или что-то подобное. Пономарь отправился в путь и от радости пешком, а на другой день воротился назад, и прямо к О. Саве с жалобою на Григория: не только никто не родился у тех, куда Григорий его звал, но и самих их нет никого дома, и он должен был по пустому пройти туда и назад около 50 верст.

В другой раз Григорий сделал и того хуже – правда ли, “бабуся“, что у вас в хате “бись“ завелись?– спросил он как-то у одной из нищих, заходивших на ночь в развалины церковного домика, – и, не дослушавши ответа, стал рассказывать,

что бисы недавно напугали “добродия“ Пономаря так, что тот насилу убежал, насилу опомнился. Через неделю между нищими пошел говор о “бисах“, и, сколько ни уверял их пономарь, что с ним ничего не случилось, никто из них не поверил ему, и всякий от себя прибавлял что –нибудь к страшной сказке “о бисах и пономаре“. Некоторые даже подумывали загодя убраться из такого опасного жилища. И вдруг... вечером, когда некоторые из нищих уже собрались ночевать в хату, раздался по хате такой визг и лучина с таким треском и так неожиданно погасла, что все, кто был в хате, опрометью бросились из нее кто куда попал, и, криком всполошили всех соседей. Отец Сава сам вышел за ворота... и вот бежит к воротам сам Григорий, и, увидя отца, начинает ему рассказывать, что “бисы“ выгнали нищих из хаты их. – Да ты как знаешь? Где ты был? – Григорий отвечал, что он на перекрестке играл с товарищами, потом, услышавши крик, раздавшийся у церкви, побежал с ними туда и узнал там о беде, случившейся с нищими. Бог знает как, но отец Сава догадался, в чем дело: он повел Григория в комнату, заставил его пересказать себе еще раз, что он слышал, а потом – заставил его признаться, что и ... в хате сам Григорий, что и лучину залил он же маслом с корища сквозь дыру, им пробитую в чердаке. – Григорию досталось за эту шалость, и нищим пересказали, кто “бис“; впрочем нищие долго не могли успокоиться, и боязнь их едва ли уступала шалостям Григория, на которого не действовали ни угрозы, ни розги, ни ласки и просьбы.

Григорию минуло девять лет. Он лишился отца совершенно осиротел, – и только тогда пробудилась в нем дума о себе, о том, что он, и что с него будет, если он будет вести себя по прежнему. Только тогда, но зато и внезапно и решителен был перелом в его душе.

Горькие слезы пролил он над прахом отца. День ото дня хуже обращались с ним его родные, – день ото дня смрнее, прилежнее становился он, и все более дичал. Будни проходили для него в школе, воскресные утра в храме Божиим, праздное время звало его в поле и в лес, – и только на ночь заглядывал он в дом отцовский. В юфтовой рымсей однокройке, сшитой для него еще отцом, босой, с тростниковой дудочкой, бродил одинокий сирота по лесам и полям, пел там песни, все печальные песни, разговаривал сам с собою. Не забывал он могилы отца, и нередко прямо из дому бежал к ней, сам не зная зачем. На этой могиле он сочинил свои первые песни. И вот как застали его на ней прохожие. – Он стоял у могилы, на коленях, сложивши крестом руки на груди, плакал навзрыд, и, рыдая, пел какую-то песню. Так было жалко его положение, так трогателен голос и слова песни, что прохожие остановились и плакали вместе с Григорием. И Григория перестали презирать, перестали считать шалуном, повесой, каким привыкли считать; но Григорий убежал [от] родных, и родные свое презрение к нему изменили в ненависть, особенно с тех пор, как Пономарь отказался учить его.

Рады-рады были родные Григория, когда могли от него избавиться, когда проезжий монах Киевский взял его с собою в Киев навсегда из родных Чернух.

Лариса РЕВА. Григорій Сковорода (1722 – 1794) – уродженець України ...

Несколько времени Григорий оставался у монаха прислужником, и потом записал учеником в Академию, и скоро показал успехи столь необыкновенные, что не было ни одного товарища, который бы не смотрел на него с досадой, с завистью, тем более, что он же, Григорий, был и первым дискантом Академической капеллы... Товарищи завидовали Григорию, а все другие не умели нахвалиться им. “То было мое счастливейшее время!” – говаривал потом Григорий Савич, и любил пересказывать, как ему тогда жилось в Киеве.

...
На берегах документу — помітки, зроблені рукою І. Багалія (сині чорнила, скорпис):

“Из воспоминания стариков и старушек, собранных в свое время (30-х годах XIX ст.) о детстве и юности Г.С. Сковороды, при Ив. Срезневском, нужно думать, в Харькове, т.е. значу по ... еще свежим воспоминаниям о нем, и, как видно, из ... воспоминаний, записанных на основании его собственных рассказов о себе. Но в них оказалась одна существенная ошибка, которая потом проникла и в ученые труды, что отец его будто был священником села Чернух. Повествование об участии его в Чернухской школе мы признаем вполне, вероятно. Домик, где жили нищие, был, очевидно... (Далі – нерозбірливо).

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф.1. – № 44997.

Джерела та література

1. *Багалій Д.І.* Український мандрований філософ Г.С. Сковорода. – К.: Вид-во “Орій” при УК СП “Кобза”, 1992. – 472 с.

2. *Барабаш Ю.Я.* Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко. – К.: Видавн. дім “Києво-Могилянська академія, 2006. – 744 с.; Два століття Сковородіяни: Бібліогр. довідник /Л. Ушкалов та ін. (авт. – уклад.). – Х.: Акта, 2002. – 528 с; *Махновець Л.Є.* Григорій Сковорода. Біографія. – К.: Наук. думка, 1972. – 255 с.; *Мишанич О.* Григорій Сковорода: Нарис життя і творчості. – К.: АТ “Обереги”, 1994. – 48 с.; *Пільгук І.* Григорій Сковорода: Художній життєпис. — К.: Дніпро, 1971. — 262 с.; *Сковорода Григорій:* Дослідження, розвідки, матеріали: Зб. наук. пр. / АН України; Ін-т філософії; Упоряд.: В.М. Нічик, Я.М. Страгій. – К.: Наук. думка, 1992. – 382 с.; *Сковорода Г.С.* Розмова про істинне щастя / В.О. Шевчук (пер. укр. м., прим.). – Х.: Прапор, 2002. – 280 с.; *Эрн В.Ф.* Русские мыслители. Г.С. Сковорода. Жизнь и учение. – М., 1912. – С. 45 – 46; *Шевчук В.* Пізнаний і непізнаний Сфінкс: Григорій Сковорода сучасними очима: Розмисли. — К.: Університ. вид-во “Пульсари”, 2008. – 526 с.

3. *Барабаш Ю.* Причинки до теми “Гоголь і українське літературне бароко. Генезис і типологія” // Слово і час. – 1992. – № 9.

4. *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи / Пер. з франц. З. Борисюк; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2000.
5. *Гончар О.* Щоденники: У 3 т. – Т. 2: 1968–1983. – К.: Веселка, 2003.
6. *Добролюбов Н.А.* Собеседник любителей российского слова // Собр. соч. – В 9 т. – М.-Л., 1961. – Т.1. – С.182-279.
7. *Драч І., Кримський С., Попович М.* Григорій Сковорода. – К.: Молодь, 1984. – 214 с.
8. *Кирик Д.П.* Світ символів Г.С. Сковороди // Від Вишньського до Сковороди: З історії філософської думки на Україні XVI – XVIII ст.
9. *Попов П.М.* Григорій Сковорода.: Життя і творчість: Літ. портрет. – К.: Дніпро, 1969. – 172 с.
10. *Попович М.* Григорій Сковорода: Філософія свободи. – 2 вид. – К.: Майстерня Білецьких, 2008. – 256 с.
11. *Сковорода Г.* Твори: В 2 т. – Т. 1: Поезії, байки, трактати, діалоги. – 528 с.; Т.2: Трактати, діалоги, притчі, переклади, листи. / Передм. О. Мишанича. – К.: АТ “Обереги”, 1994. – 479 с.
12. *Сковорода Г.* Т.1.– 528 с.
13. *Сковорода Г.С.* Повне збір. тв.: У 2 т.: Т. 1 – 2 / Ін-т філос. ім. Г.С. Сковороди НАН України. – 1973; *Сковорода Г.* Твори: В 2 т. – Т. 1: Поезії, байки, трактати, діалоги. – 528 с.; Т.2: Трактати, діалоги, притчі, переклади, листи. – 479 с. / Передм. *О. Мишанича.* – К.: АТ “Обереги”, 1994; *Сковорода Г.С.* Твори: В 2 т.: Т. 1. – 528 с.; Т. 2. – 478 с.; Вид. 2, випр. / Ін-т літ. ім.Т.Г. Шевченка НАН України. – К.: Обереги, 2005.
14. *Багалій Д.* Український мандрівний філософ Григорій Сковорода. – К., 1992. – С. 446 – 465 (221 назва): [Містить матеріал и про письменника, опубліковані в 1806–1923 рр.]; Бібліографічний список // *Мишанич О.* Григорій Сковорода: Нарис життя і творчості. – К., 1994. – С. 35–45 (142 назви); Григорій Сковорода: 1722–1794: Бібліогр. покажч. / Укл.: *Г. Гамалій, В. Шевченко*; Парламент. б-ка України; Нац. музей літ. України. – К., 2002; Григорій Сковорода: Біобібліогр. / Укл.: *Беркович Е.С., Ставинська Р.А., Штраймшич Р.І.*; Харк. ун-т ім. Г. Сковороди. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1968. – 183 с.; Григорій Сковорода: Бібліогр. – 2-е вид., випр. і доп. / Укл.: *Е.С. Беркович, А.В. Дашковська, В.Д. Прокопова* та ін. / Харк. ун-т ім. Г. Сковороди. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1972. – 203 с.; *Поліщук Ф.М.* Григорій Сковорода: Семінарії. – К.: Вища шк., 1972. – 207 с.; Два століття Сковородіани: Бібліогр. довідник / *Л. Ушкалов* (авт.-уклад.). – Х.: Акта, 2002. – 528 с.; *Ушкалов Л.* Українське барокове богومислення: Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Х.: Акта, 2001. – 220 с.; *Ушкалов Л.* Григорій Сковорода: семінарії. – Х.: Майдан, 2004. – 876 с.

Лариса РЕВА. Григорій Сковорода (1722 – 1794) – уродженець України ...

15. *Skovoroda G. Fables and Aphorisms / Transl. and analysis by D.B. Chopik.* – New York; Bern; Frankfurt an Main; Paris; Peter Lang, 1990. – 173 p. (American University Studies. XII. Slavic languages and literary. – Vol. 8).

16. *Сковорода Григорій.* Ідейна спадщина і сучасність. – К., 2003; *Григорій Сковорода: глобальне і національне / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, приуроченої 285 роковинам від дня народження українського Першорозума та 35 річниці створення літ.-мемор. музею Г.С. Сковороди (19 трав. 2007 р.).* – Сковородинівка: ТО Ексклюзив, 2007. – 136с.; *Сковорода Григорій.* Дослідження. Розвідки. Матеріали. – К., 1992; *Сковорода Григорій.* Образ мислителя. – К., 1997; *Григорій Сковорода і загадковість присутності (Матеріали одноіменної конференції) українського філософа і поета / НТШ у Львові.* – Т. 14. – Львів, 2005. – 138 с.; *Григорій Сковорода – джерело духовної величі та сучасність.* – Тернопіль, 2007; *Філософія серця Григорія Сковороди і сучасність: Матеріали Міжнар. наук. круглого столу / За наук. ред. Г.М. Сагач.* – К.: МАУП, 2006. – 136 с.; *Філософсько-етична спадщина Г.С. Сковороди і духовний світ сучасної людини / Доп. і повідомлення регіон. наук. конференції.* – Донецьк: ДонНТУ, 21 – 22 листоп. 2007 р. – 174 с.: *До дня народж. [3 груд. 2007 р.] 285-ї річниці Г.С. Сковороди; Г.С. Сковорода і образи філософії.* – Х.: Майдан, 2007. – 239 с.

17. *Толстой Л.Н.* Г.С. Сковорода // Полн. собр. соч.: В 90 т. – Т. 40. – М., 1956. – С. 406 – 412.

18. *Франко І.* Сочинения Григория Саввича Сковороды // Збір. тв.: У 50 т. – Т. 29. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 434 – 438.

19. *Чижевський Д.* Історія української літератури: Від початків до доби реалізму. – Тернопіль: Феміна, 1994. – 480 с..

20. *Чижевський Д.* Філософія Г.С. Сковороди. – Варшава, 1934. – 224 с.

21. *Шинкарук В.* Проблеми філософії культури в творчості Г. Сковороди // Сковорода Григорій. Образ мислителя. – К., 1997.– С. 6 – 11.

Лариса Рева (Київ, Україна) Григорій Сковорода (1722 – 1794) – уродженець України, філософ світового рівня

В статті подано бібліографічний огляд праць, присвячених Г.Сковороді, виокремлено основні тенденції в розвитку сковородинознавчих студій. Розглянуто історію реконструкції біографії видатного українського письменника, філософа, педагога. Неординарна постать Г.Сковороди потребує подальших досліджень і осмислення з урахуванням контексту його доби та соціокультурного середовища.

Ключові слова: Г. Сковорода, життєпис, бібліографія, творча спадщина

Лариса Рева (Київ, Україна) **Григорій Сковорода (1722 – 1794) – уроженець України, філософ мирового уровня**

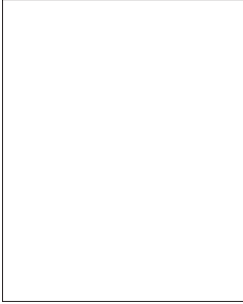
В статье подано бібліографічне обзрение трудов, посвященных Г. Сковороде, выделено основные тенденции в развитии сковороведческих студий. Рассмотрено историю реконструкции биографии выдающегося украинского писателя, философа, педагога. Неординарная фигура Г. Сковороды требует дальнейших исследований и осмысления с учетом контекста его эпохи и социокультурной среды.

Ключевые слова: Г. Сковорода, жизнеописание, библиография, творческое наследие

Larysa Reva (Kyiv, Ukraine). **Hrygoriy Skovoroda, born in Ukraine and philosopher of world importance.**

In article is presented the inspect works of bibliography, to devote of H. Skovoroda and apportion the main tendency in development of studies by H. Skovoroda. To contemplate the history of the reconstruction of the biografy a writer, philosopher and pedagogue. Inordinary personality of H. Skovoroda to request for next studies and meaning with the account of his epoch and sociocultured society.

Key words: Hrygoriy Skovoroda, the biography, life, bibliography, the creative inheritance.

Маргарита ШАМРАЙ
(Київ, Україна)

**Папери Красносельських (XVI–
XIX ст.) з колекції історичних
установ ВУАН**

Склад і зміст фамільних архівів українсько-польських родин був унікальним та універсальним. Такі документи мають виняткове значення не лише для висвітлення побутової історії, генеалогії конкретного роду чи історії усього найвищого суспільного стану, а й для створення на якнайширшій джерельній базі новітнього метанаративу історії України.

У загальне розуміння археографії як науки, що займається комплексом проблем, пов'язаних із запровадженням писемних джерел до наукового обігу на етапі їх пошуку і збирання, входить процес опису й коментування документів, у даному разі Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського [2, №23101–23111], якщо мовою більш науковою, – використання камеральної археографії.

Описування й систематизація документів фамільних архівів, складання реєстрів, описів, каталогів та інших пошукових засобів почалось тільки в XIX ст. За твердженням відомих дослідників у Росії кінця XVIII – початку XIX ст. поширеним було виключно обліково-реєстраційне описування фамільних архівів та приватних архівних зібрань, що склалися як частина заповіту під час передачі спадщини, продажу, конфіскації рукописних зібрань тощо.

За об'єкт дослідження взято справу українсько-польської шляхетської родини Красносельських. Інформація про цей родовід, згідно виявленого нами рукопису, починається від 1617 р. з імені Яна Красносельського вотчинного власника сіл Красенького, Василевки та інших (права на ці маєтності закріплені у Вінницькому міському суді) і сягає 1832 р. [2, №23101–23113].

Рід Красносельських, відомий під гербом Тужима, який ще називається Прусом I¹. Відзначаються цим гербом Юхнові Красносельські, що походять від Коротків і Слупичів за материнською лінією у Руським воєводстві. Подаємо наведені в джерелі відомості про рід:

У Данила Короткого з маєтку Михалівка народився Богуш Короткий, від якого Маруша Коротчанка з Юхна заміж вийшла за Йоахіма Красносельського з воєводства Руського Перемишльської землі, згодом вони переїхали у Брацлавське воєводство. Від них походить Данило Красносельський, у його сина Миколи народився Костянтин, одружений із Сусанною Крушельницькою, що походить від Івана Слупича спадкоємця Носовки, Кунки та інших маєтностей, від якого Григорій Слупич, міський писар брацлавський, його син Дмитро Слупич від якого була Теодора Слупчанка, видана за Олександра Крушельницького, син їх Станіслав Крушельницький, одружений з Ганною Паславською, що мали згадану Сусанну Крушельницьку. Вони з Костянтином Красносельським народили Єжи, який 1-й шлюб мав з Кутунянкою, від котрих Ян Красносельський з Левковичовою маючи частину маєтностей у Носівцях, Кунці, Михаловці, народили Яна Красносельського. 2-й шлюб Єжи уклав з Маршевською, від якого Андрій одружений з Рихальською народили Миколу, брат котрого Ян одружився з Мар'яною Клементовською, яка народила йому Яна².

До цього роду мали стосунок представники Юшковських, Луцьких, Бернацьких, Клементовських, Кежковських, Левковичів, Рихальських, Кухарських, Козичинських, Паславських, Камодзінських [8, т.5, с.373–374].

Досить докладні відомості про цей герб Тужима подано у Б. Папроцького [9, с.525–528] серед перерахованих усіх відомих на той час до

¹ Про це свідчить опис та кольорова ілюстрація його у справі Київської губернії Чигиринського повіту: “Доводи про шляхетність шановних Красносельських. Кольоровий від руки: картуш рожевий фон, листя зелене, в центрі на червоному тлі білий хрест з паличкою ліворуч, корона жовтого кольору, з червоним і зеленим паском, з неї - рука з шаблею піднята вгору”[2, №23110].

² Документи цього походження з декрету розподілу Михаловська 27.05. 1748. Також з розподілу Носавки 10.12. 1755 в Кременецьких актах.

Маргарита ШАМРАЙ. Папери Красносельських (XVI–XIX ст.) ...

XVI ст. родів. Матеріал К. Несецького, який вийшов пізніше і охоплює майже все, що відомо було до того часу, також містить інформацію про описаний герб [8, т.7, с.510–525]. До речі, про Красносельських нема згадування у списку цього герба, причиною, як нам видається, є українське походження і ставлення до нього на той час польської влади. Маємо констатувати, що загалом у польських авторів дуже мало згадок про цей рід.

Окремі матеріали наведено у Ц. Неймана [4, с.118–120], зокрема, про Олександру Красносельську:

Олександра Красносельська була заміжня за Боглевським і стала удовою. З нею одружився Ольбрахт Кохановський (†9.05.1642). Вона разом з єдиним братом Богданом Красносельським отримала велику маєтність по батьках у Хмельницькому і Брацлавському повітах. Після поділу брат сплатив за її частку грошима. Лише частина с. Кривовці на Брацлавщині залишилось за нею. Вже у цьому шлюбі Олександра набула від Станіслава Кронковського його право на половину кобильнянських маєтків, що дісталися після поділу від Федора Гневошивича Стрижевського. Ця купівля під Вінницею відбулася близько 1618 р., Вона піднесла імідж Кохановського, оскільки сама родина Красносельських та їх зв'язки з іншими представниками шляхти були досить відомі на Брацлавщині. Існують свідчення, що Йоаким Єрлич (1598–1673) помітний діяч середньовіччя, перебуваючи у Ходорокові на Київщині, теж контактував з цією родиною [5, с.47]. Дітей в них не було і вони не бажали, щоб маєтки перейшли до роду Красносельських, а саме брату Богдану, тому після підтвердження розподілу Олександра зробила дарчий запис на користь чоловіка: Кохенград, Козинці, частину Кобильної. Згодом Кохановський сперечався за Козинці з Михайлом Кропивницьким. В 1645 р. Олександра Красносельська Коховська померла. Незабаром почалися козацькі заворушення, а Кохенград знаходився на одному з важливих стратегічних шляхів, а тому одним з перших був зруйнований вщент. Тепер на тому місці с. Коханівка та руїни замку. Сам Кохановський був не шляхетського походження і прибув до українських земель по унії, проте відзначався великою енергією і організаторськими здібностями.

В іншій своїй праці “Побожье в XVII и XVIII в.” Ц. Нейманом у зв'язку з безладдям, що тоді охопило Брацлавщину, названо прізвище

Красносельських як згасаючого роду [3, с.457]. Однак, дослідження документів фамільного архіву дає підстави твердити, що у першій чверті XIX ст. цей рід не лише продовжував існувати, а й перебував у доброму матеріальному стані.

У аналізованих нами документах згадка про Костянтина відзначена 1694 р. [2, № 23102]. Початкова інформація про цей рід знайдена у книзі Є. Дунчевського [7, с.453–454.] та у А. Бонецького [6, т.12, с.225–227].

Загалом, віднайдена нами колекція складається з документів особистого та службового характеру, датованих 1692–1832 рр. і містить 32 сторінки тексту. Доводиться визнати, що це лише частина родинного архіву і вона не дає повного уявлення про життя й службову кар'єру її власників. Проте і в такому обсязі цей архів має велику наукову цінність для дослідження з генеалогії. Єдиний більш менш повний документ про Красносельських – це генеалогічне представлення роду та й то в формі фіксації прізвища із зазначенням характеру занять (воїни чи землевласники). Про осіб жіночої статі загалом майже нічого не вказано, окрім імен та прізвищ і за ким була заміжня. Розгляд цих історичних джерел однак дозволяє ширше розкрити різні процеси, оскільки ця родина була серед впливової шляхти і часом вони мимохідь згадувані. Слід зазначити, що документація шляхти, зокрема в українських землях, була досить сумбурно представлена. Протягом кінця XVIII і початком XIX ст. розв'язуючи різні задачі, російська імперська адміністрація укладала різноманітні облікові списки шляхти, що мешкала на теренах України.

Збірка паперів містить такі документи: заповітна, дарча, маніфест, протестації, скарги, метрики, кондуїтний список, свідоцтва, завершується таблицею доказів та підтвердження шляхетності. Не менш цікавий перелік військових чинів, які згадуються в документах: брацлавський ловчий, підпоручик, майор, товариш національної кавалерії, капітан, ротмістр, аудіатор.

У документах, залежно від історичної ситуації, використано три мови: латинська, польська і російська.

Адміністративна сторона повітового поділу в Речі Посполитій надзвичайно слабо поєднувалася із судовою системою 1780-х рр. й не встигла розвинути у сильний керуючий апарат³. Адміністративні

³ Державно-політичний устрій визначався існуванням замкненої сеймово-сеймикової парламентської системи. При цьому найважливішими владними інститутами був король, сейм (зі складовим у ньому

обов'язки щодо управління краєм покладались на сеймики, які періодично збирали магнати й шляхта кожного з воєводств. На них вирішувались усі важливі економічні, військові, судові та інші питання. Як і раніше, місцеве управління зосереджувалося в руках воєвод, каштелянів, старост, громадських і земських службових осіб. Незважаючи на численний штат службовців, місцевий апарат Речі Посполитої був недостатньо розвинутий. Річ у тім, що зростанню ролі цього апарату в державному механізмі країни всіляко перешкоджала місцева шляхта, яка боролася за свій вплив на державні справи та за свої родинні майнові привілеї.

Слабка державно-адміністративна влада не могла забезпечити ефективного управління Правобережною Україною у XVIII ст. Децентралізаторські тенденції в середині країни призвели до того, що саме велике магнатство визначало політику щодо населення Правобережжя.

Згідно з другим поділом Речі Посполитої (1793) землі Київщини, Брацлавщини та Східної Волині ввійшли до складу Російської імперії. Правобережна Україна поділялась на Ізяславську і Брацлавську губернії, що входили до Ізяславського намісництва (генерал-губернаторства). Через два роки відбулися нові зміни в адміністративно-територіальному устрої - тут утворювалися Брацлавська, Волинська й Подільська губернії, які незабаром перетворились у намісництва. Здійснюваний російським урядом адміністративний поділ Правобережжя не враховував специфічних особливостей окремих його регіонів, а тому 1797 р. за наказом царя Павла I було утворено Київську, Подільську й Волинську губернії.

Запроваджений російською владою поділ на губернії не мав чітко визначених меж і не враховував специфічних особливостей окремих регіонів Правобережжя. Державною мовою визнавалася російська, а діловодство велося польською і російською мовами. На шляхту і магна-

сенатом) та повітові сеймики. Місцеве управління у Речі Посполитій зосереджувалося в руках воєвод, каштелянів, старост та інших громадських та земських службових осіб. До низових органів місцевого управління належали волосні і сільські органи. Справами волості займався королівський волосний староста. На селі всі питання вирішував сільський сход (збори), якому був підпорядкований сільський староста і сільський писар. На землях, які знаходилися у приватному володінні, систему місцевого управління визначав власник. Система управління в містах в цей період не змінилася. Більшість міст одержало магдебурзьке право.

тів поширювалась дія Жалуваної грамоти дворянству, яка гарантувала збереження їхніх прав і привілеїв. Створювалися нові органи управління і суду, але залишалися у силі польські закони. Головні посади в судах і адміністративних установах посіли російські чиновники.

Шляхта з практичних міркувань комплектувала штати полкових писарів і Генеральної військової канцелярії з людей, що мали добру освіту (зокрема, знали мови, практику посольської служби – етикет дипломатичних зносин). Цей факт яскраво засвідчують прізвища, якими підписані документи.

Важливою проблемою списків є транслітерація імен і прізвищ. Оскільки грамотність представників російської адміністрації не була достатньо високою, аби передати вірно звучання з польської та латинської мов, тому зустрічаємо кілька похибок.

Загалом, рід Красносельських не можна віднести до дуже заможних, оскільки тільки Франтішек Ксавері мав до 483 кріпосних, а Гнат володів 648 селянами на початку XIX ст., і то сини з боку батька Франтішка Ксаверія.

Без історичного контексту неможливо уявити всі перипетії цього роду, до того ж пов'язаного з визначними особами і польського, і українського народів.

Брацлав поч. XIX ст. – головне місто краю, розташованого не тільки на пограниччі між Великим Князівством Литовським, Річчю Посполитою, Кримським ханством, а й на межі християнських та мусульманських світів. Він відігравав своєрідну роль врат на сході країни.

Географічні назви, які зустрічаються в досліджуваних документах: на початку Перемишльське земство, потім Саноцьке земство, Варшава, далі Житомир, Чигиринський повіт – це місця, через які проходили різні скарги і заяви; маєтності Красносельць на річці Буг Хмельницького воєводства Летичевського пов., с. Луки, Наславщина, Пржемисьького пов., с. Бірки, с. Медведівський Ключ, с. Стрёмовка – Чигиринського пов., с. Одржехове, с. Сердюковка – Черкаського пов., с. Красеньке, Василевка та інші.

Спостерігаючи за географічним розташуванням представників роду Красносельських в документах, видно, що основними їх пунктами перебування були Перемишльський, Брацлавський, Чигиринський, Черкаський повіти.

Костянтин Красносельський з дружиною Крушельницькою Су-санною і сином Стефаном згадуються у дарчій для спадкоємців

1694 р. [2, №23102, 23113]. Стефан з дружиною Мар'яною Чайковською, дочкою Олександра Чайковського та Софії Бачинської, 1700 р. Костянтин і Стефан та Ян діти та брати названі у Пшемишлі [2, №23102, 23109]. Богдан залишився вотчинним власником Красенького і Василевки, його ж спадкоємцем син Федір, від якого походить Казимир Федір, а від Казимира Михайло безпотомний, Анна Станіслава Лупинського дружина та цього пошукувача Юзефа Лупинського мати, і Олена Станіслава Яблоновського дружина теж справжнього пошукувача Гната Яблоновського мати, по безпотомній смерті рідного брата Михайла Красносельського, по батькові, дідом прадіда Красносельських чоловічий рід відтворюючи в персонах, які залишились за природним правом вищезгаданого маєтку спадкоємцями, на підставі письмових документів і доказів вимагають присудження їм загалом маєтку Красенького, Василевки та інші. Село Василевка раніше було під володінням Федора, котре він за контрактом 1646 р. віддав в орендне володіння зятю Мерницькому. Безсумнівне вотчиничество доводять суд згідно законів, правосуддя і документів. Дарчий запис Олександра Машкевича Юрію і Ганні з Машкевичевих Богушевських, а від цих останніх в бік Яцковських визнаний, у вотчиничестві села Василевки. Перший Привілей подано 15.01.1639 р. у Варшаві польським королем Владиславом IV шляхетним Федору Григорьєву та Івану Василеву синам Красносельським, щоб їм поступили право на маєток частини села Красноселець по річці Буг Хмельницького воєводства в Летичівським повіті [2, №23111].

Ян Красносельський [Іван Васильєв син], дружина Катерина Оджеховська, була у першому шлюбі за Федором Корнашевицем; сини: Ян→ син Людвік I і Олександр, Юзеф – 1725–1728 рр. У 1692 р. отримав після померлої дворянки Мар'яни Остржицької маєткове господарство, луки (сінокос) Наславщина, село Луки, що дісталися по матері. У Земстві Сяноцькому 1725 р., захищаючи цілісність маєтку, виступає проти Йоанаса Хаймовича, золотих справ майстра, мешканця Новостанецького, образливої та шкідливої людини, в тому, що він ображаючи його в різних місцях, а особливо в іноземному повіті, у м. Вроцлаві, втягнув його у витрати, умовився з німцями. По поверненню додому у м. Новостанці, коли Ян Красносельський намагався вирішити проблеми через суд, Хаймович застосував фізичну силу, тому він подає 2-у маніфестацію. Саноцький суд 1728 р. Іван Красносельський як збе-

рігач свого маєтку протестується, що він пошлюбив п. Катерину Одржоховську, що була у 1-ому шлюбі за п. Федором Корнашевицем, дітей її, котрі від 1-ого шлюбу залишилися, яких виховував і в дорослих літах тримав на власному кошті, не маючи нічого від власного їх маєтку. Він дітей в теперішньому шлюбі прижитих, заради того оберігаючи свій цілий маєток, з приданого же маєтку дружини нічого для себе не отримуючи в міському Саноцькому суді 1 і 2 раз протестується [2, №23101, 23104-23105].

Красносельський Ігнатій Ксаверій (нар. 1796 р.) син Юзефа 30 р., не одружений, живе у Чигиринському пов., товариш кавалерії народової, звільнений від служби. Ротмістр 3 уланського полку, згодом Предводитель Чигиринського повіту, майор у відставці (орієнтовно I пол. XIX ст.). Брати: Яків і Максиміліан, дружина Анна Циховська, син Володимир, дружина Теофіла Беньковська. Він володіє у Чигиринському пов. селом Бірки. Опис документів 1768 р. в Метриках короних піданним, що цей Йозеф з дружиною Барбарою з Бобінських свідчить протест 1778 р. та родинний перелік прижив синів Франца Ксаверія, Йозефа, Якова Станислава, Ігнатія та Івана. Франц Ксаверій, перебуваючи раніше у польському війську майором, потім чигиринським повітовим предводителем дворянства в кінці колежським ассесором мав синів відставних майорів російських військ Гнатія, котрий мав сина Володимира, Якова і перебуваючого на службі Максиміліана; Йозеф сина Олександра; Іван Лудовика, що доказують документами в цій родословній поясненнями. Формулярний список служб і достоїнств звільненого від служби з 3-го Українського уланського полку ротмістра Красносельського Гната Майором з мундиром 16.06.1830 р. маючи 34 р. Перегляд чинів: юнкер, прапорщик, поручик, штабротмістр, ротмістр. З Чернігівського кінногерського полку переведений у цей полк корнетом, з нього за Височайшим наказом через домашні обставини звільнений зовсім від служби майором з мундиром 26.03.1819 – 7.04.1830 р. Цікава військова характеристика: в походах не бував; російській грамоті читати і писати вміє, арифметику, геометрію, географію, французьку, німецьку і польську мови знає; був у відпустці 1818 р. тривалістю у два місяці, на строк з'явився; в штрафах не бував; одружений з дочкою землевласника Київської губ. Черкаського пов. Цихальською Ганною Діонисевою, дітей не має.

Копія породинного переліку видана 11.05.1832 р. за підписом Чигиринського повітового предводителя шляхти землевласника

Чигиринського пов. відставного майора Гнатія Ксаверева, в котрій пояснено що він одружений з шляхтянкою Ганною Биховською, має сина Володимира 3-х років і володіє у вище названому повіті за спадком у селі Бірках 498 особами та в Черкаському за жінкою у спадок отриманих за розподілом в селі Сердиновці 150 особами. Копія породинного переліку видана у той же час за підписом його ж предводителя землевласника Чигиринського пов. відставного майора Ігнатія Ксаверева, що він одружений з шляхтянкою Теофілою Беньковською, володіє Чигиринського пов. за спадком в селі Стремовці 458 особами [2, № 23111-23113].

Красносельський Казимир, син Федір, онук Михайло – випис з остаточного судного протоколу 1753 р. Київський генерал-воєводства Миський суд згідно бажанню сторони, рішення з протоколу миських справ Київського воєводства під час судження справ на березневій каденції в Житомирі вищезазначеної дати. Богдан залишився вотчинним власником згадуваних маєтків Красеньке і Василевка та інш., його спадкоємць син Федір, від якого Казимир Федір, а від Казимира Михайло бездітний [2, 23107].

Надзвичайно цікавий персонаж у військових Красносельських Петро у згадці 1753 року про пожертви, як син священика грецького звичаю. І більше нічого [2, №23109].

Станіслав син Юзефа згадується у Виписі протесту поданого 9.06.1778 р. до Вінницького міського суду хорунжим військ коронних Юзефом від свого імені та його матері Варвари Войциха Бабинського і його дружини Олександри уродженої Немирової, дочки і дружини покійного ловчого Брацлавського Юзефа К. вдови равно Яна Ксаверія Якова Катерини дівчини Станіслава Ігнатія Юзефа Красносельських, ловчого брацлавського Юзефа К. синів дочки і братів, з жалобою на спадкоємців покійного стражника коронного Юзефа Сераковського та інших про спадок, що залишився по Немиров.

Родинний перелік в якому пояснено, що майор Народової кавалерії колишніх польських військ а після Чигиринського повіту предводитель дворянства Франц Ксаверій Юзефів одружений з Кларою Казимира Шибінського дочки, брат капітан Станіслав одружений і має сина. Діти Франца Ксаверія: Ігнатій, Яків, Максиміліан, Катерина. Він, перебуваючи передусім у польському війську майором, потім чигиринським повітовим предводителем Дворянства, врешті Коллежським асесором, мав синів майорів у

відставці російських військ Гната із сином Володимиром, Якова та Максиміліана, що перебуває на службі, Юзефа сина Олександра, та Івана Лудовіка, що доводять документами в цій родослівній поясненнями. Довідкова Копія Указу Київського губернського Правління по такому ж Урядному Сенату Чигиринському подкоморію 21.12.1798 р. даного, що в числі інших чиновників вибраний шляхтою в Предводителі шляхти Чигиринського повіту майор Красносельський затверджений 3.11.1832 р. з Чигиринського повітового суду. Родинний список в якому вияснено, що володіє за традиційним правом за борг йому від князя Яблоновського Медведовським Ключем у Чигиринському повіті, брати його губернський секретар Юзеф 40 років, вдовий, дітей та мастків не має, живе у Литовській губернії, рангів не має. Капітан Станіслав одружений і має сина, товариш Народнової кавалерії Гнат парубок і їх Лудовік Іванів син. Франц Ксаверій має 483 чоловіків за трьохлітньою орендою і живе у Чигиринському повіті, майор Національної кавалерії, за вибором громадян є маршалком Чигиринського повіту [2, №23110, 23113].

Майор у відставці Красносельський Яків 34 роки, дружина Рубанова, бездітний, володіє 228 селянами жіночої статі Чигиринського повіту в селі Стрёмовці [2, №23110, 23113].

Ян, батько Ян Василевич, 49 років вдівець, синові Людвіку 14 років, мастків немає, живе у Подільській губернії, аудитор колишніх польських військ, звільнений від служби як капітан [2, №23110, 23113].

Відставні майори Ігнатий із сином Володимиром, Яків, та на службі майор і кавалер Максиміліан Франца Ксаверія сини. Юзефові онуки, та Юзеф із сином Олександром, та Станіслав, Гнат, Юзефові сини і небіж їх Лудовік Іванів син, разом Іванові онуки і правнуки, Костянтинові правнуки і праправнуки, і Василеві праправнуки і 3 рази правнуки Герба Туржима Красносельські в 6 частину родослівної Книги внесені.

Вибрані персони є найбільш висвітлені у цій збірці, а в кінці дана величезна таблиця пов'язана з цими ж персонажами у виписах, метриках, протестах і т.п. Іменний покажчик налічує до ста прізвищ, що відтворюють людські взаємини. Не малий і географічний покажчик, де обергалось політичне і військове життя, адже Красносельські були військовими. Перспективи подальшого дослідження цікаві і не передбачувані, оскільки доля цього роду подана однією гілкою, а там їх ще чимало.

Маргарита ШАМРАЙ. Папери Красносельських (XVI–XIX ст.) ...

Джерела та література

1. *Колосок Б.* Красносельський та Чернчицький монастирі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні Ред. кол.: *Телегін Д. Я. Титова О. М.* та ін. Вип. 10. – К., 2001. – 264 с. – С. 163-169.

2. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського: Папери Красносельських. – Фонд II. – №23101–23113, 1692–1833 рр. (З колекції історичних установ ВУАН).

3. *Нейман Ц.* Побожье в XVII и XVIII в. К истории польского землевладения в Брацлавщине. I–III. // Киевская старина. – 1890. – Т. 30. – №9. – С. 456–476; – Т.31. – №11. – С. 303–316; – № 12. – С. 412–433.

4. *Нейман Ц.* Старая Брацлавщина и ее люди. II. Ольбрахт Кохановский, судья земский брацлавский. // Киевская старина. – 1889. – Т.27. – №10-12. – С.103–120.

5. Острозька Академія XVI–XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997.

6. *Boniecki A.* Herbarz Polski. Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. T.1–15. – Warszawa, 1899–1912.

7. *Dunczewski J.* Herbarz wielu domów Korony Polskiej u W.X. Litewskiego. – Kraków 1757. T.1-2.

8. *Niesiecki K.* Herbarz Polski. / Wyd. przez J.N. Bobrowicza. T.1–10. – Lipsk, 1839 – 1846.

9. *Paprocki B.* Herby gycerstwa polskiego. – Kraków, 1584 /1858.

Маргарита Шамрай (Київ, Україна) Папери Красносельських (XVI–XIX ст.) з колекції історичних установ ВУАН

За об'єкт дослідження взято справу родини Красносельських, інформація про родовід який згідно цього рукопису починається від 1617 р. з імені Яна Красносельського вотчинного власника сіл Красенького, Василевки та інш., права на які закріплені у Вінницькому міському суді і сягає 1832 р. Рід Красносельських носив герб Тужима, який ще називається Прусом I, про що свідчить опис та його кольорова ілюстрація. Рукопис знаходиться в Інституті рукописів НБУВ. Матеріали публікуються вперше.

Ключові слова: рід, Красносельські, генеалогія, фамільний архів, чини

Маргарита Шамрай (Київ, Україна) Бумаги Красносельських (XVI–XIX вв.) из коллекции исторических учреждений ВУАН

В качестве объекта исследования взято дело семьи Красносельских, информация о которой начинается с 1617 г. с имени Яна Красно-

сельского, вотчинного собственника сел Красенького, Василевки и др., права на которые закреплены в Винницком городском суде и достигают 1832 г. Род Красносельских носил герб Тужима, который еще называется Прусом I, о чем свидетельствует описание и его цветная иллюстрация. Рукопись находится в Институте рукописей Национальной библиотеки Украины им. В. Вернадского. Материалы публикуются впервые.

Ключевые слова: род, Красносельские, генеалогия, фамильный архив, чины

Magrarita Shamray (Kyiv, Ukraine) Papers of Krasnosel'skikh (16th – 19th centuries) from collection of historical establishments of Allukrainian Academy of sciences

That article is about family Krasnoselscki. Information about genealogy begin from 1617 year from name Yan Krasnoselscki native owner of villages Krasnenke, Vasilevka. The rights on that villages consolidate by Vinnica tower court and finished 1832. Family Krasnoselscki is under herb Tuzhym, still Prus named, about it description and colors illustration. The manuscript is in the Manuscript Institute NBUV. The materials are published at first time. That article may be useful from histories, philologists, philosophic and all interesting by olden times of Ukraine.

Keywords: family, Krasnosel'ski, genealogy, familial archive, peavines

Олександр САКАЛО
(Полтава, Україна)

Джерела історичної демографії: сповідний розпис

В останні роки все більшу увагу з боку українських науковців привертають дослідження у галузях соціальної історії, історичної демографії та історичної антропології. До цієї ж сфери наукових пошуків належить й проблема вивчення еволюції структури сім'ї (форм сімейної організації) та шлюбно-сімейних відносин. Зазначимо, що основними показниками сімейного ладу є чисельний та структурно-поколінний склад сім'ї. Він характеризується такими показниками як: населеність, число шлюбних пар, кількість поколінь і дітей, ступінь та характер родинних зв'язків в середині домогосподарства. Саме ці параметри визначають вимоги до формування джерельної бази досліджень історико-демографічних процесів на мікрорівні.

Кожен документ, що використовується в ході вивчення даної проблеми повинен, у першу чергу, містити детальний опис складу сімей. Додамо, що основу джерельної бази подібних досліджень, насамперед, складають дані статистичних джерел. До них відносяться не лише зразки світського діловодства (цивільного походження): описи, ревізії тощо, а й церковного: приходські книги, метричні книги, сповідні розписи.

Залучення джерел такого роду надає можливість отримати досить детальні дані, що стосуються структури та складу як однієї конкретної родини (домогосподарства), так й усіх домових спільнот, розташованих в межах того чи іншого населеного пункту. Проаналізувавши подібну інформацію, наприклад, по кількох селах (містах), ми отримуємо змогу дослідити різні історико-демографічні процеси (характеристики, показники) на більш загальному рівні – в межах певної місцевості або регіону. Зауважимо, що документи світського діловодства є набагато частіше використовуються дослідниками, ніж документи церковного

походження (така ситуація більш характерна для вітчизняної історіографії, на відміну від цього, західноєвропейські історики та демографи вже досить давно широко використовують документи церковного діловодства, зокрема, матеріали церковно-приходських книг).

Головна мета нашої роботи полягає у визначенні особливостей сповідного розпису як джерела історичної демографії та розкритті інформативного потенціалу подібних документів для дослідження форм сімейної організації.

Одразу зазначимо, що сповідний розпис по суті був обліковим документом церковного діловодства, який фіксував відвідання сповіді прихожанами або факти уникнення ними цієї процедури.

За даними Б. Міронова, сповідний облік на території Росії вперше був запроваджений у 1690 р. новгородським митрополитом Корнилієм, який з власної ініціативи почав вимагати від приходських священиків подібної звітності [6]. Українська дослідниця Л. Гісцова датує введення сповідних книг вважає 1697 рік [3]. Водночас, більшість істориків дотримуються тієї точки зору, що головною метою цього обліку (принаймні на початковому етапі) було виявлення серед населення старообрядців, які не ходили сповідуватися до ніконіанських церков. На думку О. Романової, у XVIII ст. в умовах розколу російської православної церкви таїнство сповіді набуло першочергового значення як спосіб церковного та державного контролю за благочестивим життям населення [8, с. 122]. На всій території Московської держави сповідний облік був введений указами 1716 та 1718 рр. Тепер уже цей захід переслідував не тільки політичну, а й фіскальну мету, оскільки ті парафіяни, які пропускали сповідь, сплачували штраф (штрафи були скасовані лише у 1800 р.). На територію Гетьманщини ця практика поширилася з 20-х років XVIII ст. Згідно з указом Синоду, від 7 березня 1722 р., усі парафіяни (особи, що досягли семирічного віку і старші) мали сповідуватися й причащатися у свого священика. Впродовж 1737–1742 рр. сповідні розписи набули сталої та уніфікованої форми (визначена указом 1737 р.), котра із незначними змінами проіснувала до 1917 р. [6]. Священики мали складати поіменні сповідні розписи (відомості, книги) єдиного зразка. Часом їхнього складання був Великий піст. Тим, хто не встиг сповідатися у цей період, дозволялося зробити це у будь-який інший термін. Як правило, це були Петрівський, Успенський і Різдвяний пости [7, с. 37]. Також, була налагоджена чітка система збору цих документів. Сповідні розписи церков спочатку надходили до духовних правлінь. Там вони зводилися в єдину відомість у формі таблиці й надсилалися

Олександр САКАЛО. Джерела історичної демографії ...

до духовної консисторії, де робились зведені екстракти по повітах, а звіди на початку наступного року до Синоду надсилався загальний звіт по єпархії про відсутніх на сповіді за рік [8, с. 125].

Розглянемо структуру типового сповідного розпису, так би мовити, найнижчого рівня – документа, котрий складався священиком (або дияконом) кожної парафії. У нашому випадку в якості прикладу використаємо сповідний розпис села Митченки Пирятинської першої сотні Лубенського полку за 1770 р. Цей документ зберігається у фонді Пирятинського духовного правління Державного архіву Полтавської області [4, арк. 1–13].

Отже, кожен сповідний розпис мав три обов'язкові складові частини: преамбулу, безпосередньо сам розпис та підсумкову таблицю. Завершувався документ підтвердженням достовірності поданих даних, скріплених підписом священика, який його склав. У преамбулі подавалася інформація про церкву, за якою була закріплена парафія, називався священик, який її очолював і, відповідно, проводив розпис, а також вказувався рік перепису. У нашому документі існує такий запис:

“Роспись епархии Киевской протопопии Пирятинской уезда Пирятинского села Митченки церкви Святого пророка Ильи священника Михаила Васильева...” [4, арк. 1].

Основна частина джерела являла собою велику таблицю, що відображала розпис окремих господарських одиниць (дворів). Вона мала вигляд таблиці, яка поділялася на кілька колонок.

У першій колонці таблиці фіксувався порядковий номер домогосподарства. У другій – йшла нумерація у порядку зростання всіх мешканців села чоловічої статі. Третя колонка була аналогічна другій з тією різницею, що відображала жіночу частину населення. Четверта й найбільша графа містила перелік усіх мешканців села. Слід наголосити, що подвірний розпис домогосподарств проводився у суворо встановленому порядку, в залежності від того, до якого стану належав його власник. Таким чином, спочатку розписувалися двори духовних осіб (священиків, дияконів, пономарів), потім – військових (козаків), а в кінці – посполитих (селян). Відповідно, й назва цієї колонки була різною: “Духовные и их домашние”, “Военные и их домашние”, “Посполитые и их домашние”. Розпис кожного домогосподарства мав свою структуру. Першим обов'язково записувався господар двору (його ім'я, по батькові, прізвище). Для одружених відзначалося ім'я, по батькові дружини. Далі повідомлялися імена дітей, причому, згідно

тогочасної традиції, спочатку за принципом старшинства подавалися імена хлопчиків, й лише потім – імена дівчаток. Після неодружених дітей записувалися одружені діти господаря, якщо вони проживали у даному домогосподарстві, також подавалися (аналогічно поданій вище формулі) імена їхніх дітей (онуків господаря). Насамкінець, за тим же самим принципом розписувалися сім'ї інших родичів господаря (це могли бути родини братів, сестер, племінників, зятів, невісток господаря тощо), а якщо у домогосподарстві проживали “дворові люди” – вони також переписувалися. Наступні дві колонки фіксували вік кожного мешканця домогосподарства (перша – чоловіків, друга – жінок). В останній графі окремо позначалися ті особи, які пройшли сповідь і причастя, ті, що сповідалися але не причастилися, й ті, що не сповідалися (діти молодші семи років). Останню частину розпису складала таблиця, у якій фіксувалися показники загального числа осіб, які були на сповіді та причасті й осіб, які уникли цієї процедури. Завершувався розпис прикінцевим записом та підписом священика. Запис цей був таким:

“Сверх выше писанного в том моём Митченском приходе прописных и утаенных ничьих дворов не имеется и в означенных дворах кроме вышеявленных чинов никого тутошних жителей и пришлых никакого чина и возраста людей под укрывательством не обретається, и противящихся святой церкви раскольников нет и которые в сей же росписи показаны исповедавшимися и причастившимися те все подлинно исповедались и святым тайнам сообщились. Исповедавших токмо а не причастившихся також не исповедавшихся и непричастившихся в сем приходе не имеется...” [4, арк. 12].

На думку російського історика Б. Миронова, одним з головних достоїнств сповідних розписів є реєстрація у них одних й тих самих груп (категорій) населення. Що, в свою чергу, дає можливість співставити дані церковного обліку для великого проміжку часу [6]. Говорячи про джерельну базу історико-демографічних досліджень, український науковець Ю. Волошин зазначає, що документи світського діловодства необхідно використовувати із рядом застережень “відносно достовірності відображених у них даних про чисельність та статеві-віковий поділ населення” [1, с.43–44]. Ці джерела не можуть абсолютно точно відображати реальний стан речей через те, що мета їх створення – фіксування платників податків, якими переважно були чоловіки. Таким чином, частина жінок та дітей могла залишитися поза переписом, або

ревізією. Крім того, ставлення чиновників до своєї роботи не завжди було на належному рівні, а тому іноді, свідомо чи несвідомо, ними допускалися помилки, які суттєво викривляли справжній стан речей. На відміну від зазначеної вище групи джерел, документи церковного походження, на нашу думку, дають більш повну інформацію про чисельність населення, його статеві-віковий поділ та сімейно-родинні зв'язки. Проте, цілком зрозуміло, що й подібні документи мали певні недоліки, що їх досить детально охарактеризувала у своїй роботі вітчизняний історик О. Романова [8]. Втім, на наш погляд, вади, зокрема, сповідних розписів не є суттєвими з точки зору їхнього можливого використання в якості джерел історико-демографічних розробок. Хоча, безумовно, розглядаючи проблеми такого роду необхідно прагнути до комплексного вивчення джерел як церковного, так і світського походження.

Отже, продемонструємо інформаційний потенціал сповідних розписів, здійснивши аналіз обраного в якості прикладу документа. Насамперед, ми можемо визначити загальну кількість мешканців даного села – 819 осіб. Статевий поділ був таким: 414 чоловіків та 405 жінок [4, арк.12]. Тут буде доцільним вирахувати коефіцієнт статевого співвідношення, який з'ясовують, поділивши число чоловіків на число жінок та помноживши отриманий результат на 100. В історичній демографії вважається, що вихід даного показника за межі 100,0 – 110,0 свідчить про можливу недореєстрацію населення однієї статі (зазвичай, жінок) [2, с.68]. У нашому випадку він дорівнював 102,2. Оскільки сповідуватися починали з 7-річного віку, то молодші діти включалися до категорії “малолітні” й записувалися окремо. Джерело засвідчує, що у митченських сім'ях нараховувалося 152 малолітні дитини (83 хлопчики та 69 дівчат).

Важливою ознакою, котра характеризувала подальші перспективи розвитку будь-якого села було співвідношення працівників (осіб працездатного віку) та їдців (осіб непрацездатного віку). Зазначимо, що згідно тогочасних критеріїв до числа перших відносили осіб віком від 15 до 60 років. Відповідно, до другої групи належали діти молодші 15 років та особи старші 60 років (люди похилого віку) [2, с. 69]. У нашому випадку до категорії працівників відносилися 438 осіб (53,5% від загального числа жителів села). Дітей нараховувалося 362 особи (44,2%), людей похилого віку – 19 (2,3%). Таким чином, співвідношення працівників та їдців – 1,15 було на користь перших. На нашу думку, враховуючи значну кількість дітей, Митченки мали гарні перспективи подальшого розвитку.

Усе населення села було репрезентоване трьома станами. Так, до категорії духовних осіб належали 12 людей, військових (козаків) – 327, посполитих (селян) – 480.

Загальне число домогосподарств Митченок становило 79 дворів (терміни “домогосподарство”, “двір”, “сім’я” використовуються нами як синоніми). Отже, середня населеність однієї домашньої спільноти складала 10,4 особи. Єдиною родиною представників духовенства була сім’я 68-річного священика Михайла Васильєва, яка нараховувала 12 осіб [4, арк.1]. Козакам належало 25 домогосподарств, а їхня середня населеність дорівнювала 13,1 особи. Селянських дворів було зафіксовано 53. Показник їхньої середньої населеності становив 9,1 особи. Найбільш населеним було домогосподарство 44-річного козака Федора Білого – воно складалося з 36 осіб. Найменшими були родини селян Василя Кобиленка (28 років) та вдови Ірини (51 року) – вони мали лише по 2 особи [4, арк. 4, 6 зв.].

Ще однією важливою складовою досліджень подібних до нашого є аналіз поколінного складу домогосподарств. Так, єдина родина духовенства складалася з представників трьох поколінь. Сім’ї козаків розподілилися так: однопоколінні – 1 (4,0%), двопоколінні – 13 (52,0%), трипоколінні – 11 (44,0%). Серед селянських домогосподарств перевага була на боці двопоколінних, яких нараховувалося 30 (56,6%). Друге місце займали трипоколінні родини, котрих було 21 (39,6%). Одна сім’я (1,9%) належала до однопоколінних. Стільки ж було зафіксовано чотирипоколінних сімей. Загальний розподіл домогосподарств по селу був наступним: однопоколінні – 2 (2,5%), двопоколінні – 43 (54,4%), трипоколінні – 33 (41,8%) й, нарешті, чотирипоколінні – 1 (1,3%).

Насамкінець, використовуючи дані сповідного розпису, можна визначити типологію домогосподарств. В основу нашого поділу була покладена найбільш поширена в історичній демографії класифікація сімейних домогосподарств П. Ласлетта [5, с. 136–139]. Відповідно до неї всі домогосподарства, в залежності від їхньої структури, поділялися на три основні групи: нуклеарні, розширені та мультифокальні. Сім’ї, що належали до першого типу ще називалися простими, до другого і третього – складними. У нашому випадку родина священика була мультифокальною. Більшість сімей козаків – 20 (80,0%), так само, належали до групи мультифокальних домогосподарств. Ще 4 (16,0%) були нуклеарними, 1 (4,0%) – розширеною. Отже, складних домових спільнот загалом нараховувалося 21 (84,0%). Родини селян розподілилися таким чином: нуклеарні – 18 (34,0%), розширені – 4 (7,5%) та

мультифокальні – 31 (58,5%). Бачимо, що загалом по селу більшість була за мультифокальними домогосподарствами – їх нараховувалося 52 (65,8%). Далі йшли нуклеарні родини, котрих було 22 (27,8%). Найменше було зафіксовано розширених сімей – 5 (6,4%). Отже, частка складних домогосподарств становила 72,2%, засвідчивши тим самим їхню суттєву перевагу над простими.

Окремо зауважимо, що сповідний розпис також дає можливість вивчити розмаїття власних імен місцевих жителів (кількість вживаних чоловічих та жіночих імен, частота їхнього вживання, популярність окремих імен тощо).

Підсумовуючи зазначимо, що аналіз кількох сповідних розписів одного й того ж села за різні роки дозволяє простежити динаміку змін структури сім'ї (кожної окремо та по селу загалом), виокремити певні тенденції, дослідити історії окремих сімей. Співставлення отриманих даних із результатами аналогічних розробок інших науковців (зокрема, іноземних) дає можливість порівняти історію та особливості еволюції української сім'ї з аналогічними процесами, що відбувалися в Європі та світі загалом як у глобальному, так і локальному вимірах. Отже, можемо стверджувати, що інформаційний потенціал сповідних розписів як джерела дослідження історико-демографічних процесів є достатньо великим й таким, що потребує подальшої розробки та вивчення.

Джерела та література

1. *Волошин Ю.В.* Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті (історико-демографічний аспект). – Полтава, 2005. – 312 с.
2. *Волошин Ю.В.* Структура сім'ї в поселеннях росіян-старообрядців Малоросії XVIII століття (на прикладі слободи Деменки Топальської сотні Стародубського полку) // Історична пам'ять. – 2005. – №1-2. – С. 64–83.
3. *Гісцова Л.З.* Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії 1766 року як джерело до вивчення історії поселень вольностей військових // http://www.ukrterra.com.ua/researches/23/giscova_spovidna.htm.
4. Державний архів Полтавської області. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 255. – Арк. 73.
5. *Ласлетт П.* Семья и домохозяйство: исторический подход. // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г. Вишневого и И.С. Кона. – М., 1979. – С.132–157.
6. *Миронов Б.Н.* Исповедный и метрический учёт в имперской России // <http://www.bmironov.spb.ru/sochist.php?mn=2&lm=1&lc=art10>.

7. *Петренко І.М.* Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст. – Полтава, 2009. – 119 с.

8. *Романова О.О.* Сповідальні книги Київської метрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Український історичний журнал. – 2008. – №4. – С. 122–148.

Олександр Сакало (Полтава, Україна) Джерела історичної демографії: сповідний розпис

У статті подається джерелознавчий аналіз сповідного розпису села Митченки Пирятинської першої сотні Лубенського полку за 1770 р. Автор розглядає зміст, особливості та інформативний потенціал сповідного розпису як історико-демографічного джерела для дослідження форм сімейної організації.

Ключові слова: Історична демографія, сповідний розпис, церковний облік, структура сім'ї, домогосподарство

Александр Сакало (Полтава, Украина) Источники исторической демографии: исповедная “ропись”

В статье проводится источниковедческий анализ исповедной “рописи” села Мытченки Пирятинской первой сотни Лубенского полка за 1770 г. Автор рассматривает содержание, особенности, а также информационный потенциал исповедной “рописи” как историко-демографического источника для исследования форм семейной организации.

Ключевые слова: Историческая демография, исповедная “ропись”, церковный учёт, структура семьи, домохозяйство

Oleksandr Sakalo (Poltava, Ukraine) Historical demography's sources: confession register

In the article an analysis of the confession register of Mytchenky village of the first *Pyriatyns'ka sotnia*, Lubens'kyi regiment in 1770 is given. The author examines the contents, peculiarities and information potential of the confession register as a historical and demographic source for research of the forms of family organization.

Key words: Historical demography, confession register, church accounting, family structure, household

Оксана ПРОКОП'ЮК
(Київ, Україна)

**Відомості про книги
в парафіяльних храмах
Київської митрополії XVIII ст.:
інформаційний потенціал джерела**

Говорячи сьогодні про поширення друкованої книги, зокрема у XVIII ст., дослідники переважно спираються на джерела, що відображають функціонування друкарень й містять інформацію про найменування видань, кількість накладів, проте не дозволяють відслідкувати книгу безпосередньо на місцях. Потреба знайти відповідь на питання, які книги мав у своєму розпорядженні священник звичайного парафіяльного храму Київської митрополії у XVIII ст. для богослужбової та душпастирської діяльності, підштовхнула нас до пошуку нових джерел, які б фіксували книгу безпосередньо в ризницях парафіяльних церков. Джерелом, спроможним дати відповіді на питання репертуару, місця та часу видання книг, що їх могли використовувати місцеві ієреї, виявилися відомості про нестачу книг в парафіях, початок складання яких зніціювали укази Св. Синоду 70-х рр. XVIII ст. і які, до цього часу, залишалися неактуалізованими дослідниками.

У Київській митрополії указ з вимогою надіслати інформацію про книги, яких не вистачає в парафіях отримали у 1772 р. [6, арк. 77]. Проте, як і вся інша звітна документація, реєстри книг склалися повільно й не скрізь. Синодальний указ довелося повторити у 1776 р. з поправкою на те, що звіти мають надсилатися з парафій в січні кожного року доти, поки церква не матиме повного комплексу книг [7, арк. 2-3 зв]. За основу для складання відомостей слугував список книг затверджений Св. Синодом 20 серпня 1772 р. Відповідно до нього священники мали б відмітити наявні та потрібні видання, а в духовному правлінні – створити загальну відомість. Таким чином завдяки діяльності Св. Синоду, який в другій половині XVIII ст. активно займався інвентаризацією наявних в парафіях видань в рамках кампанії по їх заміні на нові відцензовані відповідники, ми отримали оригінальний джерельний матеріал.

Найраніші із збережених відомостей про необхідні книги в парафіях Київської митрополії маємо за 1773 р. з Києво-Печерської, Козелецької, Ніжинської, Борзнянської, Конотопської та Кролевецької протопопій [6, арк. 77-112]. 1777 р. датуються відомості про книги в парафіяльних церквах Гадяцької, Верхньокиївської, Роменської, Ічнянської протопопій та Голтвенського намісництва [7, арк. 2-67 зв; 8, арк. 1-30]. Збереглася відомість створена у 1778 р. в Глухівській протопопії [9, арк. 1-9], й на 1782 р. маємо дані з Ніжинської, Івангородської та Гадяцької церковно-адміністративних одиниць [10, арк. 3-16].

Незважаючи на наявність шаблону, в кожній протопопії індивідуально підійшли до складання звітної документації. Досить спрощеним виявилось інформативне наповнення відомостей з Києво-Печерської, Козелецької, Ніжинської, Борзнянської, Конотопської, Кролевецької, Роменської, Івангородської, Глухівської протопопій та Голтвенського намісництва [6, арк. 77-112; 9, арк. 65-67зв., 1-9; 10, арк. 3-16]. Вони вміщують виключно список назв книг, яких не вистає в тій чи іншій церкві протопопії. Тому за їх даними можемо судити лише про наповненість, репертуар літератури, але не більше. Найменше від синодального реєстру відійшли у Гадяцькій протопопії, відповідно до нього провели перепис наявних та потрібних книг, залишивши поза увагою виняткові ситуації [7, арк. 31-34]. По Верхньокиївській протопопії не маємо загального реєстру, але збереглися окремі, надіслані з кожної парафії рапорти, дані яких, слід вважати, максимально повними [7, арк. 36-64]. Найбільш різноплановою за змістовим наповненням є відомість про книги парафіяльних храмів Ічнянської протопопії створена 17 травня 1777 р. [8, арк. 1-30]. Автором звіту був писар духовного правління ієрей Ічнянської Воскресенської соборної церкви Григорій Полянський, це тричі зазначено в самому документі. Унікальністю цієї відомості, в порівнянні з іншими, є те що окрім списку книг по кожній парафіяльній церкві, згідно двох категорій «наявні» та «потрібні», для більшості друків вказується місце та рік видання.

Важливо, що відомості подають інформацію стосовно стану наповнення книгами усіх парафій тієї чи іншої протопопії у вказаний час. До цієї думки схиляє їх завершений характер, а також порівняння кількості парафіяльних церков з результатами студій про склад церковно-адміністративних одиниць Київської митрополії [4, с.689-690]. Реєстр з Києво-Печерської протопопії містить дані по 31, з Козелецької – по 63, з Ніжинської – по 99, з Борзнянської – по 44, з Конотопської – по 37 та з Кролевецької – по 24 церквах [6, арк. 77-112]. У 1777 р. фіксуються

друки в 66 церквах Гадяцької, у 23 – Верхньокіївської, 52 – Ічнянської протопопій [7, арк. 2-67зв.; 8, арк. 1-30]. У зв'язку із зміною кордонів Ніжинської протопопії, у 1783 р. вже маємо дані про наявність книг у 49 церквах Ніжинської, 46 Івангородської та 62 Гадяцької протопопій [10, арк. 3-16]. Таким чином дані відомостей характеризуються цілісністю вміщених матеріалів, охоплюють значний простір Київської митрополії, а час їх складання дозволяє підсумувати, які книги побутували в парафіяльних храмах упродовж століття.

Спробуємо показати стан з наповненістю книгами ризниць парафіяльних церков, відобразивши його у цифрах та викласти певні попередні міркування. Для ілюстрації загальної картини обрано найбільш повні відомості та представлені у більшості з них позиції (назви книг).

*Відомості про нестачу книг в парафіяльних храмах
Київської митрополії відповідно до вимог,
затверджених Св. Синодом 20 серпня 1772**

	1773						1777			1783		
	Києво-Печерська протопопія	Козелецька протопопія	Ніжинська протопопія	Борзнянська протопопія**	Конопольська протопопія	Кролевецька протопопія	Верхньокіївська протопопія	Ічнянська протопопія	Гадяцька протопопія	Ніжинська протопопія	Івангородська протопопія	Гадяцька протопопія
Прологи року	28 90	59 93	80 80,8	35 79,5	34 91,8	20 83	13 56,5	46 88	52 78,8	44 89,7	44 95,6	42 67,7
Устав церковний	27 87	61 96,8	63 63,6	37 84	30 81	22 91,6	15 65	46 88	53 80	37 75,5	42 91	45 72,5

* Курсивом вказано відсоток церков до загального числа парафіяльних храмів протопопії, в яких не було відповідної книги.

** Відомість має пропуски, використовуємо тут підсумок укладача без власного перерахунку.

Мінея місячна	22 70	38 60	49 49	19 43	27 72,9	13 54	11 47,8	4 7,6	32 48,5	16 32,6	29 63	24 38,7
Мінея загальна	5 16	10 15,8	7 7	7 15,9		8 33		23 44	12 18	5 10		4 6
Требник великий	17 54,8	21 33	54 54,5	26 59	36 97	14 58	3 13	19 36,5	39 59	19 38,7	40 86,9	24 38,7
Требник малий	2 6			1 2		1 4		21 40		2 4		
Катехізис	18 58	18 28,5	28 28	12 27	2 5,4	11 45,8	8 34,7	45 86,5	27 40,9	1 2		13 20,9
Молебний спів про «бездождя» і відро	7 22,5	8 12,6	23 23	16 36		4 16,6	1 4	49 94	23 34,8	5 10	34 73,9	13 20,9
Канонік правильний	6 19	16 25	16 16	13 29,5	1 2,7	1 4		27 51,9		6 12	28 60,8	
Псалтир	5 16	8 12,6	28 28	9 20	4 10,8	14 58	1 4		19 28,8	14 28,5	35 76	12 19
Ірмологій	3 9,6	8 12,6	25 25	4 9	4 10,8	7 29	4 17	26 50	29 43,9	4 8	20 43	13 20,9
Октоїх	1 3	2 3	2 2			3 12,5	2 8,6				1 2	
Тріодь цвітна			1 1	1 2		1 4		2 3,8				
Тріодь пісна								2 3,8				
Апостол						1 4		1 1,9				

У середньому в різниці кожної парафіяльної церкви Київської митрополії знаходилося до 20 книг. В Ічнянській протопопії найбільша кількість: 41 книга – була в Свято-Троїцькій церкві села Ржавця. Проте

не стільки завдяки широкому репертуару (з рідких тут були лише Житія Святих Отців), як наявності кількох видань однієї книги: 6 Євангелій, 4 Службників, 3 Псалтирів, по 2 Апостоли, Октоїхи, Тріоді цвітні та Тріоді пісні [8, арк. 6-6 зв.]. Найкоротший список книг прислали з Свято-Іллінської церкви села Петровки, він включав: Євангеліє, Апостол, Мінею загальну, Псалтир, Часослов, Октоїх, Службник, Требник малий, Чин сповідання дорослих, Чин сповідання отроків, Реєстр панахидний, Табель «високоторжественним» дням – всього 12 друків [8, арк. 13 зв.-14]. В Ічнянській протопопії не було жодної церкви, повністю забезпеченої книгами, бодай однієї, але не вистачало. Загалом у парафіяльні храми цієї церковно-адміністративної одиниці потребували одного Апостола, 2 Тріодей пісних, 2 Тріодей цвітних, 4 Міней місячних, 23 Міней загальних, 46 Уставів церковних, 46 Прологів, 45 Катехізисів, 19 Требників великих, 21 Требника малого, 26 Ірмоловів без нот, 27 Каноніків правильних, 49 Книжечок молебного співу про «бездождя» і відро, 2 Книг сповідання дорослих, 5 Книг сповідання отроків, 2 Книжечок на дні зішестя на престол і коронації, 3 Книг про перемогу на супостатом та Табелю про молебні [8, арк. 30]. У Києво-Печерської протопопії лише одна церква мала повне коло книг, в Ніжинській – 7 парафій [6, арк. 77, 89-91]. В Голтвенському намісництві, до якого входило 14 церков, не вистачало 50 різних книг [7, арк. 67-67зв.]. Як бачимо, переважна більшість церков Київської митрополії мали потребу в поповненні книгами, забезпечених повністю друками було вкрай мало. Лише керівник Глухівської протопопії Корнилій Юзефович, зазначав, що в підпорядкованому йому відомстві повністю книгами не були забезпечені лише 8 церков [9, арк. 1-9].

На жаль, ні в числі опублікованих законодавчих актів, ні серед архівних матеріалів нам не вдалося віднайти текст вже згаданого реєстру від 20 серпня 1772 р., в якому відобразилося бачення Св. Синоду на репертуар необхідних друків у парафіях. Проте на підставі відомостей, складених у відповідності до нього, можна спробувати відтворити список. Виходячи з максимальної вибірки, Св. Синод бачив за необхідне в кожній церкві мати: Євангеліє на престольне, Апостол, Мінею місячну, Мінею загальну, Тріодь цвітну, Тріодь пісну, Устав церковний, Псалтир, Октоїх, Службник, Требник великий, Требник малий, Ірмолой, Канонік правильний, Прологи року, Катехізис, Чин сповіді дорослих, Чин сповіді отроків, Молебний спів про «бездождя» і відро, Книжечку на дні зішестя на престол і коронації, Реєстр панахид, Книгу ектеній про перемогу над супостатом, Табелі «високоторжественних» служб.

З даного переліку, мабуть, єдиною книгою, наявною у всіх парафіяльних храмах було на престольне Євангеліє. Як правило, в церкві знаходилося два і більше на престольних Євангелій. Повний текст Біблії – Старого й Нового Завітів зустрічався вкрай рідко. У Верхньокіївській протопопії Біблія значиться лише в реєстрі з Свято-Георгіївської церкви. Не властиво було мати в парафіяльних храмах Євангеліє «с толкованием» та Євангеліє страсне. Так, в Ічнянській протопопії Євангеліє «с толкованием» фіксується в 5 храмах: Ічнянських соборному Воскресенському та Свято-Успенському, Ржавецькому Свято-Троїцькому, Городненському Свято-Михайлівському та Голянському Свято-Михайлівському [8, арк.2, 4, 6, 11, 28]. Євангеліє страсне було в 2 ічнянських церквах соборній Воскресенській та Преображенській [8, арк.2, 3]. У Верхньокіївській протопопії Євангеліє страсне внесено до списку лише в 5 церквах: Київській Свято-Георгіївській, Гвоздівській Різдва Богородиці, Вишгородській Борисо-Глібській, Глеваській Свято-Покровській та Плісецькій Свято-Стрітенській [7, арк.36-64].

Іншою богослужбовою книгою, наявною практично у всіх церквах Київської митрополії є Апостол. Досить добре парафіяльні храми були забезпечені Тріодями, Октоїхами та Ірмолоями, хоча останні переважно залишалися рукописними, оскільки дозвіл на тиражування нотних Ірмолоїв отримати було практично неможливо [3, с. 256]. Взагалі ж, рукописна книга для другої половини XVIII ст. – рідкісне явище й майже не значиться в парафіяльних храмах. Так, у Верхньокіївській протопопії лише в Свято-Златоустівській церкві було 9 рукописних Міней місячних при одночасній наявності повної підбірки друкованих [7, арк.37]. В Ічнянській протопопії зафіксовано лише одне Євангеліє написане уставом [8, арк.37].

Переважна більшість церков мала обидва Требники (великий і малий), або ж принаймні один, частіше – Требник малий. В Ічнянській протопопії а ні Требника великого, а ні Требника малого не було лише в 9 церквах [8, арк. 11зв., 20 зв., 22-22 зв., 23-23 зв., 24-25, 26-26 зв., 27-27 зв., 29]. У 1766 р. Московська синодальна друкарня надрукувала окремою книжечкою Чин сповідання дорослих, а у 1769 р. – Чин сповідання отроків. Цими виданнями, які, очевидно, мали б наблизити малоросійську практику сповіді до великоросійської, досить швидко, централізованим способом, були забезпечені практично всі парафіяльні храми Київської митрополії. Зокрема згідно відомості з Ічнянської протопопії Чину сповідання дорослих не було в 2, а Чину сповідання отроків – у 5 храмах [8, арк. 30]. Проте ми схильні думати,

що в повсякденній практиці ієреї все-таки користувалися текстами Требників.

Взагалі у XVIII ст., як свідчать відомості, парафіяльні ризниці поповнилися низкою текстів нетипових доти служб у контексті складання і відлагодження системи відправлення урочистих богослужінь у дні коронації, народження, тезоіменитства членів імператорської родини та у «вікторіальні» дні [1, с.9]. В 1733 р. вперше було опубліковано і розіслано Табелі урочистих і святкових днів. Досить швидко парафіяльні церкви забезпечили іншою відповідною літературою: Книжечка на дні зішестя на престол і коронації, Книга ектеній про перемогу над супостатом та ін.

Найбільше проблем парафії мали з наповненням Прологами та Уставами церковними (їх не було у 80-90 випадках зі 100), а також – Мінеями місячними. Придбати повний комплект Міней місячних парафіяльної церкви було досить важко та й видавалася ця 12-томна книга всього тричі (Київ, 1750 і 1787 і Почаїв, 1761) [3, с.320-321]. За відсутності Міней місячних використовували текст Трефолоя, про таку практику священники зазначали звітуючи. Зокрема, наприкінці відомості з Козелецької протопопії вказувалося, що в церквах, у яких, зважаючи на їхню убогість не було Міней місячних (а це близько половини), використовувався Трефолой [6, арк. 86зв.]. На такій замісності наголошували й керівники Роменської протопопії [7, арк. 65]. Щодо Прологів та Уставів церковних, складається враження, що парафіяльні ієреї взагалі не бачили великої проблеми у їх відсутності, використовували Часослови та Псалтирі й не поспішали купувати Прологи чи Устав церковний [7, арк. 65].

У церквах Верхньокіївської протопопії зрідка фіксується акафистна література, покликана забезпечувати прославлення святих і поширювати знання про них. У Свято-Стрітенській церкві мали Акафист зі службою, чудами і житієм Святителя Миколая. Акафист св. Варварі і Миколаю був у церквах Чесного Хреста Господнього села Круківщини, Преображення Господнього села Рословичі та Борисо-Глібській села Вишгорода [7, арк. 39-39 зв., 48-48 зв., 52-52 зв., 58-58 зв.]. Популярність різноманітних видань Акафистів (не менше 47 видань), й укладеного Йоасафом (Кроковським) акафиста св. Варварі (не менше 30 видань у XVIII ст.) [3, с.320-321], очевидно, слід пов'язувати з практикою їх поширення серед богомольців, що приходили до святині, а ніж з ризницями парафіяльних храмів. Акафисти, як правило, відправлялися біля реліквій, а їх служба в інших місцях була можливою лише в дні пам'яті святих.

Наповненість парафіяльних храмів богослужбовою літературою, не зважаючи на потребу окремих друків, загалом, була задовільною. Найнеобхідніші тексти парафіяльні церкви мали, а за відсутності окремих вони без особливих втрат для богослужіння могли замінюватися іншими наявними. Натомість учительної та проповідницької літератури було надзвичайно мало, що вже можна помітити на прикладі скупої різноманітності Євангелій; бракувало Катехізисів, в яких викладалися основи віри. Лише в одній церкві Ічнянської протопопії, Свято-Троїцькій села Ржавця, були чотири книги Житій Святих Отців [8, арк.6-6 зв.]. Свято-Михайлівська парафія містечка Монастирищ мала Повчання на цілий рік, при Свято-Михайлівській церкві містечка Голянки був Збірник на проповіді, а в Мотовилівській Свято-Покровській церкві – Повчання на цілий рік на недільні і господні свята і нарочитих святих [3, арк. 15-15 зв., 28-28 зв.; 7, арк. 57-57зв].

Всі згадки про книги, які могли б допомогти священику підготуватися до проповіді, пов'язані швидше з конкретною особою священика, а ніж загальними тенденціями. Дійсно небуденною виглядала відомість надіслана священиком Глеваської Свято-Покровської церкви Федором Козиковським. В числі необхідних книг іерей вказував Євангеліє воскресне, Благовісник, Бесіди на діяння апостольські і Апокаліпис, Бесіди на послання апостольські, Бесіди про покаєння, Бесіди на псалми, Скорочене богослов'я, «Увещание» на розкольників, Регламент духовний, Про Антихриста, Симфонія на священне писання, Повчання святого Амвросія, Проповіді Гедеонови, Устав церковний. Це при тому, що в церкві були 3 Євангелія на престольних, 2 Євангелія страсних, 2 Апостола, 2 Тріоді пісні, 2 Тріоді цвітні, 2 Псалтирі, Октоїх, 12 Міней місячних, Трифологон, 3 Требники, 2 Службеники, 3 Часослови, Ірмологій без нот, Чин молебний, Акафист Святителю Миколаю з житієм і чудесами, Служба Богоявленню, Служба Успію Богоматері, Книжечка на дні зішестя на престол і коронації, Чин поминання православних воїнів, Чин сповідання дорослих, Чин сповідання отроків, Бесіди Святого Іоанна Златоуста, Алфавіт духовний, Перше вчення отрокам, Скорочений катехізис, Повчання Святого Кирила архієпископа Іерусалимського, Послання Священномученика Ігнатія Богоносця, «Розиск» проти розкольників [7, арк.61-62зв.].

Переважно ж парафіяльні священики були орієнтовані на богослужбову літературу й великого бажання доповнювати її учительною чи проповідницькою не мали, як, очевидно, й розширювати свою діяльність у цих напрямках. Настоятель Києво-Подільської Спасо-Преображенської

церкви Мартин Сичевський, людина відома в середовищі київського священства (засідав у духовному правлінні протопопії), вчена (вчився у К-Мак. до класу богослов'я), підписуючи відомість про книги у його церкві, вказував, що більше до церковного кола нічого не потрібно. Що входило в цей максимально повний набір з позиції священика: 4 Євангелія на престольних, Тріюдь пісна, Тріюдь цвітна, Устав церковний, 2 Псалтирі, Октоїх, повний комплект Міней місячних, Пролог, Часослов, 2 Службники, 2 Требники (очевидно, великий і малий), Катехізіс, Мінея загальна, Ірмологій, Акафистник, «Увещаніє» на розкольників, Регламент духовний, Алфавіт духовний, Книга чинопослідувальна, Молебний спів в дні зішестя на престол і коронації, Чин сповідання отроків, Панахидник, Табель «високоторжественним» дням, Служба Преображенню Господньому, Служба Воздвиженню Чесного Хреста, Служба Богоявленню Господньому, Служба на Успіня Богоматері, Чин поминання православних воїнів [7, арк.42-42зв.].

Отже, репертуар друків, зафіксований у відомостях, засвідчує, що книги в різницях парафіяльних храмів мали суто прикладний характер, але виключно богослужбовий за відсутності уваги до проповідницької функції, популяризації святинь і виховання пастви.

Відомість з Ічнянської протопопії дозволяє розглянути й інші питання, а саме: місця та часу друку, наявних в парафіяльних храмах видань, що цікаво з позиції впливу московської традиції богослужіння на українську практику. Отже, серед 1 062 екземплярів книг, які фіксуються в парафіяльних церквах Ічнянської протопопії київського друку було 443 (41,7%), московського – 221 (20,8%), львівського – 61 (5,7%), чернігівського – 37 (3,4%), могилевського – 8 (0,75%), новгородського – 1 (0,09%), рукописних – 14 (1,3%). У 277 (26%) випадках у відомості місце видання книг не вказано, але за назвами можемо віднести їх до московських видань (служби на прославлення імператорської родини і т.п.). Тому слід говорити про приблизно однакову кількість київських та московських видань в парафіяльних храмах Київської митрополії, проте серед класичних богослужбових книг однозначно переважали видання Києво-Печерської друкарні.

Згідно указу Петра I від 5 жовтня 1720 р. для київських та чернігівських друків встановлювалася жорстка цензура. Дозволялося передруковувати старі церковні книги, попередньо звіривши їх із «великоросійськими печатями, дабы никакой розни и особого наречения в оных не было» [5, с.45]. Інших книг, ні нових, ні старих, самостійно друкувати у цих друкарнях не дозволялося. Дозвіл на друк давав ви-

нятково Св. Синод. У 1735 р. Рафаїлу (Заборовському) указом доручено «старопечатние» книги забирати і пильнувати, щоб церковні служби велися по нововиправлених виданнях [3, с. 253].

До 70-х рр. XVIII ст. в парафіяльних храмах Київської митрополії з «старих» залишилися окремі львівські видання. У відомості з Ічнянської протопопії серед львівських видань переважають друки XVII ст. – 59, лише дві книги XVIII ст.: Трафалой 1738 р. та Требник 1759 р. [8, арк. 11, 21зв.] Київські друки представлені переважно виданнями XVIII ст. у співвідношенні: до 1720 р. – 82, після 1720 р. – 357 книг (для 4 рік не вказано). Очікувати багато книг Чернігівської друкарні, яка розпочала свою діяльність в останній третині XVII ст., з 1724 по 1743 рр. взагалі не працювала, й довгий час друкувала переважно авторські літературні твори, також не доводиться [2, с.10-15; 3, с.232, 243]. Чернігівських видань маємо 17 до 1720 р. і 20 після синодальних постанов. Книг надрукованих в Московській друкарні до 1720 р. – 23, після – 197. По 4 екз. від рубіжної дати маємо могилівських видань та одну книгу, Трафологій 1768 р., – новгородського друку [8, арк. 23 зв.]. Як свідчать наведені цифри, більшість книг в ризницях парафіяльних храмів були надруковані у XVIII ст., причому лаврські видання на цей час вже були суттєво обмосковлені як за змістом, так і за мовою.

Інформаційний потенціал відомостей про нестачу книг в парафіях Київської митрополії не вичерпуються наведеними в таблиці даними чи введеними у текст підрахунками. Ми спробували звернути увагу на основні блоки вміщеної інформації, й висловити певні думки на її підставі. Аналіз може бути продовжений, у напрямі вивчення парафіяльного життя, соціально-освітнього статусу священства, його функціональних обов'язків, уніфікаторських заходів Св. Синоду, книгодрукування та поширення друкованої книги у XVIII ст. Також непрямі свідчення відомостей спроможні внести корективи в наші знання про церковно-адміністративний устрій Київської митрополії, а дані про посвяти кожного храму дозволяють зосередитись на дослідженні релігійності соціуму на мікрорівні. Звичайно, для вирішення низки питань інформація відомостей має розглядатися в комплексі з даними інших джерел.

Джерела та література

1. *Ершова Н.А.* Приходское духовенство петербургской епархии в XVIII веке: Автореф. канд. диссертации: 07.00.02. – СПб., 1992.
2. *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн. 1 (1574–1700).

Оксана ПРОКОП'ЮК. Відомості про книги в парафіяльних храмах ...

3. *Исаевич Я.* Українське книговидання: витoki, розвиток, проблеми. – Львів, 2002.

4. *Покровский И.М.* Русские епархии в XVI–XIX вв., их открытие, состав и пределы: Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. – Казань, 1913. – Т. 2.

5. Хрестоматия по истории русской книги. 1564–1917. – М., 1965.

6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 2205.

7. ЦДІАК України. – Спр. 2413.

8. ЦДІАК України. – Спр. 2414.

9. ЦДІАК України. – Спр. 2498.

10. ЦДІАК України. – Оп. 1020. – Спр. 5299.

Оксана Прокоп'юк (Київ, Україна) Відомості про книги в парафіяльних храмах Київської митрополії XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела

В статті автор аналізує відомості про книги в храмах Київської митрополії як джерело до вивчення парафіяльного життя та побутування друкованої книги у XVIII ст.

Ключові слова: Київська митрополія, парафія, книга, книгодрукування

Оксана Прокопюк (Київ, Україна) Ведомости о книгах в приходских храмах Киевской митрополии XVIII ст.: информационный потенциал источника

В статье автор анализирует ведомости о книгах в храмах Киевской митрополии как источник к изучению приходской жизни и распространения печатной книги в XVIII в.

Ключевые слова: Киевская митрополия, приход, книга, книгопечатание

Oksana Prokopiuk (Kyiv, Ukraine) Records about Books in the Kyiv Metropolis' Parish Churches of the 18th cent.: Informative Potential of the Sources

In the article the author analyses the records about books in the Kyiv Metropolis' churches as the source of parish life's study and spreading book-work in the 18th century.

Key words: Kyiv Metropolis, parish, book, book-work

Віталій ДМИТРЕНКО
(Полтава, Україна)

**Священики Ісаєвичі:
спроба реконструкції історії сім'ї
парафіяльного духовенства
XVIII ст. за матеріалами облікових
джерел церковного походження**

Останнім часом в українській історіографії простежується стійка тенденція поступового відходу від так званої подієвої історії. Усе більшого поширення набуває історико-антропологічний підхід до вивчення минулого, коли в центрі уваги дослідників опиняються конкретні люди з їхніми ідеями, уявленнями та стереотипами поведінки. Такі трансформації потребують як зміни методології досліджень, так і розширення джерельної бази. Серед джерел, які з точки зору історичної антропології мають значний потенціал, особливе місце займають матеріали церковного обліку населення – сповідні розписи та метричні книги. Запроваджені як масова форма обліку на початку XVIII ст., вони вже до кінця віку набули загальнообов'язкового характеру. Основний тягар ведення даної документації був покладений на плечі парафіяльних священиків. Отож, виглядає цілком природно, що інформація про них та членів їхніх родин найбільш повно представлена у вище згадуваних документах. Таким чином, ці матеріали можуть стати важливим джерелом дослідження парафіяльного духовенства.

У силу цілого ряду різних причин, ця тема розроблялася переважно дореволюційними істориками. Тут варто пригадати праці П. Знаменського “Приходское духовенство в России со времен реформы Петра” та Є. Крижановського “Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке”. Серед сучасних розробок даної тематики, виконаних з урахуванням історико-антропологічних підходів, можна виокремити дослідження М. Яременка “Освітній рівень парафіяльного духовенства...” [19] та Л. Посохової “Брачные стратегии священников” [18].

Отже, виходячи з вищесказаного спробуємо:

– відтворити історію родини парафіяльних священиків села Яцини, Пирятинської протопопії, розкривши перспективи використання матеріалів церковного обліку населення для реконструкції історії сімей;

– простежити можливі “стратегії” утримання парафії в руках родини та відтворити взаємини всередині неї;

– показати перспективи використання метричних книг для реконструкції повсякденного життя парафіяльних священиків.

Село Яцини, розташоване на лівому березі річки Удай, приблизно за двадцять п’ять кілометрів від м. Пирятина. Згідно з даними сповідного розпису 1758 р., в ньому налічувалося 89 дворів, у яких мешкало 1397 чоловік. За соціальним статусом більшість із них були козаками (1240 осіб), серед інших було 32 ремісники, 93 належали до посполитих і 32 представляли духовенство [8, арк.1]. У селі існувала дерев’яна церква Святого Архистратига Михаїла, священики якої підпорядковувалися Пирятинській протопопії Київської єпархії.

Обов’язки парафіяльного священика, очевидно, починаючи десь з 20-х років XVIII ст., в зазначеній церкві виконував Ісає Савич. Народився він близько 1676 р., але про місце його народження, походження та освіту, на жаль, відомостей не збереглося. У тридцяти однорічному віці він одружився на двадцятилітній Агафії Тимофіївні. У подружжя народилося шестеро дітей. Найстарший Лук’ян – в 1708 р., Іван – у 1724 р., Павло в 1733 р., Федір у 1738 р., Кирило в 1740 р. та Олексій у 1742 р. [8, арк.1].

Батьківську традицію церковнослужіння продовжили троє старших синів – Лук’ян, Іван та Павло. Так, зокрема, Лук’ян Ісаєв, 9 вересня 1738 р. був рукопокладений митрополитом Київським Рафаїлом Заборовським на половину батьківської парафії [5, арк.1]. Уже наступного року, у віці 31 року, він одружився на Марії Іванівні якій, на той час, виповнилося 20 років. В їхньому шлюбі теж народилося шестеро дітей. Найстарший із них Яків у 1740 р., його молодші брати Данило в 1742 р., Омелян в 1745 р., Кирило в 1750 р., Іван в 1752 р. та їхня сестра Марфа в 1754 р. [8, арк.1].

Певний час, з 1738 по 1764 рр., батько й син спільно виконували душпастирські обов’язки в парафії. Однак, з огляду на свій похилий вік, вісімдесятивосьмирічний Ісає Савич, вирішив передати свою частину парафії сину Павлові. Із цією метою у 1763 р. Ісає Савич звернувся в духовне правління Пирятинської протопопії з проханням призначити його на посаду диякона своєї парафії. Батько повідомляв, що його син закінчив Київську академію та висловлював сподівання, що згодом він змінить його на парафії. Ініціативу свого панотця підтримали й парафіяни, які зі свого боку звернулися в протопопію з подібним проханням. Вони повідомляли, що священицький син не п’яниця, не вбивця й не

злодій, а людина добропорядна й у церковному читанні вправна [4, арк.5-6]. Клопотання прихожан не пройшло безслідно й в 1765 р., після смерті о. Ісаї митрополит Арсеній Могиллянський рукопоکлав Павла на батьківську частину парафії.

Щойно ставши дияконом, Павло Ісаєв, якому на той час виповнився вже 31 рік, одружився із двадцятидворічною Параскою Омелянівною. В їхньому шлюбі народилося четверо дітей. Найстарший Захар – у 1765 р., Анна в 1767 р., Михайло в 1769 р. та Марина в 1771 рр.

Виникає питання: чому саме Павло – третій, а не Іван – другий син успадкував батьківську частину парафії? Як видно із джерел, Іван Ісаєв ще за життя батька був паламарем при парафіяльній церкві і продовжував виконувати ці обов'язки після його смерті. Відомо, що, на відміну від інших братів, він одружився досить рано – у 1749 р., у віці 22 роки на 17-річній Євдокії Романівні. Згодом у них народилося двоє дітей – Василь у 1750 р., та Трохим у 1758 р. [9, арк.1]. Можливо, що раннє одруження, імовірно всупереч батьківській волі, не дозволило йому продовжити навчання. Цілком можливо, що це викликало родинний конфлікт, у результаті якого батько став протегувати на диякона Павлова хоча той і був молодшим.

Після смерті батька Лук'ян та Павло Ісаєви продовжили спільно виконувати священицькі обов'язки серед парафіян. Саме тоді церковна громада пережила ряд серйозних потрясінь. Спочатку, в ніч з 22 на 23 червня 1766 р., з церкви сильним поривом вітру зірвало головну баню. Щоб виправити ситуацію, брати звернулися до Пирятинської протопопії з проханням зробити тимчасове перекриття, щоб можна було продовжувати богослужіння. Вони також прохали надати їм матеріальну допомогу для реконструкції церкви. Прохання, очевидно, не задовольнили й відбудова затягнулася. У лютому 1768 р. село відвідав перевіряючий – ієрей села Мокіївка Чижевський. У результаті церкву визнали непридатною до богослужіння. Церковне начиння потрібно було передати на зберігання Лук'яну Ісаєву. Крім того, священикам наказали негайно розпочати реконструкцію бані [2, арк.1-5]. На жаль, достеменно невідомо, чи ця реконструкція розпочалася, бо в ніч із 4 на 5 грудня 1768 р. церква, з невідомих причин, згоріла взагалі. Коштів на її відбудову в громади не було, тому в жовтні 1769 р. Київський митрополит Арсеній Могиллянський видав розпорядження розпочати збір пожертвувань на відбудову церкви. Завдяки цьому храм відбудували близько 1773 р. [2, арк.8-9].

Проблеми з церквою доповнилися для Лук'яна Ісаєва особистими негараздами. У 1768 р. померла його дружина. А згодом йому довелося

пережити ще й судову тяганину. Перший позов проти священика подав у квітні 1771 р. козак Яким Гиренко. Він стверджував, що о. Лук'ян приніс йому для вичинки три смушки, одна з яких зникла за невідомих обставин. Довідавшись про це, священик нібито вилаяв Якіма непристойними словами, а потім, разом зі своїм сином Яковом та підсусідками, відібрав у нього вола.

Зі свого боку священиків син – Яків Лук'янович, на той час писар Лубенської полкової канцелярії, стверджував, що батько нікого не грабував, а до козака Гиренка він ходив сам вирішувати власні проблеми. Зрештою, справу вдалося залагодити полюбовно [1, арк.1-5].

Провадження по цій справі ще не було завершеним, як панотець із сином потрапили в нову халепу. У серпні того ж року в жителя села Бубнове Марка Кеди було викрадено коня та кобилу. За підозрою в крадіжці затримали мешканця Яцин, відставного гусара Павла Загоруйка. На допиті він зізнався, що вчинив злочин за намовою о. Лук'яна, в якого потім і переховував вкрадених коней. Він також стверджував, що священик, за допомогою свого сина, підробив довідку від сільського отамана, яка дозволяла безперешкодно їх продати. Пізніше, за цією ж довідкою, коней дійсно продали на ярмарку в Густинському монастирі.

Упродовж усього вересня в духовному правлінні Пирятинської протопопії збирали матеріали в цій справі, допитуючи яценівських козаків. Викликали на допит і священика, але він, зіславшись на хворобу, довгий час відмовлявся приїздити й лише 3 жовтня 1771 р. прибув у протопопію. На допиті він відкинув усі звинувачення, висунуті проти нього. Проте справу так і не завершили, бо вище згадуваний Павло Загоруйко втік із під варти [3, арк.3-16].

Наступні роки минули для родини Ісаєвих відносно спокійно. Данило, син о. Лук'яна після закінчення Переяславської семінарії був призначений дияконом у батьківську парафію. Щоправда, в 1777 р. родину спіткала чергова втрата – у віці п'ятдесяти трьох років помер середній брат Іван. Ненабагато пережив його й Павло, який відійшов у 1779 р. У нього залишилося двоє неповнолітніх дітей – Захар та Михайло [17, арк.1].

Оскільки хлопці були ще малими, а половина парафії залишилася без настоятеля, о. Лук'ян звернувся до протопопії з проханням затвердити себе настоятелем усієї яцинівської парафії. Воно підкріплювалося нагадуванням про те, що його батько – Ісая Савич, раніше нею управляв [5, арк.1]. Прохання задовольнили й у тому ж 1779 р., Лук'ян Ісаєв став настоятелем усієї парафії.

Однак на той час панотець досягнув уже досить поважного віку. Йому виповнився 71 рік, виконувати душпастирські обов'язки з кожним роком ставало все важче, а, отже, потрібно було потурбуватися про власну зміну. Імовірно, що саме з його ініціативи, у січні 1780 р. парафіяни звернулися в Пириятинське духовне правління з проханням призначити настоятелем церкви Федора Миргородського, який на той час навчався в класі філософії Київської академії. Він саме збирався одружуватися на дочці о. Лук'яна – Марфі.

Нажаль нез'ясованим залишається питання: чому священик вирішив передати парафію зятеві, а не одному з власних синів – Данилові чи Омеляну? Відомо, що вони на той час уже закінчили Переяславську семінарію, і можливо навчалися в Київській академії. Данило тоді вже був дяконом у батьківській церкві.

Отримавши всі необхідні рекомендації з Академії, 16 квітня 1780 р., Федір Миргородський був висвячений в ієреї всієї яцинівської парафії [7, арк.2-7]. На той момент парафія налічувала сто два двори, в яких проживало 1111 жителів. При вступі на посаду парафіяни склали з о. Федором угоду, в якій зафіксували принципи подальшої взаємодії. Згідно з нею за священиком зберігалися всі землі, якими володіли його попередники. Установлювався фіксований розмір оплати за здійснення тих чи інших треб. Так, за хрещення слід було заплатити три, а за сповідь одну копійку. Вінчання молодят своєї парафії коштувало для нареченого десять копійок, а для нареченої тридцять. У разі якщо наречений був з іншої парафії він мав заплатити один рубль, а з нареченої плата бралася за домовленістю. За поховання літньої особи слід було сплачувати десять копійок, а за дитину п'ять. Установлювався також розмір плати за поминання протягом сорока днів, велику панахиду та молебні за здоров'я й упокій. Окремо визначалася плата за освячення нового дому, ікон, колодязів, паски тощо [7, арк.12].

Використовуючи матеріали метричної книги за 1781 р., можемо відтворити помісячну кількість відправлення священиком обрядів хрещень, вінчань та поховань (відспівувань), а також визначити розмір прибутків за їх виконання. Так, за січень о. Федором було хрещено одинадцять дітей, здійснено чотири вінчання та поховано трьох чоловіків. У наступні місяці ситуація виглядала так: у лютому – чотирьох осіб охрещено й чотирьох поховано, у березні – шістьох хрещено й шістьох поховано, у квітні – двох хрещено, десять пар обвінчано й трьох осіб поховано, у травні – двох хрещено, чотири пари вінчано й трьох осіб поховано. У червні – п'ятьох осіб хрещено, одну поховано.

У липні – сімох хрещено й чотирьох поховано, у серпні – чотирьох осіб хрещено, трьох поховано, у вересні – сімох хрещено, у жовтні – вісім осіб хрещено, одна пара вінчана, двох поховано, у листопаді – чотирьох хрещено, дві пари вінчані, один похований, у грудні – п'ятьох хрещено та одного поховано [16, арк.175–183].

На підставі цього можемо дійти висновку, що найбільш інтенсивно вищеперераховані обряди здійснювалися священиком у січні, березні, квітні, травні, жовтні та листопаді. У той же час у лютому, червні, серпні, вересні й грудні їхня кількість була незначною. Зрозуміло, що кількість здійснених треб безпосередньо впливала на прибутки священика. Найбільш вдалим в цьому сенсі були місяці з великою кількістю весіль, оскільки обряд вінчання оплачувався найдорожче. З огляду на наведені вище тарифи найбільший прибуток о. Федір отримав: у квітні – 4 рублі 36 копійок, січні – 2 рублі 83 копійки, травні – 1 рубль 91 копійку та листопаді – 1 рубль 2 копійки. Для порівняння: доходи у вересні становили 21 копійку, а в червні та грудні – 25 копійок. Загалом можемо констатувати, що лише у вищеперераховані чотири місяці прибуток священика перевищував один рубль, в усі ж інші він не підіймався вище п'ятдесяти копійок. Підбиваючи підсумки, відзначаємо, що в 1781 р. сумарний прибуток становив 13 рублів 52 копійки з них дев'ять рублів становила плата за вінчання, два рублі шістдесят копійок за поховання й один рубль дев'яносто дві копійки оплата за хрещення. Якщо рахувати час, витрачений на здійснення обрядів, то отримаємо вісімдесят шість днів, у які священик здійснював вищеозначені церемонії. Зрозуміло, що такі прибутки не могли задовольнити потреб священика та його родини. Для порівняння зауважимо, що вартість вола, наприклад, складала п'ять рублів, а коня – в середньому чотири рублі [3, арк.3–4].

Як ми зазначали вище, однією з умов вступу на посаду священика для Федора Миргородського було одруження з Марфою дочкою о. Лук'яна Ісаєва. Свою обіцянку він виконав у 1781 р. В їхньому шлюбі народилося четверо дітей: два сини – Марко, народився в 1782 р. та Василь – у 1788 р. й дві доньки: Марфа – 1784 р. народження та Варвара – 1786 р. [13, арк.36].

Не лишилися без шматка хліба й діти колишнього священика Павла Ісаєва. Восени 1788 р. парафіяни звертаються в Пириятинську протопопію з проханням призначити його сина Захара Ісаєвського дияконом у їхню парафію. Захару на той момент виповнилося двадцять три роки, і він був учнем вищого класу граматики Київської Академії. Бажання Захара зайняти цю посаду, імовірно, мотивувалося його раннім одру-

женням на Федорі Іванівні (в 1787 р.) та появі в родині спадкоємця, сина Потапа. Духовне правління й на цей раз пішло на зустріч побажанням парафіян [6, арк.1-2]. А другий син о. Лук'яна – Данило став пономарем цієї ж церкви.

Трагічними для родини видалися 1791 та 1792 рр. Спочатку в липні 1791 р. у віці восьмидесяти трьох років помер о. Лук'ян. Пізніше, очевидно, наприкінці 1791 р. або ж на початку 1792 р. несподівано померли й о. Федір Миргородський та його старший син Марко. Точної дати й причини їхніх смертей, на жаль, установити не вдалося, але сповідний розпис за 1793 р. фіксує попадню Марфу Лук'янівну вже вдовою із трьома дітьми.

Деякий час обов'язки парафіяльного ієрея виконував сорокарічний о. Діонісій Скабовський. [14, арк.29]. Проте згодом, у 1798 р., на парафію призначають нового молодого священика о. Арсенія Дацевича. У тому ж році він одружується з Марфою, старшою дочкою померлого о. Федора Миргородського. Таке одруження, незважаючи на достатньо молодий вік нареченої – 14 років, дозволило зберегти парафію під контролем родини Ісаєвичів. Можемо припустити, що велику роль у цьому відіграла стара попадя Марфа Лук'янівна. Протягом всіх цих змін її рідний брат – Данило Лук'янович виріс до посади диякона, а двоюрідний – Захар був понижений до пономаря [15, арк.58]. Очевидно, у родині існував якийсь внутрішній конфлікт, який, однак не заважав Ісаєвичам дбати про спільні інтереси.

Таким чином, вищесказане дозволяє нам дійти таких висновків:

- по перше, при наявності послідовно збережених щорічних сповідних розписів по тій чи іншій парафії, можливе застосування методів “історії сімі”, у тому числі й для дослідження родин духовенства;
- по друге, матеріали метричних книг можуть слугувати джерелом для відтворення повсякденного життя парафіяльного духовенства в контексті здійснення ними своїх душпастирських обов'язків та їхнього матеріального забезпечення;
- по третє, залучення мікроісторичного підходу до вивчення історії священицьких родин, дозволяє по новому подивитися на окремі аспекти функціонування соціальної структури Гетьманщини.

Джерела та література

1. Державний архів Полтавської області (ДАПО) – Ф. 801. – Оп. 1 – Спр. 294. – Арк. 1-6.
2. ДАПО – Спр. 120. – Арк. 1-11.

Віталій ДМИТРЕНКО. Священики Ісаєвичі ...

3. ДАПО – Спр. 295. – Арк. 1-20.
4. ДАПО – Спр. 27. – Арк. 1-11.
5. ДАПО – Спр. 650 – Арк. 1-15.
6. ДАПО – Спр. 956. – Арк. 1-9.
7. ДАПО – Спр. 680. – Арк. 1-13.
8. ДАПО – Спр. 19. – Арк. 1-15.
9. ДАПО – Сп. 234. – Арк. 1-18.
10. ДАПО – Спр. 445. – Арк. 1-19.
11. ДАПО – Спр. 714. – Арк. 1-38.
12. ДАПО – Спр. 784. – Арк. 1-54.
13. ДАПО – Спр. 1044. – Арк. 1-54.
14. ДАПО – Спр. 1141. – Арк. 1-48.
15. ДАПО – Спр. 1375. – Арк. 1-77.
16. Центральний державний історичний архів України м. Київ – Ф. 127 – Оп.1012 – Спр. 676. – Арк. 175 – 183.
17. ДАПО – Ф. 801 – Оп.1 – Спр. 654.
18. *Посохова Л.Ю.* «Ссылка для женитьбы место...» Брачные стратегии священников в контексте социокультурного конфликта в Украине в XVIII веке // Адам и Ева. Альманах гендерной истории. – 2007. – № 13. – С. 39–54.
19. *Яременко М.* Освітній рівень парафіяльного духовенства // Про-семинарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 2008. – Випуск.7. – С. 269–299.

Віталій Дмитренко (Полтава, Україна) Священики Ісаєвичі: спроба реконструкції історії сім'ї парафіяльного духовенства XVIII ст. за матеріалами облікових джерел церковного походження

У статті здійснена спроба відтворити історію родини парафіяльних священників села Яцини Пирятинської протопопії. Показані перспективи використання матеріалів облікових джерел церковного походження. Простежується стратегія утримання парафії в родині та можливості використання метричних книг при описові повсякденного життя духовенства.

Ключові слова: *духовенство, сповідні розписи, метричні книги, сім'я*

Виталий Дмитренко (Полтава, Украина) Священники Исаевичи: попытка реконструкции истории семьи приходского духовенства XVIII в. по учетным материалам церковного происхождения

В статье предпринята попытка воссоздать историю семьи приходских священников села Яцины Пирятинской протопопии. Показаны перспективы использования учетных материалов церковного происхождения. Про-

слеживаются стратегии удержания прихода в руках семьи и возможности использования метрических книг при описании повседневной жизни духовенства.

Ключевые слова: духовенство, исповедные росписи, метрические книги, сім'я

Vitaliy Dmytrenko (*Poltava, Ukraine*) **The priests' Isaevichi: endeavor to restore the history of the priests' family of the 18th on the materials of church's registration**

In the article an endeavour restore history of the priest's family at the Yatsyny Pyryatyn protopopii on the materials of church's registration takes place. The author makes an analysis of metric's registration as source for description daily life priests.

Key words: priests, confession register, register metric books, family

Ігор СЕРДЮК
(Полтава, Україна)

**Генеральний опис
Лівобережної України
1765 – 1769 рр.: виміри
локальної демографічної історії**

Вивчення демографічної історії населення певного регіону потребує залучення статистичних джерел та відповідних їхнім змісту й формі історико-демографічних методик. Дослідники новітньої демографічної історії проблем із джерелами відчувати не повинні, наприклад, дані переписів населення України 1989 і 2001 рр. на сьогодні доступні навіть в електронному варіанті в мережі Інтернет [4]. Інша річ зі статистичними джерелами середньовіччя й раннього Нового часу. Закономірно, що заглиблюючись у минуле історик стикається із проблемою інтерпретації, фрагментарністю статистичних джерел, а то і їх відсутністю взагалі. Однак ранньомодерна доба пропонує українському дослідникові доволі різноманітне коло джерел, які обліковують населення певного регіону чи окремого населеного пункту й дозволяють вивчати його демографічні характеристики¹.

На теренах України з-поміж обліково-статистичних джерел XVIII ст. вирізняється Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. – перепис населення й господарства, що проводився за указом Катерини II. Його організацією та проведенням на території Гетьман-

¹ Основними демографічними характеристиками населення в історичній демографії вважається: статево-вікова структура населення (співвідношення між населенням різного віку і статі), природний рух (народжуваність, смертність, приріст), шлюбність (середній вік укладання шлюбу, різниця у віці між подружжям, шлюбний ринок, співвідношення між тими хто холостими / одруженими (заміжніми) / вдівцями (вдовами)), структура і типологія сім'ї (наприклад, за поширеною сьогодні типологією П. Ласлета виділяють п'ять типів сім'ї), міграційні процеси, стан здоров'я населення.

щини займалася Друга Малоросійська колегія на чолі з президентом колегії генерал-губернатором Петром Румянцевим [7, с. 4-5].

На думку вчених, перепис був найповнішим серед тих, що раніше проводилися в Гетьманщині [10]. Це не перебільшення, адже, наприклад, порівняння даних ревізії Стародуба 1764 р. з даними Румянцевського опису міста, явно на користь останнього, хоча б тому, що ревізія не обліковувала жіноче населення, не вказувала стан здоров'я переписаних осіб, тощо [16].

Матеріли опису локалізуються у фонді №57 Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Вони складають 969 книг обсягом 300 – 1200 сторінок і містять інформацію необхідну для вивчення демографічних характеристик населення 10-ти полків тогочасної Гетьманщини. Джерело вказує вік, сімейний стан, стан здоров'я, стану приналежність, походження, родинні зв'язки, матеріальний стан і спосіб заробітку на життя мешканців дворів, що переписувалися [7].

Ми не будемо зупинятися на докладній характеристиці змісту Генерального опису, оскільки його потенціал, як історико-демографічного джерела досліджувався нами окремо [13; 14]. Зауважимо лише, що існуючі на сьогодні дослідницькі методики² дозволяють вивчати (за даними опису) наступні демографічні характеристики населення: статеву-вікову структуру, народжуваність, міграцію, різні аспекти шлюбності, типологію та структуру сім'ї, домогосподарства, стан здоров'я, антропоніміку, такі явища, як дитинство, старість, вдівство, сирітство, тощо.

Форма організації перепису та його територіальні рамки дозволяють вивчати тогочасний соціум, як цілісний об'єкт. У такому ракурсі ми можемо говорити про суспільство певного міста, сотні, полку й зрештою, Гетьманщини. Останній аспект потребує уточнення: населення якої території обліковує джерело? Сучасна офіційна назва документу „Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.” була введена до широкого наукового обігу у 1959 р. з публікацією географічного покажчика опису [7]. На нашу думку, така назва не відображає територію охоплену описом, оскільки в другій половині XVIII ст. поняття „Лівобережна Україна” не вживалося. З іншого боку, територіальні рамки опису не співпадають і з рамками Лівобережжя в сучасному значенні, адже вони охоплюють територію Стародубського полку, яка сьогодні

² Наприклад, історико-демографічні методики французьких вчених Л. Анрі та А. Блюма, конкретно Генерального опису стосуються методики аналізу „одного переписного листа”, яким є обране нами джерело. *Див.:* [1]

є частиною Російської Федерації, або Київський полк, який частково належав до Правобережжя.

Для окреслення території опису, видається доцільним застосування непопулярного в сучасній історіографії [6, с. 9] терміну „Малоросія”, який уживався в офіційній документації, пов’язаний із проведенням перепису. У такому випадку потрібно говорити про демографічні характеристики населення (соціуму) Малоросії, як регіону. Нагадаємо, що й перші дослідники опису Дмитро Багалій [2] та Микола Василенко [4] називали джерело Генеральний (або Румянцевський) опис Малоросії. Отже, територія Малоросії є найбільш узагальненим рівнем простору охопленого джерелом, закономірно, що укладачі поділяли цей простір відповідно до тогочасного адміністративно-територіального устрою: на полки й сотні.

Такий поділ простору може співвідноситись із трирівневою моделлю членування простору запропонованою французьким ученим Фернаном Броделем. Найвищим її рівнем є „провінція” – територія яка була батьківщиною для людини середньовічного й постсередньовічного суспільства (наприклад, у Франції це Савоя або Бургундія) [3, с. 287-289].

Другим рівнем є „край” – територія зосереджена навколо якось центру (міста), що являла собою певну економічну цілісність, а також культурну реальність. На рівні краю визначалися й певні адміністративні функції, у Франції їх виконували бальяжі й сенешальства [3, с. 287]. Броделівський край певним чином може співвідноситись з полковим рівнем, однак при цьому він не обов’язково дублює територію полку. Так сучасний історик Дмитро Вирський як край у XVII – XVIII ст. виділяє Кременчуччину – регіон, що локалізувався вздовж Дніпра, обмежений на Лівобережжі нижніми течіями Сули та Ворскли, а на Правобережжі – нижньою течією Тясмина й районом навпроти гирла Ворскли [5, с. 247-249]. Отже, у досліджуваний нами період Кременчуччина включала в себе польські землі Правобережжя, частково північ Новоросії, південний захід Полтавського полку, південь Миргородського й Лубенського полків.

Інший варіант виокремлення краю – Стародуб’є, уживаний дослідниками для позначення однієї з найбільших на теренах Російської Імперії старообрядницьких колоній. Ті її поселення, які локалізувалися в межах Стародубського та Чернігівського полків³, були об’єднані в

³ Стародуб’є – це частково ще й білоруські території, населені старо-вірами.

окрему адміністративну одиницю: “Государеві описні малоросійські розкольніцькі слободи”. На основі історико-демографічного аналізу даних Генерального опису та матеріалів III й IV ревізій Юрій Волошин дослідив соціальні процеси в середовищі цієї особливої етноконфесійної групи населення Гетьманщини [6].

Простішим рівнем членування простору, за Ф. Броделем, є кантон – містечко та ореол кількох залежних від нього сіл. Село повинно було знаходитися від містечка, на такій відстані, щоб за день можна було дістатися на ринок і повернутися назад. Для Франції середню площу кантону вчений визначав у межах 170 кв. км. [3, с. 283-284], нескладні підрахунки дають нам можливість уявити кантон, як містечко із селами й хуторами в радіусі 7-8 км. Вочевидь середньостатистична сотня займала більшу територію ніж французький кантон, однак зауважимо, що Фернан Бродель уважав чим слабше заселений край, тим ширші його кордони.

Початковим рівнем простору є „ізолят”⁴ – мінімальна одиниця сільського населення, яка відповідає одному, або кільком селам, пов’язаним між собою [3, с. 282].

Дані Генерального опису дозволяють вивчати населення певної території на будь-якому з названих рівнів, при цьому особливо цікавим, з точки зору демографії, є вивчення особливостей демографічних характеристик населення різних регіонів, міського і сільського соціумів, переміщення населення у межах певної території, його взаємодія.

Дослідження статево-вікової структури населення різних територій є перспективним для визначення впливу на нього голоду, неурожаю, засух, епідемій, які в окремих регіонах проявлялися по-різному. Актуальним видається вивчення демографічної поведінки населення

⁴ “Ізолят” – демографічний термін, яким називають мінімальну одиницю сільського населення, яка може вижити і відтворити себе, для цього вона повинна нараховувати щонайменше 400 – 500 осіб. Як приклад, Ф. Бродель наводить аналіз географії шлюбів у п’яти селах Шамапані за сто років. З яких 56,3% – були укладені всередині конкретного села, 12,5% – між мешканцями двох з п’яти сіл, з решти 31,2% шлюбів абсолютна більшість не виходила за межі кола з радіусом 10 км. Див.: [3, с. 284] Аналогічні дослідження можна проводити і за даними Генерального опису, однак при цьому вони охоплюватимуть значно менший хронологічний період.

Ігор СЕРДЮК. Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. ...

„хліборобських” і „нехліборобських” районів⁵, відмінності якої може проявлятися в різній мобільності, шлюбній поведінці (наприклад, у різному шлюбному віці чи чисельності холостих осіб).

Незважаючи на те, що Генеральний опис складався для всіх десяти полків, книги перепису окремих сотень до нашого часу збереглися фрагментарно, або ж не дійшли взагалі. З лютого 1769 р. джерело зберігалося в архіві Малоросійської колегії в Глухові, документи лежали у вологому підвалі. Уже в 1776 р. виявилось, що кілька в'язок опису зогнило: Хорольської сотні Миргородського полку, Бакланської й Шептаківської сотень Стародубського полку, першої Лубенської, другої Пирятинської, другої Чигриндубравської, першої Сенчанської та Лукомської сотень Лубенського полку. Частина матеріалів опису Полтавського полку згоріла під час пожежі 1784 р. у Глухові. [7, с. 9-10] Це значно ускладнює вивчення населення окремих територій, або ж робить його неможливим взагалі.

Генеральний опис подає відомості про близько 3,5 тис. населених пунктів Гетьманщини, щоправда, він бере на облік не всіх їхніх мешканців, особливо це стосується міст. У містах було більше прийшлого на певний (нетривалий) час люду: солдати на постої, торговці, тимчасові наймити, злодії, жебраки, прочани, особи, які мали справи в сотенних чи полкових правліннях, інші. На думку Олександра Гуржія, шляхи тогочасних міграцій теж проходили через міста, що збільшувало чисельність тимчасової людності [8, с. 101]. Звичайно, що ці категорії осіб не відображені в документі фіскального характеру, це потрібно враховувати при обчисленні загальної кількості населення певного міста чи села.

На рівні міста соціум можна розглядати як цілісний об'єкт, і як систему, що складається з багатьох підсистем – мікрогруп, які взаємодіяли між собою. Такими мікрогрупами можуть бути міщани, як найбільш стабільний елемент міського населення того часу [21, с.273], козаки, посполиті, купці. Генеральний опис указує етнічну приналежність

⁵ Основними хліборобськими районами Лівобережжя Є. Острась називає: Переяславський, Лубенський, Миргородський, Полтавський, Гадяцький, Прилуцький, Київський, південні частини Чернігівського і Ніжинського полків. До них не належали: Стародубський полк, Чернігівський і Ніжинський полки (за виключенням їх Півдня). У цьому контексті цікавим видається і поділ на степовий і лісовий регіони, межа між якими проходила по лінії: Глухів – Ніжин – Київ. *Див.:* [11, с. 9, 15].

окремих осіб, як то серби, волохи, великороси, греки, що дає можливість вивчати демографічну поведінку етнічних мікрогруп в умовах чужорідного етнічного середовища. Наприклад, аналіз матеріалів перепису греків Ніжина засвідчив істотні відмінності демографічних характеристик цієї мікрогрупи від решти населення міста, з одного боку, і значний її вплив на характеристики та соціальні процеси міського соціуму загалом⁶ [15]. Зрештою, джерело виділяє окремі групи маргіналізованого населення: як то старців і шпитальних жебраків, поведінка яких визначалася не станом чи етнічною приналежністю, а специфічним способом життя.

Основною ланкою (одиницею) перепису був двір або ж бездвірна хата. Наприклад, у чистовику опису Стародуба вони ретельно пронумеровані, указано їхнє розташування, переписані будівлі, і що особливо цінно для демографів, мешканці двору обох статей із вказівкою всіх зазначених вище демографічних даних [18]. Ця інформація слугує джерелом для вивчення особливостей функціонування домогосподарств. Прикладом (ймовірно єдиним) таких досліджень за даними Генерального опису є окремий розділ монографії Юрія Волошина. У ньому автор розглянув населеність, середнє число мешканців, структуру й типологію домогосподарств розкольніцьких слобод Північної Гетьманщини [6].

У сучасній історичній науці існує усталена точка зору про те, що до кінця XVIII ст. на теренах Європи поняття сім'я й двір були тотожними, зміст Генерального опису це підтверджує [6, с. 214-215]. Вказівки родинних зв'язків мешканців двору дозволяють вивчати існуючі типи сімейної організації й співвідношення між ними, розміри сімей різних типів, тощо. У цьому контексті актуальним видається порівняльний аналіз співвідношення простих (нуклеарних) і складних сімей міського й сільського населення, що дозволить зробити висновки про вплив міського способу життя на сімейну організацію.

⁶ Основну її частку склали мігранти, серед яких переважали чоловіки віком 14 – 59 років. Тому серед греків чоловіків активного віку було більше ніж у складі місцевого населення. Цим чоловікам не вистачало наречених всередині грецької громади, і частина з них залишалися холостими, або ж одружувалися з представницями українського населення Ніжина. Такі одруження порушували баланс на місцевому шлюбному ринку, тому у населенні Ніжина було більше холостих чоловіків порівняно з іншими містами і менше незаміжніх дівчат шлюбного віку.

Поряд із сім'єю в історичній демографії традиційно вивчається шлюбність. Існуючі на сьогодні історико-демографічні методики за даними одного переписного листа (до такого виду облікової документації належить Генеральний опис) визначають середній шлюбний вік населення, вікову різницю між подружжям, тривалість шлюбу, поширення повторних шлюбів, рівень остаточної безшлюбності. Важливими є вказівки сімейного стану взятих на облік осіб, зокрема для неодружених чоловіків застосовувався термін „хлопець” [17, арк. 135 зв.], „холост”, для незаміжніх дівчат – „девка” („девица”) [18, арк. 400 зв.], для вдівців і вдів – „удов” [20, арк. 50 зв.], „удова ... (далі вказувалася станова приналежність, походження, ім'я, прізвище її покійного чоловіка, а потім вже ім'я самої вдови – *I.C.*) [19, арк. 7 зв.]

Генеральний опис фіксує місце народження чоловіка й дружини, їх стану й етнічну приналежність (*напр.*: „нации и веры греческой”) [18, арк. 14 зв.]⁷. Ці відомості цінні для вивчення шлюбного ринку, поширення міжстанових і міжетнічних шлюбів. Наприклад, у Ніжині такі шлюби укладалися передусім греками й українськими дівчатами [17; 20], у Переяславі [19] і Стародубі [18] помітними учасниками шлюбного ринку були російські купці, відставні солдати сербських гусарських полків, представники інших етносів.

Соціум, як система складається не лише з підсистем (мікрогруп, про які ми говорили вище), а й із конкретних індивідів. Усереднені обчислення демографічних коефіцієнтів, дають лише загальні уявлення про існуючі рамки (коридор) демографічної поведінки конкретних осіб. Однак ця поведінка була винятково індивідуальною й доволіно спрямовувалася в межах санкціонованого суспільством „коридору”, а то й виходила за них. У багатьох випадках інформаційний потенціал Генерального опису, достатній для того, щоб реконструювати індивідуальну демографічну поведінку, висловити припущення щодо мотивів її здійснення⁸.

⁷ Іноді вказівка етнічної приналежності в Генеральному описі може видаватися дещо курйозною, так у Переяславі жив „полковой цилюрикъ Григорий Ярославский родимецъ нации нѣмецкой города Вилны з евреевъ”. *Див.*: [19, арк. 126зв.]

⁸ Прикладом такої реконструкції може бути історія переяславської вдови Євдокії, яку ми спробували відновити за безпосередніми даними опису і опосередкованими вказівками. Після смерті чоловіка Євдокія залишилася одна з п'ятьма дітьми, але змогла вдруге вийти заміж уже

Матеріали опису дають інформацію про світоглядні уявлення щодо власного віку, дитинства, старості притаманні представникам ранньомодерного соціуму Гетьманщини. Наприклад такі дані, як вік чи стан здоров'я записувалися зі слів узятих на облік осіб, тому відображають „усне” їх сприймання властиве тогочасному суспільству.

Таким чином, слід констатувати, що Генеральний опис є досить інформативним джерелом, яке дозволяє вивчати різні особливості функціонування тогочасного суспільства. Його зміст і форма відповідають сучасним історико-демографічним методикам спрямованим на дослідження основних демографічних характеристик ранньомодерного суспільства. Дані характеристики можна вивчати на різних територіальних рівнях, чи рівні різних мікрогруп, що були складовою соціальної структури. Джерело надає можливість для спроб реконструкції стратегій індивідуальної демографічної поведінки, містить інформацію про долю окремих осіб. При цьому Генеральний опис лише починає привертати увагу істориків-демографів, тому його потенціал у цій сфері залишається нереалізованим.

Джерела та література

1. *Анри Л.* Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блюм; пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М., 1997. – 207 с.
2. *Багалеї Д.* Генеральная опись Малороссии // Киевская старина. – 1883. – №11. – С. 402-432.
3. *Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв. – Т.3.: Время мира / Пер. с франц. Л. Куббеля. – М., 1992. – 680 с.
4. *Василенко Н.* К вопросу о децентрализации наших исторических архивов. – Судьба Румянцевской описи Малороссии // Киевская старина. – 1882. – №. 12. – С. 453-461.

через рік. Співставлення інформації про вік вдови, її матеріального становища з аналогічними даними про її нового чоловіка, нормами тогочасного законодавства та цеховими правилами дозволяє припустити, що для обох це був доволі вигідний альянс. „Новий” чоловік, котрий до шлюбу був козиром, дістав місце у шевському цеху, яке успадкувала вдова, двір і хату в Переяславі. Вдова, успадкувала місце в цеху, але, як жінка, не могла займатися ремеслом, тому шлюб їй був необхідний, щоб прогодувати себе і дітей. Це був єдиний повторний шлюб вдови з дітьми зафіксований у описі Переяслава. *Докладніше про цей сюжет див.: [12].*

Ігор СЕРДЮК. Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. ...

5. *Вирський Д.* Кременчуччина: кордони представлення, історіографія та джерела // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. 2007. – Вип. 1. – С. 247-258.

6. *Волошин Ю.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.

7. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів. – К., 1959. – 185 с.

8. *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – 222 с.

9. Дані переписів населення 1989 р. та 2001 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.gmdh.net/pop/ustat5.htm>; <http://www.ukrstat.gov.ua>; <http://www.ukrcensus.gov.ua>

10. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.narod.ru/coss5/koh06.htm>

11. *Острась Е.С.* Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпеченість населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. – Донецьк, 2003. – 80 с.

12. *Сердюк І.* Відвіці і вдови у Румянцевському описі Переяслава (історико-демографічний аналіз) // Краєзнавство. – 2008. – №1-4. – С. 175–181.

13. *Сердюк І.* Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії // Вісник Черкаського університету. Сер. „Історичні науки”. – Черкаси, 2008. – Вип. 133–134. – С. 55-62.

14. *Сердюк І.* Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини // Історична пам'ять. – 2008. – № 3. – С. 144-152.

15. *Сердюк І.* Статеві-вікова структура грецького населення Ніжина (за даними Румянцевського опису 1765 – 1769 рр.) // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри : зб. наук. праць II Міжнар. наук.-практ. Конф., 10 – 11 квіт. 2009 р., Одеса / відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса, 2009. – С. 291-297.

16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19349.

17. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 39.

18. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а.

19. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 278.

20. ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 341.

НАУКОВІ ЗАПИСКИ. Т.19. КН. 1. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

21. Warszawa w latach 1526 – 1795 / [Bogucka M., Kwiatkowska M., Kwiatkowski M., i in.] ; pod red. S. Kieniewiczza. – Warszawa: „Panstwowe wydawnictwo naukowe”, 1984. – 672 s.

Игор Сердюк (Полтава, Україна) Генеральный опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: виміри локальної демографічної історії

У статті аналізується потенціал Генерального опису Малоросії, як історико-демографічного джерела для вивчення населення Гетьманщини на різних територіальних рівнях. Розглядаються можливості вивчення функціонування ранньомодерного соціуму як цілісної системи та окремих її складових.

Ключові слова: Генеральний опис, демографічні характеристики, джерело, населення, територія

Игорь Сердюк (Полтава Украина) Генеральная опись Левобережной Украины 1765–1769 гг.: измерения локальной истории

В статье анализируется потенциал Генеральной описи Левобережной Украины как историко-демографического источника для изучения населения Гетьманщины на разных территориальных уровнях. Рассматриваются возможности изучения функционирования позднесредневекового социума как цельной системы и отдельных ее составляющих.

Ключевые слова: Генеральная опись, демографические характеристики, источник, население, территория

Ihor Serdyuk (Poltava, Ukraine) The General description of the Left-bank Ukraine 1765–1769 years: the level of local demographic history

A potential of the General description of Little Russia is analyzed as historical-demographic source for study of population of Hetmanschyna on different territorial levels. Possibilities of study of the operation of the early-modern society are considered as integral system and its separate components.

Key words: General description, the demographical characteristics, source, population, territory

Василь ПІРКО
(*Донецьк, Україна*)

Джерела про час заснування населених пунктів Донеччини в XVI–XVIII ст.

На сьогоднішній день у краєзнавчій, науково-довідковій та, подекуди, в науковій літературі відсутня єдина думка щодо часу заснування населених пунктів Донеччини. Така ситуація в значній мірі пояснюється недостатнім використанням історичних джерел. У кінці 1968 р. Донецький обласний комітет Комуністичн партії України створив із науковців навчальних закладів регіону редакторську групу для завершення роботи над нарисами й довідками про населені пункти Донеччини для «Історії міст і сіл УРСР. Донецька область».

У процесі вичитки й редагування нарисів найдавніших населених пунктів Донеччини викликало здивування те, що їхні автори дуже мало користувалися архівними документами при встановленні початкової історії міст і сіл регіону. Під час обговорення зауважень членів редакційної групи було вирішено направити спеціалістів у центральні архіви України та Росії для виявлення та опрацювання історичних джерел, в яких відбилася початкова історія міст і сіл Донеччини.

У процесі роботи з'ясувалося, що найбільш ранні відомості про заселення Донбасу знаходяться в фонді 210 (Белгородський стіл) РДАДА (Російський державний архів давніх актів – нинішня назва архіву). В цьому ж архіві найбільше зосереджено документів, що розкривають історію краю у XVIII ст. (фонди 16, 248, 350 та ін.). У Центральному державному історичному архіві України в м. Києві найбільше матеріалів за XVII–XVIII ст. було виявлено у фондах 1710, 1800, 1805 та ін. Деякі матеріали зберігаються у Російському архіві військово-морського флоту (РАВМФ) та в рукописних відділах наукової бібліотеки РАН і ім. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі, в обласних архівах Дніпропетровська, Миколаєва, Одеси. Опрацювання архівних джерел, а також, здійснених у XIX ст. публікацій актових документів

Російської імперії, матеріалів діловодства різного рангу державних установ привело до висновків, що початкові дати існування населених пунктів Донеччини не завжди відповідають об'єктивній дійсності. У краєзнавчій літературі, починаючи з 80-х років XIX ст., утвердилася думка, що найдавнішим населеним пунктом регіону слід вважати м. Артемівськ (до 1924 р. м. Бахмут). Його виникнення пов'язують із Бахмутівською сторожею, яка зазначається у «розписи сторожевої і станичної служби 1571 г.». Це твердження потрапило не лише до краєзнавчих нарисів, але й до науково-довідкових видань в основному завдяки праці Феодосія Макарецького, який у 1880 р. писав:

«Бахмут, Багмут, Бахмуд, на реке того же имени, – древнейшее старожитное займище малороссийского народа. По распоряжению нашего правительства первоначально в 1571 г. здесь учрежден был последний на южных пределах Московского царства сторожевой пункт – сторожа Бахмутовская» [21, с. 2].

Через 90 років автори нарису історії м. Артемівська в «Історії міст і сіл УРСР. Донецька область» І. Баканов і М. Галушко, не згадуючи нічого про «займище малороссийского народа», виток м. Артемівська пов'язують тільки з Бахмутівською сторожею, яка знаходилася при гирлі р. Чорний Жеребець, тобто на лівому боці Сіверського Дінця, а не при верхній течії р. Бахмут, де знаходиться нинішній Артемівськ. Під сторожами вони розглядають «невеликі містечка-фортеці» [8, с.151]. З цього випливало, що на р. Бахмут (нині, очевидно, через омління її називають Бахмуткою) у 1571 р. за вказівкою московського царя Івана Грозного було збудоване містечко-фортеця, яка й поклала початок сьогоднішньому місту, названому на честь більшовика Ф.А. Сергєєва (Артема). Тому й не дивно, що в 1971 р. місцева влада помпезно відзначила 400-річчя міста. І хоча через 20 років ця гіпотеза про походження Артемівська аргументовано піддавалась критиці, оскільки всі сторожі згідно «Розпису сторож» розташовувались на лівому боці Сіверського Дінця (Бахмутівська – навпроти впадіння в нього р. Бахмут) і не складали ніяких укріплень, а були лише місцями зустрічі московської прикордонної служби (6-8 козаків) для обміну інформацією. Згідно зі статутом сторожевої і станичної служби на сторожі не дозволялося навіть розкладати вогнище, щоб не виказати ворогові місця, де зустрічаються «сторожі» (прикордонники). Після обміну інформацією, сторожі розходилися в протилежних напрямках, щоб контролювати закріплену за ними ділянку кордону [2, с.18]. Таким чином, сторожа не

Василь ПІРКО. Джерела про час заснування населених пунктів Донеччини. ...

складала будь-якого укріплення, а була лише місцем для зустрічі прикордонників (про сусідню Святогірську сторожу сказано в розписі, що вона знаходилася під дубом з вибитим знаком навпроти Святих Гір). Враховуючи те, що м. Артемівськ знаходиться приблизно за 35 км від того місця, де розташовувалась Бахмутівська сторожа, то з цього випливає, що немає ніяких підстав вважати її “містечком-фортецею” і тим більше ототожнювати з сьогоднішнім м. Артемівськом. Незважаючи на те, що ці докази було опубліковано [14; 3], але й досі продовжують вважати Артемівськ найстарішим містом Донеччини. Про це красномовно свідчить останні енциклопедичні видання [5]. Парадоксом цієї довідки є те, що під нею стоїть і моє прізвище, оскільки мною до редакції була направлена стаття, в якій документально було доведено, що острог на р. Бахмут збудували слобідські козаки з дозволу московського уряду в 1703 р., а перший його опис складено в 1704 р. [3, с. 12-14]. Про це переконливо сказано в грамоті Петра I ізюмському полковникові Ф. Шидловському від 14 жовтня 1704 р., в якій також подаються скарги донських козаків на слобідських і навпаки та повідомлення мешканців м. Валуйки, про те, як використовували ці місця слобідські й донські козаки до побудови слобожанами в 1701 р. соляних варниць а відтак і острога. Цікаво, що острог зводився з ініціативи самих мешканців (торян, маячан і райгородців), які стали селитися тут після зруйнування кримською ордою соляних варниць на Торі в 1697 р. У 1702 р. вони звернулися до царського уряду за дозволом збудувати на р. Бахмут острог, щоб можна було захиститись від “приходов воинских людей”. З грамоти можна також зробити висновок, що поки їхнє клопотання вирішувалось в урядових канцеляріях, вони самі звели біля соляних варниць острог, вперше описаний направленим на р. Бахмут із Белгорода капітаном Г. Скорихінім [7, с. 352-372].

Згідно з цим описом:

«На речке Бахмуте построен город по обе стороны речки стоячим дубовым острогом, в нем двои проезжие вороты; по мере того городка в длину через речку Бахмут 61 сажень, попереk 17 сажень, а жилья в том городке никакого нет. Подле того городка, вверх по речке Бахмут, с правой стороны на посаде построена часовня, близ часовни построены Изюмского полку для пошлинного сбора, и Семеновской канцелярии для мостового проезду таможенная изба и ратуша Изюмского полку. Около той таможни и ратуши в разных местах построены для торгового промыслу Изюмского полку казаков и торских и маяцких жителей всяких

чинов людей 15 амбаров, 9 кузниц. Близ города на р. Бахмут построена торговая баня и отдана на оброк. В том же городе построились и живут дворами: Изюмского полку казаков 54 человек, разных городов всяких чинов русских людей 19 человек. Да на речке Бахмут устроены у солеварных колодезей Изюмского полку казаков 140 сководор солеварных, да разных городов всяких чинов людей 30 сководор. А по речке Бахмуту лесов и рыбных ловель и распашной земли нет, а сенных покосов малое число...» [7, с. 364].

Оскільки копія цієї грамоти знаходиться в краєзнавчому музеї міста, то є всі підстави стверджувати, що не відсутність інформації не дозволила дати об'єктивну довідку про його початкову історію, а намагання зберегти за ним престиж найстарішого міста Донеччини. У цьому можна також переконатись, прочитавши краєзнавчий нарис про м. Артемівськ міського голови О. Рєви, опублікований в 1998 р. У ньому говориться, що місто Артемівськ бере свій початок від Бахмутівської сторожі, але побудоване на початку XVIII ст. [17, с. 3] Такий реверанс у бік початку XVIII ст. посяв сподівання, що висновки науковців вплинуть і на краєзнавчі та довідкові дослідження. Однак, як переконалися з першого тому «Енциклопедії сучасної України», ці сподівання виявилися марними. В ньому написано, що «Артемівськ засн. 1571 р., коли за велінням І. Грозного була створена мережа сторож по р. Донець, одна з яких сторожа Бахмутівська» [6, с. 671-672]. У найновішому науково-довідковому виданні України (Енциклопедія історії України, т. 1., А-В. – К., 2003. – 688 с.) Бахмутівська сторожа подається як фортеця, в якій «російський військовий гарнізон» захищав соляні промисли на Бахмуті. Виходить упорядники енциклопедії знають краще історію населених пунктів Донеччини ніж спеціалісти, які роками збирають матеріал в архівах і намагаються подати її такою, якою вона була в реальній дійсності. Після цього пропадає всяке бажання співпрацювати з науково-довідковими виданнями, які часто користуються застарілими відомостями, передрукуюючи їх у нових виданнях, які ніяк не можна назвати сучасними. Певним чином заспокоює те, що наукові висновки вдалося донести до наукової громадськості та студентсько-учнівської молоді в статтях і колективному посібникові з історії регіону [10].

Не менш дискусійною за останні роки виявилася початкова історія м. Маріуполя, яке завдяки старанням місцевої влади в 2003 р. відзначило своє 225-річчя. Саме підготовка до цього ювілею пожвавила інтерес до його минулого. В ході підготовки появилось чимало заміток про витоки

Василь ПІРКО. Джерела про час заснування населених пунктів Донеччини. ...

міста у місцевих періодичних виданнях та окремих як спеціальних, так і загальних дослідженнях [20, с. 10-13; 19], в яких простежуються два діаметрально протилежні підходи щодо часу заснування міста. Перший, що підтримується місцевою владою, витoki історії міста відносить до 1778 р. і пов'язує з розпорядженням губернатора Азовської губернії В. Черткова на місці запорозького форпосту Домахи побудувати м. Павлівськ [9, с. 367]. Його опоненти доводять, що витoki міста необхідно віднести до часу побудови наприкінці XVI ст. при гирлі Кальміусу запорозького форпосту Домахи, яка у XVIII ст. стала центром Кальміуської паланки. Серед прихильників першого напрямку можна виокремити ще й тих, хто історію міста розпочинає з видання в 1779 р. Катериною II грамоти про поселення греків на півдні Азовської губернії, на території колишньої Кальміуської паланки [11, с. 61].

Найбільш послідовною прихильницею Павлівська як попередника Маріуполя була Р. Саєнко (колишній старший науковий співробітник Маріупольського краєзнавчого музею). Свої доводи вона намагалася підтвердити посиланнями на архівні матеріали, у тому числі й рапорти В. Черткова, в яких вказується, що для побудови м. Павлівська можна використати “каменныя припасы” зруйнованої кримською ордою Домахи під час останнього нападу на південні райони Російської імперії наприкінці 1768 р. [18, арк. 73]. Ігнорує вона й відомості про попередницю Маріуполя Домаху, поміщені в описі Азовської губернії, складеному між 1780 – першою половиною 1783 рр., тим більше, що ця писемна пам'ятка публікувалася тричі. Причому дві останні публікації виконані під редакцією Я. Новицького не можна віднести до малодоступних видань [12, с. 72-92; 17].

У цьому описі про Маріуполь читаємо:

«Мариуполь построен в 1780 г. для поселения выведенных из Крыма греков на том самом месте, где был древний город Адомаха, на берегу Азовского моря, на правой стороне реки Кальмиуса... В нем церковей две: одна каменная, а другая деревянная; домов каменных 53, мазанок – 20...» [13, с. 21-22].

При цьому Адомаха, як попередниця козацької Домахи згадується і в документах В. Черткова. Це, на наш погляд, дозволяє початки постійного проживання населення при гирлі Кальміусу віднести якщо не до кінця XIV ст. (оскільки назва венеціансько-генуезької колонії, заведеної при гирлі Кальміусу, перейшла на козацький форпост Домаха, збудований, скоріш за все, наприкінці XVI ст., після зруйнування

запорозькими й донськими козаками неподалік від гирла Кальміусу на морській косі татарської фортеці Білий Сарай, звідкіля й нинішня назва коси – Білосарайська), то до кінця XVI ст.

Домаха для запорожців мала велике значення не лише як база рибних промислів на Азовському морі, але й гавань для козацьких чайок на випадок блокування турецьким флотом гирла Дніпра. В таких випадках запорожці заходили через Керченську протоку в Азовське море і системою річок (Кальміус, праві її притоки Береснігова або Широка, з яких волоком, близько 4 км (як відмічав Боплан) можна було дістатися до р. Осикової, а з неї – у Вовчу й Самару, з останньої – до Дніпра) добиралися на Січ, або навпаки через ці ріки виходили так званим “потайним шляхом” до Азовського моря для спільних походів з донськими козаками до берегів Криму й Туреччини.

У XVIII ст. Домаха стає центром Кальміуської паланки. Як свідчать матеріали архіву Коша Нової Січі під її прикриттям виростає Кальміуська слобода, в якій завдяки старанням полковника Андрія Порохні в 1754 р. була збудована Святомиколаївська церква, для якої все церковне начиння придбали в центрі донського козацтва – в Старочеркаську [19, с. 122-125]. З цих же матеріалів витікає, що слобода збирала чимале населення і була важливим центром торгівлі в межах запорозьких земель. Напередодні останнього нападу кримської орди (1768 р.) частина населення разом з старшиною переселилася на Самару, а власники великих табунів худоби, мотивуючи нестачею кормів на Самарі, відмовилися це зробити і, очевидно, в останній момент перед нападом подалися узбережжям Азовського моря на схід під прикриття відновлюваної Троїцької фортеці та Ростова, який щойно зводився та заснували три українських слободи на Міусі, де їх нащадки проживають і нині [16, с. 60-61]. Домаха і Кальміуська слобода були зруйновані татарами.

У 1771 р. адміністрація Кальміуської паланки повернулася на старі місця й почала відновлювати свій адміністративний центр. Про хід його відбудови деяку інформацію можна дізнатися зі щоденника подорожі півднем Росії восени 1773 р. академіка Санкт-Петербурзької академії Й. Гільденштедта. Він зазначав, що в межиріччі Кальміусу та Кальчика (північно-східна частина нинішнього м. Маріуполя) знаходився “земляной окоп”, в якому сидів полковник з 200 козаками [4, с. 211]. Відбудовувалась і Кальміуська слобода. Про це свідчить те, що запорожців, які проживали в ній після зруйнування Січі, перевели на річку Вовчу, де при впадінні в неї Солонної згідно з планом 1778 р. передбачалось побудувати для греків м. Марієнполь, а в 1780 р. розпо-

Василь ПІРКО. Джерела про час заснування населених пунктів Донеччини. ...

чалось будівництво м. Павлівська [13, с. 18]. Будинки та Святомиколаївську церкву запорожців в Кальміуській слободі віддали переселеним з Криму грекам. Саме в цій церкві митрополит Ігнатій разом зі своєю паствою 26 липня 1780 р. провів перше богослужіння, після якого шляхом жеребкування на місці Кальміуської слободи визначили ділянки під поселення греків. Губернатор В. Чертков, який 13 вересня 1780 р. відвідав Маріуполь повідомляв Г. Потьомкіну, що греки “с усердием” взялися за своє облаштування і на той час вже зайняли понад 500 з відведених їм під поселення ділянок [15, с. 89-90].

Наведені вище факти переконливо свідчать про безперервний перехід від козацької Домахи до грецького Маріуполя, що, на наш погляд, дозволяє витоки історії м. Маріуполя розпочинати не з 1780 р., з часу поселення в Кальміуській слободі кримських греків, чи з 1778 р., а з часу появи при гирлі Кальміуса козацької Домахи, тобто з кінця XVI ст.

До рубежу XVI – XVII ст. за даними опрацьованих джерел можна віднести заснування Святогірського монастиря, якому російський цар Михайло Федорович в 1620 році надав «денежное и хлебное жалование».

Немає також серед краєзнавців і науковців єдиної думки у питанні заснування м. Слов'янська. В 60-х рр. минулого століття набула поширення висунута харківськими дослідниками Філаретом Гумілевським і Костянтином Щелковим версія, що історія м. Слов'янська починається з 1645 р., коли між торськими соляними озерами для захисту від нападів татар побудували фортецю і що на її озброєнні знаходилось 40 гармат [22, с. 2; 23, с. 13]. Ця версія знайшла відображення і в україномовному виданні історії міст і сіл УРСР [8, с. 707]. Але в російськомовному виданні замість фортеці між соляними озерами в 1645 р. відмічається острожок на р. Тор, при кримській переправі, в якому несли від настання весни й до першого снігу сторожову службу по 20 чугуївських козаків [9, с. 594]. В царській грамоті чугуївському воеводі (листопад 1646 р.) зазначається, що козаки ще до закінчення терміну покинули острог і цар велів розшукати втікачів, покарати їх та повернути до острогу продовжувати нести службу [15, с. 18].

Відсутність воеводської відписки про виконання цього розпорядження не дозволяє стверджувати, що його виконали, бо часто винуватці тікали на Запорожжя, звідкіля їх ніхто не міг повернути. Можна тільки допускати, що під час відсутності козаків острожок міг бути зруйнований навіть маленьким татарським загоном. Тим більше, що в цьому ж році козацькому отаманові Б. Протасеву, що супроводжував мос-

ковських послів до Торської переправи, цар доручив підібрати на Торі місце, де можна було б побудувати “жилой город” і поселити в ньому “черкас”, тобто українців, що переселялися в межі Росії [15, с. 18].

Із рапорту Протасєва випливає, що українські козаки, під контролем яких знаходилось межиріччя Дінця і Тору не дозволили йому обстежити всю місцевість. З того, що йому вдалося оглянути, він дійшов висновку, що найбільш вигідно побудувати таке місто при Маяцькому озері, оскільки поруч знаходився ліс для зведення не тільки будинків для поселенців, але й міських укріплень, а в Сіверському Дінці прекрасна вода для пиття, в той час як в р. Тор вода була солоня. Все це дозволяє стверджувати, що на той час ніяких поселень і оборонних споруд на Торі не було.

Після ознайомлення з рапортом Протасєва, цар дав розпорядження воеводам порубіжних міст Росії направити в 1648 р. на Тор з цих міст робітних людей та охорону для зведення такого міста. Однак події Визвольної війни в Україні та заворушення в південних містах Росії спонукали воевод царя відмінити своє розпорядження. З цим проханням вони звернулися й до Боярської Думи, яка прохала царя відмінити цей указ. Новий царський указ надійшов у 1660 р., коли споряджена спеціальна експедиція очолювана С. Кошелевим прибула на Тор, але не змогла побудувати міста. І лише в 1663 р. було споруджено острог при Маяцькому озері (нині с. Маяки) [15, с. 22].

Під прикриттям Маяцького острогу в 1664 р. завели казенне солеваріння на Торі, які знаходились під постійною охороною, що, звичайно і сприяло формуванню постійного населення, а в 1676 р. й побудові м. Соляного (Тора), в якому на початок 1677 р. вже проживало 245 українських родин [15, с. 27]. Таке масове переселення на Тор “черкас” було викликане турецько-польською війною, в ході якої до Туреччини відійшло Поділля та війною Росії й України проти Туреччини, яка намагалася заволодіти Чигирином. Все це, на наш погляд, дає підстави стверджувати, що до побудови Соляного на Торі ніяких укріплених містечок не існувало.

В останні роки, в зв'язку з встановленням пам'ятника Д. Юзу в центральній частині міста Донецька, розгорнулися дискусії що до його ролі в заснуванні міста. Більшість учасників дискусії не згодні з версією, що Д. Юз розпочинав будівництво металургійного заводу в верхів'ях ріки Кальміус у «Дикому полі». Вони доказують, що ще в 90-х роках XVII ст. у цих місцях знаходилися зимівники запорозьких козаків. Після ліквідації Січі в 1775 р. царський уряд провів масову

Василь ПІРКО. Джерела про час заснування населених пунктів Донеччини. ...

роздачу земель і під час перепису населення Азовської губернії влітку 1778 р. у цих місцях було зафіксовано села Олександрівку та Крутоярівку, що належали поручику Є. Шидловському (нині Київський і Ворошилівський райони міста Донецька). Останній (Ворошилівський район) безпосередньо примикає до збудованого Юзом металургійного заводу. До того ж, прибувши в 1869 р. на береги р. Кальміус, Д. Юз для збереження доставленого заводського обладнання орендував господарські приміщення у поміщиці Смолянинової (нині Куйбишевський район міста, в народі його називають просто Смолянкою). Отже на цій території, де розпочалося будівництво металургійного заводу, жили люди, а в селі Олександрівці з 1841 р. працювала шахта, яка давала на рік до 500 тис. пудів вугілля.

Про інші населені пункти регіону, зафіксовані переписом, можна знайти відомості в збірнику документів «Джерела до історії населених пунктів Донеччини» [3].

Джерела та література

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – К., 1998 – Т. 1.
2. *Беляев И.* О сторожевой и станичной службе на польской украине Московского государства. – М., 1848.
3. Джерела до історії населених пунктів Донеччини / Упорядн. В.О. Пірко. – Донецьк, 2001.
4. Дневник Путешествия в Южную Россию академика С.-Петербургской Академии наук Гильденштедта в 1773–1774 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей российских. – Одесса, 1879. – Т. 11.
5. Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т.1.
6. Енциклопедія сучасної України. – К., 2001. – Т. 1.
7. Записки Одесского общества истории и древностей российских. – Одесса, 1848. – Т. 1.
8. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. – К., 1970.
9. История городов и сел Украинской ССР Донецкая область. – К., 1976.
10. История родного края. – Донецк, 1998.
11. *Кузьминков Л.* Переселение крымских греков в Северное Приазовье в 1778 – 1780 гг. – Мариуполь, 1997.
12. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1904. – Вып. 1.
13. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии. – Александровск, 1910. – 48 с.

14. *Пірко В.О.* Джерела про час заснування м. Артемівська // Новые страницы в истории Донбасса. – Донецк, 1995. – Кн. 4.

15. *Пірко В.О.* Заселення Донеччини в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 2003.

16. *Пірко В.О.* Матеріали Архіву Коша Нової Запорозької Січі як джерело до історії Донбасу // Донецький вісник НТШ. – Донецьк, 2001. – Т. 1.

17. *Рева А.* Город моей судьбы. – Донецк, 1998.

18. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 16 – Оп. 1. – Спр. 797. – Ч. 7.

19. *Руденко Н.* Кем и когда основан Мариуполь. – Мариуполь, 2003. – 16 с.

20. *Саенко Р.И.* Из истории основания города Мариуполя. – Мариуполь, 2002.

21. *Феодосий (Макарьевский)* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880. – Вып. 2.

22. *Филарет (Гумилевский)* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Х., 1858. – Отд. 5.

23. *Щелков К.* Историческая хронология Харьковской губернии. – Х., 1882.

Василь Пірко (*Донецьк, Україна*) Джерела про час заснування населених пунктів Донеччини в XVI–XVIII ст.

У статті на базі опрацьованих матеріалів з московських, санкт-петербурзьких і київських архівів та рукописних фондів наукових бібліотек, критично оцінюється наявна у науковій і краєзнавчій літературі інформація щодо часу заснування найдавніших поселень на території Донеччини (м. Артемівськ, с. Маяки, м. Маріуполь, м. Святогірськ, м. Слов'янськ), а також адміністративного центру області – міста Донецька. Встановлено найбільш вірогідні дати їх заснування.

Ключові слова: Донеччина, заснування населених пунктів, міста,

Василий Пирко (*Донецк, Украина*) Источники о времени основания населенных пунктов Донеччины в XVI–XVIII вв.

В статье на базе материалов московских, санкт-петербургских и киевских архивов и рукописных фондов научных библиотек критически оценивается существующая в научной и краеведческой литературе информация относительно времени возникновения наиболее ранних населенных пунктов Донецкого края (г. Артемовск, с. Маяки, г. Мариуполь, г. Святогорск, г. Славянск), а также административного центра области – города Донецка. Установлены наиболее вероятные даты их возникновения.

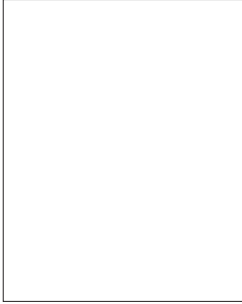
Ключевые слова: Донеччина, населенные пункты, города, основание

Василь ПІРКО. Джерела про час заснування населених пунктів Донеччини. ...

Vasyl Pirko (*Donetsk, Ukraine*) **The sources on the time of the Foundation of Donechchina in the 16th–18th centuries**

The information which there is in scientific and popular literature as for Settlements foundation of the time of the most earliest Settlements of Donechchina (Artemivsk, Mayaky, Mariupol, Svyatohirsk, Slovyansk) and also an administrative centre of the region Donetsk is critically appreciated on the basis of materials of Moscow, St. Petersburg and Kyiv archives and manuscript funds of scientific libraries and the most probable dates of their foundation are established in this article.

Key words: Donechchina, settlements, cities, foundation

Олена ЗАМУРА
(Полтава, Україна)

**Динаміка шлюбності в містечку
Сорочинці Миргородського полку
в другій половині XVIII ст.
(за даними метричних книг
Миколаївської церкви)**

Укладенню шлюбу в аграрному суспільстві завжди надавали великого значення. Перефразувавши відомий вислів, можна сказати, що людина в такому соціумі народжувалася для того, щоб одружитися/вийти заміж. Отож не варто недооцінювати вплив періодичності укладання шлюбів на функціонування традиційного суспільства.

У цій статті спробуємо з'ясувати особливості шлюбної динаміки в сотенному містечку Сорочинці Миргородського полку впродовж 1741 – 1786 рр. [1, с.23], проаналізувати залежність демографічної поведінки членів сорочинської громади від релігійних приписів та норм. При цьому в якості джерела для дослідження використаємо метричні книги, котрі свого часу вели священники й причетники Миколаївської церкви.

Перед тим як перейти до безпосереднього аналізу інформації, яку містять дані екземпляри, варто зупинитися на особливостях ведення метричного обліку на території Лівобережжя в XVIII ст. Указ Синоду, що безпосередньо стосувався ведення метричних книг, був виданий 20 лютого 1724 р. й називався “Про утримання священниками метричних книг для запису народжених, одружених і померлих та про надання з них щорічних екстрактів Архієреям”. Указ містив також зразки форм, за якими належало вести метричні книги та надсилати екстракти й табелі. Зокрема, друга частина метричної книги “Про одружених” повинна була поділятися на чотири колонки. У першій зазначався номер по порядку, у другій робився запис про тих, хто брав шлюб, у третій зазначалася дата вінчання, а в четверту записувалися поручителі молодят. Однак цей наказ не роз'яснював того, яким чином потрібно оформляти сам запис [3, с. 315].

Вище зазначена обставина стала головною причиною того, що в метричних книгах Миколаївської церкви фіксація шлюбів здійснювала-

ся без суворого дотримання вимог формуляра. Саму сторінку ділили на три графи. У першій дійсно зазначався номер по порядку, але в другій проставляли число того місяця, коли здійснювався обряд вінчання. Інформацію ж про нареченого й наречену вписували в третю графу. Про поручителів молодят у джерелі жодного разу не згадано й спеціального місця на аркуші для запису їхніх імен не відведено. Взагалі до 1770 р. джерела дають дуже мало інформації про молодят. Стандартний запис виглядав так: „Обвенчан молодий Степан Кривенко з дівцею Євфросиною Ханковною первим браком” [7, арк.3]. Окрім імені й прізвища нареченого, нареченої та їхнього сімейного стану на момент укладання шлюбу (молодий, удовець, дівця, удова), ми можемо дізнатися лише про дату вінчання та його номер по порядку. Однак починаючи з 1770 р. разом із черговою зміною почерку (а, отже, і зі зміною особи реєстратора), записи стають інформативнішими. Так, у записах за 1770–1771 рр. указувалося, до якого приходу належав наречений (але немає такої інформації про його обраницю). У 1772 р. почерк знову змінюється (особа з таким же почерком до 1772 р. уже вела третій розділ книги „Про померлих”) і разом із цим припиняється фіксація приналежності нареченого до певного приходу [8, арк.24]. Новий реєстратор, здається, не відразу ввійшов у курс справи, і записував імена обвинчаних по пам’яті, оскільки за весь період ведення обох книг він єдиний, хто дозволив собі не записати ім’я нареченого, обмежившись прізвищем (запис про шлюб молодого Костенка й Тетяни Клименковни 22 квітня 1772 р.) [7, арк.24]. При цьому реєстратор зробив відступ після слова „молодий” вочевидь для того, щоб вписати ім’я нареченого пізніше, але так і не здійснив цього наміру.

У 1776 р. записи про шлюби починає робити людина, чий почерк раніше не зустрічався. Тоді відновлюються й записи про приналежність до певного приходу. При цьому назву приходу або взагалі не вказували [8, арк.33зв.], або ж писали перед іменем нареченого чи після прізвища нареченої. Таким чином, важко зрозуміти чи були молодята мешканцями однієї місцевості, чи належали до різних.

Записи за 1770–1786 рр. свідчать, що в Миколаївській церкві вінчали молодят з інших парафій. У джерелі зафіксовано пари з п’яти приходів: Успенського, Преображенського, Воздвиженського, Миколаївського та Троїцького. При цьому остання парафія розташовувалася в сусідній Миргородській сотні [7, арк.33 зв.]. Щоправда, на момент здійснення запису про цей шлюб, 17 квітня 1776 р., Сорочинська й Миргородська сотні уже були об’єднані у Миргородський повіт [4].

Варто пригадати, що протягом досліджуваного періоду обов'язковою умовою укладання шлюбу був відповідний вік молодих і відсутність родинних зв'язків між ними. Требник Петра Могили передбачав шлюбний вік для дівчат 12 років, а для хлопців – 15 років [11, с.32]. Шлюб між родичами по прямій лінії заборонявся до восьмого коліна, а по боковій – до четвертого. Дозволялося брати шлюб не більше трьох разів, четвертий вважався недійсним. Шлюб укладався між вільними від шлюбних обов'язків особами. Наречені повинні були сповідувати одну (у даному випадку православну) віру, а також бути розумово здоровими людьми [9, с.28].

Священик, який мав вінчати наречених, призначався архієреєм або особою, яка діяла від імені архієрея. Йому видавалася спеціальна грамота, що називалася „венечною пам'яттю”. Нею священику дозволялося вінчати молодих, попередньо „обыскав”, тобто провівши розслідування, чи немає в них законних перешкод для укладання шлюбу. Найкраще це міг зробити парафіяльний священик, бо він звичайно добре знав свою паству. Тому, як правило, він і здійснював обряд вінчання. Ієрей повинен був опитати свідків, знайомих або родичів наречених, чи немає в них перешкод для вступу в шлюб. Гроші, які сплачували парафіяни за „венечные памяти”, повинні були надходити на утримання шпиталів при монастирях. Але часто ці гроші залишалися в розпорядженні духовенства [9, с.29].

Требником Петра Могили заборонялися вінчання в періоди чотирьох постів: 1) Пилипівки – від 27 листопада (дня святого апостола Пилипа) до 6 січня (свято Богоявлення); 2) Великого посту – від м'ясопустного тижня (Масниці) напередодні початку Великого Посту до Фоминого тижня (настає відразу після Великодня); 3) Петрівки – від тижня Всіх Святих (тиждень після Трійці) до 12 липня (свято Петра й Павла); 4) Спасівки – від 14 серпня до 28 серпня (Успіння Богородиці) [11, с.34].

За даними метричних книг у Сорочинцях протягом 46 років зафіксовано 463 шлюби, обвінчано 926 осіб. Для зручності обрахунків ми склали таблицю шлюбної динаміки в містечку Сорочинці Сорочинської сотні Миргородського полку в 1741 – 1786 рр. (Табл. 1). При цьому ми використали „Метрическую книгу о родившихся, бракосочетавшихся и умерших (3 января 1741 – 20 сентября 1763 г.)” та „Метрическую книгу о родившихся, бракосочетавшихся и умерших (1 января 1764 – 6 декабря 1786 г.)”. Ці документи зараз знаходяться в Державному архіві Полтавської області.

Як видно з таблиці, найбільше вінчань відбувалося в січні. Протягом усього досліджуваного періоду на цей зимовий місяць припало 159 шлюбів (обвінчано 318 осіб), що становить 34 % від усіх укладених шлюбів. У лютому кількість укладених шлюбів істотно знижувалася. За 46 років у цьому місяці проведено лише 46 вінчань (10 % від загальної кількості).

Протягом березня вінчання фактично припинялися. У метричних книгах зафіксовано лише два випадки укладення шлюбу в цей період, а саме 30 березня 1744 р. було обвінчано „Тимофія Баренкового сина з дівцею Ориною” [6, арк.11зв.] та 29 березня 1763 р. відбулося укладення шлюбу між Омельком Криворотченком та дівцею Палажкою Ілленковою [6, арк.69 зв.]. Для обох пар молодят це був перший шлюб. Незвичні дати вінчань можна пояснити тим, що у 1744 р. Великдень припав на 25 березня, а в другому випадку Великий піст закінчився 23 березня. Таким чином, свято Пасхи настало досить рано, і це дозволило підготувати та провести шлюбні церемонії вже в березні.

Наступний пік вінчань припадає на два останні весняні місяці. За 46 років протягом квітня було укладено 91 шлюб (20 % від загальної кількості), а протягом травня – 57 (12 % від загальної кількості). Таким чином, за квітень – травень обвінчали майже стільки ж пар, стільки сам січень.

Улітку шлюби майже не укладалися, бо на ці три місяці припадають відразу два із чотирьох головних постів (Петрівка й Спасівка), а також напружений цикл сільськогосподарських робіт. За весь досліджуваний період упродовж червня – липня – серпня було обвінчано лише 28 пар (або укладено 6 % від загальної кількості шлюбів). У серпні взагалі відбулося лише одне вінчання. Його здійснили 6 серпня 1759 р., тобто в період між завершенням Петрівки та початком Спасівки. „Молодытами” тоді були двічі вдовець Данило Степенко та вдова „по єдному мужу” Тетяна [6, арк.59 зв.].

У вересні крива вінчань починала потроху підійматися вгору й сягала свого піку наприкінці жовтня – на початку листопада. Але все одно порівняно з показниками січня й квітня-травня шлюбів восени укладали небагато. За всі три осінні місяці протягом періоду, що досліджується було проведено 81 вінчання (або 17 % від загальної кількості шлюбів). У той же час на сам лише квітень припадає 20 % від числа всіх шлюбних церемоній.

Грудень можна умовно назвати „мертвим” місяцем для молодят, оскільки протягом першого місяця зими за 46 років не було зафіксова-

но жодного вінчання. Даний факт цілком зрозумілий, оскільки на цей період припадав четвертий із головних постів православного календаря – Пилипівка.

Впадає в око така особливість шлюбної динаміки як різкі зменшення чисельності вінчань у певні роки. Зважаючи на дані табл. 1, у досліджуваній парафії щороку відбувалося в середньому 10 шлюбних церемоній. Але в певні роки цей показник різко падав. Так у 1749 р. зафіксовано лише 3 шлюби, у 1771 р. – 4, а в 1785 р. – 6. Якщо скорочення кількості весіль 1771 та 1785 рр. можна пояснити хвилями епідемії чуми (морової хвороби) [2], то причину мізерної кількості шлюбів 1749 р. поки що важко пояснити.

Якщо порівняти показники метричних книг Миколаївської церкви з даними наведеними в дослідженні Ігоря Ситого “Метрична книга с. Редьківки як джерело з історії людності Чернігівського Подніпров’я” за 1722 – 1763 рр., то виявиться, що в Редьківській окрузі пік інтенсивності вінчань припадав на січень – лютий і жовтень – листопад. Натомість у квітні – травні, коли завершувався Великий піст і припиняла свою дію церковна заборона, вінчалися дуже мало [11, с. 28-31].

Таким чином, можна зробити висновок, що релігійні приписи були не єдиним фактором, котрий впливав на шлюбну динаміку мешканців Лівобережжя. Графік сільськогосподарських робіт, зумовлений кліматичними особливостями регіону та, як можна припустити, місцевими традиціями, коливання рівня народжуваності в попередні роки, міграції населення, епідемії – усе це корегувало шлюбну поведінку людей у соціумі, що досліджується.

З 1780 р. у інформативність записих про шлюби в Миколаївській церкві збільшується – священники стали вказувати стану приналежність обох молодят та імена батьків нареченого й нареченої [7, Арк.37зв.]. Однак часом реєстратор замість батька нареченої чи нареченого вказував особу пана, підданим якого був хтось один, чи обоє молодят. Наприклад, 24 квітня 1786 р., підданий генерал-майора Івана Васильовича Гудовича Михайло Мушенко обвінчався із підданою того ж таки Гудовича Мотроною [7, арк. 83]. Для обох це був перший шлюб.

Отже, проаналізувавши дані розділу “Про одружених”, можна з’ясувати те, які соціальні групи були представлені в Сорочинській сотні [4]; визначити найчисельніші з них; прослідкувати шлюбну стратегію певних груп (через укладання шлюбів), або навпаки – до відособлення (через уникнення шлюбних зв’язків).

Ми підраховали, що за сім років (з 1780 р. по 1786 р.) у нашому джерелі було зафіксовано 70 шлюбів. При цьому метричні записи відображають сильно структуроване суспільство, якому були притаманні, окрім основних суспільних груп (козаки, посполиті, представники духівництва), численні підгрупи (Табл. 2). За нашими підрахунками найбільше шлюбів було укладено в рамках козацького стану – 23, що становить 33 % від загальної кількості. Трохи менше вінчань зафіксовано серед посполитих – 22 (31%).

Окремо слід згадати шлюби між військовослужбовцями російської армії та місцевими дівчатами. Таких пар ми нарахували 5 (7 % від загальної кількості). При цьому молоді (трьоє рядових солдат, один ефрейтор і один денщик) були військовослужбовцями Єлецького піхотного та Київського карабінерного полків. Їхні ж наречені здебільшого записані дочками козаків (у чотирьох випадках). Лише одна з них, на нашу думку, могла походити з посполитих [7, арк.71 зв]. Наше припущення ґрунтується на тому, що в записі про цей шлюб (між ефрейтором Матвієм Степановим і дочкою вдови Рубалихи Ульяною) не вказано стану приналежності нареченої та імені її батька. Зрозуміло, що Ульяна на момент вінчання була напівсиротою, але навіть у такому випадку для козачок і дочок духовних осіб у метричній книзі зазначали ім'я та стану приналежність покійного батька. Зазвичай у таких випадках зазначалося ім'я пана, у підданстві якого перебували вдова Рубалиха та її дочка. Але ніяких вказівок на особу державця немає. Отож, скоріше за все жінки були вільними посполитими.

Козацький стан, як відомо, не був однорідним. Дослідники виокремлюють із загальної маси козаків представників еліти Гетьманщини – значне військове товариство, яке у свою чергу поділялося на три рівні: 1) бунчукові товариші, 2) військові товариші, 3) значкові товариші [5, с.48]. Найвищий рівень ієрархії (бунчукові товариші) у нашому джерелі безпосередньо не представлені. Але в 1784 р. зафіксовано шлюб сина місцевого священика Прокопа Киріянова Дмитра з дочкою значкового товариша Олексія Мутиленка Марією [7, арк.72]. А за два роки до цього, у 1782 р., було обвінчано дочку покійного священика Федора Богаєвського Катерину із сином миргородського козака Леонтія Луценка Онуфрієм [7, арк.61]. Шлюбів між дітьми представників духівництва та посполитими не зафіксовано. Із цього приводу варто пригадати твердження про те, що духівництво Гетьманщини так само, як і козаки, претендувало на статус малоросійського шляхетства [5, с.47]. Звідси випливає, що в очах кліру духовні особи й члени їхніх

сімей були привілейованим станом. Таким чином, шлюби між дітьми священників та рядових козаків були поєднанням рівних.

Не зафіксовано й шлюбів між дітьми рядових козаків та представників Значного військового товариства. Варто зауважити, що наше джерело фіксує шлюбну динаміку в 1780-х рр. Цей період позначено не лише корінним переломом у житті суспільства Гетьманщини, пов'язаним із указом 1783 р. про завершення закріпачення селян. Як відомо, у 1785 р. імператриця Катерина II видала “Грамоту дворянству” положення, якої істотно зменшили різницю в правах між російським дворянством і шляхтою [5, с.61]. Таким чином, вигоди від статусу російського дворянина стали очевидним, і представники еліти Гетьманщини отримали стимул добиватися дворянства для себе. Вище зазначена обставина посприяла зміцненню замкнутості вищого стану. Ізоляція досягалася, зокрема, і через продумане укладання шлюбів у рамках однієї суспільної групи.

Окрім вищезазнаного вінчання дочки значкового товариша із сином священника у 1784 р., метрична книга Миколаївської церкви фіксує ще три шлюби, укладені між представниками тогочасної еліти. Усі вони відбулися в 1786 р. 4 січня 1786 р. обвінчався син козака Наума Ярошенка військовий товариш Іван із дочкою військового товариша Федора Малинки Катериною [7, арк.83 зв.]. Цікаво, що сам Наум Ярошенко записаний просто козаком, а його син уже військовим товаришем. Що, нашу думку, свідчить про певну соціальну мобільність у середовищі козацтва [5, с. 64]. Вочевидь цей шлюб був вигідний для обох сторін.

30 квітня 1786 р. удовець Григорій Ктиторенко, військовий товариш, одружився із вдовою вже згаданого Федора Малинки Ксенією [7, арк. 84]. Відразу зазначимо, що серед померлих 1785–1786 рр. прихожан Миколаївської церкви, Федір Малинка не значиться. Тому можна припустити, що на момент вінчання своєї дочки Катерини Ксенія Малинка вже була вдовою, але батька нареченої в записі про шлюб Катерини й Івана Ярошенка не названо “умершим” (хоча в попередні роки обов’язково зазначалася помер батько нареченої чи ні). Таку відмінність у способі фіксації факту вінчання можна пояснити зміною особи, яка вела метричні записи в 1786 р. Очевидно, що нова людина мала своє уявлення про правила запису шлюбів. Разом із тим Ксенія Малинка, яка, здається, була вдовою тривалий час, виконала материнський обов’язок: влаштувала особисте життя своєї дочки-сироти належним чином. Сама ж вдова з точки зору закріплення свого соціального статусу, обвінчавшись вдруге, теж уклала доволі вигідний альянс.

10 травня 1786 р. протоколіст Дворянської опіки Олексій Журавовський обвінчався з Тетяною, дочкою значкового товариша Олексія Мутиленка [7, арк. 84]. За два роки до цього ще одна дочка Мутиленка, Марія, вийшла заміж за сина священика Киріянова [7; арк. 72]. Значкові товариші становили найнижчий прошарок Знатного військового товариства, з них, як правило, набирали канцеляристів. Отож шлюбні партії Марії й Тетяни цілком уписуються в тогочасну соціальну ієрархію. У першому випадку вінчання із сином святенника обумовлене становищем духівництва як групи із претензіями на шляхетство, що перебувала на межі між елітою та непривілейованим населенням. З огляду на те, що подекуди претензії духовенства визнавалися виправданими, то шлюб Марії можна вважати цілком прийнятним, але не більше. Тетяна вийшла заміж за протоколіста, який теоретично міг би бути членом Значного військового товариства, але займав конкретну посаду. Отож, по-перше, він мусив служити їй, по-друге, сама його служба вже заперечувала членство в реєстрі еліти, оскільки статус військового товариша вимагав відповідного матеріального забезпечення.

Метричні записи посвідчують, що в середовищі рядового козацтва практикувалися шлюби із представниками й представницями групи вільних посполитих. У нашому джерелі таких пар зареєстровано 14 (20 % від загальної кількості шлюбів). Тут потрібно врахувати, що джерело описує ситуацію в колишньому Миргородському полку, де відсоток вільних посполитих традиційно був одним із найвищих у Гетьманщині [8]. У той же час жодного козака не було обвінчано з підданою певного державця. Натомість козацькі дочки виходили заміж за осіб, котрі потрапили в підданство. Зафіксовано 4 таких шлюби. Загалом же змішаних шлюбів між козаками, представниками духівництва, вільними посполитими та підданими певних державців нараховано 20 (або 29 % від загальної кількості).

Таким чином, аналіз даних метричних книг дозволяє з'ясувати шлюбну динаміку в межах певної території, а також дослідити її залежність від місцевих особливостей, економічних, екологічних, соціальних факторів.

Так, дані метричних книг Миколаївської церкви посвідчують строкатий соціальний склад обвінчаних у Миргородському повіті, істотний відсоток укладання шлюбів між представниками різних соціальних груп. Але в той же час окреслюється тенденція до замикання місцевої еліти в рамках свого стану.

Д о д а т к и

Табл. 1

*Шлюбна динаміка в містечку Сорочинці
Сорочинської сотні Миргородського полку у 1741 – 1786 рр.
(за даними метричних книг Миколаївської церкви)*

Рік	Місяці / кількість шлюбів												Всього пар / осіб
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
1741	9	1		3	1						1		15/30
1742	6	2			2	2	1		1	1	1		16/32
1743	3			2	2					3	1		11/22
1744	5		1	2		1	1				1		11/22
1745	3			1	1		2				1		8/16
1746	2			7						1	2		12/24
1747	5	1		1	3		1						11/22
1748	1			1	1				1	2			6/12
1749										1	2		3/6
1750	3	2		1					1	3			10/20
1751	8			2	2				1	2			15/30
1752	5			3									8/16
1753	6	1		4	3	1				1			16/32
1754	4			5	2	1				2			14/28
1755	1	2			1					2	1		7/14
1756	6	1		2	1								10/20
1757	1			3	2					2			8/16
1758	3									2			5/10
1759	6			2	2			1		2			13/26
1760	2			3			1		2	1			9/18
1761	3	3		1	5					3	2		17/34
1762	4			3					2				9/18
1763	8		1	4	2				1	2			18/36

Олена ЗАМУРА. Динаміка шлюбності в містечку Сорочинці ...

Рік	Місяці / кількість шлюбів												Всього пар / осіб
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
1764	3			1	2		1			1			8/16
1765	6			1	2				2				11/22
1766	1				2		2			1			6/12
1767	3	3		4						1	1		12 / 24
1768	2			1	1						1		5/10
1769	1	3			3		1				1		9/18
1770	9			4						1	1		15/30
1771	2			1						1			4/8
1772	1	4		1	3		1		2				12/24
1773	2			3			4		1				10/20
1774	5	4					2		1		1		13/26
1775	2	2				2							6/12
1776	5			2									7/14
1777	7	5		3						2	2		19/38
1778	4			1	1						2		8/16
1779					2		1		1	2			6/12
1780	1	5			2								8/16
1781	4	1		2	2					1			10/20
1782	5			6	2		1						14/28
1783	1	3		1	1					1			7/14
1784	6			5	2					1			14/28
1785	1	2		1		1					1		6/12
1786	4			4	2						1		11/22
Всього шлюбів/осіб	159/318	46/92	1/2	91/182	57/114	8/16	19/38	1/2	16/32	42/84	23/46	0	463/926

*Станова приналежність осіб,
обвінчаних у Миколаївській церкві містечка Сорочинці
в 1780 – 1786 рр.*

Рік	Козаки		Посполиті			Змішані шлюби між представниками козацтва, духівництва та посполитими						Російські військовослужбовці	
	Значне військове тов - во	Рядові	Вільні	Змішані шлюби	Залежні	Козак/посполита	Козак/залежна посполита	Посполитий/козачка	Залежний посполитий/козачка	Козак/дочка священика	Козачка/син священика	Із козачками	Із посполитими
1780	-	4	1		1	1		1		1	-	1	-
1781	-	5	1		-	-		2	1	-	-	1	-
1782	-	2	3	1	-	4		1		-	-	1	-
1783	-	4	2		-	-		1		-	-	-	-
1784	-	1	5		2	3		-		-	1	1	1
1785	-	1	2		1	-		1	1	-	-	-	-
1786	3	3	-		3	-		-	2	-	-	-	-
Всього	3	20	14	1	7	8		6	4	1	1	4	1
	23		22			20						5	

Джерела та література

1. Адміністративно – територіальний поділ Полтавщини (1648–1941 рр.). Довідник з історії адміністративно – територіального поділу / Упоряд. Жук В.Н., Суховська З.М. – Полтава – Кременчук, 2002. – 205 с.
2. *Андрєєва С.С.* Організація боротьби з чумою на запорозько-татарському прикордонні за часів Нової Січі. [http:// www.cossackdom.com/articles/a/ andreeva_ chuma.htm](http://www.cossackdom.com/articles/a/andreeva_chuma.htm)
3. *Дмитренко В.* Офіційне законодавство та повсякденна практика ведення метричних книг на території Київської та Переяславсько–Бориспільської єпархій у XVIII столітті // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Кн. 1. – Львів, 2009. – С. 314 – 320.
4. *Заруба В.М.* Миргородський полк у структурі територіального та адміністративного устрою “Війська Запорозького”//http://www.ukrterga.com.ua/chronology/8/zaruba_myrg_polk.htm.
5. *Когут З.* Українська еліта та її інтеграція в російське дворянство // Коріння ідентичности. – К., 2004. – С. 46–79.
6. Державний архів Полтавської області. – Ф. 1011. – Оп. 1. – Спр. 177. – Арк. 1-71.
7. Державний архів Полтавської області. – Ф. 1011. – Оп. 1. – Спр. 183. – Арк. 1– 87.
8. *Мякотинь В. А.* Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII вв. // [http:// mnib.malorus.org. / kniga / 9 /](http://mnib.malorus.org/kniga/9/)
9. *Петренко М. І.* Православна церква і шлюбні відносини в Україні у XVIII ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XXI. – Запоріжжя, 2007. – С. 26–31.
10. *Санига В.К.* Українські народні свята та звичаї. – К., 1993. – 112 с.
11. *Ситий І.* Метрична книга с. Редьківки як джерело з історії людності Чернігівського Подніпров`я. – Чернігів, 2004. – 64 с.
12. *Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П.* Власні імена людей. Словник – довідник. – К., 2005. – 334 с.

Олена Замура (Полтава, Україна) Динаміка шлюбності в містечку Сорочинці Миргородського полку в другій половині XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви)

У статті на основі даних метричних книг Миколаївської церкви містечка Сорочинці підраховано й проаналізовано показники динаміки шлюбності в 1741–1786 рр., визначено відсоток укладання шлюбів представниками різних соціальних груп, які проживали у цій місцевості.

Ключові слова: шлюб, метрична книга, соціальна група, наречений, наречена, вдовець, вдова

Елена Замура (*Полтава, Україна*) **Динамика регистрации браков в местечке Сорочинцы Миргородского полка во второй половине XVIII в. (на основе данных метрических книг Николаевской церкви)**

Статья содержит подсчеты и анализ показателей динамики регистрации браков в местечке Сорочинцы, произведенные на основе данных метрических книг Николаевской церкви за 1741–1786 гг. Кроме того, в статье определено процентное соотношение браков между представителями различных социальных групп, которые проживали в этой местности.

Ключевые слова: брак, метрическая книга, социальная группа, жених, невеста, вдовец, вдова

Olena Zamura (*Poltava, Ukraine*) **Marriage dynamics in Sorochyntsy township of the Mirhorod regiment in the second half of the 18th century (on the basis of register books of the Mykolayivska church)**

In this article the indexes of marriage dynamics in 1741 – 1786 are calculated and analysed on the basis of data of metrical books of the Mykolayivska church of Sorochyntsy township. The percent of marriages between the representatives of different social groups who lived in this locality is estimated.

Key words: marriage, register of binds books, social group, fiance, fiancée, widow, widower

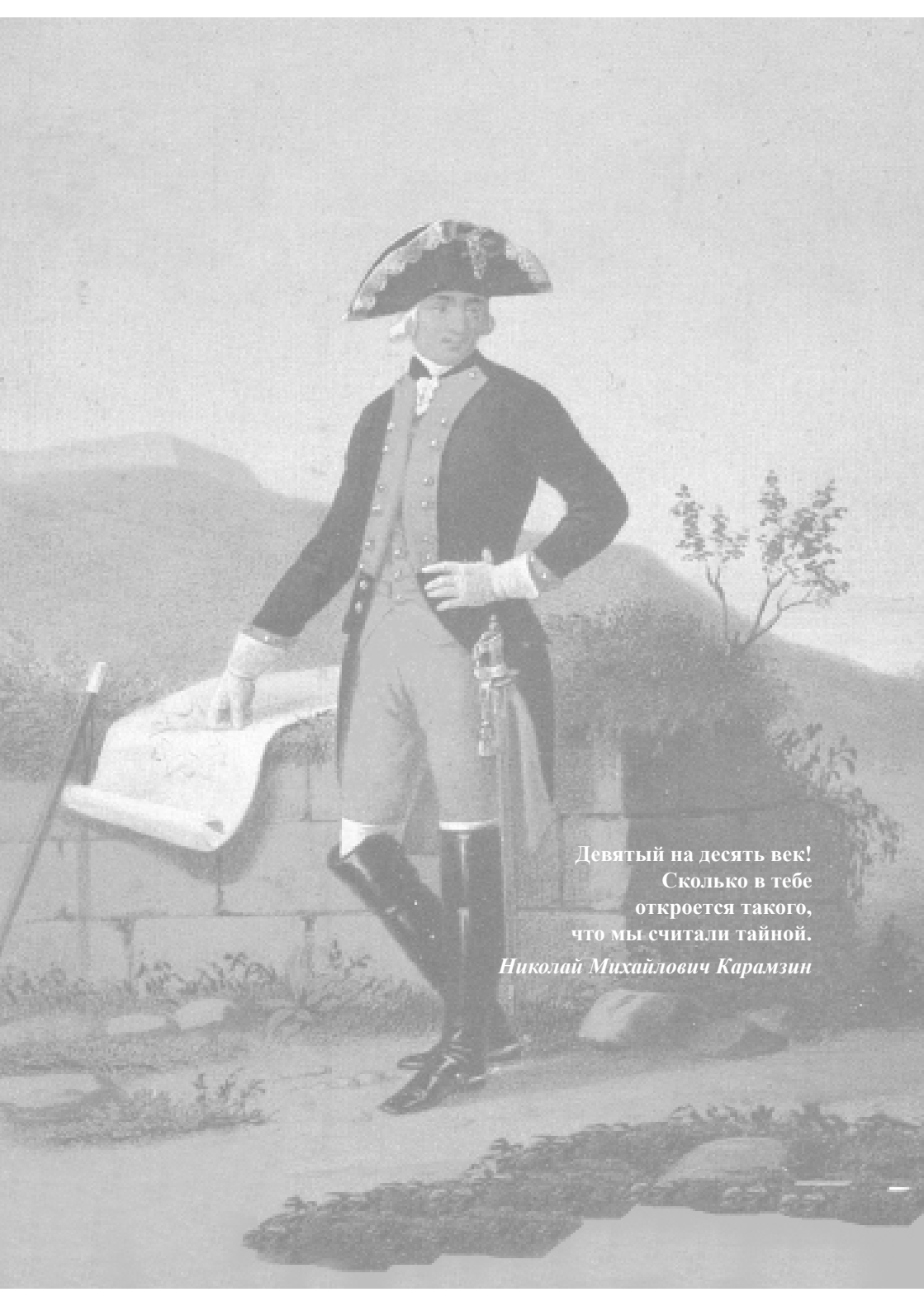
СЕКЦІЯ III

Влада і соціум

кінця XVIII–XIX ст.:

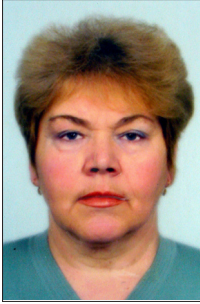
*джерела
локального виміру*

Девятый на десять век!
Сколько в тебе
откроется такого,
что мы считали тайной.

Николай Михайлович Карамзин

Валентина ШАНДРА
(Київ, Україна)

**Совісні суди
в оцінці сучасників
(остання чверть XVIII ст. – 1860-ті рр.)**

Суто наукове з'ясування історії влади, її організаційних форм, управлінських механізмів, запровадження тих чи тих інститутів, як правило, базується на структурно-функціональному аналізі, що здійснюється переважно на основі законодавчих актів. Такий тип джерела, скоріше за все, вказує на ідеальний варіант організації суспільства, до якого прагне верховна влада. В дослідницьку роботу мало залучаються, а значить, і не враховуються думки сучасників, і це при тому, що саме вони зверталися до послуг влади, оцінювали її ефективність, зокрема, й через ставлення до них посадовців, як носіїв владних повноважень. Чи враховувала верховна влада, запроваджуючи нові владні структури, прагнення та побажання населення? Адже будь-які заходи влади в разі їхнього ігнорування будуть приречені на поразку. Якими ідеями переймалися ті, хто конструював владні механізми, та до яких засобів вдавалася держава, аби досягти своєї мети? Як до виконання своїх службових обов'язків ставилися посадовці?

Ці та подібні запитання спонукали з'ясувати історію функціонування однієї з найекзотичніших державних інституцій Російської імперії кінця XVIII – початку 1860-х рр. з промовистою назвою – совісний суд. І доки історики сперечаються та з'ясовують питання штучності та доцільності його створення, філософи та політологи аналізують його морально-етичні основи, а правники, навпаки, дошукуються витоків ідей цього суду – англійської, російської чи української судової традиції, а також його процесуальних норм – пропоную залучити до розмови й довіритися тим, хто так чи інакше засвідчив своє розуміння завдань совісного суду. Тих, хто безпосередньо з ним мав справу як в практиці повсякдення, так і час від часу, їхні міркування та роздуми про моральність влади.

А поки що обмежимося короткою довідкою про совісний суд, який був створений 1775 р. внаслідок адміністративно-територіального реформування губернської влади Катериною II разом з мережею станових і всестанових судів. Совісні були віднесені до категорії спеціалізованих і повинні були зіграти роль третейського суду і частково роль прокуратури у цивільних позовах, адже юрисдикція совісного суду передбачала розгляд справ, пов'язаних із наглядом, бо до нього мали надходити скарги арештованих та ув'язнених. Він чинив суд над злочинами малолітніх, божевільних. До меж його компетенції відносилися також майнові справи конфліктного характеру, коли сторони, що перебували у суперечці, намагалися її поладити через примирення, а не обвинувачення та покарання. До компетенції совісного суду належали також і справи про чаклунство, чари і забобони, а також знахарювання, які кваліфікувалися законодавством у просвітницькому розумінні цих соціальних явищ як прояви «глуposti, обмана и невежества» [19, с.275].

Специфіка совісного суду полягала в тому, що значна категорія справ в межах його юрисдикції розглядалася далеко не завжди на основі закону, з його, як правило, каральними функціями. Совісні судді орієнтувалися на людину та обставини, що змусили її вчинити зле. Суддівський корпус, за задумом Катерини II, формувався на виборному принципі з переважанням суддів і судових засідателів дворянського походження. З обраних на дворянських зібраннях кандидатур генерал-губернатор схвалював одну з них на посаду совісного судді.

Власне, своє розуміння ідеї, принципів та практик совісного суду верховна влада втілила у законодавчому акті «Учрежденный для управления губерниями» 1775 р., над текстом якого Катерина II працювала особисто, шліфуючи якість кожної його глави [10, с.444]. Адже вона намагалась запровадити в судову практику нові для російського судочинства поняття, й зокрема принцип невинуватості, ідею гуманності, людяності, що не лише проголошувалися, а й гарантувалися законом. Створення совісного суду мало забезпечити будь-кому з підданих однакові права перед законом та особисту безпеку [1, с.175]. Його поява символізувала новий етап у взаємовідносинах монарха з його підданими.

Чи знайшли проголошені ідеї розуміння та підтримку в оточенні самої імператриці? Безперечно. Надзвичайно цікавими є висловлювання з приводу совісного суду сенатора, статс-секретар Катерини II О.В. Храповицького (1749–1801), котрий у власних «Записках» звернув увагу на схвальні слова імператриці щодо цієї судової інстанції, якими

вона, поміж іншого, намагалася мобілізувати почуття моральної відповідальності кожної людини за свою поведінку та вчинки як перед собою, так і перед оточуючими: «Один только безсовестный отказывается от призыва в совестный суд» [17, с.3]. В «Записках» також зауважено один випадок, коли адмірал, граф О.Г. Орлов-Чесменський наполягав, аби розподіл маєтку генерал-поручика О.С. Лопухіна з його невісткою розглядався в Московському совісному суді [17, с.51]. Князь О.А. Безбородько, хоча вже й після смерті імператриці, укладаючи проект державних і суспільно-політичних реформ, в одній зі своїх «Записок» 1799 р. розмірковував про потребу вищого совісного суду, який не був створений Катериною II. Цей суд мав би розглядати справи, що вимагали «уважения по человечеству». Тож з урахуванням цих обставин він мусив, виконуючи каральну функцію, вдаватися до полегшених вироків. Як і губернський совісний суд, вищий, на переконання канцлера, мав очолювати «высший» совісний суддя, а засідателями були б депутати від дворянства, міщанства та селянства (по дві особи) [5, с.297].

З ситуацією, дещо подібною до справи О.Г. Орлова-Чесменського, зіткнувся й сенатор Г.Р. Державін, коли з'ясував звернення до верховної влади вдови поручика Алакаєва. Виявилось, що племінниця і вихованка скаржниці Анастасія витіснила її з власного маєтку. Не бажаючи починати судовий процес, вона просила заступництва в губернатора, який передав її справу на розгляд Уфимського совісного суду. Племінниця, певна річ, ухилялася від цього суду, і Г.Р. Державін нагадував губернатору про протизаконність самої спроби ухиляння [4, с.2]. Тож, сановне оточення Катерини II і її наступників на престолі намагалось активно впроваджувати в практику розгляд справ, що підлягали юрисдикції совісного суду.

Гуманізм ідеї совісного суду і практика його діяльності викликала розуміння й серед урядовців меншого масштабу, серед яких найпомітнішою є постать колезького радника Івана Мокійовича Наумова (кінець 1770–1833 рр.). Служба в канцелярії генерал-прокурора О.Б. Куракіна, в Межовому департаменті Сенату та стряпчим Московського губернського правління, під час якої він зустрівся з численними зловживаннями як приватних осіб, так і чиновників, спричинили його роздуми над шляхами поліпшення судової системи як такої. У його проєктах, переданих Олександрю I, який хоча й не послідовно, але все ж виявляв час від часу готовність розглядати проєкти реформ, була й пропозиція заснування «Дома практического правоведения», чи то організації, а чи установи, яка б не була «судилищем», а стала б «открытым адвокат-

ством» [15, с.143] та займалася підготовкою стряпчих. Ті б виконували функції адвокатів, припиняли б суперечки сторін мирним шляхом та захищали б тих, хто безневинно постраждав від судового переслідування, а також в'язнів.

Пропозиції І.М. Наумова, до речі, спершу підтримані Олександром І, не лише розвивали ідею совісного суду, а й вдосконалювали її, реалізуючи практичні механізми. До послуг його «Дому», що набув судово-адвокатського характеру, зверталися особи усіх станів. Навіть генерал-губернатор Москви Ф.В. Ростопчин користався з його послуг. Однак перші ж сутички з владними установами, які не визнавали адвокатури з її юридичною допомогою населенню, спричинили припинення ним судової практики. І.М. Наумов повернувся до державної служби чиновником з особливих доручень при генерал-губернаторові М.А. Милорадовичу. Свої роздуми та міркування з приводу совісного суду він виклав у кількох брошурах [11–14], на сторінках яких переконував, що категорія совісті має право на функціонування в юридичній сфері, оскільки «служит за руководство к жизни», адже людина керується у своєму житті не лише розумом, а й совістю, й тому совісний суд мусить менше звертатися до письмового документу, а більше – до суті справи [11, с.1, 3].

Важливими для дослідника мають бути враження від роботи совісного суду та оцінка його діяльності, що виходили з середовища службових осіб, і найперше, совісних суддів та засідателів, зокрема, як вони самі розуміли свої завдання і як ставилися до виконання службових обов'язків. Варто розпочати з «професійних» спогадів В.П. Орлова-Давидова (1810–1882), доктора права й почесного члена Академії наук, який здобув наукову ступінь в Единбурзькому університеті, слухав лекції Франсуа Гізо в Парижі і кілька років прослужив на посаді петербурзького совісного судді. У спогадах він поділився своїми враженнями від суддівської практичної діяльності. Йому, людині з європейською освіченістю та гуманістичними переконаннями, відразу кинулося у вічі, що за російським законодавством незначні правопорушення малолітніх злочинців караються жорстокіше, ніж тих осіб, що досягли повноліття.

Найперше, що здійснив В.П. Орлов-Давидов, так це чітко визначив вікові межі малолітніх (від 10 до 14 років), неповнолітніх (14-21 рік), повнолітніх (з 21 року) осіб, порівняв їх з розмірами покарань та їх поділом на цивільні і карні. До того ж він з'ясував вікові особливості переступів. Саме це йому дозволило не лише зауважити, а й пояснити

ти, чому в перехідний період від дитинства до зрілості збільшується кількість юнацьких злочинів. На думку Орлова-Давидова, у так званий хлоп'ячий вік («отрочество») пристрасті підлітків посилюються, і, відповідно, збільшується кількість правопорушень. Свої аргументи та пропозиції, спрямовані на вдосконалення чинного законодавства та наведення ладу у сфері правосуддя, він висловив Д.М. Блудову, міністру юстиції, головному діячу з підготовки «Уложеня о наказаниях» (1845 р.), законодавчого акту, який впорядкував каральну систему, певним чином унормувавши відповідність покарань розмірам злочинів [16, с.400–420]. Спогади В.П. Орлова-Давидова цінні, бо, по-перше, піддають сумніву твердження про непрофесійність, некомпетентність та низький рівень освіченості совісних суддів, а також переконують у їхніх можливостях реально впливати через творче виконання своїх посадових обов'язків на ухвалення відповідних законів. Подібне твердження можна вжити й до засідателів совісних судів. Один із них – дійсний статський радник Я.І. Де-Санглен (1776–1864), який, як і В.П. Орлов-Давидов, після солідної європейської освіти розпочав кар'єру викладачем німецької словесності в Московському університеті, а продовжував – директором канцелярії Міністерства поліції – залишив власні «Записки» біографічного характеру. Аналізуючи перехідну епоху від Павла I до Олександра I, він відзначив як позитивне явище відновлення останнім совісного суду, що, за оцінкою автора, вплинуло і на його подальшу долю [7, с.7]. Побоювання можливих переслідувань Павла I змусили Я.І. Де-Санглена, тоді перекладача у штабі віце-адмірала Г.А. Спиридова, як і багатьох з його сучасників, подати у відставку. Він вирішив оселитися в Нижньоновгородській губернії аби зайнятися обробіткою власних пустинних 300 десятин землі. Там місцеве дворянство при сприянні губернатора обрало його засідателем совісного суду. Першою справою Де-Санглена стало забезпечення недоторканості права особи й її безпеки, зокрема, правильності арешту одного з місцевих землевласників Нармондського. Ретельність, наполегливість, «красноречие и жар», виявлена ним у справі захисту невинного, привернула до нього увагу чиновників Петербурзької удільної контори, куди він одразу був запрошений на службу [7, с.8].

Суддя Н.М. Колмаков також проаналізував судовий устрій Катерини II, але його увага була зосереджена, скоріше, на вадах старого суду, серед яких – залежність від губернського керівництва, дворянський абсентеїзм. У своїх спогадах він все ще продовжував полеміку з противниками судової реформи 1864 р.: намагався вказати на її переваги,

спеціально не зупиняючись на совісному суді, але його критичні оцінки старої судової системи повною мірою стосувалися й суддівського корпусу совісного суду [9, с.511–544].

До важливих свідчень особи, яка безпосередньо виконувала обов'язки совісного судді на Правобережній Україні, належить щоденник Віктора Іпат'євича Аскоченського (1813–1879) [3, кн.7, с.30–52; кн.8, с.259–294], історика та журналіста, який з 1849 р. обіймав посаду голови совісного суду у м. Кам'янці-Подільському, поєднуючи її з головою палати губернського цивільного суду. На відміну від попередніх, його спогади наповнені фактами з життя місцевого чиновництва, яке, на переконання автора, переймалося більше особистим збагаченням, ніж виконанням службових обов'язків. Його записи ще раз переконують, що професія накладає певний відбиток на характер людини. В.І. Аскоченський, який і до того важко вживався в атмосферу чиновницького життя, у Кам'янці-Подільському, маючи невелике жалування, якого ледь-ледь вистачало на утримання та виховання малолітнього сина, активно взявся виправляти спосіб життя оточуючих, зокрема, обговорював поведінку пани, до якої залицявся місцевий прокурор. Не отримавши підтримки громадської думки, яка налаштувалась проти нього, а головне, всесильного Д.Г. Бібікова, він не зміг більше виконувати обов'язки совісного судді, й змушений був подати у відставку. Отримавши чин надвірного радника В.І. Аскоченський виїхав 1851 р. до Петербургу. До його панорами з влучними характеристиками та оцінками чиновників губернського рівня потрапив і його наступник Саноцький, якого він назвав «совісним» суддею, та зауважив, що він також не був популярним в колі чиновників, внаслідок чого з'являвся лише на офіційних урочистостях. Його супроводжував поголос, що він мав твердий та незалежний характер, користувався повагою в своєму середовищі, й умів використовувати авторитет у власних інтересах [3, кн.9, с.43; кн.11, с.288].

Джерельна база дослідження питання про довіру суспільства до совісних судів невелика. Серед свідчень сучасників першими варто назвати «Записки» Григорія Степановича Вінського (1752–1818) [6, с.101–102], дрібнопомісного українського шляхтича з м. Почеп Чернігівської губернії, який, отримавши освіту у Київській духовній академії, продовжив її в Петербурзькій полковій школі. Як було заведено на той час, Вінський розпочав військову кар'єру офіцером (каптенармусом) лейб-гвардії Ізмайловського полку, однак через підозри у незаконних фінансових оборудках був позбавлений прав дворянського стану та

засланий до Оренбурга. Певно, що остання обставина була однією з причин його досить критичної, а часом і злісної характеристики державних заходів Катерини II, через що радянська історіографія навіть зарахувала його до попередників О.М. Радішева. Тож Г.С. Вінський критично оцінював судову реформу Катерини II за різке збільшення чисельності суддівського апарату в губернії: з 50 чиновників до 80. З одного боку, збільшення суддівських місць дало можливість заробляти непогане жалування службовій братії. А, з іншого, якщо оцінювати її з боку інтересів хлібопашців, то відтепер вони мали відвозити в місто суддям замість трьох баранів – 15. Вінський категорично відкинув твердження французького економіста, теоретика школи фізіократів Поля де ла Рів'єра Мерсьє, якого Катерина II запросила в Росію, що совісні суди, де совість переважає над законами, вперше були запроваджені в Росії. Це дало привід Мерсьє назвати Катерину II «полуночною Семирамидою», яка запалила «зарю благоденствия рода человеческого». До того ж, на переконання Г.С. Вінського, совісні суди не стали справжніми судами, а набули лялькового характеру. Названі ним переваги – з'ясування справ по совісті, без зайвої тяганини – загубилися у звинуваченнях совісних суддів. Бо що ті могли вдіяти з цілими селами, які «тонули» в чаклунстві та ворожбитстві, що були там «врожденними». Вінський зауважив, що зустрічалися цілі села, у яких одна частина селян була «колдунями», а інша – «заколдованими». Не більше, ніж добрими намірами, виявилися і спроби вирішення більшості конфліктних справ, адже винний, зневажаючи позивача, міг і не з'явитися до совісного суду. Для прикладу Г.С. Вінський посилався на власні спостереження, бо мешкав у будинку уфимського совісного судді й неодноразово був свідком марних намагань чувашів і мордві знайти правду у совісного судді, який не брав їхні позови до уваги, натомість хвалився, що за дванадцять років обіймання служби він розглянув лише дванадцять справ.

Проте, є й протилежні міркування. Анонімний автор «Замечаний о Малой России», засуджуючи відміну Павлом I катерининських установ, серед інших звернув увагу й на совісний суд, за його словами – «божественный суд», який також слід було повернути українському суспільству [18, с.482].

Совісні суди привернули велику увагу письменників, літераторів, скоріше за все тому, що і для них, і для совісного суду слово, мораль, переконання важили набагато більше, ніж для інших членів суспільства. Певно, що саме це дозволяє зрозуміти, чому совісними суддями були й Г.Ф. Квітка-Основ'яненко, й О.М. Островський. Перший з них очолював

кілька каденцій поспіль, з 1831 по 1840 рр., Харківський совісний суд. О.М. Островський після навчання на юридичному факультеті Московського університету служив писарем в Московському совісному суді з 1843 по 1845 рр. Не в останню чергу їхні драматичні твори багатством етнографічної буденності, яскравістю деталей народного життя завдячують совісному суду, де вони черпали сюжети з безпосереднього спілкування з людьми різного соціального походження. Достатньо лише зауважити репертуар драм Г.Ф. Квітки-Основ'яненка – «Дворянськіє виборы», «Ясновидящая», «Знахарь», «Мертвец-Шалун», «Праздник мертвецов», не кажучи вже про «Конотопську відьму», аби зрозуміти, що саме такі чи подібні справи про чари та чаклування розглядалися в Харківському совісному суді. До своїх обов'язків совісного судді Григорій Федорович ставився досить сумлінно, про що писав у листі до свого московського колеги М.П. Погодіна 1832 р. Там же він багатозначно зауважував, що на службі йому доводиться зустрічатися з таким, про що слід заволати («возопить») до уряду. (Зокрема: «Много есть предметов, за которые хотелось бы приняться, но должность отвлекает» [8, с.200].) А у листі 1839 р. до П.О. Плетньова, петербурзького критика, указував на те, що перебуває в очікуванні чергових виборів, і хотів би служити і в майбутньому, зважаючи на наявний стан здоров'я. У цьому ж листі надзвичайно вправно виписано, чому саме йому з поміж інших кандидатів на посаду совісного судді Харківське дворянське зібрання віддало перевагу. Він був невибагливим, сумлінним у з'ясуванні справ, дотримувався обмежень у побуті. Й, незважаючи на плітки, обмови про «неблаговоление императора», саме йому дісталась ця почесна посада. Навіть більше, він був представлений Миколі I, коли той відвідав Харків і знайомився з губернським начальством [8, с.222].

Проте найвищу оцінку совісному суду дав М.В. Гоголь, зокрема, у його знаменитих «Выбранных местах из переписки с друзьями», один з розділів яких, з промовистою назвою «Занимающему важное место», спеціально присвячений владі та звернений рядом рекомендацій до колишнього губернатора А.П. Толстого. Роздумуючи над державними справами, письменник аналізує внутрішню організацію влади, її залежність від людського фактора, намагається з'ясувати, що ж, врешті респт, спричиняє зростання зловживань, хабарництва, беззаконня, які держава не може викоринити. М.В. Гоголь у притаманній йому загостреній манері протиставляє законність та беззаконня, які існують як два окремі світи, причому беззаконня переважає. Влада без з'ясування питання, чому пройдисвіт («плут») свої душевні сили спрямовує на зло,

ніколи не позбавиться власних вад. А серед державних губернських установ влади лише совісний суд намагався вирішити цю проблему. На переконання письменника, саме він як «верх человеколюбия, мудрости и познания душевного», перетворює жорстокий закон на свою протилежність – справедливість, бо діє «полюбовно и миролюбиво в высоком христианском смысле, без проволочек по высшим инстанциям». До виборного принципу його формування додається не менш важлива риса – суддею стає «человеколюбивый и бескорыстнейший человек», що не потребує жалування, цієї «мирской приманки человека», як його визначив письменник [2, с.350–357], і який виконує свої завдання за покликом власної душі. Тож якщо совісний суддя судить справедливо, по совісті, то його слава сприятиме тому, що люди самі будуть звертатися до такого суду, адже, хто з них не бажає примирення? – ставить автор риторичне запитання.

Тож підведемо підсумок. Свідчення очевидців для пізнання ролі і місця совісного суду у житті суспільства кінця XVIII – 1860-х рр. є досить важливим історичним джерелом, однак соціальне коло тих, хто висловив свої погляди з приводу його діяльності, вкрай обмежене. До них відносилися особи з оточення верховної влади, самі судді та засідателі. Їх міркування вказують, що сучасники в цілому зрозуміли просвітницькі ідеї Катерини II та високо оцінили їхні можливості. Помітно, що серед сучасників було мало тих, хто звертався до послуг цього суду. Втім, для ширших висновків бракує саме спогадів конфліктуючих сторін, які могли б суттєво розширити наше уявлення про совісний суд, його популярність чи її відсутність серед населення, закоріненість цієї інституції в судову традицію, яка в імперській Росії була неоднаковою у кожному історичному регіоні. І звичайно, наблизити нас до розуміння цих проблем може залучення до творчої лабораторії історика діловодного комплексу совісних судів.

Джерела та література

1. Власть и реформы: От самодержавной к советской России. – СПб., 1996.
2. Гоголь Н.В. Выбранные места из переписки с друзьями // Гоголь Н.В. Статьи. – М., 1952.
3. Дневник Виктора Ипатьевича Аскоченского // Исторический вестник. – 1882. – Кн.7, 8, 9. 11.
4. Державин Г.Р. Сочинения. – СПб., 1871. – Т.6: Переписка (1794-1816) и «Записки».

5. Записка князя Безбородки о потребностях империи Российской // Русский архив. – 1877. – Кн.1.
6. *Записки Г.С. Винского* // Русский архив. – 1877. – Кн.1.
7. Записки Якова Ивановича де-Санглена: 1776–1831 гг. // Русская старина. – 1883. – Кн.1.
8. *Квітка-Основ'яненко Г.Ф.* Зібрання творів. – В 7 т. – К., 1981. – Т. 7: Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи.
9. *Колмаков Н.М.* Старый суд: Очерки и воспоминания // Русская старина. – 1886. – Кн.12.
10. *Мадариага И.* Россия в эпоху Екатерины Великой. – М., 2002.
11. *Наумов И.М.* Мои мысли о совестном суде и признательность к памяти преосвященного митрополита Амвросия. – СПб., 1830.
12. *Наумов И.М.* Мои мысли о совестном суде и об адвокатах при торьмах за невинных. – СПб., 1832.
13. *Наумов И.М.* Начертание естественного права, принадлежащее к 1-й части практического правоведения для граждан. М., 1808-1809.
14. *Наумов И.М.* Практическое правоведение для граждан. – Ч.1. – М., 1808.
15. Наумов Иван Мокеевич // Русский биографический словарь. – СПб., 1914. – Т.: Нааке-Николай.
16. *Орлов-Давыдов В.* Воспоминания совестного судьи (1848–1852) // Русский архив. – 1880. – Кн.2. – С.400–420.
17. Памятные записки А.В. Храповицкого. – М., 1862.
18. *Романович-Славатинский А.В.* Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – СПб., 1870.
19. Российское законодательство X – XX веков. – В 9 т. – М., 1987. – Т.5. – Законодательство периода расцвета абсолютизма.

Валентина Шандра (Київ, Україна) Совісні суди в оцінці сучасників (остання чверть XVIII ст. – 1860-ті рр.)

У статті аналізуються свідчення сучасників про призначення совісного суду та його роль у житті суспільства. Уявлення історика про совісний суд збагачують спогади сановників з оточення Катерини II, які пропaгували гуманні ідеї імператриці. Чиновники та самі судді, впроваджуючи в життя його принципи, зустрічали на своєму шляху чимало труднощів та протиріч. Письменники, які обіймали посади в совісних судах, скористалися цією обставиною для етнографічного збагачення своїх художніх творів, розмірковуючи при цьому про соціальну справедливість та роль совісного суду. Зауважено, що нечисленність спогадів та вузькість соціального складу авторів не гарантують об'єктивного висвітлення проблеми, хоча й збагачують її людським сприйняттям совісного суду.

Валентина ШАНДРА. Совісні суди в оцінці сучасників ...

Ключові слова: совісні суди, совісні судді та засідателі, губернські установи влади, свідчення сучасників

Валентина Шандра (Київ, Україна) Совестные суды в оценке современников (последняя четверть XVIII в. – 1860-е гг.)

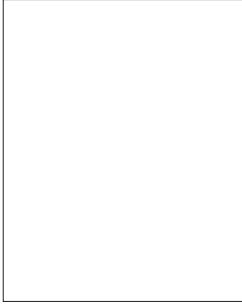
В статье проанализированы свидетельства современников о совестном суде и его роли в жизни общества. Представления историка о совестном суде расширяют воспоминания сановников из окружения Екатерины II, которые пропагандировали гуманные идеи императрицы. Чиновники и сами судьи, воплощая в жизнь его принципы, сталкивались с немалыми трудностями и противоречиями. Писатели, занимая должности в этих судах, использовали их материалы в своих художественных произведениях, размышляя при этом о социальной справедливости и значении совестных судов для ее достижения. Отмечено, что в связи с небольшим количеством воспоминаний и узостью социального состава авторов, они не могут гарантировать объективного исследования проблемы, хотя и обогащают ее восприятием совестного суда современниками.

Ключевые слова: совестные суды, совестные судьи и заседатели, губернские учреждения власти, свидетельства современников

Valentyna Shandra (Kyiv, Ukraine) Courts of consciences (Sovisni) in the estimation of contemporaries (last fourth 18th – 1860-th)

In the article analysed the contemporaries' evidence of purpose of conscientious court and its role in the social life. The memories of the power behind the throne of Catherine II propagandizing her humane ideas enrich the historians points of views of conscientious court. Officials and judges, applying his principles in practice, encountered many difficulties and contradictions. Writers which held positions in conscientious courts took advantage of this circumstance for the ethnographic enriching of their literary works, reflecting the social justice and proper place of conscientious court in it. It is noticed that small number of memories and narrowness of social structure of authors are not guaranteed the objective enlightening of problem, though enrich it by human perception of conscientious court.

Key words: courts of conscience, judges of conscience and assessors, establishments of provinces of power, certificates of contemporaries

Ирина ВИБЕ
(Санкт-Петербург, Россия)

**Судебные дела
о смене веры для изучения
этноконфессиональной политики
самодержавия в Западном крае
(1830–1855 гг.)***

В 1830–1855 гг. значительно возросла такая разновидность судебных материалов как *судебные дела о смене веры*. Дела, пользуясь терминологией того времени, об «отступничестве» из православия в католичество, представляются чрезвычайно важными для изучения взаимоотношений между центром и регионами Российской империи. Они играют важную роль в восполнении источниковой базы по изучению николаевской эпохи, признаваемой историками скудно оснащенной источниками в особенности по конфессиональной политике. Об этой разновидности судебных дел мало что известно и они не были объектом специального изучения. Документы из судебных дел о смене веры не были опубликованы и широко не использовались в исследованиях¹.

* Статья выполнена при поддержке фонда Gerda Henkel Stiftung (Германия), специальная программа для историков Беларуси, Молдовы, России и Украины, грант AZ 10/SR/06.

¹ Для XIX в. характерным было цензурное «табу» на эту тему. Доступ к архивам с такими документами получали с высочайшего разрешения единицы из российских чиновников. В николаевское время часть материалов изучал чиновник особых поручений Д.А. Толстой, но использовал лишь общие формулировки о пропаганде католицизма в России и включил их в свою известную антикатолическую книгу [Толстой Д.А. Римский католицизм в России. СПб., 1876]. Ряд судебных процессов, крупнейших и скандальных в 1830–1850 гг. (дело крестьян деревни Порозово Гродненской губернии), кратко пересказал преподаватель гродненской гимназии Е.Ф. Орловский, со значительными пропусками и согласуясь с официальным подходом к таким делам. [Орловский Е.Ф. Судьбы православия в связи с историей латинства и унии в Гродненской губернии в

Данные дела приобрели высокий государственный статус в связи с политическими событиями того времени. Польское восстание 1830–1831 гг. стало грандиозным потрясением существовавших отношений между центром и западным регионом. В российских чиновных кругах с католичеством, как польской верой, связывали в это время нелояльность к Российской империи и революционный дух. Имперская администрация пыталась укрепить здесь свое положение и хотела создать лояльное большинство среди местного населения, обратив в православие огромное число крестьян-униатов, с ними и католиков. В это же время в борьбе с католичеством, по замыслу властей, важным было сохранить законность правительственных мер. Поэтому все спорные вопросы в отношении вероисповедания каждого из жителей были перенесены в суд.

Обычно делопроизводители XIX века присваивали таким делам стандартный заголовок – «Дело о соращении <отступничестве> <имярек> из православия в католичество». Эти дела представляют собой комплекс документов, отразивших судебно-следственный процесс от его зарождения, с момента подачи донесения об «отступнике», и до его окончательного результата, с оставлением случая без последствий или определением наказания. Они включают переписку высокопоставленных чиновников, губернаторов, епархиальных православных архиереев, а также допросные речи подсудимых, показания их родных, близких и соседей. В архивах России, Украины и Белоруссии выявлено более 300 таких судебно-следственных дел 1830–1855 гг.

Дела сохранились неравномерно за разные годы и по разным ведомствам. В фондах высших и центральных учреждений находится более

XIX столетии. 1794–1900 гг. Гродно, 1903]. Церковным историком прот. Г.И. Шавельским из белорусских архивов впервые было привлечено множество документов. Это позволило восполнить также ряд утраченных со временем дел, хотя они изложены в пересказе. [Шавельский Г.И. Последнее воссоединение с православною церковью униатов Белорусской епархии (1833–1839 гг.). СПб., 1910]. В новейшей работе историк Л.Е. Горизонтов опубликовал несколько текстов из следственных дел 1850–1860-х гг. [Горизонтов Л.Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX–нач. XX в.). М., 1999]. Белорусская исследовательница Е.Н. Филатова использовала выписки из судебных приговоров. [Филатова Е.Н. Конфессиональная политика царского правительства в Беларуси. 1772–1860 гг. Минск, 2006].

100 дел, основная часть которых сосредоточена в фонде Департамента духовных дел иностранных исповеданий (РГИА. Ф.821). Наибольшее количество дел сохранилось за период с 1842 г. по 1855 г., с 1839 г. по 1842 г. – только отдельные дела. Хотя отсутствуют дела за 1830–1839 гг., информацию о данном периоде частично можно реконструировать на основании материалов позднейших дел, в которых делопроизводители департамента обращались к сюжетам прошлого времени. Департамент являлся основным звеном между губернской и высшей администрацией. Здесь происходила подготовка материалов к рассмотрению их сначала директором Департамента, затем министром внутренних дел, при необходимости и обер-прокурором Святейшего Синода, а также к слушаниям в высших комиссиях и представлению на окончательную резолюцию императору.

Эти учреждения являлись высшей инстанцией для такого вида дел. Поступавшее сюда из губернии дело включало в себя выписку из следственных материалов с кратким изложением обстоятельств возникновения дела, результатов следствия и постановления суда, а также выводы губернатора. Чиновники высокого ранга проверяли соответствие вынесенных приговоров существующим законам. Выписку готовили канцеляристы Департамента духовных дел. В случае нарушения процедурной части дела, они обращались в губернию и запрашивали дополнительные документы по делу. Если требовалось, то губернатор передавал в Департамент для временного пользования подлинное судебное-следственное дело. Учитывая информацию из разных источников, канцеляристы составляли общий документ для директора Департамента. Между тем различные документы показывают, что при разборе громких и конфликтных дел деятельность высших сановников выходила за рамки формализованного законом порядка. В самых трудных случаях, а сюда поступали преимущественно такие, заводилась переписка с другими ведомствами, с обер-прокурором Синода, главой III-его Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, реже с министром финансов. Целью переписки было собрать как можно больше информации о деле, возможно проходившем и по другим учреждениям. Попутно выяснялось мнение ведущих сановников по конкретным ситуациям и, сообразуясь с бюрократическим порядком, от них Департамент духовных дел получал согласие на дальнейшие меры в отношении осужденных за переход в католичество. Коллегиально составленное заключение, подписанное директором Департамента и утвержденное министром внутренних дел, поступало в Сенат, а с

1839 г. в Секретный Комитет по делам о раскольниках и отступниках от православия, и затем на рассмотрение Николая I. До самого момента подтверждения императором приговора еще была возможность юридических маневров для определенных дел. При решении конфликтов сановники учитывали политическую обстановку в определенной губернии Западного края и соотносили принятые решения с конкретными конфликтными ситуациями. Отдельные прецеденты давали основание для разработки новых статей религиозного законодательства.

Важнейшие судебно-следственные дела сосредоточены в фондах губернских канцелярий. Они представляют собой комплекс документов, характеризующих развитие судебно-следственного процесса на губернском уровне, с момента подачи донесения об «отступнике» и до его окончательного результата в канцелярии губернатора. Выявлено 158 таких дел за 1830–1855 гг. (НИАБ. Ф.1297; ЦГИАК Украины. Ф.442). Достоинством этих источников является то, что они отчасти помогают восполнить лакуны в корпусе документов высших учреждений за 1830–1839 гг. Именно эти дела позволяют выяснить обстоятельства, которыми руководствовался губернатор при подаче результирующих материалов в Департамент духовных дел и которые повлияли на его заключение по делу.

Особо важными в этих материалах являются отношения, предложения, мнения губернского начальника в Департамент духовных дел. Они позволяют выяснить соотношение принимаемых решений с правительственной политикой. Для понимания механизмов реализации вероисповедной политики в Западном крае большое значение имеют распоряжения, предписания и запросы губернатора в местные судебные учреждения. Они содержат указания судам о необходимости ускорить рассмотрение дела, предоставить дополнительные сведения о новых обстоятельствах и отчет о деле, а также информацию об исполнительной части на текущий момент. Здесь губернатор предстает как ключевая фигура, координирующая и ускоряющая ход судебных дел об «отступниках». Важнейшей составной частью дел является переписка губернаторов и епархиальных православных архиереев, как правило, осуществляемая вне рамок служебного этикета и официального делопроизводства. Она дает представление о роли светской и церковной властей в миссионерской кампании и в судебной практике по таким делам. Рутинная местная делопроизводства позволила выявить мельчайшие подробности и нюансы взаимоотношений губернской власти с населением в ходе религиозных судебных процессов.

Данные документы дополняются делами духовных православных консисторий. Они представляют собой комплекс документов по той части судебного-следственного процесса, которая касалась церковного ведомства, и зачастую вообще начинались с этой инстанции – с донесения рядового священника о замеченном им факте «отступничества» в своем приходе. Эти дела содержат протоколы церковного суда с указанием информации об «отступниках» и вынесенным по этому делу решением. Также примечательны сопроводительные документы с комментариями православных архиереев. Важным является то, какие факты и обстоятельства рассматривались архиепископом как необходимые для дальнейшего развития дела. Он имел возможность остановить донесение на уровне церковного суда или же обратиться с иском в гражданский уголовный суд. В ЦГИАК Украины (Ф.127) найдено 88 церковных дел об «отступничестве» из православия в католичество.

Одними из первых судебные процессы по религиозным обвинениям были начаты в Киевском губернаторстве и в Белоруссии. Такие дела начинались, как правило, по жалобам православных священников. Донесения священников стали поступать в канцелярии губернаторов еще на завершающем этапе польского восстания. До восстания личные обращения православного духовенства, тем более рядовых священников, к гражданским властям не практиковались. Примечательна риторика православных клириков, пытавшихся придать религиозным поступкам и высказываниям поляков не духовный, а политический смысл. С их слов, помещики не просто «бранились», когда угрожали «обрить голову и бороду», либо «вырвать бороду по волоскам», а таким способом посягали на символику и устои «господствующей» православной церкви [3, л.1 об., 2]. Помещики пока имели возможность защищать себя и использовали в таких ситуациях право обращения к губернской власти. Губернская администрация, столкнувшись с конфликтами на религиозной почве, не имела еще опыта и официальных указаний о способах их разрешения.

Ряд подобных дел в конце 1831 г. по высочайшему повелению был отдан в уездные уголовные суды. Николай I подчеркивал ту значимость, которую он отныне придавал делам православия. Губернаторы получили высочайшее указание о необходимости оказания помощи православному духовенству. Наметившийся союз церковных, гражданских и военных лиц не ускользнул от внимания польских дворян. Такое сотрудничество укрепляло их представление о том, что в отношении католиков возможны жесткие меры со стороны имперской администра-

ции, отдававшей теперь предпочтение православному духовенству в конфликтах с поляками.

Закрытие в белорусских губерниях с конца 1831 г. католических монастырей, вмешательство во внутреннюю организацию Католической церкви сопровождались появлением новой категории дел об «отступниках» среди самих католиков. Витебский, могилевский и смоленский генерал-губернатор Н.Н. Хованский обобщил новый подход на примерах двух дел, начатых по обвинению в переходе из православия в католичество монастырских крестьян и могилевского чиновника.

В первом случае он предложил рассматривать крепостных крестьян как православных, которых «совратили» в католичество ксендзы, и отказаться в подобных случаях вообще от судебной практики. Положение Католической церкви и отношение российской власти к ней, официально высказанное еще в ходе польского восстания, давали повод к решительным мерам в отношении бывшей монастырской собственности Католической церкви.

Во втором случае рассматривалось дело об «отпадении» из православия в католичество губернского чиновника. В ноябре 1831 г., спустя почти месяц после подавления восстания, Хованский передал в Петербург материалы по делу коллежского асессора И.Я. Бурачка, советника Могилевской казенной палаты, осужденного еще в 1829 г. за «отступничество» из православия в католичество. Губернатор предложил снова пересмотреть обстоятельства судебного процесса двухлетней давности. Для высшего руководства была подготовлена выписка о начале дела, о его движении в местных учреждениях, включая суждения о поступке Бурачка самых высоких чиновников белорусских губерний. Детальные описания и порой неумело используемая губернаторами религиозная терминология, попытки обстоятельно подобрать аргументы своей позиции, а также деятельное участие вопреки традиционной практике губернатора, говорят об особой значимости этого случая для губернской администрации. В новых политических обстоятельствах смена веры чиновником стала представлять государственный интерес, а его поступок оценивался как проявление политической «неблагонадежности». Хованский обратился с подобным заключением в Департамент духовных дел и предложил на примере этого конкретного случая сформулировать общий подход к таким ситуациям для администрации Западного края. Материалы дела позволили увидеть развитие политического процесса из рядового, казалось бы, случая.

В апреле 1829 г. Хованскому сообщили о смене православной веры могилевским чиновником Бурачком. Вскоре генерал-губернатор обратился к могилевскому губернатору Г.С. Лошкареву для проверки поступившего донесения:

«Милостивый государь, Григорий Сергеевич! Дошло до моего сведения, что советник Могилевской казенной палаты коллежский ассессор Бурачек, по рождению своему, быв веры греко-российской, впоследствии совокупился браком с женою римско-католического исповедания. До того <Бурачек> охладил к православию, что не только не посещает храма Божия, но не выполняет <православных треб>. Он темнит как-то: не бывает у исповеди и святого причастия, а ходил на богослужение в костел католический; и говорит, будто он, находясь ныне во вдовстве, имеет намерение вступить во второй брак с католичкою, и тогда уже положительно оставит православие и примет католическое исповедание...» [1, л. 1–1 об.].

Замечу, брачный союз православного прихожанина с католичкою был распространенным явлением в поликонфессиональном регионе. В таких случаях, согласно порядку, не допускался только переход в католичество супруга православной веры. Законодательная регламентация этой стороны жизни обывателей оставалась зачастую рекомендацией, и судебные дела по этому поводу возникали крайне редко. Даже с началом таких дел нужно было доказать сам факт «отпадения» православного прихожанина. В данном деле Хованский отмечал, что были и весомые доказательства виновности Бурачка, а именно, он открыто заявлял о своей католической вере и свободно посещал костел.

Автор самого донесения, скорее всего, был хорошо знаком с Бурачком; от него он слышал о перипетиях личной жизни. Генерал-губернатор понимал, что таким путем заинтересованные лица могли выяснять личные или служебные отношения с чиновником казенной палаты. Но Хованского интересовали, как видно, внешние проявления религиозной жизни могилевского чиновника. По его логике, такие действия были недопустимы в первую очередь для занимавшего государственную должность человека. И все-таки Хованский принял во внимание два обстоятельства. Во-первых, поведение Бурачка могло быть продиктовано не столько его сознательным намерением нарушить религиозные законы. Во-вторых, существовавшее до сих пор лояльное отношение власти к подобным случаям, а также отсутствие судебных

прецедентов из-за смены веры, не позволяло местным чиновникам судить о тяжести совершаемых ими несанкционированных законом религиозных переходов. Поэтому сначала генерал-губернатор поручил могилевскому губернатору проверить слухи, а с самим Бурачком провести «внушительную» беседу. Хованский просил губернатора разъяснить Бурачку, что *«таковые его действия противны советникам»*. Хованский был возмущен тем, что именно чиновник, обязанный по роду деятельности соблюдать порядок, нарушал существовавший закон. Но даже этот факт показался ему менее весомым, чем сравнение поступка Бурачка с самым тяжким церковным грехом. Генерал-губернатор перечеркнул вышеуказанные строки и поручил Лошкареву сказать Бурачку следующее: *«Таковыми поступками прегрешил он пред Богом, столько же правильно будет также и по мнению во внимании начальства»* [1, л. 1 об.]. Для Бурачка должна была сыграть роль крайне резкая оценка самого генерал-губернатора. Тем временем могилевский губернатор начал сбор сведений о Бурачке.

Судя по срокам выполнения поручения, этот случай представлялся в 1829 г. рядовым и не требовавшим спешного разбирательства. Лошкарев отчитался по проделанной работе Хованскому спустя почти полгода, 28 октября 1829 г. Хотя в данном случае могилевский губернатор лично провел сбор сведений. Сначала он адресовал православному епархиальному архиерею Павлу (П.А. Морев-Павлов)² вопросы о могилевском чиновнике:

«1. Ежегодно ли бывает у исповедания и причастия святых тайн советник казенной палаты Иван Бурачек? 2. Ежели ежегодно не бывает, то когда был в последний раз. 3. Ежели несколько лет не был, то с которого именно года перестал он выполнять сии обязанности и неизвестны ли причины неисполнения им оной?» [1, л.2].

Архиепископ Павел обратился в церковный приход, к которому относился Бурачек, и получил выписку из исповедных книг. Согласно этой ведомости, вплоть до 1829 г. Бурачек был указан как образцовый прихожанин Успенской церкви. Лошкарев не довольствовался этим ответом. Губернатор знал, что приходские священники могли формально

² Павел (Петр Алексеевич Морев-Павлов) (1779–1831) – епископ Могилевский и Витебский с 1827 г. по 1831 г. *См. о нем:* Павел, архиепископ Тобольский и Сибирский // Мануил (Лемешевский). Русские православные архиереи: 992–1892. М., 2003. Т. II (Иоанн – Симеон II). с.428.

подходить к внесению сведений в исповедные книги. Весомым аргументом для него оставались распространенные о Бурачке слухи.

Поэтому он вызвал епархиального архиерея в свою губернскую канцелярию. Вероятно, в этом разговоре Лошкарев упомянул вышеуказанные слова белорусского генерал-губернатора и отмечал изменявшееся к подобным случаям отношение высшего начальника белорусских губерний. По-крайней мере, после этого разговора архиерей Павел лично встретился с настоятелем Успенской церкви Козелецким, признания которого по-новому осветили обстоятельства. Священник сообщил, что «в 1829 году Бурачек у святого причастия не был, а что показал Бурачка за 1828 год в росписях бывшем у сих таинств, то учинил по оплошности» [1, л.3 об.]. Оправдываясь, Козелецкий сообщал, что совсем недавно был назначен в этот приход. А далее, он вызвался дать письменное свидетельство, в котором подтвердил слухи о Бурачке и посещение тем костела. Бурачек сознался в принятии католичества, но отказался вернуться в православие. Собранные документы Лошкарев отдал для дальнейшего расследования в уголовный уездный суд; коллежский ассесор по распоряжению губернского правления был отстранен от занимаемой должности в Могилевской казенной палате. На этом в декабре 1829 г. губернские начальники потеряли интерес к делу Бурачка.

Новое развитие дела было связано с началом польского восстания в 1830 г. Под полицейский надзор были взяты не только сочувствующие повстанцам дворяне, но и польские чиновники из губернской администрации. Вероятно, существовала секретная инструкция высшего руководства, согласно которой для выявления «неблагонадежных» лиц среди чиновников Западных губерний российская власть применяла вероисповедный признак. Для этих целей, например, в центральной России сразу было отдано распоряжение о составлении списков по столичным чиновникам, являвшимся католиками по вере. В категорию «нелояльных» подданных попал и опальный Бурачек. Хованский вновь вернулся к его делу и распорядился, чтобы могилевское начальство взяло его «под контроль, без промедления и быстро». Из Могилева спешно сообщали о местонахождении Бурачка, проживавшего по тому же адресу и по-прежнему находящегося без службы. Для отчетности об исполнении решения могилевского уголовного суда, – осужденному вменялось изучать православные догматы в Могилевской православной духовной консистории, – генерал-губернатору передавался рапорт епархиального архиерея Павла. По его словам, Бурачек не раскаялся в своем

«отпадении» и, более того, по-прежнему остался «убежден в превосходстве римско-католической религии пред господствующею <верою>» [1, л. 10]. К этим документам приложили копию с высочайшего прошения, поданного Бурачком после вынесения ему судебного приговора в 1830 г. Он объяснял обстоятельства своего перехода в католичество и ожидал монаршего дозволения на просьбу оставаться католиком. Именно этот документ послужил Хованскому отправным материалом для обоснования политических мотивов смены веры Бурачком, о чем он сообщал в Министерство внутренних дел в ноябре 1831 г. Для понимания технологии зарождения политического обвинения и интерпретации одних и тех же фактов приведу отрывки из двух документов. Из прошения Бурачка на высочайшее имя 1830 г. выясняется:

«...От младенчества своего воспитывался в училище иезуитского ордена, имел случай бывать в римско-католических служениях и проповедях, при том читая духовные книги, познал совершенно обряды и догматы сего вероисповедания и от давнего уже времени, побуждаем был гласом совести к принятию римско-католической веры, и, наконец, не в силах будучи сопротивляться далее, внутреннему сего побуждению, принял римско-католическую веру, в мае месяце 1826 года... В принятии никто не способствовал. ...Наперед сего были также по здешней белостокской области случаи, что из греко-российского исповедания переходили в римско-католическую веру; когда дела представлены были на Высочайшее Государя Императора благоусмотрение, то его императорское величество всемилостивейшее повелеть соизволил, оставить таковых людей без преследования, и дела сии считать оконченными, о чем и последовали указы из Правительствующего Сената в сие правление от 8 августа 1829 года» [1, л. 10 об., 11].

Как видно, осужденный Бурачек понимал, что переход в католичество подвергал его опасности. Поэтому он защищался, апеллируя к самому верховному «судье» Российской империи, российскому самодержцу. Среди мотивов своего поступка Бурачек отмечал и воздействие полученного в юношестве от иезуитов образования, и церковных проповедей ксендзов, и прочитанных католических книг, а в целом, признавался в сознательном принятии католической культуры. И этим он подчеркивал отсутствие политических мотивов смены веры. Бурачек пояснял, что и ко времени его перехода в мае 1826 г., фактам перехода в католичество власть не придавала политического значения. В свою

пользу он отмечал и давность своего поступка, который не мог являться следствием польских событий. Кроме того, в прежние времена не преследовались виновные за «отпадение» в католичество и самим монархом допускалась смена веры.

21 ноября 1831 г. на основе этого прошения Хованский подготовил для высшего руководства следующее заключение:

«Поступок советника Бурачка в отступничестве от господствующей благочестивой веры, сугубо предосудительно для него как чиновника, *сведущего* [слово зачеркнуто.—И.В.] знающего о важности государственных и церковных постановлений и весьма соблазнителен для других и что он умышленно скрывал лица, способствовавшие его соvrращению; что представленное им в оправдание отступление своего от природной и истинной веры причина, заключающаяся, по его изъяснению, в одном побуждении совести, показывают, что он или не имеет понятия о чистой совести, когда нарушение священнейшей обязанности, от купели принятой и таинствами благочестивой веры в продолжении 40-летней жизни его на совести и душе запечатленной, сопровождаемое с нарушением и государственных постановлений, почитает прямою совестью, или что под сим предлогом скрывает он какие-либо иные *преступления* [слово зачеркнуто.—И.В.] к тому побуждения; что если понятия его совести так ложны, и самая совесть столь неблагонадежна, *что он никогда при исповеди и не открывался в своих мнениях в отношении к римско-католической вере, греко-российского исповедания священникам* [фраза дописана сверху.—И.В.] и что в 40-летнем возрасте, когда уже все мечтания и привычки детства истребиться должны, и когда должныствовали бы в нем действовать здравый рассудок, и чистая совесть и страх Божий, нежели впечатление иезуитских воспитаний, могла увлечь его к отступлению от природной, господствующей и благочестивой веры, и наконец, если по правилам совести своей мог он в новоизбранной им вере позволить себе, как он сам сознается, скрыть на исповеди перед духовным отцом отступничество свое от веры отцов своих, то после оногo, по моему мнению, для такого христианина- чиновника не может же быть ничего постоянно священного, чего бы он нарушить не дерзнул; а что по сему советник Бурачек за *преступление* [слово зачеркнуто.—И.В.] отступление свое от веры отцов своих и притом господствующей, превосходство пред коею новопринятой им

веры ничем не мог доказать, не должен остаться без наказания» [1, л.19 об].

В оценке религиозного «преступления» бывшего чиновника Хованский высказывался в 1836 г. резче, чем в самом начале этого судебного процесса. Как и прежде, ключевым в его обвинении являлась принадлежность Бурачка к чиновничеству, представлявшему в западном регионе российскую власть. Исходя из этого, он возлагал повышенную ответственность на каждого исполнявшего свой служебный долг чиновника. И вместе с тем, рассуждая о нормах религиозной жизни, которые, по его словам, Бурачек сознательно нарушил, генерал-губернатор выделял основную составляющую его поступка – открытое противодействие российскому правительственному курсу. Хованский подчеркнул, что переход в католичество по внутренним мотивам, для знавшего политическую атмосферу Западного края начала 1830-х гг., и тем более для чиновника, теперь был недопустим. Бурачек предупреждался неоднократно губернскими гражданскими и церковными начальниками, но он не «образумился» и не вернулся в православие, что, по словам генерал-губернатора, тем более уже непростительно. Хованский подобным образом объяснял недоверие к лояльности чиновника и требовал для него сурового приговора от высшего руководства.

В целом, генерал-губернатор белорусских губерний выделял судебные механизмы, с помощью которых могло осуществляться давление и контроль над губернской администрацией. Впервые на конкретном примере он показал, как с помощью религиозных процессов обеспечивалась на легальной основе борьба с теми, кто сопротивлялся правительственным замыслам. Материалы этого дела являлись образцовыми для нового использования. Губернские начальники получили признание могилевского чиновника в то время, когда смена веры, как правило, не оценивалась с политической точки зрения, а отношение российской власти к таким случаям было пока лояльным. Хованский предлагал отдать эти дела на скорый и быстрый суд самих губернаторов, минуя длительные тяжбы и судебные перипетии. Данный опыт был одобрен Николаем I, и он повелел подготовить подробную выписку по делу Бурачка для обсуждения в Правительствующем Сенате. Правда, в итоге монарх не решился на такой порядок судопроизводства по всем подобным делам. Император повелел судебные приговоры по делам отступивших в католичество чиновников приводить в исполнение только после обязательной высочайшей конфирмации.

С вовлечением церковных лиц в «большую» политику имперская власть получала примеры активности православной «воинствующей» церкви. Инициатива исходила также от губернаторов. Однако император был заинтересован в том, чтобы борьба между православием и католичеством была переведена на легальную – судебную в данном случае – основу и не выглядела как самоуправство российской власти над католиками. Николай I хотел именно в судебном порядке отстаивать претензии по отношению к так называемым «отступникам» и законным путем доказывать их принадлежность православию. Единичные дела не вызывали религиозных конфликтов и возмущения поляков. Сановники не решались на масштабные мероприятия и сохраняли религиозную унификацию Западного края лишь как проект. Привычная судебная процедура не выдавала намерений российского правительства, в планы которого в дальнейшем входило обращение местных жителей в православие.

С началом в 1833 г. миссионерства православного духовенства в белорусских губерниях число судебных дел значительно возросло. Именно губернаторам принадлежала ключевая роль в судебно-следственных процессах по религиозным делам. Решения губернатора, наделенного широкими должностными полномочиями, могли быть переломными для всего дела. Он задавал тон дальнейшему характеру дел о религиозных преступлениях и мог способствовать разному их направлению. В компетенцию губернатора на этой стадии входило возможное отклонение приговора суда, а значит, освобождение подсудимого от обвинений и наказания. Ему также позволялось в отношении подсудимых лиц применять наказания, называемые «менее тяжкими» – до одного месяца ареста, до трех месяцев тюремного заключения или работа на монастырских землях (для крестьян).

Можно отметить, что имперской властью судебный механизм использовался как минимум в двух целях – для утверждения «отступника» в православной вере и для репрессивного воздействия на «упорствующих» мерам правительства. Российские чиновники заведомо и до расследований местных судей считали подсудимых православными. Губернаторы в отношении «отступников» демонстративно действовали с соблюдением законной процедуры и для так называемого «возврата» в православие использовали обычный прием бюрократических проволочек. Они возвращали следственные материалы на доследование в суды, чтобы там продолжили поиск доказательств виновности или невинности обвиняемого, а тем временем обвиняемых отправляли

на обучение догматам православной веры. Данная стратегия была типичной и сводила переписку по делу к редким губернским запросам в суды. Под нажимом губернской администрации во многих случаях такая тактика оказывалась действенной. Отрыв от хозяйственных работ и от семьи заставлял нередко крестьянина давать подписку о принятии православия, которой он сразу освобождался от уголовного суда.

Другой характер приобретало делопроизводство в случаях «упорства» подсудимых. По инициативе самого губернатора рядовое дело могло перерасти в политический процесс. Для анализа того, как выстраивалось подобное дело, обрастая новыми аргументами, а религиозным обвинениям придавалась политическая окраска, показательны материалы по делу 1833–1836 гг. предводителя полоцкого уездного дворянства Л.Е. Беликовича. Документы демонстрируют, как работала государственная «машина», как из маленького случая по обвинению в переходе в католичество нескольких крестьян селения Экиманки Витебской губернии зарождался крупный процесс против влиятельных лиц. Для этой разновидности следственных дел характерно то, что борьба с поляками осуществлялась теперь под видом защиты религиозных интересов православного населения.

Детали подобных дел являются важнейшими в выявлении технологии фабрикации процесса по религиозным делам в первой половине XIX в. Чиновники устанавливали круг возможных участников этого процесса, для чего выявлялось ближайшее окружение главного обвиняемого. К следствию привлекали людей, заранее определив уязвимые стороны в их биографии или в социальном положении. Широко использовались обвинения в нарушениях религиозного законодательства, а именно незаконной смены веры или пропаганды католичества среди православных прихожан. Вся документация, в обычных случаях составляемая в уездных судах, формировалась по этому делу в канцелярии генерал-губернатора Н.Н. Хованского. Круг осведомленных и посвященных в это дело, как и в остальных подобных случаях, был крайне узок. В него входили: генерал-губернатор, губернатор, военно-уездный начальник, губернский секретарь – со стороны гражданской власти и возглавлявший православную епархию архиерей и секретарь епархиальной консистории – со стороны церковной власти. Множество сопутствующих основной переписке документов (рапорты военно-уездных начальников, агентов, отзывы архиерея, показания частных лиц) свидетельствовало о затруднениях в формировании обвинений против польских дворян.

Данный процесс был начат по инициативе православного полоцкого архиерея Смарагда (Крыжановского), пытавшегося доказать вину крупного помещика и владельца экиманских крестьян, полоцкого уездного предводителя Л.Е. Беликовича. В это же время в соседнем Киевском губернаторстве, волынский архиепископ Иннокентий (Сельнокринов-Коровин) обвинил уездного предводителя К.П. Кноля, взявшегося ходатайствовать за насильно переведенных в православие двух помещиц-католичек. Церковные архиереи объединили свои усилия. Решающим фактором в подобных конфликтах были поддержка и расположение светской администрации. Поэтому изначально, судя по материалам, православные архиереи пытались заручиться поддержкой генерал-губернатора. В его канцелярию по этому делу передавались донесения, рапорты рядовых православных священников и полицмейстеров с показаниями свидетелей, а также выписки из постановления церковного суда. Важнейшим звеном в развитии дела был секретарь губернской канцелярии И.Ф. Глушков, ответственный за формирование документов и хранитель архивных материалов генерал-губернатора. Очевидно, он играл немалую роль в продвижении и успехе ходатайств. Через него для получения одобрительных решений действовал полоцкий архиерей. Смарагд в письмах к Глушкову допускал неформальный тон, обращаясь к секретарю и спрашивая о его здоровье. Кроме того, через секретаря он выспрашивал об обстоятельствах и делах в губернской канцелярии. Для его же личной переписки с Хованским характерен официальный язык, что является свидетельством сугубо деловых и, возможно, даже натянутых взаимоотношений. По архиерейскому донесению было начато следствие.

Местное дворянство защищало свои интересы, обращаясь к поддержке дворянского собрания и под его опекой к самому императору. Л.И. Беликович, являясь уездным предводителем дворянства, не был легко уязвим. Предводитель был главою дворянского общества, созданного для охранения прав местных дворян и организации их социальной жизни. Эту должность занимали, как правило, почитаемые люди, избираемые дворянским собранием уездного уровня, вверявшем ему попечение о малоимущих дворянах, хранение и расходы казны дворянского общества и т.д. Предводители участвовали почти во всех делах и в уездной администрации, имея возможность защищать дворян от чиновничьего произвола. Это право они активно использовали, обращаясь через губернские дворянские собрания к чиновникам губернского уровня. Их ходатайства могли дойти и до самого императора. И тем не

менее в начале данных событий обе стороны собирали друг о друге информацию, выясняли намерения. В конце 1833 г. Хованскому было донесено, что витебские дворяне написали коллективное обращение к Николаю I и оно было перехвачено почтмейстерами. Скорее всего, это повлияло на ужесточение надзора за витебским дворянами, в частности, за их лидером Беликовичем.

Для самого Беликовича были очевидны намерения губернских начальников, пытавшихся доказать его вину в религиозных преступлениях. С допросами приезжали чиновники к проживавшей в Экиманке бабушке Беликовича. Властями была дана санкция на арест его знакомой, дворянки Щегельской, которую обвинили в отступничестве из православия в католичество и признали необходимым отправить ее из Витебска для обучения догматам православной веры к полоцкому архиерею. Под надзором военного начальника А.А. Агатонова, ревнителя православия и рьяного сторонника полоцкого архиерея, велись наблюдения и сбор информации о поляке и его знакомых. Под его же контролем проводили допросы бывшим подчиненным, а точнее, секретарям уездного предводителя Беликовича. Приведу отрывок документа, важного для рассмотрения политического характера, придаваемого вероисповедным делам в то время. Это показание от 16 мая 1837 г. бывшего секретаря Лятковского, находившегося в тюрьме чуть меньше года за причастность к делу Беликовича:

«Наперед сего в прошлом 1836 году в сентябре месяце требован я был господином витебским генерал-губернатором и кавалером, для спроса по производимому исследованию о сочинении прошения от имени крестьян Себежского уезда помещика Ульяновского. В каковое время я находился вольнонаемным для письма в канцелярии господина полоцкого уездного предводителя дворянина Беликовича. А как более не находил никаких средств к содержанию себя, то тем только и снискивал себе дневное мое пропитание, где также находились католического исповедания, как он сам господин Беликович, секретарь его Сыцяно, так и прочие, которые мне известно противны были к согласности и приращению православной веры... Я тогда не предвидел никаких других возможностей к приисканию какой-либо должности или занятия, которая предоставила мне возможность к дальнейшему пропитанию. Все мои знающие меня и родственники одной мысли с выше прописанными чиновниками. Ныне же по принятии мною православного греко-российского исповедания, раскаиваясь пред

Богом в присутствии духовного отца во всех прежних моих преступлениях, познав, что обращение выше прописанных крестьян клонится к единственной пользе государственной. А потому вознамерился открыть вашему высокоблагородию всю истину в ниже следующем: 1) что я таковое прошение 1836 года в первых числах мая месяца по личной просьбе крестьян переписывал точно с сочинения и почерка руки предводителя Беликовича, но сам ли он дал <текст прошения> тем крестьянам или кто другой – того не знаю. 2) касательно же дворянки девицы Щегельской видел я часто и почти ежедневно приезжающею ее на дрожках предводителя Беликовича, которая с ним, с Беликовичем, тайно в двух, в особой комнате, имела разговоры, которые всегда видели письмоводитель Антоний Сыцяно, протоколист дворянской опеки Федор Ходаковский и служители его – предводитель Альфонс и Стефан Голубицкие. А как секретарь Сыцяно часто входил в ту комнату, где разговаривал Беликович с Щегельскою, то, вероятно, знал все, по какому делу бывала Щегельская и о чем таковой тайный между ними был разговор» [2, л.4 об.–5 об.].

Из документа видно, как губернские начальники использовали против Беликовича любую зацепку. Положение поляка могло усугубляться тем, что в его канцелярии составлялись прошения от имени крестьян и адресовались они монарху. В оценке губернских начальников эти прошения носили антиправительственный характер. Среди документов не приложен текст этого прошения. Между тем, его содержание предсказуемо: здесь были жалобы на православное духовенство, обращавшего насильно крестьян в православную веру. Для губернской власти, в свою очередь, огласка этих документов и их передача Николаю I были крайне невыгодны. Начальство старалось не выносить за пределы губернии этот конфликт. Показанием Лятковского подтверждалось авторство этих прошений за Беликовичем. Хотя его свидетельства были не вполне ясными. С одной стороны – переписываемый им текст был «точно сочинен» Беликовичем и написан его почерком, а с другой – он сообщал о причастности к этому документу еще какого-то неизвестного человека. Но по остальным личностям, о которых спрашивали на допросе, арестованный Лятковский дает четкие показания. Его свидетельства именно против этих людей продиктованы вниманием к ним самих властей. В губернской канцелярии велось отдельно следственное дело дворянки Щегельской, а имена остальных лиц упоминаются еще в других про-

цессах. Своими показаниями и признанием своей вины в написании крестьянских жалоб, а также согласием на принятие православия, Лятковский покупал право на освобождение из тюремного заключения. Он неоднократно подчеркнул, что только из-за бедности пошел на службу в канцелярию католика. А для выражения лояльности российскому правительству он использовал суждения о том, что правительственное дело обращения в православие крестьян «клонится к единственной пользе государственной», а сам он, его родные и знакомые являлись «одной мысли с выше прописанными чиновниками». Данный фрагмент показывает, что в николаевскую эпоху религиозные дела были особо значимыми для правительства.

7 декабря 1835 г. дворянским собранием витебских предводителей было составлено обращение, которое подписали 172 помещика. Дворяне приводили сведения, которые компрометировали, по их мнению, деятельность церковного и гражданского начальств, и пытались показать свое недовольство проводимой политикой. Они сообщали о незаконных обращениях католиков в православие, о закрытиях каплиц, костелов, и более того, о привлечении православными священниками самих помещиков к суду. Ссылаясь на свое положение как наиболее близкого к трону сословия, дворяне претендовали на поддержку и защиту со стороны императора. Дворяне осознавали, что миссионерство православного духовенства не могло осуществляться без покровительства самого императора, но заявлять об этом открыто – значило вмешиваться в политику правительства и обвинять самого монарха в нарушении закона. Из Петербурга последовал ответ дворянам, которым запрещалось вмешиваться в дела церковной компетенции.

Вместе с тем, конфликт между местным дворянством и православным духовенством послужил поводом к пересмотру методов проведения вероисповедной политики в Западном крае и новым административным назначениям. Верховная власть опасалась обострять отношения с дворянской знатью Западных губерний. Сама подготовка документа, объединившая многих помещиков, выявила сплоченность местного дворянства. При этом опасным для местной и центральной власти было то, что это происходило в недрах дворянских собраний, под руководством дворянской верхушки и влиятельных ее деятелей. Большую угрозу представляла идеологическая подоплека действий дворян, объяснявших свою позицию защитой веры. В данном случае они пытались отстаивать свои интересы легитимным путем, обратившись за под-

держкой к монарху. Поэтому этот путь был оценен верховной властью, относительно миролюбиво решившей эту проблему административным путем. Император пожертвовал губернскими чиновниками³. Кроме того, исход этого противостояния с дворянской элитой показал властям, что они могли с помощью судов проводить свои решения и таким путем доказывать законность претензий к новообращенным крестьянам. Эта схема действовала, а значит, это открывало путь к кардинальным переменам в религиозной жизни населения.

В целом такой вид источников как судебно-следственные дела об отступниках в католичество позволяет избежать стереотипных представлений об однозначно репрессивной политике российской власти после польского восстания в Западном крае. Эти дела показывают насколько подход властей был гибким и участь отступников решалась в зависимости от конкретной ситуации и обстоятельств конкретного дела. Для российского правительства этот регион был очень сложным и трудным. Используемые механизмы и в частности контроль религиозных переходов не имел значительных результатов, а судебная тактика не отвечала общим замыслам «православизации» Западного края.

Источники

1. Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). – Ф.1297. – Оп.1. – Д.3863. Л.1–1 об.

2. НИАБ. – Ф.2646. – Оп.1. – Д.17. – Л.4 об.–5 об.

3. Центральный государственный исторический архив Украины, г. Киев (ЦГИАК Украины). – Ф.442. – Оп.1. – Д.924. – Л.1 об., 2.

Ирина Вибе (*Санкт-Петербург, Россия*) Судебные дела о смене веры для изучения этноконфессиональной политики самодержавия в Западном крае (1830–1855 гг.)

В статье исследуется специфика источников по этноконфессиональной политике имперской администрации в Западном крае в первой половине XIX века. Рассматривается механизм формирования судебных дел в церковных и светских учреждениях местной и центральной власти, выясняются языковые особенности и характеристики делопроизводства. Анализируется фабрикация материалов и инициирование религиозных судов об «отпадении

³ С должностей в 1836 г. были сняты белорусский генерал-губернатор Н.Н. Хованский и витебский губернатор Н.И. Шредер. В 1837 г. полоцкого архиерея Смарагда переместили в Могилевскую епархию.

Ирина ВИБЕ. Судебные дела о смене веры

из православия в католичество», отразивших политическое соперничество российской власти и местной знати Киевской губернии и Белоруссии.

Ключевые слова: Российская империя, Западный край, имперская администрация, религиозные суды, православная церковь, католичество

Ирина Вібе (Санкт-Петербург, Росія) Судові справи про зміну віри для вивчення етноконфесійної політики самодержавства в Західному краї (1830–1855 рр.)

В статті досліджується специфіка джерел з етноконфесійної політики імперської адміністрації в Західному краї в першій половині XIX ст. Розглядається механізм формування судових справ в церковних та світських установах місцевої та центральної влади, з'ясовуються мовні особливості та характеристики діловодства. Аналізується фабрикація матеріалів та ініціювання релігійних судів щодо «отпадения из православия в католичество», які ілюстрували політичне суперництво російської влади та місцевого панства Київської губернії й Білорусі.

Ключові слова: Російська імперія, Західний край, імперська адміністрація, релігійні суди, православна церква, католицтво

Irina Vibe (St. Petersburg, Russia) Documents of Trials on Conversions as Primary Sources for Studying Ethnic and Confessional Policy of the Russian Autocracy in the Western Region (1830–1855)

The article is a study in the peculiarities of the primary sources on ethnic and confessional policy of the Russian imperial administration in the Western region in the first half of the 19th century. The author analyses the mechanism of shaping the trials' files in the clerical and the secular institutions and ponders over those files rhetoric characteristics and the specifics of the recordkeeping practices. The initiation of trials on 'apostasies from Orthodoxy to Catholicism' and fabrication of their records is examined as an outcome of the rivalry between Russian administration and Kyiv province and Belorussian local nobility.

Keywords: Russian imperial policy, Western Region, imperial administration, religious trials, Orthodox Church, Catholicism

Евгения МЕНЬШИКОВА
(Белгород, Россия)

**Делопроизводственная
документация сиротских судов
как источник исследования
проблемы эволюции женского
мира купеческого сословия
Центрального Черноземья
в пореформенный период
(60–90-е гг. XIX в.)***

При обращении к проблематике социальной истории купечества Центрального Черноземья пореформенного периода (60–90-е гг. XIX в.) с позиций гендерного подхода особую важность приобрело использование материалов сиротских судов: Корочанского сиротского суда (ГАБО. Ф.106), Новооскольского сиротского суда (ГАБО. Ф.107), Старооскольского сиротского суда (ГАБО. Ф.108), Рыльского сиротского суда (ГАКО. Ф.295). Документы этих учреждений, сосредоточенные в Государственных архивах Белгородской, Курской и Воронежской областей, слабо востребованы в качестве источника региональными исследователями истории купечества. Вместе с тем они обладают большим информационным потенциалом.

В делах, заводившихся сиротскими судами с целью установления опеки над имуществом малолетних детей, оставшихся без попечения родителей (или одного из них) после смерти последних, содержатся документы, которые прямо указывают на многие стороны материальной составляющей жизни женщины купеческого сословия. Помимо ежегодных отчётов опекунов о расходовании средств на содержание малолетних купеческих детей, индивидуальное дело составляют копия духовного завещания и опись движимого и недвижимого имущества умершей купчихи (или мужчины-купца). Подробная опись имущества заключала в себе перечень материальных ценностей, которыми владела при жизни женщина, и которые после смерти переходили в

* Исследование выполнено при финансовой поддержке Российского гуманитарного научного фонда (РГНФ), проект № 09-01-55101 аЦ.

собственность её детей: иконы, наличные деньги, финансовые средства, находящиеся на хранении в банках, ценные бумаги, дома с мебелью и утварью, постройки хозяйственного назначения, драгоценности, предметы носильной одежды, обувь, и т.д.

Среди документов сиротских судов, безусловно, особой ценностью обладают духовные завещания. Такая их роль объясняется тем, что они включают исключительно ценные сегменты – сделанные самими женщинами личностные оценки семейным/супружеским отношениям. В духовных завещаниях содержится ценная информация о семейных разделах в купеческих семьях, наследовании имущества, о материальных и духовных ценностях купеческой фамилии.

Значимость духовных завещаний усиливает и то обстоятельство, что наиболее интимные источники, такие, как письма или дневники, автобиографические сочинения, сохранившиеся до наших дней, в своём большинстве отражают жизнь элитарной части чернозёмного купечества, в основном населявшей губернские города. Подавляющее же число представителей купеческого сословия Курской и Воронежской губерний в 60–90-х гг. XIX в. оставили после себя незначительное количество таких документов. Помимо этого, дошедшие до настоящего времени нарративные источники, которые непосредственно отражают женский опыт (то есть, это-документы, созданные собственноручно женщинами-купчихами), вообще единичны. В силу этого роль духовных завещаний вообще представляется неопределимой.

Говоря о купечестве Центрального Черноземья – типичного аграрного региона Российской империи – в начале 60-х гг. XIX в., следует указать, что по демографическим показателям оно было немногочисленным, но в силу экономического потенциала и социальной активности представляло собой чрезвычайно влиятельную сословную группу в социальной структуре провинциального общества. Изучение источников позволило выявить динамику численности купеческого сословия в пореформенный период (60–90-е гг. XIX в.). Так, по данным официально издаваемой Памятной книжки Курской губернии на 1860 г., общая численность купечества губернии составляла 11658 человек (6148 – мужчин, 5510 – женщин) [30, с.170-171]. Памятная книжка Воронежской губернии на 1863/1864 гг. свидетельствует, что в губернии в 1863 г. к купеческому сословию было причислено 11079 человек (5911 – мужчин, 5168 – женщин) [29, с.87].

Пореформенная модернизация всех сторон жизнедеятельности российского общества внесла свои коррективы и в историю развития

купеческого сословия Черноземья. Следствием известных реформ 1863–1865 гг. и 1898 г. в сфере регулирования предпринимательства в России стало изменение к 90-м гг. XIX в. численности представителей купеческого сословия в сторону общего снижения. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. зафиксировала, что на 2371012 жителей Курской губернии приходилось 4587 купцов (2194 – мужчины, 2393 – женщины) и на 2531253 жителя Воронежской губернии – 3181 представитель купеческого сословия (1495 – мужчин, 1686 – женщин) [31, 32]. К концу XIX в. черноземное купечество составляло от всего населения 0,1% – в Воронежской губернии и 0,2% – в Курской. Таким образом, налицо более чем двукратное сокращение численности представителей купечества за период с 60-х по 90-е гг. XIX в.

В трактовке общероссийского гражданского права (законов о состояниях и специализированного свода торговых законов – Торгового и Кредитного уставов) женщина становилась обладательницей всех прав и преимуществ купеческого состояния, в первую очередь по происхождению, а во вторую – получала их с супружеством. При заключении брака мужчина-купец сообщал своё состояние жене вне зависимости от её прежней сословной принадлежности [33, ст.100]. Женщина, происходившая из более низкого сословия, пользовалась купеческим званием до тех пор, пока её муж сам состоял в купеческой гильдии. Также женщина-купчиха сохраняла права состояния мужа и при расторжении брака разводом, притом независимо от того, по чьей вине был расторгнут брак. И, наконец, в третью очередь женщина могла быть причислена к купечеству при записи в сословие «своим лицом», то есть в случае, если она предъявляла отдельно от супруга «особый» капитал [33, ст.489].

Главным критерием различий вербальных форм, использовавшихся для обозначения статуса купеческой женщины, являлся способ зачисления в торговое сословие. Поэтому официально купчихой могла называться только женщина, получившая гильдейское свидетельство, взятое на своё имя [33, ст.100].

Именование женщин из купеческой среды в официальных документах купеческими жёнами, дочерьми и невестками указывало на то, что они пользовались правами купеческого сословия на основании принадлежности к неразделённому семейству, глава которого выбрал на своё имя купеческое свидетельство, внося туда членов семьи. Ведь по закону члены купеческой семьи «при жизни отца пользовались его

званием до тех пор, пока они с ним не в разделе, и пока отец платит гильдейскую подать» [35, ст.44].

В случае смерти мужчины-купца купеческая вдова и дочери удерживали на всю свою жизнь звание, в котором состоял их муж и отец. Однако они не могли заниматься предпринимательской деятельностью, иными словами, не могли «присвоить себе никаких торговых прав», до тех пор, пока не запишутся в гильдии под своим именем [35, ст.54].

Женщина купеческого звания могла претендовать на упрочение своего социального положения при переходе из купечества в другую сословную категорию – почётное гражданство. Известно, что в Российской империи права почётного гражданства можно было получить, начиная с 1832 г. В соответствии с законами о состоянии лица купеческого сословия обладали преимуществом в получении потомственного почетного гражданства перед представителями других сословий [33, ст.581].

Как видно, приобретение женщиной прав купеческого состояния или почётного гражданства было неразрывно связано с жизненным сценарием мужчины – её отца или супруга. Таким же образом обстояло дело и с потерей данных прав. Женщина могла их лишиться при следующих обстоятельствах. Во-первых, при вступлении в брак с женщиной, находящимся в более низком сословии. Во-вторых, при переходе мужа в другое состояние, в том числе более низкое, вызванное признанием его несостоятельным или при произвольном оставлении им торговой деятельности. В-третьих, при совершении уголовного преступления, за которое было определено наказание, сопряжённое с лишением всех прав состояния [33, ст.240, 241, 565].

Подходя к рассмотрению имущественных прав женщины-купчихи, изначально следует обратить внимание на закреплённый в российском законодательстве принцип раздельного владения имуществом супругами – «каждый из них мог иметь и вновь приобретать отдельную свою собственность» [34, ст.109]. Данный принцип определял то обстоятельство, что мужчина в купеческой семье не обладал, с юридической точки зрения, доминирующим правом распоряжаться денежными средствами и собственностью жены, управлять её имуществом и использовать его с целью получения выгоды. Исключением были ситуации, когда мужчина-купец становился официальным доверенным лицом своей жены. Соответственно, по закону купеческая жена была экономически самостоятельна и могла распоряжаться своим имуществом, «не испрашивая» разрешения и согласия у мужа. Она имела право приобретать

в собственности недвижимость в городах, в том числе дом в столице (при условии того, что его стоимость будет превышать 7500 рублей), дома в селениях, лавки, магазины и склады, а также земельные участки под строительство домов, надворных строений и других «домашних обзаведений» [33, ст.540, 541]. Ограничением женщины в полном распоряжении личным имуществом являлся запрет на выдачу векселей без согласования с мужем, которое, впрочем, было упразднено во второй половине 90-х гг. XIX в. [34, ст.114].

Подтверждение реализации владельческих прав женщиной купеческого звания Воронежской и Курской губерний в 60–90-х гг. XIX в. отражено в источниках. Они освещают в первую очередь финансовые аспекты благосостояния женщины купеческого звания: указывают на размер капитала и путь его приобретения – наследование или же получение «своим трудом посредством коммерческого оборота». Так, почётная гражданка белгородская купеческая жена Мария Ивановна Слатина по завещанию своего отца – почётного гражданина курского 2 гильдии купца И.В. Гладкова (составленного 2 января 1854 г.) – получила после его смерти в «единственное владение» капитал в сумме 30 тысяч рублей серебром [26, л.12].

Или, например, старооскольская купеческая жена Елена Ивановна Игнатова имела в «полной и неограниченной собственности» 6 тысяч рублей, доставшихся ей в 1895 г. после смерти мужа – купца Ильи Михайловича Игнатова [5, л.6].

В 1898 г. вдова почётного гражданина рыльского купца Т.В. Попова по завещанию своего мужа получила капитал 1100 рублей, «заклучавшийся в трёх свидетельствах 4% ренты, по 100 рублей номинальных с купонами за истекшее время» [12, л.16-18].

Судя по составленному в 1867 г. духовному завещанию курской купеческой вдовы потомственной почётной гражданки Пелагеи Ивановны Антимоновой, лично ей принадлежал самостоятельно приобретённый капитал, состоящий «в долгах на разных лицах, а именно: на курской мещанке М.А. Милениной и умершем её муже И.И. Миленине – 1450 рублей; ... на жителях подгородней слободы братьях Власовых по закладной – 3 тысячи рублей; на потомственном почётном гражданине Н.А. Гнучеве по расписке – 300 рублей; на курском мещанине А.М. Холявкине по векселю – 100 рублей» [19, л.2]. Кроме того, этой женщине принадлежали деньги – 5500 рублей, внесённые ею в Курский общественный банк. Таким образом, всего П.И. Антимонова владела 10350 рублями «с процентами и со всеми интересами» [19, л.2].

А обоянская купчиха Е.С. Сургучева приобрела состояние (по данным за 1870–1875 гг.), получая доход от своих 24 лавок, каждая из которых приносила в год в среднем 1500 рублей [9, л.18 об.]. Благоприобретённым капиталом в сумме 5826 рублей 32 копейки обладала и новооскольская 2 гильдии купеческая жена Анна Семёновна Найденко [2, л.7]. Указанные средства хранились на двух счетах Государственной сберегательной кассы при Новооскольском казначействе (4826 рублей 32 копейки), приносящих прибыль в 5,5% годовых, и были вложены в нотариальное заёмное письмо новооскольского городского старосты Филиппа Степановича Грицаева на один год (3 тысячи рублей).

Наглядной демонстрацией материального благосостояния купеческой женщины в 60–90-е гг. XIX в. являлось личное владение в городе недвижимой собственностью – домами, лавками и магазинами, складами и погребями, земельными участками и прочим. Естественно, что дома, владелицами которых являлись женщины купеческого звания, были разными как по размеру, так и по внешнему виду и внутренней отделке. Их стоимость варьировалась от нескольких сотен до нескольких тысяч рублей. Она находилась в прямой зависимости от качества использованных для строительства материалов, а также от наличия надворных построек – подвалов, амбаров, сараев, ледников, конюшен, кузниц, флигелей, прачечных и других строений хозяйственного назначения. Хранящиеся в архивах материалы позволяют выявить размеры личного недвижимого имущества, сосредоточенного в руках женщин-купчих Курской и Воронежской губерний. Так, например, в 1868 г. в городе Обояни Курской губернии из 137 домовладельцев купеческого звания 18 являлись женщинами [10, л.2-274]. Или другой пример: в 1886 г. в городе Борисоглебске Воронежской губернии из 142 представителей купеческого сословия, владевших домами в городе, 28 являлись женщинами [7, л.4-17].

Изучение такого пласта источников, как описи имущества, показало, что чаще всего представители купеческого сословия Курской и Воронежской губерний в 60–90-х годах XIX в. предпочитали строить или приобретать двухэтажные дома, крытые железом, в которых нижний этаж был каменный, верхний – деревянный. В описях имущества даны и подробные характеристики внутреннего устройства купеческих домов: количество комнат, других полезных помещений – передних, сеней, кухонь, коридоров, кладовых. Нередко на нижних этажах жилищ, принадлежащих женщинам-купчихам, размещались лавки или другие объекты предпринимательской деятельности.

В 1870 г. жена ыльського 1 гильдии купца Евдокия Лукитична Покровская лично владела в городе Рыльске недвижимым имением, доставшимся ей по духовному завещанию отца, суджанского 3 гильдии купца [18, л.18]. Описанное имущество состояло из усадебного места площадью 71 квадратный сажень, находящегося во второй части города Рыльска, на Большой Архангельской улице; нового каменного двухэтажного дома, отштукатуренного, крытого железом, площадью 54 квадратных сажений. Дом имел 7 жилых комнат, кладовую, балкон с железной решеткой, на верхнем этаже – 4 голландские печи, 22 окна, 15 дверей столярной работы [18, л.17 об.]. В нижнем этаже дома, имевшем 12 окон и 5 дверей, располагались 2 лавки, в которых «производилась мучная и разная торговля» 1 жилая комната и 2 кухни, 2 голландские печи и 2 поваренные. Под домом находился каменный подвал с железными дверями. Надворные постройки составляли новый каменный подвал с кирпичным полом, крытый железом, для складирования продававшегося в лавках товара площадью 15 квадратных сажений; каретный сарай, крытый железом; деревянный сарай площадью 44 квадратных сажений; деревянный амбар; новая деревянная крупорушка; деревянная прачечная хата; деревянный флигель с 1 жилой комнатой, кухней и печью.

Другое свидетельство личного владения крупной недвижимой собственностью находим в описи имущества жены старооскольского купца Елены Ивановны Игнатовой, сделанной в 1895 г. [5, л.5]. Судя по описи, имущество этой купеческой женщины оценивалось в 7700 рублей. Оно было представлено усадебным местом размером 120 квадратных сажений, находившимся в городе Старый Оскол по Курской улице; двухэтажным каменным домом, крытым железом, площадью 280 квадратных аршинов; каменной двухэтажной крытой железом лавкой площадью 126 аршинов; деревянным крытым железом амбаром площадью 561 аршин; каменным крытым железом зданием площадью 170 аршинов; дощатым ледником, крытым железом; каменным сараем площадью 176 аршинов; на столбах крытым железом сараем площадью 24 аршина; каменным крытым железом зданием для мыловаренного завода площадью 950 аршинов, размещавшимся на Оскольской Набережной улице; при заводе каменным крытым железом коридором площадью 52 аршина и каменным складом площадью 380 квадратных аршинов.

Одним из видимых показателей финансового благополучия женщины купеческого сословия в исследуемый период являлось владение

землѣй – как участками в черте города (усадебных и дворовых мест), так и вне его пределов (земли сельскохозяйственного характера). Например, в 1868 г. среди 79 владельцев, имевших усадебные имения в центре города Обояни, 5 были женщинами [11, л.31]. А из 126 человек, владевших усадебными местами в других частях города, принадлежавших к «выгодной земле», 13 являлись женщинами купеческого звания [11, л.34-42]. Восемью из них данные участки были приобретены путём самостоятельной купли, к пяти – перешли по духовным завещаниям.

В целом для купечества Центрального Черноземья ввиду аграрной специализации региона было характерно устойчивое стремление к обзаведению земельной собственностью. В пореформенный период представители купеческого сословия стали основными покупателями дворянской земли. Скажем, к 1887 г. на территории Курской губернии на долю купеческого земельного фонда приходилось 7,4% [36, с.183]. Как заметил В.С. Кулабухов, к началу XX в., а именно к 1905 г., на территории Курской губернии 60% купеческих поместий, согласно традиционной градации землепользования, принадлежало к мелкопоместным хозяйствам (до 50 десятин земли), 33% – к средним (от 50 до 500 десятин земли), 7% – к крупным (свыше 500 десятин земли) [36, с.183]. Так, В.А. Шаповалов выяснил, что в 1877 г. в Новооскольском уезде Курской губернии одно купеческое владение в 8940 десятин превышало площадь земель всех 139 мелкопоместных дворян этого уезда, с земельным фондом в 4406 десятин [36, с.70].

Продолжая разговор о женском купеческом землевладении, будет уместным привести конкретные примеры. К мелкой категории землевладения можно отнести земельную собственность 3 гильдии дмитриевской купчихи Авдотьи Лазаревой, которая в июне 1863 г. приобрела у помещика капитана П. Кусанова 33 десятины распашной и не распашной земли с лесом ценой 300 рублей [28, с.176].

Земельное владение почётной гражданки рыльской купеческой жены Н.Е. Филимоновой относилось к средней категории, поскольку оно включало в себя: 22 десятины 19 саженой земли под постройками, 1939 квадратных саженой сенокосных угодий, 63 десятины распашной земли, 71 десятину 164 квадратных саженой леса и 28 десятин «неудобной земли» [16, л.12]. Данная земельная собственность Н.Е. Филимоновой оценивалась в 1882 г. в 38517 рублей.

Примером крупного имения, принадлежавшего женщине-купчихе, может служить имение новооскольской купеческой невестки Елены Ивановны Ивановой в 585 десятин пахотной земли [16, л.12].

Немаловажним признаком достатка в купеческой среде, особенно уездных городов и сельской местности, считалось владение домашним скотом. Городскими властями вёлся учёт домашних животных, принадлежавших всем горожанам, в том числе представителям купеческого сословия. Например, Борисоглебской городской думой фиксировались домовладельцы, имевшие в своём хозяйстве домашний скот, в частности лошадей. Как показал анализ списков домовладельцев, в Борисоглебске в 1877 г. женщины купеческого сословия имели в своём хозяйстве от четырёх, как купеческая жена Л. Петрова, до двадцати лошадей, как купчиха М. Сидельникова [6, л.8-69]. Конечно, были купеческие семьи, которые имели в домашнем хозяйстве небольшое количество скота или вовсе его не имели. Например, рыльская купчиха М.Д. Золотарёва владела 2 лошадьми – вороным жеребцом, 10 лет, и гнедым жеребцом, 6 лет, а также 3 коровами – 2 рыжими и 1 чёрной [17, л.3]. Лошади служили купчихе Золотарёвой для выезда на имевшихся у неё 2 фазтонах «на лежачих рессорах» и 1 тарантасе на дрогах с верхом.

Судя по сделанной в 1898 г. описи имущества почетной гражданки новооскольской купчихи П. Ушаковой, в её хозяйстве имелись всего четыре домашних животных: старая корова рыжей масти, одна двухлетняя тёлка чёрной масти, одна свинья и один кабан [3, л.8].

Относительная имущественная независимость женщины купеческого сословия в семье основывалась ещё и на том, что она изначально владела собственностью, выделенной ей родителями по случаю замужества в качестве приданого. Вообще приданое рассматривалось гражданским законодательством России второй половины XIX в. как часть собственности, обязательно выделяемая родителями вступающей в брак дочери для поддержки тягостей семейной жизни [3, ст.110]. Приданое могло выделяться как до заключения брака, так и после него. Факт получения женщиной приданого фиксировался документально. Считалось, что в виде приданого дочери получали свою долю наследства родителей. Так, о выделе части имения в виде приданого своим дочерям письменно указывал в своём духовном завещании поминавшийся выше курский купец И.В. Гладков: «... родным же: дочери, выданные в замужество Марья Слатина (муж – почётный гражданин Илья Слатин); Варвара (купеческий сын – Малыхин); Елизавета (купеческий сын Дмитрий Елисеев); Надежда (поручик Аркадий Выхотцев); Раиса (капитан ...) при выдаче их в замужество и после того от меня им ... на приданое награждены» [26, л.13].

О выделе средств на приданое племяннице писала в своем завещании в 1867 г. и курская купеческая вдова потомственная почётная гражданка Пелагея Ивановна Антимонова [19, л.2]. Она «употребила» 2 тысячи рублей на выдачу в замужество племянницы Елизаветы Михайловны Милениной.

В случае отсутствия письменного свидетельства выдела приданого дочери при жизни родителей, она имела право требовать свою часть при разделе имущества умерших родителей [34, ст.1003]. Чтобы этого не случилось, родители при жизни обговаривали факт получения наследства в составлявшихся духовных завещаниях. Например, старооскольский 3 гильдии купец Д.М. Чунихин таким образом запрещал дочерям претендовать на участие в разделе его имущества после своей смерти: «Дочерям же моим – Аграфене Дягилевой и Серафиме Клачковой – до выше означенного моего движимого и недвижимого имения и капитала, как завещанного так и оставшегося, засим завещанием никакого дела нет и не касаться под опасностью гнева Божьего и моей родительской клятвы, потому что они от меня при выдаче в замужество не только прилично и соответственно моему состоянию, но даже избыточно награждены ценой всему завещанному мной имению, по совести объявляю кроме капитала 10 тысяч рублей» [23, л.8]. Подобным же образом щигровским 2 гильдии купцом Н. Степаненковым говорилось о своей дочери: «... старшая дочь наша Екатерина, ныне вышедшая в замужество, мною вполне награждена, и никакого участия в разделе не должно и словом сказано» [24, л.4 об.].

Следует заметить, что в купеческой среде Центрально-Чернозёмного региона в 60–90-х годах XIX в. распространённой практикой, как и прежде, был обман с приданым, когда родители невесты, первоначально обещая выделить дочери в качестве приданого какую-то значительную часть имущества, в итоге после свадьбы ничего не давали. Бесспорно, подобные ситуации значительно усложняли положение молодой жены в новой семье мужа.

В отношении приданого мужу могли быть предоставлены лишь некоторые права – право пользования, управления, но не собственности. Поскольку в соответствии с законодательством приданое жены, равно как имущество, приобретённое ею или на её имя во время замужества через куплю, дар, наследство или иным законным способом, признавалось её отдельной собственностью [34, ст.110]. Однако в случае непосредственного получения мужем приданого, оно считалось его даром по случаю брака.

Особого внимания заслуживают наследственные права женщины-купчихи в пореформенный период, поскольку они также дополняют картину, которая характеризует её имущественный статус. В соответствии с законами женщина не являлась наследницей своего мужа [34, ст.1148]. Она имела право только на фиксированную часть имения, которая составляла седьмую часть от недвижимого имущества и четвертую от движимого [34, ст.1148].

Например, старооскольская купеческая жена Анна Петровна Коренева получила в 1888 г. четвертую часть от суммы в 35 тысяч рублей, унаследованных по смерти первого мужа К.А. Маслова после продажи его недвижимого имущества [20, л.1; 21, л.1-51]. При жизни купца К.А. Маслова в собственности имелись 2 усадебных места: в 4 части города Курска, по Покровской улице, и на нём дом с разными надворными постройками; во 2 части города Курска в Железных рядах и сзади их, а на нём находился каменный дом с лавкой [20, л.1 об.]. По духовному завещанию покойного всё это имение доставалось при условии его раздела жене, брату – купцу М.А. Маслову – и свояченице – В.С. Масловой.

Вышеуказанные части имущества, получаемые купеческой женщиной после смерти мужа, оставались неизменными и в том случае, когда отсутствовали другие наследники.

Женщина купеческого звания, не являясь наследницей своего супруга, нередко становилась преемницей всего имения последнего. Это происходило тогда, когда оставались малолетние дети и женщина становилась их опекуной. Она была обязана заботиться о сохранности и приумножении всего имущества до наступления совершеннолетия детей. В этот период купеческая вдова распоряжалась имуществом по своему усмотрению. Контроль над соблюдением воли умершего купца в сфере защиты интересов детей исполнял сиротский суд. Так, из духовного завещания курской 3 гильдии купеческой вдовы Т.В. Сыромятниковой, составленного в 1857 г., узнаём, что она имела «в действительном бесспорном владении недвижимое имение, находящееся в губернском городе Курске», предоставленное ей «в собственность и вольное употребление покойным мужем ... бывшим курским купцом Ф.М. Сыромятниковым по духовному завещанию» [25, л.2]. Данный брак был для купца Ф.М. Сыромятникова вторым. На момент смерти у него остались от первого брака и от второго брака малолетние дети. Интересно, что, завещая своё имущество в полновластную собственность жене, купец Сыромятников ничем не наградил: «... многих потомков

..., как то: родных детей, Петра старшего, Михаила, Андрея, Малафея, Петра младшего, Ивана, Сидора, Алимпиаду Васильевну – жену покойного сына Афанасия, сына их ... Григория, и внуков ... произведённых от первого брака: Михаила, Ивана, Татьяну ...» [25, л.2].

В свою очередь, купеческая вдова, оставляя своё имение детям, как рождённым в первом браке её мужем, так и их общим, давала следующее им наставление: «Дети, внуки при жизни моей должны воспользоваться дарением этим по сему завещанию имения и распоряжаться им по воле своей и по своей надобности; они могут заложить, продать или перекупить в другие руки; а если кто из них не захочет взять назначенную им часть имения, и этим явно ... неблагодарности, то этого явно непочтившего меня, лишаю навсегда дареной части, которую оставляю по-прежнему за собой, в полном моём распоряжении, с правом отчуждения её, кому за благо рассудится» [25, л.2].

Щигровский 2 гильдии купец Никита Семёнович Степаненков, скончавшийся в 1865 г., в духовном завещании передал своей жене Аниусе Васильевне Степаненковой всё своё имущество на том условии, чтобы она после его смерти «... вступила в полное и безотчётное распоряжение» им благоприобретённого имения, «... с полным правом по усмотрению её, если пожелает что-либо из него продать или заложить...» [24, л.4 об.]. Купец Никита Степаненков призывал своих малолетних детей по самую смерть их матери находиться к ней «... в полном послушании и повиновении и оскорблений ей не наносить» [24, л.4 об.]. За точное соблюдение данного наказа, при желании купеческой вдовы, дети могли быть чем-либо награждены.

По духовному завещанию после смерти курского купца почетного гражданина Василия Антонова в 1880 г. все недвижимое имущество переходило в распоряжение его жены – Луизы Ивановны, с последующим разделом между нею и дочерью – Капитолиной (по достижению совершеннолетия) [27, с.5]. Имущество купца Антонова было сосредоточено в городе Валке Харьковской губернии, и оценивалось в 3500 рублей. Оно включало в себя дворовое место с садом, деревянным домом, флигелем, кухней, сараем, амбаром, конюшней, ледником, подвалом; 2 каменных двухэтажных дома с 2 флигелями, 2 амбарами, 2 сараями, погребом, зданием для крупчатой мельницы, пивоваренный завод, сад, огород, пруд и купальню, колодец.

По такой же схеме развивалась ситуация с наследованием недвижимости 2 гильдии льговского купца А.Н. Григорова, смерть которого произошла в августе 1881 года [8, л.1]. Супруга покойного купца Григо-

рова – купчиха Марія Івановна – стала розпорядительницею имущества до наступлення совершеннолетия у шести своїх малолетних дітей. Недвижимое имущество состояло из размещавшихся в городе Льгове трех домов и бани. Последняя приносила годовой доход в сумме 300 рублей. Все имущество было оценено комиссией Льговской городской думы в 12460 рублей.

Таким образом, участие купеческих вдов в продолжении торгового дела мужа и в распоряжении его имуществом способствовало сохранению капитала, преемственности занятий и социального положения подраставших детей.

Завещания интересны также и для характеристики религиозных ценностей купеческого сословия. Проявление религиозности отчётливо прослеживается сквозь практику щедрых пожертвований «во имя Бога» после смерти церквям и монастырям. Как справедливо заметила Н.В. Козлова, для православного сознания купцов было характерно представление о том, что успех предпринимательской деятельности и принесённое им богатство являлись следствием Божественного покровительства и были получены как награда за «добрые дела» в пользование от Бога [1, с.31].

Следуя характерным для купеческой среды представлениям, новооскольская купчиха Почетная гражданка Прасковья Семеновна Агеева после своей смерти (ввиду отсутствия собственных детей) назначила наследниками двух племянниц и двух детей внучатой племянницы [4, л.13]. Им полагалось получить капитал на общую сумму 1600 рублей, а на выполнение распоряжений по поводу заботы о загробном устройении души было приказано потратить 9935 рублей. И в этом направлении предполагались следующие статьи расходов:

1. На святую Афонскую гору, в Русский Святого Пантелеймона монастырь на ежедневное вечное поминовение на проскомидии и ектении при Божественной литургии за 4 лица.

2. Святого Пантелеймона монастырю на особое вечное поминовение, на неусыпное чтение псалтыря по рабе Божьей Прасковье, на масло и свечи при чтении псалтыря, на временное ежедневное поминовение при проскомидии и ектении во время Божественной литургии с панихидами за упокой рабыни.

3. Киево-Свято-Троицкому монастырю завещано процентными бумагами и наличными деньгами: на сооружение монастырём колокола в 600 пудов; на вечное ежедневное поминовение при Божественной литургии; на 6 ободов для братии монастыря: в день похорон, на де-

вятый, двадцатый, сороковой дни, двухгодичный, трехгодичный; на устройство на могиле склепа и железной решётки вокруг могилы; на сооружение двух киот в церкви Киево-Свято-Троицкого монастыря, к иконам Божьей Матери Троеручницы, Божьей Матери Споручницы грешных.

Ментальные особенности купеческого сословия определяли эмоционально-ценностное отношение к имуществу. Подтверждением чего является проявление к нему бережливости, которую видно из духовных завещаний, наследникам завещались не только капиталы, но и различные предметы быта, в том числе не очень хорошо сохранившиеся. В купеческой среде считалось, что среди материальных предметов, передававшихся по наследству, особой ценностью обладали иконы. Поэтому они первыми упоминались в завещаниях и описях имущества купеческих женщин. Так, курская купеческая вдова потомственная почётная гражданка П.И. Антимонова по завещанию передала в 1867 г. своим племянницам две иконы – икону Рождества Богородицы и икону Иверской Божьей Матери [19, л.2 об.]. А рыльская купчиха Анна Ивановна Немцова в своём духовном завещании в 1886 г. оставляла своим детям четыре иконы: икону Рождества Богородицы в серебряной раме высотой 5 вершков, икону Иверской Божьей Матери в серебряной раме высотой 6 вершков, Образ в 4-х отделениях в серебряной раме высотой 10 вершков, икону Знамени Божьей Матери [15, л.6].

Дмитриевский 2 гильдии купец Латышев после смерти сына завещал своей невестке и внучке два образа Казанской и Тихвинской Богоматери, а также иконы Святителя Угодника Николая и Иоанна Крестителя [22, л.4]. В 1876 г. рыльская купеческая жена почётная гражданка Н.Е. Филимонова передала своим наследникам икону Святителя Николая Чудотворца в киоте с ризой и четыре старые иконы разных святых на досках [16, л.13 об.]. Рыльская купчиха М.Д. Золотарёва в 1889 г. оставила после себя среди прочего имущества восемь икон: икону Образа святого Николая Угодника с серебряной вызолоченною ризой весом 12 золотников в ореховом киоте с резьбой; Нерукотворный Образ Спасителя без ризы в киоте с вызолоченною резьбой; три иконы в одном ореховом с резьбой киоте – Образ Спасителя, Божьей Матери, Николая Угодника в серебряных вызолоченных ризах весом около 70 золотников; икону Образ Успенья Пресвятой Богоматери в серебряной ризе, в киоте с золочёной резьбой, весом 20 золотников; Образ Боголюбской Богоматери в серебряной вышитой ризе, в ореховом киоте с золочёной резьбой, весом 150 золотников; икону Феодоров-

ской Божьей Матери в серебряной вышитой ризе, в ореховом киоте с золочёной резьбой, весом 100 золотников [17, л.2-2об.]. Данные иконы оценивались в 149 рублей.

Как выяснилось, в сумме парафермальную собственность купеческой женщины в семье составляли приданое и имущество, приобретённое во время замужества через куплю, дарение, наследование или иным другим законным способом. Такая имущественная обеспеченность женщины во многом являлась залогом складывания в купеческой среде партнёрских по своему характеру семейных отношений.

Таким образом, анализ документации сиротских судов с целью выявления статусной, хозяйственной и социально-психологической перестройки жизненной практики женщины-купчихи Центрального Черноземья в период социальных революций «сверху» – в 60–90-х годах XIX в. – во многом помог воссоздать картину внешнего облика купеческой женщины пореформенного периода, дополнил представление о структуре её параферальной собственности, отобразил особенности имущественных отношений в системе «женщина – муж – дети».

Источники и литература

1. Городская семья XVIII века. Семейно-правовые акты купцов и разночинцев Москвы / Составление, вводная статья и комментарии Н.В. Козловой. – М., 2002.
2. Государственный архив Белгородской области. – Ф.107. Новооскольский сиротский суд. – Оп.1. – Д.39.
3. Государственный архив Белгородской области. – Ф.107. Новооскольский сиротский суд. – Оп.1. – Д.12.
4. Государственный архив Белгородской области. – Ф.107. Новооскольский сиротский суд. – Оп.1. – Д.10.
5. Государственный архив Белгородской области. – Ф.108. Старооскольский сиротский суд. – Оп.1. – Д.2.
6. Государственный архив Воронежской области. – Ф.122. Борисоглебская городская управа. – Оп.1. – Д.7.
7. Государственный архив Воронежской области. – Ф.135. Борисоглебская городская дума. – Оп.1. – Д.225.
8. Государственный архив Курской области. – Ф.1. Канцелярия Курского губернатора. – Оп.1. – Д. 2513.
9. Государственный архив Курской области. – Ф.228. Обоянская городская дума. – Оп.1. – Д.746.
10. Государственный архив Курской области. – Ф.228. Обоянская городская дума. – Оп.1. – Д.730.

11. Государственный архив Курской области. – Ф.228. Обоянская городская дума. – Оп.1. – Д.731.
12. Государственный архив Курской области. – Ф.295. Рыльский сиротский суд. – Оп.1. – Д.93.
13. Государственный архив Курской области. – Ф.295. Рыльский сиротский суд. – Оп.1. – Д.9.
14. Государственный архив Курской области. – Ф.295. Рыльский сиротский суд. – Оп.1. – Д.15.
15. Государственный архив Курской области. – Ф.295. Рыльский сиротский суд. – Оп.1. – Д.12.
16. Государственный архив Курской области. – Ф.295. Рыльский сиротский суд. – Оп.1. – Д.9.
17. Государственный архив Курской области. – Ф.295. Рыльский сиротский суд. – Оп.1. – Д.15.
18. Государственный архив Курской области. – Ф.299. Рыльская городская дума. – Оп.1. – Д.1066.
19. Государственный архив Курской области. – Ф.32. Курский окружной суд. – Оп.1. – Д.169.
20. Государственный архив Курской области. – Ф.32. Курский окружной суд. – Оп.1. – Д.2089.
21. Государственный архив Курской области. – Ф.32. Курский окружной суд. – Оп.1. – Д.2824.
22. Государственный архив Курской области. – Ф.59. Курская городская дума. – Оп.1. – Д.6899.
23. Государственный архив Курской области. – Ф.59. Курская городская дума. – Оп.2. – Д.6260.
24. Государственный архив Курской области. – Ф.59. Курская городская дума. – Оп.2. – Д.6901.
25. Государственный архив Курской области. – Ф.59. Курская городская дума. – Оп.2. – Д.5214.
26. Государственный архив Курской области. – Ф.724. Личный архив И.В. Гладкова. – Оп.1. – Д.24.
27. Курские губернские ведомости. № 64 (18 августа). 1880 г.
28. Курские губернские ведомости. № 7 (16 февраля). 1863 г.
29. Памятная книжка Воронежской губернии на 1863-1864 гг. – Воронеж, 1864.
30. Памятная книжка Курской губернии на 1860 г. – Курск, 1860.
31. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XX. Курская губерния. – СПб., 1904.
32. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XIX. Воронежская губерния. Тетрадь I. – СПб., 1901.

33. Свод законов Российской Империи. Т.IX. – СПб., 1857. Законы о состояниях.

34. Свод законов Российской Империи. Т.X. Ч.I. – СПб, 1900. Гражданские законы.

35. Свод законов Российской Империи. Т.XI. Ч.II. Тетрадь 2. – СПб., 1857. Торговый устав.

36. Эволюция сословной структуры общества Центрального Черноземья в пореформенный период (на примере Курской губернии). – Белгород, 2005.

Евгения Меньшикова (Белгород, Россия) **Делопроизводственная документация сиротских судов как источник исследования проблемы эволюции женского мира купеческого сословия Центрального Черноземья в пореформенный период (60–90-е гг. XIX в.)**

Настоящая статья посвящена рассмотрению возможности использования делопроизводственной документации сиротских судов при изучении одного из ключевых вопросов истории российского купечества в пореформенный период – проблеме эволюции женского мира. Анализ материалов сиротских судов, сосредоточенных в государственных архивах Белгородской, Воронежской и Курской областей, позволил воссоздать картину внешнего облика женщины-купчихи Центрально-Черноземного региона 60–90-х гг. XIX в., дополнил представление о структуре её параферальной собственности, отобразил особенности имущественных отношений в системе «женщина – муж – дети».

Ключевые слова: женщина купеческого сословия, сиротский суд, правовой статус, параферральная собственность, наследственные права, ценностные установки

Евгенія Меньшикова (Белгород, Росія) **Діловодна документація сирітських судів як джерело дослідження проблеми еволюції жіночого світу купецького стану Центрального Чорнозем'я в пореформенний період (60–90-е рр. XIX ст.)**

Представлена стаття присвячена розгляду можливості використання діловодної документації сирітських судів в процесі вивчення одного з ключових питань історії російського купецтва в пореформенний період – проблемі еволюції жіночого світу. Аналіз матеріалів сирітських судів, зосереджених в державних архівах Білгородської, Воронізької та Курської областей, дозволив відтворити картину зовнішнього образу жінки-купчині Центрально-Чорноземного регіону 60–90-х рр. XIX ст., доповнив уявлення про структуру її параферальної власності, відобразив особливості майнових стосунків в системі «жінка – чоловік – діти».

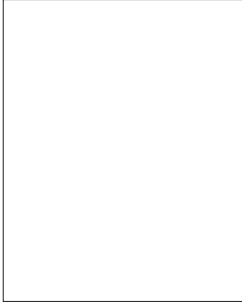
Евгения МЕНЬШИКОВА. Делопроизводственная документация ...

Ключові слова: жінка купецького стану, сиротський суд, правовий статус, парафернальна власність, спадкові права, ціннісні орієнтири

Evgenia Menshikova (Belgorod, Russia) Record management documentation of orphans' courts as a source of study of the problem of evolution of the merchants-estate woman's universe in the Central Black Soil Region in the post-reform period (in the 1860-1890-s)

The author analyses application of record management documentation of the orphans' courts in regard to one of the key problems of the Russian merchants' history – problem of evolution of the merchants-estate woman's universe. Examination of orphans' courts' materials collected in the state archives of the of Belgorod, Voronezh and Kursk regions helped to recreate the appearance of merchants' wives in the Central Black Soil Region in the post-reform period, to supplement the knowledge about their property structure, to reveal peculiarities of property relations in the system “woman – husband – children”.

Key words: woman of merchants' estate, orphans' court, legal status, personal property, inheritance law, system of values

Оксана КАРЛІНА
(Луцьк, Україна)

**Соціокультурний портрет
волинського містечка
першої половини ХІХ ст.
(за матеріалами
Олицької ратуші)**

У Російській імперії до міських поселень відносилися міста, містечка і посади. Вони не мали юридично встановлених ознак, які б чітко розмежовували один вид міського поселення від іншого. Визначення того чи іншого населеного пункту містом залежало від потреб адміністративного поділу. Нерідко містом називали населений пункт, економічна роль якого в краї була мізерна. Тому іменування населеного пункту містом не означало виокремлення його ні в правовому, ні в економічному значенні.

З адміністративного боку закон поділяв усі населені пункти на три групи: міські, сільські і поселення, що мають особливі права. Однак між ними також не було чітких відмінних ознак, в тому числі й юридичних. У діючих законах міське поселення визначалось лише щодо місцевого управління.

З приєднанням Волині до Росії міські поселення, в яких розмістилися повітові органи управління, стали називатися повітовими містами і підлягати особливому міському управлінню; містечка ж щодо управління були прирівняні до сільських поселень і перейшли у відання нижчих земських судів та повітових поліцій. У них не могло бути магістрату (думи або ратуші), бо міщани, які в них мешкали, підлягали адміністративному управлінню і суду з боку магістрату повітового міста. Власник містечка позбавлявся судових і поліцейських функцій, його влада над ними обмежувалася економічними відносинами, але, як власник землі і кріпосної людності, він зберігав усі права щодо внутрішнього управління поселенням.

Під час проведення переписів податкового населення («ревізій») містечками записувалися ті поміщицькі та державні володіння, в яких мешкали євреї. На право іменування населених пунктів містечками не

вимагалось доказів, оскільки вони не користувалися ніякими перевагами порівняно з іншими видами поселень (окрім міст), тому включалися до цього виду поселень на підставі свідчень самого власника або іменування цього чи іншого поселення містечком місцевою людністю [31, с.43].

Таким чином, містечка займали проміжне становище між селами, з одного боку, і містами, з другого.

Важко дати однозначну відповідь на питання щодо кількості містечок у Волинській губернії упродовж 1795 – 1861 рр. За матеріалами подимного реєстру 1776 р. у Волинському воєводстві налічувалось 984 села та 103 міста [36, с.318–348], а “Географічний і економічний опис Волинської губернії. 1798 р.” засвідчив, що новоутворена губернія мала у своєму складі 1563 населені пункти сільського типу (села, “деревни”, слободи, рудні та ін.) та 144 міста і містечка [29]. Отже, у процентному відношенні кількість міських центрів скоротилась з 9,4 до 4,8 відсотків, незважаючи на територіальне розширення губернії порівняно з раніше існуючим воєводством. Це пояснюється тим, що багато містечок були переведені до розряду сіл. Щодо розмежування між містами і містечками, то в “Описі” з 144 міських населених пунктів, містами (“городами”) названо лише центри дванадцяти повітів, а решта – містечками (“местечками”). Така диференціація у вживанні цих двох понять збереглася в документах пізнішого часу.

У 1838 р. губернське управління наказало з’ясувати, на підставі яких документів засновані волинські містечка. Тоді ж казенна палата засвідчувала, що в губернії 129 містечок [1, арк.1]. Натомість у звіті волинського губернатора за 1845 р. зазначено, що у губернії 12 міст, 135 містечок, 1514 сіл, 395 слобод, колоній і хуторів, всього 3427 населених пунктів [27, арк.84].

У “Сборнике статистических сведений о России”, виданому Російським географічним товариством у 1851 р., було використано зовнішні ознаки, які відрізняють міське населення від землеробського. Такою ознакою в західних губерніях стала наявність у поселенні євреїв, оскільки їм було заборонено осідати в селах, а “известно, что их можно найти везде, где есть малейший зародыш городской жизни” [33, с.233]. У цьому довіднику зазначено, що у Волинській губернії налічується 137 містечок (на 15 більше, ніж у Подільській, і на 38 більше, ніж у Київській губерніях) [підраховано за: 34, с.240–241]. Центральний статистичний комітет вказував, що у Волинській губернії наприкінці 1850-х рр. було 139 містечок [підраховано за: 32, с.406–417].

Приблизно таку ж кількість міських населених пунктів зазначив чиновник з особливих доручень О. Воронін у своїй аналітичній записці, підготовленій за дорученням Міністерства внутрішніх справ: на середину 60-х років XIX ст. у Волинській губернії було 145 містечок, з них 27 державних і 118 приватних [31, с.130].

Отже, можемо стверджувати, що у Волинській губернії у першій половині XIX ст. було близько 150 міських населених пунктів, з яких лише 12 офіційно називалися містами.

Сталої дефініції поняття “містечко” немає (і не може бути де-факто) в історичній літературі [37, s.155–174], адже вона повинна враховувати хоча б основні критерії, співвідносні до досліджуваної території й часу. Уже сам їх вибір став проблемою. Найчастіше вживається критерій кількості мешканців, але через те, що Волинська губернія була великим регіоном з різним рівнем господарського розвитку і для висвітлення теми взято досить тривалий період часу, вказаний критерій не може бути задовільним. Нерідко до уваги береться професійна структура населення, проте вона не виступала якісною ознакою містечка там, де жителі займались, головним чином, сільським господарством. Цікавим за результатами міг би бути соціологічний аналіз: показ звичаїв, культури, світогляду, менталітету міщан, однак відсутність достатньої джерельної бази не дав можливості провести таке дослідження. Залишається ще архітектонічний критерій: забудова і зовнішній вигляд говорять про тип населеного пункту, хоча можна зауважити, що цей критерій є додатковим. Погоджуючись з тим, зазначимо, що характеристика містечка за зовнішнім виглядом, позбавлена потрібних спрощень і синтезованих викладок, дала би змогу відчутти клімат і атмосферу епохи, яка завжди мала специфічні риси, необхідні для її кращого розуміння. Однак документи державних і місцевих органів влади не містять придатної для складання такої характеристики достатньої інформації.

Офіційне іменування населеного пункту містечком чи селом мало значення для його економічного розвитку: у містечках проводилися ярмарки, в них мали право жити євреї. Ще в 1826 р. “Особливий комітет для складення положення про євреїв” заборонив заснування містечок без розгляду і затвердження вищого начальства. Власники намагалися отримати від генерал-губернатора дозвіл на перейменування села в містечко або відновлення міського статусу населеного пункту, втраченого за попередні десятиліття.

Треба наголосити, що у Волинській губернії наприкінці XVIII ст., тобто коли створювалась ця адміністративна одиниця, майже усі міс-

течка належали магнатам і середньозаможній шляхті, або поміщикам (за російською термінологією). Лише декілька з них входило до складу староств і перебували у пожиттєвому володінні колишніх польських урядників чи їхніх спадкоємців. Після Листопадового повстання 1830 р. внаслідок конфіскації нерухомого майна його учасників близько 30 містечок у губернії перейшли до державної власності й підлягали управлінню з боку міністерства державного майна.

Дослідники народонаселення Росії першої половини XIX ст. зазначали, що одні містечка західних губерній можна назвати коронними містами, вони мали магдебурзьке право, а були перейменовані в містечка після приєднання цих земель до Росії; інші, приватні, відігравали роль ніби промислово-торгових центрів поміщицьких маєтків, деякі з них мали королівські грамоти на проведення ярмарків і торгів [35, с.80].

Саме таким містечком і була Олика у Дубнівському повіті Волинської губернії – нічим не примітне в сьогоденнішому житті краю, яке упродовж кількох століть – аж до початку Другої світової війни – було центром однієї з трьох ординацій відомого магнатського роду Радзівілів. Однак і донині Олика приваблює величним палацом-замком, бароковою колегіатою св. Трійці та іншими пам'ятками історії.

Достатня джерельна база (насамперед, протоколи й журнали засідань Олицької ратуші, майже повністю збережені за 60 років її функціонування в умовах Російської імперії, а також звіти про перевірку її роботи повітовими і губерньськими органами влади) дає можливість скласти в основних рисах соціокультурний портрет містечка з давньою історичною традицією, яке опинилося на узбіччі модернізаційних змін XIX ст.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. волинські володіння Радзівілів переживали лихі часи, коли після смерті Кароля Станіслава “Пане Коханку” (1790 р.) їх разом з величезними боргами успадкував Домінік (1786–1813 рр.), небіж олицького ордината. Його участь у французько-російській війні на боці Наполеона стала причиною накладення секвестру царським урядом на Олицьку ординацію. Тому дочка Домініка Стефанія (1809–1832 рр.), котра вийшла заміж за флігель-ад'ютанта Людовіка (Лева) Віттгенштейна, сина російського генерал-фельдмаршала П.Х. Віттгенштейна, отримала у спадок лише так звані алодіальні володіння (усі за межами Волинської губернії). Секвестр з володінь Домініка Сенат зняв у травні 1814 р. Тоді ж Олицька ординація перейшла у власність Антонія Радзівілла, пруського генерала [6, арк.195].

Усі перипетії з правами власності Радзівілів на Олику майже не стосувалися міщан. Містечко жило своїм внутрішнім автономним жит-

тям, адже воно тривалий час користувалося магдебурзьким правом, хоча й обмеженим, що підтвердила сеймова конституція 1763 р. [30, к.26]. Оликою управляв магістрат, який вибирався міщанами і затверджувався ординатом. До нього входив вїйт-шляхтич, чотири бургомістри, що виконували свої функції почергово протягом трьох місяців, чотири райці, шість лавників і один писар. До їхніх обов'язків належало правильно розподілити податок на орну землю, городи і садиби, який сплачувався на “ратушу”, збирати торгове мито, слідкувати за порядком у містечку тощо [30, к.20].

Олика складалася з двох громад: християнської і єврейської. У 1830 р. єврейська громада налічувала 1240, а християнська – 347 “ревізьких душ”, а в 1838 р. – відповідно 1150 і 349 [14, арк.35; 20, арк.21 зв.].

Катастрофічною за своїми наслідками для Олики була пожежа 24 квітня 1833 р. Тоді з 400 житлових будинків євреїв, які значилися в інвентарі економії за 1829 р., вціліло 58. Згоріли також крамниці, велика єврейська молитовна школа і 5 менших, єврейська лазня, а також 28 будинків міщан-християн. Кількість населення містечка зменшилася, тому що багато міщан «разошлося ... по разным городам, местечкам и деревням» у пошуках житла і роботи [16, арк.2 зв.; 17, арк.81–82 зв.]. Внаслідок цього у 1841 р. єврейська громада скоротилася до 1151 “ревізьких душ”, з яких лише 450 могли самостійно сплачувати державні й міські податки, а за решту гроші виділялись з так званого коробочного збору – непрямого податку, який стягувався самою єврейського громадою з усіх, хто купував кошерне м'ясо [24, арк.213–213 зв.].

Майнові права кожної з громад регулювалися окремими привілеями, наданими Радзівіллами у XVI – XVIII ст. Коли в першій половині XIX ст. олицькі міщани вели тривалий судовий процес з власниками містечками, то для обґрунтування своїх прав вони представили сім привілеїв, останній з яких, наданий 5 травня 1791 р. князем Мішалом Радзівіллом, підтверджував юридичну силу всіх попередніх документів [18, арк.121–122 зв.]. Ще в 1837 р. ратуша мала у своєму розпорядженні оригінали одинадцяти різних привілеїв містечка, у тому числі про надання йому магдебурзького права. На вимогу губернатора у цьому році документи XVI – XVII ст. були передані до Києва в архів, який там почав формуватися.

Відповідно до привілеїв олицькі міщани мали у своєму володінні орну землю, городи і садибу з правом відчуження за згодою ордината, але в межах міського земельного фонду. Вони також могли вільно користуватися лісами ординації для заготівлі дерева на паливо й бу-

дівництво. Міщани збирали “на ратушу” різні торгові мита (мостове, брамове, котлове тощо). Проте вони підлягали монополії ординації на пропінанцію, також зберігалися баналітетні права ордината на млини: міщани давали десяту мірку за помел зерна.

У першій половині XIX ст. управителі олицької ординації прагнули обмежити права міських жителів на землю і вільне ведення торгівлі, а ті, зрозуміло, докладали усіх зусиль, щоб ці права закріпити й розширити, розуміючи, що тим самим вони забезпечують собі перебування у міщанському стані та кошти на утримання власного органу управління. Обидві сторони звинувачували одна одну у зловживаннях. Справа розглядалася у судах усіх рівнів, починаючи з дубнівського нижнього земського суду, який ратуша звинуватила у заангажованості. Ситуація загострилася в 1817 р., коли економи ординації наполегливо захоплювали міську землю, збирали мито з купців, котрі приїжджали в містечко з Дубна і Бердичева, організували продаж дьогтю, торгівля яким була однією зі статей міських доходів тощо [8, арк.141–142, 155–156, 166–172, 193–196, 157–259].

Губернське правління просило навіть судових чиновників сусідніх повітів – Кременецького і Рівненського – дати об’єктивну оцінку ситуації, що склалася в містечку. Прийняте рішення не задовольнило міщан, тому вони продовжували захищати свої права у вищих органах державної влади.

У 1818 р. губернське управління розглядало скаргу олицьких євреїв, надіслану таємному раднику Голіцину до Санкт-Петербурга, на міццеву економію. Загострення відносин між міщанами та економією стало навіть причиною усунення губернським управлінням членів ратуші від посад і призначення нових виборів до ратуші [9, арк.20–58 зв.]. У квітні 1823 р. за розпорядженням губернатора була створена слідча комісія, яка мала з’ясувати права і привілеї містечка. Коли вона звернулася до ратуші надіслати відповідні документи, то ратуша відповіла, що вони згоріли, а права Олики обґрунтовувала витягами з привілеїв від 1564 і 1675 рр. На запитання віце-губернатора, чи немає в ратуші “законов, то есть порядковое магдебургское право”, була надіслана відповідь, що в ратуші є „старая книга, издана в 1610 году под названием „Speculum Saxonum albo prawo Saskie у Magdyburskie” [10, арк.136, 140, 204].

Надії на збереження прав на землю давало урядове рішення від 1836 р., за яким у приватних містах і містечках побори, що суперечили законам держави або не підтверджувались безсумнівними привілеями, контрактами, умовами й добровільними угодами, вважались неправо-

мірними. А тому, коли в 1859 р. князь Н. Віттгенштейн, в адміністративному управлінні якого знаходилась тоді олицька ординація, хотів збільшити доходи з Олики шляхом введення земельного податку, то він, розглянувши результати попередніх судових процесів і господарські документи (насамперед інвентарі), прийшов до висновку, що нова судова тяганина з міщанами буде не вигідною, а тому “налог на землю навсегда потерян собственниками ординации” [30, к.20].

Саме наявність прав на землю і земельний податок забезпечили визнання християнської громади як міщанської та збереження в Олиці самоврядування у формі ратуші упродовж усієї першої половини ХІХ ст., до 1861 р. включно, хоча містечко офіційно не відносилось до “заштатних” і за адміністративним поділом входило до Дубнівського повіту.

Право міщан вибирати ратушу, а не підлягати управлінню з боку місцевої економії, ще в 1796 р. підтвердив генерал-лейтенант, управитель Мінською, Волинською і Подільською губерніями О.А. Беклешов, в 1798 і 1804 рр. – Сенат [2, арк.245–245 зв.; 3, арк.269].

Міське самоврядування (через те, що воно містцеве), з одного боку, дуже близько стикалося з буденними інтересами людності, а з другого, воно безпосередньо впливало на її повсякденне життя та відображало його. Тому будь-які зміни в роботі ратуші були важливішими для Олики, ніж реформування якогось міністерства.

Указ Сенату від 23 грудня 1798 р. визначив склад Олицької ратуші: один бургомістр і три ратмани [3, арк.269]. Через кілька років він був розширений двома ратманами від єврейської громади і таким залишався до кінця її функціонування, хоча в окремі роки ратуша могла засідати в меншому складі через несвоєчасне проведення довиборів або не затвердження усіх кандидатур на посаду ратмана.

Повноваження членів ратуші тривали три роки від часу затвердження її складу губернським правлінням. Після закінчення цього терміну дату нових виборів вказував дубнівський земський справник. Кожна громада містечка – християнська і єврейська – мала своє коло виборців. Спільно вони вибирали двох кандидатів на бургомістра (лише з християн), а кандидатів у ратмани – кожна окремо зі свого кола (християнська громада вибирала 6 кандидатур, єврейська – 4). Наприклад, у 1812 р. участь у голосуванні брало 20 осіб від християнської громади (восьма частина усіх домовласників–християн) [5, арк.207–209 зв.] і 41 особа від єврейської, а в 1832 р. – відповідно 40 і 44 особи. Результати голосування разом з підписним листом виборців надсилалися до

губернського правління на затвердження, після чого нові дійсні члени ратуші, склавши присягу, приступали до виконання своїх обов'язків. Вибрані кандидати у бургомістри чи ратмани заміщали відповідну посаду в ратуші в разі появи з різних причин вакансії у період трирічних повноважень ратуші.

Якщо ми розглянемо персональний склад ратуші упродовж першої половини XIX ст., то можемо переконатися, що в її роботі брали участь представники не більше 15 сімей, до того ж дехто з них засідав у ратуші по 12–18 років. В цьому можна переконатися, розглянувши склад ратуші в окремі роки. Матеріали ратуші, насамперед «книги записів контрактів» і протоколи, також свідчать, що ратмани з міщан-християн належали переважно до ремісників, а з міщан-євреїв – до дрібних торговців і купців третьої гільдії. Очевидно, вони вміли читати і (щонайменше) написати своє ім'я та прізвище, про що свідчать їхні підписи під протоколами і в журналах засідань, та й інакше не могли би претендувати на право засідати в ратуші. Можна згадати, що в Олиці постійно працювала парафіяльна школа з давніми традиціями. За конфесійною ознакою до середини 1830-х рр. християни переважно належали до уніатської церкви (було дві парафії), а після її остаточної ліквідації – до православної, а також до римо-католицької.

Вибрані члени ратуші працювали на громадських засадах, не отримуючи платні ні від громади, ні від державної влади, але користувалися податковими пільгами. Коли у 1811 р. повірені християнської та єврейської громад направили до губернського правління скаргу на членів ратуші, що ті не хочуть сплачувати державних і міських податків та неправильно поділяють їх між незаможними міщанами, члени ратуші так відповіли губернському правлінню: „...такая уже существует традиция со времени открытия в местечке Ольке ратуши для вознаграждения их труда, ибо других фундушей не имеют” [4, арк.67 зв.].

Секретар ратуші був державним чиновником, але отримував платню з міських доходів у розмірі, що відповідав його чину. В системі міського управління він став важливою фігурою, відтіснивши на другий план ратманів.

Олицька ратуша засідала кожного дня, крім суботи й неділі, державних і християнських свят, незалежно від того, чи була потреба скликати засідання, чи ні. У дні іудейських свят ратмани-євреї не були присутні на засіданнях ратуші, про що інколи робиться відповідний запис. Наприклад, 1 квітня 1824 р. ратмани Янкель Тізенгаузен і Герш Лейб Цуманський не брали участь у засіданні ратуші “по причине

праздника, который называется Пейсах” [11, арк.123]. Хоча повноваження і обов’язки ратуші були різноманітними (адже вона своїми рішеннями регулювала як господарське життя містечка, так і виконувала функції суду першої інстанції), однак за час свого функціонування в першій половині XIX ст. Олицька ратуша розглянула невелику кількість справ порівняно з іншими магістратами губернії: за 1822–1841 рр. до ратуші надійшло 1318 справ, отже, упродовж року розглядалось приблизно 60–65 справ [25, арк.384 зв.]. Це й зрозуміло, адже судово-адміністративна компетенція ратуші поширювалася лише на одне містечко, а не на міщан усього повіту, як у магістратів повітових міст. Тому на більшості засідань члени ратуші читали нові укази імператора і розпорядження губернського правління, які треба було “сохранять и отрапортовывать о получении”.

Символом міського самоврядування був будинок ратуші, побудований у першій половині XVII ст., точніше в 1647 р. У протоколах ратуші за 1833 р. зазначено: “выбитая на высоком месте надпись на латинском языке доказывает, что это здание [ратуши – О.К.] существует уже более двухсот лет” [17, арк.65]. Ця мурована триповерхова будівля з п’ятиповерховою вежею мала 6 кімнат, одну велику залу, призначену для проведення виборів, 32 крамнички, підвали; знаходилася в центрі ринкового майдану, була оточена будинками, які фронтом виходили на ринок, костелом і дзвіницею [22, арк.340 зв.]. У 1810 р. будинок ратуші пошкодила пожежа, але після ремонту він використовувався за призначенням. Чергового удару по будівлі ратуші завдала пожежа, яка сталася 24 квітня 1833 р. [17, арк.31].

Матеріальну основу самоврядування в містечку склали так звані оброчні ратушні статті (збори з міської ваги, воскобійні, продажу дьогтю, з крамниць, які знаходилися під ратушею) та три неокладні статті (або прямі податки): «плацове», «польове», чинш з будинків і городів [12, арк.43].

Олика відігравала роль локального торгового центру. Торгівля велась як стаціонарна (наприклад, у 1825 р. було 102 дерев’яні крамниці, „построенные публичными рядами” [13, арк.22]), так і ярмаркова (щороку проходило два-три ярмарки, товарообіг яких дещо перевищував тисячу рублів).

Ремісники зберігали цехову організацію. У першій половині XIX ст. ратуша затверджувала цехових старійшин щонайменше шести християнських цехів – шевського (у 1832 р. налічував 30 майстрів), ковальського (13 майстрів), кушнірського (10 майстрів), ткацького (15

майстрів), олійницького (10 майстрів), пекарського (10 майстрів) – і двох єврейських – шевського (14 майстрів), кравецького (20 майстрів) [15, арк.23–23 зв.].

Місцевий ринок праці не міг забезпечити усіх бажаючих роботою, тому, отримавши в ратуші паспорти річної або піврічної дії, міщани покидали містечко, прагнучи знайти роботу в інших маєтках. Територіальна мобільність олицьких міщан зросла у 30–40-х рр. ХІХ ст.: у 1838 р. ратуша видала 70 річних і 39 піврічних паспортів, у 1837 р. – відповідно 46 і 30, у 1839 р. – 84 і 49, у 1840 р. – 91 і 31, у 1843 р. – 65 і 95, у 1844 р. – 80 і 27 [19, арк.1–24; 21, арк.8–16; 23, арк.3–7; 26, арк.1–15].

Щодо соціальної мобільності, то вона мало виражена. За роки свого функціонування ратуша видала за згодою тої чи іншої громади не більше 10 так званих відпускних листів. Наприклад, у книгу записів актів за 1816 р. вписано відпускний лист Василю Даниловичу на право проживання в монастирі “по причине неизлечимости его болезни и неспособности к ремеслу и исполнению общественных обязанностей”. Цей лист був підписаний 18 міщанами-християнами [7, арк.4].

Життя містечка також було пов’язане з магнатською резиденцією, адже до Олицької ординації входило більше десятка сіл і два-три містечка. Збереглося чимало контрактів між правителем маєтку і місцевими ремісниками (столярами, теслярами, кравцями тощо) на виробництво різних предметів та проведення ремонтних робіт у замку. На замовлення господарів замку місцеві купці привозили різноманітні товари, закуплені на ярмарках Дубна і Бердичева. Чимало міщан наймалось для вивозу зерна та продукції лісового господарства з Олицької ординації до Коритниці на берег Бугу, щоб ранньою весною річковим транспортом (ком’ягами, дубасами) ці товари могли бути відправлені до Гданська на продаж.

Тривале перебування в Олиці (з червня 1811 р. до листопада 1833 р.) військового госпіталю також накладало свій відбиток на повсякденність містечка. У замку госпіталь займав чотири великі зали і 98 різних кімнат (з них у бастіонах – 12); крім того, у його розпорядженні були велика пекарня (на три печі), дві менші пекарні, “англійська кухня”, 6 менших кухонь, 8 спіжарень, 8 погребів, склад, “англійська конюшня”, 4 менших конюшні, а за межами замку – пральня, столярна майстерня і шинок [28, арк.50 зв.]. Госпіталь був справді великим: за роки його перебування в Олиці в ньому лікувалося 6282 військовики, а в 1812 р., коли Наполеон воював з Росією, в Олицькому замку поправляло здоров’я до 1900 поранених. У замку також мешкав медичний, обслуговуючий

і адміністративний персонал госпіталю. Тут же знаходилась церква для військових, де у квітні 1814 р. відбулося урочисте богослужіння з приводу перемоги над ворогом і вступу російських військ у Париж, про що зазначено в книзі засідань магістрату [6, арк.137].

Таким чином, у першій половині XIX ст. Олику не можна назвати типовим приватновласницьким містечком Волинської губернії серед півтораста собі подібних. Функціонування ратуші упродовж першої половини XIX ст. різко відрізняло її від інших магнатських резиденцій. Ратуша мала всі ознаки органу міського самоврядування, хоча й знаходилась під посиленням контролем з боку губернського правління і повітових органів влади. За соціальним складом населення і основними його заняттями Олика вирізнялась від навколишніх сіл, відіграючи при цьому роль господарського центру ординації Радзівіллів.

Джерела та література

1. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф.363, оп.1., спр.627.
2. ДАВО, ф.486, оп.1 спр.9.
3. ДАВО, ф.486, оп.1, спр.16.
4. ДАВО, ф.486, оп.1. спр.23.
5. ДАВО, ф.486, оп.1. спр.27.
6. ДАВО, ф.486, оп.1, спр.31.
7. ДАВО, ф.486, оп.1, спр.38.
8. ДАВО, ф.486, оп.1, спр.40.
9. ДАВО, ф.486, оп.1, спр.42.
10. ДАВО, ф.486, оп.1, спр.58.
11. ДАВО, ф.486, оп.1, спр.61.
12. ДАВО, ф.486, оп.1. спр.62.
13. ДАВО, ф.486, оп.1, спр.65.
14. ДАВО, ф.486, оп.1, спр.79.
15. ДАВО, ф.486, оп.1. спр.84.
16. ДАВО, ф.486, оп.1, спр.85.
17. ДАВО, ф.486, оп.1, спр.86.
18. ДАВО, ф.486, оп.1, спр.95.
19. ДАВО, ф.486, оп.1, спр.96.
20. ДАВО, ф.486, оп.1, спр.99.
21. ДАВО, ф.486, оп.1, спр.104.
22. ДАВО, ф.486, оп.1, спр.108.
23. ДАВО, ф.486, оп.1. спр.107.
24. ДАВО, ф.486, оп.1. спр.111.

Оксана КАРЛІНА. Соціокультурний портрет волинського містечка ...

25. ДАВО, ф.486, оп.1, спр.115.
26. ДАВО, ф.486, оп.1, спр.123.
27. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (*далі* – ЦДІАК України), ф.442, оп.1, спр.5969.
28. ЦДІАК України, ф.442, оп.71, спр.275.
29. Российский государственный военно-исторический архив, ф.ВУА, д.18653.
30. Archiwum Główny Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów, dz. XV.
31. *Воронин А.Ф.* Записка о владельческих городах и местечках Юго-Западного края. – К., 1869. – Ч.1: Исторические сведения. – 140 с.
32. Городские поселения в Российской империи. – СПб., 1860. – Т.1. – XVI, 467 с.
33. *Милютин Н.А.* Число городских и земледельческих поселений в России // Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского Русского Географического общества / Под ред. М.П. Заблоцкого. – СПб., 1851. – Кн.1. – С.229–272.
34. Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского Русского Географического общества / Под ред. М.П. Заблоцкого. – СПб., 1851. – Кн.1. – 284 с.
35. Статистические таблицы Российской империи, издаваемые по распоряжению Министра внутренних дел Центральным статистическим комитетом. – СПб., 1863. – Вып.2: Наличное население империи за 1858 год. – XIII, 390 с.
36. *Magazin für die neue Historie und Geografie / Angelegt von A.F. Büsching.* – Halle: J.J. Curt, 1788. – Zwei und dwanziger und letzter Teil. – 568 s.
37. *Wyrobisz A.* Nowe koncepcje w badaniach nad historią miast europejskich // *Przegląd Historyczny.* – 1989. – Z.1. – S.155–174.

Оксана Карліна (*Луцьк, Україна*) **Соціокультурний портрет волинського містечка першої половини XIX ст. (за матеріалами Олицької ратуші)**

В статті визначені особливості приватновласницьких містечок як міських населених пунктів Правобережної України першої половини XIX ст. На основі аналізу збережених матеріалів ратуші в Олиці (центрі однієї з ординацій Радзівіллів) здійснена соціокультурна характеристика волинського містечка. Підкреслено, що Олика зберегла риси локального торгово-ремісничого поселення, а наявність в ній органу самоуправління виокремлювало його із середовища типово аграрних містечок регіону.

Ключові слова: Правобережна Україна, волинське містечко, органи самоуправління, торгово-ремісниче поселення

Оксана Карлина (*Луцк, Україна*) **Социокультурный портрет волынского местечка первой половины XIX в. (по материалам Олыцкой ратуши)**

Определены особенности частновладельческих местечек как городских населенных пунктов Правобережной Украины первой половины XIX в. На основе анализа сохранившихся материалов ратуши в Олыке (центре одной из ординаций Радзивиллов) составлена социокультурная характеристика волынского местечка. Подчеркнуто, что Олыка сохранила черты локального торгово-ремесленного поселения, а наличие в ней органа самоуправления выделяло её из среды типично аграрных местечек региона.

Ключевые слова: Правобережная Украина, волынское местечко, органы самоуправления, торгово-ремесленное поселение

Oksana Karlina (*Lutsk, Ukraine*) **Social and cultural portrait of Volyn town of the first half of the 19th cent. (on the basis of the Olyka town council materials)**

The article presents social and cultural private settlements and towns in right-bank Ukraine in the first half of the 19th cent. The article presents social and cultural characteristics of a town on the basis of analysis of the preserved materials established in the course of Olyka town council activities. The author points to the fact, that Olyka – preserved the features of local trade – crafts centre, and the existence of self-governing body in it distinguished it among the agrarian regional town.

Key words: Right-bank Ukraine, volynske township, organs of self-government, trade-handicraft settlement

Инна СОРКИНА

(Гродно, Беларусь)

**Мир местечка Беларуси
в зеркале мемуаров
(XIX – начало XX в.)**

Местечки – это чрезвычайно интересное явление нашего прошлого, культурно-исторический феномен. Уникальность этих поселений обусловлена несколькими основными факторами. Во-первых, местечки – поселения переходного, пограничного состояния между деревней и городом, они органически объединяли в себе образ деревенской и городской жизни, быт крестьянина и горожанина. Во-вторых, феномен местечек во многом объясняется полиэтничностью их населения, что обуславливало многонациональный характер местечковой культуры. Здесь сосуществовали и взаимодействовали религии (христианство: православие, католицизм, униатство, протестантизм; иудаизм, ислам), этносы (белорусы, евреи, поляки, татары, русские), языки (белорусский, идиш, польский, русский)¹. В-третьих, местечки в силу комплекса исторических причин стали центрами еврейской истории и культуры, основными населенными пунктами на ментальной карте утраченного еврейского мира Восточной Европы. Местечко (на идиш «штетл») стало для евреев собственной «средой проживания». Термин «штетл» следует понимать как еврейское физическое и духовное пространство в белорусском (или же украинском, польском, литовском) местечке. Постепенно сформировалось представление о местечке как малой еврейской родине, «Израиле в изгнании». Местечки (в смысле «штетл») можно образно сравнить с островками целостного еврейского мира

¹ Местечко выступало как уникальная форма спокойного, толерантного сосуществования нескольких национальных культур, специфическая лаборатория их взаимосвязей и взаимообогащения, выработки на этой основе своеобразного феномена – полиэтнической, поликонфессиональной, полилингвистической местечковой культуры.

в океане чужой цивилизации [8, с.320]. В-четвертых, местечки продемонстрировали модель экономической, социальной и культурной организации для жителей малых городских поселений в условиях политической и экономической трансформации, которую переживал белорусский край в период Российской империи.

Пестрота состава населения местечек при их незначительных размерах и отсутствии анонимности большого города, размеренность повседневной жизни в условиях традиционного общества, своеобразный экономический и культурно-бытовой уклад этих поселений создавали неповторимую атмосферу мира местечка, отличную как от города, так и от деревни.

Для воссоздания уникального мира местечка чрезвычайно важны источники личного происхождения, позволяющие посмотреть на прошлое глазами его современников, почувствовать дух эпохи, образ мыслей и чувств людей прошлого. При этом важно учитывать, что мемуары носят, как правило, эмоциональный, субъективный характер. Общественные события и явления в них показаны через его субъективное восприятие.

Кроме того, мемуары отражают жизнь далеко не всех слоёв общества. Мы слышим голос образованных людей. Представители наиболее традиционных слоёв не писали воспоминания. Очень редки мемуары представителей нееврейского населения местечек рассматриваемого периода. Но и с этими оговорками воспоминания интересны и полезны, и при сопоставлении с другими материалами могут помочь в реконструкции прошлого местечек, особенно при изучении проблем “повседневности”.

Период XIX – начала XX ст. характеризовался своеобразной модой на мемуары. В это время было создано множество воспоминаний, дневников, записок путешественников, в которых нашли отражение разные аспекты истории местечек Беларуси. Произведения мемуарной литературы помогают ответить на ряд вопросов: что представляла собой повседневная жизнь людей в местечке; чем были наполнены будничные и праздничные дни; как складывались взаимоотношения между представителями разных этноконфессиональных групп местечкового населения?

Мемуарную литературу, в которой освещаются разные стороны жизни в местечках Беларуси XIX – начала XX в., можно условно разделить на две группы. Первую из них составляют *воспоминания, написанные непосредственно жителями местечек* и посвященные

описанию этих поселений. Они позволяют панорамно представить картину повседневной жизни местечек.

К этой группе относятся мемуары поэта, публициста, литературоведа и педагога Абрама Израилевича Паперны, в которых освещается жизнь местечка Копыль Слуцкого уезда [11]; воспоминания о том же местечке Копыль Менделе Мойхер-Сфорим, основателя новой еврейской литературы на языке идиш [9]; воспоминания «простого еврея» (как называет себя сам автор) Ехезкеля Котика о м. Каменец-Литовск Брестского уезда [7]. Названные произведения освещают 1840–1850-е гг. Их авторы описывают свои родные местечки со всем разнообразием их жителей и учреждений, быта и обычаев, верований и представлений, взаимоотношений внутри еврейской общины, а также евреев с неевреями.

Воспоминания представителей нееврейского населения местечек встречается редко, относятся они, как правило, к 1920 – 1930-м гг. Особенно важны мемуары публициста, заметной фигуры белорусской диаспоры в США Василия Стомы-Синицы (Синица – *псевдоним*), посвященные местечку Лужки Дисненского уезда в межвоенный период, когда Западная Беларусь была в составе Польши [14]. Воспоминания о своём родном местечке оставил и известный белорусский писатель и поэт Сергей Граховский. Он описал Глуск Бобруйского уезда того же периода, живописно передал неповторимый местечковый дух, колорит быта местечка [5].

Авторы указанных воспоминаний переносят нас в свою *terra incognita* в белорусский «треугольник» *церковь – костел – синагога*, в котором происходит бесконечный спектакль жизни. Они содержат детальные описания комических и трагических сторон местечковой жизни, праздников и будней, специфического жизненного уклада населения. Все эти мемуарные произведения объединяют оптимизм, безграничное чувство юмора, меткие наблюдения, колоритность типажей, романтические, ностальгические переживания авторов. Интересен и язык этих мемуаров. Во вступительной статье к «Моему местечку» Василия Стомы издатели подчеркнули, что они не осмелились редактировать, править язык автора, «чтобы не нарушить его неповторимого рельефа, тонкой натуральной фактуры» этого памятника полилингвистической местечковой культуры Беларуси [14, № 9, с.181].

К первой группе примыкают и “Успаміны пра Тышкевічаву Свіслач, Дзярэчын і Ружану” графа Леона Потоцкого [12]. Книга описывает крупные магнатские резиденции конца XVIII – первой трети

XIX в.: Свислочь, которая принадлежала графу Тышкевичу, Деречин и Ружаны, которые были во владении князей Сапег, Несвиж князей Радзивилов, Ляховичи времен гетмана Масальского. Есть тут сведения и о состоянии самих местечек, например, описывается их внешний облик, ярмарки и др.

Вторую группу мемуарной литературы, в которой есть информация о местечках, составляют *записки путешественников*. “Путешествие по Полесью и белорусскому краю” впервые опубликовано в 1853–1855 гг. в некрасовском “Современнике”. Очерки стали визитной карточкой известного публициста и литератора Павла Шпилевского. Здесь мы находим сведения о местечковых ярмарках, ремёслах, архитектуре и планировке, быте населения [16].

Истории белорусских городов и местечек, быта и фольклора населения Беларуси посвятил свою книгу “Вандроўкі па маіх былых ваколіцах” (1853 г.) известный польско-белорусский поэт Владислав Сырокомля (Людвик Кондратович) [15]. “Вандроўкі...” – самое яркое прозаическое произведение В. Сырокомли. Он делится впечатлениями о дорожных местах – Мире, Несвиже, Столбцах, Сверхени, Койданаве и др. Описание путешествия поэта в местечки и деревни того времени, содержат зарисовки посещения простой крестьянской хаты, дворикив шляхты, величественных дворцов и замков магнатов. Через хронику городов и местечек Сырокомля разворачивает перед нами всю историю Беларуси. Чрезвычайно интересны страницы, посвященные культурной жизни края. Таким образом, “Вандроўкі па маіх былых ваколіцах” В. Сырокомли – ценный источник информации о многих вопросах истории и культуры Беларуси, в том числе и местечек.

В заметках Ф.Д. Воинова описывается его путешествие по Минской губернии в 1865–1866 гг. [13]. Автор не только записал то, что видел, но и привел исторические справки о населенных пунктах, которые проезжал, поделился своими наблюдениями о многих сторонах жизни в местечках, в частности, взаимоотношениях между евреями и белорусами.

Местечки и их еврейское население стало предметом описания в серии очерков под названием “Поездка на Литву”, опубликованной на страницах журнала “Восход” в 1894 г. Автор их – Мордехай Бен-Ами (еврейский писатель Марк Рабинович). Здесь нашли отражение различные сюжеты жизни еврейских общин местечек Литвы и Беларуси [2].

Каким же предстаёт перед нами мир местечка Беларуси со страниц мемуарной литературы? Сконцентрируем наше внимание на его осно-

ве – характере и формах взаимоотношений между представителями разных этно-конфессиональных групп населения.

Мемуары позволяют заметить, что в основе взаимодействия этносов, населяющих местечки, лежали неизбежные экономические интересы. Удивляет парадоксальное сочетание напряженной ежедневной борьбы за существование скученной местечковой бедноты и атмосферы доброжелательных и доверительных отношений между людьми, основанных на экономическом сотрудничестве жителей местечек разной этнической и конфессиональной принадлежности.

В силу сложившихся исторических обстоятельств каждая этно-конфессиональная группа населения заняла свою нишу в экономической системе края. Христианское население занималось, как правило, земледелием, татары – огородничеством и выделкой кож. Евреи заняли монопольное положение в торгово-промышленном предпринимательстве местечек. Это хорошо иллюстрируют воспоминания А. Паперны:

“В описываемое время Копыль мог иметь около 3000 душ населения, состоявшего из трёх различных по народности и вероисповеданию групп: евреев, белоруссов и татар. Эти три группы, объединенные одною территорией и одним, пекущимся о них начальством, были совершенно чужды одна другой по языку, обычаям, верованиям и историческим преданиям, были как по внешнему виду, так и по духу представителями трех различных миров и тем не менее жили между собой мирно. Сближали их неизбежные соседские и экономические интересы. Не было между ними зависти, потому что нечего было им друг другу завидовать: все с большим трудом снискивали себе скудное пропитание, а главное потому, что не было между ними конкуренции, ибо каждая из этих групп, как бы по уговору, отмежевала себе особое от других поле деятельности, таким образом они скорее дополняли друг друга, чем соперничали между собой”.

Белорусы в Копыле помимо земледелия занимались ткачеством. Еврейские торговцы и белорусские ткачи работали в тандеме:

“мещане-белорусы ткали холст и тонкие белые покрывала, употреблявшиеся в то время еврейскими женщинами как часть головного убора. Работали они по заказам местных еврейских торговцев, которые давали им нужный сырой материал, платили еженедельно за исполненный труд и продавали этот товар на ярмарке в Зельве” [11, с.5–6].

Традиционным занятием местечковых татар, кроме огородничества были и некоторые ремёсла, особенно обработка кож, а также извоз. По наблюдениям Паперны, татары-магометане в Копыле были всеми уважаемы за трудолюбие, трезвость и аккуратность. Они держались ближе к евреям, чем к христианам, что автор объяснил так:

“Сказывалась тут общая азиатская кровь и некоторое сходство религиозных понятий и традиций” [11, с.6].

Противоположное утверждал П. Шпилевский, описывая клецких татар:

“Они держатся своего общества, хотя не чуждаются знакомства с христианами, но всячески, по возможности, избегают сношений и столкновений с евреями” [16, с.59].

Свою нишу в экономической жизни местечек восточных регионов Беларуси занимали предприимчивые русские переселенцы-старообрядцы. Согласно характеристике М. Без-Корниловича:

“старообрядцы трезвы, расторопны, трудолюбивы... любят жить в довольствии, занимаются домостроительством, пчеловодством, извозами; по деревням скупают мёд, воск, сушёные белые грибы, полотна, нитки; у помещиков в садах закупают яблоки, груши, ягоды, развозят их по городам и местечкам вместе с огородными овощами из нанимаемых в предместьях огородов” [1, с.240].

А следующая цитата проливает свет на взаимоотношения русских староверов и белорусов:

“В губерниях: Витебской и Могилёвской раскольники первоначально жили отдельными слободами, придерживаясь своим обычаям; время и любовь сроднили некоторых потомков давних выходцев с природными Белорусами” [1, с.240].

Занятия евреев были чрезвычайно разнообразны: торговля, ремесло, извоз, мануфактурное и фабричное производство, аренда, различные посреднические операции и т.д. Многие стояли на грани закона, а некоторые и переходили эту черту. Нельзя не упомянуть о таком типичном занятии евреев, как факторство (маклерство) – особая профессия, представители которой торговали информацией. Павел Шпилевский, описывая своё пребывание в Свержени, отметил:

“Вслед за лавочниками, как тучи, налетели с разных углов местечка бесчисленные факторы, и я едва упробил их оставить меня в покое”.

Он сравнивал: «Жид-фактор в западной России для проезжего то же, что для столичного жителя газета или для археолога архив редкостей. Он расскажет вам все достопримечательности..., передаст вам все, что хотите о своем городе и, вдобавок, возьмется исполнить все ваши поручения, как бы они не были трудны, и действительно исполнит. Но не думайте, чтоб это обошлось вам дорого: ничуть! За полтинник фактор будет бегать целый день» [16, с.43 – 44, 91].

Профессиональная структура еврейского населения местечек была устроена так, что неевреи не могли обойтись без деловых контактов с евреями. Некоторые профессии в местечках были представлены исключительно евреями, например, лечебное дело. Так, в Копыле

«единственной акушеркою была еврейка, благочестивая старушка, обслуживавшая рожениц как еврейских, так и нееврейских, а единственным эскулапом был фельдшер и аптекарь Козляк, который лечил решительно все болезни с полной уверенностью в своём врачебном искусстве, о котором были высокого мнения и местные евреи, а также окрестная шляхта».

Всё население Копыля и его окрестностей обслуживал также врач из Несвижа Самуил Кушелевский, первый еврей-студент Виленского университета, пользовавшийся громкою известностью во всей Литве. А. Паперна с иронией отметил, что «порядочному копыльцу просто неприлично было умереть без Кушелевского» [11, с.35–36].

Повседневные контакты между евреями и неевреями не обходились без хитростей и обманов, причем с обеих сторон.

«Доверчивость евреев и жажда приобрести лишний процент доводит их до нелепого положения... – писал Ф. Воинов. – С хозяином, у которого мне пришлось прожить года полтора, случился казус. Живет у него один господин и кутит на прополую, приглашая нередко к себе старика хозяина, который любил иногда за беседой выпить стакан чаю с ромом. Хозяин еврей, без души от такого доброго жильца. Но господин, видя, что из долгов ему не выпутаться, потому что одному хозяину задолжал более тысячи руб., взял почтовых лошадей, да сто рублей у того же хозяина и в ночь с пятницы на субботу скрылся из Минска. Здесь это обыкновенная тактика должников – бегать от своих кредиторов с пятницы на субботу, потому что евреи, благодаря своему талмудическому вероучению, ни за что не сделают погони за беглецом в субботу» [13, с. 13].

Контакты между евреями и неевреями были характерны не только для взрослого населения. Воспоминания В. Стомы о местечке Лужки фиксируют существование определенных деловых связей даже между детьми. Вместе с автором в одном классе польской школы учился сын владельца пекарни Довид или иначе Додя.

«Так как Додя был страшной невеждой, – пишет В. Стома – мне часто приходилось отведывать куханы – что-то похожее на мацу, только более толстые, пахнущие очень приятно и посыпанные маком или сахаром, а в замен я давал Доде переписывать арифметическое или какое-нибудь другое задание» [14, № 12, с.208].

Второй подобный факт связан с еврейским мальчиком Абой Козьлинером. Как вспоминает В. Стома,

«руководитель школы часто оставлял после уроков меня и моих друзей, приказывал написать в наказание 500, а иногда и 1000 раз: «Не буду больше в школе говорить по-белорусски». Интересно, что вместе с нами часто отбывал это наказание и еврей Аба. Но он никогда не засиживался в этом «аресте», так как мы ему ласково отдавали по странице или две со своих тетрадей с переписанной «карой», а Аба только доставлял порядковые номера. Аба добросовестно рассчитывался с нами яблоками, грушами «дичками» или даже бубликами» [14, № 9, с.209].

Еврейскую и белорусскую детвору связывали не только подобные «меркантильные» интересы. Примером настоящей дружбы могут быть отношения между автором и упомянутым мальчиком Абой. В. Стома вспоминает:

«Из всех друзей Аба почему-то лучшим считал меня, хотя и с другими он никогда не имел никаких противоречий. Когда у меня были трудности с закупкой учебников или других школьных принадлежностей, Аба всегда приходил на помощь, но делал это деликатно и в тайне от других» [14, № 12, с. 164].

Редкими были случаи, когда евреи и неевреи бывали друг у друга в гостях Полина Венгерова:

«Тогдашний камендант крепости в Бресте Пяткин был дружен с отцом и имел обыкновение размещать важных гостей в нашем доме... Часто гостил у нас тогдашний губернатор Гродно Дюпелмейер... Его мы воспринимали как доброго друга... Если он появлялся в пятницу, его потчевали перченой рыбой, и он погло-

щал её с большим аппетитом. Отдавал он должное и красивой субботней хале. Доппельмейеру явно нравилось глядеть на моих братьев и сестёр... он делал нам комплименты и высказывал много лестного о нас нашим родителям. Доппельмейер беседовал с моим отцом о разных серьёзных вещах и обычно оставался за столом до конца трапезы. В те времена общение между иудеями и христианами еще не было отравлено антисемитизмом...» [3, с.29–30]. «...Свекор и свекровь отличались радушием, и в дом приходило много людей... Поскольку в Конотопе не было богатых еврейских семейств, постепенно устанавливались дружеские и оживленные контакты с неевреями. Венгеровым часто наносили визиты молодые офицеры и помещики с женами, сестрами и братьями... Благодаря этому общению в дом незаметно просачивались «христианские» нравы. Возникла смесь подлинно еврейской религиозности и нееврейских обычаев» [3, с.212]².

Случались в местечках и любовные романы между представителями евреев и неевреев. Так, по описанию Василия Стомы, в Лужках достаточно зажиточный шляхтич Людвиг Скальский полюбил бедную еврейскую девушку Малту, дочь местного капельмейстера Бейнуса.

«Но тут, – пишет В. Стома, – препятствием для влюбленных стала религия. (...) еврейский кагал, а точнее женская часть его, резко выступил против. Одной темной осенней ночью Скальский подъехал на нанятой фурманке под Малтино окно и усадил ее вместе с подушками, перинами и другими причиндалами. Говорили, что все это «приданое» подавала через окно младшая сестра, а возможно, и мать кандидатки в невесты. Скальский отвез ее в застенок, находящийся в 10 км от местечка. Там она переждала, пока утихнет скандал, после чего они повенчались на тихое удовлетворение Бейнуса и всей семьи, которые видели в Скальском прежде всего зажиточного свояка, а затем уже голя» [14, № 12, с.181].

Автор воспоминаний о местечке Глуск белорусский поэт Сергей Граховский сам был влюблен в еврейскую девушку Броню Липскую. Своеобразным признанием в любви к ней является его стихотворение «Броня».

Калісьці быў і я ў палоне
Пяшчотнай і прыгожай Броні.

² См. также: [11, с.27, 29], [14, №12, с.164].

Над Пічччу, на зяленым вале
Свае пачуцці мы яшчэ хавалі:
Маўчалі на пахіленай вярбе,
І я часамі думаў сам сабе:
“Наўрад ці давядзецца ў жыцці
Яшчэ такую слаўную знайсці”...

К сожалению, им не суждено было быть вместе. С. Граховский пережил сталинские репрессии, был сослан в Сибирь. А Броня погибла: в 1942 г. 2 тысячи евреев местечка были расстреляны фашистами за Глуском. Стихотворение было посвящено автором памяти Брони Липской и всех его земляков, расстрелянных около Мыслочанской горы. Завершают его такие строки:

Калі ж крывавыя ўварваліся нягоды,
Мне вочы Броні сніліся заўсёды.
Яны патухлі ў вогненным віры
На схіле Мыслачанскае гары
.....
Схіляюся я ў нямым маленні,
І станаўлюся моўчкі на калені,
Глытаю слезы горкія на сконе...
“Не плач. Не трэба”, – шэпча Броня
[5, с.94–95].

На страницах воспоминаний частично нашли отражение и уникальные аспекты межконфессиональных отношений в местечках. Так, В. Стома упоминает, что православные практиковали моление по «кантичкам» – католическим молитвенникам, а православный дед Ерох вообще не видел отличий между православными и католическими молитвами. Католичка тетка Юлька (так называло ее все местечко) почитала и православные праздники. Всеми уважаемым, в том числе и иудеями, в Лужках был ксендз Язеп Горманович:

«Когда в местечке случалось у кого-то беда, то он в первую очередь шел к отцу Язепу и, несмотря на то, был ли он католиком, православным или даже евреем, всегда получал помощь в меру возможностей этого действительно Доброго Пастыря».

Автор вспоминает, как будучи уже подростками, они любили заходить к отцу Язепу, который шутил с ними, рассказывал смешные исто-

рии, декламировал белорусские стихотворения и объяснял им, кто они такие и чем отличаются от поляков или русских.

«Затем, как будто что-то припомнив, он ласково улыбался и говорил:

– А может бы вы зашли в костел и помолились, молитва никому не помешает.

Тогда некоторые из нас отвечали, что мы православные. Отец Язеп на это говорил, что для Христа нет ни православных, ни католиков, лишь бы только верить в него, а он сам разберется, какая вера истинная.

– Ну, а как будет с Абой? Он же не верит в Христа.

Отец Язеп на минутку задумывался и с улыбкой говорил:

– Аба пусть молится своему еврейскому Богу, он услышит его молитвы и в католическом костеле» [14, № 12, с. 166].

А. Паперна, описывая функции раввинского суда в м. Копыль, где решались все денежные, супружеские и прочие споры, упомянул, что к нему «с полным доверием обращались и местные христиане в своих спорах с евреями» [11, с.36]. Авторитет раввина был достаточно высок и среди христианского населения местечка.

Дополняют калейдоскоп сюжетов местечковой жизни обобщающие наблюдения С. Граховского:

«Все в нашем местечке держалось на честности, доверии и сочувствии (...) Была необыкновенная атмосфера доброты, уважения к каждому человеку, к старому и малому, к доктору и хлеборобу. У нас все знали друг друга, доверяли не только соседу, но и человеку с другого конца местечка, жили в дружбе белорусы и евреи, католики и староверы. (...) Каждое местечко жило своими неповторимыми традициями, своим укладом, своими насмешками, незлыми выдумками про невероятные поступки, а у каждого местечковца было остроумное прозвище и оно переходило из поколения к поколению» [5, с.144, 150, 163].

В. Стома также обращает на это внимание:

«Почти все жители местечка имели прозвища и не обижались на это, считали их двойными фамилиями. Эти прозвища переходили от деда к внукам и т.д., и никто часто не мог объяснить их происхождения» [14, № 10, с.295].

Не случайно автор, описывая жителей своего местечка, употреблял только сокращенные фамилии, а полностью писал прозвища. Проис-

хождение почти всех прозвищ и кличек В. Стома старался объяснить. Например, житель местечка Берка прозван Беломордым «по причине своей белой как снег бороды, которая вопреки всем еврейским правилам была всегда старательно расчесана и подстрижена а la Николай II» [14, № 9, с.197].

Находясь в постоянном контакте с христианским населением местечек, преимущественно с белорусами, евреи хорошо усвоили белорусский язык. Так, белорусский писатель Ш. Ядвигин (Антон Левицкий) в “Лістах з дарогі” отметил:

“...надта добра гукаюць па-беларуску тутэйшыя даўнейшыя жыды. Здарылася мне сустрэць у адным мейсцы старую жыдоўку, каторая з часоў яе маладосці аглухла. Ня чуючы здаўна нова-моднага калецтва ў тутэйшай мове, у памяці яе засталася толькі даўнейшая – чыстая беларуская. Аж міла было слухаць: гутарка яе, як вада плыве; словы зычныя, і мяккія, і плывучыя, і спеўныя. З вялікай ахвотай доўгі час я з гэтай жыдоўкай прасядзеў і слухаў...” [10].

С другой стороны, белорусы в местечках знали еврейский язык, что иллюстрирует следующий отрывок из воспоминаний С. Граховского:

“На ганку Грышку сустракае Матрона і без асаблівай злосці лае яго па-габрэйску. Яны часта гавораць і лаюцца на мове Майсея, толькі мацюкі сыплюцца без перакладу” [5, с.167].

Пример живого белорусского языка с “идишизмами” приводит Сократ Янович из местечка Крынки:

“Крынкаўцы густа перакідваліся ў гутарцы жыдоўскімі словамі з ідыш. Юрлівага кавалера, шчыпайлу дзяўчат празывалі “маладым шванцам”. Сварлівы тып – гэта “фэкі чалавек”. Ненадзейны тавар – “шайс”. Камбінагар – “шанцоўнік”. Асобы з лёгкім языком – “мэхляр” або “фукс”. Байкі гарадзіць наіўным – гэта “дурыць майсамі”. Вось прыкладныя фразы: – Чаго гэты фукс ад цябе хоча, га? Які гэта шайс ён табе прынёс? Ой, фэкі чалавек! Майсамі дурыць галаву. Хай пільнуе лепей свайго маладога шванца, якому салодкая Фэля зробіць гевалт, гешэфт поткаю... І будзе кіндрык на пацеху (кіндар кучаравы)” [6, с.913].

Как видно, в мемуарах достаточно много материалов, демонстрирующих толерантное сосуществование представителей разных

этносов на одном социо-культурном и экономическом пространстве. Однако картина повседневной жизни в местечках будет неполной и односторонней, если не обозначить и наличия определенных суеверий и стереотипов, отчужденности, изоляционизма, подозрительности и даже враждебности в отношениях между местечковцами.

Полина Венгерова отмечает, что:

„Тогда еврейский народ жил как на острове, далёкий от остального мира, но он не был диким, как островитяне”. [3, с.110].

У Владимира Гаркави уже в одиннадцатилетнем возрасте появилось

„некоторое понимание и сознание окружающего мира. Жизнь представлялась мне строго разграниченной на две части: мир еврейский и мир христианский. Еврейский мир представлялся мне внутренне вполне оформленным, с определенными, тяжелыми правилами, с крепкими, вечными, ненарушимыми устоями, с раз навсегда установившимися законами и правилами на всякие случаи жизни... Жизнь еврейская была ограждена от внешнего мира и, благодаря гетто, даже физически. Конечно, в жизни бывали соприкосновения между христианами и евреями, но они были чисто деловые и, конечно, по возможности чисто внешние. Христианский мир представлялся чуждым, враждебным, не столько по правовым стеснениям, оттуда истекавшим, сколько опасным для духовного мира... Внешний мир представлялся не религиозным, и бабушка, примечая, что кто-нибудь из детей не особенно усердно молится утром, говорила: «Ведь христианин, вставая утром, тоже крестится». «...В это же время у меня развилась нелюбовь к окружающей среде, которая высказывала нам, как евреям, на каждом шагу презрение и ненависть...» [4, с.273–274].

Василий Стома упоминает о том, что в детстве он отваживался выходить к рынку (т.е. к рыночной площади), несмотря на устрашение бабушки, что там его евреи схватят «на мацу» [14, № 9, с.182]. Автор также пишет о своем суеверном страхе перед еврейским кладбищем, который присутствовал на протяжении всего его детства

«... я не был в этом одиноком. У некоторых людей, как с местечка так и прилежащих деревень, как молодежи, так и старших, это ничем не обоснованное чувство сохранялось всю жизнь.

Это можно объяснить только тем, что в их понимании там были похоронены люди особого сорта – *нехристи*, и поэтому они могли даже страшить других людей, отличных от себя» [14, № 12, с.202].

О распространения слухов о готовящихся погромах, которые имели в м. Каменце, пишет Е. Котик:

«Откуда-то пошёл слух: после Нового года, появившись в Каменце, поляки перебьют всех евреев, как во времена Хмельницкого. Все очень перепугались» [7].

Таким образом, приходится констатировать наличие в местечках Беларуси проявлений враждебности неевреев по отношению к евреям, характер которых, как правило, заключался в бытовом антисемитизме. Однако, несмотря на наличие таких фактов, местечки Беларуси избегали тех масштабов волны еврейских погромов, которая прокатилась по Украине в начале 1880-х гг.

Интересно отметить, что в представлениях нееврейской части населения местечек евреи были богачами. Отсюда – сохранившиеся до наших дней многочисленные местечковые рассказы о тайных богатствах евреев, скрытых в бездонных подвалах еврейских домов, в потайных комнатах – «секретах», в замурованных стенных нишах. Но в свидетельствах еврейских авторов можно встретить “симметричные” представления, что все христиане в местечке были богатыми:

«Неевреи, жившие в городе вместе с евреями, не были крепостными, – писал Е. Котик. – Численно они составляли примерно четверть от еврейского населения. Жили они в двух разных частях города в домах с крытыми соломой крышами. Большинство их были католики, православных было, может, несколько десятков. Каждый имел свою землю и дом с гумнами и конюшнями, быками, коровами и птицами – и все были богатыми. Недостатка у них не было ни в чём. Бывали среди них даже отдельные богачи с состоянием до нескольких сотен рублей, посылавшие детей учиться в Бриск. И был некий Ермолович, состояния которого никто не знал. Говорили, что он торгует с чертями и они, черти, приносят ему много денег. Ермоловича все боялись и каждый выражал ему своё почтение из-за его чертей» [7].

Стереотипизацию образа еврея отображают и такие фольклорные материалы, как пословицы, поговорки, анекдоты, песни и т.д. Пример

местечкового фольклора – юмореска, рассказанная В. Стоме его бабушкой в м. Лужки – иллюстрирует такие традиционно закрепленные за образом еврея качества, как трусость, скупость [14, № 10, с.260–262]. С другой стороны, определенный стереотип образа славянина (в частности русского) просматривается в эпизоде, описанном А. Паперна:

«... в лексиконе р. Лейзерке (учитель хедера в м. Копыль – И.С.) было только одно ругательство: «И-ва-ан!» что означало: «тупица»; хуже было – «И-ва-ан И-ва-нович!» («тупица в квадрате»), но обиднее всего был окрик: «Иван Иванович И-ва-новский!!!» («тупица в превосходной степени, в кубе»)» [11, с. 104–105].

Таким образом, мемуары фиксируют и наличие суеверий и стереотипов в отношениях между евреями и неевреями в местечках Беларуси в XIX – начале XX в. В целом, на основе этих источников можно проследить проявления всех типов межэтнических отношений в местечках: дружественных, нейтральных, неровных, неприязненных. Амплитуда их колебалась между полюсами доброжелательности, толерантности, сотрудничества, прежде всего экономического, межкультурного диалога – и изоляционизма, нетерпимости, подозрительности, отчуждения и даже враждебности. Но все же к этому негативному полюсу межэтнические отношения в белорусских местечках приближались крайне редко. Государственный антисемитизм времен Российской империи и II Речи Посполитой имел минимальное влияние на белорусов. В местечках это влияние ощущалось слабо. Отношения между евреями и неевреями тут характеризовались достаточно высокой степенью толерантности.

На основе изученной мемуарной литературы можно попытаться ответить на вопрос: что разделяло и что объединяло жителей местечек разной этнической и конфессиональной принадлежности? Разделяла, прежде всего, *религия* – существенное обстоятельство для человека традиционной культуры. Объединяло, главным образом, *соседство*, следствием которого являлись постоянные и многочисленные контакты, прежде всего, в экономической деятельности, а также в административно-фискальной и культурной.

Важное историческое значение местечек заключается в том, что они хранили местные традиции самоуправления на принципах религиозной толерантности и конструктивной полиэтничности, являлись примером сосуществования под «одной крышей» представителей разных этносов, религий, культур, своеобразной контактной зоной между ними.

Изучение местечек дает уникальную возможность заглянуть в своеобразный местечковый мир, почувствовать его мультикультурность, неповторимую атмосферу и колорит, возникающие на том цивилизационном пограничье, которое представляло собой каждое полиэтническое и поликонфессиональное местечко. Значительную роль в научной разработке проблемы этих поселений играет такой исторический источник как мемуары, которые в сочетании с другими источниками позволяют воссоздать панораму исторической реальности в местечках Беларуси.

Источники и литература

1. *Без-Корнилович М.О.* Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии. – Минск, 1995.
2. *Бен-Ами.* Поездка на Литву // *Восход.* – 1894. – Кн.2 – 11.
3. *Венгерова П.* Воспоминания бабушки. Иерусалим – М., 2003.
4. *Гаркави В.* Отрывки воспоминаний: Детство // *Пережитое: Сборник, посвященный общественной и культурной истории евреев в России.* Т.5. СПб., 1913.
5. *Грахоўскі С.* Мястэчка, мястэчка... Элегія // *Польмя.* – 1992. – № 2.
6. *Идыш-беларускі слоўнік / сабраў і пераклаў на бел. мову А. Астравах.* – Мінск, 2008.
7. *Котик Е.* Мои воспоминания / Перевод М. Улановской с изд.: Berlin: Klal-Verlag, 1922. – Режим доступа: http://www.jewniverse.ru/RED/Ulanovskaya_Kotik/index.htm – Дата доступа: 05.05.2009.
8. *Краткая еврейская энциклопедия.* – Т.5. – Иерусалим, 1990.
9. *Менделе Мойхер Сфорим.* История одной жизни: воспоминания писателя // *Еврейский мир.* 1909, январь – май.
10. *Наша Ніва.* – 1910. – №27.
11. *Паперна А.И.* Из Николаевской эпохи. Воспоминания // *Пережитое. Сборник, посвященный общественной и культурной истории евреев в России.* Т. 2. – СПб., 1910.
12. *Патоцкі Л.* Успаміны пра Тышкевічаву Свіслач, Дзярэчын і Ружану / Укл., прадмова, камент. А.М. Філатавай. – Пер. з польск. І.У. Саламевіча. – Минск, 1997.
13. *Воинов Ф.Д.* Путевые записки Ст. Сов. Ф.Д. Воинова или Воспоминания о пребывании его в Минской губернии с февраля 1865 по 1 мая 1866 г. – СПб., 1891.
14. *Стома-Сініца В.* Маё мястэчка // *Польмя.* – 1998. – № 8, 9, 10, 12.
15. *Сыракомля У.* Вандроўкі па маіх былых ваколіцах: Успаміны, даслед. Гісторыі, звычайў / Пер. з пол. мовы, прадм., камент. К. Цвіркі. – Минск, 2002.

Инна СОРКИНА. Мир местечка Беларуси в зеркале мемуаров

16. *Шпилевский П.М.* Путешествие по Полесью и белорусскому краю. – Минск, 1992.

Инна Соркина (*Гродно, Беларусь*) Мир местечка Беларуси в зеркале мемуаров (XIX – начало XX вв.)

В статье характеризуется комплекс источников личного происхождения по истории местечек Беларуси. На основе мемуаров рассматривается проблема межэтнических взаимоотношений в местечках Беларуси. Показывается, что местечки являлись культурно-историческим феноменом Беларуси, главным образом, потому, что эти поселения были «пограничьем» этносов, религий, языков, культур; демонстрировали пример сохранения местных традиций самоуправления на принципах религиозной толерантности и конструктивной полиэтничности.

Ключевые слова: местечки, мемуары, Беларусь, мультикультурность, толерантность

Инна Соркіна (*Гродно, Білорусь*) Світ містечка Білорусі в дзеркалі мемуарів (XIX – початок XX ст.)

В статті охарактеризовано комплекс джерел особового походження з історії містечок Білорусі. На базі мемуарів розглядається проблема міжетнічних взаємин в містечках Білорусі. Показано, що містечка були культурно-історичним феноменом Білорусі, головним чином тому, що ці поселення були “прикордонням” етносів, релігій, мов, культур; демонстрували приклад збереження місцевих традицій самоуправління за принципами релігійної толерантності та конструктивної поліетнічності.

Ключові слова: містечка, мемуари, Білорусь, полікультурність, толерантність

Inna Sorkina (*Grodno, Belarus*) *The World of mestechki of Belarus in a mirror of memoirs (19th – beginning 20th century)*

In article the complex of sources of a personal origin on history of *mestechki* of Belarus is characterised. On the basis of memoirs the problem of interethnic mutual relations in *mestechki* of Belarus is considered. It is shown, that *mestechki* were a cultural-historical phenomenon of Belarus, mainly, because these settlements were “border zone” of ethnosets, religions, languages, cultures; showed an example of preservation of local traditions of self-management on principles of religious tolerance and constructive multiethnicity.

Keywords: mestechki, memoirs, Belarus, multicultural, tolerance

Сергій ДЕГТЯРЬОВ
(Суми, Україна)

**Повітові органи влади
та управління на території
Сумщини у кінці XVIII –
першій половині XIX ст.:
джерела**

У 1775 р. Катерина II затвердила губернську реформу («Учреждение о губерниях»), 1782 р. прийнята міська поліцейська реформа. 1785 р. уряд надав дві «жалувані грамоти» – дворянству й містам. Ці реформи зміцнили місцевий державний апарат і підвищили роль дворянства у місцевому управлінні та судочинстві [5, с. 124.]. Управлінський апарат на місцевому рівні діяв за становим принципом.

Місцеві органи влади й управління можна поділити на три основні групи: центральні (губернські), повітові, а також ті, що виконували свої функції виключно у межах одного населеного пункту чи волості (це сільські та міські органи – міська дума, волосне правління, сільський схід тощо).

Усі землі Сумщини, у кінці XVIII – першій половині XIX ст. входили до складу різних повітів Харківського, Курського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, а пізніше – Курської, Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній.

Згідно з «Учреждением о губерниях» вищими органами влади й управління на місцях були губернські установи – намісницькі або губернські правління, прикази громадського нагляду, казенні палати, палати кримінального та цивільного суду, губернські дворянські зібрання, совісні суди, управи благочиння. Всі ці установи знаходилися у губернських містах, а саме тому на території досліджуваного регіону були відсутні.

Переважна більшість нижчих установ (установ першої інстанції) губерній знаходилася у повітових містах. Нині до складу Сумської області входять наступні міста, що у досліджуваний період мали статус повітових: Конотоп, Кролевець, Глухів, Охтирка, Ромни, Суми, Лебедин, Путивль. Але під час недовгого існування намісництв до повітових міст

окрім названих належали Глинськ, Недригайлів, Білопілля, Миропілля. У цих населених пунктах діяло чимало різних установ поліцейських, судово-адміністративних, фінансових, станového представництва, військових та інших.

До органів, що наглядали за громадським спокоєм у повітах відносилися *земські (нижні земські) суди* – поліцейські органи, склад яких обирався дворянством повіту. На чолі цього суду стояв земський справник або капітан та 2-3 засідателі. Нижній земський суд виконував розпорядження вищих установ, а також вироки судів, проводив попереднє слідство по кримінальних злочинах. Основна поліцейська функція, що покладалася на нього – це збереження у повіті «благочиния, добронравия и порядка». Вони також наглядали за тим, щоб ніхто не приймав, не утримував та не приховував кріпаків-втікачів. Покладалася на нижні земські суди й низка інших завдань: нагляд за виконанням натуральних повинностей, за порядком під час торгівлі, продовольчими справами, станом доріг, дотриманням протипожежних та протиепідемічних заходів тощо [12]. Апеляційною інстанцією для цих судів був верхній земський суд. Незадоволені також мали право переносити справи до повітового суду та нижчих розправ.

Положенням про земську поліцію від 3 червня 1837 р. нижні земські суди були перейменовані на земські. Існування своє ці установи припинили у 1862 р., коли їхні функції були передані повітовим поліцейським управлінням.

У Державному архіві Сумської області (далі – ДАСО) збереглися архівні фонди дев'яти земських судів, що діяли на території нинішньої Сумщини (фф. 439, 569, 589, 608, 632, 707, 748, 801, 1177). Вони містять близько 1,1 тис. одиниць зберігання.

Діяльність цих установ представлена також матеріалами, що знаходяться серед документів інших правоохоронних та судових органів різних інстанцій даного періоду. Окрім того, серед матеріалів повітових поліцейських управлінь у великій кількості зустрічаються документи земських судів – перші на початку свого існування часто завершували справи других. Наприклад, фонд ДАСО Роменського повітового поліцейського управління (ф.1089) включає справи, датовані з 1820 р., тобто містить низку матеріалів установи-попередника – Роменського земського суду.

Судівництво нижчої (першої) інстанції у досліджуваній період було становим. Тому до повітових судових органів відносилися відразу декілька установ: повітовий суд для розгляду справ місцевого дворян-

ства; нижча розправа для непоміщицьких селян; міський магістрат або ратуша як судовий орган для міського населення та купців.

У кожному з повітів, землі яких нині входять до складу Сумщини діяли *повітові суди*. Після указу Павла I 1796 р. на землях колишньої Гетьманщини судоустрої було дещо змінено (зроблено спробу повернути судочинство Гетьманщини) і повітові суди тут перетворено на повітові земські. Оскільки частина Сумщини свого часу входила до складу Гетьманщини (це ті землі, які у досліджуваний період були складовою Чернігівської та Полтавської губерній), то ці зміни торкнулися і її – повітові земські суди з'явилися у чотирьох повітах¹. Скасовані ці установи були указом Миколи I від 6 грудня 1831 р., а замість них відновлено повітові суди.

Повітовий суд складався з судді та двох засідателів від дворян повіту, а пізніше додалися ще два засідателя від селян. У повітових земських судах засідателів називали підсудками. Повітовий суд вирішував цивільні та дрібні кримінальні справи місцевого дворянства у межах свого повіту. Апеляційними інстанціями цієї установи були верхній земський суд (скасований у 1796 р. в результаті судової реформи Павла I), губернські судові палати та Сенат.

Порівняно з іншими повітовими установами, що функціонували на території нинішньої Сумщини, найбільшу кількість інформації ми маємо саме про повітові суди. У ДАСО збереглося близько 3,5 тис. справ, що виникли у результаті діяльності цих судів (ф.449, 582, 596, 630, 704, 706, 708, 713, 746, 747, 763 та 1170). Причому чотири з них діяли лише у період намісництв Білопільський, Глинський, Миропільський і Недригайлівський). Окрім цього в окремі архівні фонди об'єднано справи чотирьох повітових земських судів (ф.586, 598, 631 та 1171) (близько 0,5 тис. одиниць зберігання). Велика кількість справ та окремих матеріалів повітових судів Сумщини зберігається у фондах вищих судових установ (наприклад, в Державних архівах Чернігівської та Харківської областей у фондах Новгород-Сіверської палати кримінального суду [14], Чернігівських палат цивільного суду [11] та Генерального суду [15], Харківських палат цивільного [13] й кримінального суду [9] та ін.).

При кожному повітовому суді в тих повітах, де було дворянство, обов'язково існувала *дворянська опіка*. Ця установа була самостійною у виконанні своїх функцій, щоправда, ряд справ вирішувала за допо-

¹ Повітові земські суди 1796–1831 рр. та повітові суди залишалися фактично однією установою зі зміненою назвою, оскільки повноваження у них були однакові.

могою цього суду. Опіка складалася з голови (повітового предводителя дворянства), повітового судді та дворянських засідателів повітового суду [20, с.207; 21, с.212]. Завданням її було збереження дворянської власності в тому випадку, коли власниками її були вдови, малолітні діти, психічно хворі або особи, що скоювали тяжкі злочини, розтрачували своє майно т.зв. “порочними” способами (програвали в азартні ігри, пропивали і т.ін.). Дворянські опіки здійснювали також нагляд за маєтностями, секвестрованими за казенними стягненнями та іншими державними постановами, і маєтностями, що перебували в стані оскарження за духовними заповідями [5, с.134].

Збереглося не дуже багато матеріалів дворянських опік, що функціонували у досліджуваному регіоні – це трохи більше 120 одиниць зберігання у відповідних фондах ДАСО (ф.502, 725, 726, 734, 644, 733, 735, 736, 1086). Але окремі документи названих опік зустрічаються серед матеріалів інших установ, перш за все повітових судів (виписки про майно, кримінальні й цивільні справи проти опікунів, які зловживали своїми правами тощо [2; 8; 17]).

Міський магістрат, або *ратуша*, були нижчими судовими інстанціями для міських жителів або жителів посаду. Членами магістрату були 2 бургомістри і 4 ратмани, які могли засідати в половинному складі по черзі. До складу міського магістрату обирали міські купці та міщани раз на три роки. Цим судовим установам ініціатива самостійного порушення справи не належала. Вони розглядали справи за скаргами чи позовами приватних осіб, а також за вказівками вищих “присутственных” місць. До компетенції міських магістратів і ратуш відносилися кримінальні та цивільні справи купців та міщан міста або посаду, для яких він був першою, нижчою інстанцією.

Незважаючи на те, що магістрати та ратуші почали з’являтися на Лівобережній Україні ще у першій половині XVII ст., а на Слобожанщині – у XVIII ст., дуже складно знайти інформацію про ці установи досліджуваного регіону, датовану раніше 1770-х рр. У ДАСО зберігаються матеріали чотирьох магістратів (ф.629, 676, 767, 1033), а також трьох міських ратуш (ф.584, 595, 807). Також слід зазначити, що у повітовому місті Конотоп певний час діяв магістрат. Це підтверджують документи цієї установи за 1779–1805 рр., що увійшли до фонду Конотопської міської ратуші. Окрім справ, що розглядалися Конотопським магістратом, тут є підшивки указів з вищих інстанцій до магістрату та рапорти останнього про їх отримання, а також журнали засідань цього органу [7; 19; 22].

При кожному міському магістраті затверджувався *сирітський суд*. Міському сирітському суду доручалося опікування малолітніх сиріт, маєтків, що залишилися після смерті власників, вдів та їх справи. У досліджуваний період на території Сумщини діяли декілька сирітських судів, але в ДАСО збереглися лише фонди Конотопського (ф.557) та Роменського (ф.996) судів – трохи більше 0,4 тис. одиниць зберігання. Поодинокі документи цих установ зустрічаються у справах Глухівського, Путивльського й Сумського магістратів.

Нижчі розправи створювалися за бажанням губернатора в тих містах та округах, де проживали однодворці, державні селяни, селяни, приписані до заводів чи до інших підприємств. Їм були підсудні ямщики, дворові селяни тощо. На українських землях цим установам були також підсудні вихідці з рядового козацтва, які були прирівняні у статусі до державних селян.

Кількість таких судів залежала від кількості населення – один суд був розрахований на 10–30 тис. осіб. До складу нижньої розправи входили розправний суддя та вісім засідателів. Цій установі були підсудні цивільні та кримінальні справи округу, в якому вона знаходилася. Указом від 28 листопада 1796 р. нижні розправи було ліквідовано спочатку в Лівонії та Естляндії, а 30 листопада того ж року – у Малоросії. Пізніше функції цих установ були передані до відання вищезгаданим засідателям від селян у повітових судах.

У ДАСО немає окремих фондів нижніх розправ, що діяли на території нинішньої Сумської області, але чимало їхніх матеріалів зустрічається у справах інших установ, пов'язаних з селянами. Розправи вели активне службове листування, наприклад, з повітовими судами, коли останні розглядали справи про втечі селян, скоєння ними злочинів тощо [4].

Указом Павла I “О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правилам и прежним обрядам” в 1796 р. у повітах відкрито виборні українським дворянством *підкоморські суди*, що розглядали межові справи. Щоправда вже у 1834 р. вони були ліквідовані. На території Сумщини діяло всього три таких суди – Глухівський, Конотопський та Кролевецький. Інформації про них збереглося надто мало. Хоча у ДАСО існують фонди всіх трьох судів (ф.612, 592 та 599), в них зберігається всього 13 архівних справ. Практично всі ці справи присвячені розподілу маєтків між власниками або порушенню прав власності на землю, ліси тощо [10; 16].

Вже у кінці досліджуваного періоду (з 1834 до 1864 р.) функціонували *межові суди*, створені спеціально для розгляду справ про розмеж-

ування земель на території повіту замість ліквідованих підкоморських. На території нинішньої Сумської області діяли Глухівський, Конотопський та Кролевецький межові суди, фонди яких також зберігаються у ДАСО (633, 905 та 604 відповідно). Кількість архівних справ у цих фондах досить незначна – 19 одиниць зберігання. За змістом ці справи в основному дублюються з матеріалами вищенаведених підкоморських судів [1; 3]. Але у фонді Глухівського межового суду декілька архівних справ являють собою збірки указів до цієї установи з вищих інстанцій, внутрішню документацію та журнали засідань цього суду [6; 18; 23]. З таких документів можна отримати більш детальну інформацію загального характеру про функціонування межових судів, ніж з поточних справ цих установ.

Окрім названих існували також тимчасові повітові установи. На території Сумщини у досліджуваній період функціонували повітові рекрутські присутствія, квартирні комісії та комітети з формування козацьких полків. *Повітові рекрутські присутствія* діяли на підставі Рекрутських статутів і складалися з повітового предводителя дворянства, предводителя дворянства найближчого приписного повіту, городничого, військового та медичного представників. Ці установи відали всіма справами стосовно рекрутської повинності і підпорядковувалися казенним палатам. У кожній губернії було по 3–4 таких присутствія, не враховуючи одного губернського. Працювали вони виключно під час рекрутських наборів. У ДАСО в семи фондах цих установ понад 0,3 тис. одиниць зберігання, щоправда деякі архівні справи хронологічно охоплюють 60-ті – початок 70-х років XIX ст. (ф.403, 605, 627, 768, 769, 808, 1172). Зустрічаються матеріали рекрутських присутствій з території Сумщини й у фондах казенних палат названих губерній, а також серед документів інших установ, з якими велося службове листування під час рекрутських наборів (нижні земські, повітові суди, магістрати тощо).

Повітові квартирні комісії діяли на підставі указу Сенату від 25 червня 1808 р. для розподілу квартир та розквартирування військових частин. У ДАСО зберігаються фонди Конотопської (ф.658) та Роменської (ф.1048) повітових квартирних комісій – трохи більше 0,6 тис. одиниць зберігання. Серед матеріалів цих установ велика кількість їхньої внутрішньої документації, відомості про розташування військових частин у м. Ромни 1818–1823 рр., списки домовласників тощо.

Щодо *повітових комітетів з формування козацьких полків*, то вони діяли на підставі указу Сенату від 6 травня 1831 р. про формування полків легкої кавалерії з козаків Полтавської та Чернігівської губерній

з подальшим направленням їх на придушення польського повстання 1830–1831 рр. Вони вирішували питання формування й забезпечення полків спорядженням, продовольством, фуражем. На чолі цих комітетів стояли повітові предводителі дворянства. Скасовані ці установи були вже у 1832 р. На території Сумщини діяли такі комітети у Глухові та Кролевіці (ф.628 та 610).

В цілому документи усіх установ можна поділити на дві категорії – внутрішня службова документація та документи, що стали результатом виконання установою своїх безпосередніх функцій. До перших відносимо документи, що подавалися до установи під час прийняття чи звільнення чиновника (атестати про освіту, виписки про походження, формулярні списки, рапорти службовців тощо); матеріали, пов'язані з коштами (книги надходжень коштів чи витрат, виписки про отримання службовцями платні та ін.); різноманітні інформативні матеріали (укази, інструкції, циркуляри, розпорядження про службові переміщення (підвищення, розжалування) та ін.). Друга категорія представлена у першу чергу журналами засідань установ, де була відображена і, певною мірою, узагальнена практично вся їхня діяльність. Також сюди слід віднести матеріали, що виникали при вирішенні конкретних професійних питань тієї чи іншої установи – службові донесення і рапорти, протоколи допитів, описи маєтків, акти купівлі-продажу, т.зв. повальні обшуки, заяви, вироки тощо.

Збереженість матеріалів згадуваних установ, зокрема у ДАСО, неоднакова. Незважаючи на значну загальну кількість архівних матеріалів, збереглося надто мало документів межових та підкоморських судів, дворянських опік та деяких інших установ, що діяли у регіоні. Неоднакова збереженість матеріалів також тих установ, загальна кількість документів яких є досить великою. Наприклад, повітові та повітові земські суди, що діяли на території нинішньої Сумщини, представлені у ДАСО понад 4 тис. одиниць зберігання, але при цьому окремі їхні фонди нараховують до 900 одиниць зберігання (фонди Конотопського, Охтирського, Путивльського повітових судів), а інші – менше 50 (Роменський, Глинський, Білопільський та інші повітові суди).

Як видно з вищенаведеного, на території нинішньої Сумської області у кінці XVIII – першій половині XIX ст. діяла велика кількість різних державних установ повітового рівня. Було наведено 60 фондів ДАСО, матеріали яких дозволяють детальніше дослідити діяльність таких установ. Загальна кількість архівних справ у цих фондах складає близько 7,7 тис. одиниць зберігання. Велика кількість таких матеріалів

Сергій ДЕГТЯРЬОВ. Повітові органи влади та управління ...

знаходиться у фондах інших архівосховищ України і Росії, зокрема обласних архівах Полтавської, Чернігівської, Харківської, Брянської, Курської областей, центральних історичних архівах.

Джерела та література

1. Гражданское дело по иску Игнатьева Дмитрия к Неплюеву Ивану Николаевичу за самовольную постройку мельницы на реке Ивот (1838 г.). – ДАСО. – Ф.633. – Оп.1. – Спр.5. – 96 арк.

2. Дело о наложении опеки на имущество помещика Корчевского, обвиняемого в убийстве. 1788–1795 pp. – ДАПО. – Ф.504. – Оп.2. – Спр.22. – 135 арк.

3. Дело по жалобе казенных крестьян г. Конотопа Немолотовых и Вороны на майора Драгомирова за присвоение леса (1847 –1853 гг.). – ДАСО. – Ф.905. – Оп.1. – Спр.1. – 24 арк.

4. Дело по сообщению Белопольской нижней расправы о возвращении судебных дел (1782 г.). – ДАСО. – Ф.704. – Оп.1. – Спр.11. – 11 арк.

5. *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Изд-во «Высшая школа», 1968.

6. Журнал заседаний Глуховского межевого суда о предварительном разборе судебных дел (1838 г.). – ДАСО. – Ф.633. – Оп.1. – Спр.2. – 96 арк.

7. Журнал заседаний городского магистрата (1803 г.). – ДАСО. – Ф.584. – Оп.1. – Спр.105. – 137 арк.

8. О злоупотреблениях опекунов над именем умершего князя Разумовского Соколовского и Демчинского (1846–1847 гг.). – ДАСО. – Ф.582. – Оп.1 – Спр.385. – 59 арк.

9. О С. Волкине, обвиняемом в недаче рекрута и в неповиновении Ахтырскому уездному суду и тамошней опеке (1790 г.). – ДАХО. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.27. – 12 арк.

10. О разделе имения между братьями Овсеенко Демьяном, Федором, Денисом, Степаном (1827 г.). – ДАСО. – Ф.592. – Оп.1. – Спр.6. – 41 арк.

11. Отпускная, присланная Конотопским уездным судом об освобождении помещицей Кулябко от крепостной зависимости крестьянки Усачевой (1856 г.). – ДАЧО. – Ф.243. – Оп.1. – Спр.783.

12. ПСЗ. – Т.ХХ. – №14392.

13. По апелляционным жалобам майоров А. и Г. и капитана М. Боборыкиных на решение Лебединского уездного суда о сыскиваемых с них тайным советником И. Бухариным 80000 р. (1835–1836 гг.). – ДАХО. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.14. – 56 арк.

14. По запросу уездного глуховского суда о порядке исполнения приговоров над лицами, осужденными к телесному наказанию (1794 г.). – ДАЧО. – Ф.88. – Оп.1. – Спр.31. – 14 арк.

15. По запросу Конотопского поветового земского суда о запрещениях и разрешениях на именная и др. (1814–1815 гг.). – ДАЧО. – Ф.239. – Оп.6. – Спр.712. – 67 арк.

16. По обвинению Ивашковых Степана и Ерофея в порубке деревьев и поломке плетня, принадлежащего Наталье Покорской (1809–1810 гг.). – ДАСО. – Ф.592. – Оп.1. – Спр.2. – 18 арк.

17. По обвинению опекунов имени князя Разумовского Якова и Чеснокова в расхищении имущества и жёстком обращении с крестьянами. 1848–1849 гг. – ДАСО. – Ф.582. – Оп.1. – Спр.397. – 71 арк.

18. Прошения, рапорты служащих суда о перемещении по службе, увольнении со службы. Формулярные списки чиновников суда (1838 г.). – ДАСО. – Ф.633. – Оп.1. – Спр.4. – 23 арк.

19. Рапорты магистрата губернскому правлению о получении правительственных указов, принятых решениях по судебным делам (1802–1803 гг.). – ДАСО. – Ф.584. – Оп.1. – Спр.99. – 131 арк.

20. Российское законодательство X – XX веков. В 9 тт. / Под ред. Е.И. Индова. – М.: Юридическая литература, 1987. – Т.5: Законодательство периода расцвета абсолютизма.

21. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. – Учреждения. – СПб., 1835.

22. Указы Новгород-Северского наместничества Конотопскому городскому магистрату о сделках на именная частных лиц (1782 г.). – ДАСО. – Ф.584. – Оп.1. – Спр.3. – 28 арк.

23. Указы Черниговского губернского правления об отыскании бежавших чиновников, о разрешении и запрещении сделок на именная. Копия положения правительства для возобновления зимнего дворца (1838 г.). – Ф.633. – Оп.1. – Спр.3. – 147 арк.

Сергій Дегтярьов (*Суми, Україна*) Повітові органи влади та управління на території Сумщини у кінці XVIII – першій половині XIX ст.: джерела

На основі архівних матеріалів досліджуються державні установи повітового рівня, що функціонували на землях нинішньої Сумщини у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Окрему увагу приділено матеріалам цих установ, що зберігаються у фондах Державного архіву Сумської області.

Ключові слова: повіт, земський суд, повітовий суд, дворянська опіка, магистрат, архівний фонд

Сергій ДЕГТЯРЬОВ. Повітові органи влади та управління ...

Сергей Дегтярев (*Сумы, Украина*) **Уездные органы власти и управления на территории Сумщины в конце XVIII – первой половине XIX вв.: источники**

На основе архивных материалов исследуются государственные учреждения уездного уровня, которые функционировали на землях нынешней Сумщины в конце XVIII – первой половине XIX вв. Особое внимание уделено материалам этих учреждений, хранящимся в фондах Государственного архива Сумской области.

Ключевые слова: уезд, земский суд, уездный суд, дворянская опека, магистрат, архивный фонд

Serhiy Dehtyaryov (*Sumy, Ukraine*) **District governing bodies on a territory of Sumy region at the end of the 18th – the first part of the 19th cen.: Sources**

Official bodies of district level, functioned on the area of present Sumy region at the end of 18th – first part of 19th centuries, are researched on the basis of archival materials. The special attention is given to the materials of establishments stored in funds of the State archive of Sumy region.

Key words: district, zemsky court, povit court, nobility guardianship, city council, share archive fund

Вікторія ЛИКОВА
(Запоріжжя, Україна)

Поміщики і державні селяни: імперська традиція та місцева реальність

Зростання інтересу до локальної історії, становлення її теоретичної складової, запровадження нових методів дослідження, очевидно, не випадково співпало з посиленням тенденцій щодо вивчення історії “знизу”, прагненням з’ясувати регіональні особливості, активно залучати місцеві джерела, більшість яких не запроваджені до наукового вжитку або недостатньо вивчені [3].

В даному дослідженні зроблено спробу на прикладі кількох селищ Степової України розглянути проблему, типову для цього регіону в кінці XVIII ст. і особливо характерну для 1-ї половини XIX ст. – земельний конфлікт між поміщиком та державними селянами. Такі конфлікти виникали на землях Степової України постійно, а приводом до їх появи була нерозмежованість земель. Дослідивши події на рівні села та сільської громади, ми можемо з’ясувати деякі процеси, що відбувалися в регіоні та впливали на соціально-економічне становище цих земель у 1-й половині XIX ст.

Розподіл земель Степової України, його правила і принципи були закріплені у відповідних “Планах о раздаче в Новороссийской губернии земель к их заселению” 1764 та 1777 рр. В першому пункті п’ятої глави Плану 1777 р. декларувалося прагнення якнайшвидше заселити колишні землі запорожців. Для досягнення цієї мети передбачалося землі “раздавать всякого звания и чина людям, исключая однодворцев, крестьян и прочих помещичьих людей” [2, с.47]. Ця заборона надавати землю під заселення однодворцям, селянам та “поміщицьким людям” підтверджувала реалізацію державної політики піклування (попечительства) та дворянської монополії на володіння заселеними землями [4, с.86]. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. уряд підтримував саме поміщицьку колонізацію краю, хоча і проводив заходи для колонізації краю державними селянами [5; 9].

Суттєвим недоліком Планів було те, що в них визначалися принципи, а не механізм закріплення земельних ділянок у володіння. Механізм почали шукати в Генеральному межуванні та інструкції 1766 р., в якій передбачалось: 1) установа і обмірювання кордонів земельних ділянок; 2) закріплення кордонів межовими знаками; 3) формальне затвердження кордонів; 4) складання планів і межових книг; 5) затвердження документів межовими конторами; 6) видача копій документів власникам земель [2, с.54].

Фактично межування та документи, що його засвідчували, не були доказом земельної власності, а лише фіксували місцезнаходження та кордони земельних ділянок. Межування не передбачало перевірки прав власності на землю. Перевірка застосовувалась лише у випадках суперечок між землевласниками. Головним завданням було недопущення фактів спірного володіння землею. Досягти цього можна було лише через закріплення відмежованої землі у власність, а підставою такого права володіння повинні були стати документи межування. Проте план, який складався при межуванні ділянки, повинен був засвідчувати право тимчасового користування землею [1, с.45]. Лише по закінченні пільгових років та за умови заселення земель, поміщику видавались межові книги та “надлежащие планы с стемпелями за подписанием наместнического правления” [2, с.55]. Разом з отриманням межової книги та плану поміщик отримував всі права власності на землю.

Але ситуація ускладнювалася тим, що сам процес межування був дуже тривалим. Повітовий землемір фізично не міг встигнути за кілька років розмежувати земельні володіння у повіті. Відповідно, процес межування розтягувався на невизначений термін. Поміщики намагались домогтись швидшого обмежування своїх володінь, наймаючи землемірів за власний кошт. Іншим варіантом виходу із ситуації було позачергове розмежування ділянок. Підставами для цього були наявність спільного кордону із межованими володіннями високих чиновників або шляхів сполучення, річок, переправ, лісів тощо; або конфлікти і суперечки, які виникали між поміщиками і державними селянами. Проте такі заходи все одно не могли вирішити проблему повільного межування земель. Поміщикам доводилось чекати обмежування своєї ділянки довше, ніж тривав термін визначених державою пільгових років.

Внаслідок урядової політики щодо розмежування центральною та головною особою, від якої залежало відведення земель в регіоні, стає землемір [2, с.55]. Від нього залежали час межування (він міг його затримати чи прискорити), можливість прирізки землі, або навпаки, її

конфіскація. Підтвердженням того, що землеміри самі усвідомлювали свою значимість і часом зловживали нею, є численні скарги селян на не здійснене чи неправильне межкування, незаконне розмежування земель на користь іншого власника, а також прохання призначити іншого землеміра. Ситуація ускладнювалась тим, що нерозмежовані землі одразу ставали об'єктом для зазіхань сусідів (переважно поміщиків). Досить часто такі суперечки між двома поміщиками вирішувалися за рахунок земель державних селищ.

Рішення про надання державних земель у володіння чи користування, затвердження законодавчих поземельних актів були прерогативою монаршої особи та Сенату. Для дворян, які отримували землю за державну службу, термін володіння ранговими землями в Степовій Україні визначався терміном життя того, хто їх отримав. Після смерті власника його нащадки могли володіти землею ще 10 років без сплати податків лише у випадку несення ним служби “без пороков”. Надалі земля залишалася ранговою тільки за умови продовження служби наступним членом родини. В іншому випадку земля ставала поміщицькою і за неї мусили сплачувати податки [2, с.38]. Надання землі “під заселення” не означало затвердження права власності на неї. Якщо ділянка лишалася не заселеною протягом пільгових років, вона не конфісковувалася, поміщик міг користуватися нею, сплачуючи податки відповідно до кількості землі, проте ні межевої книги, ні плану він не отримував.

Наприкінці XVIII ст. на державні селища виділяли землю, розраховуючи стандартний наділ на 100-150 дворів, який затверджували механічно [2, с.72]. Підраховувалася необхідна для затвердженої пропорції кількість землі, на загальний план наносились кордони “дачі”, а потім землемір розмежував призначену кількість землі. Проте внаслідок швидкої колонізації вже за кілька років визначена земля на 150 дворів була вичерпана, і на середину 80-х років XVIII ст. у державних селищах відчувалася нестача землі. Протягом першої половини XIX ст. ця ситуація лише погіршилась, що змушувало селян більшості державних селищ брати землю в оброчне утримання.

Нерозмежованість і нестача земель за 15-десятинною пропорцією ставали причинами численних конфліктів між мешканцями і землевласниками регіону, зокрема суперечок між державними селянами і поміщиками щодо незаконності захоплення земельних володінь. У державних архівах Одеської (ДАОО) та Херсонської (ДАХО) областей зберігаються численні справи про розгляд скарг селян на дії поміщиків. Документи, які відбивають суть конфлікту та процес його розв'язання,

містять відомості про розмір спірної ділянки, учасників та терміни тяжби, скарги селян та поміщиків, інформацію землемірів щодо причин суперечок, пояснення ситуації тощо.

У грудні 1815 р. бобилецькі селяни скаржилися на значні утиски від сусідніх поміщиків та інших власників через нерозмежованість земель. Їх володіння залишались не межованими, не зважаючи на те, що Кабінет міністрів 16 лютого 1815 р. дав розпорядження про розмежування земель селян. Згодом для будівництва у бобилецьких селищах та “водворення” в них поселення були направлені колезький секретар Овсяннико-Куликовський та капітан-лейтенант Матвеев для межкування 1500 десятин володінь бобилецьких селян із землями адміралтейських поселень. Ситуація була б практично вирішена, якби не примітка в документі: у випадку, коли при розмежуванні адміралтейським поселенням не вистачатиме землі, межкування необхідно припинити [13, арк.23]. Надаючи переваги одній зі сторін і таким чином втручаючись в конфлікт, влада лише ускладнила його вирішення.

Інша архівна справа містить листування щодо захоплення землі казенного поселення Зибкого тасмним радником Комбурлесем та колезькою радницею Сулимою. Перепоною на шляху розгляду та вирішення цієї справи було те, що губерньський землемір не мав у наявності плану дачі селища. План не був складений через розподіл повіту і зміни його кордонів. Скориставшись змінами в територіальному устрої губернії, поміщики захопили суміжні землі, наполягаючи на своїх правах на них [11, арк.18-23].

Причиною земельних суперечок та “займанщини” були також зловживання чиновників та землемірів. Так, 1828 р. колезький асесор Мальчевський скаржився на губерньського землеміра Сіврича, що той неправильно межував його володіння у Єлизаветградському повіті. Землі поміщика були нібито примежовані на користь казенного села Куцівки. За розпорядженням Казенної палати губерньський землемір з 23084 десятин землі державного села Куцівки відмежував 5646 десятин казенному селу Іванківському. Землемір об’їхав дачу села Куцівки, аби рівноцінно розділити угіддя між селами, і відзначив, що поміщик самовільно захопив землі даного села на версту від власної межі [11, арк.25-28].

Ще один конфлікт виник між нащадками прем’єр-майора Михайловича та мешканцями села Новопавлівка. Після сплати поміщицею Михайловичевою недоїмки за ділянку, землемір став відмежовувати землі без урахування поселення державних селян, яке розташувалось поруч із ділянкою Михайловича. Селяни, які утримували цю землю,

користувались нею “без каких либо притязаний” близько десяти років. За дозволом херсонського цивільного губернатора Рахманова у липні 1811 р. було заведено село Новопавлівка, в якому нараховувалось 1352 душі чол. статі [12, арк.23]. Для свого проживання та господарських потреб селяни зробили колодязі та ставки. При відведенні землі поміщиці, землемір провів межу “под самыми избами Новопавловки”, внаслідок чого селяни зазнали збитків та незручностей, на що і скаржилися. Поміщики, в свою чергу, вимагали перенести поселення. В результаті розгляду справи Казенна палата наказала селище не переносити, а землю Михайловичевої, через те, що її не заселено, відібрати в казну. Схожі ухвали було винесено щодо землі поміщиків Булацевича, Овсяннікова та інших: 1180 дес. 2 363 саж., “яко им не принадлежащие”, були відібрані в казну [12, арк.25].

У фондах ДАОО та ДАХО зберігаються кілька справ, що стосуються тривалої суперечки між поміщицею Анісією Юрчевською та державними селянами поселення Александрівки (або Новоалександрівки) Херсонського повіту. Конфлікт розпочався у 1804 р., а його розв’язання тривало до 1828 р. [6-8; 10; 14]. У своїй скарзі полковниця Юрчевська зазначала, що її землі (9000 десятин) межують із казенним селищем Александрівка. У 1803 р. володіння були обведені “формальною бессрочною межою”. Селяни сусіднього села Олександрівки перейшли на ці землі та зайняли їх, оскільки

“якобы к деревне их бывшая часть ее земли принадлежит”. Господарюючи на зайнятих землях, селяни “заняли ее водяную мельницу на реке Ингульце... орали и сеяли хлеб... использовали сенокосные места” [10, арк.2 зв.].

Селяни, в свою чергу скаржилися на умисне неправильне проведеної межі між селами:

“...землемеры уездный Заборский и командированный от Екатеринославской межевой канторы, провели межу земли их от селения Давыдова брода владения помещицы Юрчевской неправильно... и что хотя со стороны губернского стряпчего Мыщенка были сохранены все правила и открытая межа, но помянутые землемеры по согласию между собою провели другую в большом различии не правильную” [8, арк.48 зв.].

На розпорядження губернського правління розібратися у цій справі, губернський землемір Гречина у своєму рапорті доповідав:

“съехав на дачу казенного села Новоалександровки, и поверив межу проведенную в прошлом 1823 году землемером Ивановым по указанию бывшего уездного землемера Заборского, нашел, что оная межа действительно отделяет в округу Новоалександровки из смежной дачи сельца Давыдова броду 1150 десятин земли, проведена почти параллельно меже по решению межевой канторы утвержденной землемером Кириловым 1812 года и не может быть почитаема неправильною” [8, арк.50 зв.-51].

При проведенні затвердженої межі та відмежуванні новоалександрівським селянам 1500 десятин із володінь Юрчевської, селяни одностайно висловили незадоволення і вимагали відмежувати повністю іншу ділянку. Вони “до той степени обнаружили смелость, что землемерам действие предпринять сопротивились и рабочих с межи сами собою свели” [8, арк.51зв.]. Не зважаючи на такі дії селян, 24 лютого 1823 р. було видано розпорядження провести межу, не вимагаючи від них згоди і “земли от помещицы Юрчевской примезжать с имеемой, поручить уездному землемеру или другому чиновнику”. На основі цього розпорядження з володінь поміщиці на користь державних селян було відмежовано 1150 десятин та “проведена межа соответственно нарезке господином министром финансов утвержденной”. Саме на проведення цієї межі й скаржилися селяни. На початку перевірки меж селищ Губернському вони заявили землеміру Гречині,

“что поводом сомнения их в правельности проведенной прошедшего года межи есть: 1-е. бывший Херсонский уездный землемер Заборский проводя предписанную господином министром финансов поверку дач Новоалександровки, Новодмитровки и Давыдова броду, обнадеживал, что изходотайствует прирезку новоалександровцам земли гораздо в большем простанстве. 2-е. Что по показанию Заборского проведенная землемером Ивановым межа в продолжении своем имеет разные неправельные повороты и кривизны” [8, арк.54].

Після перевірки виявилось, що дійсно межа була прокладена землемірами кривою лінією замість прямої. Окрім скарги на неправильне розмежування земель, згодом селяни почали вимагати й додаткового наділення їх землею відповідно до кількості населення та 15-десятинної пропорції. Розгляд цієї тривалої справи завершився наказом Херсонської губернської казенної палати, за яким державним селянам додали землю з двох ділянок: від володінь поміщиці Юрчевської – понад 1075 дес.

зручної та 74 дес. незручної землі, та оброчну землю кишинівського мешканця Ананія Ненчулова – 8940 дес. Отже, на 1543 душі чол. статі селянам надали 23759 дес. 922 саж. [14, арк.2-3 зв.].

В першій половині XIX ст. на землях Степової України склалася досить суперечлива ситуація, коли мешканці регіону, які належали до категорії багатоземельних, почали відчувати нестачу землі, а разом з тим багато земель залишалися не розмежованими. Це сприяло виникненню численних земельних конфліктів та суперечок, які набули характеру чіткої тенденції.

Поміщики, користуючись тим, що землі не розмежовані, часто самовільно захоплювали не лише казенні пустоші, але й землі державних селищ. Певною мірою цьому сприяли урядова політика піклування та підтримки поміщицької колонізації краю; традиції займанщини як форми землекористування та не завжди сумлінна праця землемірів, які на прохання поміщиків могли примежувати “додаткові” володіння.

Ми навели приклад декількох таких конфліктів, серед яких показовою є справа новоолександрівських селян. Їх суперечка з поміщицею тривала 14 років і завершилася на користь державних селян. Ознайомившись з документами, які висвітлюють цю справу, ми можемо виявити багато рис, характерних для таких конфліктів XIX ст., а саме: наявність незаконного відмежування державних земель на користь поміщиці; незаконні дії землемірів, які провели неправильну межу між двома селищами. В той же час, селяни не лише домоглися правильного розмежування, але й отримали землю, якої не вистачало їм у відповідності із 15-десятинною пропорцією.

Подальше вивчення документів щодо окремих сіл Степової України надасть можливість дослідити широке коло проблем, пов’язаних з таким ключовим питанням, яким є для вітчизняної історії питання земельне, з формами, реалізацією, порушенням та захистом прав власності, реакціями людей з різних верств на виклики перехідної доби кінця XVIII – початку XIX ст.

Джерела та література

1. *Бойко А.В.* Південна Україна останньої чверті XVIII ст. Ч. 1: Аграрні відносини. – Запоріжжя, 1997.
2. *Джерела з історії Південної України.* – Т.10: Описи Степової України. – Запоріжжя, 2009.
3. *Маловичко С.И., Покотилів А.И.* Синтез единичного и социального в новой локальной истории: история семьи в проблемном поле “сельской

Вікторія ЛИКОВА. Поміщики і державні селяни ...

истории” // Новая локальная история: методы, источники, столичная и провинциальная историография // <http://newlocalhistory.com>

4. *Сурева Н.В.* Поміщицька колонізація Південної України в останню чверть XVIII – першу чверть XIX ст.: механізм фондоутворення джерел // Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип.5. – 1999. – С.83–94.

5. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф.1. – Оп.220. – Спр.6.

6. ДАОО. – Ф.1. – Оп.220. – Спр.2.

7. ДАОО. – Ф.1. – Оп.190. – Спр.32.

8. ДАОО. – Ф.1. – Оп.190. – Спр.39.

9. ДАОО. – Ф.1. – Оп.214. – Спр.6.

10. Державний архів Херсонської області (ДАХО). – Ф.14. – Оп.1. – Спр.666.

11. ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.691.

12. ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.803.

13. ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.825.

14. ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.1271.

Вікторія Ликова (*Запоріжжя, Україна*) **Поміщики та державні селяни: імперська традиція та місцева реальність**

Автор розглядає суперечливу ситуацію, що склалась на землях Степової України в першій половині XIX ст., а також причини земельних конфліктів між поміщиками та державними селянами.

Ключові слова: поміщики, державні селяни, Степова Україна, земельні конфлікти

Викторія Лыкова (*Запорожье, Украина*) **Помещики и государственные крестьяне: имперская традиция и местная реальность**

Автор рассматривает противоречивую ситуацию, которая сложилась на землях Степной Украины в первой половине XIX века, а так же причины земельных конфликтов между помещиками и государственными крестьянами.

Ключевые слова: помещики, государственные крестьяне, Степная Украина, земельные конфликты

Viktoriya Lykova (*Zaporizhzhia, Ukraine*) **Landowners and state peasants: imperial tradition and local reality**

The author considers a contradictory situation which had developed on the territory of Steppe Ukraine in the first half of 19th and the causes of territorial conflicts between landowners and state peasants.

Key words: landowners, state peasants, Steppe Ukraine, landed conflicts

Сергій ВАСИЛЬЄВ
(Умань, Україна)

Перехід Умані у цивільне відомство: соціально-економічний, демографічний та адміністративно-територіальний аспекти

В історії Умані 1861 р. є своєрідною межею, що розділяє різні за своєю специфікою періоди генези міста. Порядкування військових цього року було замінено іншою системою управління та господарювання, характерною для багатьох інших повітових центрів Російської імперії, які знаходились під юрисдикцією цивільного міністерства. У рамках цієї статті ми ставимо завдання порівняти результати соціально-економічного, демографічного та адміністративно-територіального розвитку міста у 60-х – 70-х рр. XIX ст. із їх аналогами на час управління Уманню військовим міністерством Російської імперії.

Підзвітність Умані впродовж 1838–1861 рр. військовому міністерству (і протягом 1838–1858 рр. – його перебування у статусі центру п'яти округів військових поселень Київської та Подільської губерній) неоднозначно вплинула на еволюційні процеси у місті. У першу чергу, варто відмітити значні зрушення в економічному розвитку.

Про місто Умань напередодні його входження до структури військових поселень згадує асесор Київської казенної палати Й. Квітка, який слідував за діяльністю місцевих чиновників, котрі проводили опис маєтку графа О. Потоцького з майбутнім його переведенням у власність російської казни. Й. Квітка, щоправда, більше уваги звертав на стан графського парку «Софіївки», повідомляв, що там постійно працювало 30 чоловік, а щовесни близько 3000 осіб проводили чистку парку. Щорічне утримання «Софіївки» і всього, що в ній знаходилось, було оцінене у 3500 крб. сріблом [23, арк.248-249]. Ця сума є досить значною, але вона не дозволяє уявити соціально-економічну ситуацію в місті на той час. Необхідні для цього відомості зустрічаються дещо пізніше. Згідно з «Ведомостью о фабриках и заводах, принадлежащих жителям города Умани» за 1842–1851 рр., на початку зазначеного пе-

ріоду в місті працювали лише 3-4 фабрики та заводи (адже пивоварний завод було закрито за наказом військовопоселенського начальства через тривалий простій у виробництві [8, арк.1-2 зв.]), обсяги виробленої продукції яких були відносно невеликими, кількість машин та верстатів, задіяних у виробничому процесі – незначною, але в подальшому спостерігається помітний прогрес за всіма цими показниками, і особливо – за вартістю продукції. На 1849–1850 рр. в місті діяло вже шість промислових підприємств: тютюнові фабрики купців третьої гільдії Мозеса Беренштейна та Арона Гросмана, шкіряний завод купця третьої гільдії Мойше Хаїма Котлова, два свічоксальні заводи міщанина Арона Грановського та Фішеля Фурера, миловарний завод купця третьої гільдії Шулима Бердичевського. Значно зросла ціна виготовленої уманськими підприємцями продукції [8, арк.1-2 зв.]. У першу чергу – завдяки використанню верстатів та машин на фабриках та заводах.

Сучасники відзначали активну торгівельну діяльність населення міста, велику кількість лавок, магазинів з різноманітними товарами. В Умані також знаходився «хороший магазин одного немецкого оптика как редкость в уездном городе». Місто вело діяльну торгівлю з Києвом, Полтавою, Кролевецем, Харковом, а найбільше – з Бердичевим та Одеєю. Київ в основному постачав Умані залізо; Полтава, Кролевець та Харків – «множество красных товаров», з Бердичева місто отримувало шовкові матеріали та інші товари, що надходили через Радзівилівську митницю; з Одеси – турецький тютюн, вина та бакалійні вироби. Проте, усі ці товари не затримувались надовго в Умані, а швидко збувались у сусідні містечка [17, с.215-216].

Однією з найголовніших галузей уманського господарства була торгівля хлібом та салом. Уманські євреї невтомно скуповували пшеницю та у величезних кількостях вивозили її до Одеси. Православні уманські міщани займалися відгодівлею свиней. Кожен з них був неодмінно зайнятий цією справою, і всі вони запасали значну кількість сала, переважна більшість якого також потрапляла до Одеси. Про обсяги, яких набуло розведення свиней в Умані тих часів, промовисто свідчить сума прибутку, вирученого в один з років з продажу щетини – близько 500 крб. сріблом [17, с.216].

3 червня 1838 р. розпочався процес організації в Умані міської Ратуші [21, арк.1-99] з метою привести адміністративну систему міста у відповідність до загальноімперських стандартів.

Загалом, на середину XIX ст. в місті нараховувалось 200 торговельних лавок, 6 фабрик та заводів, 1 трактир, 2 готелі, 1 харчевня,

15 «питейних» домів та 2 вільні аптеки. Київські газети того часу писали, що Умань стає схожою на Київ [17], має безліч великих і малих крамниць, які розташовані по всьому місту, що тут проживало багато шляхти та військових; великий рух створювали валки чумацьких возів та кінні екіпажі [10, с.118].

Водночас, медична справа розвивалась досить-таки повільно: лише у 1846 р. за сприяння військового відомства збудували водолікарню. А темпи розвитку освітньої діяльності недалеко відійшли від нульової відмітки, адже за час існування військових поселень в Умані не було відкрито жодного навчального закладу. Діяли тільки духовне училище, засноване 1823 р., та початкова школа для дітей духівництва. Пансіони для дівчат, відкриті колишнім власником міста О. Потоцьким, припинили свою роботу [14, с.71; 11, с.70]. Суворя дисципліна панувала в усіх сферах життя міста і, звісно, негативно впливала на громадську активність та ділову ініціативу уманчан, певною мірою стримуючи розвиток промисловості.

Кількість мешканців Умані поступово збільшувалась: якщо на 1827 р. тут проживало більше 5000 осіб, то вже у 1845 р. – 7680 [5]. У 1849 р. в Умані, разом із населенням передмість, нараховувалось 8267 жителів. З них: 4 генерали, 75 офіцерів, 260 дворян, 56 священнослужителів, 284 купці, 1367 нижчих чинів, 148 ремісників та інші міщани [14, с.71]. У 1850 р. лише за обрахунком кількості членів родин у місті і без урахування жителів передмість в Умані нараховувалось 7242 мешканців [7, арк.1], у 1851 р. – 7413 [6, арк.1], а на 1855 р. – 7714 [12, с.131].

Знаковим є той факт, що саме тоді розпочалась активна розбудова міста згідно з виданим Сенатом Положенням про влаштування міста Умані від 10 травня 1842 р. Положення передбачало створення Будівельного комітету як керівної інстанції для контролю за будівельною діяльністю у місті, здійсненні її фінансування за рахунок коштів із державного й з міського бюджетів [22, арк.268-275].

Діяльність Будівельного комітету в перші роки його функціонування зосередилася на розробці плану міста, який було підготовлено у 1844р. План передбачав формування системи прямих та широких вулиць, які й сьогодні складають основний планувальний каркас міста: Миколаївської, Садової, Київської, Двірцевої, Великої Фонтанної тощо, а також кількох великих майданів – Торгового, Парадного, Новобазарного.

Інші складові інфраструктури Умані – поштові станції, будинки для військових, казарми з навчальним полем, в'язниці, кузні, хлібні склади

та магазини, ветлазарет, богодільні, церкви, ринки – також включили до цього документу. Забудова міста стала значно впорядкованішою та акуратнішою, маючи за взірець Київ та Одесу. Чотири центральні вулиці – Миколаївська, Садова, Двірцева, Київська – були обладнані гасовими ліхтарями; випускати домашню худобу чи їздити сільськими возами по них заборонялося [9, с.23].

Таким чином, впродовж 1838–1861 рр. Умань, попри стримуючий фактор її військового підпорядкування, досягла значного – як для повітового містечка – рівня господарсько-економічного, демографічного та територіального розвитку, хоча медична та особливо освітня галузі перебували лише у зародковому стані. Помітні зрушення у справі відкриття нових навчальних закладів спостерігаються лише наприкінці цього періоду, після скасування в 1858 р. інституту військових поселень, але на цьому ми зупинимось нижче.

Після переходу з військового до цивільного відомства місто отримало поштовх до подальшого розвитку. Знаменний для Умані указ імператора Олександра II було підписано 19 грудня 1860 р. Справою переведення населених пунктів з одного відомства до іншого опікувався Тимчасовий розпорядчий комітет, начальник якого надіслав міністру внутрішніх справ та київському військовому, подільському та волинському генерал-губернатору інформацію про соціально-економічне та демографічне становище в місті на момент перепідпорядкування.

Згідно з цими відомостями, в Умані на той час знаходились:

1. Духовне та єврейське училища та богодільня;
2. Міські «присутственные места»: рагуша зі словесним судом, поліцейське управління, квартирна комісія, будівельний комітет;
3. Серед населення Умані дворян та різночинців нараховувалось 199 осіб, духовенства – 91, почесних громадян: спадкових – 8, особистих – 737, купців – 394, міщан та ремісників – 8388, різних нижчих станів цивільного відомства – 58, поселян – 894, іноземців – 43. Таким чином, на 1861 р. населення Умані становило (не рахуючи іноземців) 10769 осіб.
4. Будинків, що належали жителям міста, було: кам'яних – 36, дерев'яних – 1511; поселенських дерев'яних – 127; громадських будівель кам'яних – 19, дерев'яних – 16.
5. Видатки з міського бюджету (на 1861 р.) становили 10173 крб. 20 $\frac{1}{4}$ коп., а прибутки – 10232 крб. 81 коп., тобто у залишку місто отримувало 57 крб. 60 $\frac{1}{4}$ коп.

6. У міській скарбниці значились й інші капітали: запасний – 1041 крб. 31 $\frac{1}{4}$ коп., і допоміжний будівельний капітал – 34557 крб. 62 $\frac{1}{4}$ коп.

7. Площа міських вигінних земель становила 926 дес., 1668 саж., а поселенських 388 дес., 1826 саж.

З цього моменту міська ратуша, міська поліція та будівельний комітет мали звертатись з рапортами та клопотаннями до київського губернського начальства з усіх питань, що стосуються правоохоронної, судової, господарської, будівельної діяльності та вирішення територіальних питань («межевої частини»). Уманський полцімейстер завідував справами будівельного комітету до особливого розпорядження від губернських органів влади [15, с.70-71].

Скасування інституту військових поселень принесло, в першу чергу, значні позитиви в освітній сфері. Так, уже в 1859 р. на Івангородському передмісті було відкрито світську початкову школу, що діяла в приміщенні волосної управи. В перші роки свого існування школа не мала ні програми, ані підручників, зміст навчання визначався викладачами на власний розсуд [3, с.66], однак вже більша кількість дітей уманчан отримала змогу навчитись елементарних основ грамоти.

Справжньою подією в культурно-освітньому житті Умані стало переведення з Одеси Головного училища садівництва. Відповідно до «Інструкції садовим заведенням», училище створювалось для навчання теоретично та практично підготовлених садівників; повинне було слідувати за всіма вдосконаленнями в галузі садівництва, проводити досліди з акліматизації корисних рослин, вирощувати покращені культури садових рослин. В Одесі училище володіло 70 десятинами землі, на його утримання, враховуючи й оборотні кошти, відводилось близько 10000 крб. – досить значна на той час сума. Але посушливий клімат регіону не сприяв розвитку садівництва, що і стало основною причиною переведення Головного училища в Умань [20, с.3-4].

30 березня 1859 р. побачив світ указ Олександра II, який передавав під управління училища парк «Софіївка» («Царицин сад»). Цей же указ перейменував парк на Уманський сад Головного училища садівництва [4, с.60]. Художньому садівництву приділялася велика увага при імператорському дворі, петербурзькі вельможі намагалися створити шедеври садово-паркового мистецтва в своїх маєтках. Тому Уманське училище повинне було готувати відповідні висококваліфіковані кадри переважно для великих приватних садів. Термін навчання тривав спочатку три, а потім і чотири роки [2, с.97-98].

Власне переїзд училища до Умані відбувся 17 серпня – 2 вересня 1859 р. На утримання штату навчального закладу виділили 13135 крб. 23 $\frac{1}{4}$ коп. на рік. З міського земельного фонду училищу надали 122 гектари землі, а в 1861 р. – ще 43 га. У 1863 р. навчальному закладу для проведення практичних навчальних робіт було передано залишки Грекового лісу, які знаходились тоді біля Умані, а також прокладено до нього водогін, що починався за п'ять верст від території училища в с. Війтівка [25; 1, с.60]. У 1868 р. Головне училище садівництва перетворили на Уманське училище землеробства і садівництва [1, с.60]. Воно стало одним з кращих навчальних закладів міста, але для вступу в нього вимагався певний базовий рівень знань, здобути який в Умані було непросто. Цією обставиною скористались жителі Умані, звертаючись у 1860 р. до уряду з проханням відкрити в місті заклад середньої ланки освіти – реальне училище або гімназію. Іншими аргументами на користь цього прохання були: відсутність середнього навчального закладу не лише у самій Умані, але й на значній території навколо міста, статус повітового міста та централізоване географічне розташування Умані [24, арк.81].

Часткове фінансування закладу планувалось здійснити за рахунок конфіскованого майна василіанського монастиря і школи та коштів дворян Київської губернії, що знаходились у розпорядженні відомства військових поселень. Проте саме ці дворяни відмовились фінансувати будівництво навчального закладу, тому його довелося відкласти на невизначений термін [3, с.66]. Не варто забувати, що місто на той час продовжувало залишатись у віданні військового міністерства, яке мало цікавилось розвитком освітніх установ Умані.

Місто Умань початку 1860-х рр. змалював у своєму «Статистическом описании населенных местностей Киевской губернии...» (1864 р.) Л. Похілевич. За наведеними ним відомостями, в адміністративному центрі Уманського повіту разом з передмістями (не рахуючи Полянецького, яке лише короткий час вважалося складовою частиною міста) нараховувалось близько 25 кам'яних та понад 1000 дерев'яних будинків. Цікаво також прослідкувати, як стрімко зросла чисельність мешканців міста порівняно з 1861 р. Жителів обох статей нараховувалось: православних – 4503, римо-католиків – 772, лютеран – 10, розкольників – 10, євреїв – 6684. Крім того, у місті на квартирах постійно знаходилося близько 1000 військових. Отже, на 1864 р. населення повітового міста Умані становило 12979 осіб, значно перевищивши показники 1850, 1855 і навіть 1861 рр. Тут існували Свято-Миколаївський собор, Свято-

Троїцька церква, церква при військовому шпиталі, що розміщувався у будівлі колишнього василіанського монастиря, католицький костюль та дві дерев'яні церкви – Михайлівська на Звенигородському передмісті та Різдва Богородиці, перенесена разом із жителями с. Полянецьке до Умані (богослужіння в ній проводили священники з Свято-Троїцької церкви) [18, с.343-344].

На той час в Умані знаходилось близько 200 лавок, половина з яких – муровані; кілька заводів – шкіряний, два свічкових та тютюнова фабрика; дві аптеки, два трактири та стільки ж готелів, 15 «питейных заведений», що продавали близько 42000 відер хлібного вина. У військовому шпиталі могли отримати медичну допомогу й представники цивільного населення, тут також діяв провіантський магазин. Крім того, в місті майже постійно знаходились кілька штабів або управлінь військових частин. Річний прибуток Умані оцінювався Похілевичем у 5000 крб. [18, с.343-344].

Імперські реформи 60-70-х рр. ХІХ ст. сприяли активізації господарського життя як на території України в цілому, так і серед населення повітового центру. У цей час в Умані спостерігалися значні зміни фінансово-економічної ситуації та активна будівельна діяльність. Тут виникали нові ремісничі майстерні: шевські, шапкові, слюсарні, бондарні, лимарні, ювелірні тощо. Станом на 1870 р. у місті діяли промислові підприємства: паровий млин, два водяних млини, шкіряний завод, костопальний завод, 4 тютюнових, два ливарно-механічні заводи, миловарний, два свічкових, два винокурних заводи, один чи два пивоварних, 2 екіпажних, оцтовий та три цегельних заводи. На цих підприємствах працювало 170 робітників. Активно розбудовувалося Головне училище садівництва, для якого у 1863 р. збудували двоповерховий навчальний корпус з внутрішньою церквою Марії Магдалини, а дещо пізніше – ще два корпуси та головний вхід [9, с.26; 13, с.114]. У 1866 р. зведену О. Потоцьким публічну залу для шляхетних зібрань перебудували під військовий манеж для коней кавалерійського полку, що знаходився в Умані. У 1877–1878 рр. під час чергової російсько-турецької війни тут тримали полонених турків, далі манеж перебудували на цейхауз та гауптвахту-карцер 44-го резервного піхотного батальйону.

Знанали змін Торгові ряди (Гостинний двір). Ще у 1857 р. напередодні скасування військових поселень міський будівельний комітет на чолі з головним архітектором І. Макутіним здійснив огляд цих приміщень. Було вирішено негайно розпочати капітальний ремонт будівлі. Підряд на його виконання взяв на себе купець Лейба Айзенер.

Сергій ВАСИЛЬЄВ. Перехід Умані у цивільне відомство ...

Відповідний договір уклали в листопаді 1859 р., тоді ж було складено кошторис на суму 25518 крб. сріблом. Роботи велись під керівництвом головного міського архітектора і мали завершитись не пізніше 1 листопада 1860 р. Така умова була в цілому виконана підрядником. Після завершення відновлювальних робіт, у 1861 р. склали детальний опис Торгових рядів:

«Гостинный двор каменный одноэтажный, под железною крышею, построенный для помещения торговых лавок в виде замка на четыре фасада с двенадцатью фронтонами, четырьмя парапетами, двумя проездами в середину двора... Здание длиною с двух фасадов по Николаевской и Купеческой улицам по 42, а остальные два фасада по 39 $\frac{2}{3}$ сажень... Все дворовое место внутри Гостиного двора, а снаружи – тротуары вымощены диким камнем» [16, с.11-12].

Продовжувала поступово зростати кількість освітніх закладів. Наприклад, у 1869 р. в Умані було відкрито 2-класне міське училище [3, с.68].

Вночі, попри всі досягнення цього періоду, провінційне розташування міста давалось взнаки, особливо для приїжджих осіб. З цього приводу газета «Киевский телеграф» писала:

«Один господин приехал из Киева в Умань в фургоне на четверке жидовских тощих кляч, а у нас, по сю сторону Умани, тот же фургон не смогли тащить и четыре добрых коня и шесть волов, так что он бросил фургон на произвол судьбы и на крестьянской тележке при помощи тех же 10 животных едва добрался до места... Вот где в иное время ни пройти, ни проехать невозможно» [19, с.2].

В Умані траплялись епідемії холери. Зокрема, вони були зафіксовані у 1813, 1830–1831, 1847, 1848, 1853 рр. і не обминали цю місцевість в подальшому [14, с.71]. Сприятливим ґрунтом для їх поширення були квартали єврейської бідноти, що розміщувались навколо Торгових рядів, з їх щільною забудовою та низьким рівнем санітарно-гігієнічних умов. Спалахи різноманітних хвороб траплялись в Умані і на початку ХХ ст.

Таким чином, після переходу Умані з військового до цивільного відомства відбулися численні позитивні зміни в його внутрішньому житті. В першу чергу, вони проявились у прискореному економічному зростанні: появі нових промислових підприємств та збільшення кількості задіяних на виробництві робітників, швидкому розвитку ремісничої

діяльності, поповненні прибуткової частини міського бюджету. Значно швидшими темпами почала зростати кількість міського населення: більш ніж на дві тисячі осіб з 1861 р. по 1864 р. У цей час відбувалося відродження культурно-освітнього життя міста, пов'язане, в першу чергу, із переведенням до Умані Головного училища садівництва та відкриттям у 1869 р. двокласного міського училища. У повітовому центрі мали місце масштабні будівельні роботи, які стали продовженням започаткованих ще в роки військових поселень процесів формування сучасного архітектурного обличчя міста. Отже, попри збереження окремих недоліків у внутрішньому житті міста, перехід Умані з військового до цивільного відомства став наступним кроком на шляху її перетворення у провінційне місто з розвинутою господарською інфраструктурою, значним економічним та демографічним потенціалом.

Джерела та література

1. *Бевз Г.П.* Історія Уманщини. – К., 1997. – 104 с.
2. *Білоус В.І.* Уманська школа садово-паркового мистецтва // *Ogrody Czartoryskich: studia i materiały.* – Warszawa, 2001. – S.97-100.
3. *Гуцина С.О.* Освітні заклади Умані: історичний аспект // *Краєзнавство Черкащини.* – 2004. – № 7. – С.62-73.
4. Дендрологический парк «Софиевка» / Косенко И.С., Храбан Г.Е., Митин В.В., Гарбуз В.Ф.: Отв. ред. Кохно Н.А., АН УССР. Центр. респ. бот. сад. – К.: Наук. думка, 1990. – 160 с.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУ). – Ф. II. – № 28874 [Обрахунок кількості жителів Умані та Уманського повіту на 1845 р.]. – 1 арк.
6. ІР НБУ. – Ф. II. – № 28875. – 1 арк.
7. ІР НБУ. – Ф. II. – № 29060 [Исчисление семейств по личному составу г. Умань (1850 г.)]. – 1 арк.
8. ІР НБУ. – Ф. VI. – № 2740 [Ведомость о фабриках и заводах, принадлежащих жителям города Умани (1842 – 1851 гг.)]. – 14 арк.
9. *Клименко П.Р.* З історії забудови Умані. – Умань: АЛМІ, 2006. – 144 с.
10. *Кривошея І.І., Кривошея Ір.І.* Доля міст Правобережжя в контексті історії України: на прикладі міста Умані // *Малі міста на історичній мапі України: проблеми збереження історико-архітектурної спадщини.* Зб. наукових праць. – Умань: РВЦ «Софія», 2007. – С.113-123.
11. *Кузнець Т.В.* Православне духовенство Уманщини ХІХ – початку ХХ століття: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 607 с.

12. *Кузнець Т.В.* Місто Умань в роки військових поселень // Малі міста на історичній мапі України: проблеми збереження історико-архітектурної спадщини. Зб. наукових праць. – Умань: РВЦ «Софія», 2007. – С.124-132.

13. *Мельниченко В.М.* Моя Черкащина (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності): навчально-методичний посібник для вчителів та викладачів навчальних закладів усіх типів. – Черкаси, 2006. – 232 с.

14. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття): Монографія / Монке С.Ю., Петренко А.І., Кузнець Т.В. та ін. – К., 2001. – 266 с.

15. О переходе из ведомства Южных поселений в гражданское ведомство г. Умани // Киевские губернские ведомости. – 1861. – 18 марта. – С.70–71.

16. Памятник архитектуры: Торговые ряды в г. Умани Черкасской области: Историческая записка. – К., 1990. – 153 с.

17. *Пр-ий И.* Умань в коммерческом отношении // Киевские губернские ведомости. – 1853. – 11 июля. – С.215-216.

18. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся, собрал Л. Похилевич. – К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 1864. – 764 с.

19. Уманец. Из Уманского уезда. Корреспонденция // Киевский телеграф. – 1867. – 15 февраля. – С.2.

20. Уманское училище садоводства и земледелия / Сост. директором училища М. Е. Софроновым и др. – СПб., 1910. – 80 с.

21. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК України). – Ф. 442. – Оп. 1. – Од. зб.2619 [Дело об учреждении в г. Умани городской ратуши]. – Арк. 1-99.

22. ЦДАК України. – Ф.442. – Оп.770. – Спр.32 [Положение об устройстве г. Умани (10 мая 1842 г.)]. – Арк.268–275.

23. ЦДАК України. – Ф.533. – Оп.2. – Од. зб.1066 [Докладная записка assessора Киевской Казенной палаты И. Квитки Киевскому военному губернатору о состоянии имения Потоцких в Умани]. – Арк.247–249.

24. ЦДАК України. – Ф.707. – Оп.85. – Спр.71 [Распоряжение господина Попечителя Киевского учебного округа открыть гимназию в городе Умани].

25. *Цимбровська Л.* Головне училище садівництва в Умані // Уманська зоря. – 1990. – 20 листопада.

Сергій Васильєв (*Умань, Україна*) **Перехід Умані у цивільне відомство: соціально-економічний, демографічний та адміністративно-територіальний аспекти**

Здійснено порівняльний аналіз соціально-економічного, демографічного та адміністративно-територіального розвитку міста Умані під час його підпорядкування військовому міністерству та після переходу у цивільне відомство.

Ключові слова: Умань, повітове місто, цивільне відомство

Сергей Васильев (*Умань, Украина*) **Переход Умани в гражданское ведомство: социально-экономический, демографический и административно-территориальный аспекты**

Проведен сравнительный анализ социально-экономического, демографического и архитектурно-территориального развития города Умани во время его подчинения военному министерству и после перехода в гражданское ведомство.

Ключевые слова: Умань, уездный город, гражданское ведомство

Serhiy Vasylyiev (*Uman', Ukraine*) **Transition of Uman' to the civil Department: socio-economic, demographic and administrative-territorial aspects**

The author makes comparative analysis of social-economic, demographic and architecture-territorial evolution of the city of Uman' at the time of its subordination to Ministry of Military Affairs and after its moving to the civil Department.

Key words: Uman', povitove township, civil Department

Анна ГЕДЬО
(Донецьк, Україна)

Матеріали ревізійного перепису населення як джерело з історії іноземних колоністів Донбасу (за матеріалами Державного архіву Донецької області)

Створення системи обліку населення є однією з визначальних функцій державного управління. Зокрема, облік населення дозволяє оцінити потенціал суспільства і прогнозувати подальший його розвиток; здійснювати військове планування і проводити набори до армії; окреслити базу для оподаткування; збирати різнопланові статистичні відомості; з'ясовувати демографічні питання та вирішувати багато інших завдань.

Одним з найбільш відомих видів матеріалів статистики є списки платників податків, що уклалися в Російській імперії від початку XVIII до другої половини XIX ст. У російській історіографії вони відомі під назвою „ревизские сказки”; українські науковці переважно перекладають цей термін як „ревізійні списки” або „ревізійні реєстри”. Ревізії як одна з особливих форм переписів жителів Російської імперії достатньо повно та глибоко вивчені в російській (враховуючи радянську) літературі, зокрема досліджено їх законодавче забезпечення, місце проведення, датування, облікові форми, принципи організації, підсумки й результати, тощо [1].

Метою статті є джерелознавчий аналіз матеріалів ревізійних переписів іноземних колоністів Донбасу, які зберігаються в фондах Державного архіву Донецької області.

Виникнення ревізійних „сказок” пов'язане з реформою оподаткування, розпочатою у 1718 р., коли подвірне оподаткування було замінено подушним, тобто податі „стали взиматься с души мужеского пола” [2]. Проведення реформи передбачало організацію подушного обліку населення. Царським указом від 27 листопада 1718 р. наказано було зібрати „сказки” про кількість душ у кожному населеному пункті. Саме з цього часу беруть початок ревізійні „сказки”.

Недоречно ототожнювати ревізії з існуючими зараз повними переписами населення, що легітимізувалися як основна система обліку саме у XIX ст. Жодна російська ревізія не відповідала принципам загальності, одночасності та індивідуальності, визначальними для переписів. Відсоток облікованих відомостей щодо наявної людності не перевищував 95%, а терміни проведення заходу розтягувалися на роки.

Починаючи з першого перепису, уряд завжди наголошував на фіскальній меті проведення масового обліку людності. Однак його результати використовувалися і в інших цілях: статистичних, юридичних (запис до ревізії фіксував цивільно-правовий статус особи), військових тощо. Поруч з цим держава прагнула зібрати додаткові свідчення про своїх підданих. Тому при проведенні окремих ревізій переписувалося жіноче населення, неоподатковані стани, іноземці, вказувалися інші окремі додаткові відомості, як – національність, віросповідання, фізичні вади тощо.

Впродовж XVIII – середини XIX ст. було проведено 10 ревізій (з 1719 по 1857 рр.) з 10–20 річною періодичністю (за винятком сьомої ревізії, що розпочалася за п'ять років після шостої, оскільки війна 1812 р. призвела до значних втрат та справила значні переміщення населення). Кожна з них розтягувалася на декілька років, тому за рік проведення ревізії істориками звичайно приймається її „основний рік”, тобто рік, в який було враховано більшу кількість населення. При роботі з матеріалами ревізького обліку слід брати до уваги, що в ревізії враховувалося податне населення, склад якого впродовж XVIII – XIX ст. постійно мінявся, отже мінявся і ступінь представлення в ревізьких „сказках” всього населення країни. Так, перша, друга та шоста ревізії враховували тільки людей чоловічої статі, інші ж – чоловічої і жіночої. Одиницею перепису була так звана „ревізька душа”, що зберігала свою актуальність як платника податків до наступної ревізії.

Після проведення основної частини кожного перепису укладалися і додаткові списки, до яких вносилися імена пропущених платників податків. Однак, на титульній сторінці кожного такого окремого переліку зазначалося, за вимогою якого саме імператорського указу укладається цей документ. Тому можна впевнено ототожнити будь-яку „сказку” з певною ревізією.

Тривалий час чіткого формуляру ревізької „сказки” не існувало. Починаючи з третьої ревізії вводиться друкарський бланк „сказки” збільшується кількість даних, які обов'язково повинна повідомляти „сказка” по кожній особі, що враховувалася. Тільки з сьомої ревізії

(1816 р.) формуляр складається остаточно: вводиться нова, простіша форма структуризації даних, запис починає вестися по родинях. З цього часу ревізька „сказка” містить в собі наступні клаузули: назву (дата подачі, губернія, повіт, село, графу з номером сім'ї, чисельність складу родини „по последней ревизии”, число і склад „выбывших” і „прибывших” осіб, тимчасово відсутніх, і підсумкові дані – „ныне налицо”. У „сказку” записувалася одна родина за іншою, на лівій половині аркуша – чоловіки, на правій жінки. Наприкінці документа ставилися підписи відповідальних осіб.

Окремо слід розглянути питання про достовірність відомостей, що містяться в ревізьких „сказках” та інших матеріалах ревізького обліку населення. Цілком природно, що держава прагнула максимально збільшити кількість оподатковуваних „душ”. Як правило, серйозні спотворення можуть міститися в інформації про чисельність населення, що враховується тільки для обліку (наприклад, жіночого населення) і не зобов'язаного платити податки. В обліку цієї категорії населення ніхто не був зацікавлений, тому іноді він проводився непослідовно і недбало.

На теренах, де ревізький облік існував раніше, форми таблиці мали відображати зміни стану населення порівняно з попередніми переписами. Напроти кожного імені розміщувалися три графи: “По последней ревизии в подушный оклад написаны были”, „Из того числа после ревизии доньне разными случаи выбыли”, “Ныне на лицо с прибылыми и вновь рожденными”. У першій та останній графах зазначався вік особи на минулу ревізію та нинішній, а середня відбивала причини зміни його стану: „Умре в таком-то году”, „Выбыл”. Таким чином не лише проводився облік населення, а й велося спостереження за його міграцією, змінами соціального стану, забезпечувалися умови для максимально легкої перевірки правдивості записів.

Зазначимо, що вік особи є найбільш недостовірним пунктом ревізьких „сказок”. Він фіксувався з точністю до року, а в деяких випадках (переважно малолітніх дітей) – до місяця. Однак зіставлення його зі свідченнями інших облікових документів (в першу чергу – метричних книг), вказує на систематичне спотворення вікового показника. Отже, ще однією причиною хронологічної неточності ревізійних записів може бути поспіх переписувачів і небажання заглиблюватися у деталі.

Ревізія як процес складалася з декількох етапів, на кожному з яких виникали особливі види документів. Ревізькі „сказки” є первинними матеріалами ревізії, відомості яких на наступних етапах узагальнюються і структуруються, а також піддаються подальшій обробці і ретель-

ній перевірці. Хоча за 139 років функціонування система ревізійних переписів в основному залишалася сталою, вона переживала постійні дрібні вдосконалення, корегування, уточнення і, відтак, реформування. До восьмої ревізії переписні роботи очолювалися Сенатом, пізніше – Міністерством фінансів.

Крім того, слід враховувати, що ревізії проводилися не на всій території імперії. Населення України вперше було враховано в Росії під час проведення четвертої ревізії, яка проходила під наглядом Сенату. При цьому приймання ревізських „сказок” було покладено на городничих, нижні земські суди, казенні палати та казначейства. Починаючи від шостої ревізії, нагляд за збиранням та перевіркою „сказок” покладался на повітові ревізські комісії. Отримавши у своє розпорядження перші екземпляри переписів, комісії укладали відомості, що містили чотири позиції: 1. порядковий № списку; 2. назви населених пунктів; 3. власників і вільних людей, якщо вони самі подавали „сказку”; нарешті – 4. чисельність душ чоловічої та жіночої статі. Отже, вже на етапі роботи повітової комісії свідчення первинних ревізійних документів узагальнювалися. Ревізські „сказки” подавалися до місцевих органів влади (волосні правління, ратуші, потім міські думи), де складалися перечневі відомості – перший етап узагальнення даних ревізських казок в масштабах повіту, провінції і губернії, що містять порівняння даних поточної ревізії з вже перевіреними даними попередньої. На момент повного закінчення ревізії складалися генеральні таблиці, а з четвертої ревізії (1782 р.) починають складатися окладні книги – загальноросійські зведені матеріали ревізії, призначені тільки для розрахунку податних зборів (тому в них відсутні відомості про жіноче населення і зіставлення з попередніми ревізіями).

Важливо відзначити, що ревізська комісія приймала матеріали у двох примірниках, а після їх обробки та закриття справи один примірник залишався у повітового скарбничого, інший – відправляли до повітової Казенної палати. Останні були створені у 1779 р. і знаходилися у підпорядкуванні губернських казенних палат. Саме цією обставиною пояснюється той факт, що ревізські „сказки” населення Маріупольського повіту Катеринославської губернії зберігаються у фондах Маріупольського повітового казначейства Держархіву Донецької області та Олександрівського повітового казначейства Держархіву Запорізької області [3] і становлять основний масив ревізських „сказок”, що збереглися до наших днів і придатні до аналізу як історичне джерело з історії іноземців.

В фонді Маріупольського повітового казначейства Держархіву Донецької області (ф.131) в 73 справах зберігаються ревізькі „сказки” п’яти ревізій (1811, 1816, 1835, 1850, 1857 рр.).

Матеріали шостої ревізії 1811–1812 рр., які збереглися в дуже поганому стані, представлені лише двома населеними пунктами іноземних колоністів – греків сіл Комар та Богатир [4]. За 1811–1812 рр. відсутні навіть зведені відомості по населених пунктах. Через особливості формуляру ревізьких „сказок” шостої ревізії її матеріали мають велике значення для дослідників. Згідно з указом Олександра I від 22 травня 1811 р. до ревізьких „сказок” потрібно було “вносить людей всех тех состояний, которые по предыдущей ревизии были записаны” [5]. Відтак, до основного тексту додавалися дві колонки: 1) за попередньою ревізією; 2) вибулі до початку ревізії. У першій колонці вказувався вік за попередньою ревізією. Якщо записаний народився у період між ревізіями, то використовувався термін – “новонароджений”. У другій – зазначалася причина, за якою записаний за попередньою ревізією був відсутній. Для запису причин типовими для ревізьких „сказок” є – “переселився до іншого селища (вказувалося до якого саме)”, “помер” з вказівкою на точну дату. Наявність у ревізії 1811 р. відомостей про кількість населення за попередньою ревізією надає можливість реконструкції відомостей 1795 р.

У заголовку ревізької „сказки” вказана дата та місце проведення ревізії, тобто – назва губернії, повіту та населеного пункту. У таблиці є номер родини, потім були переписані всі її члени та зазначена ступінь родинних стосунків. Якщо людина прибула до повіту з іншої місцевості, в документі зазначалося місце і дата виїзду з попереднього місця проживання. У наступній графі містилася інформація про зменшення населення, тобто було визначено померлих або тих, що вибули з місця, та на якій підставі. В останній графі зазначався вік людини на момент сучасної ревізії. Слід зазначити, що більш повно ревізькі „сказки” Маріупольського повіту шостої ревізії збереглися в фонді Олександрівського повітового казначейства Держархіву Запорізької області [6].

Багато документів VII ревізії збереглися лише частково. Так, наприклад, від формулярів грецьких сіл Стила та Константинополь залишилися лише окремі формуляри і відсутні зведені відомості. Від перепису греків с. Бешево за 1816 р. збереглося тільки декілька аркушів [7]. Загалом в 15 справах, представлених матеріалами VII ревізії містяться окремі відомості або загальні дані про 15 сіл греків та м. Маріуполь [8].

Збереженість матеріалів VIII ревізії ще гірша за попередню. Зведені відомості про населені пункти греків за сьомою і восьмою ревізіями представлені в таблиці 1 [9].

Таблиця 1.

*Зведена відомість VII та VIII ревізії населення
Маріупольського грецького округу*

№	Населений пункт	Сьома ревізія		Восьма ревізія	
		Чоловіків	Жінок	Чоловіків	Жінок
1.	м. Маріуполь	624		1518	1339
2.	Велика Каракуба	435	393	463	425
3.	Нова Каракуба (1798)	416	350	522	449
4.	Карань	649	566	922	865
5.	Керменчик	403	409		
6.	Старий Крим	214	162		
7.	Ласпа			511	182
8.	Мангуш	643	566		
9.	Сартана	661	565		
10.	Чермалик	425	360		
11.	Велика Янісоль	613	568	777	705
12.	Ялта	565	457		
13.	Стила	489*	451	687	659
14.	Константинополь	486	433*		
15.	Мала Янісоль	842	679	1023	906
16.	Комар	587	449		

* Підрахунок автора.

Ревізькі „сказки” сьомої ревізії німецьких колоній Маріупольського повіту Кіршвальд, Розенберг, Розенгард, Нігенгоф, Шембаум, Кронздорф, Розенберг, Грунау, Вікерау, Рейхенберг, Кампенау, Міррау, Кейзендорф, Гетланд, Нейгоф, Ейхвальд, Єлізаветдорф, Людвігсталь, Тігенорт, Тіргарт [10] датовані 1824–1829 рр. Це пояснюється тим, що саме в ці роки було засновано більшість цих населених пунктів і сформувався Маріупольський колоністський округ. Кількість колоній в цьому окрузі в різні часи коливалась від 17 до 27.

У ревізських „сказках” восьмої ревізії Маріупольського колоністського округу представлені вже 24 колонії. Про чисельність населення округу можна судити з «Ведомости составленной Екатеринославской губернии Александровского уезда Мариупольском окружном колонистском приказе из поданных в оный сказок по 19 числа месяца сего 1835 г. о наличном числе душ в ревизию записаны», дані якої наведені в таблиці 2 [11].

Таблиця 2

*Кількість німецького населення Маріупольського
колоністського округу за VIII ревізією*

№	Населений пункт	чоловіків	жінок
1.	Кіршвальд	122	120
2	Тігенгоф	106	101
3.	Розенгард	119	90
4	Шембаум	98	99
5	Кронздорф	127	141
6.	Грунау	119	140
7.	Розенберг	125	112
8.	Вікерау	126	115
9.	Розенберг	115	116
10	Кампенау	104	104
11	Міррау	83	63

№	Населений пункт	чоловіків	жінок
12	Кейзендорф	105	105
13	Гетланд	106	92.
14	Нейгоф	71	60
15	Ейхвальд	106	89
16	Тігенорт	109	85
17	Тіргарт	87	79
18	Людвигсталь	124	106
19	Слизаветдорф	120	113
20	Білі Вежі	134	104
21	Калчівка	101	121
22	Рундевізе	111	99
23	Малий Вердер	108	84
24	Великий Вердер	142	135
	Разом	2672	2476

У 1850 р. був проведений ІХ перепис населення. За цією ревізією збереглися ревізькі матеріали лише п'яти грецьких поселень повіту, а саме: Нова Каракуба, Велика Янісоль, Мангуш, Велика Каракуба, Бешево [12]. Ревізькі „сказки” ІХ ревізії м. Маріуполя зберігаються у шести справах (101, 102, 103, 104, 105, 106, 112) загальною кількістю 1722 аркуші.

Значний інтерес представляє «Перечневая ведомость г. Мариуполя о наличном числе душ купцов и мещан, состоящих в этом городе по настоящей ІХ ревизии». Згідно із нею купців в місті нараховувалося 131 особа чоловічої і 98 жіночої статі, серед яких «греческого сословия: мужеска – 101 и женска – 78 и русского: мужеска – 30 и женска пола 20 душ» [13]. Міщан в місті за ІХ ревізією нараховувалося 1655

Анна ГЕДЬО. Матеріали ревізійного перепису населення ...

осіб чоловічої та 1501 жіночої статі (з них греків-чоловіків – 1483, міщанок грецького походження – 1484, а росіян нараховувалося 35 осіб, з яких 17 чоловічої та 18 жіночої статі) [14]. Це свідчить про те, що представники інших етносів почали оселятися в м. Маріуполі задовго до „высочайше утвержденного мнения Государственного Совета” від 30 березня 1859 р., яке дозволяло створювати в м. Маріуполі крім грецької, громади представників інших національностей [15].

Згідно з X ревізією кількість купців в м. Маріуполі скоротилася до 100 осіб чоловічої та 89 жіночої статі. В національному вимірі греків-чоловіків – 68, жінок – 57), кількість же російських купців збільшилася (чоловіків – 32, жінок – 32) [16].

З 1835 р. розпочалося об'єднання п'яти менонітських колоній у Маріупольський менонітський округ. 145 родин менонітів з Хортицьких колоній Катеринославської губернії переїхали до Північного Приазов'я і заснували колонії Бергталь (1836 р.), Шенфельд (1837 р.), Шенталь (1838 р.), Гейбуден (1841 р.). Останньою була заснована у 1852 р. менонітська колонія Фрідріхсталь, яка одразу ж була включена до ревізійного перепису. Про це свідчать дані таблиці 3 [17].

Таблиця 3.

*Кількість населення Маріупольського менонітського округу
за X ревізією*

№	Населений пункт	чоловіків	жінок	Разом
1.	Бергталь	215	184	399
2.	Шенфельд	163	166	329
3.	Шенталь	215	186	401
4.	Гейбуден	149	121	270
5.	Фрідріхсталь	46	50	96
	Разом по округу	788	707	1495

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що обліково-статистичні документи у вигляді ревізьких „сказок” фіксували інформацію мікроісторичного масштабу і виступають цінним джерелом для багатьох історичних дисциплін, зокрема, для історичної демографії, соціальної історії. Навіть при первинному знайомстві з матеріалами ревізького обліку виявляється суворе дотримання переписувачами всіх інструкцій, налагоджений механізм проведення переписів (суворий контроль даних при свідках, проведення додаткових ревізій), як наслідок цього – точний облік податного населення. Необхідно враховувати, що при загальній неписьменності населення і низькому рівні адміністративного апарату найбільш грамотними людьми на місцях були писарі, дяки, що служили у повітових казначействах, тобто безпосередні укладачі ревізьких „сказок”. Таким чином, надійність механізму проведення ревізій надає можливість одержати достовірне і повне джерело.

Виятково важливим є й те, що аналіз ревізьких „сказок” дозволяє почерпнути необхідну інформацію для генеалогічних досліджень: імена, дати народження і смерті, відомості про соціальний статус і сімейний стан, а також низка додаткових відомостей про предків. Вивчення за ревізькими „сказками” особливостей сімейної структури і їх взаємозв'язку з різними етнічними характеристиками допомагає глибше зрозуміти демографічну ситуацію в регіоні. Важливе значення при цьому має вивчення етнічно змішаних шлюбів як одного з чинників процесу асиміляції і виявлення їх впливу на зміну чисельності окремих етносів. Для доповнення відомостей, що надаються ревізькими „сказками”, часто використовуються інші документи церковного й адміністративно-поліцейського обліку населення. Проте в більшості випадків ревізькі „сказки” залишаються єдиним і найбільш інформативним джерелом демографічної статистики.

Джерела та література

1. Кабузан В. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1963; Кильдишев Г., Козлова Л. Статистика населения с основами демографии. – М., 1990.
2. ПСЗ-1. – Т.5, №3245.
3. Гончарова Н. Ревізькі сказки грецьких поселень // Запорізькі студії. З історії греків Півдня України XVIII–XX ст. Запоріжжя, 2003. – С.8-15.
4. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.61.
5. Держархів Запорізької області. – Ф.12, оп.1. – Спр.3. – Арк.16.
6. Держархів Запорізької області. – Ф.12, оп.1. – Ф.12. – Спр.38.

Анна ГЕДЬО. Матеріали ревізійного перепису населення ...

7. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.78. – Арк.84–124.
8. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.64-78.
9. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.64-99.
10. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.79.
11. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.92. – Арк.1-3.
12. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.101-112.
13. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.112. – Арк.1.
14. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.112. – Арк.1.
15. ПСЗ–2. –Т.34, 1-є отд., №34308.
16. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.116. – Арк.1.
17. Держархів Донецької області. – Ф.131, оп.1. – Спр.115. – Арк.1.

Анна Гедьо (*Донецьк, Україна*) Матеріали ревізійного перепису населення як джерело з історії іноземних колоністів Донбасу (за матеріалами Державного архіву Донецької області)

Стаття присвячена джерелознавчому аналізу ревізських «сказок» іноземців Маріупольського повіту Катеринославської губернії, які зберігаються в фонді Маріупольського повітового казначейства Державного архіву Донецької області. У роботі розкриті функції, які виконували ревізські «сказки» у суспільстві, проаналізовані зміни, що відбувалися у формулярі ревізських «сказок» і проведено їх текстологічний аналіз. Зазначено, що ці джерела дозволяють не тільки дати оцінку загальної чисельності населення, визначити його соціальну (станову) структуру, але й дають можливість оцінити характер і інтенсивність основних демографічних процесів в окремих регіонах.

Ключові слова: Донбас, іноземні колоністи, ревізійний перепис, архівні джерела

Анна Гедьо (*Донецк, Украина*) Материалы ревизионной переписи населения как источник по истории иностранных колонистов Донбасса (по материалам Государственного архива Донецкой области)

Статья посвящена источниковедческому анализу ревизских «сказок» Мариупольского уезда Екатеринославской губернии, которые хранятся в фонде Мариупольского уездного казначейства Государственного архива Донецкой области. В работе раскрыты функции, которые выполняли ревизские «сказки» в обществе, проанализированы изменения, которые происходили в их формуляре и проведен их текстологический анализ. Отмечено, что эти источники позволяют не только дать оценку общей численности населения, определить его социальную (сословную) структуру, но и дают возможность

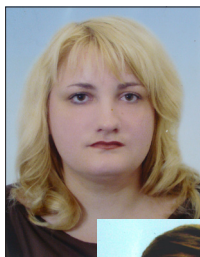
оценить характер и интенсивность основных демографических процессов в отдельных регионах.

Ключевые слова: Донбасс, иностранные колонисты, ревизионная перепись, архивные источники

Anna Ged'о (*Donetsk, Ukraine*) Materials of auditing census of population as source on history of foreign colonists of Donbass (on the materials of the Record office of the Donetsk area)

The article is devoted to the source-study analysis of revising records of the Mariupol district of the Yekaterinoslav Guberniya (Province), which are kept in the fund of the Mariupol district treasury of the Record office of the Donetsk area. Functions which were executed by revising records in society, are exposed, changes which took place in their formation and their textual analysis are conducted and analyzed. It is marked that these sources allow not only to give the estimation of total population, to define their social (class) structure, but also enable to estimate character and intensity of basic demographic processes in separate regions.

Key words: Donbas, foreign colonists, auditing census, archival sources

**Інна ПЕТРОВА,
Олексій ПЕТРОВ**
(Донецьк, Україна)

**Методика упорядкування
військово-топографічних описів
України та їх джерельна база
(30 – 60-ті рр. XIX ст.)**

Наполеонівські війни початку XIX ст. змусили уряд Росії звернути увагу на значення топографічних карт і описів у військовій справі та надали поштовху розвитку топографо-геодезичних установ в Російській імперії. Це було обумовлено тим, що по-перше, з початком застосування військової тактики розсипного строю, яка різко скоротила людські втрати від вогню супротивника, командири та штабні офіцери повинні були добре орієнтуватися на місцевості, а це було можливо тільки за допомогою детальних і точних карт та описів; по-друге, офіцери-квартирмейстери, завантажені службовими обов'язками, не мали можливості займатися топографічними зйомками для створення великомасштабних карт у тилу та на фронті діючої армії. Для централізації загальнодержавних картографічних робіт у Російській імперії спочатку було організоване Депо карт (1797 р.), у 1810 р. Депо карт було передане військовому міністерству і в 1812 р. перейменоване у Військово-топографічне депо. У 1822 р. в Росії було засновано Корпус військових топографів для здійснення постійних державних топографічних зйомок, а також для підготовки кадрів, що означало організаційне оформлення російської військово-топографічної служби. До видатних робіт Військово-топографічного депо та Корпусу військових топографів відносяться градусні виміри російсько-скандинавської дуги меридіану від гирла Дунаю до Північного Льодовитого океану, військово-топографічні описи Російської імперії XIX ст., які надають детальний аналіз політичних і економічних умов, елементів природного середовища, інженерного устаткування, тактичних особливостей місцевості, умов пересування, розквартирування та постачання військ.

З часу своєї появи та публікації військово-топографічні описи привернули увагу не тільки співробітників Генерального штабу та вищого

командування військових округів (для яких вони спочатку призначалися), фахівців у галузі військової топографії та картографії, але й широких кіл науковців та громадськості. До творчої спадщини організаторів та учасників військово-топографічного обстеження українських земель як до джерела з історії України у своїх працях неодноразово звертали ся відомі російські та українські дослідники – О. Дружиніна [7, с.6], В. Кабузан [10, с.7], С. Водотика [3, с.4], О. Бойко [2, с.28-30], В. Константинова [11, с.44-52] та ін. Разом з цим проблема еволюції методологічних підходів до проведення загального військово-топографічного обстеження Російської імперії (вдосконалення програмних документів та методики роботи над фактичними помилками, становлення у деяких регіонах системи подвійної перевірки зібраних матеріалів) залишилися поза увагою науковців. Тому автори цієї статті ставлять за мету проаналізувати методику проведення військово-топографічного обстеження Російської імперії, дослідити процес добору документальних та історіографічних джерел для описових документів.

Як свідчать численні архівні матеріали, військово-топографічні описи України 30–60-х рр. XIX ст. були результатом тривалого планового обстеження території Російської імперії співробітниками Генерального штабу. Ще на початку XIX ст., у 1806 р., був створений військово-топографічний опис Південної України – “Ведомость о статистическом описании Екатеринославского уезда”, який складався з тридцяти п’яти граф-позицій. Окремі графи статистичного опису були присвячені матеріалам про посів та врожай зернових культур у казенних та поміщицьких селах Катеринославського повіту, про кількість дворів і населення в них, млинів, возів та фур, коней та худоби, орної землі тощо. У 1808 р. було укладено “Описание Екатеринославской губернии, с добавлением мнения гражданского губернатора и описания квартир”, у 1821 р. – “Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии”.

Нова спроба підготувати найбільш інформативні описи для військового відомства припадає на кінець 1836 р. 3 грудня 1836 р. керівник першого відділення Департаменту Генерального Штабу Ф. Шуберт повідомляє генерал-квартирмейстера, а потім і імператора Миколу I про необхідність відновлення описових робіт та створення нових військово-топографічних описів з квартирною мапою. У якості програми для подальшого вивчення територій співробітники першого відділення склали опис Віленської губернії та рекомендували під час дослідження прикордонних територій керуватися примірником цього

опису як прикладом. У нових описах рекомендувалось відобразити в першому розділі таку інформацію (“Краткое военно-статистическое обозрение губернии”): “границы, пространство и число жителей, воды, главные возвышенности, луга и леса, сухопутные сообщения с таблицей расстояний о лагерных местах, провиантское снабжение войск, карантин и посты, постоянные гарнизоны и военные учреждения” [1, с.5]. У другому розділі планувалося надати “Алфавитный список мест удобных к помещению пехотных, кавалерийских и артиллерийских штабов, ротных и эскадронных дворов” [1, с.5]. Також до опису потрібно було додати “Квартирную карту губернии с указанием тех только мест, которые удобны для помещения штабов ротных и эскадронных дворов” [1, с.5].

Після ознайомлення з описом Віленської губернії та оцінивши практичну значущість цієї роботи, Микола I надав згоду на проведення нового обстеження Російської імперії. З метою прискорення описових робіт Ф. Шуберт рекомендував звертатись по допомогу до співробітників статистичного відділення Міністерства внутрішніх справ, департаменту Міністерства шляхів сполучення, губернських адміністрацій. Перші результати цієї роботи з'явилися лише через рік. 19 грудня 1837 р. до Генерального штабу надійшли описи Смоленської, Катеринославської, Мінської, Волинської губерній, Бессарабської та Білостоцької областей, 20 грудня 1838 р. – Гродненської, Курляндської, Ліфляндської, Естляндської, Вітебської, Псковської, Новгородської та Тульської губерній. 23 березня 1839 р. – описи Архангельської, В'ятської, Тамбовської, Воронежської, Курської, Могілевської, Чернігівської, Київської, Харківської, Херсонської та Таврійської губерній. У 1840–1841 рр. були завершені описи – Петербурзької, Тверської, Московської, Володимирської, Мазовецької, Краківської, Сандомирської, Люблінської, Подільської, Рязанської, Калузької, Орловської, Полтавської, Казанської, Астраханської, Выборзької губерній тощо.

Наступний етап військово-топографічного обстеження губерній та областей Російської імперії припадає на кінець 40-х рр. XIX ст. 1 жовтня 1848 р. Військовий міністр затвердив “Программу для военно-статистического обозрения губерний и областей Российской империи” [15, с.3]. Вона складалася з шістьох розділів: “Ведомости общие”, “Местность”, “Жители”, “Промышленность”, “Образование”, “Сведения специальные” (останні здебільшого стосувалися дислокації військових підрозділів, системи забезпечення їх провіантом, фуражем, амуніцією, засобами транспортування необхідних товарів до місць

дислокації). Відповідно до запропонованої програми планувалося надрукувати 18 томів, до яких повинні були увійти 80 описів губерній та областей (надруковано було лише 69). До 10 тому “Юго-западные губернии” увійшли описи Київської (автор підполковник Міньков), Подільської (штабс-капітан Твершинов), Волинської (штабс-капітан Фрітче) губерній. До 11 тому було включено описи Херсонської (упорядники Рогалев, Вітте, штабс-капітан Пестов) та Таврійської (автор підполковник Герсіванов) губерній, опис Бессарабської області (полковник Дараган), Катеринославської губернії (штабс-капітан Драчевський), Землі Війська Донського (полковник Штюрмер). Дванадцятий том “Малороссийские губернии” складався з трьох частин – опис Харківської (капітан Могульський), Чернігівської (полковник Міщевич), Полтавської (полковник Облеухов) губерній.

Структура цих описів здебільшого відповідала міністерській програмі, однак упорядники мали можливість корегувати і програму, і зміст описів, виходячи зі специфіки регіону, наявних матеріалів та особливостей уподобань. Наприклад, у “Военно-топографическом описании Подольской губернии” більш детально порівняно з описом Харківської губернії було висвітлено чисельний та соціальний склад місцевих мешканців, процеси міграції та рееміграції населення, природне зростання населення за певний хронологічний період тощо [4, с.35]. У той же час у “Военно-топографическом описании Харьковской губернии”, на відміну від інших описів цієї серії, значну увагу було зосереджено на вивченні економічного потенціалу цього регіону, подано інформацію щодо розвитку основних галузей сільського господарства цього регіону (землеробства, садівництва, огородництва), асортименту товарів, що виробляється місцевими цехами та фабриками [5, с.12]. Упорядник “Военно-топографического описания Таврической губернии” найбільшу увагу, на відміну від попередників, приділив питанням культури та побуту українського народу та етнічних меншин, що мешкали на цій території [6, с.19].

Одна з останніх спроб упорядкувати узагальнений військово-топографічний опис Російської імперії припадає на кінець 50–60-х рр. XIX ст. 3 листопада 1856 р. на засіданні департаменту Генерального штабу з доповіддю виступив барон В. Лівен, який представив нову концепцію проведення військово-топографічних обстежень Російської імперії. У доповіді було зазначено, що з метою прискорення упорядкування нового узагальнюючого військово-топографічного опису Російської імперії потрібно використовувати програмні документи,

досвід та результати роботи попередніх військово-топографічних експедицій. Генерал-майору Вуічу було доручено проаналізувати попередні військово-топографічні описи Харківської губернії 30 – 40-х рр. XIX ст., виявити застарілу інформацію та відкоригувати її відповідно до тих змін, які відбулися за цей час у регіоні. Однак, як свідчить “Інструкція квартирмейстеру четвертой легкой кавалерийской дивизии для дополнения Военно-статистического описания Харьковской губернии” потрібно було повністю переробити описи повітових міст, алфавітні переліки населених пунктів, в яких планувалося подальше розквартирування військ, доповнити мапу губернії (зазначити усі назви річок, вказати напрямки доріг, кількість промислових підприємств), надати плани видатних будівель, сільськогосподарських знарядь, традиційних костюмів місцевих мешканців тощо. Така кропітка робота вимагала багато часу й зусиль, і тому було прийнято рішення відмовитися від опрацювання старих описів і організувати обстеження за новою програмою [16, арк.21].

Для проведення цього обстеження у розпорядження топографічних експедицій військовим міністром Д. Мільютіним були надані нові інструктивні документи з переліком питань, на підставі яких передбачалося підготувати військово-топографічні описи (“Правила”, “Наставления” та “Примерная программа статистических описаний и военных обозрений губерний и областей Российской империи”). “Примерная программа статистических описаний и военных обозрений губерний и областей Российской империи” є певним етапом у розвитку військово-топографічної думки, вона була укладена відповідно до останніх вимог та досягнень військової статистики. Так, при упорядкуванні цього документа автором були враховані “Правила составления и дополнения статистических и военно-статистических описаний губерний и областей Российской империи, для нового четвертого издания, утвержденная Военным министром 9 мая 1857 г.”, “Рекомендации к проведению статистических работ Генеральным штабом, разосланные по указу Генерального Штаба от 8 ноября 1857 года №586”, “Программа 1847 года для Военно-статистических обозрений губерний и областей Российской империи”, “Примерная программа статистического и военно-статистического описания Кутаисской губернии 1857 г.”, “План Статистического описания губерний Киевского учебного округа: Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской, составлено Д. Жураковским”, “Учебник по статистике России, составленный для военно-учебных заведений” (Л. Соколовського,

1855), “Учебник по статистике европейских государств, составленный для военно-учебных заведений” (І. Іванівського, 1856), “Учебник по статистике” (Рославського-Петровського, 1856), “Об источниках и использовании статистических сведений”, (Д. Жураківського, 1846), “Критические исследования значения Военной географии и Военной статистики” (Д. Мілютіна, 1846). У “Примерной программе” рекомендувалося описово-статистичний матеріал систематизувати відповідно до 7 розділів: географічний та топографічний опис губернії або області, мешканці, промисловість, освіченість, внутрішній (приватний) та зовнішній (громадянський та суспільний) побут місцевого населення, управління, відомості про міста, поселення та інші чудові місця, загальний висновок”.

Але, як свідчить Звіт Військового міністерства за 1859 р., наказ від 5 липня 1857 р. про обстеження територій Російської імперії не виконувався, описування губерній просувалося досить повільно [13, с.80]. Протягом 1859 р. військово-статистичні роботи розпочалися тільки у 39 губерніях та областях Російської імперії (у цьому році було закінчено лише описи Рязанської та Псковської губерній). У 1860 р. обстеженню підлягало вже 54 губернії, а в 1861 р. – 58. Не задоволений таким станом речей, у 1861 р. Д. Мілютін наказав підготувати ретельний звіт про виконання військово-статистичних робіт у державі, з чітким поясненням обставин, внаслідок яких наказ військового міністра не виконувався, які заходи пропонуються для виправлення цієї ситуації та в який термін описування буде завершено. У надісланому звіті зазначалось, що Військово-статистичний відділ на початок 1861 р. отримав і підготував до друку матеріали чотирьох регіонів – Воронежської, Катеринославської, Віленської губерній та Бессарабської області. Протягом 1861 р. планувалося завершити обстеження 23 губерній, у тому числі чотирьох українських – Волинської, Київської, Подільської, Харківської та Херсонської. У 1862 р. Військово-статистичний відділ повинен був завершити процес редагування описових матеріалів 18 губерній, у тому числі Полтавської та Чернігівської. У 1863 – 1864 рр. планувалося отримати комплект статистичних матеріалів з 8 губерній (Вологодської, Варшавської, Люблінської, Полоцької, Радомської, Орловської, Тобольської губерній та Великого князівства Фінляндії). У той же час, як свідчить цей звіт, у деяких губерніях та областях взагалі не приступили до виконання наказу Д. Мілютіна [13, с.81]. Так, тільки у 1865 р. планувалося відправити керівників експедицій в Архангельську та В’ятську губернії. У цьому ж році офіцери шостого армійського

корпусу повинні були обстежити Астраханську губернію, офіцери Кавказької армії – Бакинську, Тьорську, Кубанську області, Прикаспійській край і Шемаханську та Єреванську області. Офіцери оренбурзького корпусу відповідали за описування Оренбурзької та Томської губерній. Останніми в Російській імперії обстеженню підлягали Єнісейська та Якутська губернії, Амурська та Приморська області.

Однак, графік проведення робіт так і не був виконаний. До 1864 р. було надруковано тільки 13 описів і ще 9 готувалися до друку [9, с. 109]. А після реорганізації Військового міністерства у 1863 р. взагалі було поставлено питання про доцільність проведення таких широкомасштабних заходів. Статистична комісія Військового міністерства після чергового вивчення ситуації, що склалася з обстеженням губерній і підготовкою описів, прийняла рішення про припинення з 1 липня 1864 р. описових робіт. Описи, які будуть надіслані до Статистичної комісії до 1 липня, планувалося надрукувати за встановленим графіком, незакінчені статистичні розвідки передавалися до Генерального штабу для остаточного редагування або надсилалися до місцевих статистичних комітетів [17, с. 4]. Таким чином, за сім років з 79 губерній були описані тільки 25 (до 1868 р. усі ці описи вийшли друком, у тому числі й Катеринославської, Херсонської та Чернігівської губерній).

Розвиток військової статистики, вдосконалення програмних документів обстеження позначилися на методах добору документальних та історіографічних джерел до описових документів. Так, автор “Программы военно-статистического обозрения губерний и областей Российской империи” (кінець 40-х рр. XIX ст.) у Примітках до окремих груп тематичних питань робив зауваження щодо опрацювання джерел, визначення рівня їх повноти, достовірності, репрезентативності. Так, для отримання ґрунтовної інформації про природно-кліматичні умови, автор анкети рекомендував використовувати метеорологічні спостереження, які збирають службовці лікувальних та освітніх закладів (гімназій) і які з’являються друком у місцевих періодичних виданнях [15, с. 21]. Досліджуючи проблему покладів корисних копалин на теренах губерній, необхідно було звертатися до організаторів місцевих господарських виставок, які мали можливість надати вичерпну інформацію про основні родовища корисних копалин у регіоні та надати деякі їх зразки.

Однак, виходячи з аналізу більшості військово-топографічних описів цього етапу, основним джерелом для описів були щорічні звіти місцевих губернаторів. Звіти губернаторів як різновид діловодної документації з’явилися ще в період правління Катерини II. У першій половині

XIX ст. практика надання звітів імператорським особам набула регулярного характеру. Губернські звіти складались з двох частин – власне звіту (як різновиду діловодної документації) та додатків до нього. Структура звітів постійно змінювалась. З 1804 р. губернаторський звіт мав три розділи – адміністративний, господарський та загальний. З 1828 р. відомості розподіляли на чотири частини: поліцейський департамент, господарський департамент, департамент державного господарства та розділ, присвячений розвитку лікарняної справи в губернії. У 1837 р. звіт знову складався з трьох розділів: судово-поліцейська частина та охорона здоров'я, господарська частина, загальні зауваження. Здебільшого звіти губернаторів за цей хронологічний період презентують достатній обсяг інформації: географічний опис губернії, відомості про населення (із вказівкою кількості народжених та померлих у звітному році), матеріали про врожайність зернових і картоплі, про наявність худоби, про число фабрик і заводів, про ярмаркові збори, про загальний стан сільського господарства та промисловості, про стан навчальних закладів, про становище селян, дворян, міщан тощо. Як було зазначено вище, за текстом звіту йшли статистичні таблиці “Ведомости”. Кількість цих “Ведомостей” у різні часи коливалася від 8-ми до 16-ти – залежно від того, які відомості та у яких обсягах вимагав уряд.

Автор “Военно-статистического обозрения Таврической губернии” (1849 р.) полковник Герсіванов також неодноразово посилався у своїй роботі на звіт місцевого губернатора за 1846 р. (у частині про врожайність зернових культур, кількість продовольчих магазинів, лікувальних закладів, розвиток освіти в регіоні, кількість протиправних дій, кількість арештантів, тюрем тощо). Однак, деяка первинна інформація зі звіту губернатора, на думку Герсіванова, носить вибірковий та ймовірний характер, і тому до її використання та інтерпретації потрібно підходити дуже зважено, особливо це стосується матеріалів з історичної демографії. Ці інформаційні прогалини автор топографічних матеріалів намагався заповнити за рахунок поточних відомостей, що періодично надходили до губернської казенної палати [6, с.4]. Окрім щорічних звітів губернатора, укладач опису Таврійської губернії також використовував описові твори К. Арсеньєва “Обозрение статистики Российской государства” (1819 р.) та “Обозрение физического состояния России...”, працю І. Паррота та М. Енгельгардта “Reise in die Krim und den Kaukasus”, періодичні видання наукових інституцій, а саме “Записки Академии наук”, картографічні та описові матеріали місцевих землемірів, відомості Херсонської духовної консисторії тощо.

На значному документальному та історіографічному матеріалі було побудовано й військово-топографічний опис Херсонської губернії 1849 р. Окрім звіту губернатора за 1846 р., редакційна колегія опису зверталася за матеріалами до епістолярної спадщини Ганібала, наукових розвідок професора Ришельєвського ліцею в Одесі О. Нордмана (“Voyage dans la Russie mezzidionale et la Crime par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie”), періодичних видань (“Одесский вестник”, “Записки Императорского общества сельского хозяйства Юга России”, “Херсонские губернские ведомости”, “Собеседник”).

Ініціатори четвертого обстеження Російської імперії (1857–1868 рр.) також фундаментально підійшли до проблеми добору джерел до описових розвідок та методики їх опрацювання. Так, у “Наставлениях для проведения статистических работ Генеральным штабом” В. Лівен зауважив, що джерельна база майбутніх описових розвідок повинна бути достовірною та різноманітною, і тому рекомендував залучати до описів різні групи джерел: 1) офіційні джерела (губернські звіти, міську, повітову документацію, військово-топографічні описи попередніх періодів); 2) приватні джерела. Найбільш інформативним джерелом з офіційної документації автор вважав звіти губернаторів, однак застерігав майбутніх укладачів військово-топографічних описів від надмірного цитування інформації з цих джерел. Це було припустимо, якщо укладач використовує звітність губернаторів за декілька років, а не за останній календарний період, оскільки у такому випадку ця інформація не може бути достатньо придатною для обґрунтованих та точних висновків [12, с.2].

Також до *першої групи* джерел належали відомості та матеріали, що надсилалися до губернських установ повітовими службовцями казенної палати та палати державного майна, городничими, земськими справами, окружними начальниками. Ці матеріали автор “Наставлений” рекомендував частіше використовувати при складанні статистичних розвідок, оскільки, як укладачі майбутніх описів, перебуваючи у відрядженні в губернському місті, мали можливість особисто простежити за підготовкою первинних матеріалів, перевірити надану інформацію на місцях. Деякі з перерахованих матеріалів взагалі зберігалися в єдиному екземплярі в губернських установах, і тому з ними можна було ознайомитися, лише завітавши до цих установ (наприклад, у Губернській креслярні зберігалися поштові, гідрографічні та лісові мапи повітів та губерній, плани окремих населених пунктів та будівель). В. Лівен також звертав увагу офіцерів на різницю у формулярах та програмах, за якими складалися військово-топографічні описи та що-

річна звітність казенних палат, і наполягав досить обережно адаптувати зібрану інформацію до описових потреб [12, с.3].

Також Лівен рекомендував залучати як офіційну документацію – “повітові джерела”, які здебільшого збиралися укладачами офіційних статистичних описів (камеральних) шляхом надсилання циркулярних програм до губернських канцелярій та земських справників. Однак достовірність зібраної таким шляхом інформації барон Лівен ставив під сумнів, оскільки губернські чиновники іноді передоручали підготовку відповідей своїм підлеглим – окружними начальникам [12, с.4]. Останні в свою чергу, не бажаючи навантажувати себе збиранням точних зведень, просто “відписувалися”, повідомляючи іноді застарілі дані, що були у них під руками, або відповідали, що в їхніх повітах немає тих об’єктів або явищ, про які йдеться в анкеті.

Другу групу джерел військово-топографічного обстеження, за класифікацією Лівена, складають так звані “*приватні джерела*” – періодична преса, статистичні джерела (метричні книги, матеріали ревізій), картографічні матеріали, історична література, документи особового походження (мемуари, щоденники) тощо. Використовуючи їх, упорядники військово-топографічних описів повинні були скласти загальний перелік цих джерел, з короткою їхньою характеристикою. Таким чином, В. Лівен рекомендував використовувати під час роботи з джерелами увесь арсенал загальних правил та методів джерелознавчої аналітичної та синтезуючої критики (визначення зовнішніх особливостей пам’ятки, доведення її автентичності (справжності), прочитання тексту джерела, визначення вірогідності джерела, його надійності, наукової значущості, оцінка усього комплексу джерел з теми). Такий плідний підхід до добору та аналізу джерельної бази військово-топографічних описів забезпечив їм високий ступінь інформативності та достовірності [12, с.6].

Знайомство з джерельною базою військово-топографічних описів губерній цього періоду починається зі вступу, який передував кожній описово-статистичній пам’ятці. Оскільки в іншому програмному документі, а саме в “Примерной подробной программе статистических описаний и военных обозрений губерний и областей Российской империи” автор пропонує надати стислий аналіз використаних джерел: “В главе каждого статистического описания признано необходимым поместить в предисловии от составителя: 1) обозрение всех источников, официальных и частных, печатных и рукописных, относящихся посредственно или непосредственно к статистике описываемой губернии или области, с критическим разбором и оценкой каждого

источника; 2) указание, по порядку важности и значения их тех, из этих источников, которые преимущественно или исключительно послужили к составлению настоящего описания; 3) способ и порядок самого производства работ по настоящему описанию” [12, с.5]. Більшість укладачів описів скористалися запропонованими рекомендаціями і у вступі надали їхню детальну характеристику. Так, автор “Материалов для географии и статистики России... Херсонская губерния” О. Шмідт, базовими для своєї праці визначив історичний твір А. Скальковського “Опыт статистического описания Новороссийского края” (1850 р.), “Военно-статистическое обозрение Херсонской губернии” (1849 р.), матеріали періодичних видань “Одесский вестник”, “Записки Императорского общества сельского хозяйства Юга России”, “Журнал Министерства Государственных имуществ”, “Журнал Министерства Внутренних дел” тощо. Однак перелік документів, які залучив до своєї праці О. Шмідт набагато більше ніж він перераховує у вступі, про що свідчать підрядкові примітки у творі.

Так, у першій та другій частинах військово-топографічного опису Херсонської губернії автор неодноразово посилається на твори М. Стемпківського “Исследования о местоположении древних греческих поселений на берегу Понта Эквисинского”, Геродота Галікарнаського “История греко-персидских войн”, С. Соловйова “История России с древнейших времен” (1 том – 1851 р.), М. Вольського “Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края” (1854 р.), П. Куліша “Записки о Южной Руси” (1856 р.), П. Кеппена “Девятая ревизия. Исследование численности жителей России в 1851 г.” (1857 р.), І. Демоя “Об устройстве метеорологических наблюдений для сельскохозяйственных заданий” (1831 р.), Г. Небольсіна “Статистические записки о внешней торговле” (1835 р.) та “Статистическое обозрение внешней торговли России” (1847 р.), М. Арцибашева “Рассказы о России” (1838–1843 pp.), А.Ф. Бода “Введение в уроки лесоводства для Новороссийского края”, А. Гільденштедта “Reisen durch Russland und im Caukasaschen Gebirge in Bd” (1787–1791 pp.) тощо. При визначенні кордонів Херсонської губернії автор не обійшовся без використання “Полного Собрания Законов Российской империи”.

Таким чином, за період XIX ст. зберігся у вітчизняних та закордонних архівосховищах, а також був надрукований величезний масив військово-топографічних матеріалів різних як за часом свого походження, методикою збору інформації, джерельною базою, так і за інформативними можливостями. Достатньо широка інформаційна

база військово-топографічних описів, постійне вдосконалення методів збору та опрацювання інформації, розширення методологічних підходів до аналізу джерел забезпечили їм високий рівень науковості та інформативності. На це неодноразово звертали увагу як дореволюційні дослідники, так і сучасні історики. Так, секретар Петербурзької Академії наук К. Веселовський у рецензії на працю О. Корєво “Описание Виленской губернии” зазначив, що автор цього твору “употребил весьма много старания для выполнения заданной ему программы, он тщательно собрал здесь почти все, что представляли литературные пособия, и кроме этого собрал на месте не мало сведений, ...которые заимствованы из мало известной у нас польской литературы”.

Джерела та література

1. *Андреев Н.В.* Географические труды офицеров Генерального штаба (1836 – 1868) и их значение для развития географии в России: Автореф. дисс. канд. геог. наук – М., 1963. – 18 с.

2. *Бойко А.В.* Топографічні описи Південної України початку ХІХ століття // Південна Україна ХVІІІ–ХІХ століття. Запоріжжя, 1996. – Вип.2. – С.28-30.

3. *Водотика С.Г.* Історія Херсонщини ХІІ–ХІХ ст.: Навчальний посібник. – Херсон: Айлант, 2003. – 160 с.

4. Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при I отделении департамента Генерального штаба. – Т.ХІ. – Ч.1. Подольская губерния. – СПб.: Тип. Ген. Штаба, 1849. – 241 с.

5. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при I отделении департамента Генерального штаба. – Т.ХІІ. – Ч.1. Харьковская губерния. – СПб.: Тип. Ген. Штаба, 1850. – 260 с.

6. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при I отделении департамента Генерального штаба. – Т.ХІ. – Ч.2. Таврическая губерния. – СПб.: Тип. Ген. Штаба, 1849. – 356 с.

7. *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. ХІХ ст. – М.: Наука, 1981. – 215с.

8. Исторический очерк деятельности Военного управления в России с 1865 по 1880 гг. – СПб., 1879. – Т.2. – 123 с.

9. Исторический очерк деятельности Военного управления в России с 1865 по 1880 гг. – СПб., 1880. – Т.4. – 112 с.

Інна ПЕТРОВА, Олексій ПЕТРОВ. Методика упорядкування ... описів...

10. Кабузан В. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). – М.: Наука, 1976. – 306 с.

11. Константинова В.М. Військово-топографічні описи Катеринославської губернії, зібрані офіцерами Генерального штабу, як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України у першій половині XIX ст. // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П.Д. Осипенко, Історія. – Бердянськ, 2000. – С.44-52.

12. Наставление о производстве статистических работ Генеральным штабом // Приказы по департаменту генерального штаба за 1857–1858 гг. – СПб., 1859. – 523 с.

13. Отчет Военного министерства за 1859 год // Военный сборник. – 1862. – № 5-6. – С.41-89.

14. Примерная подробная программа Статистических описаний губерний и областей Российской империи. – СПб, 1858. – 58 с.

15. Программа для военно-статистических обозрений губерний и областей Российской империи. – СПб., 1847. – 23 с.

16. Російський державний військово-історичний архів (м. Москва). – Ф.38. – Оп. 24/279. – Спр.15. – Арк.21.

17. Русское военное обозрение // Военный сборник. – 1864. – №3. – С.4-15

Інна Петрова, Олексій Петров (*Донецьк, Україна*) **Методика підготовки військово-топографічних описів України та їх джерельна база (30–60-ті рр. XIX в.)**

У статті розглянуто проблему походження військово-топографічних описів України 30–60-х рр. XIX ст., досліджується їх джерельна база. Автори статті проаналізували історичні умови, що вплинули на формування даної групи документів, визначили основних замовників топографічних обстежень українських земель, охарактеризовано умови подальшого функціонування військово-топографічних описів в інформаційному просторі епохи.

Ключові слова: військово-топографічні описи, губернія, Генеральний штаб, програма, джерела

Інна Петрова, Алексей Петров (*Донецк, Украина*) **Методика подготовки военно-топографических описаний Украины и их источниковая база (30–60-е гг. XIX в.)**

В статье рассматривается проблема происхождения военно-топографических описаний Украины 30–60-х гг. XIX в., исследуется их источник-

вая база. Авторы данной статьи проанализировали исторические условия, которые повлияли на формирование данной группы документов, определили основных заказчиков топографических обследований украинских земель, охарактеризовали условия дальнейшего функционирования военно-топографических описаний в информационной среде того периода.

Ключевые слова: военно-топографическое описание, губерния, Генеральный штаб, программа, источники

Inna Petrova, Oleksiy Petrov (*Donetsk, Ukraine*) **The method of preparation of the military-topographical descriptions of the 19th century and their source base**

The article is devoted to the origin of problems of the military-topographical description of Ukraine of XIX century and the definition of their source base. The historical circumstances that have been led to appearance of this groups of documents were defined by author, the basic clients of realization the topographical descriptions were exposed, the conditions of further functioning of the military-topographical descriptions in the information sphere were defined.

Key words: military-topographical description, province, General staff, program, sources

Олена УВАРОВА
(Одеса, Україна)

**Висвітлення історії
грецької громади Одеси
на тлі Східної кризи 1820-х рр.
в документах Державного архіву
Одеської області**

Етнічна група греків в дореволюційній Одесі була доволі численною, грала помітну роль в економічному, соціальному і культурному житті міста. Історично склалося так, що Одеса стала одним із центрів грецької імміграції на Південь України, осередком грецької діаспори, містом, з якого почалося втілення довгоочікуваної мрії про боротьбу греків за незалежність.

В даній роботі розглядаються вплив міжнародної ситуації в умовах Східної кризи 20-х рр. XIX ст. на становище одеської грецької громади і участь місцевих греків у загальноєвропейських подіях. Ці питання пов'язані з такими актуальними темами, як розвиток одеської грецької громади у 20-х рр. XIX ст., історія благодійності, історія етнічних діаспор на теренах України, взагалі ж – зовнішньої та внутрішньої політики Російської імперії, а саме – «політики покровительства» християнським підданам Османської імперії та переселенської політики.

Російсько-грецькі відносини є частиною загального політичного курсу Росії на Балканах, відмінною рисою якого була тривала і наполеглива підтримка балканських народів на противагу османському пануванню. Після Кючук-Кайнарджийської мирної угоди 1774 р. характерним проявом міжнародної діяльності Російської імперії стає «політика покровительства», яка полягала у заснуванні російських консульств на Балканах, наданні пільг грецькому судноплавству, захисті балканських християнських народів перед урядом Османської імперії за допомогою положень двосторонніх угод та шляхом переговорів з провідними європейськими країнами, у запрошеннях, пільгах балканським жителям при переселенні на слабозаселені російські землі, сприянні їхньому всеосяжному включенню в суспільне й економічне життя.

Вивчення історії грецької громади Одеси потребує детального аналізу подій, що відбувалися в Європі та Росії, оскільки політичні зміни та економічна ситуація мали значний вплив на характер імміграційних процесів та становище переселенців. Балканська політика Росії завжди була в полі зору багатьох вчених, які ґрунтовно і всебічно простежили всі складові Східного питання у зовнішній політиці Росії [5, 13, 17]. Увагу істориків привертала й історія заселення Півдня України. Іноземним переселенцям, зокрема грекам, присвячено чимало монографій, статей, нарисів [1, 2, 14, 15, 16]. Мета даного дослідження – об'єднати ці дві тематики і розглянути їх на базі документів, що зберігаються в Державному архіві Одеської області.

Активна діяльність одеських греків у загальному розвитку міста простежується доволі чітко. Економічна сила, активна культурна та суспільно-політична діяльність обумовили високі соціальні позиції одеської грецької громади. Це пояснює наявність у Державному архіві Одеської області, так би мовити, “грецьких” та “іноземних” фондів, за документами яких яскраво та насичено відтворюється історія міста та етносів, які його заселяли, історія іноземних колоній краю, наприклад, Піклувальний Комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії (ф.6), Одеська контора іноземних поселенців (ф.252), Грецьке благодійне товариство (ф.765) та ін. У даному дослідженні міської грецької громади використано матеріали фондів: Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора (ф.1), Канцелярія Одеського градоначальника (ф.2), Одеська міська дума (ф.4), Архів Інглезі (ф.268).

Серед численних грецьких громад одеська виділялася не тільки своїм добробутом, основу якого створила діяльна участь місцевих греків у торгівлі і судноплаванні Росії на Чорному морі, а й значною національно-патріотичною активністю. У 1814 р. грецькими патріотами була створена в Одесі таємна організація “Філікі Етерія” (“Дружне товариство”), що поставила своїм завданням підготовку збройного повстання проти османського ярма, під яким греки перебували з середини XV ст. Створення “Філікі Етерії” стало вихідним пунктом національно-визвольного руху, який через сім років переріс у національно-визвольну Грецьку революцію 1821–1829 рр. Остання ж, в свою чергу, спричинила так звану Східну кризу 1820-х рр., під якою розуміється перебіг подій у міжнародному житті Європи цього часу в межах Східного питання.

Грецька революція розпочалася у 1821 р. з повстання в Дунайських князівствах під керівництвом відомого грецького патріота-етеріста, генерала російської армії, князя О. Іпсиланти. Повстання, хоч і закінчилося

поразкою, не було безрезультатним: воно сприяло вибуху національно-визвольної боротьби в районах континентальної Греції та островів.

Заклик О. Іпсиланті взяти участь у боротьбі за звільнення Греції значно вплинув на одеських греків, викликав піднесення їхніх національних почуттів; багато з них вирудилися до ополчення [6, арк.2 зв.]. Незадовго до цих подій велика кількість греків, турецьких підданих, звернулися до херсонського військового губернатора О.Ф. Ланжерона за паспортами для виїзду в Молдавію під приводом ведення торговельних справ [3, с.131]. Побачивши, що кількість від'їжджаючих стрімко зростає, і довідавшись про повстання, О.Ф. Ланжерон продовжив видавати в невеликій кількості паспорти грекам, окрім тих, які були російськими підданими, і зовсім припинив видавати їх (ще до одержання офіційної заборони), коли прочитав занадто ліберальний, на його думку, і навіть здатний підбурювати до рішучих дій маніфест князя О. Іпсиланті [3, с.132].

У листі до О.Ф. Ланжерона від 15 (27) березня 1821 р. керуючий Міністерством внутрішніх справ В.П. Кочубей запропонував йому негайно припинити видачу паспортів, за якими можуть звернутися одеські греки для виїзду за кордон [3, с.69]. О.Ф. Ланжерон наказав одеському градоначальнику М.Я. Трегубову заборонити видачу паспортів у Бессарабію, Молдавію і Валахію як для сухопутних, так і морських пересувачів [6, арк.7]. Інспектору одеського карантину С. Персіяні взагалі було найсуворіше наказано “всех тех греков и других наций людей”, котрі отримали вже паспорти за підписом градоначальника і мають відплисти до Ізмаїлу та інших місць Бессарабської області, а також до Молдавії і Валахії, зняти з суден, а паспорти доставити графу О.Ф. Ланжерону, а в подальшому осіб, які мали б намір прямувати до означених місць, з порту не випускати, паспорти їхні відбирати і також доставляти графу [6, арк.7 зв.-8]. Наприкінці травня того ж року губернатор дозволив градоначальнику видавати паспорти в Бессарабську область всім, хто мав там торговельні інтереси, але виключаючи греків, чиї б піддані вони не були [6, арк.36]. На думку влади, такі заходи мали запобігти зростанню кількості “обурених”, та підтвердити непричетність Росії до грецьких подій.

На початку квітня 1821 р. статс-секретар Міністерства іноземних справ К.В. Нессельроде направив О.Ф. Ланжерону розпорядження про веління імператора встановити нагляд над членами революційної організації. К.В. Нессельроде вказував, що ця міра необхідна для забезпечення спокою в південних провінціях Росії, і підкреслював, що

будь-яка дія, що може викликати сварку або війну з Туреччиною, не в інтересах російського імператора [3, с.640].

Наприкінці квітня 1821 р. настрої одеських греків був цілком спокійний. Вони шукали способів допомоги повсталим, тому губернатор заборонив одеському поштмейстеру приймати гроші для пересилання в Бессарабію, а градоначальнику повідомив про необхідність розпорядитися, щоб через карантин також не вивозили гроші на судах, шкіпера яких стверджували, що нібито йдуть по Дунаю у справах комерції [6, арк. 28 зв.-29].

Міжнародний резонанс викликало вбивство за наказом османського уряду у квітні 1821 р. Константинопольського Патріарха Григорія V. Тіло Патріарха було кинуте в море і випадково знайдене моряками іонічного комерційного судна “Св. Спиридон” під англійським прапором, що готувалося відплисти до Одеси [6, арк.13-14]. Після необхідного листування адміністрації міста та краю з урядом, за велінням імператора, Патріарха Григорія V було поховано в Одеській грецькій церкві [6, арк.21-23; 9, арк.123-124 зв.]. Поширені чутки про несподіване перевезення тіла Патріарха до Одеси та про надання йому тут останньої шанси сильно розлютили Порту.

З початком війни тисячі біженців змушені були шукати порятунку в межах сусідніх держав. Рескриптом від 31 березня (12 квітня) 1821 р. імператор наказував своєму посланцю в Стамбулі Г.О. Строганову дотримуватися лінії поведінки, яка засвідчувала б, що його принципи ніколи не дозволять підтримувати повстання; але з іншого боку, щоб жертви подій, зв’язані узами єдиної віри, знаходили у посланця розуміння [3, с.94]. Велика частина грецьких біженців опинилася в Одесі. Тільки з 10 (22) березня по 18 (30) червня 1821 р. до міста прибуло 836 константинопольських греків. Загалом у червні 1821 р. кількість греків в Одесі за офіційними даними сягала майже 4 тис. чол. [18, арк.8].

Більшість біженців були мешканцями Константинополя, решта – з інших прибережних місць. На їхні потреби уряд асигнував 150 тис. руб. [6а, арк. 17, 105, 133, 168.]. Для розподілу коштів 20 червня (2 липня) 1821 р. в Одесі було засновано тимчасовий (проіснував до жовтня 1821 р.) Комітет для допомоги константинопольським грекам, що прибули в Одесу [6а, арк.17-19 зв.]. За розісланим по імперії зверненням уряду про збір коштів для постраждалих до кінця 1822 р. було зібрано майже 1 млн. руб. [18, арк.7-17; 6б, арк.2, 13, 24-173 зв.]. З метою правильного розподілу допомоги восени 1821 р. були створені Одеська і Кишинівська грецькі допоміжні комісії [7, 8]. Справі допомоги

біженцям уряд надав християнсько-філантропічного характеру, щоб не викликати підозри членів Священного союзу в підтримці Росією грецького повстання. Одеська комісія проіснувала до червня 1831 р. Вона не тільки видавала грошову допомогу і пенсії, але й допомагала знайти роботу, вирішувала інші організаційні питання.

4 (16) серпня 1821 р. одеські греки відкрили нову сторінку в історії етеристського руху. У цей день на зборах 76 представників грецької громади і біженців з Османської імперії було прийняте рішення про створення Грецького філантропічного товариства [66, арк.17-18]. Узгоджуючи свої дії з Одеською грецькою допоміжною комісією, товариство почало надавати матеріальну допомогу грецьким біженцям – жертвам турецьких репресій. Доповідаючи про товариство урядові, О.Ф. Ланжерон припускав, що воно приносить користь грецьким біженцям і є необхідним хоча б у цей період. Але вказував на те, що у випадку переговорів з Портою існування подібного товариства в Росії може стати перешкодою для досягнення врегулювання з Туреччиною [3, с.683-684]. Побачивши в ньому політичну організацію, Олександр I поспішив його закрити. Товариство проіснувало лише п'ять місяців. Воно прагнуло забезпечити не тільки матеріальну, але і політичну підтримку грецької справи. Царський уряд же намагався стримати патріотичний ентузіазм одеських греків і направити його в русло добродійності стосовно співвітчизників, що перебували в Одесу у великій кількості.

Грецькі патріоти використали й ще один благодійний акт. У 1822 р. серед усього населення Росії було проведено збір грошей з метою викупу полонених греків – жителів о. Хіос, Кассандри і Сидонії [11, арк.3]. Організація збору пожертвувань і викуп полонених були покладені на спеціально створений у Кишиневі комітет. Відділення цього комітету було відкрито і в Одесі. Грецькі патріоти Одеси використовували канал зв'язку з Грецією, що опинився в їхньому розпорядженні, для пересилання туди коштів, необхідних для озброєння повстанської армії. Довідавшись про це, Олександр I припинив цю нелегальну діяльність: замість кишинівського архієпископа Дмитрія головою вищеназваного комітету був призначений новоросійський генерал-губернатор М.С. Воронцов, який став шукати надійних шляхів пересилання грошей. З призначенням М.С. Воронцова посилювався нагляд над видачею паспортів грекам для виїзду за кордон [12, арк.1а]. Зазначимо, що у 1830 р. було створено ще один орган для допомоги біженцям – Піклувальну комісію над румелійськими переселенцями, що пропрацювала рік [10].

Багато греків-переселенців брали участь у національно-патріотичній діяльності. Закінчення війни, яка дала грекам свій національний дім, поклало кінець масовій еміграції з Греції в Російську імперію.

Таким чином, матеріали Державного архіву Одеської області дають змогу відтворити перебіг подій в житті грецької громади Одеси і зробити висновок про неоднозначність політичних дій російського уряду та його представників в Одесі до тамтешніх греків та біженців. Влада сприяла їхньому влаштуванню, та політичні обставини змушували керівництво краю посилити нагляд за ними та обмежити можливості виїзду з Одеси. Олександр I засудив повстання, але спираючись на визнане міжнародними угодами право Росії “покровительствовать” православному населенню Османської імперії, рішуче висловив протест щодо репресій Порти проти мирного населення.

Російський уряд всіляко намагався відвести підозри в організації повстання та допомозі повсталим. Тому допомога втілювалася у християнсько-філантропічні діяння і надавалася тим грекам, які приїжджали до Одеси з метою врятуватися від турецьких переслідувань. Греки-іммігранти з почуттів патріотизму прагнули зробити посильний внесок у справу національного визволення. Побоюючись звинувачень у підтримці революції, уряд обмежував їхні намагання допомогти повсталим.

У суспільно-політичному розумінні російський уряд та грецький національно-визвольний рух стояли по різні боки геополітичних інтересів епохи. Тому протягом 20-х рр. XIX ст. взаємодія між ними була досить складною, що пояснювалося міжнародним положенням обох країн в умовах Східної кризи, яку спричинила Грецька революція.

Джерела та література

1. *Ари Г.Л.* Греческая эмиграция в Россию в конце XVIII – начале XIX в. // Советская этнография. – 1969, №3. - С.85-95.
2. *Ари Г.Л.* Этеристское движение в России. (Освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско-греческие связи). – М.: Наука, 1970. - 372 с.
3. Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. - Сер.2. – Т.IV (XII). – М.: Госполитиздат, 1980.
4. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в. – М.: Наука, 1978. – 436 с.

Олена УВАРОВА. Висвітлення історії грецької громади Одеси ...

5. *Вяземская Е.К., Данченко С.И.* Русско-греческие отношения (последняя четверть XVIII – начало XIX в.) в трудах советских историков // Балканские исследования. – Вып.11. – 1989. – С.226-241.

6. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.1. – Оп.221. – Спр.3. – Ч.2. (1821 р.).

6а. ДАОО. – Ф.1. – Оп.221. – Спр.4. – Ч.1. (1821 р.).

6б. ДАОО. – Ф.1. – Оп.221. – Спр.4. – Ч.4. (1821 р.).

7. ДАОО. – Ф.1. – Оп.200. – Спр.71. – 186 арк.

8. ДАОО. – Ф.1. – Оп.200. Спр.72. – 506 арк.

9. ДАОО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.44-а (1821 р.).

10. ДАОО. – Ф.4. – Оп.6-а. – Спр.504. – 158 арк.

11. ДАОО. – Ф.268. – Оп.1. – Спр.14.

12. ДАОО. – Ф.268. – Оп.214. – Спр.14.

13. *Достян И. С.* Россия и Балканский вопрос. Из истории русско-балканских политических связей в первой трети XIX в. – М.: Наука, 1972. – 368 с.

14. *Папулидис К.* Просветительская и культурная деятельность греков Одессы в XIX и XX вв. // Балканские исследования. – 1989. – Вып.11. – С.190-199.

15. *Пятигорский Г.М.* Восточный кризис 20-х годов XIX в. и греческая эмиграция Одессы // Советское славяноведение. – 1985. – №1. – С.50-63.

16. *Пятигорский Г.М.* Греческие переселенцы в Одессе в конце XVIII – первой трети XIX вв. // Из истории языка и культуры стран Центральной и Юго-Восточной Европы. – М.: Наука, 1985. – С.33-60.

17. *Фадеев А.В.* Россия и Восточный кризис 20-х годов XIX века. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 396 с.

18. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.169. – Оп.3. ст.2. §8. – Спр.3.

Олена Уварова (*Одеса, Україна*) **Висвітлення історії грецької громади Одеси на тлі Східної кризи 1820-х рр. в документах Державного архіву Одеської області**

На базі матеріалів Державного архіву Одеської області простежено глибокий взаємозв'язок між становищем грецької громади Одеси і зовнішньополітичною діяльністю Росії в період Східної кризи 1820-х рр. Проаналовано механізми проведення на місцевому рівні російської урядової “політики покровительства” балканським переселенцям, довівши її залежність від міжнародних обставин.

Ключові слова: грецька громада Одеси, Східна криза, православне населення Османської імперії, біженці

Елена Уварова (*Одесса, Украина*) **Освещение истории греческой общины Одессы на фоне Восточного кризиса 1820-х гг. в документах Государственного архива Одесской области**

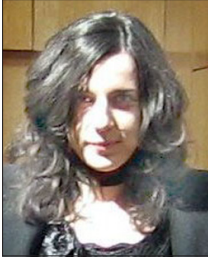
На основе материалов Государственного архива Одесской области прослежена глубокая взаимосвязь между положением греческой общины Одессы и внешнеполитической деятельностью России в период Восточного кризиса 1820-х гг. Проанализированы механизмы проведения на местном уровне российской правительственной “политики покровительства” балканским переселенцам, обоснована ее зависимость от международных обстоятельств.

Ключевые слова: греческая община Одессы, Восточный кризис, православное население Османской империи, беженцы

Olena Uvarova (Odesa, Ukraine) **History of Greek community of Odesa in the period of 1820th Eastern crisis in Odesa region State Archive**

The use of a regional approach and synchronistic method of historical research on the base of Odesa region State Archive materials makes it possible to trace the deep interrelation between the position of the Greek community of Odesa and the Russia's foreign policy activity in the period of 1820th Eastern crisis, to analyze conducting at the local level of the Russian governmental “patronage policy” to Balkan migrants, proving its dependence on international circumstances.

Key words: Greek community of Odesa, Eastern crisis, orthodox population of the Ottoman empire, refugees

Жульєтта АВАНЕСЯН
(Запоріжжя, Україна)

**Минувшина в уподобаннях
населення Степової України
кінця XIX ст.
(за матеріалами
«Екатеринославских
губернских ведомостей»)**

Періодична преса як специфічний вид історичних джерел, поєднуючи в собі одночасно документальні та нарративні матеріали, охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства. Більш динамічно та розгорнуто історичний розвиток тих чи інших регіонів, місцевостей, інституцій, установ, організацій – показують газети. Важливе місце серед них належить «Губернским ведомостям» – газетам офіційного спрямування, що будучи засновані ще в 30-х рр. XIX ст., започаткували таким чином місцеву газетну періодику¹. На території України «Губернские ведомости» існували в Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській та Чернігівській губерніях. Перший номер «Екатеринославских губернских ведомостей» (далі «ЕГВ») вийшов 7 січня 1838 р. [6, с.220]. Проіснувавши досить тривалий період (1838–1918 рр.), «ЕГВ» еволюціонували від газети-«дублера» публікацій центральної преси («Санкт-Петербургские ведомости», «Московские ведомости» «Правительственный вестник» та ін.), до видання, що відповідало рівню розвитку тогочасної журналістики, з цікавою програмою, матеріалами, що відображали історичний та сучасний стан розвитку Катеринославської губернії XIX ст. Розгляда-

¹ «Губернские ведомости», в тому числі і «ЕГВ», привертала увагу багатьох дослідників. Серед них особливо цікаві роботи Л. Бурмистрової [1, с.54-60; 2, с.52-69; 3, с.125-144; 4, с.61-64; 5], Г. Дейча [10], В. Бобкова [23] та А. Непомнячого [22, с.197-201; 23], в яких розглянуто питання створення, функціонування та використання матеріалів «губернских ведомостей» в дослідженні соціального, економічного, культурного, політичного життя губерній та окремих регіонів Російської імперії XVIII – початку XX ст., розкриваються інформативні можливості цих джерел.

ючи розвиток самої газети, можна виокремити три етапи, що якісно відрізнялися програмою публікацій. Перший етап охоплює 1838–1888 рр. Його характерними ознаками були поділ видання на офіційну та неофіційну частини, суттєва обмеженість тематики публікацій та обсягу матеріалів неофіційної частини, а також нечисленність кореспондентського штату. Другий етап розвитку часопису – з 1888 р. до початку ХХ ст. – ознаменувався переглядом цілей видання, відповідно до яких відбулось збільшення кореспондентського складу та реорганізації в структурі «ЕГВ», що відтепер друкували неофіційну частину окремим «зошитом», наповненим цікавими місцевими матеріалами на кшталт приватних газет. Третій період – початок ХХ ст. – 1918 р. – це повернення до початкової структури часопису, скорочення неофіційної частини до друку приватних оголошень та стану рахунків акціонерних компаній та товариств.

В цій статті ми розглянемо, як «Екатеринославские губернские ведомости» на початку другого періоду свого існування відображали проблематику та характер зацікавленості минувшино мешканців міста Катеринослава та губернії в кінці ХІХ ст.

«ЕГВ», на відміну від приватних видань, як і решта «губернских ведомостей», не мали можливості утримувати власний штат співробітників. Зазвичай кореспондентами газети були чиновники, вчителі, громадські діячі, пересічні мешканці Катеринославщини. З 1888 р. в кожному номері газета вміщувала запрошення надсилати свої спостереження та роздуми на адресу редакції з зазначенням точного адресата – редактора Ф. Преображенського [16, с.1]. Так «ведомости» співпрацювали з населенням Катеринославщини. Читацька аудиторія «ЕГВ» мала можливість впливати на структуру часопису, а саме на рубрики. Губернатор Катеринославської губернії князь Долгоруков, починаючи з 1884 р., постійно клопотав про зміну статусу «ЕГВ», розробив та представив нову програму неофіційної частини видання [25, л.11-13], яку однак не одразу затвердили. Лише в 1888 р. Головне Управління по справам друку та Міністерство внутрішніх справ дозволили розширити неофіційну частину, поставивши завдання, щоб офіційне видання не поступалося приватним змістовністю та оперативністю. Для цього намагалися створити сприятливі умови: залучити ширше коло кореспондентів, забезпечити ефективні методи швидкої передачі інформації. І перша з цих умов реалізовувалась в основному за рахунок власне читацької аудиторії видання. Таким чином, «Губернские ведомости» вирішували одразу декілька завдань: розширення штату співробітників, поповне-

ння джерел інформації, підтримка діалогу редакції з читачами, і, як результат, підвищення інтересу місцевих читачів до «ЕГВ». Прикладом співпраці редакції видання з читачами стала публікація в №3 неофіційної частини «ЕГВ» за 1888 р. статті пересічного мешканця губернії, в якій він звернувся до редакції з проханням друкувати в «Губернских ведомостях» статті про засідання міських дум та управ, волосних зборів та їх рішення, затвердження місцевих бюджетів, інформацію про вибори сільських посадових осіб, відомості про діяльність сільських шкіл та лікарень, – словом, інформувати своїх читачів про все, що стосується сільського та міського життя різних повітів Катеринославської губернії. При цьому автор статті зауважив, що такі публікації допомагали б вивченню свого рідного краю, його суспільного життя та потреб, що сприяло б їх своєчасному задоволюванню [11, с.3]. І вже з наступного номеру «ЕГВ» почали друкувати такі матеріали, запровадивши рубрику «Думские заседания».

Саме з 1888 р. співпраця редакції «ЕГВ» з місцевим населенням стала регулярною та невід'ємною частиною розвитку самого видання. Так, задумавши введення нових історичних рубрик, редактор видання Ф. Преображенський дбав не лише про їхню актуальність (а вони і справді відповідали зацікавленості місцевого населення), але й про залучення до роботи над ними мешканців губернії, сприяючи популяризації газети. Місцева інтелігенція: вчені, вчителі, лікарі, громадські діячі та чиновництво брали участь у створенні рубрик, які б відповідали професійній діяльності та інтересам. Мешканці губернії надсилали для публікації різноманітні спостереження та кореспонденції з повітів Катеринославщини.

Так, наприклад, завдяки участі в газеті місцевих вчених Д. Яворницького та Я. Новицького, в «ЕГВ» з'явилися публікації «Из церковной летописи», «Из недавнего прошлого», «К истории Запорожья», «Материалы для истории колонизации Новороссийского края», «Из истории народных преданий, поверий и рассказов», «Песни казацкого века» та багато інших матеріалів. За етнографічними розвідками редакція зверталась до сільських вчителів, які могли зібрати та записати від старожилів легенди про минуле, вірування, заклинання, обрядові пісні, повір'я [20, с.2]. В результаті співпраці з місцевим архітектором І. Шмаковим на сторінках видання публікувалися матеріали про становлення архітектурного вигляду сучасного Катеринославу [28, с.1; 29, с.1]. Друкувалися статті директора катеринославської гімназії (який виконував обов'язки цензора «ЕГВ») Д. Грахова, присвячені історії та сучасному

стану очолюваного ним навчального закладу [8, с.3; 9, с.4]. Сфера освіти стала однією з актуальних в культурному житті Катеринославщини завдяки реформі 1864 р. та діяльності земств, що мали неабиякий вплив на її розвиток (повсюдне відкриття значної кількості земських шкіл, затвердження нових програм для сільських шкіл, покращення умов та додаткове фінансування тощо). Співпраця з місцевими лікарями М. Ваклуловським, В. Скрильниковим, Голубовським та іншими забезпечувала висвітлення на сторінках «ЕГВ» цікавих матеріалів з медицини [26, с.4]. А лікар В. Скрильников навіть надав для публікації в неофіційній частині листування свого батька, адвоката І. Скрильникова, про історію Катеринослава. Редакція запевняла, що ці матеріали будуть цікаві всім читачам, оскільки вони охоплювали майже все XVIII ст. і містили маленькі історії про те, як ще юний Катеринослав здобував свій перший капітал і де той подівся [12–15, с.2–3].

Рубрика «Корреспонденции из поветов Екатеринославской губернии» наповнювалась матеріалами від мешканців кожного з повітів губернії. Вони «постачали» найрізноманітнішу інформацію для видання, замітки, нариси та есе, що зазвичай підписувались як-то «Театрал», «Обиватель», «Глядач», «Приїжджий». І тут не обходилося без екскурсів в історичне минуле тих питань, яких торкались автори, що сприяло неабиякому успіху в читачів. Ще одним способом співпраці стало звичайне для сучасної періодичної преси явище – «листи до редакції», що іноді порушували серйозні питання суспільного характеру. Крім того, редакція при нагоді зверталась до населення з проханням написати статті, присвячені подіям з історії губернії або певним особам – видатним діячам Катеринославщини. Так, в №17 неофіційної частини «ЕГВ» за 1888 р. подано відомості про те, що невеличкий гурток любителів рідної літератури збирався відслужити панахиду за видатним катеринославським белетристом, автором «Губернского карнавала» та «Откупного дела» В. Єлагіним в 25-ту річницю від дня його смерті, і редакція «ЕГВ» просить написати статтю, присвячену цьому літератору та громадському діячу [21, с.2], який свого часу був членом клубу “Пиквигов”, що об’єднував представників прогресивної частини дворянської і різночинської інтелігенції краю, які виступали з позицій гуманізму та християнської моралі, піддаючи критиці місцеву бюрократію, чиновництво та кріпосництво [19, с.4-5].

Зацікавленість населення Катеринославщини минувшиною тісно пов’язана з історичною ситуацією в регіоні другої половини XIX ст. та рівнем розвитку тогочасної історичної науки. На сторінках видання

лише за 1888 р. надруковано 100 публікацій з історії краю, що складає 36,2% від загальної кількості статей, вміщених в неофіційній частині «ЕГВ» за цей рік (до уваги беруться лише статті та рівноцінні їм публікації (276). Цей доволі високий відсоток свідчить про значний інтерес населення краю до власного історичного поступу, що є характерним для суспільства другої половини XIX ст., коли археологічні розшуки, збирання старожитностей та етнографічна діяльність в краї стали визначальними напрямками роботи для істориків. В XIX ст. з'являються перші історико-етнографічні, географічні та археологічні товариства, діяльність яких зумовила відкриття перших музеїв, в тому числі і на території Катеринославської губернії. «ЕГВ» публікували матеріали з історії краю, намагаючись задовольнити зростаючий інтерес місцевого населення до подібної інформації.

Статті з історії, що друкували «ЕГВ», можна згрупувати за тематичним принципом: 1) матеріали з загальної історії та археології краю (історія міста Катеринослава, Катеринославської губернії, запорізького козацтва, археологічні розвідки (28 публікацій); 2) з історії культури краю (включаючи матеріали з історії вірувань, обрядовості, легенд та повір'їв регіону – 19 публікацій, освіти – 13, релігії – 12, музеїв, живопису, архітектури та літератури – 6, медицини – 2); 3) з історії економічного розвитку регіону (9 публікацій); 4) з історії суспільного життя краю (9 публікацій); 5) статті про видатних діячів Катеринославщини (2 публікації).

З розглянутих матеріалів найбільша кількість припадає на історію запорізького козацтва, військову та політичну діяльність, побут та духовний світ козаків. В народній пам'яті ще залишалися ті недалекі часи, коли запорізьке козацтво брало участь у військових походах, захищало території південної України від турків. Традиції усної історії передавали та зберігали легенди та пісні про козацьку епоху, про знамениті битви, тому не дивно, що дана тематика стала однією з найбільш цікавих для провінційного катеринославського читача. Підвищенню інтересу до неї сприяли також роботи з виявлення та залучення до наукового обігу нових писемних та речових джерел з історії козацтва, знайдені історико-етнографічними та археологічними розвідками, які проводились історико-краєзнавчими, географічними та археологічними товариствами, що діяли в другій половині XIX ст., та дослідницька діяльність істориків краю Д. Яворницького та Я. Новицького, які активно публікували свої праці на сторінках «ЕГВ». Інші матеріали з історії, які стосувалися безпосередньо міста Катеринослава та губернії

в цілому, не мали такого попиту катеринославської громади, а статті, що публікували «ЕГВ», скоріше відповідали меті газети зібрати для майбутніх дослідників краю всі бібліографічні матеріали про нього, як зазначалось в самому виданні.

Інтерес населення Катеринославщини до історії освіти в регіоні був викликаний реформуванням даної сфери та активною позицією земств та громадських діячів краю стосовно даного питання, а зацікавленість історією духовного життя краю тісно пов'язана зі святкуванням визначної дати 900-ліття хрещення Русі. Особливий інтерес становлять дослідження Я. Новицького в рубриці «Из церковной летописи», де він публікував джерела з історії церкви, знайдені ним в архіві Покровського собору в Олександрівську. Редакція, започатковуючи цю рубрику, мала на меті представити читачам публікації з історії Катеринославської духовної семінарії, духовної консисторії та архієрейського дому [17, с.3].

Реформи другої половини XIX ст. призвели до суттєвого похвалення економічного життя Катеринославщини в 1870–1880-х рр. та втягнення регіону в промисловий “бум”, каталізатором якого стали відкриття на Криворіжжі високоякісних залізних руд, величезних родовищ вугілля – на Донбасі та введення в експлуатацію Катерининської (Лозово-Севастопольської), Харківсько-Миколаївської та Курсько-Харківсько-Азовської залізниць [27, с.61-251]. В наслідок цього за декілька років Придніпров'я перетворилося на основний вугільно-металургійний регіон Російської імперії, провідний центр базових галузей важкої промисловості – гірничої, металургійної, машинобудівної, паливної та хімічної, чому також сприяли налагоджені транспортні вантажні перевезення Дніпром. Іншим результатом реформ 1860 – 1870-х рр. стала поступова руйнація натурального господарства та перехід господарської діяльності краю до капіталістичного підприємництва. Всі ці перетворення активізували суспільне життя Катеринославщини, що знайшло вияв у розвитку установ земського і міського самоврядування, громадської активності [7, с.342-344].

За цих умов увага жителів губернії зосереджується на історичному розвитку економічної та соціальної сфер регіону. Потребу населення в такого роду інформації намагалися задовольнити «ЕГВ», але це їм не завжди вдавалося через специфіку самого видання. Значення і характер «губернских ведомостей» чітко визначалися законом, а за самими виданнями відбувалось постійне спостереження: крім загального і обов'язкового цензурування неофіційної частини, «губернские ведомости» підлягали перевіркам з боку Головного управління зі справ друку

та Міністерства внутрішніх справ, які мали не допускати до публікації в цих місцевих офіційних органах «неудобных статей» [24, л.21а].

Проблематика та характер зацікавленості населення Катеринославщини минушиною в більшості випадків визначались тими історичними умовами, які формувалися в регіоні та по всій Російській імперії, в меншій мірі – розвитком наук, літератури та мистецтва. При цьому публікації «ЕГВ» охоплюють значний обсяг матеріалів з історії політичного, економічного, соціального та культурного життя Катеринославщини XVIII – початку XIX ст. і, маючи вагомий інформаційний потенціал, можуть бути включені до основної джерельної бази з вивчення широкого кола питань.

Джерела та література

1. *Бурмистрова Л.П.* «Губернские ведомости» как исторический источник для изучения культурной жизни российской провинции конца 50-х – начала 60-х годов XIX века // Сборник аспирантских работ. Гуманитарные науки. – Казань: Издательство Казанского университета, 1966.

2. *Бурмистрова Л.П.* «Губернские ведомости» как исторический источник для изучения материального положения разночинцев в эпоху падения крепостного права // Сборник аспирантских работ (1964). История и право. – Казань: Издательство Казанского университета, 1965.

3. *Бурмистрова Л.П.* Использование «губернских ведомостей» на страницах «Современника» и «Колокола» в эпоху падения крепостного права // Очерки истории народов Поволжья и Приуралья. Вып.1. – Казань: Издательство Казанского университета, 1967.

4. *Бурмистрова Л.П.* Крестьянский вопрос в губернских ведомостях (1858-1860 гг.) // Вопросы истории, филологии и педагогики. Вып.2. – Казань: Издательство Казанского университета, 1967.

5. *Бурмистрова Л.П.* Провинциальная газета в эпоху русских просветителей («Губернские ведомости» Поволжья и Урала 1840 – 1850 гг.). – Казань: Издательство Казанского университета, 1985. – 139 с.

6. *Владимиров М.* Первое столетие г. Екатеринослава (Материалы для исторического очерка). – Екатеринослав, 1887.

7. *Герасименко Г.А.* Земское самоуправление в России. – М.: Наука, 1990. – 425 с.

8. *Грахов Д.* Краткое историко-статистическое обозрение Екатеринославской гимназии // ЕГВ. – 1888. – №6.

9. *Грахов Д.* Статистико-географическое описание Екатеринославской губернии // ЕГВ. – 1888. – № 6.

10. *Дейч Г.М.* Губернские ведомости как исторический источник // ВИД, т. IX. – Л.: Наука, 1978. – С.236-253.
11. Думские заседания // ЕГВ. – 1888. – №3.
12. *Егоров А.* Из бумаг И.М. Скрыльникова // ЕГВ. – 1888. – №21.
13. *Егоров А.* Из бумаг И.М. Скрыльникова // ЕГВ. – 1888. – №23.
14. *Егоров А.* Из бумаг И.М. Скрыльникова // ЕГВ. – 1888. – №30.
15. *Егоров А.* Из бумаг И.М. Скрыльникова // ЕГВ. – 1888. – №36.
16. ЕГВ. – 1888. – №1.
17. Из церковной летописи // ЕГВ. – 1888. – №21.
18. *Карагодин А.И.* История Запорожского края (1770-1917). – Запорожье: Липс, 2001. – 285 с.
19. Катеринославщина [WWW document]. / URL <http://www.dnipropetrovsk.iatp.org.ua/html>. – 2007. – 13 травня.
20. Местная хроника // ЕГВ. – 1888. – №3.
21. Местная хроника // ЕГВ. – 1888. – №17.
22. *Непомнящий А.* Газета «Таврические губернские ведомости» як джерело історичного краєзнавства Криму // Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану Марка Якововича Варшавчика. – К., 1999.
23. *Непомнящий А., Бобков В.* Вивчення російськомовної дорадянської періодичної преси Таврійської губернії у сучасному кримознавстві // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. і повідомл. дев'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 28-29 жовт. 2005 р. – Львів, 2005. – С. 207-212.
24. Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф.776. – Оп.3. – Спр. 372. О наблюдении за губернскими ведомостями.
25. РДІА. – Ф.776. – Оп.4. – Спр.310. Дело по изданию Екатеринославских губернских ведомостей.
26. *Скрыльников В.* К вопросу о древности применения глины в медицине и технике // ЕГВ. – 1888. – №86.
27. *Соловьева А.М.* Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. – М.: Наука, 1975. – 460 с.
28. *Шмаков И.* Черепичные крыши // ЕГВ. – 1888. – №39.
29. *Шмаков И.* Черепичные крыши // ЕГВ. – 1888. – №40.

Джультта Аванесян (Запоріжжя, Україна) *Минувшина в уподобаннях населення Степової України кін. XIX ст. (за матеріалами «Екатеринославских губернских ведомостей»*)

Дана стаття присвячена дослідженню проблематики та характеру зацікавленості минувшиною мешканців міста Катеринослава та Катеринославської губернії кінця XIX ст., які відобразилися в публікаціях «Екатеринославских губернских ведомостей».

Джультета АВАНЕСЯН. Минувшина в уподобаннях населення ...

Ключові слова: Катеринославщина, місцева інтелігенція, преса, історичні рубрики

Джультета Аванесян (*Запорозж'я, Україна*) **Старина в предпочтениях населения Степной Украины кон. XIX ст. (по материалам «Екатеринославских губернских ведомостей»)**

Статья посвящена исследованию проблематики и характера заинтересованности стариной жителей города Екатеринослава и Екатеринославской губернии конца XIX ст., которые отразились в публикациях «Екатеринославских губернских ведомостей».

Ключевые слова: Екатеринославщина, местная интеллигенция, преса, исторические рубрики

Dzhulietta Avanesian (*Zaporozhzhia, Ukraine*) **Old times are in the preferences of population of Steppe Ukraine, XIX c. (on materials of «Yekaterinoslavskiye Gubernskiye Vedomosti»)**

The article is devoted to research of problems and character of the personal interest by old times of habitants of city Katerynoslav and Katerinoslav province of end of the XIX c., which was reflected in the publications of «Yekaterinoslavskiye Gubernskiye Vedomosti».

Key words: Katerynoslavshchyna, local intelligentsia, press, historical headings

Алла ВАЩЕНКО
(Чернігів, Україна)

«Черниговские губернские ведомости» як джерело з історії місцевої влади: 1861–1889 рр.

Дослідження історії становлення, розвитку та функціонування системи органів місцевої влади в другій половині XIX ст. практично неможливе без залучення таких джерел як періодичні видання. Звернення до «Губернских ведомостей», зокрема до чернігівської газети, є закономірним з декількох причин. По-перше, «Губернские ведомости» безперервно виходили у більшості губерній Російської імперії протягом 1837–1917 рр., у тому числі у Чернігівській – із 1838 р. по 1917 р. По-друге, зважаючи на офіційний характер видання і досить серйозну цензуру, вміщені публікації зазнали мінімального впливу суб'єктивного чинника. По-третє, матеріали газети містять інформацію про особливості функціонування губернії, що дозволяє визначити спільні та унікальні риси розвитку певних регіонів, окреслити коло проблем та специфіку їхнього вирішення структурами місцевого управління. У хронологічному відношенні нами обрано досить складний період трансформації системи місцевого управління: 1861–1889 рр.

За видання «Губернских ведомостей» відповідало губернське правління. Офіційну частину газети обов'язково візував віце-губернатор, або особа, що виконувала його обов'язки. Організаційні питання по прийняттю звернень, оголошень та ін. матеріалів до неофіційної частини здійснював «газетний стіл» при правлінні [1].

За своєю структурою «Черниговские губернские ведомости» поділялися на офіційну, неофіційну частини та «Прибавления». Офіційна частина, котра у свою чергу мала два відділи, існувала завжди і зазнала незначних змін. Зокрема, у 60-х – першій половині 70-х рр. XIX ст. відділ I («местный») охоплював місцеві питання і вміщував офіційну інформацію про діяльність губернських та повітових органів влади. Виключенням були тільки документи та матеріали, що походили від

імператора – вони завжди подавалися на початку номера. Це були законодавчі акти, подяки та відзнаки від імені монаршої особи. Так, у «Черниговских губернских ведомостях» за 26 січня 1864 р. опубліковано подяку імператора селянам Тулухівської волості Суразького повіту за грошову пожертву [2], а у 1881 р. – «Высочайшую благодарность» імператора жителям села Кучерівки Глухівського повіту, котрі зібрали 87 руб. на побудову храму на місці трагедії 1 березня [3]. Матеріали саме цього відділу газети є найбільш важливими для дослідника регіональної історії, бо дозволяють локалізувати та проаналізувати проблеми, пов'язані з функціонуванням усіх ланок системи місцевого управління та самоврядних структур.

Відділ II («общий») у цей період формувалася із матеріалів загальноімперського значення, вміщував офіційну інформацію, нові закони, циркуляри МВС та інших урядових установ, котрі стосувалися як всієї імперії, так і окремих регіонів чи губерній. У місцевих виданнях «Губернских ведомостей» публікувалися постанови, що стосувалися не лише даної губернії.

З середини 1870-х рр. зміст I-го та II-го відділів помінялися місцями. Неофіційна частина видання зазнала структурних і суттєвих тематичних змін, вони відбувалися фактично синхронно зі зміною офіційної частини. До того ж, трапляється, що неофіційну частину не вміщують до газети, про що сповіщається наприкінці номера. Покажемо у цьому плані є 1867 р. Формування матеріалів неофіційної частини покладалося на редактора та його помічників. У визначений період видання редагували О. Щербаков, С. Якубович, А. Гуляницький, П. Соловський та І. Абрамович. Але редакційна колегія мала зважати на досить жорстку цензуру, яку проходили матеріали.

Матеріали неофіційної частини 1860-х рр. подавалися у вигляді інформаційно-аналітичних заміток з актуальних проблем внутрішнього та міжнародного життя. Це витяги із публікацій в інших виданнях, найчастіше з «Северной почты» (близько 90%) та «Русского инвалида». Є також публікації з незначними авторськими (редакторськими) коментарями та порівнянням відгуків у різних виданнях на ті чи інші події, передовсім міжнародні. Зокрема на початку 1864 р. постійно публікувалися матеріали про розгортання австро-прусьсько-данського конфлікту на тлі австро-прусьського суперництва та об'єднувачих процесів у німецьких землях.

У 1870-х рр. у неофіційній частині починає домінувати місцевий матеріал, із додатку переміщується діловодна документація місцевих

установ, подаються історичні розвідки та публікації джерел. Зростає кількість оголошень, зокрема, про підписку на різні видання. З середини 1880-х рр. неофіційна частина вже має чітку структуру, виділяються відділи «местный» та «общий», матеріал розміщується у визначених рубриках – «телеграфные известия», «внешние известия» (обидві переважно формувались за матеріалами «Правительственного вестника»), «внутренние известия» (за публікаціями періодичних видань імперії), «местная хроника», «корреспонденция», цікава новела – «письмо в редакцию», «к истории края», «о происшествиях в губернии», «смесь», «объявления», «метеорология». Також вміщувалися публікації науково-популярного характеру.

Ще одним структурним компонентом газети були «Прибавления». Додаток формувався редакцією газети і виходив із позначкою про проходження цензури. У 1860-х рр. матеріали цієї складової «Черниговских губернских ведомостей» були представлені в основному діловодною документацією місцевих управлінських та самоврядних структур. Також публікувалися статистичні та довідкові матеріали, наприклад, відомість про ціни по Чернігівській губернії на провіант, фураж та ін. [6]. Включалися до додатку й історичні розвідки, зокрема, «Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии, составленный А.И. Ханенко» [7], «Собрание южно-русских памятков словесности» [8], «Обозрение Румянцевской описи Малороссии» [9] тощо. У додатку друкували оголошення від юридичних та приватних осіб, відомості про виїзд за кордон («Потомственные почетные граждане: Меер и Евзель Мерперты отъезжают за границу.... на 1 год») [10]. У спеціальний додаток виносилися документи законодавчого характеру, наприклад, Правила про приведення в дію Положення про земські установи [11].

Але з початку 1870-х рр. додаток перестає бути невід'ємною частиною видання, до того ж змінюється його зміст. Так, досить часто публікуються звіти земських управ [12], списки виборщиків та вже обраних депутатів місцевих самоврядних органів.

У номерах газети за перше півріччя 1871 р. постійно вміщувалися списки осіб по повітах, котрі могли брати участь у земських виборчих з'їздах, та списки вже обраних на 3 роки повітових гласних [13]. Аналогічна інформація подавалася наприкінці кожної каденції земських гласних.

А в 1880-х рр. додаток, як окрема складова газети, сформована редакцією, взагалі зникає. Замість нього до примірників додавалися списки осіб, яких розшукувала поліція.

У загальному відділі офіційної частини видання представлено досить великий комплекс законодавчих актів (маніфести, укази, постанови, положення, устави, тимчасові правила, накази, інструкції тощо). Наприклад, поряд з височайшим указом Сенату «Об устройстве особых земских... учреждений» було надруковано Положення про губернські та повітові земські установи [14].

У контексті дослідження місцевої історії важливими джерелами постають саме постанови, накази, тимчасові правила та інструкції, які конкретизували чи тлумачили певні закони, або регламентували діяльність інституцій відповідно до місцевих умов. Саме такі законодавчі акти дозволяють відстежити специфіку законодавчого поля імперії у регіональному вимірі. Для дослідження особливостей функціонування місцевого управлінського механізму важливе значення мають вміщені у «Ведомостях» адміністративні розпорядження, котрі подекуди включають і нормативну складову. На відміну від законодавчих актів, що були опубліковані в офіційних виданнях – «Полном собрании законов Российской империи» та «Собрании узаконений и распоряжений правительства, издаваемых при правительствующем Сенате» – частина поточних циркулярних документів не систематизована й друкувалася тільки в регіональних виданнях, у першу чергу в «Губернских ведомостях». Так, майже постійно в газеті вміщували перелік указів Сенату, які надійшли до Чернігівського губернського правління.

Циркулярні розпорядження міністерств та відомств дають можливість проаналізувати найбільш актуальні та проблемні питання, що поставали перед місцевими органами управління в ході їхньої практичної діяльності. Також вони дозволяють відстежити окремі аспекти взаємодії та порядок субординації місцевих, центральних та вищих органів влади, а також взаємовідносин адміністративних та самоврядних структур.

«Черниговские губернские ведомости» друкували діловодну документацію, важливу для дослідження практичної діяльності всіх ланок системи управління та самоврядування, аналізу межі компетенції, принципів організації та діяльності управлінських структур, механізмів прийняття рішень та контролю за їх виконанням. Також матеріали діловодства дають можливість проаналізувати діяльність певної посадової особи в рамках окремої структури (нижчі чиновники) і в системі загалом (предводителі дворянства, губернатори).

Найчастіше в газеті публікувалися витяги з журналів засідань та протокольні рішення різних установ. Зокрема досить повно (у 1860-х рр. фактично у кожному номері) представлені журнали Губернського

по селянських справах присутствія, значно рідше – Журнали засідань «Черниговского губернского попечительства детских приютов» [15], Журнали засідань Чернігівської міської думи [16], витяги з журналу Чернігівського губерньського статистичного комітету [17] та ін. Поширеними були рапорти, подання та доповіді нижчих установ до вищих.

Матеріали «Черниговских губерньских ведомостей» дозволяють відстежити головні аспекти діяльності губерньських органів влади. Постійно публікувалися розпорядження і вказівки від Чернігівського губерньського правління повітовим присутствіям та іншим установам. Значний пласт документів стосується викупних операцій, межування та недоїмок, справи по яких домінували у 60-х рр. XIX ст. Постійно надавались розпорядження Чернігівському повітовому скарбнику та найчастіше – мировим посередникам і повітовим справникам [18]. Значну увагу Губерньське правління приділяло роботі мирових посередників, зокрема, оптимізувало кількість мирових дільниць [19; 20].

Газета містить інформацію щодо діяльності губернатора, передовсім його «діалогу» з громадою. Так, у квітні 1864 р. «Черниговские губерньские ведомости» надрукували замітку про зібрання 7 квітня в Кролевеці на запрошення начальника губернії С.П. Голіцина товариства землевласників міста і подали перелік домовласників. Губернатор зібрав їх із метою дізнатися про нагальні потреби міста та узгодити плани створення міського громадського банку і товариства страхування від вогню[21]. «Ведомости» публікували розпорядження губернатора, циркуляри, вказівки про необхідні заходи, заохочення за достойну службу, або догани за прорахунки [22]. Традиційно публікувалися промови губернаторів на дворянських зібраннях [23].

Надзвичайно важливим різновидом джерел, розміщених у газеті є циркулярні розпорядження губернатора, котрі регламентували та координували діяльність місцевих установ, підзвітних начальнику губернії, спрямовували їхню діяльність, розв'язували спірні питання тощо.

Матеріали видання дозволяють з'ясувати найважливіші аспекти діяльності окремих установ, інститутів, зокрема інституту мирових посередників у Чернігівській губернії. За діловодною документацією можна проаналізувати, які справи, розглянуті мировими посередниками, найчастіше зазнавали апеляції у Чернігівському губерньському у селянських справах присутствії [24-25], а також проблеми, із якими ці посадовці зверталися до губерньських установ. Так, мировий посередник Менської дільниці висловив прохання про надання додаткових коштів у сумі 265 руб. для жителів Мени, що постраждали від пожежі. При-

сутстві підтримало мирового посередника і звернулося до казначейства із відповідними розпорядженнями [26].

До різновиду діловодної документації, широко представленого у «Черниговских губернских ведомостях», належать звіти адміністративних, судових, поліцейських установ, органів самоврядування, різнорідних комісій (наприклад, Ніжинської межової комісії [27]). З середини 1860-х рр. стало традицією друкувати звіти органів міського та земського самоврядування; документація самоврядних структур у виданні в другій половині 70-80-х рр. була більш репрезентативною, ніж у адміністративно-поліцейських та судових органів. Самоврядні органи досить ретельно звітували за прибутки і видатки. Є звіти усіх повітових земських управ (зокрема Сосницької [28], Суразької [29] та ін).

Важливим джерелом для вивчення діяльності місцевого самоврядування є постанови міських дум, земських зборів, земських управ тощо. В них вказано кількість постанов міських дум за певний період (найчастіше це місяць), зазначено, хто був ініціатором пропозицій, звернень, прохань [30]. Надзвичайно важливим для дослідника місцевої історії є публікація у виданні рішень та постанов органів самоврядування [31].

Значно вужчою є джерельна база для дослідження поліцейських та судових установ. Так, переважно публікувались списки справ, що надійшли на розгляд судів [32] та оголошення від мирових суддів про виклики до слухання справи, розшук спадкоємців тощо – така інформація є у кожному номері газети. Опубліковані й окремі списки присяжних засідателів [33], а також оголошення від імені судових приставів при окружних судах, судових пристави при з'їздах мирових суддів.

Діяльність поліцейських структур у виданні висвітлена досить слабо. Переважно вміщуються лише оголошення повітових поліцейських управ, за якими можна визначити окремі аспекти їхньої діяльності. Більш вагомою є подана у 1880 р. інформація про діяльність «конно-полицейских урядников» із описом справ по повітах та станах [34].

«Губернские ведомости» друкували чимало матеріалів статистичного характеру. Це, наприклад, інформація про прибутки і витрати по м. Чернігів на 1864 р. У розділі «Текущие расходы» цього документа є дані про кошти на утримання місць і осіб міського управління (8713 руб. 88 1/4 коп.). Всього витратна частина міського бюджету складала 18570 руб. 25 3/4 коп., а прибуткова – 20415 руб. 25 коп. [35]. У № 23 за цей рік опубліковано аналогічний документ по м. Ніжин, у № 24 – по Кролевцю, і так по усіх губернських містах. Також у № 20 за 1882 р. по-

дано цілу низку довідково-статистичних матеріалів: відомість про ціни на робочу силу по губернії, відомість про кількість жителів м. Чернігова на травень 1882 р. із зазначенням роду занять, окремо – із зазначенням станової приналежності, із зазначенням віросповідання [36]. Є також список власників готелів та постійних дворів у м. Чернігів на 1884 р [37], відомість про розмір податку на нерухомість у містах, містечках та посадах Чернігівської губернії [38], та чимало іншої інформації.

Достатньо повну картину кадрових змін згідно призначень чи виборів по усіх відомствах губернії розкриває постійна рубрика газети «служебные перемены». Завдяки їй можна простежити кадрові ротації за постановами Губернського правління, Чернігівських дворянських депутатських зборів, за розпорядженням управляючого Чернігівською казенною палатою, за постановою Чернігівської палати Карного і Цивільного суду, за розпорядженням Голови Чернігівської Межевої палати та ін.

За 80 років свого існування «Губернские ведомости», зважаючи на суттєву еволюцію російського суспільства та трансформацію структури державного механізму, акумулювали величезну кількість різноманітного матеріалу, котрий є важливим джерелом з історії розвитку окремих губерній: з одного боку, видання було офіційним рупором загальноімперської та місцевої влади, а з іншого, відповідаючи на запити громад, висвітлювало актуальні місцеві проблеми, інформувало населення про діяльність управлінських та самоврядних структур, сприяло діалогу влади та громади, вміщувало розвідки про історію та культуру певної місцевості, формувало громадську думку. Зважаючи на це, газета «Черниговские губернские ведомости» має значний потенціал для дослідження особливостей функціонування системи місцевого управління.

Джерела та література

1. Реєстр присланных публикаций за 1861 год // Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.127. – Оп.6. – Спр.8; Реєстр публикационных дел за 1868 год // ДАЧО. – Ф.127. – Оп.6. – Спр.11.
2. Высочайшая благодарность... // Черниговские губернские ведомости (далі – ЧГВ). – 1864. – №3.
3. Высочайшая благодарность... // ЧГВ. – 1881. – №2.
4. ЧГВ. – 1877. – №40.
5. ЧГВ. – 1886. – № 63.
6. Ведомость о ценах по Черниговской губернии... // ЧГВ. – 1864. – №5.

Алла ВАЩЕНКО. «Черниговские губернские ведомости» ...

7. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии, составленный А.И. Ханенко // ЧГВ. – 1864. – № 8.
8. Собрание южно-русских памятков словесности // ЧГВ. – 1864. – № 38.
9. Обзорение Румянцевской описи Малороссии // ЧГВ. – 1867. – № 4.
10. ЧГВ. – 1864. – № 8.
11. Правила о приведении в действие Положения о земских учреждениях // ЧГВ. – 1864. – №23.
12. Отчет Кролевецкой уездной управы // ЧГВ. – 1771. – № 38.
13. ЧГВ. – 1771. – № 32-33; 41.
14. Об устройстве особых земских... учреждений // ЧГВ. – 1864. – № 2.
15. Журнал заседания Черниговского губернского попечительства детских приютов // ЧГВ. – 1864. – № 1; № 10.
16. Журнал заседания Черниговской городской думы // ЧГВ. – 1871. – № 4.
17. Журнал Черниговского губернского статистического комитета // ЧГВ. – 1864. – № 17.
18. ЧГВ. – 1864. – № 8.
19. ЧГВ. – 1864. – № 10.
20. Отношение Козелецкой земской управы // ЧГВ. – 1867. – № 5.
21. О собрании домовладельцев г. Кролевца // ЧГВ. – 1864. – № 18.
22. Циркуляр губернатора уездным исправникам // ЧГВ. – 1864. – № 22.
23. Речь губернатора 22 мая 1881 года на открытии Собрания губернского дворянства // ЧГВ. – 1881. – № 22.
24. ЧГВ. – 1864. – № 3.
25. ЧГВ. – 1867. – № 8.
26. ЧГВ. – 1864. – № 40.
27. Отчет Нежинской межевой комиссии // ЧГВ. – 1867. – № 13.
28. Отчет Сосницкой уездной земской управы // ЧГВ. – 1871. – № 2; №№ 5-7.
29. Отчет Суражской уездной земской управы // ЧГВ. – 1880. – № 48.
30. Перечень заседаний городских дум Черниговской губернии // ЧГВ. – 1881. – №22.
31. Обязательные постановления для жителей г. Березны о мерах для предупреждения и прекращения дифтерита, изданные березинскою городскою думою в заседании 8 июня 1888 г. // ЧГВ. – 1888. – № 54.
32. Списки дел, назначенных к рассмотрению в Черниговском окружном суде // ЧГВ. – 1883. – №12.

33. Список присяжных заседателей Стародубского окружного суда, избранных от Новозыбковского уезда на 1888 год // ЧГВ. – 1888. – №9.

34. Сведения о действиях конно-полицейских урядников за 1880 год // ЧГВ. – 1880. – № 48.

35. Расписание доходов и расходов по г. Чернигов на 1864 г. // 1864. – № 22.

36. ЧГВ. – 1882. – № 20.

37. ЧГВ. – 1884. – № 47.

38. Ведомость о размере налога на недвижимость у городах, местечках и посадах Черниговской губернии, утвержденных министром финансов 31 декабря 1863 г. // ЧГВ. – 1864. – № 6.

39. ЧГВ. – 1878. – № 39.

40. ЧГВ. – 1880. – № 48.

41. ЧГВ. – 1878. – № 39.

Алла Ващенко (*Чернігів, Україна*) **«Черниговские губернские ведомости» як джерело з історії місцевої влади: 1861-1889 рр.**

У статті, на основі аналізу матеріалів «Черниговских губернских ведомостей» за 1861-1889 рр., визначено потенціал цієї газети як джерела з історії місцевих органів влади та управління.

Ключові слова: «Черниговские губернские ведомости», губернське правління, повітове управління, місцева влада, чиновники, документальні джерела, законодавчі акти, діловодство

Алла Ващенко (*Чернигов, Украина*) **«Черниговские губернские ведомости» как источник по истории местной власти: 1861-1889 гг.**

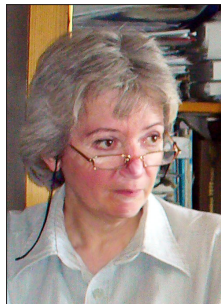
В статье, на основании анализа материалов «Черниговских губернских ведомостей» за 1861-1889 г., определен потенциал этой газеты как источника по истории местных органов власти и управления.

Ключевые слова: «Черниговские губернские ведомости», губернское правление, уездное управление, местная власть, чиновники, документальные источники, законодательные акты, делопроизводство

Alla Vashchenko (Chernihiv, Ukraine) **The «Chernigovskiye gubernskiye vedomosty» as source on history of local authorities: 1861-1889**

The article characterizes the potential of the newspaper «Chernigovskiye gubernskiye vedomosty» as a source base for studying history of the local authorities and management. «Chernigovskiye gubernskiye vedomosty» of the period from 1861 to 1889 was analysed.

Key words: «Chernigovskiye gubernskiye vedomosty», province governing, district management, officials, local authorities, documentary sources, legislative acts, office work

Татьяна АНАНЬЕВА

(Киев, Украина)

**Производство знаний
о киевских древностях
в начале XIX в.:
протагонисты и статисты
(по эпистолярным и мемуарным
источникам)**

Всход наук не в нашей власти.

Мы их зёрна только сеем.

А.К. Толстой

Из зерна, при известных условиях,
происходит растение.

М.А. Максимович

Ироническая сентенция из «Послания к М.Н. Лонгинову о дарвинизме» А.К. Толстого и фраза из ботанического труда М.А. Максимовича (в бытность его ученым-естественником) образуют цитатный диалог и, как положено эпитафю, «перекличку» со статьей, подводя к предмету ее рассмотрения. Причем, ключевые слова находятся именно в ботаническом трюизме будущего первого ректора Киевского университета (в Киеве изменившего ботанике ради словесности и истории). Фраза Максимовича, вне породившего ее «узкого» контекста, напоминает, что для всхода любых зёрен – будь то реальных или метафорических – нужны «известные» (то есть – определенные) условия. Истина бесспорная и, как многие непререкаемые истины, мало принимавшаяся в расчет историками: как раз *условия* всхода научных «зёрен» редко становились предметом изучения. Исследователи сосредотачивались на результатах-открытиях, подходя к ним с презентистскими критериями оценки¹. «Биография» знаний представляла последовательной цепочкой открытий с заранее известным венчающим их звеном и отбирала те факты, которым можно и нужно было придать значение *научных*.

¹ *Презентизм* (англ. present – настоящее) – способ исследования и понимания историко-научного явления с точки зрения современного состояния науки.

Такой подход преобладал и в историографии киевоведения, особенно в той ее редуцированной части, которая посвящена началу XIX в. – времени, когда, как из рога изобилия, посыпались открытия киевских древностей²: Десятинной церкви, Золотых ворот, Ирининской церкви, появлялись новые и новые места раскопок, отчеты о них. Впоследствии лишь некоторые авторы (в основном из числа ранних историков Киева) признавались, что эта «золотая пора» киевских древностей пришла неожиданно. Н. Закревский в предисловии ко второму изданию своего «Описания города Киева» (1868 г.) вспоминал, что даже в 1848 г., уже отдавая в издательство первую редакцию своего труда, вполне разделял существовавшее «в начале настоящего столетия <...> общее мнение, что в Киеве нет почти никаких древностей» [22, с.П].

Но со 2-й половины XIX в. изменившееся под влиянием позитивизма историографическое сознание, непоколебимо верившее в силу научного познания, искало и находило следы научно-исторического интереса к киевским памятникам там, где еще недавно их не чаяли обнаружить. Некоторые результаты подытожил в своей книге о Киеве автор «Опыта русской историографии» В.С. Иконников.

Он писал, что «необходимость более близкого изучения и разыскания древностей» возникла в начале XVIII в., но «*впервые*³ интерес к киевским древностям в более широком смысле возбужден был в царствование Екатерины II», а в начале XIX в. этот интерес «все более возрастал», затем проявилось «более живое отношение к киевским древностям», которое «совпало» с деятельностью

² Понятие «древности» в конце XVIII – начале XIX в. имело много значений (см. [41, с.255-256]). Интересующее нас – «памятники, сохранившиеся от далекого прошлого» – уточняет контекст высказываний, связанных с Киевом рассматриваемого периода. 1) Из письма протоиерея И. Леванды (от 16 июня 1804 г.): «У нас недавно был отменный гость, пресв. митрополит Платон. Он <...> входил во все древности Киева». (Цит. по: [2, л.38]). 2) Из воспоминаний Н. Ге: «Благодаря одному из товарищей, Анненкову, отец которого занимался раскопками древних остатков и строил Десятинную церковь на месте древней, мы ходили на эти работы. Я в первый раз узнал, что была древность» [20]. 3) Из дневника К.А. Лохвицкого, о котором подробнее см. дальше: «Вы удостоили начать оживать древности...», «... и привез к нему корзину древностей», и т.д.

³ Здесь и далее курсив наш, в квадратных скобках поданы раскрытия сокращений и уточнения.

знаменитого мецената и любителя старины графа Н.П. Румянцева; граф при посещении Киева в 1821 г. сетовал на нерадение к отечественным древностям, но его переписка с киевским историком М.Ф. Берлинским и переезд в 1822 г. в Киев митрополита Евгения (Болховитинова) «свидетельствуют уже, что изучение последних [древностей.— Т.А.] приобретает *систематический, вполне научный характер*». А «с первых лет царствования Николая I» изыскание древностей велось «путем научных исследований и археологических приемов». «Во всех этих разысканиях митрополит Евгений принимал самое близкое и живое участие», «дал определенное направление исследованию и изучению киевских древностей» и «много содействовал образованию местного кружка археологов» [25, с.593-597].

Схема довольно аморфная и только последняя констатация, кажется, не вызывала у самого автора сомнений. Примерно эта же схема, с теми же акцентами на известных именах просматривается в большинстве работ последующих немногочисленных исследователей истории изучения Киева⁴.

Лишь с недавнего времени история отечественной науки занялась не только оценкой *результатов* развития нового знания, но и самим процессом его получения, заинтересовалась взаимодействием «между движением идей и их отнюдь не абстрактной «средой обитания», пришла к необходимости изучения «прописки знания», местного контекста его производства, его локальности, особенно, когда речь идет об этапе зарождения и становления научных изысканий⁵, первые всходы которых могут появиться и на внеучном поле. Новый подход в сочетании с потенциалом расширенной источниковой базы открывает возможности для формирования более достоверной и реальной картины изучения киевских древностей в начале XIX в. В рамках этой статьи попытаемся наметить контуры одного из ключевых условий производства знаний — «кадрового». Как отправной точкой воспользуемся приведенным выше упоминанием «местного кружка археологов», поскольку В.С. Иконников не единственный автор, говоривший о нем.

«В 1832 г. в Киеве образовалось общество археологов для отыскания памятников старины. Организатором и душой этого общества был м. Евгений, группировавший около себя местных архео-

⁴ Из числа последних публикаций см.: [49, с.3-30].

⁵ См. наприм.: [13; 58, с.73 и др.; 47; 55; и др.]

логов», – утверждал С. Карпов в диссертационном сочинении, написанном в стенах Киевской Духовной академии и посвященном главным образом церковно-административной деятельности митрополита Евгения [28]. В.И. Щербина говорил о «перших київських істориках ... та їхніх співробітниках, що багато працювали над вивченням місцевої старовини, вже у 20-х роках склали з себе таке, хоча не зформоване, товариство» [57, с.10]. И. Житецкий отмечал, что по приезду в Киев М. Максимович «обертаясь серед інтелігентного та вченого гурту киян, де поміж іншим був великий знавець історичних джерел митрополит Євгеній» [21]. Н. Семейкин, скрупулезно изучавший биографию историка Киева М.Ф. Берлинского, видел «небольшой кружок лиц, какими были Максим Федорович [Берлинский.– Т.А.], Лохвицкий, Анненков и др.» под руководством митрополита [2], и т.д.

Но никто из авторов, говоря о кружке, не ссылался на источники. Никто не называл имен тех «співробітників» и «аматорів, що займаються розкопками решток старовини» [57, с.12], кроме собственно известных деятелей – митрополита Евгения, М.Ф. Берлинского (учителя гимназии, историка), К.А. Лохвицкого (археолога-любителя, отставного чиновника 5-го класса), А.С. Анненкова (отставного гвардии поручика, «возобновителя» Десятинной церкви).

Примечательно, что киевский кружок «замечали» те авторы, которые писали о городе и сами находились в нем. А исследователи, рассматривавшие Киев в общероссийском контексте, как правило, говорили о причастности митрополита Евгения к Румянцевскому кружку и отчасти вписывали киевские события в рамки его деятельности⁶. Существовал ли киевский кружок реально или это эфемерное явление, сконструированное историографией, чтобы большей размах археологи-

⁶ Оставляя за рамками данной статьи мнения по этому вопросу, а также о более раннем участии будущего митрополита в Воронежском литературном и в Новиковском кружках, ограничимся резонным замечанием В.П. Козлова, что, «хотя историографическая традиция неизменно называет его [Евгения.– Т.А.] в числе самых активных сотрудников Румянцева», у митрополита, «который даже на фоне блиставших дарованиями сотрудников Румянцева выделялся незаурядными способностями», сложились «особые отношения с кружком» и он «остался в стороне от основных предприятий» [30, с.34].

ческих раскопок «оптически» уравнивать с количеством и значимостью совершивших их деятелей?

Даже такие неформальные объединения начала XIX в., как известные кружки Н.П. Румянцева, А.И. Мусина-Пушкина, Н.М. Карамзина⁷, не получили четких дефиниций.

В книге, в которой «кружок А.И. Мусина-Пушкина» вынесен в заголовок, при попытках дать определение, автор признает, что «это понятие в значительной мере условно» и подразумевает «неофициальное объединение лиц одного сословного круга, близких общественно-политических убеждений и интересов», но сразу оговаривается, что, «разумеется, не следует преувеличивать ни организационного, ни идейного единства» [31, с.5]. На самом деле в книге речь идет о салоне, окружении, комиссиях Мусина-Пушкина – объединенных в понятие «кружок» силой и инерцией историографической традиции.

Более последовательную характеристику кружков начала XIX в. предложила В.М. Бокова [17]; она говорит о кружках как объединениях произвольных по организационным формам, стабильных по составу, основанных на *личных* – дружеских, родственных, служебных связях, и обязательно на *близости интересов*, тяготеющих к совместному проведению досуга и *непрерывному общению* [17, с.45]. Соглашаясь с таким определением кружков⁸, посмотрим, удастся ли найти их черты у упомянутых киевских изыскателей древностей.

Личные связи и отношения киевских археологов начала XIX в. не попадали в поле зрения исследователей – отчасти из-за распространенного мнения о недостаточности материалов-источников⁹. Есть немалая

⁷ См. библиогр. в : [31; 32].

⁸ Не принимается только мнение, что кружки предполагали возрастную близость участников [17, с.49]. Автор и сама опровергает эту мысль, говоря о воронежском литературном «кружке» Е. Болховитинова (будущего митрополита Киевского Евгения), где у участников была большая разница в возрасте (см.: [12]).

⁹ В 1896 г., в статье о Берлинском Щербина признавал: «К сожалению мы не располагаем материалами для характеристики его [Берлинского.-Т.А.] отношений к <...> митрополиту Евгению, но судя по некоторым намекам, можно думать, что они были далеко не так близки» [56, с.406]. Напомним, что спустя 30 лет, «згадуючи заснування Українського історичного товариства», в поисках его «досить довгої й складної історії», Щербина и своих героев объединил в «товариство».

доля истины в оценке киевского начала XIX в. как «глухого, темного промежутка между эпохою летописей и эпохою газет», «слегка и прерывисто освещаемого для нас случайными известиями мемуаристов и киевских почитателей» [55]. Но масштаб источниковедческого пессимизма, наблюдавшийся *post et non propter* этой констатации профессора Киевской духовной Академии Ф.А. Терновского, несоразмерен реальному положению дел.

Методы архивной эвристики¹⁰ позволяют существенно усилить источниковую базу темы. Видовая структура массива источников по исследованиям киевских древностей в начале XIX в. включает: законодательные и делопроизводственные документы (материалы управленческого происхождения, организационно-распорядительная документация, в том числе документы обзорного, уведомительного, директивного характера); труды и сочинения; а также значительно расширенный корпус источников личного происхождения (переписка, дневники, мемуары, записки путешественников, автобиографии), которые имеют особое значение для данной темы. Это объясняется тем, что в первой трети XIX в. изучение отечественных древностей находилось на начальной стадии институализации и, следовательно, не имело специальной организационной структуры с собственными обязательными нормами документирования. А те ведомства (церковное, военные, гражданские), в которых киевские изыскатели древностей несли службу (или служение), естественно, не вмняли изучение древностей в служебные обязанности. Поэтому как никогда велика была роль личной инициативы, индивидуальных качеств, межличностного общения и взаимодействия. Решение вопросов, связанных с изысканиями древностей, зачастую переводилось из служебной сферы жизни в частную, где были свои нормы деятельности и поведения – нормы светского общества. В этих условиях «творчески или социально активная личность функционирует в обществе как некоторая микросистема, создающая и в ряде случаев накапливающая документную информацию такого рода, которая вне личностных и межличностных отношений не возникает: дневники, мемуары, эпистолярии» [11, с.72]. Эти социокультурные особенности изучаемого периода выдвигают в качестве основных для нашей темы именно источники личного происхождения.

¹⁰ То есть выявление источников по изучаемой теме, включающее использование объективно существующих связей между документами («знание законов делопроизводства») и существующие средства поиска. См. об этом: [11, с.211].

Наряду с видовой структурой для работы с этими источниками необходима их логическая группировка с учетом методологической установки, которая рассматривает взаимосвязь источника с той исторической реальностью, в процессе функционирования которой он был создан, что дает возможность репродуктивного истолкования источников (когда искомым является тот смысл, который вкладывал в текст документа автор).

Восприятие деятельности «другого» (которое фиксируют источники личного происхождения) – сложный социо-психологический и культурный процесс. *Его результаты зачастую подаются исследователями как прямое следствие действий исполнителя.* Такой упрощенный подход искажает смысл и содержание текстов. Поэтому в источниковедческом аспекте следует говорить о двух видах источников, фиксирующих восприятие деятельности человека: о самоописаниях (толкования собственных целей и задач) и иноописаниях (зафиксировавших восприятие деятельности современниками).

Рассмотрение источников личного происхождения необходимо проводить не в отрыве от остального источникового массива, а комплексно, с перспективой выстраивания «полилога» всех источников, позволяющего сочетать понимание отдельного текста с другими текстами и с внетекстовой реальностью. Особая роль в налаживании механизма своеобразного «взаимодействия» между документами принадлежит эпистолярным источникам, которые были единственным средством коммуникации людей той эпохи и «вобрали в себя повседневную событийность жизни» не только «элиты высшего сословия» [35, с.99], но и всей культурной среды.

Рамки статьи не позволяют детально остановиться на особенностях источников и специфике работы с ними. Ограничимся небольшим комментарием к некоторым. В первую очередь – часто используемой в исследованиях так называемой научной переписке митрополита Евгения, которая широко используется в литературе (как источник для цитат, на основе которых делаются обобщения и выводы).

Изучение *эпистолярных отношений* митрополита показало, что переписка выступала эквивалентом личных связей, ограниченных для Евгения как иерарха Церкви¹¹. Поэтому одной из наиболее

¹¹ См. об этом: [33, с.79].

частотных авторских коммуникативных интенций было межличностное общение. Важное место в иерархии речевых интенций также занимал обмен информацией. Поскольку первая интенция (личные связи) присутствует в письмах «между строк» в скрытой форме, а вторая (обмен информацией) легко прочитывается, многие эпистолярные блоки были восприняты исследователями как тематически устойчивая, «научная» переписка, отражающая научные интересы и взгляды митрополита. На самом же деле сложность социальных отношений, связывавших митрополита с его корреспондентами, требует предварительного детального изучения экстралингвистических факторов для каждого эпистолярного эпизода. При этом нужно учитывать, что переписка Евгения – образец тонкого соблюдения правил корреспонденции (со всеми их изменениями в Николаевскую эпоху по сравнению с Александровской), предписанных социальным статусом. Вместе с тем, митрополит искусно сочетал этикетные компоненты с конвенциональной ролью корреспондентов, развитое личностное начало с эмоциональной уравновешенностью, меньшее разнообразие эпистолярных практик с отсутствием стандартизованности, стереотипных форм.

Сказанное вносит коррективы в оценку ряда эпистолярных блоков как переписки «научной» (например, с П.И. Кеппеном), «дружеской» (например, с Н.П. Румянцевым)¹² и т.д. А рассмотрение писем нарративного жанра, к которому относится значительная часть служебных писем митрополита, в едином корпусе источников личного происхождения является обоснованным и продуктивным.

В качестве наглядного примера упомянем об известной по публикациям А.М. Лазаревского переписке митрополита с И.Р. Мартосом [34, с.48-71]. После статьи Лазаревского эти интереснейшие письма¹³ оказались забыты. Между тем они представляют большой интерес для изучения отношений в среде киевских «интеллектуалов» начала XIX в. Особую ценность этим эпистолярным материалам придает то, что они были прокомментированы близким знакомым Мартоса В.Я. Ломиковским. Изучение переписки в комплексе со всеми сохранившимися личными документами Мартоса-Ломиковского позволило значительно углубить понима-

¹² См. Наприм.: [40; 43].

¹³ Оригиналы хранятся: НБУВ ИР. Ф.І, ед.62665.

ние подтекста эпистолярных отношений, мотивации поступков, истоки репутаций [15].

В результате выявления и изучения источников личного происхождения по нашей теме ее источниковая база значительно расширена. Кроме «возвращения» в исследовательское поле некогда опубликованных, но полузабытых материалов, есть и нововыявленные. Примечательно, что самые большие и ценные «поступления» приходится на одного из главных героев интересующих нас событий – Кондрата Андреевича Лохвицкого (1770–1849)¹⁴. Какими бы ни были расхождения в оценках его деятельности [27; 52; 50], сам факт его (говоря современным языком) авторства в масштабных и результативных раскопках, открывших в течение двух лет Золотые ворота, Ирининскую и так называемую Ильинскую церковь, не оставляет сомнений. Лохвицкий оставил большой личный архив, завещанный им Киевской духовной Академии, который, хотя и не в полном виде, но сохранился¹⁵. Большую его часть составляют документы личного происхождения – переписка, дневник (ценнейший источник, приоткрывающий не одну завесу над отношениями, связывавшими и\или разъединявшими интересующих нас персон), «автобиографии». Именно дневнику Лохвицкого, по нашему мнению, принадлежит ключевая роль своеобразного магнитного стержня для всего источникового поля темы.

У Лохвицкого был большой опыт ведения дневников (самый ранний известный фрагмент датируется 1801-м годом). Они различались по своему характеру, содержанию и функциям – от интимного дневника увлеченного мистика до журнала регистрации корреспонденции, и зачастую не сменяли друг друга, а велись синхронно. К интересующим нас событиям относится дневник конца 1831 – начала 1834 гг. В его первой части, озаглавленной «Журнал. Не готовясь. Из (...)»[4], начатой 19-го декабря 1831 г., за три месяца сделаны всего девять записей, несколько

¹⁴ См. о нем: [45; 44; 51; 29; 14].

¹⁵ Исследователями архив Лохвицкого использовался лишь частично. Так, «несколько документов из находящегося у меня собрания бумаг Лохвицкого» опубликовал в конце позапрошлого века Н.Н. Оглоблин, обнаруживший документы в архиве своего отца, протоиерея Софийского собора Н.Я. Оглоблина [36, с.239-245; 37]. Несмотря на замечание публикатора, что «собрание – довольно интересное», исследователи обращались к не попавшим в публикации материалам мало и главным образом за цитатами-«иллюстрациями».

сумбурных, выхватывающих отдельные эпизоды личной жизни, пере-сказы снов. Если не считать упоминания Десятинной церкви, больше об археологии нет ни слова. И так до 29 марта 1832 г.

Но 30 марта появляется новое заглавие «Журнал Кориспондента Московского общества истории и древностей¹⁶ Чиновника 5-го класса и кавалера 4-й степени Св. Владимира Кодрата Лохвицкого. О раскрытии древностей. Киевских» [4а]. С этого дня дневник не узнать – это регулярные, довольно детальные записи о встречах, разговорах, распоряжениях, работах, расходах, переписке – обо всем и всех, встречающихся на пути к «раскрытию древностей». 17 апреля в письме Н.А. Полевому Лохвицкий сообщил о «новом моем предприятии раскрыть и отыскать древность, которая в земле более тысячи лет скрыта», и добавил: «Веду Журнал по сему предмету и с завтрашнего дня начинаю разрывать землю того места где Св. А[постол] А[ндрей] П[ервозванный] водрузил Крест» [4а, л.6]. И так, по замыслу автора, дневник-журнал обретал функцию публичности. Но долго удерживать официальный тон Лохвицкий, с его холерическим складом характера и потребностью «выплескивать» личные впечатления, не мог. И собственно дневниковый текст, и скопированные в него многочисленные письма силой авторских эмоций превращались в интересный микст глубоко интимного, случайно проговоренного, намеренно акцентированного – с подчеркнута официальным, но тоже не лишенным личностных черт. И только к окончанию рассматриваемого фрагмента дневника¹⁷, примерно с осени 1833 г. более заметна эволюция дневника от эго-документа к официальному «журналу», причем функцию вымещения дневниковой «начинки» выполнили скопированные в «журнал» письма, заполнившие последние страницы и почти вытеснившие собственноручные записи Лохвицкого.

Недоразумение, происшедшее, очевидно, при формировании конволюта с дневником, превратилось для исследователя этого замечательного документа в счастливый случай, позволивший установить

¹⁶ В число корреспондентов Московского общества истории и древностей российских (учреждено в 1804 г. при Московском университете) входили российские и иностранные ученые, любители старины, которые сообщали Обществу информацию, представлявшую для него интерес. Согласно формулярному списку Лохвицкого 28 апреля 1833 г. он был избран *соревнователем* Общества. Данных о причислении его к действительным членам (более высокое звание) не имеется.

¹⁷ Более поздние его части не обнаружены.

важную деталь. На вложенном листе [4а, л.35-35 об.] обнаружены записи, дублирующие уже записанные дни (2-15 июля 1832 г.). Сравнение повторяющихся фрагментов показало, что дневник целиком или частично переписывался. Пока нет возможности утверждать, идет ли речь о черновике и беловом варианте, или о «редактировании» отдельных текстов для разных адресатов (о характере расхождений в записях-дублерах см. дальше).

Отмеченные особенности дневника, повышенная субъективность автора – не уменьшают, а напротив повышают информационную отдачу этого источника, поскольку проявляют заинтересованность автора в определенной трактовке событий, высвечивая его интенции, оттеняя риторические конструкции. Дневник одного из главных действующих лиц, сопоставленный с другими источниками и вместе с ними, приближает к ответу на вопросы: как видели свои взаимоотношения сами участники больших археологических событий 1830-х гг.¹⁸, как они распределяли роли, чем руководствовались?

Вопреки историографическим представлениям, что поиски Лохвицкого Креста Апостола Андрея Первозванного были малозначимыми, случайными, в действительности именно этот проект стал центральным и дал толчок последующим событиям. Говорить об инициативе митрополита Евгения тут нет никаких оснований. Вдохновителем Кондрата Андреевича был командующий 1-й Армией Ф.В. Остен-Сакен¹⁹. Именно «по совету генерал-фельдмаршала графа Фабиана Вильмовича фон-дер-Остен-Сакена» в конце марта 1832 г. Лохвицкий обратился к недавно назначенному генерал-губернатору В.В. Левашову за разрешением на раскопки. Записью об этом событии открывался новоначатый дневник – «Журнал Кориспондента...».

Влиятельный командующий, который пользовался особым личным расположением Николая I, опекал Лохвицкого с 1825 г., когда

¹⁸ О более раннем открытии Десятинной церкви (1824-1826 гг.) см.: [16].

¹⁹ Фабиан Вильгельмович Остен-Сакен (1752–1837), несмотря на преклонный возраст, оставался человеком очень известным и влиятельным. Выходец из курляндских дворян, начав службу в век Екатерины четырнадцатилетним подпрапорщиком мушкетерского полка, он всю жизнь был в действующей армии, стал одним из главных лиц в кампанию 1812–1814 гг., с марта 1814 г. – генерал-губернатор французской столицы. Фельдмаршальский жезл был вручен ему в день коронации Николая I.

во время визита в Киев посетил с митрополитом Евгением раскопки Десятинной церкви [4а, л.31]. Интересно, что при втором посещении в сентябре 1827 г. именно Сакен (а не митрополит) поручил археологу подготовить издание с полным описанием, рисунками, планами церкви [7, л.23]. Любопытно также, что в промежутке между встречами Лохвицкий передавал «несколько вещей из освященных древностей» в Могилев, где располагалась штаб-квартира Армии [7, л.22]. Личное знакомство со знаменитым военачальником продолжилось в начале 1830 г., когда в Киев из Могилева перевели Главную квартиру 1-й Армии [8].

Хотя служебная карьера статского советника Лохвицкого была связана главным образом с гражданскими ведомствами, среди военных он чувствовал себя гораздо комфортнее, близко общался с армейской элитой своего времени. 19 июля того же 1830-го года Лохвицкий в компании генерал-фельдмаршалов графа П.Х. Витгенштейна и графа И.И. Дибича «устроили самоплав через Днепр», назвав его «Клястич» в память о сражении под Клястицами, выигранном в этот день в 1812 г. Витгенштейном и спасшем Петербург от французов. Особое внимание к «защитнику Петрова града» объяснялось не только почтением к его военным талантам. Тремя неделями раньше Витгенштейн прислал Лохвицкому замечательный подарок. «Уважая священные древности и любовь Вашу к оным в раскрытии Десятинной церкви в Киеве, – писал герой археологу, – вручаю Вам на память саблю <...> с надписью “За храбрость”. Она послужила мне в 1812 году»²⁰.

Описав июльское событие в письме знакомому, Лохвицкий сообщил еще две новости. Во-первых, «сегодня [7 сентября 1830 г.– Т.А.] граф Сакен генерал-фельд[маршал] меня пригласил с собою ехать к обеду в Трехсвятительскую церковь и смотрел вещи, при раскрытии ее открытые, которые хранятся в теплой церкви при этой же церкви». А во-вторых, в «Московском телеграфе» была напечатана статья, критиковавшая ошибки составленного Лохвицким плана Десятинной церкви и отдававшая предпочтение плану, составленному петербургским архитектором Н.Е. Ефимовым. Назвав критику «бранью К.М.Е. [Киевского митрополита Евгения.– Т.А.], Лохвицкий «в защиту своего плана» вручил записку Дибичу. Здесь несколько примечательных моментов: 1) порядок сообщения новостей нарушает их хронологию, по-видимому, он связан с иерархией событий для Лохвицкого; 2) упоминание «брани»

²⁰ Письмо от 29 июня 1830 г. [6, л.62]. (Копия.)

митрополита напоминает о медленно тлевшем конфликте, который возник после первых раскопок Десятинной церкви (1824 г.), когда для их продолжения по ходатайству Евгения из столицы был прислан Ефимов, что вызвало недовольство и сопротивление Лохвицкого [см. *подробнее*: 16]; 3) упомянуты неизвестные раскопки Трехсвятительской церкви 1830 г., и ни Сакен, ни Лохвицкий, отправляясь смотреть находки, не пригласили митрополита Евгения.

Начавшееся в ноябре 1830 г. польское восстание отвлекло полководцев от киевских древностей. Как мы помним, Кондрат Андреевич тоже в течение года об археологии не упоминал. Но в конце 1831 г. он записывает в дневник сочиненный ко дню рождения Сакена браваурный стишок:

... Громов бунта мрак развеял
Всяк Твоей Победе рад
В нас Любовь к себе посеял
Успокоил Киев Град...

А три месяца спустя со стремительностью кавалерийской атаки начинается череда археологических раскопок. Причем, первым и главным пунктом был участок между Трехсвятительской и Андреевской церквями. Правда, этому предшествовал отказ генерал-губернатора В.В. Левашова разрешить продолжение раскопок Десятинной церкви. Левашов, менее двух месяцев состоявший в этой должности, принимал решение «по собранным сведениям», и несомненно, в первую очередь основывался на мнении митрополита. Лохвицкий не мог этого не знать. Но в отличие от 1826 г., когда после визита петербургского архитектора Кондрат Андреевич практически прекратил свою археологическую деятельность, теперь у него был покровитель, для которого не существовало преград, – тот, кому он вскоре напишет: «<...> повергаюся в милостивое покровительство Вашего сиятельства<...> Вы удостоили *начать оживлять древности* <...>». Казалось бы, этим словам место рядом с именем митрополита, известного знатока древностей²¹, автора многих трудов²². Но Лохвицкий обратил их не

²¹ Граф М.Д. Бутурлин, вспоминая свой приезд в Киев в 1836 г., писал: «Митрополитом давно уже был маститый Евгений Болховитинов, известный археолог» [23, с.419]. Таких высказываний современников можно встретить немало.

²² Планируя 8-томное издание трудов Евгения, 3 тома предполагали выделить под киевские и южно-русские древности [42].

к митрополиту Евгению, а к генерал-фельдмаршалу Остен-Сакену. И 19 апреля 1832 г., отслужив «молебствие в Трехсвятительской теплой церкви Кресту Господню о благонамерении за здравие графа Фабияна и Кодрата принялись рыть в продолжение предыдущей работы на огороде Трехсвятительском»²³.

Между генерал-фельдмаршалом и статским советником установилось полное взаимопонимание. Сакен и здесь оставался командующим, выстраивая стратегию и отдавая приказы. Лохвицкий, всегда болезненно остро воспринимавший замечания со стороны, в данном случае принял «военный тип поведения» [48, с.267] и свойственные ему безответную исполнительность и дисциплину, «почитая себя *непосредственно в команде Вашей*, великий мой Благодетель», – так писал он в «Записке о раскрытии древностей в Киеве ч[иновника] 5 к[ласса] Лохвицкого», составленной в июле 1832 г. по заданию Сакена [4а, л.33].

Нужно заметить, что это – несомненно искреннее – заверение следовало за подробным отчетом о находках, призванном обосновать трату немалых денежных сумм, в том числе – поступавших лично от командующего. Дело в том, что с самого начала этих раскопок Сакен выдвинул идею собрать для их проведения деньги у частных лиц «по подписке». Его авторитет и влияние (как всем было известно, превосходившая в Киеве даже генерал-губернатора) обещали успех. Сделав первый взнос за себя и за дочь Екатерину, Сакен старался повлиять на офицеров и крупных чиновников, но по всему было видно, что киевские кошельки для этого почина были закрыты. Прежде, чем получить взнос 25 руб. с киевского дворянского предводителя Н.И. Бутовича, Лохвицкий одолжил ему 2 тысячи²⁴. Киевский войт Г.И. Киселевский на предложение принять участие в пожертвовании «формально и от себя и от всего города Киева отказал. Сказал при том: что с того пользы? Может в раскрытой яме с пшеницей чума есть? Как бы нам что дали, а от сего может быть нареkanie».

Сбор средств по подписке не дал ожидаемого результата. Но зачастую, жалуясь, что «по обстоятельствам [финансовым.– Т.А.] невозможно достигнуть с желаемым успехом» открытия древностей, сетуя

²³ Фраза подтверждает предположение о более ранних раскопках 1830-го года.

²⁴ Эта немалая сумма составляла годовой оклад крупных чиновников. По штатам 1800 г. губернатор получал 3000 рублей в год (1800 – жалованье и 1200 – столовые).

Татьяна АНАНЬЕВА. Производство знаний о киевских древностях ...

на недостаток средств, Кондрат Андреевич лукавил, а подсчитывая собственные расходы, и вовсе занимался подлогом. Уверяя министра финансов Е.Ф. Канкрину, что по подписке «собрано мною до 500 ру.», на самом деле собрал более 700²⁵; о двойной бухгалтерии свидетельствует упоминавшийся «черновой» лист дневника :

Беловая рукопись дневника	Лист из «черновика»
<p>2-е [июля 1832 года.] Субота. Сиятельнейший граф [далее текст Записки] <...> На прошедшей [неделе]²⁶ издержано на работы и прочее по раскрытию древностей двадцать пять рублей.</p>	<p>2-е [июля 1832 года] Субота Работа продолжалась у Золотых ворот. На сей недели издержано на рабочих и на бумагу двадцать пять рублей.</p>
<p>3-е [июля 1832 года] Воскресенье Работы не было.</p>	<p>3-е [июля 1832 года] Воскресенье Работы не было.</p>
<p>4-е [июля 1832 года] Понедельник Работы не было. Сегодня приготовлено письмо к графу Ф.В. Сакену генерал-фельдмаршалу великому моему Благодетелю.</p>	<p>4-е [июля 1832 года] Понедельник Работы не было. Сего числа письмо подал я г[рафу] Ф.В. Сакену генерал-фельдмаршалу, ...</p>
<p>5-е [июля 1832 года] Вторник Подал я оное письмо в собственные руки и обедал у графа – Сакена. <u>Работа продолжалась</u>²⁷ на Воздвиженском месте <...></p>	<p>5-е [июля 1832 года] Вторник <u>Работы не было</u>, а я обедал у графа Ф.В. Сакена. И он обещал по письму моему возможную помощь делать.</p>

²⁵ Письмо Канкрину от 5 июня 1832 г. – НБУВ ИР. Ф. II, ед. 22949, л. 23.; собранные по подписке суммы см.: НБУВ ИР. Ф. II, ед. 22951, л. 3-3 об.

²⁶ Даем вариант пропущенного по смыслу слова.

²⁷ Подчеркиваниями мы отметили расхождения в записях.

<p>6-е июля 1832 года <u>Работа продолжается у Золотых ворот</u> <...> 7-е июля 1832 года Четверк <u>Работа продолжалась</u> у Ильинской церкви <...> 8 июля 1832 года Пятница <u>Работа продолжается</u> на Крестовоздвиженском месте <...> 9-е [июля 1832 года] Субота <u>Работа продолжалась</u> у Золотых ворот <...> На сей недели <u>издержано двадцать пять рублей.</u></p>	<p>6-е, 7-е. 8-е. 9. [июля 1832 года] <u>Работы не было</u>, а посему ничего и не издержано на раскрытие.</p>
--	---

Добавляя в чистовой текст дневника рабочие дни, которые первоначально были записаны как дни простоя, Лохвицкий корректировал финансовую отчетность. Сам по себе этот факт, без рассмотрения его в более широком историко-биографическом контексте, по нашему мнению, не несет оценочной нагрузки. Он приведен здесь, поскольку характеризует значимость финансового вопроса в деятельности Лохвицкого.

Ориентированность на предстоящий административно-финансовый отчет проскальзывала и в стремлении заручиться официальными свидетелями там, где сами по себе исторические занятия их не требовали. Найдя на Крестовоздвиженском месте камень, «точно такой из [ка] ковых камней построены фундаментальные стены старой Десятинной церкви», Лохвицкий отметил, что «при сем отрытии был свидетелем г[осподи]н полицейский чиновник», а позже дописал: «Частный прист[ав] 4-й ча[сти] города К[иева] капитан Попович Тимофей Васильевич» [4а, л.2 об.].

Заручиться свидетельствами и аргументами, которые в риторической практике известны как «ссылка на авторитет», было постоянной заботой Лохвицкого. Но он мечтал об авторитете всеобъемлющем, «работающем» в любых обстоятельствах и аудиториях. Таковым было только распоряжение царя. На протяжении всего археологического бума 1830-х гг. археолог стремился получить монаршее одобрение,

любой знак, адресованный лично ему. Но предвидя, что для этого потребуется время и немалые усилия, он с самого начала запаса ссылкой на высочайшее распоряжение министру внутренних дел о сборе сведений о сохранившихся древних зданиях, запрещении их разрушать с предписанием «по мере открытия сих древностей» описывать их. Копию этого документа Лохвицкий, озаглавил: «Система о исследовании и открытии Древностей 1824-го года июля 20-го дня» [4, л.4-5 об.] и подчеркнул несколько фраз: «<...> Сведения таковы вероятно могут быть получены и от частных лиц, а особливо от владельцев тех мест, где древние здания или остатки находятся, почему весьма полезно было бы в таких случаях, *войти в сношение с сими лицами и приличным образом просить их о содействии в сих полезных открытиях* <...>». Эти фразы он трактовал как высочайшую адресацию к себе. Выписав цитату в дневник вслед за упомянутым «свидетелем» капитаном Поповичем [4а, л.3], Лохвицкий в последующем неоднократно ссылался на документ как на санкционировавший его деятельность.

Наиболее полный «набор» авторитетных ссылок, призванных легитимировать его деятельность, был приведен в его письме в Московское общество истории и древностей (от 18 мая 1832 г.):

«<...> руководствуясь Высочайшим повелением от 20 июля 1824 года объявленным министру внутренних дел о изыскании и исследовании древностей, будучи поощряем покровительством любителя древностей господина генерал-фельдмаршала графа Фабияна Вильгельмовича Фон-дер-Остен-Сакена и благословением Высокопреосвященного Митрополита Киевского и Галицкого Евгения, просил я киевское начальство позволения раскрывать из под земли древности в Киевской губернии и господин генерал-адъютант, Киевский военный губернатор генерал-губернатор Вольнский и Подольский Василий Васильевич Левашов письменно позволил мне оное учинить» [4а, л.15].

Такой административный ресурс, явно избыточный для Общества истории и древностей, служил наиболее привычным для Лохвицкого обоснованием деятельности и претензий на ее законность, с другой стороны он свидетельствует о неспособности обеспечить интеллектуальную легитимность. Этот подход исходил из усвоенной Лохвицким служебной практики, где высочайше одобренное начальственное мнение обладало безусловным приоритетным правом на истину.

Как видим, митрополит Евгений занимает среди инстанций легитимации почетное место, но не второе после царя, а третье – после Остен-Сакена. В начале археологической эпопеи митрополит упоминался в дневнике археолога как «знаменитый историограф», есть ссылки на его книгу «Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии» и отзывы (правда, очень вольно пересказанные) о находках. Но давняя обида за Десятинную церковь напомнила о себе 4 июня 1832 г., когда во время посещения раскопа на Крестовоздвиженском месте, «при засвидетельствовании начальства местного города Киева, митрополит Евгений противоречил, что это может быть был чей нибудь дом», а не остатки христианской святыни. Уже на следующий день в письме министру финансов графу Е.Ф. Канкрину Лохвицкий сообщал: «Сколько ни ясны доказательства раскрытой истинны древнейшей что на сем месте была церковь, <...> но есть люди, которые сомневаются, а потому и препятствуют ко достижению полезного предмета для России». На первый случай указание, кто эти «люди», осталось только в черновике в зачеркнутой фразе: «Встречают меня препятствия <...> М[итрополит] К[иевский] Евгений <...> требует дальнейших доказательств». Но через несколько дней Б.Я. Княжнину было открыто объявлено, что именно Архипастырь дело «задерживает и сомневается в том святом месте». Вряд ли эти пробы доноса преследовали цель опорочить митрополита (хотя безусловно повлияли на формирование его репутации), задача состояла в другом – показать государственную важность дела, затеянного чиновником 5-го класса Лохвицким, и в то же время дистанцироваться от того, кто «требует дальнейших доказательств». Памятуя об «уроке» с Десятинной церковью, с самого начала раскопок 1830-х гг. Лохвицкий заявил: «генерал фелдмаршал граф Сакен один только меня и поддерживает, а зависть подымает страшное против меня ополчение»²⁸. Огульная поддержка Сакена действительно контрастировала с взыскательностью митрополита. Разница хорошо видна на примерах атрибуции находок.

Представляя найденные вещи, Лохвицкий утверждал: «Все сие есть принадлежность церковная доказывающая истину святого места водружения Креста». Раскопали «железные подковы женские и мужские простолоудинов» – вывод: «видно богомольцы потеряли из под сапогов», деревянные щепы – от Креста Апостола, обгоревшее дерево – иконы,

²⁸ Письмо, адресованное Н.А. Полевому, было предназначено для Московского Общества истории и древностей.

Татьяна АНАНЬЕВА. Производство знаний о киевских древностях ...

металлические фрагменты – оклады икон и т.д. Одна находка получила совместную интерпретацию археолога и генерал-фельдмаршала, и тут комментарии излишни:

«Рогожку сняли, под рогожкой открылся кнут что волов погоняют, /: пуга :/ а на кнута лежал веревки верхний конец, а другой конец опущен был сквозь пшеницу вниз. По вынутии же всей пшеницы оказалось что веревки нижний конец привязан был за бревно ведущее в сторону к востоку в глубину наискось<...> Обедать я ездил к фельдмаршалу Ф.В. ф[он] д[ер] О[стен] С[акену] с найденным кнутом в Воздвиженском месте. Граф взяв в руки сказал: Сегодня празднует церковь российская в Киеве С[вятому] князю Владимиру, то это его кнут отрылся. И что оставил на память: как всех тогда не переучил, то чтоб теперь доучить киевлян. – И приказал мне его беречь. На вопрос мой: можно ли мне перевезти к себе на двор сию вонючую пшеницу? Граф отвечал: можно! В[опрос]: можно ли и то перевезти что откроется под пшеницею? От[вет]: можно и должно. Да! И никому не давать. – Пшеницу всю перевез я к себе в дом и просушивается» [4а, л.10-10 об.].

Превращение «линейки», используемой при засыпке зерна, в кнут Св. Владимира, произошедшее с единодушного согласия обоих любителей древностей, не было уникальным явлением для начала XIX в.²⁹ Попытки статского советника Лохвицкого и генерал-фельдмаршала Сакена комментировать утилитарную вещьность находок анекдотичны, но их способ семантизации (наделения символическим значением) находок заслуживает внимания (и отдельной статьи).

²⁹ Президент Академии художеств А.Н. Оленин рассказывал, что будучи много наслышан о «великом антиквари» Селакадзеве, наконец побывал у него и обнаружил «обломок камня, на котором, по его уверению, отдыхал Дмитрий Донской после Куликовской битвы; престранную кипу старых бумаг из какого-нибудь уничтоженного богемского архива, называемых им новгородскими рунами; но главное сокровище Селакадзева состояло в толстой, уродливой палке, вроде дубинки, употребляемых кавказскими пастухами для защиты от волков; эту палку выдавал он за костыль Ивана Грозного, а когда я сказал ему, что на все его вещи нужны исторические доказательства, он с негодованием возразил мне: «Помилуйте, я честный человек и не стану вас обманывать» [40а, с.126].

Фактически в качестве (и вместо) доводов разным аудиториям и разным особам предлагались топосы («общие места») – важнейшие элементы риторической аргументации, те мысли и идеи, которые положительно воспринимались данной аудиторией, соответствовали ее ценностным ориентирам, интересам, взглядам. Надо отдать должное Лохвицкому, который зачастую точно определял ценностные предпочтения и предлагал своему адресату соответствующие его (адресата) интересам топосы, успешно влияя на дальнейшие действия, выбор и решения. Риторические манипуляции Лохвицкого были в духе его широкой натуры, которой были одинаково свойственны религиозность, мистическая возвышенность, материальная практичность, расчетливость, усердие, служебное рвение, праздность и другие полярные, но неплохо уживавшиеся в нем черты и свойства.

Тем не менее, не всегда риторические приемы Лохвицкого приносили успех. Камнем преткновения были взаимоотношения археолога с митрополитом Киевским, которого, напомним, большинство авторов видят неизменным куратором археологических проектов и киевского исторического кружка. Евгений сделал попытку перевести внимание археолога с «Крестовоздвиженского места» на поиски Золотых ворот, и новые раскопки действительно начались в мае 1832 г. Но энергии Лохвицкого хватало на несколько раскопов. Почти одновременно с Воротами он начал копать у Иорданского ручья, через год – церковь св. Ирины, однако гвоздем археологической программы оставалось «Крестовоздвиженское место».

В конце лета 1832 г. конфликт археолога с митрополитом достиг апогея. Дело дошло до словесных перепалок. Евгений, не выдержав фантазий Лохвицкого, сказал: «<...>Ты вриош. Я отвечал ему напрасно обижаешь впрочем не только страдать и умереть готов за Крест Святого Истинного», – записано в дневнике. Через несколько дней, после службы в Лавре митрополит «опять сказал: для славы своей прославиться хочешь. Я в ответ: первенство вот за кем, указывая на фельдмаршала графа Сакена. А о славе сего Креста я уже писал Вашему Высокопреосвященству» [4а, л.39 об.]. «Я был у м[итрополита] Евгения», – отметил Лохвицкий 23 августа. – «Он меня холодно принял».

Интересно, что конфликт несколько не повлиял на позицию Остен-Сакена. Уже после сцены в Лавре археолог «был у г[енерал] ф[ельдмаршала] г[рафа] Сакена и он спросил нашел ли я золото?». И почти год спустя на обеде у Сакена археолог вновь услышал «в разсуждении моих раскрытий»: «<...> ты *мне* [курсив наш.– Т.А.] Золотые

вороты кругом отрой и сищи золото, золото». Археологическая задача, поставленная командующим, соответствовала общим ожиданиям от археологии тех находок, которые достойны занять место в коллекциях и музеях [46, с.371]³⁰. Тут нужно напомнить о событии, происшедшем далеко от Киева, но близком по времени к киевскому археологическому буму и, не исключено, косвенно оказавшем вдохновляющее действие на наших главных героев. Осенью 1830 г. близ Керчи был раскопан богатейший курган Куль-Оба, в котором обнаружили великолепные золотые изделия, по слухам, весом более трех пудов (ок. 50 кг.). То, что удалось уберечь от грабителей, доставили в Эрмитаж, где находки осматривал император; на участников открытия посыпались царские благодарности. Историки археологии отмечают, что после открытия Куль-Обы Петербург уже не скупился на финансовую поддержку раскопок [53, с.32; 47, с.167, 327]. Молва быстро разнесла новое название кургана – Золотой. Можно представить, какие радужные перспективы сулило людям с богатым воображением название киевских Золотых ворот.

Заметим, что до открытия музея Киевского университета, основателем которого Кондрат Андреевич видел себя³¹, он не передавал находки в музеи, а делал личные подношения высокопоставленным особам³².

³⁰ Кстати, в бумагах Лохвицкого, среди многочисленных отчетов о раскопках 1832–1833 гг. (в той части древнего Киева, которая, как показали последующие раскопки, была настоящим археологическим Клондайком) нет упоминаний о находках предметов из золота. Только уже в 1838 г., докладывая о начале раскопок Федоровского монастыря, Лохвицкий упомянет о находке «панагии архиерейской золотой с образом Спасителя, четырех перстней золотых с драгоценными камнями и шифром, крестика золотого, трех гривен серебряных древних, крестов медных» [6, л.33-33 об.]. Вопрос о причинах смены репертуара находок остается открытым, но предварительно можно отметить, что с 1835 г. археологическую деятельность в Киеве контролировал Временный комитет для изыскания древностей.

³¹ «Я основал музей древностей», – писал он царю [6, л.31 об.] (черновой автограф без даты, по упоминанию визита цесаревича – после 1837 г.).

³² «Милостивый государь мой Кондрат Андреевич! – писал Лохвицкому 9 декабря 1832 г. из Полтавы Н.Г. Репнин. – Присланные вами чрез адъютанта моего Баратынского: три записки о раскрытиях в Киеве древностей, две татарские стрелы принадлежавшие по мнению вашему времени Батгя, два кирпича с Златых врат и камень красной яшмы, – я имел удовольствие получить, и из числа оных вещей по назначению его сия-

Причем, вопреки запрету Сакена, археолог рассылал даже «вонючую пшеницу» со «святого места водружения Креста»³³. Находки-дарения должны были способствовать подтверждению социальных ролей и конструированию репутации, но по всему видно, что роль и репутация знатока древностей, ученого человека в социальном сценарии статского советника Лохвицкого была обозначена легким пунктиром и служила средством для вхождения в главную роль – чиновника долгожданного, следующего, 4-го класса. В этом был смысл совершаемого им символического обмена, где важны были не сами предметы (зачастую нелепые), а акт дарения, создающий и подтверждающий социальные связи. Принятие его даров Лохвицкий маркировал как сигнал о лояльности, за которой должны последовать символические выгоды – и он смело присваивает соответствующие им роли: в письме царю он вдруг просит не лишать его «звания антиквария Вашего императорского величества»³⁴; в другом письме, сообщая «о пожертвовании моем древностей, минералов и редкостей Университету Св. Владимира», утверждает, что из своих вещей «основал я музей древностей при этом университете и комитет изыскания и сохранения древностей в Киеве» [6, л.33 об.].

Более того, когда стало ясно, что находки-дары не справились со своей функцией, археолог потребовал возврата своей специфической «инвестиции»: «Высочайшей резолюции при сем никакой не последовало и я по сие время не награжден за раскрытие, – писал Лохвицкий новому генерал-губернатору Д.Г. Бибикову, – и не возвращены мне мои записки, планы и прочие вещи, которые мне стоят значительных издержек, которые находятся в Канцелярии у чиновника особых поручений Киселева. Эти все мои документы с вещами всепокорнейше прошу приказать мне возвратить»³⁵.

тельства князя Фабиана Вильгельмовича, я отправил одну стрелу к князю Петру Михайловичу. Приношу вам чувствительнейшую благодарность за доставление мне сих редкостей, я покорнейше прошу вас милостивый государь мой, не лишать меня удовольствия пользоваться и впредь приятными сведениями, собираемыми вами при изследовании киевских древностей» [6, л.41-42].

³³ Среди «ценных» находок, о которых он сообщал в Петербург и Москву, были «корка, отделяющая пшеницу от глины», «шелуха пшеницы наверху и около боков ее» и т.д. [4а, л.20-21].

³⁴ В упоминавшемся письме, написанном после 1837 г. [6, л.30-31 об.].

³⁵ Докладная записка от 11 февраля 1838 г. [6, л.42].

При всем скептическом отношении истории к сослагательному наклонению, рискнем предположить, что если бы реализация социального сценария проходила успешно, открытых памятников было бы меньше. По дневнику можно проследить, как обещание «м[инистра] в[нутренних] д[ел] г[осподина] Блудова исходатайствовать мне столовые деньги» и опрометчивая фраза Левашова, что «он не оставит *открытие древностей*, который дал бы ему более права к исходатайствованию для меня Высочайшей милости», сначала привели к тому, что в Золотых воротах было «по предписанию №3435-м <...> с правой стороны окошко открыто», а двумя днями позже стимулировали начало раскопок Ирининской церкви.

Но вновь помехой на пути к вознаграждению стал никто иной как митрополит, ответивший на запрос генерал-губернатора, что в источниках не обозначено место церкви Св. Ирины. Столовые деньги в который раз перекечевали из области вероятного в область несбыточного: вердикт губернатора раскопки разрешил, но только на собственные средства археолога.

Так почему же митрополит так категорично отвергал «проекты» Лохвицкого (в отличие от многих любителей древностей, говоривших, что одобряют их)? По этому поводу, как и во многих случаях, «не высказавшись на словах, он [митрополит.— Т.А.] высказался на деле» [42, с.41-42]. В 1830-х гг. по программам Евгения, с помощью собранных им материалов, студенты Киевской Духовной академии изучали памятники церковной археологии, в частности были написаны исследования об Ирининской и Ильинской церквях [38; 26]. Для награждения тех, «кто лучше определит или объяснит какую-либо древность» в распоряжении Академии были 3 тыс. рублей, завещанные графом Н.П. Румянцевым. В 1834 г. митрополит удвоил эту сумму из личных средств, указав, что «задачи же на таковые сочинения предполагаю я преимущественно из предметов российской церковной и государственной истории» [9]. Изданные сочинения студентов Киевской академии рассылались по епархиям, духовным училищам, университетам и в Академию Наук [10]. Источниковедческий анализ в этих работах, как и в трудах самого митрополита, имел комплексный характер, основывался в первую очередь на письменных источниках и – главное – не сопровождал уже раскопанные находки, а предварял вывод об их возможной локализации. Митрополит как церковный историк и как наставник студентов Академии прививал навыки, методы источниковедческого анализа, считая, что без него невозможно понимание сакрального пространства города.

Данным археологии Евгений придавал большое значение, и в 1823 г. лично организовал раскопки Десятинной церкви, чтобы решить вопрос о ее размерах, на который не давали ответа письменные источники. Но хаотичные непродуманные археологические идеи Лохвицкого, все обоснование которых сводилось к нескольким цитатам (зачастую изрядно искаженным) из имевшихся под рукой источников, не могли не настораживать. Они были неприемлемы для отличавшегося особой ученой добросовестностью митрополита.

Что касается деятельности М.Ф. Берлинского и А.С. Анненкова, то при всех различиях этих людей, при всей несопоставимости их роли в приращении знаний о киевских древностях, нужно признать, что к рассматриваемым археологическим событиям они имели одинаково мало отношения. Как видно, в свое время это понимали все: когда в 1835 г. новосозданный Временный комитет для изыскания древностей собрался на свое первое заседание, его первая резолюция была обращена не к Берлинскому и не к Анненкову, а именно к Лохвицкому: «<...> Для предварительного определения круга действий Комитета <...> привести в известность сделанные до сего открытия по части древностей города Киева, и для того истребовать от г[осподина] чиновника 5 класса Лохвицкого, *который доселе в особенности изысканием сих древностей занимался*, известие об оных открытиях».

Думаем, что киевский археологический кружок 1830-х гг. может занять свое место среди историографических казусов. Если до сих пор документы умалчивали о нем, то отныне свидетельствуют против его существования.

«Жатва многа, а делателей мало» – эта Евангельская фраза именно применительно к «отысканию древностей» в Киеве встречается в письмах митрополита Евгения. Но и фраза М.А. Максимовича, вспоминавшего те годы как «золотую пору» киевских древностей, – не дань искусству красноречия. По-видимому, нужна была именно встреча разных форм знания (и в том числе – вненаучных, обыденно-практических), разных способов и методов их получения, разных ценностно-смысловых ориентиров, «интеллектуалов» и «простецов». Должны были спорить и договариваться, лукавить и жертвовать, жаждать славы и столовых денег, думать о сиюминутном и вечном – эти совершенно разные и навсегда соединенные историей люди, сеявшие зерна науки, порой не догадываясь об этом и не боясь того, что и на этой ниве,

«... как на меже

прежде доброго злака маячит плевел» [24].

Источники и литература

1. Национальная библиотека Украины им. В.И. Вернадского. Институт рукописи (*далее* – НБУВ ИР). Ф. II, ед.22949.
2. НБУВ ИР. Ф.175, ед.1047.
3. НБУВ ИР. Ф.I, ед.62665.
4. НБУВ ИР. Ф.II, ед.22948.
- 4а. НБУВ ИР. Ф.II, ед.22949.
5. НБУВ ИР. Ф.II, ед.22951.
6. НБУВ ИР. Ф.II, ед.22952.
7. Центральный государственный исторический архив Украины (г. Киев) (*далее* – ЦГИАУК). Ф.222, оп.1, д.274.
8. ЦГИАУК. Ф.533, оп.3, ед.470.
9. ЦГИАУК. Ф.711, оп.3, д.110.
10. ЦГИАУК. Ф.711, оп.3, д.76.
11. *Автократов В.Н.* Теоретические проблемы отечественного архивоведения. – М., 2001.
12. *Акинъшин А.Н.* Воронежский круг общения Е.А. Болховитинова // Из истории Воронежского края. К двухсотлетию воронежского краеведения. Сб. статей. – Вып.8. – Воронеж, 2000. – С.44-56
13. Александров Д.А. Историческая антропология науки в России // Вопросы истории естествознания и техники. – 1994. – N 4. – С.3-22.
14. *Ананьева Т.* «Экспедиции» Кондрата Лохвицкого (из киевской переписки археолога 1830-х годов) // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Вип.3. – Дніпропетровськ, 2009. – С.248-280.
15. *Ананьева Т.Б.* «Прегордый Фазтон» и «милостивый архипастырь»: к истории возникновения биографической легенды о митрополите Евгении Болховитинове // Україніка: архівні студії. – Вип.1. – К., 1997. – С.124-161.
16. *Ананьева Т.Б.* Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К., 1996. С.15-23.
17. *Бокова В.М.* Эпоха тайных обществ. – М., 2003. 656 с.
18. Вишленкова Е. Заботясь о душах подданных: религиозная политика в России первой четверти XIX век. – Саратов, 2002.
19. Выдержки из дружеских писем Евгения (впоследствии митрополита Киевского) к воронежскому приятелю его Василию Игнатьевичу Македонцу // Русский архив. – 1870. – Т.20. – №4-5.
20. *Ге Н.Н.* Киевская первая гимназия в сороковых годах // Сборник в пользу недостаточных студентов Университета св. Владимира. – СПб., 1895. – С.52-65.
21. *Житецький І.* Життя М.О. Максимовича // Україна. – 1927. – Кн.6 (25).
22. *Закревский Н.* Описание Киева. – М., 1868.

НАУКОВІ ЗАПИСКИ. Т.19. КН. 1. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

23. Записки графа М.Д. Бутурлина. В 2-х тт. – Т.1. – М., 2006.
24. *Бродский И.* «Итак, пригревает...» // <http://www.kulichki.com/moshkow/BRODSKIJ>
25. *Иконников В.С.* Киев в 1654–1855 гг. // Киевская старина. (далее КС) – 1904. – №12.
26. *Каневский К.* О древней киевской церкви св. Ирины, созданной великим князем Ярославом Владимировичем. – ЖМНП. – 1836. – № 12. – С.423–453.
27. *Каргер М.К.* Древний Киев. – Т.1. – М.-Л., 1958.
28. *Карпов С.* Евгений Болховитинов, как митрополит Киевский. – К., 1914. – VI, 273 с.
29. *Ковалинський В.* Загадки Кіндратія Лохвицького // Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. – Вип.6. – К., 2006. – С.64-73.
30. *Козлов В.П.* Колумбы российских древностей. – М., 1981. 167 с.
31. *Козлов В.П. Кружок А.И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве»* Новые страницы древнерусской поэмы в XVIII в. – М., 1988. – 272 с.
32. *Козлов В.П.* Российская археография в конце XVIII – первой четверти XIX века. – М., 1999. – 416 с.
33. *Кон И.С.* Дружба. Этико-психологический очерк. – М., 1987.
34. *Лазаревский А.* Иван Романович Мартос // КС. – 1895. – №10.
35. *Марасинова Е.Н.* Власть и личность: очерки русской истории XVIII века. – М., 2008.
36. *Оглоблин Н.* Из бумаг К.А. Лохвицкого // КС. – 1889. – №7.
37. *Оглоблин Н.* К истории открытия Золотых ворот (1832–1838 гг.) // ЧИОНЛ. –1891. – Кн. 5.
38. *Остромысленский Е.* Исследования о древней киевской церкви св. Ильи, упоминаемой в договоре великого князя киевского Игоря Святославича с греками 945 года, сохраненном в летописи преподобного Нестора. – К., 1830.
39. Переписка митрополита Евгения с государственным канцлером графом Николаем Петровичем Румянцевым... – Вып.1. – Воронеж. – 1868.
40. *Рукавіцина Є.В.* Бібліотека і архів митрополита Євгенія (Є.О. Болховітінова): Автореф. дис...канд. іст. наук. – К., 1995.
- 40а. Русский литературный анекдот конца XVIII – начала XIX века. – М., 1990.
41. Словарь русского языка XVIII века. Вып.6. (Грызться-Древний). – Л., 1991.
42. *Срезневский И.И.* Воспоминание о научной деятельности Евгения, митрополита Киевского // Чтения 18-го декабря 1867 года в память митрополита Киевского Евгения. СБОРЯС. – Т.V. – Вып.1. – СПб., 1868.

Татьяна АНАНЬЕВА. Производство знаний о киевских древностях ...

43. *Страхова Я.Г.* Эпистолярное наследие митрополита Евгения (Болховитинова) как источник для изучения его исследовательской деятельности // Россия в IX–XX вв. Проблемы истории, историографии и источниковедения. Сб. статей и тезисов докладов вторых чтений, посв. памяти А.А. Зимина. Москва, 26-28 янв. 1995 г. – М., 1999. – С.572-576.

44. *Терновский Ф. К.А.* Лохвицкий и его жизнь в Киеве // Киевлянин. – 1865. – №144-146.

45. *Терновский Ф.* Материалы для истории мистицизма в России (Записки К.А. Лохвицкого) // Труды КДА. – 1863. – Т.III.

46. *Тункина И.В.* Первые исследовательские программы в классической археологии Северного Причерноморья (XVIII – середина XIX в.) // Проблемы античной истории. Сб. научных статей к 70-летию со дня рождения проф. Э.Д. Фролова. – СПб., 2003.

47. *Тункина И.В.* Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.). – СПб., 2002.

48. *Уортман Р.С.* Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. – М., 2004.

49. *Федорова Л.* До історії киевознавства (кінець XVIII – перша третина XX ст.) // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. – Ч.1. – К., 2005.

50. *Федорова Л.* Лохвицький Кіндрат Андрійович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. – Ч.1. – К., 2005. – С.327-329.

51. *Федорова Л.* Перший музей Києва // КС. – 1992. – № 3.

52. *Формозов А.А.* К истории археологических раскопок в Киеве в начале XIX века // Советская археология. – 1981. №1. – С.312-313;

53. *Формозов А.А.* Пушкин и древности. Наблюдения археолога. – М., 1979.

54. *Хектен Э.* Наука в местном контексте: интересы, идентичности и знание в построении российской бактериологии // Вопросы истории естествознания и техники. – 2001. – № 3. – С.37-62.

55. Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804–1824) // КС. – 1884. – №7.

56. *Щербина В.* Первый киевский археолог М.Ф. Берлинский // КС. – 1896. – №12.

57. *Щербина В.* Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині XIX ст. // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – Кн.32.

58. *Экштут С.А.* Битвы за храм Мнемозины: Очерки интеллектуальной истории. – СПб., 2003.

Татьяна Ананьева (*Київ, Україна*) **Производство знаний о киевских древностях в начале XIX в.: протагонисты и статисты (по эпистолярным и мемуарным источникам)**

Первая из серии планируемых статей, посвященных изучению социокультурных условий, в которых в начале XIX в. осуществлялся процесс производства знаний о киевских древностях, рассматривает ключевой – «кадровый» – вопрос: кто был инициатором масштабных археологических раскопок древнерусских памятников. Выявленные источники личного происхождения, существенно дополнив известную источниковую базу темы, позволяют прояснить распределение ролей между участниками археологических событий, их интенции, ценностно-смысловые ориентиры.

Ключевые слова: производство знаний, киевские древности, источники личного происхождения

Татьяна Ананьева (*Київ, Україна*) **Вироблення знань про київські стародавності на початку XIX ст.: протагоністи та статисти (за епістолярними та мемуарними джерелами)**

Перша із серії планованих статей, присвячених вивченню соціокультурних умов, у яких на початку XIX в. здійснювався процес вироблення знань про київські стародавності, розглядає ключове – «кадрове» – питання: хто був ініціатором масштабних археологічних розкопок давньоруських пам'яток. Виявлені джерела особового походження, істотно доповнивши існуючу джерельну базу теми, дозволяють прояснити розподіл ролей між учасниками археологічних подій, їхні інтенції, ціннісні та значеннєві орієнтири.

Ключові слова: вироблення знань, київські стародавності, джерела особового походження

Tatiana Ananyeva (*Kiev, Ukraine*) **The production of Knowledge about Kiev's Antiquities on the beginning of the 19th ct. (on the epistolary and memoirs sources)**

The first in the series of articles, dealing with social-cultural conditions for production of knowledge about Kiev's antiquities on the beginning of the 19th ct., looks for the midpoint – “cadre” – question: who was the initiator of the scope archaeological digs of the old-russian monuments. The historical documents' bases, enlarged by epistolary and memoirs sources, gives an opportunity to research the role functions distribution between the participants of those archaeology events, their intentions, the point of notional, material and spiritual values.

Key words: Knowledge production, Kiev's antiquities, epistolary and memoirs sources

**Сергей ПОСОХОВ,
Виктория ИВАЩЕНКО**
(Харьков, Украина)

**Образы профессоров-иностранцев
Харьковского университета
начала XIX в. в воспоминаниях
современников***

Обращаясь к начальной истории российских университетов, невозможно обойти вниманием профессоров-иностранцев, составляющих в этот период основу университетской корпорации. Только в Харьковском университете из 47 профессоров и адъюнктов, состоящих на службе с 1803 г. по 1814 г., 29 были иностранцами, из них 18 немцы, 7 имели славянское происхождение, 4 были французами [2, с.488].

В последние годы университетская историография, с одной стороны, пополнилась работами, освещающими вклад иностранных ученых в становление университетов Российской империи [1, 13], с другой – вышла на новый уровень, пытаясь в целом осмыслить проблему трансфера и адаптации университетской идеи из Европы в Россию на протяжении XVIII и XIX ст. [5].

Еще одним шагом в этом направлении видится изучение образов иностранных профессоров (в данном случае – Харьковского университета), сложившихся в воспоминаниях их современников. На данный момент комплекс мемуарных источников по дореволюционной истории Харьковского университета опубликован [20] и уже стал объектом специального изучения [10], что в значительной степени облегчает разработку поставленной проблемы.

Прежде всего, весьма интересным представляется сопоставление тех целей и задач, которые ставили перед собой выходцы из европей-

* Статья подготовлена в рамках Международного исследовательского проекта «Ubi universitas, ibi Europa» («Трансфер и адаптация университетского образования в России второй половины XVIII – первой четверти XIX в.»), поддержанного Германским историческим институтом в Москве и Фондом Герды Хенкель.

ских университетов, с восприятием их деятельности местным сообществом.

Устремления многих европейских ученых, приехавших в начале XIX в. в Россию, выразил на страницах своих мемуаров Кристоф-Дитрих (Христофор Филиппович) фон Роммель. Получив блестящее образование на философско-литературных факультетах Марбургского и Геттингенского университетов, Роммель начал преподавательскую деятельность в Германии сначала как приват-доцент в Геттингене, а с 1804 г. как экстраординарный профессор классической филологии в Марбургском университете. Уже через год талантливый ученый был утвержден в должности ординарного профессора, однако в условиях наполеоновских войн, когда ряд немецких университетов оказались под угрозой ликвидации, принял приглашение занять кафедру древней литературы в Харьковском университете. Кроме вполне понятного стремления быть дальше от театра боевых действий и обеспечить себе ближайшее будущее, Роммель, по его словам, «жаждал выступить в большем, более свободном круге деятельности, способствовать распространению научной культуры на еще не обработанной земле, и это пересилило сыновнюю любовь к Родине» [17, с.86].

Как профессор Харьковского университета (1811–1814 гг.) Роммель стремился «основать в центре Украины новый постоянный центр литературного и гуманистического образования» [17, с.153]. И далее, изображая собственную научную и педагогическую деятельность, студенчество, борьбу многочисленных университетских партий и групп, фигуры отдельных профессоров, Роммель прежде всего подчеркивал просветительскую миссию иностранных ученых.

Так, пытаясь осмыслить суть постоянного противостояния россиян, немцев, французов, подданных Австрийской империи, Х.Ф. Роммель отмечал: «Русские и иностранцы во всем отличались: с первыми мне приходилось иметь дела, когда они касались интересов государства, с другими я решал все литературные проблемы» [17, с.120]. В частности, с «рьяным ненавистником россиян, борцом за образование, литературу и философию» И. Шадом Роммель подготовил к изданию две части «Хрестоматии немецкого языка в прозе и стихах» [16, с.123].

В целом, Роммель очень высоко оценивал потенциал немецких ученых, преподававших в Харькове в начале XIX в. Он говорит о «чудесном математике и астрономе» И. Гуте, «чрезвычайно старательном фармацевте» Ф. Гизе, «гениальном враче и ветеринаре» Ф. Пильгере, подающем большие надежды преподавателе политической экономии

Сергей ПОСОХОВ, Виктория ИВАЩЕНКО. Образы профессоров-иностранцев

И. Ланге, «украшении университета и юридическо-политического факультета» философе Ф. Швейкарте и многих других [17, с.124–125]. Что касается профессоров – выходцев из Франции и славянских земель, то, подтрунивая над их слабостями, Роммель, тем не менее, признает достижения последних, включая их на правах «фракций» в состав «немецкой партии» [17, с.120–122, 125–127].

В отзывах харьковского студенчества также можно встретить весьма лестные оценки иностранной профессуры. Один из первых выпускников университета поэт В.Г. Маслович, возмущенный высылкой из России профессора И. Шада, обвиненного в вольнодумстве, в поэтической форме обратился к своему наставнику:

Где б ни был ты, всегда пребудешь славным,
Честь, украшение тем местам,
Где оснуешь свое жилище.
Найдешь признательность везде.
Хотя число и небольшое,
Но сердцу твоему драгое...

И то России чести мало, что истинно тебя не знала [9, с.74].

Однако в большинстве случаев воспоминания о профессорах-иностранцах носили иной характер. Харьковский студент 1814–1816 гг. А.Г. Розальон-Сошальский, детально останавливаясь на личностях первых российских профессоров, вскользь упоминает «щеголя и любителя комфорта» К.П. Павловича, «прилизанного немца» В. Дрейсига, который «впрочем, считался очень ученым медиком», «суетливого, тощего Шада, на которого указывали пальцами, как на взяточника и распространителя неверия, под оболочкой темного философствования» [16, с.37] и ряд других профессоров. Исключение он делает лишь для профессора Ф. Гизе, который, по словам мемуариста, стал настоящим учителем его брату Ивану. Последний был настолько признателен своему наставнику, что получил в студенческой среде прозвище «Гиз» [16, с.33].

Студенту-медику начала 1820-х гг. Л. Ничпаевскому, заставшему «дряхлый обломок... многочисленной корпорации иностранцев», вспоминались «угрюмый вид, красное лицо, рыжий парик и оригинальная латынь» профессора А. Таубера, чудачества профессора Н. Паки-де-Совиньи и весьма почтенный возраст профессора Ф. Делявина [14, с.66 – 70].

Воспитанники других российских университетов, в частности Московского и Казанского, также довольно резко отзывались об «истощенных французах» [7, с.167] и «неисправимых косных немцах» [19, с.272], которые, по их твердому убеждению, являлись «эпигонами отжившего направления абстрактно философской немецкой академической схоластики» [8, с.131]. Как отмечает исследовательница мемуаров казанского студенчества С.А. Ежова, «редкий студент-мемуарист не описал какой-нибудь забавной истории, произошедшей на лекции преподавателей-немцев. Винтер, Фатер, Норман, Фогель, Камбек и другие служили предметом насмешек для студентов всех факультетов и неизменной мишенью для оттачивания остроумия многих авторов» [8, с.131].

Этот негативный образ иностранного ученого, заложенный в источниках мемуарного характера, получил широкое распространение, и среди прочего нашел отражение во многих работах советских историков, где указывалось на то, что «иностранцы, прежде всего, заботились о собственном заработке, нежели о хорошей постановке преподавания и развития науки», «равнодушно относились к своим обязанностям», что «не иностранные профессора определяли лицо молодого университета», что «многие иностранцы были совершенно невежественны» [21, с.22, 25].

Конечно, далеко не все иностранные профессора были на высоте университетских требований, как например классик Э. Маурер, который получил кафедру в Харьковском университете только благодаря своим обширным связям в России. По мнению, как современников, так и позднейших биографов, он при всем своем трогательном усердии был мало полезен студентам, поэтому при первом же удобном случае был уволен со службы [4, с.93; 12, с.171–173].

Однако большинство из прибывших в Россию немецких профессоров получили прекрасное европейское образование, многие имели широкую известность в научных кругах. Одним из наиболее известных ученых начального периода истории Харьковского университета был экономист и юрист Л. Якоб – профессор и ректор университета в Галле, автор 35 работ в области философии, богословия и психологии. Из ученых в области естественных наук обращает на себя внимание фигура профессора физики и математики Франкфуртского университета И. Гута, издавшего ряд трудов по математике, механике, физике, архитектуре. Во Франкурте он создал прекрасную обсерваторию, где проводил астрономические наблюдения, открыв с 1801 по 1807 гг.

Сергей ПОСОХОВ, Виктория ИВАЩЕНКО. Образы профессоров-иностранцев
четыре кометы. За открытие первых трех Гут получил половину денежной премии И.Э. Боде.

И в России эти ученые продолжали много и плодотворно работать. Правда, были случаи, когда новая среда ломала уже сложившихся ученых, как это случилось с юристом Б. Рейтом, который в свое время окончил Йенский, Геттингенский и Лейпцигский университеты, занимал должность вице-директора Дерптского университета, был автором фундаментальных трудов по истории Франции и Италии. Большинство своих работ Рейт издал в дохарьковский период. В Харькове же наблюдается сначала снижение научной продуктивности ученого, а после 1815 г. можно говорить о полном прекращении его научно-литературной деятельности. Рейт был так напуган действиями российского правительства, прежде всего, удалением из Харьковского университета профессора Шада, что даже на лекциях, «диктуя своим слушателям естественное право, он по несколько раз обдумывал и изменял выражения самые невинные, боясь проговориться» [3, с.52].

В то же время для многих профессоров-иностранцев пребывание в России было периодом расцвета их научной деятельности. Здесь речь идет об уже не раз упоминавшемся философе И. Шаде, который опубликовал в России несколько солидных трудов, в том числе «Чистую логику» (1812), «Естественное право» (1814), и, по мнению некоторых исследователей, основал в России научную школу, к которой можно отнести Г. Гесс-де-Кальве, П. Ковалевского, Г. Хлапонины, А. Дудровича, П. Бразоля, И. Любочинского и некоторых других [22, с.79 – 87].

Химик Ф. Гизе принял активное участие в создании химической лаборатории, исследовал полезные ископаемые Слободско-Украинской губернии, издал учебник «Всеобщая химия для учащихся и учащихся» (т.1– 5, Харьков, 1813 – 1817; пер. с нем. В. Комлишинского), который считался образцовым для своего времени. Впоследствии Гизе перешел в Дерптский университет, и некоторое время был его ректором.

Юрист Ф. Швейкарт создал в Харькове на четверть столетия раньше, чем в других российских университетах, кафедру истории римского права. Экономист И. Ланг еще в 1815 г. разработал то, что сегодня называется общеэкономическим финансовым расчетом. Заново это открытие состоялось только во второй половине XX в.

Этот список можно продолжать и далее, поэтому на сегодня есть все основания говорить о значительной роли приглашенных из-за границы профессоров в становлении российского университетского образования и развития науки. Но если уровень профессионализма

профессоров-иностранцев не вызывает сомнения, чем тогда можно объяснить некоторую предвзятость, а иногда и стойкую неприязнь части российского общества к иностранным ученым?

Сами профессора-иностранцы объясняли этот феномен завистью к тем привилегиям, которые даровала им профессорская кафедра (а именно – получение высоких чинов и освобождение от налогов). Кроме того, они винили в этом уже сложившееся в предыдущую эпоху представление о немецких ученых как авантюристах и искателях титулов. Так, описывая встречу с российским посланником в Дрездене Ханниковым, Роммель отмечал, что «эти господа не имеют никакого представления о том типе немецких ученых, которые приезжают в Россию не ради желания обогатиться и иметь карету с лошадьми, а из высоких общечеловеческих и научных убеждений» [17, с.102 – 103]. И далее, уже описывая ситуацию во время своего пребывания в России:

«Старые глупые россияне не отличали прибывших во времена императрицы Екатерины напыщенных авантюристов и невежд, которые хвалились профессорскими титулами, и приглашенных настоящих профессоров. Это было питательной средой для общей ксенофобии, которая во время французского вторжения достигла опасного распространения» [17, с.115].

Последнее замечание, по всей видимости, имеет под собой основание, поскольку местное население не очень различало иностранцев по их политическим убеждениям. Не только антифранцузские, а в целом антизападные настроения охватили даже образованных представителей российской общественности, и многие иностранные ученые после войны 1812 г. покинули Россию. Если в первое десятилетие иностранцев среди профессоров Харьковского университета было 59 %, то в 1810-е гг. – 23 %. При этом появилось только три новых иностранных профессора [3, с.502].

Несколько под иным углом зрения рассматривают взаимоотношения иностранной ученой коллегии с местным сообществом воспитанники российских университетов. Почти каждый мемуарист, характеризуя преподавательскую деятельность иностранных профессоров, упоминал о существовавшем культурном барьере. А.И. Герцен, обращаясь ко времени, проведенному в Московском университете, отмечал:

«Немцы, в числе которых были люди добрые и ученые, как Лодер, Фишер, Гильдебрандт и сам Гейм, вообще отличались незнанием и нежеланием знать русского языка, хладнокровием к студентам,

духом западного клиентизма, ремесленничества, неумеренным курением сигар и огромным количеством крестов, которых они никогда не снимали» [6, с.121].

Среди названного действительно важным элементом взаимного непонимания был язык общения. Профессора-иностранцы принесли с собой из-за границы стойкое убеждение, что университетское образование должно вестись на латинском языке. В начале XIX в. на латыни читались лекции, проводились экзамены, происходили дебаты на факультетах и советах, составлялись протоколы, письма. Чтение лекций велось также на немецком (химики И. Шнауберт и Ф. Гизе) и французском (экономист Д. Шмерфельд) языках. Некоторая часть студенчества была хорошо подготовлена в области древних и новых иностранных языков, поэтому в целом воспринимала лекции своих профессоров. Известно, что лекции И. Шада на латинском языке были чрезвычайно популярны у студентов. Роммель, говоря о практике чтения лекций на латинском языке, подчеркивал, что «каждый студент обязан был знать достаточно этот язык» [17, с.116]. Однако знание древних и новых языков было неравномерным: студенты, пришедшие в университет из духовных школ, лучше владели древними языками, а некоторые молодые дворяне – французским или немецким. В то же время были слушатели, не знавшие ни одного иностранного языка, что вынуждало их нанимать на время лекций переводчика.

Впрочем, даже признавая существование такой проблемы, далеко не все преподаватели стремились к ее разрешению. Пример профессора восточных языков Б. Дорна, который по прошествии шести лет пребывания в Харькове, свободно говорил по-русски [11, с.109], является скорее исключением. Большинство же иностранных ученых не изъявляло никакого желания изучать местный язык, и даже спустя десятилетие их общение с аудиторией было затруднено. В надгробной речи профессора терапии и клиники В. Дрейсига было отмечено, что он «худо знал русский язык – и это может быть, было причиною, что в леченнях своих не имел он обширной практики» [3., с.822]. Профессор естественной истории и ботаники Ф. Делявинь «по-русски ни слова не знал, называл по-русски только животных и то, читая по складам, по тетрадке» [14, с.68]. С теми же проблемами сталкивались московские и казанские студенты, которые вынуждены были слушать лекции на странной смеси немецкого, латинского, русского и языка жестов [8, с.130; 17, с.71].

Пренебрежение к местному языку зачастую воспринималось как пренебрежение к местным обычаям и традициям и усугублялось проблемами веры, которые не всегда осознавались немецкими профессорами. Вспоминая о похоронах первого ректора Харьковского университета И.С. Рижского, Роммель говорит о единении с «толерантным русским духовенством», с чувством восклицая: «Мы, иностранцы-протестанты, не колеблясь, даже поцеловали распятие, которое нам протянул архiereй» [3, с.117].

В то же время один из харьковских студентов с горечью отмечает: «Очень долго (до 1828 г.) при университете не было православной церкви; между тем немецкая кирха там существовала; она была устроена в одной из университетских аудиторий» [14, с.67]. Более того, по отношению к иностранным профессорам иногда употреблялись такие выражения как «распространитель неверия», «вольнодумец», а их либеральные взгляды рассматривались как надругательство «над всеми религиозными верованиями и обрядами, над святыми, их мощами, иконами и т.д.» [11, с.107].

Зачастую удивление современников вызывали поведение и внешний облик иностранных ученых. К разряду анекдотов, которые передавались из поколения в поколение, можно отнести рассказы о том, как профессор Н. Паки-де-Совиньи передвигался по грязным харьковским улицам на ходулях или о том, как профессор Я. Белен-де-Баллю сдал в полицию свинью, которая совершала набеги на его владения [14, с.69; 16, с.35].

При этом, говоря о том же Н. Паки-де-Совиньи, студенты отмечали его пристрастие к «стародавним модам, костюмам, давно вышедшим из употребления» [14, с.69], а, вспоминая К.П. Павловича, не уставали посмеиваться над «желаниями старца преобразиться в юношу» [11, с.114].

Впрочем, противостояние местного сообщества с профессорами-иностранцами славянского происхождения было не столь резким. Они довольно быстро адаптировались к местной культурной среде, о чем свидетельствует избрание А.И. Стойковича и А.И. Дудровича ректорами Харьковского университета. Хотя с именем того же А.И. Стойковича связан один из самых громких скандалов этого периода.

Пользуясь предоставленным профессорской коллегии правом ввозить беспошлинно для личного потребления предметы на сумму до 3000 рублей, Стойкович выписывал на продажу венгерское вино, ленты, бусы, картины и т.д. После длительных разбирательств предприимчивый

Сергей ПОСОХОВ, Виктория ИВАЩЕНКО. Образы профессоров-иностранцев ректор был вынужден выйти в отставку [15, с. 13–16]. Подобной коммерческой деятельностью занимались и другие профессора, в частности, К. Нельдехен организовал торговлю вином. Стремясь поставить дело на широкую ногу, он взял у местных помещиков средства на обустройство винокуренных заводов, но так и не смог наладить производство, что привело к неприятным разбирательствам в университетском правлении [3, с. 835]. Это увлечение профессоров-иностранцев торговыми операциями оценивалось местным населением крайне негативно, поскольку в его глазах такие действия со стороны чиновников, находящихся на российской службе, были недопустимы.

Таким образом, те цели и задачи, которые ставили перед собой выходцы из европейских университетов (а, кроме желания повысить свое благосостояние и получить новые возможности на служебном поприще, мы можем говорить о миссионерских устремлениях нести свет науки и образования в малоизвестную Европе страну), часто наталкивались на непонимание со стороны местного сообщества. Одно из ярких свидетельств «культурного конфликта» – галерея образов профессоров-иностранцев, созданная их современниками.

В поле зрения представителей местного сообщества оказались следующие характеристики: во-первых, профессиональная деятельность иностранных ученых – прежде всего, преподавательская; во-вторых, взаимоотношения с университетской и внеуниверситетской средой, которые рассматривались через призму общности, а чаще различий в области культуры (языка общения, системы ценностей, поведенческих норм и т.д.); в-третьих, события частной жизни, имеющие вид скандала. Отсутствие видимого интереса к научной и общественной деятельности профессоров-иностранцев привело к тому, что в университетской мемуаристике начала XIX в. образы «ученого» и «просветителя» так окончательно и не оформились и были вытеснены другими – образами «вольнодумца», «коммерсанта», «ученого чудака». В дальнейшем эти образы прочно вошли в историографическую традицию, переосмысление которой началось не так давно.

Источники и литература

1. Андреев А.Ю. «Геттингенская душа» Московского университета: (Из истории научных взаимосвязей Москвы и Геттингена в начале XIX в.) // Вопросы истории естествознания и техники. – 2000. – №2.

2. Багалея Д.И. Опыт истории Харьковского университета: (По неизданным материалам): В 2 т. Т.1. (1802–1815). – Х., 1893–1898.

3. *Багалея Д.И.* Опыт истории Харьковского университета: (По неизданным материалам): В 2 т. Т.2. (1815–1835). – Х., 1904.

4. [*Боровиковский И.И.*] Воспоминания о Полтавской гимназии и Харьковском университете за полстолетия назад // Харьковский университет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів і вихованців: У 2 т. Т.1 / Укл. Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко, В.І. Кадєєв, С.М. Куделко, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов. – Х., 2008.

5. «Быть русским по духу и европейцем по образованию»: Университеты Российской империи в образовательном пространстве Центральной и Восточной Европы XVIII – начала XX в.: Сб. статей. – М., 2009.

6. *Герцен А.И.* В Московском университете: (Из книги «Былое и думы») // Московский университет в воспоминаниях современников (1755–1917): Сб. ст. / Сост. Ю.Н. Емельянов – М., 1989.

7. *Гончаров И.А.* Воспоминания: В университете (Как нас учили пятьдесят лет назад) // Московский университет в воспоминаниях современников (1755–1917): Сб. ст. / Сост. Ю.Н. Емельянов – М., 1989.

8. *Ежова С.А.* Мемуары воспитанников Казанского университета как исторический источник (XIX в.): Дис... канд. ист. наук: 07. 00. 09 / Казанский гос. ун-т. – Казань, 1995.

9. *Єрофійєв І.Ф.* Харківські спогади В.Г. Масловича // Записки історико-філологічного відділу. – 1927. – Кн.13–14.

10. *Іващенко В.Ю.* Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2003. – 216 с.

11. Из воспоминаний студента Н. // Харьковский университет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів і вихованців: У 2 т. Т.1 / Укл. Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко, В.І. Кадєєв, С.М. Куделко, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов. – Х., 2008.

12. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Под ред. М.Г. Халанского и Д.И. Багалея. – Х., 1908.

13. Немецкие ученые – профессора Казанского университета // Сост. В.Г. Диц, А.В. Гарзавина, И.А. Новицкая. – Казань, 2004. – 180 с.

14. *Ничпаевский Л.* Воспоминания о Харьковском университете, 1823 – 1829 годы // Харьковский университет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів і вихованців: У 2 т. Т.1 / Укл. Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко, В.І. Кадєєв, С.М. Куделко, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов. – Х., 2008.

15. *Посохов С.И.* Конфликты в Харьковском университете в начале XIX в. и их интерпретация в публицистике и историографии // Universitates. Университеты: Наука и просвещение. – 2008. – №4.

Сергей ПОСОХОВ, Виктория ИВАЩЕНКО. Образы профессоров-иностранцев

16. *Розальон-Сошальский А.Г.* Мои воспоминания // Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів і вихованців: У 2 т. Т.1 / Укл. Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко, В.І. Кадеєв, С.М. Куделко, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов. – Х., 2008.

17. *Роммель К.-Д.* Спогади про моє життя та мій час. – Х., 2001.

18. *Свербеев Д.Н.* Из воспоминаний // Московский университет в воспоминаниях современников (1755–1917): Сб. ст. / Сост. Ю.Н. Емельянов – М., 1989.

19. *С[оковни]н Н.Н.* Воспоминания старого казанского студента. 1856 – 1858 // Русская старина. – №5. – 1892.

20. Харківський університет XIX – початку XX ст. у спогадах його професорів і вихованців: У 2 т. Т.1 / Укл. Б.П. Зайцев, В.Ю. Іващенко, В.І. Кадеєв, С.М. Куделко, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов. – Х., 2008.

21. Харьковский государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет. – Х., 1955.

22. *Чижевський Д. І.Б.* Шад і його учні // Чижевський Д. Філософія на Україні. – Прага, 1926.

Сергей Посохов, Виктория Иващенко (*Харьков, Украина*) **Образы профессоров-иностранцев Харьковского университета начала XIX в. в воспоминаниях современников**

В статье предпринята попытка выявления и анализа образов профессоров-иностранцев Харьковского университета начала XIX в., которые сложились в мемуарной литературе. Позиция иностранных ученых представлена в воспоминаниях профессора К.-Д. Роммеля, который довольно высоко оценивает научный потенциал иностранцев, прежде всего своих соотечественников – немцев. В записках современников-харьковчан также можно встретить весьма лестные отзывы о профессиональной деятельности иностранных ученых, однако в большинстве случаев источники мемуарного характера создают негативный образ профессора-иностранца. Корни этого феномена следует искать во взаимоотношениях иностранцев с местными жителями, которые рассматриваются мемуаристами через призму культурных различий, что находит отражение в сюжетах о языке общения, религиозных убеждениях, внешнем виде и особенностях быта иностранных ученых.

Ключевые слова: профессора-иностранцы, мемуары, Харьковский университет

Сергій Посохов, Вікторія Іващенко (*Харків, Україна*) **Образы професорів-іноземців Харківського університету початку XIX ст. у спогадах сучасників**

У статті зроблено спробу виявити та проаналізувати образи професорів-іноземців Харківського університету початку ХІХ ст., що склались у мемуарній літературі. Позиція іноземних учених подана у спогадах професора К.-Д. Роммеля, який доволі високо оцінив науковий потенціал іноземців, передусім своїх співвітчизників – німців. У записках сучасників-харків'ян також можна зустріти схвальні відгуки щодо професійної діяльності іноземних учених, однак здебільшого джерела мемуарного характеру створюють негативний образ професора-іноземця. Коріння цього феномену слід шукати у взаємовідносинах іноземців з місцевими жителями, що розглядаються мемуаристами через призму культурних відмінностей, що знаходить відображення в сюжетах про мову спілкування, релігійні уподобання, зовнішній вигляд та особливості побуту іноземних учених.

Ключові слова: професори-іноземці, мемуари, Харківський університет

Sergey Posokhov, Viktoriya Ivashchenko (*Kharkov, Ukraine*) **Images of professors-foreigners of Kharkov University at the beginning of the 19th century in memoirs of contemporaries**

The images of professors-foreigners of Kharkov University at the beginning of the 19th century, which have developed in memoir literature, are revealed and analyzed in the article. The position of scientists-foreigners is presented in the memoirs of Professor K.D. Rommel who highly appreciated scientific potential of foreigners, and first of all, his German compatriots. In the notes of contemporaries who were residents of Kharkov, the author found rather flattering responses about the professional work of scientists-foreigners; however, in most cases memoirs create a negative image of a professor-foreigner. We should look for the roots of the phenomenon in the relations of foreigners with natives who were considered by memoirists through the prism of cultural distinctions that finds reflection in plots about language, religious beliefs, appearance, and a way of life of foreign scientists.

Key words: professors, foreigner, memoirs, Kharkov university

Олександр МУЗИЧКО
(Одеса, Україна)

Одеса другої половини XIX – початку XX ст. як науковий центр: історичні джерела vs історіографічної традиції

В історіографії розвитку науки в Одесі у другій половині XIX – на початку XX ст. переважає фактологічно-кількісний підхід. Перелік одеських наукових товариств, науковців, студентів переконує пересічного читача в однозначній успішності «одеського наукового проекту» XIX – початку XX ст., наукової «депровінціалізації» Одеси [9; 10; 22; 23; 24]. Заздалегідь зорієнтовані на глорифікацію, автори краєзнавчих нарисів створюють та оберігають містичний образ «Південної Пальміри». Навіть у спеціальних працях майже відсутні згадки про сумніви багатьох тогочасних одеських науковців щодо перспективності своєї подальшої кар'єри у місті. Аналіз образів певних структур, що часто формує історіографічні концепції, є одним з провідних напрямків сучасної історіографії. Дослідження цього питання важливе для аналізу змісту історичного процесу, складного світу уявлень та ідей. Метою цієї статті є аналіз феномену різкої розбіжності між історіографічною традицією, що глорифікує Одесу як науковий центр другої половини XIX – початку XX ст., та протилежним підходом, який відбився в історичних джерелах. Головним чином, автор спирається на джерела особистого походження (епістолярія, щоденники, мемуари), відповідні дані з яких здебільшого не взяли до уваги попередні історіографи. Авторами цих пам'яток були провідні науковці, що певний час працювали в Одесі у другій половині XIX – на початку XX ст. Ці вкрай суб'єктивні джерела, безсумнівно, відбивають навколишню реальність крізь призму уявлень та відчуттів науковців, що сформувались внаслідок впливу різноманітних чинників. Однак співпадіння думок у таких різних за часом написання документах як листи та мемуари свідчить принаймні про велику ступінь достовірності, закарбованого в них образу «наукової Одеси».

У другій половині XIX ст. Одеса досягла рівня одного з найбільших портових міст світу (на початок 1860-х рр. – 115,5 тисяч мешканців) та значного економічного осередку [8, с.139]. Заснований у 1865 р. Новоросійський університет мав виконати місію одного з провідних інтелектуальних центрів півдня Російської імперії. Всі ці факти начебто розвіяли підозри так званих «недругів» Одеси, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. заперечували доцільність заснування провідного південного порту Російської імперії у цій місцевості [2].

На середину XIX ст. Одеса мала значний досвід наукового життя, але перші, здебільшого приїжджі професори Новоросійського університету, висловлювали сумніви у здатності Одеси перетворитись на науковий центр [21, с.11–12]. Деякі з них приїхали в Одесу сповнені наукових планів. Проте саме цих представників одеської професури 1860 – 1870-х рр. спіткало найбільше розчарування. Найбільш показовою є одеська сторінка життя видатного славіста В. Григоровича. В Одесі він планував інтенсифікувати слов'янознавчі студії, сподіваючись на більш тісний зв'язок краю з Балканами. Він обстоював ідею організації історичного архіву в Одесі, збереження пам'яток старовини. Жодна з ініціатив науковця не реалізувалася, що підсилювало його дивакуватість та загалом розчарування у житті. Гальмування наукової активності історика в Одесі, його душевний стан не вкрились ані від мемуаристів, ані від сучасних історіографів [37, с.30–35; 16, с.752]. Маловідомі листи славіста підтверджують факт його розчарування в Одесі. Він повідомляв колегу, про те, що «мечты мои давно не осуществились», пов'язуючи цей факт зі специфікою Одеси: «базарная Одесса – слишком гадка, чтобы ее поминать добром» [32, арк.4]. Вже незадовго до своєї смерті він писав:

«чернорабочий антиквар, я ограждаю себя этим званием от той свистопляски, которая так обычна в Одессе. Скоро ли Бог даст избавить себя от всяких прелестей края, в котором взыскания преследуют меня то с той, то с другой стороны» [31, арк.26].

Подібні, хоча й дещо менш емоційні, враження сучасників В. Григоровича дозволяють ясніше зрозуміти сутність його претензій до Одеси. Інший одеський професор-славіст В. Ягич у 1872 р. писав В. Ламанському: «Одесса – обыкновенный торговый город... Людям, занимающимся наукою, а не покупанием хлеба, здесь очень неудобно жить..., кажется, что и обстоятельства здешнего университета прескверны: наукою очень мало занимаются» У листі до І. Срезнев-

ського звичайну для професора нестоличного університету скаргу на брак наукової літератури він вважав за потрібне супроводити такими характеристиками Одеси як «прескверный город, не настоящий русский, и не совсем, европейский», «ненавистующий на науку» [26, с.63].

Правознавець О. Павлов вже на початку свого перебування в Одесі зазначив: «Я до сих пор еще не сжился с Одессою и, кажется, долго не проживу. Не привлекательный город!» [30, арк.1]. Справді, професор недовго пробув в Одесі. Вже в статусі професора Московського університету він зазначив, що:

«переезд из Казани в Одессу был для меня словно переселением на другую планету, атмосфера которой совсем не приходилась к моей велико-российской натуре. Ею могли дышать и наслаждаться только еврей, поляк, немец, грек, и, пожалуй, хохол, сроднившийся со своим положением «хлопца» у этих «панующих» национальностей» [15, с.12].

Також через багато років після тривалого викладання в Одесі видатний мистецтвознавець Н. Кондаков демонстрував не менш прохолодне ставлення до Південної Пальміри. На його думку, більшість населення Одеси сприймало її як тимчасове місце проживання, готель, що унеможливило розвиток тут власного класу освічених одеситів, університет нагадував постійний двір, не користуючись увагою міста. Останню обставину автор трактував дwoяко: як позитивну, адже ізоляція викладачів від преси та публіки не так сильно розбещувала їх, і як негативну, адже від самотності страждали їх сім'ї. Загалом, автор зауважував, що

«провинциальная жизнь, отсутствие сотрудничества, перерыв научных связей, действовали расслабляющим образом на многих талантливых людей, отвлекая их мало-по-малу и окончательно от настоящих научных работ... Одесский университет, имевший собственно говоря, по своей юности и отсутствию в самом городе той культурной закваски наших провинций, вроде Казани или Харькова, все шансы сохранять известную свежесть интеллигентной среды, распространявшейся из русских центров, давал полный пустоцвет на других факультетах, кроме естественного» [12, с.58–59, 69–70].

Але на відміну від згаданих науковців, він вітав одеське розмаїття мов та культур.

Більш позитивним постає образ Одеси у спадщині природознавців. Навіть у часи реакції початку 1880-х рр. О. Ковалевський відзначав, що має наукову свободу в Одесі [25, с.127]. Більшість істориків науки схильні пояснювати життєві негаразди низки видатних природознавців в Одесі у 1870-х – на початку 1880-х рр. виключно реакційною політикою влади та групи їх колег-професорів. Джерела дозволяють твердити про глибші причини. У мемуарах І. Сеченов зазначав, що від життя в Одесі «этом милом полуевропейском городе, у меня сохранились по сие время самые приятные воспоминания» [34, с.133]. Щоправда, він пов'язував цю обставину не так зі специфікою міста, як зі своїм перебуванням у дружньому гуртку низки одеських колег [33, с.138]. На початку свого перебування в Одесі І. Сеченов повідомляв колег про свої приємні враження від міста, наукову бадьорість [20, с.214, 222]. Однак вже через декілька років він клопотав про перехід до Петербургу, вважаючи, що «там средства и условия для моих занятий несравненно больше, чем здесь... у меня уже много разработок, здесь же всякая штука дается с большим трудом» [20, с.220].

Після гучної відставки на початку 1880-х І. Мечников зазначав, що «при мысли об Одессе у меня всегда всплывает очень горькое чувство, и мне становится тяжело и неприятно». Лише згодом він зауважив, що «отвращение, вызывавшееся прежде воспоминанием об Одессе начало концентрироваться на университете» [19, с.114, 115-116].

У джерелах відбилась своєрідна колективна думка тогочасної наукової еліти Одеси. Так, М. Костомаров згадував, що під час свого тижневого перебування в Одесі на початку 1870-х рр. університетські професори скаржились йому на «меркантильное направление одесского общества», що

«проникая в круг студентов, препятствует расширению среди них той любви к науке, без которой университет делается бездушным трупом. Здесь все гоняется за личною выгодой, все прежде всего думают о наполнении своего кармана» [14, с.619-620].

Ймовірність повідомлення М. Костомарова підтверджує й актове джерело. У 1870 р. професор карного права О. Богдановський під час засідання ради професорів запропонував просити імператора про надання професорам земельних ділянок на Кавказі. Своє прохання він підкріпив розлогим спічем, в якому, зокрема наголосив:

«жизнь наша в Одессе, среди богатого, бойкого, торгового населения, может быть еще менее удобна, чем в других универ-

ситетських городах. С одной стороны большая, против других провинциальных городов, дороговизна всего, необходимого даже для скромного существования, а с другой – значительная заработная и наемная плата здесь всякого другого труда (прикащики в магазинах средней руки здесь получают не менее 1500 руб., бухгалтеры и кассиры торговых домов 4-5 тыс., простые факторы и маклера проживают со своими семействами не менее 4 тыс. в год каждый) ставят нас здесь часто в совершенную невозможность доставлять себе и семействам нашим хоть бы такое необходимое удовольствие, как жизнь вне города, в течение лета». [28, с.134-141].

Показово, що професори одностайно підтримали думку свого колеги.

Таким чином, мав підстави тріумфувати відомий одеській історик М. Мурзакевич, який послідовно заперечував доцільність заснування університету в Одесі. Зокрема, на початку 1870-х рр. у щоденнику він саркастично зазначав, що

«университет нужно было бы открыть в Николаеве, а не в полуиностранный Одессе, переполненной лжи та распущенности. Примитивная мысль близоруких людей основала университет там, где все коммерческое, но не научное... Профессора Одессу выставили городом цивилизованным, то есть, что в ней есть клубы, трактиры, кабаки и другие заведения, которые пребывают на содержании у жидов» [3, с. 76].

Наведені вище претензії науковців до Одеси припадають на період становлення університету та загалом позитивістської (тобто класичної) науки у місті. Однак вони не втратили своєї актуальності і надалі. Наприкінці XIX – на початку XX ст. суспільно-політичне життя, у тому числі радикальні течії, лише поживали. Це погіршило становище університету, який потрапив майже у перманентну фінансову та моральну кризу. Тим більше, що досвід 1860 – 1880-х рр. вже «працював» проти наукової репутації Одеси. Видатний єврейський історик С. Дубнов у 1890 р. переїжджав до Одеси вже знаючи, що для історика це «наименее исторический город... атмосфера юного торгового порта мало благоприятна для роста литературного центра» [7, с.170]. Наукові роботи С. Дубнова в Одесі не відзначались фундаментальністю. Відчуваючи це, науковець так пояснював причину свого переїзду до здавалося б ще глибшої провінції Вільно:

«за 13 лет моего пребывания в Одессе наша общественная жизнь вышла из периода затишья и вступила в полосу бурь; я сам был захвачен этой борьбой, но меня зовет другой долг перед народом, долг историка, и я ухожу в более тихую гавань, где общественная деятельность не будет так сильно соперничать с научно-литературною, как в столице юга» [7, с.267].

Потрапивши до Одеси у середині 1880-х р., київський історик І. Линниченко писав: «Одесса какой-то для меня малосимпатичный город – коммерция его santa. Совершенно иностранный отпечаток, по улицам встретишь одних жидов, греков да итальянцев» [1, с.91-92]. У 1896 р. він з великими творчими планами повернувся до Одеси вже як авторитетний історик (зазначимо, що це чи не єдиний подібний випадок, не враховуючи повернень в екстремальні 1918 – 1919 рр. (Н. Кондаков, Д. Овсяніко-Куликовський, С. Аваліані)). Однак на час свого остаточного від'їзду з Одеси у 1919 р. І. Линниченко міг записати на свій карб багато заслуг (виховання солідної кількості учнів, заснування Бібліографічного товариства), але лише не фундаментальні наукові праці. Фактично він перетворився на мемуариста та публіциста. Провалилися й деякі його проекти, в основу яких було покладено сподівання на громадську підтримку. Показовою є реакція кримчанина О. Бертсье-Делагарда на повідомлення І. Линниченка у 1909 р. про власну ініціативу заснувати в Одесі міський музей: «Город слишком ничтожен по духовным силам и времени в особенности, чтобы дать материал для такого музея. Если и можно, что либо подобное то не более, как в виде отдельной комнаты при музее, нашем или при городской библиотеке. Там где не было жизни невозможно и воспоминание о ней» [4, арк.8]. Під впливом невдач ставлення І. Линниченка до Одеси радикалізувалось: «нет на Руси города, где было бы хуже» [33, арк.3-4]. Він протиставляв байдужій до традицій Одесі Москву – осередок руської духовності, що більш пристрасно, жвавіше ставиться до минулого [17]. Академік, філолог, професор Ф. Корш намагався використати фактор поліетнічності та «напівєвропейськості» Одеси в якості рушійної сили науки [13]. Але й він невдовзі залишив місто розчарованим.

Варто зазначити, що українські науковці також не відносили багатоетнічність та загалом не патріотичність Одеси до її позитивних рис. Найбільш показовою є думка М. Слабченка:

«Одеса серед українських міст завжди займала трохи відокремлене положення: й віддаленість від таких центрів як Київ чи Хар-

ків, і молодість університету, й торгівельний характер та ріжно-національність міста й другі причини до певної міри сприяли до ізольованості Одеси, як українського центру» [36, с.179].

Як життя в оточеній фортеці сприймали одеську дійсність інші одеські українські історики П. Іванов та О. Грушевський.

Зростання кількості наукових товариств наприкінці XIX – на початку XX ст. не завжди призводило до зміцнення наукового потенціалу Одеси. Часто до скандалу призводили протиріччя між науковцями-професіоналами та науковцями-аматорами. Найбільш показовим у цьому плані є скандальне завершення нетривалого існування Одеського юридичного товариства при Новоросійському університеті [5, арк.30-40]. Деякі науковці вважали, що збільшення кількості товариств призводить до розмивання й без того тонкого прошарку одеської наукової еліти.

Дійсно, на початку XX ст. значно низили свою активність Одеське товариство історії та старожитностей та Історико-Філологічне товариство при університеті, не змогли розгорнути діяльність одеське відділення військово-історичного товариства, товариство сходознавців. Колективне ставлення одеської наукової еліти до свого буття на початку XX ст. найбільш яскраво відбиває промова відомого лінгвіста, професора Новоросійського університету В. Істріна на святкуванні 15-річчя заснування Історико-філологічного товариства. Промовець відзначив байдужість населення до справи розвитку високої науки та фактично узагальнив попередні пояснення цього явища:

«здесь не было времени образоваться ни старинным знатым родам, которые были бы тесно связаны столетиями с своей землей, ни старым именитым купеческим фамилиям, которые бы гордились своим столетним служением русской земле, ни просто старожилам, которые чувствовали бы себя так крепко привязанными к своему насиженному месту. Ни исторических воспоминаний, переходящих от поколения к поколению, ни исторических реликвий, так много говорящих чувству гражданина, ни нравственных связей между поселенцами нового края, связей, которые одни только и устанавливают общность культурных интересов» [29, с.5-9].

Знаменно, що у 1910-ті рр. діяльність цього товариства звалась до мінімуму.

Враження науковців загалом співпадають з думками представників інших груп інтелігенції. Метафорично-негативний образ «наукової»

Одеси відобразив журналіст А. Кауфман: «Одесский воздух не особенно благоприятствовал научным занятиям тех профессоров, у которых было призвание двигать науку» [21, с.84]. Показово, що запеклі опоненти А. Кауфмана, професори Г. Афанасьєв та І. Линниченко, залишили недоторканою лише цю тезу. Більш розкрив метафору А. Кауфмана син відомого одеського історика Аполлона Скальковського чиновник Костянтин:

«замечательным фактом общественной жизни Одессы оставалось полное равнодушие ко всему, кроме торговли и некоторых муниципальных вопросов. В Одессе только отдельные личности интересовались политикой, общественными вопросами, литературой, изящными искусствами и т.п. Такая бедность интеллектуального развития в таком большом городе изумительна. Причина этому была отчасти в том, что недвижимое ядро общества составляли иностранные негоцианты, с их многочисленными сателлитами, русское же население – элемент бродячий, быстро сменявшийся, и потому не имевший времени сложиться в определенные кружки. Подобное настроение делало тогда Одессу «благонадежною» в политическом смысле, но зато и крайне скучною» [35, с.365].

Під тиском традиції глорифікаторам-публіцистам початку ХХ ст. доводилося твердити лише про приховані наукові сили Одеси [6, с.240].

Жвавість суспільно-політичного життя Одеси виштовхувала науковців саме на цей шлях, чим скористались О. Маркевич, С. Авалані, М. Ланге, П. Казанський, В. Лігін та Є. Щепкін. Останній зауважував в Одесі майже всі згадані його колегами недоліки, але трактував їх на свою користь [18, с.35-36].

Підвищенню суспільного статусу науковців сприяв бурхливий розвиток одеської журналістики. Власники та редактори газет залюбки приймали статті науковців, надавали свої шпальти для полеміки між ними. Але вочевидь ці ж обставини у поєднанні з іншими спокусами значно знижували власне наукову вартість їх робіт. Це зауважували сторонні спостерігачі. Наприклад, М. Карєєв, згадуючи про свого московського товариша історика Г. Перетятковича зазначав:

«но каким поблекшим, опустившимся, неинтересным показался он мне, когда я через 15 лет встретился с ним в Одессе» [11, с.112].

Отже, одеське позанаукове середовище виступало у ролі несприятливого чинника розвитку фундаментальної науки. Статистика підтверджує думку багатьох одеських науковців про Одесу як «транзитний пункт» для науковців: майже всі одеські науковці або розпочинали тут свою наукову кар'єру або завершували. Затримка в Одесі у зрілому віці коштувала науковцям втрати наукового потенціалу. Своєрідною даниною за збереження життєвої енергії було витіснення зі сфери чистої науки у сферу публічного життя. Показово, що тривалість перебування в Одесі лише підсилювала негативні враження науковців. Маючи у середині XIX ст. досить сприятливі стартові можливості (на-явність історичного товариства, менш гострі національні протиріччя, що зумовили перехід до Новоросійського університету деяких здібних викладачів з університету Св. Володимира), Одеса поступилась у умовному змаганні іншому провінційному університетському місту – Києву. Важливу роль відіграло запізніле відкриття в Одесі університету, який надалі був змушений розвиватись у наздоганяючому темпі. Однак значення університету як наукового центру Одеси було дуже суперечливим: з одного боку він безумовно був головним осередком розвитку місцевої науки, але з іншого – перетворився на символ чвар, вогнище нестабільності, що підважувало репутацію науки. Водночас наведені джерела дозволяють зробити висновок про поширення серед наукової еліти національних фобій і багатьох інших комплексів – завищених чи занижених самооцінок, загостреного самолюбства. Якщо останні риси є загалом властивими для стилю життя науковців, то національні фобії свідчать про поширення негативних процесів, що охопили суспільно-політичне життя Російської імперії. Загалом, проаналізовані джерела свідчать про звивистий шлях формування історіографічної традиції, що іноді залишає на узбіччі цілі джерельні пласти, які не відповідають науковій парадигмі та суспільно-політичній кон'юнктурі, що поширені у певний період.

Джерела та література

1. Архів Російської академії наук. – Ф.489. – Оп.3. – Спр.425.
2. *Атлас Д.Г.* Старая Одесса, ее друзья и недруги // Труды слушательниц Одесских Высших женских курсов. – Т.1. – Вып. II. – Одесса, 1911.
3. Відділ рукописів Інституту Російської літератури («Пушкинский Дом»). – Ф.603. – Оп.1. – Спр.5.
4. Державний архів Одеської області. – Ф.153. – Оп.1. – Спр.255.
5. Державний архів Одеської області. – Ф.45. – Оп.11. – Спр.5.

6. *Дерибас А.М.* Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания. – Одесса, 1991.
7. *Дубнов С.М.* Книга жизни. – Иерусалим – Москва, 2004.
8. Історія Одеси / Кол. авторів. Голов. ред. В.Н. Станко. – Одеса, 2002.
9. Історія Одеського університету за 100 років / Відпов. ред. О.І. Юрженко. – К., 1968.
10. Історія Одеського університету: (1865–2000) / Голов. ред. В.А. Сминтина. – Одеса, 2000.
11. *Кареев Н.И.* Прожитое и пережитое. – Л., 1990.
12. *Кондаков Н.П.* Воспоминания и думы. – Прага, 1927.
13. *Корш Ф.* Что Одесса может и должна сделать для науки // Одесский вестник. – 1890. – 3 ноября.
14. *Костомаров Н.И.* Автобиография // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Прим. И.Л. Бутича. – К., 1989.
15. *Красножен М.* Знаменитый русский канонист А.С. Павлов. – Юрьев, 1899.
16. *Лантева Л.П.* История славяноведения в России в XIX веке. – М., 2005.
17. *Линниченко И.А.* Манья переименования // Одесские новости. – 1909. – 8 сентября.
18. *Максименко И.В., Попова Т.Н.* Евгений Николаевич Щепкин: известные и неизвестные грани личности // Евгений Николаевич Щепкин (1860 – 1920): Биобиблиографический указатель / Составители: И.В. Максименко, В.В. Самодурова; Науч. ред. Т.Н. Попова. – Одесса, 1998.
19. *Мечников И.И.* Письма (1863 – 1916). – М., 1974.
20. Научное наследство. – М., 1956. – Т.3.
21. Новороссийский университет в воспоминаниях современников / сост. Ф.А. Самойлов. – Одесса, 1999.
22. Одесский университет за 75 лет (1865–1940) / Отв. ред. К.П. Добролюбовский. – Одесса, 1940.
23. Одесский университет: 1865–1990 / Отв. ред. И.П. Зелинский. – Киев, 1991.
24. Очерки развития науки в Одессе / Отв. ред. С.А. Андронати. – Одесса, 1995.
25. Письма А.О. Ковалевского к И.И. Мечникову (1866–1900) / Под ред. Ю.И. Полянского. – М.–Л., 1955.
26. Письма И. Ягича к русским ученым (1863–1886) / Под ред. акад. В.В. Виноградова и Г.П. Блока. – М, 1962. – М.–Л., 1963.
27. Письма И.М. Сеченова к И.И. Мечникову // Борьба за науку в царской России. – М.–Л., 1931.

Олександр МУЗИЧКО. Одеса другої половини XIX – початку XX ст. ...

28. Протоколи засідань Совета Императорского Новороссийского университета за май 1870 года. – Одесса, 1870.

29. Пятнадцатилетие Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1905.

31. Российская государственная библиотека. – Ф.51. – К.19. – Спр.89.

31. Российская государственная библиотека. – Ф.86. – К. 3. – Спр74.

32. Российская государственная библиотека. – Ф.86. – К.1. – Спр.26.

33. Санкт-Петербурзька філія архіву РАН. – Ф.726. – Оп.2. – Спр.179.

34. *Сеченов И.М.* Автобиографические записки. – М., 1963.

35. *Скальковский К.* Воспоминания молодости. – СПб, 1906.

36. *Слабченко М.* Культурно-наукове життя Одеси в 1914–1924 роках // Україна. – 1925. – №5.

37. *Успенский Ф.И.* Воспоминания о В.И. Григоровиче. – Одесса, 1890.

Олександр Музичко (Одеса, Україна) Одеса другої половини XIX – початку XX ст. як науковий центр: історичні джерела vs історіографічної традиції

У статті на базі епістолярних та мемуарних джерел проаналізовано феномен різкої розбіжності між історіографічною традицією, що глорифікує Одесу як науковий центр другої половини XIX – початку XX ст., та протилежним підходом, який відбився в історичних джерелах.

Ключові слова: Одеський університет, науковий центр, епістолярії, мемуари, джерела

Александр Музычко (Одесса, Украина) Одесса второй половины XIX – начала XX ст. как научный центр: исторические источники vs историографической традиции

В статье на базе эпистолярных и мемуарных источников проведен анализ феномена резкого противоречия между историографической традицией, которая глорифицирует Одессу как научный центр второй половины XIX – начала XX вв., и противоположным подходом, который зафиксирован в исторических источниках.

Ключевые слова: Одесский университет, научный центр, эпистолярии, мемуары, источники

Oleksandr Muzychko (Odesa, Ukraine) Odesa of the second-half of the 19th – the beginning of the 20th c. as the scientific center: historical sources vs historiographic tradition

The analysis of the phenomenon of sharp noncoincidence between the historiographic tradition, which glorificate Odesa as the scientific center of the second-half of the 19th – the beginning of the 20th c., and the opposite approach, which is fixed in the historical sources, is carried out in the article on the base of epistolary and imemorial sources.

Key words: Odesa university, scientific center, epistolary, memoirs, sources

Александра БЕКАСОВА
(Санкт-Петербург, Россия)

Герой Задунайский: кончина, погребение и память о нем*

Знаменитый полководец, сановник екатерининского царствования, один из самых богатых вельмож своего времени, граф Петр Александрович Румянцев-Задунайский скончался от удара в Ташани, в одной из своих украинских усадеб, 8 декабря 1796 г. Умер он «без отставки», как и предсказывали хорошо знавшие его современники, то есть находясь при исполнении служебных обязанностей командующего войсками, расположенных в Западных губерниях империи. Застигнутый врасплох апоплексическим ударом, который сразу отнял у него способность двигаться и говорить, он четверо последних суток провел в «нечувствительной томности», как писали в своих отчетах врачи, пытавшиеся его спасти, а когда «силы воспоминания» его окончательно оставили, ушел из жизни. Тело «знатного мужа», сопровождаемое почетным военным караулом, было перевезено в Киев, где состоялась торжественная церемония погребения. Оно упокоилось в Успенском соборе Киево-Печерской Лавры. Многочисленную траурную процессию составили воинские и штатские чины, духовенство, родственники и люди, составлявшие ближайшее окружение покойного¹. Император Павел I повелел объявить по всей армии трехдневный траур в память о фельдмаршале и соорудить в Петербурге обелиск в его честь.

Спустя два года во Французском альманахе на французском языке появилась первая статья о графе Румянцеве, которую доставил в ре-

* Статья подготовлена при финансовой поддержке немецкого фонда Герды Хенкель (Gerda Henkel Stiftung), проект № AZ 16/SR/07.

¹ Подробности о кончине и погребении графа П.А. Румянцева см.: Донесения врачей о последних днях жизни П.А. Румянцева и описание церемонии его погребения [1, л. 1-5; 2, с. 198-204; 3]. С сокращениями эти материалы были перепечатаны также в издании: [4, с. 168-169, 271-273].

дакцию некий «адъютант армии Ф.А». Автором текста был человек, который несомненно принадлежал в недавнем прошлом к ближайшему окружению фельдмаршала и присутствовал при его кончине. Источником для написания посмертного некролога послужили не только собственные впечатления автора, но и свидетельства других очевидцев. Так, автор очерка дословно передавал слова Румянцева, сказанные им генерал-порутчику С.С. Апраксину во время личной беседы незадолго до постигшего фельдмаршала удара. Литературные дарования позволили ему набросать выразительный портрет образцового героя, великого мужа, «соединяющего добродетели Сократа с доблестями Цезаря», который «около полвека пользовался справедливым уважением Европы». В то же время автор осторожно старался затушевать человеческие недостатки и слабости графа Румянцева и защитить его репутацию от клеветнических обвинений недоброжелателей в тщеславии, скупости, излишней расчетливости [5, с.169-172]. Структура нарратива, использованные автором художественные приемы описания и характерные эпитеты будут потом неоднократно воспроизводиться в многочисленных жизнеописаниях графа Румянцева, публиковавшихся в первой трети XIX в.

Как и почему Румянцева был преобразен в общественном мнении из лихого офицера, кутилы и игрока, беззаботно мотавшего отцовские деньги, о проделках которого ходили легенды, а именно таким его знали во второй половине 1740-х гг., в непобедимого героя-полководца, почтительного сына, рачительного хозяина и попечительного начальника и отца? Задача моего исследования проанализировать механизмы формирования в коллективной памяти конца XVIII – первой трети XIX вв. героизированного образа полководца как одного из представителей российского имперского пантеона воинской славы и показать, какие социокультурные факторы этому способствовали. Таким образом, меня интересует техника социального воспоминания и производства значимого знания об историческом прошлом, а также процесс создания различных «мест памяти», связанных с именем графа Румянцева. Материалом для исследования являются воспоминания о нем, оставленные современниками, разнообразие очерки биографического характера, портретные и скульптурные изображения, а также история создания и последующего бытования ряда учреждений мемориального характера, таких, например, как семейный музей.

Коллективная память представляет собой особый социально-культурный артефакт, определяющий процесс создания и поддержания

«реальности прошлого» посредством дискурсивных и репрезентативных практик, а также социальных институтов, таких, например, как семья, покровительство и др. Коллективная память основывается на общеупотребительном наборе текстов и образов, которые люди наделяют историческим значением. Тем самым она унифицирует и структурирует опыт, приобретенный группой людей, живущих в определенный исторический период, проецируя на него созданный набор социально-исторических значений [6, с.226-245]. Причем, как показал в своих исследованиях социолог М. Хальбвакс, индивидуальная память не может существовать вне рамок, которые используют люди, живущие в обществе, для определения и воссоздания своих воспоминаний. По мнению М. Хальбвакса, индивидуальное мышление способно к воспоминаниям в такой степени, в какой оно помещает себя в эти социальные рамки и участвует в создании этой памяти [7; 8].

Явление культуры становится «местом памяти», по мнению историка Пьера Нора, только при определенных условиях, когда эти феномены наделяются определенной символической аурой, или когда они становятся объектами ритуала, или в них осуществляется кристаллизация воспоминания и его передача. Концепция пространства памяти опирается на идею о том, что память по своей природе социальна и является фундаментом для идентичности социальных групп. С этой точки зрения «место памяти», как любое другое символическое пространство, выступает как средство идентификации, способ формирования группового сознания и чувства принадлежности к социальной общности [9].

Процесс создания имперского пантеона ратной славы, который начал формироваться еще при Петре I, получил новые импульсы для развития в период победоносных компаний русско-турецких войн екатерининского царствования. С одной стороны, прославление военных успехов, способствовавших значительному расширению имперских территорий, героев-полководцев и их ратных подвигов, играло значимую роль в символических сценариях власти российских монархов. С другой – ведение войн стимулировало активность дворянского общества, привлекая внимание столичной и провинциальной публики. Выдержки из победоносных реляций печатались в газетах и отдельными брошюрами. Все эти материалы современники собирали, переписывали от руки то, что не могли достать отпечатанным, переплетали в отдельные тома, а потом бережно хранили в своих библиотеках. О военных успехах и неудачах толковали при дворе и в усадьбах. Пожалуй, не было

молодых людей из дворянских семей, которые не мечтали бы о том, чтобы хотя на время «причислиться к марсовым детям». Участие в войне было действенным средством быстро получить награду, повышение и прославиться. Публика создавала своих кумиров, одним из которых, и был Кагульский герой, и с воодушевлением поклонялась им. В «пропитанной парами Задунайства атмосфере» выросли не только сыновья самого Румянцева, но целое поколение людей, для которых собственный военный опыт и его последующее осмысление, стало средством коллективной идентификации.

Напомню, что культ поклонения «знаменитому и заслуженному воину» начал складываться еще при жизни графа Румянцева. Общественным мнением превозносились, прежде всего, его военные дарования и подвиги. Он принадлежал к числу тех российских военачальников, чьи победы снискали ему признание не только у знатоков военного дела, но и большую популярность у современников. Победы над турками при Ларге и Кагуле, одержанные войсками под предводительством графа Румянцева, и заключение выгодного для России Кючук-Кайнарджийского мира сделали его знаменитым. «Быть может в похвалы, расточаемые русскими о фельдмаршале Румянцеве, входит некоторая доля национального самолюбия, но в них заключается много правды...» – отметил А.Ф. Ланжерон [10, с.270].

Повелением императрицы Екатерины II по случаю победы при Кагуле был воздвигнут памятный обелиск Румянцеву в Царском селе. Граф Румянецв и князь Потемкин были единственными персонами, чьи имена были упомянуты в Жалованной грамоте дворянству 1785 г. Для своих соотечественников они должны были служить примерами ревностного служения Отечеству и монарху и образцами гражданских добродетелей [11, с.31]. Современники говорили и писали о нем как о человеке «первом по своему общественному значению в России». Именно в Румянцеве видел Г.Р. Державин воплощение истинного вельможи.

Военные победы Румянцева и заключение мира прославлялись в многочисленных одах, поэмах, сонетах и стихотворных посланиях, посвящениях, похвальных словах. Среди их авторов были И.А. Владыкин, Я.И. Кантаровский, Ф.Я. Козельский, В.И. Майков, Н.П. Николев, В.П. Петров, А.П. Палладоклис, А.П. Сумароков, П.С. Потемкин и др., которые писали о графе Румянцеве, сравнивая его с такими знаменитыми военачальниками прошлого, как Сципион Африканский, принц Евгений Савойский, виконт Анри Тюрэнн. Его называли российским Геркулесом, Марсом, Перуном, столпом Петрова дома. Он

представал в образе «героя и подвижника», «вождя» и «миротворца», «великого мужа» и «гражданина», «друга и вернейшего раба Монархини своей», «селянина», «домостроителя и отца». Победоносная война, расширение границ империи вызвали к жизни разнообразные аналогии, связывавшие Россию с Древним Римом. Изображение россов как наследников славных традиций великого Рима – излюбленный сюжет восторженных поэтов. В их произведениях императрица Екатерина II являлась в образе воинственной богини-воительницы, вершительницы преобразований, а ее правление представлялось как воплощение возрожденной Римской империи [12, с.153-199]. Так, например, Петров в своих стихах 1775 г. продолжал развивать тему “*translatio imperii*”, которой он касался и ранее, в частности, в переводе “Энеиды”. В стихах, написанных им на прибытие П.А. Румянцева в Москву на торжественное празднование мира, поэт писал: “Что делал в древности победоносный Рим, победоносны мы, то в наши дни творим” [13].

Портретные и монументальные изображения графа Румянцева, созданные в 1770 – 1790-х гг., тоже представляли его воином, полководцем, победителем. Разрабатывая эти героизирующие аллегии, призывающие к почитанию и подражанию, авторы использовали античное облачение, турецкие военные трофеи, награды, пожалованные графу Румянцеву [14, с.310-319].

Первые десятилетия XIX в. в России стали временем активного формирования “исторического мифа, окрашенного в тона романтического национализма”. Этот период характеризовался широким распространением русофильских настроений, резким взлетом интереса читающей публики к отечественной истории и памятникам прошлого, разработкой разнообразных проектов по созданию национального музея – памятника, в котором государство и нация могли бы найти своё отражение и увековечение. Рупорами новых общественных веяний стали такие столичные журналы, как “Русский вестник” С.Н. Глинки и “Отечественные записки” П.П. Свиньина, различные провинциальные издания.

Программные положения этого направления наиболее полно были сформулированы в предисловии к посмертному изданию “Картины России и быт разноплеменных ее народов. Из путешествий П.П. Свиньина”, составленном И. Делакруа.

“В благородном стремлении россиян во всех сословиях к узнаванию обширного, необъятного своего отечества и в радушном внимании просвещенных сограждан к каждому новому открытию в

хранилищах Отечественной истории, – просвещенный наблюдатель жизни народов видит верный залог быстрых и утешительных успехов России. Знание различных подробностей, касающихся до родной старины, питает любовь к ней, возбуждает народную гордость, всегда готовую на подвиги для славы отечества и, одушевляя усердием к самоотвержению, ведет государство на верх славы и могущества. Мы жадно ищем познать во всех отношениях государство, к которому принадлежим, т.е. его народный быт, места исторических воспоминаний, даже живописное положение их, одним словом, все то, что воспламеня сердца наши чистейшими чувствами любви и приверженности к святой родине может радовать, возвышать нашу душу” [15, с.І-ІІ].

“Местами исторических воспоминаний” становятся и те, которые были связаны с именем кагульского героя. Прошло совсем немного времени после кончины графа Румянцева и уже в начале XIX в. места его пребывания, ставка командующего или усадьбы, в которых он проживал более или менее продолжительное время, стали привлекать внимание любопытствующих путешественников.

Одним из направлений создания патриотического мифа было дальнейшее формирование воображаемого пантеона выдающихся соотечественников, среди которых военачальникам екатерининского царствования, таким, как князь А.В. Суворов-Рымникский, князь Г.А. Потемкин-Таврический и граф П.А. Румянцева-Задунайский, отводились самые почетные места. В столичных и провинциальных журналах, исторических сборниках переиздавались стихотворения, им посвященные, публиковались биографические материалы, воспоминания, письма, жизнеописания, похвальные слова. В журнале “Вестник Европы”, издаваемом В.А. Жуковским, в 1809 г. был напечатан отрывок из похвального слова Румянцеву-Задунайскому, которое принадлежало, по-видимому, перу А.М. Максимовича, о котором еще пойдет речь ниже. Выбранный издателем фрагмент касался значения побед при Ларге и Кагуле:

“Сия победа, граждане, есть одна из тех, которые решают судьбу государств. Многие победы не оставляют по себе никаких следствий; но Румянцеву назначена была слава одною победою истребить навсегда трепет, которой наносила Турецкая империя соседям своим и положить начало ее разрушению. Еще же славнее для него то, что ему одному Россия обязана сим торжеством, его

Александра БЕКАСОВА. Герой Задунайский: кончина, погребение ...

искусному распоряжению, чудесному порядку боя, предусмотрительности, мужеству и даже личной храбрости” [16, с.15].

В том же номере было также напечатано письмо Румянцева Екатерине II, переданное редактору малороссиянином П.И. Бороздиною. Как свидетельствовал позднее один из секретарей полководца, это письмо, в котором заслуженный воин благодарил императрицу за честь стать во главе войск после смерти Потемкина, было литературной подделкой. Сам Румянцев не имел отношения к написанию этого текста [17, с. 27-29].

Автор похвального слова о Румянцеве Григорий Македонский, учитель Новгород-Северской гимназии, призывал соотечественников помнить “великие, неподражаемые, бессмертные дела Задунайского и памятники дел, украшающие самые блистательнейшие города России”, имея ввиду Петербург, Киев, и свой родной город – Новгород-Северский [18, л.2об.-3].

В сборнике “Русские анекдоты военные и гражданские...” 1822 г. появился небольшой очерк Сергея Глинки о народном языке Румянцева [19, с.73-75]. Глинка видел в Румянцеве полководца, который умел найти путь к сердцу простого русского солдата. Со свойственной ему увлеченностью он восхищался безыскусностью и силой короткой фразы – “Робята, стой!”, обращенной Румянцевым к воинам в решающий момент Кагульского сражения. Позднее Глинка развил тему о Румянцеве и словесности в третьем переиздании “Русской истории”, вышедшем в 1823 г. Он начал повествование с упоминания о бурной юности и пылких страстях Румянцева в молодости, замечая, что в то же время тот

“не упустил ничего, что только могло обогатить душу, ум и сердце... Он любил и военное искусство и словесность. Память его и воображение оживотворены были лучшими местами из русских и иностранных писателей, а сердце его, испытывавшее волнение страстей, но никогда не терявшее благородства чувств, научило его сближаться с сердцами других” [20, с.60].

Для увековечения памяти фельдмаршала много сделали его сыновья, покровительствуя авторам, составителям жизнеописаний своего знаменитого родителя, заказывая скульптурные и живописные изображения, а также создавая учреждения мемориального характера. Автором первого опубликованного жизнеописания Румянцева, напи-

санного в жанре похвального слова, был Семен Созонович, студент Московского университета. Оно увидело свет в 1803 г., то есть спустя шесть лет после смерти полководца. Автор посвятил свой труд среднему сыну фельдмаршала Н.П. Румянцеву, что могло свидетельствовать о том, что начинающий литератор или пользовался его покровительством, или рассчитывал на поддержку графа в будущем. Материалом для составления биографии послужили не только официальные реляции, воспоминания современников, но и документы из фамильного собрания Румянцевых, которые находились в распоряжении графа Николая Петровича. Некоторые фрагменты текста жизнеописания позволяют утверждать, что Созонович имел возможность ознакомиться с рескриптами и письмами императрицы Екатерины II к П.А. Румянцеву и с некоторыми его ответными посланиями [21].

Издание в 1811 г. “Анекдотов, объясняющих дух фельдмаршала графа Петра Александровича Румянцева-Задунайского...” внесло важный вклад в дальнейшее закрепление героико-патриотического образа Румянцева в коллективной памяти [22]. Для составителя этого сборника, включающего помимо анекдотов и специально подобранную переписку полководца из собрания фамильных бумаг, Румянцев был значим, прежде всего, как один из великих соотечественников, “которые в высокой степени блистают свойствами, искони отличавшими народ сей (русский – *А.Б.*)”. В предуведомлении к книге автор подчеркивал, что “все качества, украшающие сего мужа, делают его истинным образцом совершенного героя”. Послушный подданный, мудрый полководец, благочестивый и неустрашимый герой, добрый супруг, нежный отец, неподражаемый ревнитель блага вверенных ему людей – вот представленные на страницах издания ипостаси Румянцева. Спустя еще четырнадцать лет они будут отлиты в емкую и лаконичную формулу, созданную в воспоминаниях Н. Лесницкого, служившего некогда секретарем П.А. Румянцева: “словом – был Христианин, Вельможа и простой дворянин, Полководец и гражданин, победитель и покровитель; законовонец и земледелец, воин и Философ, начальник и отец, – отец и друг!” [23, с.58]. Кстати сказать, рукопись воспоминаний Лесницкого, написанных также в жанре похвального слова, сохранилась в бумагах графа Н.П. Румянцева, что позволяет предположить, что и этот текст создавался не без участия родственников фельдмаршала. Следует также упомянуть о том, что сыновья П.А. Румянцева имели, вероятно, отношение и к целой серии публикаций, основанных на документальных материалах, в журнале “Отечественные записки” в 20-е гг. XIX в.

Кроме того, желая увековечить как заслуги своих знаменитых предков, так и свои собственные, Н.П. Румянцев около 1814 г. заказал скульптору А. Канове статую “Мир”, в память трех мирных договоров, заключенных его дедом в 1743 г., отцом – в 1774 г. и им самим – в 1809 г. Чтобы еще раз напомнить о заслугах отца перед Россией и показать особую милость, которой он пользовался со стороны Екатерины II, Н.П. Румянцев заказал художнику В.Л. Боровиковскому сделать повторение с портрета императрицы, но так, чтобы она была изображена уже не на фоне Чесменской колонны, а Кагульского обелиска. Около 1820 г. он заказал с этого портрета Н.И. Уткину гравюру, благодаря которой портрет стал широко известен [24, с.105-106].

Публикации, живописные полотна, скульптурные композиции, гравюры, связанные с именем П.А. Румянцева, были лишь частью мероприятий по увековечиванию памяти полководца. В 1805 г. Н.П. Румянцев учредил институт военных пенсионеров, которые должны были проживать в Киеве и находиться при гробе П.А. Румянцева в Киево-Печерской лавре во время заупокойных панихид по фельдмаршалу. Обосновывая необходимость подобного учреждения, Н.П. Румянцев, в частности, писал в прошении на высочайшее имя:

“Каждый сын вправе воздвигать пышные монументы отцу своему. Меня убеждает сердце, что, когда, наравне с другими, коснусь я примеров, не воздам я Задунайскому ни по заслугам, ни по собственной обязанности. Следуя такому побуждению, я принял на себя пойтить другую стезею и в новом виде в честь отца моего памятник поставить. ... Вложенный огонь жизни в память сию польется в кровь молодости, изготовленной к защите Отечества...” [25, стб.900-903].

Немного позднее граф Николай Петрович передал свою дачу, расположенную по царскосельской дороге, под инвалидный дом, причем учреждение получило наименование: “Заведение в память графа Румянцева-Задунайского от иждивения сына его Государственного канцлера сооруженного”. Это заведение не пользовалось популярностью. Никто не хотел быть туда помещен, и поэтому оно долго пустовало. В 1833 г. брат канцлера сделал новое определение этому учреждению и капиталу, оставленному на его функционирование, получив высочайшее разрешение выдавать ежегодно пенсии 200 отставным унтер-офицерам и рядовым, которые должны были именоваться «пенсионерами графа Румянцева-Задунайского». Кроме того, его брат, граф

Сергей Петрович пожертвовал капитал в 50 тыс. рублей, проценты с которого шли на пенсии вдовам и сиротам, могущим остаться после гибели офицеров и нижних чинов полка имени фельдмаршала графа П.А. Румянцева-Задунайского, а затем и еще один, размером в 10 тыс. рублей, из процентов с которого должны были выдаваться пенсии увечным офицерам, получавшим наименование «Кайнарджийских пенсионеров» [26, с.588].

Среди других мемориальных учреждений особое место занимает семейный музей Румянцевых, организованный во второй половине 20-х – начале 30-х гг. XIX в. в Петербурге². На примере истории создания Музея хорошо видно, что формирование национального самосознания оказывалось теснейшим образом связанным с родовыми и семейными традициями российского дворянства, в частности, с традицией поминовения своих предков.

Идея создания мемориального семейного музея, который должен быть открытым для публики, принадлежала Н.П. Румянцеву, отставному канцлеру, собирателю древностей, владельцу обширной библиотеки. Не успев сам осуществить задуманное, канцлер завещал дело организации музея своему младшему брату, который много сделал для того, чтобы в конце ноября 1831 г. Румянцевский музей открылся для посетителей в особняке бывшего владельца на Английской набережной. Библиотека и коллекции переместились с жилого третьего этажа, где раньше располагался кабинет, в парадные апартаменты второго этажа. Три центральные залы парадной анфилады заняли “семейные мемории” Румянцевых. К.И. Кестнер, который служил в Музее в 1840–1850-е гг., так описал эти комнаты, “предназначенные для воспоминаний семейных”.

“В крайней зале, налево, он [С.П. Румянцев. – А.Б.] поместил портреты своего деда и брата, а между ними статую своего отца, Задунайского ...; над нею девиз Румянцевых: Non solum armis ... Другая стена украшена портретами бабки и матери основателя; третья – рисунками из жизни Задунайского. В средней зале он поставил прекрасное мраморное изваяние Кановы – богиню Мира, в память трех мирных договоров, заключённых Румянцевыми: бронзовый бюст брата и мраморный отца, и поместил картину Торелли “Торжество Императрицы Екатерины” ... В крайней зале направо поставили уже впоследствии ящик с Высочайшими

² Подробнее об этом см.: [27, с. 83-99].

рескриптами на имя графов Румянцевых – памятник постоянного Монаршего благоволения к трем поколениям государственных мужей” [28, с.43].

Подбор и расположение семейных реликвий для музейной экспозиции свидетельствовал о том, что сыновья фельдмаршала были заинтересованы, чтобы Румянцева-Задунайского потомки помнили не только как полководца, но и как дипломата и мужа государственного.

Процесс мемориализации затронул как городское, так и усадебное пространство. Имение Троицкое под Москвой было куплено для П.А. Румянцева Екатериной II в 1775 г. По желанию императрицы, которая посетила нового хозяина имения, эта подмосковная усадьба стала называться Кайнарджи. Позднее в подмосковной появились и другие мемориальные названия – одна из ферм стала именоваться Кагул, а три пустоши вокруг имения получили названия Румянцевская, Кагульская и Задунайская. В первой трети XIX в. усилиями сыновей полководца имение Троицкое-Кайнарджи превратилось в семейный мемориал.

Нельзя не сказать о целом пласте других текстов, источником которых были в основном устные рассказы о былых временах. Традиция фиксировать устные предания об известных исторических деятелях, которые передавались из уст в уста от одного поколения к другому, уже существовала в XVIII ст. Однако окончательно она сложилась к началу XIX в. и привела к появлению особого литературного жанра – анекдота. Первые русские сборники анекдотов, основанные на материалах отечественной истории, появились в 80–90-е годы XVIII в., но именно начало XIX в. стало настоящим расцветом этого литературного жанра³.

В подобных повествованиях Румянцев предстал не столько героем, сколько обычным живым человеком, со своими достоинствами и недостатками. В великосветских гостиных Петербурга и Москвы, а также таких малороссийских центрах, как Глухов и Киев, про него рассказывали немало занимательных историй. “Проживая в Киеве, я имел случай в долгие зимние вечера слышать рассказы о былом; чаще всего предметом разговора был век Екатерины II и ее современники Румянцев и Суворов, о которых, кроме устных преданий, многие анекдоты и воспоминания хранятся в журналах и других ненапечатанных дневниках их сослуживцев и современников,” – писал пожелавший остаться неизвестным автор, сообщая читателям “Русского инвалида” сведения о графе П.А. Румянцеве, которые ему довелось услышать или прочесть [30, с.595].

³ О жанре исторического анекдота подробнее см.: [29].

Рассказывали о том, как жил он в своих великолепных готических замках в Вишенках и Ташани; как мыши съели у него 20 тысяч ассигнаций, хранившихся в подвалах; как любил он поговорить и часто по окончании обеда сидел по два часа за столом к большому затруднению собеседников; про то, как граф всех в разговоре называл “батюшка”, но не терпел такого рода фамильярности по отношению к себе; как портной Заика просил чина и как фельдмаршал потребовал, чтобы он сшил ему, не снимая мерки, мундир. Эти рассказы были записаны А.М. Марковичем, который всю жизнь прожил около города Глухова и в молодости был знаком со многими современниками знаменитого правителя Малороссии [31, с.80]. Знакомство с этим обширным и весьма противоречивым материалом в конце концов поставило Марковича в сложное положение нравственного выбора. Об этом свидетельствует история с рукописью “Похвального слова Румянцеву-Задунайскому”, к переработке текста которого автор возвращался на протяжении десяти лет, с 1811 по 1821 гг.

Александр Михайлович Маркович родился и вырос на Украине, в селе Сваркове, в семи верстах от Глухова. С ранней юности он увлекался историей своего края и занимался литературными работами, многие из которых так и остались неопубликованными. “Похвальное слово” было одним из самых ранних произведений Марковича. Текст последнего варианта рукописи “Слова” 1820 г. заканчивался патетической тирадой:

«Уже 20 лет, как смерть похитила Румянцева, но его подвиги кажутся нам, как будто вчера были... Ряд столетий исчезнет во мраке вечности, но каждый истинный россиянин с благоговением приблизится к гробу его и, наклонясь своим челом, скажет: “Не только славный лишь войной, Здесь скрыт великий муж драгой”» [31, с.56].

Спустя год автор сделал на рукописи своего сочинения следующую пометку:

“Рассмотрев беспристрастно дела и свойства Румянцева, я удостоверился, что Румянцев был искусный и великий полководец, но не великий человек, что он был завистлив, горд, высокомерен, любострастен, льстец, скуп и корыстолюбив, – следовательно, пленник страстей самых низких, следовательно, малый душою. Один же великий человек заслуживает похвального слова. Не нужно мне доказывать сих обвинений. Потому что я не говорю перед публикою. Для меня же одного довольно сердечного удо-

стоверения. Надпись же сия сделана для того, чтобы тот, кто по случаю, по смерти моей, найдет сию рукопись, не думал, что я рабски хвалил человека, не заслужившего того..." [32, с.386-387].

Следует также отметить, что и сам граф Румянцев и его ближайшие родственники немало потрудились над тем, чтобы о них помнили так, как им бы того хотелось. Они не только совершали славные деяния, укрепляя мощь империи, но и умели увлекательно рассказывать о себе, оставив богатейший материал для устных преданий и историй. Одной из популярных легенд, сформировавшихся еще в XVIII ст., а затем получивших широкое распространение в российском обществе XIX в., переживших первые удары исторической критики на рубеже XIX и XX вв. и потом благополучно доживших до сегодняшнего дня, является предание о том, что прославленный екатерининский полководец – бастард. Поговаривали, что в действительности отцом Петра Александровича был не генерал-аншеф граф Александр Иванович Румянцев, начинавший свою карьеру с царского денщика, а сам Петр Великий.

Анализ мемуаров, а также детальное текстологическое изучение сборников исторических анекдотов, подготовленных И.И. Голиковым и А.Б. Лобановым-Ростовским, позволяет утверждать, что вклад графини Марии Андреевны Румянцевой в формирование легенды о царственном происхождении ее сына был весьма существенным. Легендарную историю, связанную с претензиями Румянцевых на родство с правящим домом, ни мать, ни сын не только не опровергали, но увлекательно рассказывали об этом окружающим. Нет никакого сомнения в том, что им было выгодно существование и распространение легенды, которую они использовали в своих интересах. Претензии Румянцевых на родство с правящим домом, вне зависимости от того, имели они под собой реальную основу или нет, несомненно, давали им определенное преимущество и отличие.

Очерк о Румянцеве, написанный Д.Н. Бантыш-Каменским, историком и талантливым литератором, придал завершенность созданному предшественниками образу знаменитого полководца, а в дальнейшем существенно повлиял на то, каким его представляли себе последующие поколения и как о нем писали историки и писатели.

Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский был сыном известного археографа, долгие годы проработавшего в Московском архиве Коллегии иностранных дел. Благодаря отцу он получил хорошее для

своего времени образование, сначала домашнее, а потом в Московском университете. Начал он службу в 1800 г. в Московском архиве Коллегии иностранных дел при отце. Хотя Дмитрий Николаевич родился и вырос в Москве, он с юношеских лет занимался сбором материалов по истории Малороссии. Его «История Малороссии» была опубликована в 1822 г. [33]. Несмотря на то, что освещение деятельности Румянцева на посту генерал-губернатора Малороссии и президента Малороссийской коллегии, а затем наместника ряда западных губерний, осталось за рамками его исследования, Бантыш-Каменский живо интересовался личностью графа, чему немало способствовало его знакомство и общение с любителями малороссийской истории и древностей, среди которых был, например, А. Чепя, прослуживший почти два десятилетия в канцелярии фельдмаршала. В начале 1820-х гг. Бантыш-Каменский жил на Украине, куда был приглашен князем Н.Г. Репниным, военным губернатором края, на должность правителя канцелярии.

Очерк о графе Румянцеве-Задунайском, написанный Бантыш-Каменским для «Словаря достопамятных людей русской земли», был опубликован в 1836 г., а потом переиздан им с небольшими дополнениями в сборнике биографий российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов, увидевшем свет в 1840 г. [36, с.352-373; 37, с.25-49]. Несомненный литературный талант помог Бантыш-Каменскому написать биографию, в которой уже сложившийся к тому времени образ Румянцева, героя, подвижника и патриота, созданный традицией панегирической литературы, с одной стороны, и человека талантливого, но при этом не лишеного слабостей и недостатков, каким он порой представлялся в устных рассказах, с другой, не противопоставлялись, но с успехом работали на авторский замысел.

Для Бантыш-Каменского Румянцев – пример человека, который сам себя сотворил, выстроил свою судьбу, проложив себе дорогу к славе. Автору важно было подчеркнуть, что ценой доблестных подвигов Румянцев обрел право на бессмертие и благодарную признательность потомков. «Если б герой Кагульский имел какие-либо недостатки, то они должны исчезнуть во множестве его отличных качеств и доблестных подвигов, которые не умрут в потомстве.» [37, с.47-48] Бантыш-Каменский не посчитал нужным останавливаться на недостатках и слабостях Румянцева, как он делал, например, в биографических очерках, посвященных А.Д. Меншикову или Б.Х. Миниху, но лишь вскользь намекал об их существовании.

Таким образом, заинтересованность близких родственников фельдмаршала в воспроизведении и тиражировании монументального образа полководца и государственного деятеля графа Румянцева-Задунайского, имеющиеся в их распоряжении средства влиять на процесс его формирования, а также популярность и широкое распространение похвального слова как литературного жанра, которые совпали с процессом становления национального сознания в России и на Украине, значительно повлияли на процесс формирования образа Румянцева-героя, представителя имперского пантеона ратной доблести и славы. В создании этого образа активно участвовали бывшие подчиненные фельдмаршала, в частности даровитые сотрудники его канцелярии, которые были обязаны своему начальнику и патрону возвышением и сложившейся удачной карьерой. Владея информацией другим недоступной, они коллекционировали интересные документы, писали воспоминания и просто любили рассказывать о былом. Порой они становились авторами литературных подделок и способствовали распространению легенд и мифов. Среди них были также и литераторы, как начинающие, так и уже снискавшие определенную известность, которые с большим или меньшим успехом обрабатывали уже известные материалы и предлагали свои интерпретации в рамках распространенных в то время стереотипных представлений. Они искали признания и материального поощрения.

Для младших современников полководца, как и для поколения его ближайших потомков, унифицированный образ героя Задунайского стал значимым символом мощи империи и силы мифического «национального духа», а обращение к этому образу позволяло подданным почувствовать сопричастность воображаемой имперской общности через свое индивидуальное воспоминание о победоносном и героическом прошлом.

Источники и литература

1. Центральный государственный исторический архив Украины в г. Киеве – Ф.736 (Канцелярия Киевского, Черниговского, Новгород-Северского генерал-губернатора). – Оп.1 (1781–1796). – Д.1102.
2. Исторические документы о кончине графа П.А. Румянцева-Задунайского // Русский вестник. – 1842. – №5-6.
3. Донесения о болезни и смерти генерал-фельдмаршала, малороссийского губернатора, графа Петра Александровича Румянцева-Задунайского. Сообщил П.И. Иванов // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1859. – Кн.3.

4. Фельдмаршал Румянцев. Документы, письма, воспоминания. Сост. А.П. Капитонов. – М., 2001.

5. Фельдмаршал граф Румянцев // Русский архив. – 1879. – Кн.3. – Вып.10.

6. *Розенберг У.Г.* Является ли социальная память «полезной категорией исторического анализа»? // Историческая память и общество в Российской империи и Советском Союзе (конец XIX – начало XX века). Международный коллоквиум. Научные доклады. Санкт-Петербург 25-28 июня 2007 г. – СПб., 2007.

7. *Halbwachs M.* The Collective Memory. Introd. By Mary Douglas. – N.Y., 1950.

8. *Halbwachs M.* On collective memory. Ed., trans., and with introd. by Lewis A. Coser. – Chicago and London, 1992.

9. Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. Де Пюимеж, М. Винок. – СПб., 1999.

10. Ланжерон А.Ф. Русская армия в год смерти Екатерины II // Русская старина. – 1895. – №3.

11. Жалованная грамота на права, вольности и преимущества благородному российскому дворянству. 24 апреля 1785 г. // Законодательство Екатерины II. – М., 2001. – Т.2.

12. *Уортман Р.С.* Сценарии власти: мифы и церемонии русской монархии. – М., 2002. – Т.1.

13. *Петров В.П.* Ода его сиятельству графу Петру Александровичу Румянцову Задунайскому. – М., 1775.

14. *Карпова Е.В.* Памятник П.А. Румянцеву-Задунайскому (материалы к изучению творчества Ж.-Д. Рашетта) // Памятники культуры. Новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. 1984. – Л., 1986.

15. Картины России и быт разноплеменных ее народов. Из путешествий П.П. Свиньина. – Митава, 1840.

16. Отрывки из исторического похвального слова графу Румянцеву-Задунайскому. Победы при Ларге и Кагуле // Вестник Европы. – 1809. – Ч.44. – №5.

17. Письмо графа Петра Александровича Румянцева-Задунайского к Екатерине II // Вестник Европы. – 1809. – Ч.44. – №5.

18. Григорий Македонский, учитель Новгород-Северской гимназии. Похвальное слово графу П.А. Румянцеву-Задунайскому. 1811 // Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки. – Ф.255. – К.5. – Д.23.

19. Русские анекдоты военные и гражданские и гражданские или повествование о народных добродетелях россиян древних и новых времен, изданных С. Глинкой. – М., 1822. – Ч.1.

Александра БЕКАСОВА. Герой Задунайский: кончина, погребение ...

20. Русская история, сочиненная С. Глинкой. Изд. 3-е и вновь доп. – М., 1823.

21. *Созонович С.* Жизнь графа Петра Александровича Румянцова-Задунайского. – М., 1803.

22. Анекдоты, объясняющие дух фельдмаршала графа Петра Александровича Румянцева-Задунайского с присовокуплением краткого описания некоторых деяний сего великого мужа и переписки его с разными особами. – СПб., 1811.

23. Генерал-фельдмаршал граф Петр Александрович Румянцов-Задунайский, пред последнюю Турецкою войною. Начертание благородного очевидца Н. Лесницкого, бывшего его питомца и секретаря // Отечественные Записки. – 1825. – Ч.24. – № 6.

24. *Алексеева Т.В.* Владимир Лукич Боровиковский и русская культура на рубеже XVIII–XIX вв. – М., 1975.

25. Высочайше утвержденное прошение действ. тайн. сов. графа Румянцева о постановлении в честь отца его Задунайского памятника в новом виде // ПСЗ. – СПб., 1830. – Т.28.

26. *Майков П.М.* Румянцов Сергей Петрович // Русский биографический словарь. – Пг., 1918. – Т. Романова-Рясовский.

27. *Бекасова А.В.* «Храм общественных муз». Петербургский период в истории Румянцевского музея // Философский век. Альманах. Вып. 6. Россия в николаевское время: наука, политика, просвещение / Отв. ред. М.Ф. Хартанович, М.И. Микешин. – СПб., 1998.

28. *Кестнер К.И.* Материалы для исторического описания Румянцевского музеума. – М., 1882.

29. *Никанорова Е.Н.* Исторический анекдот в русской литературе XVIII века. Анекдоты о Петре Великом. – Новосибирск, 2001.

30. Некоторые сведения о графе Румянцеве Задунайском, переданные его современниками // Русский инвалид. – 1854. – №127.

31. *Лазаревский А.* Александр Михайлович Маркович (1790-1865) // Он же. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – Киев, 1898. – Вып.4.

32. Материалы для биографии графа П.А. Румянцова-Задунайского // Киевская старина. – 1895. – Т.48.

33. *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – М, 1822.

34. *Можяева Г.В.* Бантыш-Каменский Дмитрий Николаевич // Историки России. Биографии / Сост. и отв. ред. А.А. Чернобаев. – М., 2001.

35. *Федоров Б.М.* Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменский. Биографический очерк. – СПб., 1850.

36. *Бантыш-Каменский Д.Н.* Генерал-фельдмаршал граф Петр Александрович Румянцов-Задунайский // Он же. Словарь достопамятных людей русской земли, содержащий в себе жизнь и деяния знаменитых полководцев, министров и мужей государственных, великих иерархов православной церкви, отличных литераторов и ученых, известных по участию в событиях отечественной истории. – М., 1836. – Ч.4.

37. *Бантыш-Каменский Д.Н.* Генерал-фельдмаршал граф Петр Александрович Румянцов-Задунайский // Он же. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. Репр. воспр. изд. 1840 г. – М., 1991. – Ч.2.

Александра Бекасова (*Санкт-Петербург, Россия*) **Герой Задунайский: кончина, погребение и память о нем**

Статья посвящена рассмотрению процесса формирования героизированного образа полководца графа П.А. Румянцева-Задунайского в коллективной памяти конца XVIII – первой трети XIX вв. как одного из представителей российского имперского пантеона воинской славы. В статье анализируется техника социального воспоминания и производства значимого знания об историческом прошлом, а также процесс создания различных «мест памяти», связанных с именем графа Румянцева. Материалом для исследования послужили воспоминания о нем, оставленные современниками, разнообразные очерки биографического характера, портретные и скульптурные изображения, а также история создания и последующего бытования ряда учреждений мемориального характера, таких, например, как семейный музей.

Ключевые слова: граф П.А. Румянцев-Задунайский, коллективная память, “места памяти”, мемуары

Александра Бекасова (*Санкт-Петербург, Россия*) **Герой Задунайский: кончина, похоронения та пам'ять про нього**

Стаття присвячена розгляду процесу формування героїзованого образу полководця графа П.О. Рум'янцева-Задунайського в колективній пам'яті кінця XVIII – першої третини XIX ст. як одного із представників російського імперського пантеону військової слави. В статті аналізується техніка соціального спогаду і виробництва значущого знання про історичне минуле, а також процес створення різноманітних «місць пам'яті», пов'язаних з ім'ям графа Рум'янцева. Матеріалом для дослідження слугували спогади про нього, залишені сучасниками, різноманітні нариси біографічного характеру, портретні та скульптурні зображення, а також історія створення

Александра БЕКАСОВА. Герой Задунайский: кончина, погребение ...

та наступного побутування низки установ меморіального характеру, таких, наприклад, як сімейний музей.

Ключові слова: граф П.О. Рум'янцев-Задунайський, колективна пам'ять, "міся пам'яті", мемуари

Alexandra Bekasova (St. Petersburg, Russia) **The Making of Legendary Hero Petr Rumyantsev-Zadunaysky's Image: His Death, Funeral Ceremony, and the Memorials of Him**

In the constellation of power during the reign of Catherine II count Petr Rumyantsev was not an ordinary figure. He was a talented army commander and became known after the successful siege of the Prussian fortress Kohlberg in the end of the 1750 s. It was his glorious victories over the Turks during the war of 1768–1774 that strengthened the Empress' position on the Russian throne. Elevated to the rank of Marshal and rewarded with numerous estates and expensive gifts, he became one of the wealthiest and most decorated grandees of his time. Although he came to St.-Petersburg very rarely, he enjoyed wide popularity and influence at the imperial court. Rumiantsev was one of the great proconsuls of Catherine's II rein whose duty was to incorporate Western frontier into the Russian Empire. His more than 20 year long tenure as a governor-general of the Ukraine offers one of the best examples of the governor general as a "broker" between St.-Petersburg and a peripheral region.

Key words: Petr Rumyantsev's, collective memory, "places of memory", memoirs

Инна ОНОПРИЕНКО

(Белгород, Россия)

**К вопросу об источниковой базе
изучения дворянского быта
в пореформенный период
(на примере Центрального Черноземья)***

Вторая половина XIX ст. – эпоха качественных изменений во всех сферах российского общества, понять и осмыслить масштабы и значение этих перемен нельзя без анализа истории первого сословия – дворянства. Именно ему принадлежала ведущая роль в экономической, политической и культурной жизни страны. Поэтому все происходившие преобразования затронули прежде всего дворянство, в том числе его повседневную жизнь, быт, где изменения проявились наиболее наглядно. Не случайно в последнее время история повседневной жизни привлекает все большее количество исследователей широким спектром проблем, возможностью вовлечения в научный оборот ранее не использованного источникового материала.

Источниковую базу исследования составили архивные и опубликованные материалы. Первые представлены документами, хранящимися в Государственных архивах Белгородской, Курской, Воронежской и Тамбовской областей. Документы, отражающие хозяйственный аспект жизни усадеб и содержащие их описания, сведения о постройках, данные о материальном положении дворян, описи имений, отчеты, расходы денежных средств – сосредоточены в фондах дворянских опеков [4, 15, 22].

Расход денежных средств в дворянских семьях строго фиксировался. Так, в имении дворянки Е.М. Воропановой в Рыльском уезде Курской губернии опекуном над ее имением и двумя сыновьями было записано в расход (в руб.):

«в 1878 г. – на содержание 2 наследников – 300, на наем квартиры наследникам и опекуниши – 50, на покупку дров и освещения квартиры – 29, на наем кухарки – 24, уплачено становому при-

* Статья подготовлена при финансовой поддержке РГНФ проект №09-01-55101 аЦ.

ставу Воеводину за планы и полевые работы – 30, на наем лошадей по делам опекунши – 10, на содержание опекунши и продовольствие – 59,27; итого 502,37 руб.» [15, оп.1, д.921, л.17 об.].

В описаниях помещичьих имений Курской губернии есть информация о покупках. В основном это те продукты, которые не производились и не выращивались в имениях: «сахар, чай, говядина» (в имении В.В. Ивановой в Рыльском уезде [15, оп.1, д.844, л.35], «лакомство, конфеты детям, вишня шпанская, абрикос и сахар для варенья» (в имении Н.И. Булгаковой) [15, оп.1, д.909, л.42 об.-43], «рыбьего жиру, масла конопляного, рыбы таранки, соли»(в имении П.П. Волкова) [16, оп.1, д.161, л.2].

Информация об изменении экономического положения дворянства вследствие реформ, об утверждении в правах наследственными и купленными имениями, отказе от наследства, судебные дела о разделе имений, о продаже имений для погашения долгов, о выдаче ссуд для залога имений, о разделе имений содержится в фондах: окружного суда [9], губернского правления [10], палаты гражданского суда [11], отделения государственного дворянского земельного банка [23], дворянского депутатского собрания [6].

Особый интерес представляют личные фонды помещиков Бурнашевых, Салтыкова-Головкина, Курдюмовых, Гангардтов [16]; И.В. Старова [3], И.А. Григорьева [5], А.Г. Языкова [24], В.М. Андреевского [26], В.Г. Безобразова [19], В.Д. Яковлева [25], в которых хранятся личная и деловая переписка, описания имений, документы об их покупке, духовные завещания.

Документы освещают разные стороны жизни дворянства, например, семейные отношения (рождения, разводы) [8]; отношения помещиков и крепостных [12, 17, 18]; образ жизни, имущественное положение [7], случаи нетрезвого, разгульного образа жизни и расточительности помещиков [21]; распределение пособий нуждающимся мелкопоместным владельцам губернии [6], расходы на лечение в городских больницах бедных дворян, и др.

В пореформенный период лишенные имений, обедневшие помещики вынуждены были обращаться за помощью. Дворянка А.М. Белявская писала предводителю Тамбовскому дворянства: «Ваше Превосходительство, Николай Александрович! ... Осмеливаюсь просить, прострите руку помощи к той несчастной... нередко почти без дневного пропитания, в особенности при болезненном состоянии». К прошению прилагалось свидетельство о ее материальном положении:

«Свидетельство дано сие от Тамбовского Полицмейстера А.М. Белявской, вследствие поданной от нее просьбы и на основании произведенного дознания для представления его по бедности пособия в том, что она постоянно проживает в г. Тамбове, не имеются никакие именья и будучи обязана большим семейством, находится в крайней бедности. Поведения она хорошего. В чем и свидетельствую моим прошением» [21, оп.1, д.7119, л.28 об.-29].

Часть помещиков, вследствие изменения их статуса и материального положения, а часто и разорения, вели нетрезвый и непристойный образ жизни.

«... Он имеет двоих детей, с женой своей не живет, а находится на квартире, без всякой надобности у разных лиц берет денежные векселя и в настоящее время не имеет средств к содержанию своему», – писали о тамбовском дворянине Д.А. Михайлове [21, оп.1, д.7326, л.16]

О нетрезвом и развратном образе жизни вдовы тамбовского поручика Г. Кошкарова Лидии Федоровны опекун над имением уведомлял уездного предводителя дворянства:

«Мать двоих детей предается нетрезвой жизни, окружив себя обществом неприличным для благородной женщины, созывает прислугу с соседними помещиками в дом и предается с ними своей слабости. Обстоятельства эти оказывают пагубное влияние на детей. Опасаюсь, чтобы она не в трезвом виде не сожгла дом. Говорил ей что не пристойно себя вести» [21, оп.1, д.7328, л.1-2].

Многие из провинциальных дворян не могли позволить себе обучение детей в столичных учебных заведениях. В начале XIX в. открывались училища для дворянских детей в губерниях Центрального Черноземья. В Курске дворянское училище «для 50 человек неимущих дворянских детей» было учреждено в 1831 г. [5, оп.3, д.5, л.5]. Оно было открыто для детей дворян, имеющих не более 30 душ крестьян или обремененных большими семействами [5, оп.1, д.30, л.8]. Сведения об отношении дворянства к образованию есть в документах фондов учебных заведений: Курской женской [13] и мужской [14] гимназий, Белгородской мужской гимназии [1], Грайворонской женской гимназии [2], Тамбовской губернской мужской гимназии [20]. В них находятся личные дела учеников, прошения о поступлении, аттестаты об оконча-

нии учебных заведений, отчеты гимназий. В личных делах содержатся доверенности, переписка, выписки из родословных книг. Особенно интересны «Прошения» родителей о приеме учеников в учебные заведения. Они позволяют оценить возрастной состав будущих учеников, показывают мотивы, заставляющие родителей отдавать детей в то или иное учебное заведение.

Те семьи, которые не могли оплатить образование детей (из-за потери кормильца, разорения вследствие реформ и др.), просили, чтобы детей взяли на обучение на казенный счет. Примеров подобного рода во второй половине XIX в. много. Так, вдова коллежского регистратора Варвара Антоновна Калужникова писала в Прощении, поданном в Рыльское уездное дворянское собрание Курской губернии:

«Имея дочь Зою 15 лет и сына Николая Тимофеевича Калужникова, обучающегося в настоящее время в 3-м кл. 6-го отдела Рыльского городского училища и землю в Рыльском уезде 20 ½ десятин, по случаю неурожая в нынешнем году хлебов, я не в состоянии даже воспитывать сына моего Николая в сказанном училище, а потому покорнейше прошу дворянское собрание сделать распоряжение об ассигновке – сколько-нибудь денежной суммы на содержание Николая, находящегося в городском училище» [17, оп.18, д.1901, л.60].

Среди опубликованных источников по данной теме есть материалы официальной статистики (статистические обозрения и переписи населения [37, 38]), справочные издания («Памятные книжки» и «Обзоры» губерний), которые содержат обобщающую информацию о численности городских жителей, числе учебных заведений в губерниях, количестве учащихся в разных учебных заведениях и т.д.

Например, на основании «Первой всеобщей переписи населения Российской Империи» на 1897 г. можно представить иерархию учебных заведений, которые предпочитало дворянское сословие в Курской губернии. В процентном отношении цифры распределились так: университеты и другие высшие заведения – 9,9%, специальные и технические высшие учебные заведения – 1,8%, специальные средние учебные заведения – 3,2%, средние учебные заведения – 80,5%, высшие военные учебные заведения – 0,1%, средние военные учебные заведения – 4,5% [38, с.62].

На основе данных «Первой переписи населения» за 1897 г. можно установить, что в указанное время грамотных дворян обоего пола в

Курской губернии было приблизительно 1825 чел., из них обучались в учебных заведениях – 706 чел. (38,6%), 1119 чел. (61,4%) получали домашнее образование. Это говорит о том, что после реформ многие дворяне разорились и не могли платить за образование своих детей в учебных заведениях, поэтому обучали их дома. Из 890 грамотных дворян мужского пола получали образование в учебных заведениях 444 чел. (49,8%), дома – 446 чел. (50,1%). Грамотных дворянок – 935 чел., из них в учебных заведениях – 242 чел. (25,9%), дома – 693 чел. (74,1%).

К 1897 г. наметились изменения, все большее количество родителей стремилось дать детям образование вне семьи. Общее же количество грамотных дворян обоего пола было 3211 чел., из них обучались в разных учебных заведениях – 1930 чел. (60,1%), дома – 1281 чел. (39,9%). Грамотных дворян мужского пола – 1352 чел., из них – в учебных заведениях 743 чел. (54,9%), дома – 609 чел. (45,1%). Грамотных дворянок – 1859 чел., из них в учебных заведениях 1187 чел. (63,9%), дома – 672 чел. (36,1%) [38, с.62].

Ценный фактический материал по теме, дополняющий архивные материалы, взят из центральной и местной периодической прессы: газет, журналов («Губернские ведомости», «Русский архив», «Русский вестник», «Русская старина», «Воронежская беседа», «Исторический вестник» и др.) Особенно подробно история провинциальных городов отражена в «Губернских ведомостях».

Особый интерес представляют источники личного происхождения: дневники, мемуары, произведения эпистолярного жанра, содержащие информацию о быте провинциального дворянства Центрального Черноземья [27, 28, 30-35, 39, 40]. В этих источниках нашли отражение различные аспекты «культуры повседневности» усадьбы, менталитета владельцев, их отношения к жизни в провинции, что определяло многие стороны быта и роль усадьбы в качестве провинциального «культурного гнезда». В воспоминаниях Л.Е. Оболенского подробно описана усадьба его деда [35, с.108-109], а тамбовский помещик Н. Давыдов запечатлел повседневный распорядок жизни в семье родителей в усадьбе Кулеватове в конце 40-х гг. XIX в. [28, с.195]. В некоторых усадьбах строго придерживались определенного распорядка дня, обязательного для всех. Например, Л.Е. Оболенский писал о своем деде, курском помещике:

«В домике деда все шло, как заведенные часы. Утром он просыпался в своем кабинете и звонил; для этой цели из кабинета была проведена в кухню проволока колокольчика. От нее

над кушеткою деда висела широкая лента, вышитая бисером, с ручкой, за которую дед дергал, еще лежа в постели. Из кухни через зал приходил к нему лакей, Петр. Он нес принадлежности костюма и свежую воду для умывания [35, с.110].

Многие среднепоместные, но более всего мелкопоместные усадьбы представляли собой замкнутый мир, который нередко оборачивался своими отрицательными сторонами. Досуг здесь нередко заполнялся однообразными разговорами, игрой в карты или просто «ничего неделанием». «Как жили наши помещики? Пили, ели, спали и предавались самым обыкновенным в помещичьем быту развлечениям, вроде карт, попоек, охоты, катанья верхом, в лодках, экипажах и т.п.» [33, с.903], – так характеризовал В.С. Мышецкий помещиков Тамбовской губернии. Тамбовский помещик Н. Давыдов о повседневном быте своего отца вспоминал:

«Гостей бывало немного и не часто; в этом отношении жизнь отличалась от общепринятого в те годы помещичьего обихода, при котором прием у себя и поездки в гости были явлением обычным, выпивание также совсем не признавалось и не допускалось отцом, и водка даже не подавалась обычно к обеденному столу» [28, с.194].

Гости в сельские усадьбы обычно приезжали не на один день, их визиты нередко затягивались на неделю и более. Например, в Курской губернии:

«обыкновенно приглашали не на несколько часов, но на несколько дней, в течение которых вас кормят, забавляют, укладывают спать, пробуждают и опять кормят и забавляют» [34, с.308], «Три дня был самый кратчайший срок, в течение которого каждый должен был оставаться, и прежде которого весьма трудно было выбраться, разумеется, за исключением каких-либо чрезвычайных обстоятельств. Любители жили по недели, по две, в ожидании другого праздника у другого помещика, куда и переезжали прямо» [31, с.315].

У простого народа образовалось особое мерило подобных праздников – по количеству лошадей, на которых приехали гости. «У нас, брат, гости были на 600-х лошадях», – говорил крестьянин своему приятелю из другого имения. «А у нас, летом, на Вознесенье, была без малого целая тысяча», – отвечал тот с чувством превосходства» [31, с.315-316].

Традиционной формой развлечений оставалась охота, которая являлась главным и излюбленным занятием дворянства, особенно поместного, «не было такого мелкопоместного дворянина, который не держал бы несколько борзых». У некоторых помещиков, живших в деревне, охота превратилась в подлинную страсть, на которую уходили огромные деньги, силы и время. С наступлением осени во многих поместьях начиналась подготовка к охоте. Организатором обычно становился какой-либо крупный помещик данного уезда, а его дом – местом сбора соседей. Из воспоминаний В.А. Инсарского следует, что

«с 1 октября М.С. Деменков открывал свою великолепную охоту, для чего съезжались к нему не только окрестные охотники, но и охотники соседних губерний со своими людьми, лошадьми и собаками. Охота занимала «столь видное место в быту мирного благополучия наших помещиков» [31, с.312].

В мемуарах современников не раз упоминается ритуал прощания с гостями, согласно которому хозяева «упрашивали» желанных гостей остаться хотя бы еще «на ночь». Особенно гостеприимные помещики обязательно давали гостям провизию на дорогу. Одних гостей хозяева провожали «с искренним сожалением», о других писали, что едва успевали их «сживать» или от них «освободиться». Но в любом случае, визиты и прием гостей являлись одной из наиболее важных составляющих быта провинциального дворянства.

Отмена крепостного права была по-разному воспринята владельцами дворянских усадеб. Б. Глинский писал о своем отце, помещике Тамбовской губернии:

«Крестьян он освободил охотно, наделил их достаточной землей и отслужил у себя во дворе, в присутствии всех бывших крепостных, молебен по случаю манифеста 19-го февраля» [27, с.63].

Характеризуя отношения между помещицей и крестьянами, другой автор вспоминал:

«К своей прислуге мама относилась очень душевно, входила в их семейные дела, советовала, помогала, защищала обиженных. От нас требовала, чтоб мы всегда были учтивы и предупредительны с служащими нам и не обременяли их ненужными требованиями» [39, с.247].

Нередко дворянские дети дружили с крепостными сверстниками. По воспоминаниям одного из курских помещиков:

«...нам разрешалось играть с крестьянскими мальчиками и девочками, и я до конца жизни сохранию к деду глубочайшую благодарность за эту систему... Это разрешение деда было для меня огромной драгоценностью в смысле телесного и умственного развития. Крестьянские дети, – это целые склады самых уточненных знаний о природе. Мы убегали довольно далеко в луга и болотца, перепрыгивали через ручейки, т.е. совершали «естественную» гимнастику. Ничто не могло так подробно ознакомить с бытом и обычаями народа, как игры, в которых воспроизводилась, как говорят дети «нарочно», вся крестьянская жизнь...» [35, с.111-112].

Цели и качество домашнего воспитания детей в дворянской среде Центрального Черноземья первой половины XIX в. зависели не только от учителей, но и от состоятельности семьи и ее духовной направленности. Детей обучали светским манерам, правилам приличия, иностранным языкам, музыке, пению, рисованию, танцам [28, с.193]. Домашний воспитатель занимался образованием девочек и мальчиков. Последние недолго оставались на его попечении, так как их ждала впереди школа, обязанности службы, карьера.

Довольно часто первыми учителями дворянских детей были их родители. Н. Давыдов писал:

«И отец, и мать занимались первым обучением своих детей, при чем мать занималась преимущественно старшими дочерьми, отец же учил маленьких русской грамматике и арифметике. В методах обучения обоих родителей сказывается их индивидуальный характер. Отец, пылкий и нетерпеливый, за прилежание и успех давал шоколадные лепешки, за невнимание и лень – щелчки. Мать обучала терпеливо и систематично, без лепешек и подзатыльников» [39, с.251].

Домашним образованием дворянских детей из богатых семей занимались обычно гувернантки, которые получали детей из рук крепостных нянюшки или дядьки. Гувернантки, домашние учителя были в основном иностранцами [28, с.193]. Жизнь в усадьбах детей, как и взрослых, подчинялась определенному порядку. Так, Л.Е. Оболенский рассказывал о детских годах, прожитых в Курской губернии:

«Наше утро было строго распределено... Прежде всего, мы должны были нарезать цветов, составить из них букеты и поместить их в вазы на назначенных местах. Затем полчаса мы повторяли уроки, заданные нам с вечера дедом. После повторения уроков мы до обеда отпускались гулять» [35, с.111].

Что касается наказаний, то считалось, что они должны соизмеряться с силами, природой и способностью переносить наказания, не должны превышать психическое и физическое развитие ребенка. Хотя нередко допускалось и физическое наказание [32, с.866], но более важным считалось нравственное воздействие. Как вспоминал Л.Е. Оболенский:

«если мы совершили какую-нибудь вину, единственным способом воздействия был такой прием: дед закрывал лицо руками и говорил, что он плачет. Мне становилось так его жалко, казалось таким ужасным преступлением, что я огорчил доброго старика, что я бросался к нему на шею со слезами, старался отнять его руки от лица и искренно обещал, что больше никогда не буду так делать...» [35, с.113-114].

Источниками, заслуживающими особого внимания и раскрывающими широкую панораму провинциальной жизни, дворянского быта, являются многие литературные произведения И.А. Бунина, И.А. Гончарова, А.С. Пушкина, И.С. Тургенева и других писателей.

В разнообразных источниках запечатлены сведения о пространстве, в границах которого протекала повседневная частная жизнь дворянина и его семьи, укладе жизни, своеобразной «среде обитания» дворянина, о внешнем облике дворян, окружающих их вещах, что позволяет составить правильное визуальное представление о материальной культуре эпохи, характере отношений между людьми и воссоздать исторические реалии времени.

Источники и литература

1. Государственный архив Белгородской области. – Ф.80. Белгородская мужская гимназия.
2. ГАБО. – Ф.82. Грайворонская женская гимназия.
3. ГАБО. – Ф.141. Личный фонд И.В. Старова.
4. ГАБО. – Ф.148. Белгородская дворянская опека.
5. ГАБО. – Ф.156. Личный фонд И.А. Григорьева.

Инна ОНОПРИЕНКО. К вопросу об источниковой базе ...

6. Государственный архив Воронежской области (ГАВО). – Ф.И-29. Воронежское дворянское депутатское собрание.

7. ГАВО. – Ф.И-30. Воронежский губернский предводитель дворянства.

8. Государственный архив Курской области. – Ф.20. Курская духовная консистория.

9. ГАКО. – Ф.32. Курский окружной суд.

10. ГАКО. – Ф.33. Курское губернское правление.

11. ГАКО. – Ф.59. Курская палата гражданского суда.

12. ГАКО. – Ф.68. Курское губернское по крестьянским делам присутствие.

13. ГАКО. – Ф.183. Курские женские гимназии.

14. ГАКО. – Ф.185. Курская мужская гимназия.

15. ГАКО. – Ф.294. Дворянская опека Курской губернии.

16. ГАКО. – Ф.341. Помещики и высшие чиновники Курской губернии.

17. ГАКО. – Ф.448. Рыльский уездный предводитель дворянства.

18. ГАКО. – Ф.1600. Следственная комиссия по делу помещицы Бри-
сборн.

19. Государственный архив Тамбовской области (ГАТО). – Ф.40. Личный фонд В.Г. Безобразова.

20. ГАТО. – Ф. 107. Тамбовская губернская мужская гимназия.

21. ГАТО. – Ф. 161. Тамбовский губернский предводитель дворян-
ства.

22. ГАТО. – Ф. 162. Тамбовская дворянская опека.

23. ГАТО. – Ф. 168. Тамбовское отделение государственного дворян-
ского земельного банка.

24. ГАТО. – Ф. 1046. Личный фонд А.Г. Языкова.

25. ГАТО. – Ф. 1055. Личный фонд В.Д. Яковлева.

26. ГАТО. – Р-5328. Личный фонд В.М. Андреевского.

27. *Глинский Б.* Из летописи усадьбы Сергеевки // Исторический вест-
ник. – 1894. – Т.58. – № 10. – С.57-85.

28. *Давыдов Н.* Из помещичьей жизни прошлого столетия // Голос
минувшего. – 1916. – № 2. – С.188-200.

29. *Дрениакин А.М.* Белгород с уездом. Историко-статистический очерк. –
Харьков, 1882.

30. *Дубровин Н.Ф.* Русская жизнь... // Русская старина. – 1899. – Т.152. –
№ 1. – С.17-29.

31. *Инсарский В.А.* Воспоминания. Из быта наших помещиков. 1849–
1850 // Русская старина. – 1874. – № 9. – С.301-322.

32. *Карпинская Ю.Н.* Из семейной хроники // Исторический вестник. – 1897. – Т.70. – № 12. – С.853-870.

33. *Мышецкий В.С.* Воспоминания // Исторический вестник. – 1896. – № 11. – С.878-918.

34. *Новоселова Е.М.* Воспоминания 50-х годов // Русская старина. – 1911. – Т.148. – №10. – С.98-111.

35. *Оболенский Л.Е.* Картинки прошлого // Исторический вестник. – 1906. – Т.106. – №10. – С.105-142.

36. Описание отдельных русских хозяйств. Воронежская губерния. – СПб., 1898. – Вып.IV. – С.43-57.

37. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г. / под ред. И.А. Тройницкого. IX. Воронежская губерния. СПб., 1904.

38. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897г. / под ред. И.А. Тройницкого. XX. Курская губерния. – СПб., 1904. – 315 с.

39. *С.Б.* Из недавнего прошлого (Бытовые очерки) // Русская старина. – 1910. – Т.141. – №7. – С.246-266.

40. *Салов И.* Умчавшиеся годы (Из моих воспоминаний) // Русская мысль. – 1897. – Кн.8. – С.1-18.

41. *Терентьев А.* Некоторые черты из вседневной жизни помещиков Бирюченского уезда прошлого и настоящего времени // Воронежская беседа на 1861 год. – СПб.: Издание М. Де-Пуле и П. Глотова, 1861. – С.196-214.

42. *Толстой Д.Н.* Черты старинной помещицкой жизни // Памятная книжка Воронежской губернии на 1894 г. – Воронеж, 1894. – С.24-40.

Инна Оноприенко (Белгород, Россия). К вопросу об источниковой базе изучения дворянского быта в пореформенный период (на примере Центрального Черноземья)

Рассматривается источниковая база изучения дворянского быта в пореформенный период (на примере Центрального Черноземья), представленная архивными (неопубликованными) и опубликованными материалами, в том числе статистическими и справочными материалами, периодической печатью, мемуарными произведениями.

Ключевые слова: Центральное Черноземье, источниковая база, дворянский быт, пореформенный период

Инна Онопрієнко (Белгород, Росія) До питання про джерельну базу вивчення дворянського побуту в пореформений період (на прикладі Центрального Черноземья)

Розглянуто джерельну базу вивчення дворянського побуту в другій половині XIX ст., представлену архівними (неопублікованими) та друко-

Инна ОНОПРИЕНКО. К вопросу об источниковой базе ...

ваними матеріалами, зокрема статистичними та довідковими, періодичною пресою, мемуарними творами.

Ключові слова: Центральне Чорнозем'я, джерельна база, дворянський побут, пореформений період

Inna Onoprienko (Belgorod, Russia) To the question on the base of sources of study of nobility way of life in a period after reforms (on the example of Central Chernozem'ya)

The article is devoted to primary sources for studying of noble life after 1861 year (case study Central Black Earth region). They include archival and published materials, in particular official statistics and reference books, social and political essays, periodical, memoirs.

Key words: Central Chernozem'e, source base, nobility way of life, period after reforms

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Аванесян Джульєтта Завенівна – аспірантка кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету *E-mail: avanesyandz@ukr.net*

Коло наукових інтересів: історія Південної України XIX ст.

Авдєєва (Любанська) Олена Сергіївна – старший викладач кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету *E-mail: lennitsa@i.ua*

Коло наукових інтересів: міжєтнічні та міжконфесійні взаємини в Північному Приазов'ї в I половині XIX ст.

Ананьєва Тетяна Борисівна – молодший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України *E-mail: ta_muar@svitonline.com*

Коло наукових інтересів: джерела особового походження, вироблення історичних знань у першій половині XIX ст., церковно-історична діяльність митрополита Євгенія (Болховітінова)

Бекасова Олександра Вікторівна – к.і.н., науковий співробітник Санкт-Петербурзького філіалу Інституту історії природознавства та техніки ім. С.І. Вавилова РАН *E-mail: Sasha.Bekasova@gmail.com*

Коло наукових інтересів: соціокультурна історія науки, історія мобільності, історія Росії XVIII–XIX ст.

Біляшівський Богдан Борисович – молодший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України *E-mail: bbbogdan@ukr.net*

Коло наукових інтересів: соціальна історія Лівобережної України XVIII ст.

Васільєв Сергій Андрійович – аспірант Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини; науковий співробітник Державного історико-архітектурного заповідника «Стара Умань» *E-mail: sergey_301284_ch@mail.ru*

Коло наукових інтересів: історія Правобережної України XIX ст.

Вашенко Алла Василівна – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка *E-mail: allasofia@ukr.net*

Коло наукових інтересів: система місцевого управління Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.

Векленко Віктор Олексійович – завідувач навчальної лабораторії археології кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара *E-mail: vik88tor@mail.ru*

Коло наукових інтересів: археологічне та джерелознавче дослідження козацької Самарі – Богородицької фортеці, а також ставрографічні розвідки

Вібе Ірина Миколаївна – науковий співробітник Відділу бібліографії та краєзнавства Російської національної бібліотеки в С.-Петербурзі *E-mail: viber@eu.spb.ru*

Коло наукових інтересів: історія Росії XIX ст., історія православної, католицької та уніатської церков, історія дореволюційних державних установ та судочинства.

Гедь Анна Володимирівна - доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету *E-mail: anna.gedo@gambler.ru*

Коло наукових інтересів: джерела з історії іноземців України XVII–XIX ст.

Горін Сергій Миколайович – к.і.н., докторант кафедри історії Національного університету “Києво-Могилянська академія” *E-mail: horins@ukr.net*

Коло наукових інтересів: монастирі Волині XV–XVII ст.

Дегтярьов Сергій Іванович – старший науковий співробітник Регіональної науково-дослідної лабораторії-центру історичного краєзнавства Сумського державного університету *E-mail: starsergo@bigmir.net*

Коло наукових інтересів: місцеві державні установи Лівобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Дмитренко Віталій Анатолійович – аспірант Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка, кафедра історії України *E-mail: vitodmitrenko@mail.ru*

Коло наукових інтересів: історична демографія, історія Лівобережної України ранньомодерної доби

Заболотна Лілія Павлівна – к.і.н., доцент, провідний науковий співробітник, постдокторант Інституту історії, держави і права АН Молдови *E-mail: lilia_zabolotnaia2000@yahoo.com*

Коло наукових інтересів: історія Молдови пізньосередньовічної та ранньомодерної доби

Задорожна Оксана Федорівна – науковий співробітник науково-дослідного центру «Спадщина Києво-Могилянської Академії» *E-mail: oxana.zadorozhna@gmail.com*

Коло наукових інтересів: соціальна та релігійна історія України XI–XVIII ст.

Замура Олена Юрївна — старший лаборант кафедри українознавства Полтавської державної аграрної академії

Коло наукових інтересів: історична демографія, історія Лівобережної України ранньомодерної доби

Зема Валерій Євгенович – к.і.н., науковий співробітник Центру соціальної історії Інституту історії України НАН України *E-mail: valerzem@gmail.com*

Коло наукових інтересів: книжна культура XI–XVI ст.

Іващенко Вікторія Юрївна – к.і.н., доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету *E-mail: ivvicar@mail.ru*

Коло наукових інтересів – мемуарістика, усна історія, історія вітчизняної освіти

Карліна Оксана Миколаївна – к.і.н., доцент Волинського національного університету ім. Лесі Українки *E-mail: karlina@fk.lutska.ua*

Коло наукових інтересів: соціальна історія міст і містечок Волині в XIX ст.

Коваленко Геннадій Михайлович – к.і.н., старший науковий співробітник Санкт-Петербурзького інституту історії РАН, доцент Новгородського державного університету ім. Ярослава Мудрого *E-mail: gmk49@mail.ru*

Коло наукових інтересів: джерелознавство, історія Новгород та Новгородської землі

Красіков Олексій Миколайович – старший викладач кафедри філософії Вологодської державної молочно-господарської академії імені М.В. Верещагіна
E-mail: istorik-vologda@yandex.ru

Коло наукових інтересів: історія та джерелознавство руського Середньовіччя та Ранняго нового часу, історія Російської Православної Церкви; російське чернецтво та монастирська культура

Кривошея Ірина Іванівна – к.і.н., доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Європейського університету, м. Умань
E-mail: iivahnuk@rambler.ru

Коло наукових інтересів: історія козацької старшини

Ликова Вікторія Вікторівна – аспірантка кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету
E-mail: viktorianika@list.ru

Коло наукових інтересів: історія Степової України кінця XVIII – першої половини XIX ст. та джерела з історії цього періоду; етнологія народів Степової України; усна історія

Михайловський Віталій Миколайович – к.і.н., науковий співробітник музею “Києво-Могилянська академія”
E-mail: witmicha@yahoo.com

Наукові інтереси: історія Поділля XIV–XVI ст.

Монюшко Адам – (Варшава, Польща)
E-mail: a.moniuszko@wp.pl

Меньшикова Олена Миколаївна – к.і.н., старший викладач кафедри російської і загальної історії Белгородського державного університету
E-mail: Menshikova@bsu.edu.ru

Коло наукових інтересів: гендерна історія Росії XIX ст., історія купецтва Центрального Чорнозем'я.

Музичко Олександр Євгенович – доцент, к.і.н. доцент кафедри історії України Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
E-mail: sasha_muzichko@yahoo.com

Коло наукових інтересів: історія Південної України XIX – початку XX ст.

Несправа Микола Вікторович – доктор богослов'я і філософії, доцент кафедри філософії Придніпровської Академії будівництва й архітектури, протоієрей, настоятель храму ікони Божої Матері «Іверська»
E-mail: iver7770@gmail.com

Коло наукових інтересів: церковна археологія

Онопрієнко Інна Григорівна – к.і.н., старший викладач кафедри документознавства історичного факультету Белгородського державного університету
E-mail: onoprienko@bsu.edu.ru

Коло наукових інтересів: соціально-економічна історія Центрально-Чорноземного регіону XIX – початок XX ст.

Петров Олексій Олександрович – к.і.н., доцент кафедри іст та політології Донбаської національної академії будівництва та архітектури
E-mail: qqrrrrroo12@mail.ru

Коло наукових інтересів: історія Південної України XIX ст.

Петрова Інна Володимирівна – к.і.н., доцент кафедри філософії та гуманітарних дисциплін Донецького університету економіки і права

Коло наукових інтересів: історія Південної України XIX ст.

Полищук Володимир Васильович – к.і.н., науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
E-mail: rizoma@ukr.net

Коло наукових інтересів: історія Великого князівства Литовського

Прокоп'юк Оксана Борисівна – к.і.н., провідний науковий співробітник відділу історії Києво-Печерської лаври Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

Коло наукових інтересів: книжна культура ранньомодерної доби

Посохов Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології, декан історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна
E-mail: sposokhov@mail.ru

Коло наукових інтересів: історія вітчизняної освіти

Посохова Людмила Юрійвна – к.і.н., доцент, докторант кафедри історії України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна
E-mail: Lposokhova@mail.ru

Коло наукових інтересів: історія вітчизняної освіти

Рева Лариса Григорівна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського
E-mail: lesyareva@yandex.ru

Коло наукових інтересів: бібліографічне джерелознавство

Сакало Олександр Євгенійович – здобувач кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
E-mail: asakalo@ukr.net

Коло наукових інтересів: історична демографія Любережної України XVIII ст.

Семко Дмитро Миколайович – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
E-mail: dimsem@ukr.net

Коло наукових інтересів: книжна культура XVII – початку XVIII ст., історія та культура Чернігівщини та Новгород-Сіверщини ранньомодерної доби

Сердюк Ігор Олександрович – аспірант Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка
E-mail: kazkar_@ukr.net

Коло наукових інтересів: історична демографія, урбаністика, соціальна історія ранньомодерного міста

СОБЧУК Володимир Дмитрович – к.і.н., старший викладач соціально-гуманітарних дисциплін Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка, вчений секретар Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника
E-mail: wsobchuk@gmail.com

Коло наукових інтересів: пізньосередньовічна і ранньомодерна українська знать: генеалогія і поземельні відносини; культурно-освітні процеси на Волині в XIX ст.

Соркіна Інна Валеріївна – к.і.н., доцент історичного факультету Гродненського державного університету імені Янки Купали *E-mail: ina.sorkina@gmail.com*
Коло наукових інтересів: джерела та історіографія до історії містечок Білорусі XIX – початку XX ст.

Стародубцева Надія Юріївна – аспірантка кафедри загальної історії Волгоградського державного педагогічного університету *E-mail: bellaragazza34@mail.ru*
Коло наукових інтересів: історія середньовічної Франції, проблема створення Французької держави, специфіка середньовічного Лангедоку та його включення до складу Франції, соціо-політичні трансформації в Лангедоку XIII ст.

Старченко Наталія Петрівна – к.і.н., науковий співробітник Інституту української археографії ім. М.С. Грушевського НАН України *E-mail: interregnum@ukr.net*

Коло наукових інтересів: шляхта Волині другої половини XVI – першої половини XVII ст., функціонування судової системи

Сукина Людмила Борисовна – кандидат культурології, НОУ Інститут програмних систем – Університету міста Переславля, завідувача кафедри гуманітарних наук *E-mail: lucie@u.pereslavl.ru*

Коло наукових інтересів: культура російської провінції

Тесленко Ігор Анатолійович – к.і.н., старший викладач кафедри історії Національного університету “Києво-Могилянська академія” *E-mail: bilotun@ukr.net*
Коло наукових інтересів: землеволодіння та клієнтела кн. Острозьких, генеалогія шляхти українських воєводств Речі Посполитої XVI–XVIII ст.

Уварова Олена Олександрівна к.і.н., старший викладач кафедри суспільних наук Одеського державного медичного університету *E-mail: uvarova@ukr.net*
Коло наукових інтересів: етнічна історія України, історія грецької діаспори, геополітика та європейські міжнародні відносини XVIII–XIX ст

Шамрай Маргарита Агапіївна – науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України *E-mail: chetan@ukr.net*

Коло наукових інтересів: книжна культура XVI–XVIII ст.

Шандра Валентина Степанівна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України *E-mail: V_Shandra@mail.ru*
Коло наукових інтересів: історія влади і державних установ на Україні в кінці XVIII – початку XX ст.

Яременко Максим Васильович – к.і.н., завідувач науково-дослідного центру “Спадщина Києво-Могилянської Академії” Національного університету “Києво-Могилянська Академія” *E-mail: M.Yaremenko@ukma.kiev.u*

Коло наукових інтересів: історія Православної Церкви, освіти та освіченості в ранньомодерній Україні

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

*Збірник праць молодих вчених
та аспірантів*

Том 19

Книга 1

Фахова реєстрація у ВАК України:

Постанова Президії ВАК України від 09.06.1999 р., № 1–05/7

Опубліковано у «Бюлетень ВАК України» (К., 1999. – № 4).

Свідоцтво про державну реєстрацію

Серія КВ №15259-3831Р

видано Міністерством юстиції 30.04.2009

Редактор *Наталія Зіневич*

Художнє оформлення *Георгія Сергєєва*

Технічний редактор *Майя Притикіна*

Оригінал-макет *Ірини Стариковської*

Підписано до друку 7.09.2009. Формат 60x84¹/₁₆

Папір офс. № 1. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 43,5. Обл.-вид. арк. 39,15.

Наклад 300 прим. Замовлення

Поліграфічна дільниця
Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4